ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
імені В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАН УКРАЇНИ

Держава і право

ЗБІРНИК
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЮРИДИЧНІ
І ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Випуск 100

Київ
Видавництво «Юридична думка»
2026

УДК 34; 32
Д36

Затверджено до друку
та рекомендовано до поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України
(протокол № 6 від 28 квітня 2026 р.)

Збірник затверджено Міністерством освіти і науки України
як наукове фахове видання, в якому можуть публікуватися результати
дисертаційних досліджень (категорія «Б»)

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази
***Index Copernicus International* (Варшава, Польща).**
Статті збірника прирівнюються до публікацій у зарубіжних фахових виданнях

Редакційна колегія

О. В. Скрипнюк – д.ю.н. (голова), **Г. П. Тимченко** – д.ю.н. (головний редактор), **І. О. Кресіна** – д.п.н. (відповідальний секретар), **О. Ф. Андрійко** – д.ю.н., **О. В. Батанов** – д.ю.н., **У. Е. Батлер** (W. E. Butler, США) – д.ю.н., **О. В. Батрименко** – д.п.н., **А. А. Бутирський** – д.ю.н., **К. М. Вітман** – д.п.н., **В. П. Горбатенко** – д.п.н., **Л. Донай** (Lukasz Donaj, Польща) – д.п.н., **В. В. Дудченко** – д.ю.н., **О. О. Кармаза** – д.ю.н., **Л. І. Кормич** – д.і.н., **С. О. Короєд** – д.ю.н., **О. В. Кресін** – д.ю.н., **П. Ф. Кулинич** – д.ю.н., **Л. В. Лещенко** (Larysa Leszczenko, Польща) – д.п.н., **С. М. Наумкіна** – д.п.н., **А. І. Некряч** – д.п.н., **Д. В. Неліпа** – д.п.н., **Н. М. Оніщенко** – д.ю.н., **Н. М. Пархоменко** – д.ю.н., **Н. О. Піпченко** – д.п.н., **Я. В. Сімутіна** – д.ю.н., **М. В. Співак** – д.п.н., **О. М. Стойко** – д.п.н., **Н. М. Хома** – д.п.н., **А. Шептицький** (Andrzej Szeptycki, Польща) – д.п.н., **В. А. Явір** – д.п.н.

Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Д36 Випуск 100 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2026. 690 с.

ISSN 1563-3349

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії держави і права, порівняльного правознавства, державного управління, адміністративного, конституційного, міжнародного, цивільного, аграрного, кримінального та інших галузей права. Проблеми сучасної політичної науки розкриваються у розділах з теорії та методології політологічних досліджень, історії політичної думки, правової, міжнародної, порівняльної та прикладної політології, етнополітології та конфліктології.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто прагне отримати знання з юридичних і політичних наук.

УДК 34; 32

Адреса редакції

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України
01601, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, к. 213
E-mail: polit@ln.ua
Тел. 044-278-51-55, факс 044-278-54-74

www.derzhava-i-pravo.com.ua

© Автори статей, 2026
© Інститут держави і права
імені В. М. Корецького НАН України, 2026
© Видавництво «Юридична думка», 2026

ISSN 1563-3349

ЛІТОПИС УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ

ДО ВИХОДУ 100-ГО ВИПУСКУ ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ДЕРЖАВА І ПРАВО»

Шановні науковці! Ви тримаєте в руках сотий том вашого улюбленого і шановного наукового фахового видання – «Держава і право». У його назві дістали відображення і назва славетного Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України, засновника цього видання, фундатора академічної правової і політичної науки в Україні, і весь величезний обшир глибокого наукового осмислення складних процесів державотворення і правотворення як у нашій країні, так і за її межами. За 29 років (з 1997 р.) збірник «Держава і право» став одним із провідних фахових видань високоякісної, фундаментальної, академічної продукції в галузі юридичної і політичної наук. На його сторінках презентували свої наукові ідеї і практичні пропозиції тисячі дослідників – і визнаних авторитетних метрів науки, і молодих науковців, здобувачів наукових ступенів і вчених звань. Демократичний характер редакційної політики збірника у поєднанні з високою вимогливістю щодо актуальності, наукової новизни статей, авторської доброчесності, фундаментальності в осягненні складних суспільних реалій – все це стало підмурком незмінної популярності й високого авторитету видання в наукових колах і в нашій країні, і за її межами. Збірник став своєрідною перепусткою дослідника до храму науки. Публікація в цьому виданні є предметом гордості молодих науковців, критерієм належної якості їх наукових здобутків, що давало старт захисту сотень дисертаційних досліджень з юридичних і політичних наук. Чимало зарубіжних учених своїми публікаціями (в тому числі англомовними) в збірнику засвідчили повагу до Української держави і нашої науки.

У кожному із ста випусків збірника і науковці, і державні, політичні діячі, й органи публічної влади дістали відповідь на актуальні й малодосліджені питання державного будівництва, правового регулювання різних сфер суспільних відносин, публічного управ-

ління і вдосконалення політик. Про це свідчать високі індекси цитованості статей збірника, численні посилання на авторів та їх наукові здобутки. Така затребуваність наукою, освітою і практикою, великий запит на фахову думку вченого дає підстави сподіватися, що «Держава і право» матиме майбутнє, продовжить свою високу суспільну місію – як справжній літопис розвитку правової і політичної думки, порадник у пошуках істини, правди і справедливості.

Олександр Скрипнюк –
голова Наукової ради збірника «Держава і право»,
директор Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України

Ірина Кресіна –
голова Редакційної колегії,
доктор політичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України,
член-кореспондент Національної академії правових наук України

Держава і право Випуск 100

Частина 1
ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Розділ 1

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 342.764:342.34
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-6
ISSN 1563-3349

Г. В. ЛАВРИК
І. В. БАННИЙ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПРАВОВИХ ЗАСАД ЗАБОРОНИ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ КОНЦЕПЦІЇ ВОЙОВНИЧОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Розглянуто теоретико-методологічні підходи до розуміння заборони політичних партій в Україні крізь призму формування і застосування концепції войовничої демократії, також відомої як «обороноздатна демократія», а в міру спорідненості з нею будь-якого варіанту конституційного дизайну, спрямованого на захист конституціоналізму, як «войовничий конституціоналізм». В доктринальному обґрунтуванні концепції войовничої демократії виявлено і викладено формулювання, які стосуються нагальності завдань з формування підвалин забезпечення демократії засобами боротьби з діями та діяльністю, які скасовують або неналежним чином обмежують здійснення окремих основоположних фундаментальних громадянських і політичних прав, як то права на свободу асоціації (об'єднання), введення заборони політичної діяльності.

Проаналізовано роздуми прихильників розкриття стану войовничої демократії як обороноздатної демократії, для яких виправданим та очікуваним є формулювання щодо визнання необхідності боротьби із вже «усталеними ворогами», що є боротьбою проти темного минулого, та боротьби з рашизмом, що є боротьбою за нормальне майбутнє, з використанням заходів іншого характеру, які залежно від інтерпретації основоположних конституційних цінностей – людської гідності, свободи, рівності, верховенства права, розглядаються, зокрема, в аспекті етики та чеснот політичної діяльності

Ключові слова: *концепція войовничої демократії, заборона політичних партій, права людини та основоположні свободи, практика Європейського суду з прав людини, протидія агресії.*

© *ЛАВРИК Галина Володимирівна* – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри правознавства Полтавського університету економіки і торгівлі; ORCID: 0000-0001-5331-4327; e-mail: lavrykg@gmail.com

© *БАННИЙ Ігор Володимирович* – аспірант Київського університету права НАН України; ORCID: 0009-0004-5361-0002; e-mail: bannyi1994@gmail.com

Lavryk Halyna, Bannyi Ihor. **Theoretical and methodological approaches to understanding the legal basis for banning political parties in Ukraine through the prism of the concept of militant democracy**

Theoretical and methodological approaches to understanding the ban on political parties in Ukraine are considered through the prism of the formation and application of the concept of militant democracy, also known as "defensible democracy", and to the extent of its affinity with any variant of constitutional design aimed at protecting constitutionalism, as "militant constitutionalism". In the doctrinal substantiation of the concept of militant democracy, formulations are identified and presented that relate to the urgency of the tasks of forming the foundations of ensuring democracy by means of combating actions and activities that abolish or inappropriately restrict the exercise of certain fundamental civil and political rights, such as the right to freedom of association (union), the introduction of a ban on political activity.

The reflections of supporters of revealing the state of militant democracy as a defensible democracy are analyzed, for whom the formulation of recognizing the need to fight against already "established enemies", which is a fight against the dark past, and the fight against racism, which is a fight for a normal future, using measures of a different nature, which, depending on the interpretation of fundamental constitutional values – human dignity, freedom, equality, the rule of law, are considered, in particular, in the aspect of ethics and virtues of political activity, is justified and expected.

Key words: *concept of militant democracy, ban on political parties, human rights and fundamental freedoms, case law of the European Court of Human Rights, counteraction to aggression.*

Вступ. Традиція поділу демократичних держав Заходу на два типи: так звані «войовничі демократії», або «озброєні» чи «демократії, що здатні себе захистити» (нім.: Wehrhafte Demokratie, streitbare Demokratie, англ. fortified democracy, militant democracy, defensive democracy, democracy capable of defending itself) і «процедурні демократії» [1, с. 411], який визрівав в рамках різних

юрисдикцій і правових (правничих) систем та еволюціонував в результаті впливу конкретних, складних процесів і явищ, стала визначальною для формування в сучасному світі підвалин «забезпечення демократії засобами боротьби з діями та діяльністю, які знищують або неналежним чином обмежують основні права і свободи, незалежно від того, чи ці дії або діяльність здійснюються «державою», «групою» або «особою»» («Бірсан проти Румунії» (Bîrsan v. Romania) (ухв.), 2016, § 68) [2]. В країнах «войовничої демократії» з притаманною їм стурбованістю захистом основних цінностей обстоюється думка про введення заборон щодо політичної діяльності й виступів, скерованих проти демократичних принципів, а в державах «процедурної демократії» прийшли до відсутності будь-яких обмежень на політичну дискусію і висловлювання думок, включаючи виступи, що спрямовані проти існуючого конституційного ладу [1, с.412].

Метою статті є з'ясування теоретико-методичних підходів до розуміння правових засад заборони політичних партій крізь призму формування і застосування концепції войовничої демократії як однієї із найбільш репрезентативних концепцій такого розуміння у вітчизняній і зарубіжній демократичній традиції.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Найпоширеніші у світі теорії і концепції демократії й демократизації актуалізують необхідність міждисциплінарних досліджень проблем захисту країни від загроз, які ставлять під сумнів самі демократичні принципи. Напрацювання таких вітчизняних і зарубіжних правників, політологів, соціологів, як Ю. Барабаш., Г. Берченко, О. Грищук, Є. Гутман, А. Нінет, М. Савчин, С. Фойгт, містять результати пошуку, що ґрунтується на визнанні необхідності правового обмеження демократичних свобод з метою ізоляції демократичних режимів від загроз повалення з використанням інструментарію войовничої демократії; відображають значні зусилля з розробки способів цілеспрямованого використання такого інструментарію з урахуванням емпіричного досвіду, здобутого в період агресії російської федерації проти України.

Втім своєї актуальності не втрачають теоретико-методологічні підходи, які сприяють підтвердженню легітимності (пропорційності) мети й підставності правообмежувальної діяльності та не ставлять під сумнів незмінюваність ключових цінностей, покладених в основу унормування принципів свободи об'єднання, свободи діяльності політичних партій.

Концептуально-методологічне підґрунтя дослідження теоретико-методологічних підходів до розуміння правових засад заборони політичних партій становлять вихідні, засадничі ідеї найвідоміших прихильників вельми актуальної в 1930-х роках у Німеччині наукової течії, в розвиток якої К. Льовенштайн у двох статтях, опублікованих під назвою «Войовнича демократія та фундаментальні права» в журналі з політології American Political Science Review коротко узагальнює різні заходи, що вживалися європейськими урядами для запобігання захопленню влади фашистськими рухами.

Всебічне опрацювання концепції войовничої демократії К. Льовенштайном, К. Маннгаймом та їхніми послідовниками зумовлює підбір та застосування як загальнонаукових, так і спеціальних методів дослідження правових засад заборони політичних партій, зокрема порівняльно-правового методу. За посередництва контент-аналізу відповідних наукових праць вдалося виявити та інтерпретувати закономірності трансформації войовничої демократії в стані обороноздатної демократії, з'ясувати вплив таких закономірностей на створення комплексного набору інституцій, який може бути як національним, так і міжнародним, що претендує на легітимну роль у формуванні та просуванні обороноздатної демократії. Завдяки пізнанню змісту юридичних норм у процесі їхнього тлумачення-з'ясування на різних етапах формування і застосування войовничої демократії, а також узагальненню судової практики вдалося розпізнати існування в межах наявного інструментарію конституційної демократії цілком легальних засобів заборони, скасування реєстрації політичних партій та надати їм актуальних характеристик.

Виклад основного матеріалу. Події Першої світової війни, поява нових, пов'язаних із загрозами національній безпеці викликів, породжували ідеї про те, що демократія повинна вміти себе захистити. Професор і завідувач кафедри порівняльного конституційного права юридичного факультету Копенгагенського університету (Данія) А. Нінет стверджує, що у німецькому конституційному праві войовнича демократія захищає ліберальний демократичний порядок (freiheitlich-demokratische Grundordnung), що такий

захист стає навіть важливішим, коли політичні партії зміцнюють свою гегемонію в політиці і стають посередниками у державних конституційних органах [3, с. 23]. За його словами, ще у 1930-х роках соціологи К. Льовенштайн і К. Маннгайм роздумували про демократичне поняття, яке вони називали streitbare Demokratie і яке можна згрубша перекласти як войовнича демократія [3, с. 23]. У 1937 році К. Льовенштайн у двох статтях, опублікованих під назвою «Войовнича демократія та фундаментальні права» в журналі з політології American Political Science Review [4; 5], коротко описує різні заходи, що вживалися європейськими урядами для запобігання захопленню влади фашистськими рухами [6, p. 379]. Систематичного оцінювання та підтримки зазнають найвідоміші із таких заходів, а саме: заборона всіх політичних угруповань, які підпадають під загальну категорію підривної партії, незаконного об'єднання або організації, ворожої держави; обмеження свободи зібрань [7] .

Міцно вкорінене в Основоположному законі Федеративної Республіки Німеччина (нім. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland) та її подальшому тлумаченні Федеральним конституційним судом Німеччини поняття войовничої демократії переживає відродження в останні роки серед політологів та юристів по обидва боки Атлантики [6, p. 380]. Войовнича демократія постає як така, що дозволяє обмежувати свободу слова, політичну участь і політичний плюралізм, не змінюючи ключових цінностей [3, с. 24]. Більше того, обмеження деяких основоположних прав видається обґрунтованим захистом демократичної системи [3, с. 24]. В цьому вбачається демократичний парадокс, зумовлений конфліктом двох ідей – скоріше, як на нашу думку, демократичний парадокс, що ґрунтується на компромісі двох ідей [8, с. 49]. «По-перше, ідеї про те, що демократія базується на вільному ринку ідей, на якому кожна сторона має право висловлювати свою думку і бути залученою на рівних правах з іншими сторонами, а, з іншого боку, ідеї про те, що демократія має право захищатися від ворогів» [3, с. 24].

У контексті доктринального обґрунтування концепції войовничої демократії в Україні як демократії правового обмеження демократичних свобод з метою ізоляції демократичних режимів від загроз повалення з використанням інструментів конституційної демократії та цілком легальних засобів [9, с.10], розкриття її стану як обороноздатної демократії, виправданим та очікуваним є формулювання щодо визнання необхідності боротьби із вже «усталеними ворогами», що є боротьбою проти темного минулого, та боротьби з рашизмом, що є боротьбою за нормальне майбутнє [10, с. 55]. По суті, маємо формулювання щодо невідкладного реагування, в першому випадку, на загрозу, що виходить зсередини суспільства, яке може страждати на колективний нарцисизм, тоді як у випадку з рашизмом – на виклик, що виходить ззовні й має конкретні географічно окреслені межі [10, с.55].

Прикметним є те, що перелік впізнаваних у межах інструментарію захисту конституційної демократії заходів [11, с.77; 12, с. 98-99] доповнюється заходами іншого характеру, які залежно від інтерпретації основоположних конституційних цінностей – людської гідності, свободи, рівності, верховенства права, розглядають в трьох аспектах, зокрема, в аспекті етики та чеснот політичної діяльності. У фокусі уваги тут перебувають судові процеси проти Компартії України, відсутність судового процесу щодо засудження злочинів комуністичного тоталітарного режиму проти України, як, власне, і млявість у застосуванні інструментів обороноздатної демократії з боку компетентних органів влади щодо партій та організацій, які вели відверту підривну діяльність і навіть заперечували у своїх документах суб'єктність України [13, с. 12, 24-25].

Утвердження свободи як фундаментальної цінності дієвої конституційної демократії, однієї з передумов розвитку та соціалізації особи, окремого конституційного права – основоположного і такого, що потребує посилених гарантій захисту [14] визначає спрямованість вітчизняних досліджень на виявлення, зокрема, предметної сфери загальнодозвільного типу юридичного регулювання, яка поряд із різними проявами свободи обумовлюється свободою об'єднання, свободою політичної діяльності [15, с. 72], та віднесення до розгляду єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні питання сумісності легітимної мети та практики політичної діяльності, а точніше, питання легітимності мети й підставності законодавчого засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборони пропаганди їхньої символіки в очікуванні застосування,

передусім щодо прав політичних партій, «індивідуалізованої справедливості в її іпостасі домірності» [16, с.158].

У Рішенні Конституційного Суду України від 16 липня 2019 року № 9-р/2019 щодо конституційності Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 9 квітня 2015 року, в якому цей закон визнається конституційним, викристалізоване і фактично відшліфоване практикою Європейського суду з прав людини (справа «Фогт проти Німеччини» (Vogt v. Germany), 7851/91, 28 вересня 1995 року §51, §59 [17]; справа «Партія Рефах (Партія добробуту) та інші проти Туреччини» (Refah Partisi (The Welfare Party) and others v. Turkey), *41340/98* , *41342/98*, *41343/98 41344/98*, 13 лютого 2003 року, § 99 [18]; справа «Об'єднана комуністична партія Туреччини та інші проти Туреччини» (United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey), 133/1996/752/951, 30 січня 1998 року, § 32 [19]; справа «Самсін проти України» (Case of Samsin v. Ukraine), 3897719, 14 жовтня 2021 року, § 22 [20]) питання здійснення державою конкретних заходів з метою захисту стабільності демократичного конституційного ладу, обґрунтовується з урахуванням того, що кожного разу, коли держава вважає за потрібне посилатися на принцип «демократії, здатної захистити себе», щоб виправдати втручання в права особи, вона має зважено оцінювати межі й наслідки передбачених заходів задля дотримання зазначеної рівноваги [21]. Цілком вдалою є підбірка позицій Європейського суду з прав людини [22] на підтвердження цієї тези як, власне, і підтвердження легітимності мети й обґрунтованості підставності, покладених в основу правообмежувальної діяльності концепцією войовничої демократії в стані обороноздатної демократії.

Висновки. Отже, розмірковуючи над теоретико-методологічними підходами до розуміння правових засад заборони політичних партій в Україні та налаштовуючись на їх подальший детальний огляд, з поміж багатьох концепцій у теорії демократії ми схильні зупинитися на здобутках концепції войовничої демократії.

У своєму доктринальному обґрунтуванні з урахуванням стану демократії, здатної захистити себе, а віднедавна ще й можливої реакції Європейського Союзу на відступ держав-членів ЄС від демократичного курсу, ця концепція залишається відданою погля-

дам, які стосуються досягнення стандартів у сфері захисту, зокрема політичних, прав людини та основоположних свобод, а також комплексного набору інституцій – який може бути як національним, так і міжнародним, що претендує на легітимну роль у формуванні та просуванні обороноздатної демократії.

Особливо прийнятними для вирішення нашого дослідницького завдання є спроби привернути увагу до існування в межах наявного інструментарію конституційної демократії та цілком легальних засобів заборони, скасування реєстрації політичних партій та своєрідних найпростіших рецептів щодо того, як вони мають здійснюватися на умовах, необхідних для збереження ідеалу свободи об'єднання, свободи політичної діяльності.

1. Публічне право: сучасні доктрини в судовій та правозастосовній практиці: підруч. / за заг. ред. Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчина; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2025. 528 с. **2.** Посібник зі статті 17 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Заборона зловживання правами. 2025. Пункт 8. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_17_ukr **3.** Нінет Антоні Абат. Конституційний краудсорсинг, спрямований на примирення народу і аристократії. *Український часопис конституційного права.* 2017. №1. С. 19-32. **4.** Loewenstein, Karl. 1937. «Militant Democracy and Fundamental Rights, I,» American Political Science Review, Cambridge University Press, vol. 31(3), pages 417-432, June. **5.** Loewenstein, Karl, 1937. «Militant Democracy and Fundamental Rights, II,» American Political Science Review, Cambridge University Press, vol. 31(4), pages 638-658, August. **6.** Cutmann, J., Voigt, S. (2023) Militant constitutionalism: a promising concept to make conststitutional baskslіding less likely?, Public Choice. Springer, vol. 195(3), pages 377-404, June. **7.** Левенштайн К. Войовнича демократія та фундаментальні права. *Правова спадщина. Український часопис конституційного права.* 2024. №2. С. 76-99. **8.** Банний І.В. Теоретичні підходи до розуміння заборони політичних партій і громадських організацій як вияву войовничої демократії. *Часопис Київського університету права.* 2023. № 1. С. 49-53. **9.** Савчин М. Вступ, або Чинники трансформації конституційного права в умовах війни. *Право України.* 2023. № 1. С. 9-11. **10.** Барабаш Ю., Берченко Г. Чи здатна захистити себе демократія в умовах війни? (на досвіді державного будівництва під час російської агресії). *Право України.* 2023. № 1. С. 54-73. **11.** Савчин М. Порівняльне конституційне право. Київ: Ваіте, 2020. 462 с. **12.** Грищук О.В. Конституційні цінності та принципи в рішеннях Конституційного Суду України; особливості в умовах воєнного стану та загроз національній безпеці. *Вісник Конституційного Суду України.* 2022. № 5-6. С. 96-106. **13.** Савчин М. Руссо-українська війна та трансфор-

мація конституційного права. *Право України.* 2023. №1. С. 12-53. **14.** Рішення Конституційного Суду України від 13 червня 2019 року №4р/2019. URL: https:// ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_p_2019.pdf **15.** Ярошенко О. М., Синчук С. М., Раданович Н. М. Загальнодозвільний тип юридичного регулювання і практика Конституційного Суду України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29, № 4. С. 66–92. **16.** Рабінович С. П., Томіна О. В. Зважування конституційних цінностей в умовах війни. *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період: матер. наук. семінару (21 червня 2024 р.)* / упор. Д.Є. Забзалюк, М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, Н. Я. Лепіш. Львів: ЛьвДУВС, 2024. С. 157-160. **17.** Європейський суд з прав людини. Рішення у справі «Фогт проти Німеччини» (Vogt v. Germany), заява № 17851/91, Постанова Великої палати від 28 вересня 1995 року. HUDOC (ECtHR). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22item id%22:[%22001-62559%22]} **18.** Європейський суд з прав людини. Рішення у справі «Партія Рефах (Партія добробуту) та інші проти Туреччини» (Refah Partisi (The Welfare Party) and others v. Turkey): заяви № 41340/98, № 41342/98, №, 41343/98 та № 41344/98, Постанова Великої палати від 13 лютого 2003 року. HUDOC (ECtHR). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-60936%22]} **19.** Європейський суд з прав людини. Рішення у справі «Об'єднана комуністична партія Туреччини та інші проти Туреччини» (United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey): заява № 133/1996/752/951. Постанова Великої палати від 30 січня 1998 року. HUDOC (ECtHR). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22item id%22:[%22001-58128%22]} **20.** Європейський суд з прав людини. Рішення у справі «Самсін проти України» (Case of Samsin v. Ukraine): заява № 3897719. Постанова Великої палати від 14 жовтня 2021 року. HUDOC (ECtHR). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22item id%22:[%22001-217133%22]} **21.** Рішення Конституційного Суду України від 16 липня 2019 року № 9-р/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text **22.** Грищук Оксана. Європейські правові цінності. URL: https://pravo.ua/wp-content/uploads/2022/11/Hryshchuk-Oksana_Ievropeiski_pravovi_tsinnosti.pptx.pdf

References

1. Publichne pravo: suchasni doktryny v sudovii ta pravozastosovnii praktytsi: pidruch. [dlia zdobuvachiv vyshchoi osvity druhoho (mahister.) rivnia vyshchoi osvity haluzi znan D «Biznes, administruvannia ta pravo» spets. D 8 «Pravo» ta D 9 «Mizhnarodne pravo»] / za zah. red. T. M. Slinko, L. I. Letnianchyna; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Pravo, 2025.528 s. **2.** Posibnyk zi statti 17 Konventsii pro zakhyst prav liudyny ta osnovopolozhnykh svobod. Zaborona zlovzhyvannia pravamy. 2025. Punkt 8. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_17_ukr **3.** Ninet Antoni Abat. Konstytutsiўnyў kraudsorsynh, spriamovanyў na prymyrennia narodu i arystokratiї. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava.* 2017. № 1.

S. 19-32. **4.** Loewenstein, Karl. 1937. «Militant Democracy and Fundamental Rights, I,» American Political Science Review, Cambridge University Press, vol. 31(3), pages 417-432, June. **5.** Loewenstein, Karl, 1937. «Militant Democracy and Fundamental Rights, II,» American Political Science Review, Cambridge University Press, vol. 31(4), pages 638-658, August. **6.** Cutmann, J., Voigt, S. (2023) Militant constitutionalism: a promising concept to make conststitutional basksliding less likely?, Public Choice. Springer, vol. 195(3), pages 377-404, June. **7.** Levenshtain K. Voiovnycha demokratiia ta fundamentalni prava. *Pravova spadshchyna. Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava.* 2024. № 2. S. 76-99. **8.** Bannyi I.V. Teoretychni pidkhody do rozuminnia zaborony politychnykh partii i hromadskykh orhanizatsii yak vyiavu voiovnychoi demokratii. Chasopys Kyivskoho universytetu prava. 2023. № 1. S. 49-53. **9.** Savchyn M. Vstup, abo Chynnyky transformatsii konstytutsiinoho prava v umovakh viiny. *Pravo Ukrainy.* 2023. №1. S. 9-11. **10.** Barabash Yu and Berchenko H, 'Can Democracy Protect Itself in Conditions of War? (On the Experience of State Building During Russian Aggression)' (2023) 1 Law of Ukraine 54. **11.** Savchyn M. Porivnialne konstytutsiine pravo. Kyiv: Vaite, 2020. 462 s. **12.** Hryshchuk O.V. Konstytutsiini tsinnosti ta pryntsypy v rishenniakh Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy; osoblyvosti v umovakh voiennoho stanu ta zahroz natsionalnii bezpetsi. *Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy.* 2022. № 5-6. S. 96-106. **13.** Savchyn M, 'Russo-Ukrainian War and the Transformation of Constitutional Law' (2023) 1 Law of Ukraine 12. **14.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 13 chervnia 2019 roku №4 r/2019. URL: https:// ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_p_2019.pdf **15.** Yaroshenko O. M., Synchuk S. M., Radanovych N. M. Zahalnodozvilnyi typ yurydychnoho rehuliuvannia i praktyka Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy.* 2022. T. 29, № 4. S. 66–92. **16.** Rabinovych S. P., Tomina O. V. Zvazhuvannia konstytutsiinykh tsinnostei v umovakh viiny. *Konstytutsiini prava i svobody liudyny ta hromadianyna v umovakh viiny ta pisliavoiennyi period: materialy naukovoho seminaru (21 chervnia 2024 r.)* / upor. D. Ye. Zabzaliuk, M. V. Kovaliv, M. T. Havryltsiv, N. Ya. Lepish. Lviv: LvDUVS, 2024. S. 157-160. **17.** Yevropeiskyi sud z prav liudyny. Rishennia u spravi «Fogt proty Nimechchyny» (Vogt v. Germany), zaiava № 17851/91, Postanova Velykoi palaty vid 28 veresnia 1995 roku. HUDOC (ECtHR). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22item id%22:[%22001-62559%22]} **18.** Yevropeiskyi sud z prav liudyny. Rishennia u spravi «Partiia Refakh (Partiia dobrobutu) ta inshi proty Turechchyny» (Refah Partisi (The Welfare Party) and others v. Turkey): zaiavy № 41340/98 , № 41342/98, №, 41343/98 ta № 41344/98, Postanova Velykoi palaty vid 13 liutoho 2003 roku. HUDOC (ECtHR). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-60936%22]} **19.** Yevropeiskyi sud z prav liudyny. Rishennia u spravi «Ob'iednana komunistychna partiia Turechchyny ta inshi proty Turechchyny» (United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey): zaiava № 133/1996/752/951. Postanova Velykoi palaty vid 30 sichnia 1998 roku.

HUDOC (ECtHR). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-58128%22]} **20.** Yevropeiskyi sud z prav liudyny. Rishennia u spravi «Samsin proty Ukrainy» (Case of Samsin v. Ukraine): zaiava № 3897719. Postanova Velykoi palaty vid 14 zhovtnia 2021 roku. HUDOC (ECtHR). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-217133%22]} **21.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 16 lypnia 2019 roku № 9-r/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-19#Text 22. Hryshchuk Oksana. Yevropeiski pravovi tsinnosti. URL: https://pravo.ua/wp-content/uploads/2022/11/Hryshchuk-Oksana_Ievropeiski_pravovi_tsinnosti.pptx.pdf

Lavryk Halyna, Bannyi Ihor. **Theoretical and methodological approaches to understanding the legal basis for banning political parties in Ukraine through the prism of the concept of militant democracy**

Theoretical and methodological approaches to understanding the ban on political parties in Ukraine are considered through the prism of the formation and application of the concept of militant democracy, also known as “defensible democracy”, and to the extent of its affinity with any variant of constitutional design aimed at protecting constitutionalism, as “militant constitutionalism”. In the doctrinal substantiation of the concept of militant democracy, formulations are identified and presented that relate to the urgency of the tasks of forming the foundations of ensuring democracy by means of combating actions and activities that abolish or inappropriately restrict the exercise of certain fundamental civil and political rights, such as the right to freedom of association (union), the introduction of a ban on political activity.

Through a comprehensive study and content analysis of the scientific works of K. Loewenstein, K. Mannheim and their followers, the patterns of transformation of militant democracy were identified and interpreted, taking into account its status as a democracy capable of defending itself, and recently also the possible reaction of the European Union to the retreat of EU member states from the democratic course. The impact of such patterns on the creation of a complex set of institutions - which can be both national and international – claiming a legitimate role in the formation and promotion of a defensible democracy was clarified.

The reflections of supporters of revealing the state of militant democracy as a defensible democracy are analyzed, for whom the formulation of recognizing the need to fight against already “established enemies”, which is a fight against the dark past, and the fight against racism, which is a fight for a normal future, using measures of a different nature, which, depending on the interpretation of fundamental constitutional values – human dignity, freedom, equality, the rule of law, are considered, in particular, in the aspect of ethics and virtues of political activity, is justified and expected.

Thanks to the knowledge of the content of legal norms in the process of their interpretation and clarification at various stages of the formation and application of militant democracy, as well as the generalization of the practice of the Constitutional Court of Ukraine and the European Court of Human Rights, it was possible to formulate an attitude towards the completely legal means of banning and canceling the registration of political parties existing within the current toolkit of constitutional democracy, and to give them relevant characteristics.

Key words: concept of militant democracy, ban on political parties, human rights and fundamental freedoms, case law of the European Court of Human Rights, counteraction to aggression.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 30.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 07.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 340.1
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-18
ISSN 1563-3349

В. В. НОВІЦЬКИЙ

ДОКТРИНАЛЬНІ ЗАСАДИ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ДИСКРЕЦІЇ В ТЕОРІЇ ПРАВА

Комплексно досліджено доктрину інституту юридичної дискреції за допомогою системного підходу та галузевого розподілення об'єкта наукового пошуку на такі складові: 1) теоретична та функціональна основа інституту юридичної дискреції: понятійний апарат юридичної дискреції; типологія та класифікація юридичної дискреції; межі інституту юридичної дискреції; 2) реалізація інституту юридичної дискреції з урахуванням фундаментальних основ принципів теорії права: призначення, сенси та функціональний вплив і взаємозв'язок основоположних принципів теорії права, а також єдиного, централізованого інституту юридичної дискреції в Україні; пріоритети розвитку юридичної дискреції як самостійного об'єкта дослідження за допомогою досвіду правових систем інших країн світу. Окрему увагу приділено пошуку шляхів і методів удосконалення практичного застосування інституту юридичної дискреції в Україні. Запропоновано авторський підхід до формування єдиного структурного алгоритму з тематичного дослідження юридичної дискреції в Україні з урахуванням предметного досвіду інших країн світу (Сполучені Штати Америки, Федеративна Республіка Німеччина, Франція тощо).

Ключові слова: *доктрина права, інститут юридичної дискреції, юридична дискреція, принципи права, верховенство права, права людини, понятійно-категоріальний апарат, класифікація юридичної дискреції, межі юридичної дискреції, досвід інших країн світу.*

Novitskyi Vladyslav. **The doctrinal foundations of the institute of judicial discretion in legal theory**

The author of this article has conducted a comprehensive study of the doctrine of legal discretion using a systematic approach and dividing the subject of the research into the following components: 1) the theoretical and functional foundations of legal discretion: the conceptual framework of legal discretion; the typology and classification of legal discretion; the limits of the institution of judicial discretion; 2) the implementation of the institution of judicial discretion, taking into account the fundamental principles of legal theory: the purpose, meanings, functional impact, and interconnection of the fundamental principles of legal theory, as well as the unified, centralized institution of judicial discretion in Ukraine; priorities for the development of judicial discretion as an independent subject of research, drawing on the experience of legal systems in other countries. In addition, particular attention was paid to identifying ways and methods to improve the practical application of the institution of judicial discretion in Ukraine. In other words, the article proposes the author's approach to developing a unified structural algorithm for a thematic study of legal discretion in Ukraine, taking into account the relevant experience of other countries, namely: the United States of America, the Federal Republic of Germany, France and others.

Key words: *legal doctrine, the concept of judicial discretion, judicial discretion, principles of law, rule of law, human rights, conceptual framework, classification of judicial discretion, limits of judicial discretion, international experience.*

© *НОВІЦЬКИЙ Владислав Валерійович* – докторант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-8929-4468; e-mail: novitskyivladyslav@gmail.com

Постановка проблеми. Доктрину права в сфері конкретного об'єкта наукового пошуку створюють, формують та розвивають персоналії наукової спільноти, правники-теоретики і юристи-практики. В рамках дослідження інституту юридичної дискреції кожна думка, наукова позиція чи підхід – це окремі частини великого та єдиного цілого, з якого складається достатньо масштабний і об'ємний концепт юридичної дискреції як об'єкта наукового пошуку крізь призму фундаментальних ідей, засад та принципів теорії права. Досліджувана тематика юридичної дискреції є відносно новою для сучасного українського наукового і юридичного співтовариства та має достатньо невеликий обсяг часових меж її наукового пошуку. Саме тому маємо не такий об'ємний і масштабний кількісний показник дослідників, які вивчають функціональні аспекти правозастосування інституту юридичної дискреції в Україні за орієнтирами предметного спрямування та конкретними галузями права, не акцентуючи навіть увагу на відповідному науковому пошуку з доктринальних позицій теорії права. Проте потрібно зазначити, що з огляду на неперервну популяризацію та перспективність у подальшому практичному інтересі до окресленого об'єкта дослідження з кожним роком спостерігаємо тенденції до збільшення кількісних і якісних показників за контекстом формалізації нових ідей, підходів та дисертаційних напрацювань у сфері суспільних відносин, які безпосередньо взаємопов'язані з інститутом юридичної дискреції.

Юридична дискреція як самостійний об'єкт наукового і прикладного пізнання потребує глибокого, фахового та структурного підходу в межах об'єднаної системи дискреційного знання, яке сформоване з багатогранного обсягу та напрямів загальної та галузевої юриспруденції. На нашу думку, такий алгоритм, який відповідатиме зазначеним спрямуванням, може забезпечити лише доктрина теорії права, оскільки це дієва, результативна та функціональна основа для генерації загальноправової ідеології, яка формується з позицій конкретних, чітких правореалізаційних засад, принципів та державотворчих завдань і пріоритетів. Доктринальні вчення інституту юридичної дискреції забезпечують єдність причинно-наслідкових взаємозв'язків між дискреційною теорією та відповідним процесом правозастосовної реалізації дискреційних повноважень чиновників і суддів. Крім того, доктрина дискреційного розсуду виконує такі функціональні завдання: 1) виокремлює предметні знання науковців, теоретиків та практиків відносно даного об'єкта дослідження, які спеціалізуються на багатогранних векторах юридичної науки, а не лише на проблематиці юридичної дискреції в теорії права або інших галузях юриспруденції; 2) систематизує і структурує низку однорідних аспектів, компонентів та механізмів інституту юридичної дискреції, а саме: а) понятійно-категоріальна складова; б) межі юридичної дискреції; в) причини і умови реалізації юридичної дискреції; 3) допомагає та спонукає об'єднати і звести до наближених та/або спільних знаменників між внутрішньодержавним та міжнародним досвідом у сфері інституту юридичної дискреції. Саме такий конгломерат значень, предметних сенсів та ідеологічних спрямувань щодо доктрини юридичної дискреції аргументовано доводить її актуальність, важливість і своєчасність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Доктрина інституту юридичної дискреції сформована та представлена такими правниками, теоретиками і практиками, як: Ю. Барабаш, Н. Бааджи, А. Барікова, Н. Блажівська, О. Губська, Ернст К. Пакуше, О. Жильцов, І. Желтобрюх, Н. Задирака, Т. Зоней, П. Куфтирєв, О. Крижова, Д. Лук'янець, Т. Мартьянова, Є. Морозов, Т. Міхайліна, С. Моліна, Н. Оніщенко, С. Певко, В. Перепелюк, С. Погребняк, М. Рісний, Д. Тимошенко, Г. Харт та інші.

Мета статті – комплексний аналіз доктрини інституту юридичної дискреції за допомогою загального, системного та конкретного

дослідження таких складників юридичної дискреції, як: понятійно-категоріальний апарат; видові та класифікаційні характеристики; досвід країн, які традиційно відносимо до англосаксонської та романо-германської правових систем, крізь призму наукових позицій, підходів, ідей представників правничої спільноти.

Виклад основного матеріалу. Доктрина інституту юридичної дискреції має такі ж кількісні та якісні характеристики, які знаходять свій прояв у предметних і конкретних складових визначеного кола суспільних відносин дискреційного змісту. Такі дослідницькі орієнтири кожен науковець формує виходячи із власних пошукових пріоритетів, спонукань, прагнень та специфіки обраного об'єкта дослідження. В даному випадку системний підхід до доктрини юридичної дискреції забезпечує чіткість, координацію та узагальнення процесу її наукового пізнання і подальшого практичного застосування. На нашу думку, доктрину юридичної дискреції, з точки зору теорії права, необхідно розглядати за таким галузевим розподілом, а саме:

І) Теоретико-функціональна основа інституту юридичної дискреції. Йдеться про понятійно-категоріальний апарат, класифікаційний складник та межі юридичної дискреції. Даний контекст представлений плеядою науковців, теоретиків, серед яких особливо потрібно виокремити таких із них, як: Ю. Барабаш, Н. Бааджи, А. Барікова, Н. Блажівська, О. Губська, О. Жильцов, І. Желтобрюх, П. Куфтирєв, Д. Лук'янець, Т. Мартьянова, Є. Морозов, Н. Оніщенко, С. Певко, В. Перепелюк, М. Рісний, Д. Тимошенко.

Насамперед необхідно зосередити ,увагу на дисертаційних дослідженнях актуальних питань інституту юридичної дискреції за посередництвом М. Рісного та П. Куфтирєва. Починаючи висвітлення окресленої тематики в межах запропонованого вектору наукового пошуку, зазначимо, що Мирослав Рісний проаналізував низку важливих та нагальних проблематик дискреційного порядку, а саме: поняття, підстави, межі та критерії правозастосувального розсуду та його основні детермінанти при застосуванні норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1, с.13-167]. Фактично М. Рісний охопив весь теоретичний та функціональний обсяг інституту юридичної дискреції, який розкриває специфіку і сутність даного об'єкта вивчення.

Особливу зацікавленість викликають окремі підстави та обставини реалізації правозастосувального розсуду за умови відносної визначеності та колізій у змісті конкретних правових норм, а також наявності прогалин у нормативно-правових актах. У контексті зазначеного М. Рісний виділяв такі «основні правила реалізації розсуду при аналогії права чи закону, як:1) реалізація розсуду можлива виключно тоді, коли прогалина у законодавстві дійсно існує і переконання правозастосувального суб'єкта про її наявність не є хибним; 2) реалізація розсуду може мати місце лише у процесі вирішення тих питань, які випливають із суспільних відносин, котрі, хоч і знаходяться у сфері правового регулювання, однак не мають «своєї» правової норми; 3) реалізація розсуду відбувається у процесі застосування аналогії права чи закону, а тому вона (реалізація) може мати місце виключно у сфері дії тих інститутів та галузей права, щодо яких застосування аналогії закону чи права є допустимим; 4) детермінантами розсуду у таких випадках передовсім повинні виступати науково вироблені та загальноприйняті тези про «спорідненість» суспільних відносин, врегульованих окремими галузями права, правовими інститутами тощо; 5) виняткового значення при реалізації такого розсуду набуває правозастосувальна практика, яка склалася. Її врахування є обов'язковим; 6) реалізація розсуду у випадку існування прогалини у законодавстві повинна супроводжуватися особливо детальною і переконливою аргументацією здійсненого правозастосувальним суб'єктом вибору одного з альтернативних варіантів рішення [1, с.107]. Такий підхід демонструє ще одну складову практичного призначення юридичної дискреції, яка полягає у допоміжній функції при регулюванні тих або інших суспільних відносин за умови наявності прогалин у законодавстві України.

В свою чергу, П. Куфтирєв змістив акценти з доктринально-загальних, універсальних та теоретико-правових підходів наукового пошуку відносно інституту юридичної дискреції до його доктрини з галузевим вектором функціонування через посередництво суддівського розсуду у теорії права. Професійно та цілеспрямовано проаналізовано цілий комплекс актуальних та важливих питань, серед яких: поняття та юридична природа суддівського розсуду; генеза уявлень про суддівський розсуд у правовій думці; межі суддівського розсуду [2, с.10-108]. Для нашого дослідження цілісного

інституту, єдиної концепції юридичної дискреції подібні надбання теорії права, які формують науковий вектор пізнання від часткового до цілого, імплементують свої підходи, уявлення та орієнтири, за допомогою яких ми краще та глибше можемо розібратися в суті безпосереднього цілого. В даному випадку під цілим слід розуміти інститут юридичної дискреції як самостійний об'єкт дослідження, а часткове - це судовий розсуд як невід'ємний компонент від першого і незмінного.

Слід згадати про наукові підходи, ініціативи та пропозиції за авторством Т. Мартьянової, яка також застосувала вищезгаданий взаємозв'язок частини від цілого в процесі дослідження актуальних проблем розсуду суб'єктів правозастосовної діяльності. Практична цінність даного наукового здобутку головним чином зосереджена на таких компонентах: а) з позиції теорії держави і права розкрито зміст та ознаки поняття «розсуд суб'єктів правозастосовної діяльності», визначено його місце в понятійно-категоріальному апараті цієї науки; б) виявлено загальнотеоретичні особливості правового статусу суб'єктів правозастосовної діяльності; в) запропоновано теоретико-правове обґрунтування ціннісної природи правозастосовної діяльності; г) з'ясовано моральні й етичні засади розсуду в контексті проблеми законності правозастосовної діяльності [3, с. 4]. Особливо необхідно підкреслити прикладне значення останнього пункту даного переліку для цілісного усвідомлення суті, змісту та функцій інституту юридичної дискреції. Справа в тому, що співвідношення та взаємодія таких правових явищ і понять, як етика, мораль, справедливість, об'єктивність, безсторонність, принципи теорії права, з одного боку, і правові механізми регулювання суспільних відносин у процесі прийняття чиновниками, суддями та іншими суб'єктами правозастосовної діяльності управлінських рішень за посередництвом дискреційних повноважень – з іншого є однією із фундаментальних, базових основ дискреційного інституту в теорії держави і права.

Аналізуючи доктрину теорії права, ми можемо прослідкувати системну і логічну послідовність між вищезазначеними поглядами, в контексті тлумачення існуючих сенсів філософії права, які кореспондуються з ключовими ідеями юридичної дискреції та предметних спостережень, думок і узагальнень від Н. Оніщенко. Йдеться про ще один аспект тематики нашого дослідження - дис-

креційні повноваження через правову ідеологію гідного життя для кожної людини. Дискреційні повноваження повинні бути «мірилом справедливості» відповідно до принципу верховенства права [4, с.16]. Такі характеристики інституту юридичної дискреції та його складових компонентів на конкретних і практичних прикладах демонструють один із фундаментальних призначень даного об'єкта дослідження, яке грунтується на основоположному завданні кожного правового механізму регулювання суспільних відносин через законні інструменти охорони і захисту прав людини та громадянина.

Перейдемо до детальнішого висвітлення питання персонального складу науковців із доктрини теорії права відносно інституту юридичної дискреції, які цілеспрямовано досліджували конкретні складники нашого об'єкта наукового пошуку, а саме:

1) понятійно-категоріальний апарат правового інституту юридичної дискреції. Дана компонента також включає свої системні елементи: словниково-етимологічна складова, правова природа, форми вираження, основоположні принципи реалізації та умови ефективного застосування юридичної дискреції, які представлені такими правниками, теоретиками і практиками, як: Ю. Барабаш, О. Губська, Д. Лук'янець, Є. Морозов, С. Певко, Д. Тимошенко та інші;

2) проблематика типології та класифікації юридичної дискреції відповідно до підходів теорії права представлена такими дослідниками: О. Жильцов (класифікація правозастосовного розсуду); Н. Бааджи (адміністративний розсуд); А. Барікова (дискреція в застосуванні правових норм фінансового права); І. Желтобрюх (правозастосовний розсуд в питаннях податкового права); Н. Блажівська (юридична дискреція та правосуддя);

3) тематика правозастосовних меж інституту юридичної дискреції та дискреційних повноважень була і залишається предметом фахових досліджень низки науковців. Йдеться, наприклад, про В. Перепелюк, який приділяв увагу актуальним питанням визначення меж дискреційних повноважень чиновників органів державної влади і місцевого самоврядування та визначення меж судового контролю за реалізацією дискреційних повноважень цими ж суб'єктами права [5]. Крім того, дану складову юридичної дискреції із своїх наукових ракурсів і векторів вивчали Т. Мартьянова, в контексті висвітлення меж розсуду через сегмент соціально-юридичних обмежень вільних дій суб'єктів правозастосовної діяльності [3, с.90-109], та П. Куфтирєв, який також досліджував межі суддівського розсуду за орієнтирами співвідношення з процесами недопущення суддівського свавілля під час реалізації завдань і функцій правосуддя [2, с. 134-155].

II) Порівняльно-прогностичний розвиток інституту юридичної дискреції з урахуванням фундаментальних основ принципів теорії права. В даному випадку такий підхід охоплює представників наукової спільноти та юристів-практиків, які досліджували проблематику юридичної дискреції крізь призму таких ключових ідей, ідеологічних засад і напрямів стратегічного розвитку інституту юридичної дискреції в Україні, як:

1) призначення, сенси та функціональний вплив і взаємозв'язок основоположних принципів теорії права, а також єдиного, централізованого інституту юридичної дискреції в Україні. Передовсім дана складова стосується принципу верховенства права та принципу правової визначеності. Виходячи з позицій доктрини права, окреслені питання продовжують зберігати свою наявну та нарощують потенційну актуальність відповідно до наукового пошуку таких правників: М. Козюбра, О. Крижова, Г. Мельник, Н. Оніщенко, С. Погребняк, Д. Тимошенко, С. Цебенко та інші.

Потрібно акцентовано зазначити, що за посередництвом дисертаційних напрацювань С. Погребняка в сфері основоположних принципів права ми маємо можливість проаналізувати і концентровано провести паралелі безпосередньо між самими принципами, інститутом юридичної дискреції та правами людини. Адже одна з головних ідей вченого полягає у тому, що фактичне призначення верховенства права у відповідності самого права основоположним правам людини. У свою чергу, така думка формує важливу характеризуючу ознаку юридичної дискреції загалом та дискреційних повноважень зокрема, яка фокусується на тому, що наш об'єкт наукового пошуку повинен кореспондуватися за своїми завданнями, функціями та правовими механізмами з правами людини. Саме такий підхід забезпечує утвердження принципу верховенства права у доктрині та правозастосовній практиці інституту юридичної дискреції.

Продовжуючи заданий доктринальний екскурс юридичної дискреції, необхідно виокремити наукові позиції представників правничої спільноти, які викладені у працях таких теоретиків та правників юридичної думки:

а) Н. Оніщенко в контексті даного вектору наукового пошуку було запропоновано звернути увагу на змістовні ознаки дискреційних повноважень, за якими також прослідковувався чіткий взаємозв'язок між принципом верховенства права та інститутом юридичної дискреції [4, с.16]. Саме специфіка характерних рис нашого об'єкта дослідження дає можливість з'ясувати його фундаментальні основи та відповідні причинно-наслідкові передумови і результати предметного правозастосування;

б) О. Крижова вивчала проблематику дискреційних повноважень суду як одного із засобів реалізації на практиці принципу верховенства права [6, с.161]. Науковий інтерес до проблематики юридичної дискреції в професійній діяльності суддівського корпусу та відповідний процес пізнання природи дискреційних повноважень суддів дозволяє проаналізувати ефективність, практичний рівень і характеризуючі ознаки їхнього співвідношення з основоположними принципами теорії права, а особливо з принципами верховенства права та правової визначеності;

в) І. Переш вивчав специфіку функціонування правової концепції «живого права» [7]. В даному випадку за допомогою такого підходу було опосередковано розглянуто закономірності формування та практичного призначення юридичних зв'язків між дискреційними повноваженнями суду і принципом верховенства права, як характерних показників того, що зазначені механізми регулювання суспільних відносин є прикладом правозастосовної дії вищеокресленої концепції права;

г) Д. Тимошенко фактично розглядав актуальні питання меж та свободи реалізації інституту юридичної дискреції у діяльності суб'єктів владних повноважень в процесі прийняття ними управлінських рішень [8, с.460]. Необхідно звернути увагу на те, що дослідження такого напряму були також узгоджені за орієнтирами взаємного доповнення з принципом верховенства права, оскільки вони безпосередньо стосуються процесу охорони і захисту прав людини та громадянина.

2) пріоритети розвитку юридичної дискреції, як самостійного об'єкта дослідження за допомогою досвіду правових систем інших країн світу та пошук шляхів і методів удосконалення практичного застосування інституту юридичної дискреції в Україні. Слід зазначити, що ключові питання з вищеперерахованих досліджували такі науковці та правники, як: О. Губська, Н. Задирака, Т. Зоней, Р. Куйбіда, Р. Мельник, С. Моліна, Т. Міхайліна, Е. Пакуше, Г. Харт, Е. Целлер та інші.

Звертаємо особливу увагу на те, що запропонований спектр наукового пошуку передбачає такі його компоненти, які маємо можливість максимально інформативно розкрити виходячи з таких пріоритетів дослідження та наукових точок зору відомих правників:

а) предметний аналіз, конкретизація та узагальнення юридичного досвіду країн континентального права щодо регулювання суспільних відносин у сфері судового контролю за реалізацією органами державної влади і органами місцевого самоврядування їхніх дискреційних повноважень потребують професійної структурованості та системності у процесі правозастосовного функціонування. Такий підхід з поділом країн романо-германської правової системи на фактично дві групи за критерієм обсягу відповідного судового контролю в межах його видової формалізації на повний та гнучкий запропонувала О. Губська [9]. В контексті даного вектору наукового пізнання саме за допомогою подібних ідей, думок та поглядів ми маємо можливість відслідкувати загальні й цілком конкретні закономірності, а також тенденції реалізації інституту юридичної дискреції на прикладі Федеративної Республіки Німеччини та Франції, з якими Україна поділяє фундаментальні основи однієї правової сім'ї. Крім того, Ернст К. Пакуше, керуючись зазначеним вектором наукової думки, аналізував рішення Конституційного суду ФРН [10], який конкретні нормативно-правові акти визнавав неконституційними, оскільки вони не врегульовували питання обсягу та меж дискреційних повноважень органів державної влади в процесі реалізації ними своїх адміністративних і управлінських функцій;

б) правозастосовна сфера, в процесі дослідження інституту юридичної дискреції, охоплює один із ключових компонентів його порівняльно-правового пізнання крізь призму прецедентної практики країн, які традиційно відносимо до англосаксонської моделі

права. Себастьян Рейєс Моліна [11] та Герберт Харт [12], виходячи з власного правничого досвіду, функціонально систематизували та всебічно досліджували судову дискрецію саме за допомогою ключових першооснов доктрини права. Даний складник дозволив нам деталізувати і поглиблено з'ясувати природу, закономірності реалізації та причинно-наслідкові взаємозв'язки прогресивного розвитку судового розсуду як одного з провідних і сучасних механізмів юридичного врегулювання суспільних відносин, а також охорони, захисту прав людини. Продовжуючи логіку практичної цінності, призначення та функціонального застосування дискреційних повноважень суддями з урахуванням досвіду такої країни загального права, як США, корисно дослідити цілком прикладні рекомендації Томаса Зонея, головного судді вищого суду в Ратленді, штат Вермонт [13], які безпосередньо демонструють правозастосовну дію юридичної дискреції в судовому процесі. Більше того, враховуючи поступову тенденцію в Україні до посилення позицій судової практики, рішень судів вищестоящих інстанцій та часткового визнання судового прецедента на законодавчому рівні, ми можемо підкреслити, що поради, ідеї та дієві рекомендації суддів, котрі апробовані часом, мають високий потенціал для їхньої інтеграції у сучасних умовах національного розвитку правового інституту юридичної дискреції;

в) процес пошуку шляхів та методів удосконалення інституту юридичної дискреції в Україні можемо охарактеризувати як результат, у тому числі, кропіткої дослідницької роботи над професійним аналізом предметних та ідеологічних думок представників наукового співтовариства, які задають вектор стратегічного розвитку для всієї концепції правової доктрини юридичного розсуду в теорії права. Виходячи з таких орієнтирів та мотивів формування перспективних цілей реформування юридичної дискреції в Україні, потрібно звернути увагу на наукові праці Н. Задирака та Т. Міхайліна, які пропонують внесення законодавчих змін до процесуальних кодексів та інших нормативно-правових актів України з метою посилення юридичного регулювання даного правового інституту. Особливо потрібно відзначити, що концептуально з позиції теорії держави і права такі ідеї закладають фундамент для розроблення проєктів законів та внесення змін до законодавчих актів для того, щоб мінімізувати ризики протиправного, недоброчесного, а також

свавільного трактування і застосування правових механізмів інституту юридичної дискреції.

Висновки. Доктринальний вимір інституту юридичної дискреції в Україні – це об'єднаний базис теоретичного і юридико-практичного знання, яке формує кожен науковець з урахуванням отриманого досвіду попередніх наукових здобутків, а відтак маємо всі ознаки унікальності, цінність новизни та глибокого усвідомлення, як, куди і з яким доктринальним потенціалом рухаємося вперед для пізнання нових горизонтів у дослідженні нашого об'єкта наукового пошуку. Звісно, ми не намагаємося наділити доктрину права в контексті юридичної дискреції тим або іншим привілейованим статусом, однак за допомогою даного теоретичного інструментарію цілком зрозуміла, практична та показова можливість виявити і дослідити конкретні, нагальні проблеми, прогалини, а також інші недоліки у процесі законодавчого регулювання правозастосовного розсуду. Доктрина юридичної дискреції, з точки зору теорії права, дійсно, є основою для формування стійкого, сучасного та ефективного інституту регулювання суспільних відносин у сфері адміністрування і публічного управління суспільними процесами.

Доктрина інституту юридичної дискреції в Україні має низку стратегічних пріоритетів у дослідженні його фундаментальних цілей за ознаками поєднання ретроспективних першооснов із майбутнім створенням фундаментальної та цілісної концепції юридичної дискреції, а саме: а) проаналізувати причини та умови функціонування юридичної дискреції; б) дослідити практичне призначення інституту юридичної дискреції загалом та дискреційних повноважень суддів і чиновників органів державної влади, органів місцевого самоврядування зокрема; в) проаналізувати причинно-наслідкові взаємозв'язки між інститутом юридичної дискреції, процесом адміністрування при ухваленні управлінських рішень та охороною і захистом прав людини в Україні; г) дослідити міжнародно-правовий досвід відносно процесу регулювання суспільних відносин у сфері юридичної дискреції у країнах загального та континентального права з метою його можливої інтеграції для практичного застосування в Україні. В свою чергу, задані орієнтири допомагають налагодити змістовні зв'язки між теоретичною та практичною частинами єдиного цілого в особі інституту юридичної дискреції.

На нашу думку, обов'язково потрібно брати до уваги те, що процес пізнання доктрини юридичної дискреції – це засіб та шлях до усвідомлення її призначення, як одного із механізмів захисту прав людини і стійкого, непохитного утвердження верховенства права в Україні. В даному контексті доктрина однойменного інституту в юриспруденції задає вектор для комплексного дослідження даного правового явища з метою дослідження його максимально широкого обсягу змістовної багатогранності. Висловлюємо своє глибоке переконання в тому, що лише за умови професійного симбіозу доктрини інституту юридичної дискреції з відповідними процесами функціональної реалізації можливе його всебічне та предметне дослідження і головне – здобуття прикладних, дієвих, а також життєздатних результатів, які забезпечать принципово нову якість регулювання суспільних відносин у сфері правозастосовного розсуду.

1. Рісний М.Б. Правозастосувальний розсуд (загальнотеоретичні аспекти): дис. …канд. юрид. н. Львів: Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, 2006. 189 с. **2.** Куфтирєв П.В. Суддівський розсуд у теорії права: дис. …канд. юрид. н. Київ: Ін-т законодавства Верховної Ради України, 2009. 209с. **3.** Мартьянова Т.С. Розсуд суб'єктів правозастосовної діяльності: автореф. дис. …канд. юрид. н. Львів: Нац. ун-т «Львів. політехніка»,, 2013. 217 с. **4.** Оніщенко Н. Питання дискреційних повноважень у функціонуванні органів публічної влади. *(Науково-практична конференція «Питання дискреційних повноважень у функціонуванні органів публічної влади»): матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 травня 2021 р.)*. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ВГО «Асоціація українських правників». Київ: Видавництво «Людмила», 2021. С. 15-19 **5.** Перепелюк В. Верховний Суд: Науковий висновок щодо меж дискреційного повноваження суб'єкта владних повноважень та судового контролю за його реалізацією. Протокол ua. Юридичний інтернет ресурс. URL: naukoviy_visnovok_shchodo_meg_diskretsiynogo_povnovagennya_sub_ekta_vladnih_povnovagen_ta_sudovogo_kontrolyu_za_yogo_realizatsieyu **6.** Крижова О.Г. Дискреційні повноваження суду в контексті дотримання принципу верховенства права. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Сер. Юридичні науки. 2015. № 827. С. 159-162. **7.** Переш І.Є. «Живе право» Євгена Ерліха в сисктмі регулювання суспільних відносин / Закарпатські правові читання. URL: file:///C:/Users/u4760/AppData/Local/Microsoft/Windows/INetCache/Content.Outlook/SMTSNYXC/Закарпатські%20правові%20читання%202020%20(1).pdf. **8.** Тимошенко Д.В. Дискреційні повноваження: поняття та практичне застосування / Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994-2019 рр.). Харків, 2019. С. 458-460. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/22_11_2019/pdf/231.pdf . **9.** Олена Губська. Дискреція та її межі: що говорить про це національне та міжнародне законодавство. *Судово-юридична газета,* 2020 рік, 14 грудня. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1050270. **10.** Ernst K. Pakusche. The Use of Discretion in German Law. The University of Chicago Law Review. URL: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3895&context=uclrev. **11.** Sebastian R. M. Judicial Discretion as a Result of Systemic Indeterminacy. The Canadian Journal of Law & Jurisprudence. URL: https://surl.li/owhezo; https://doi.org/10.4000/revus.9735. **12.** Hart H. L. A. Discretion. PhilPeople. URL: https://philpapers.org/archive/HARD-20. **13.** Thomas A. Z. Judicial Discretion: 10 Guidelines for Its Use. The National Judicial College. URL: https://www.judges.org/news-and-info/judicial-news-judicial-discretion-guidelines/#footnotes.

References

1. Risnyi M.B. Pravozastosuvalnyi rozsud (zahalnoteoretychni aspekty): dys. …kand. yuryd. nauk : 12.00.01 / Risnyi Myroslav Bohdanovych; Lvivskyi natsionalnyi un-t im. Ivana Franka. – L., 2006. – 189 s. **2.** Kuftyriev P.V. Suddivskyi rozsud u teorii prava: dys. …kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Kuftyriev Pavlo Viacheslavovych; In-t zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. Kyiv, 2009. 209c. **3.** Martianova T.S. Rozsud subiektiv pravozastosovnoi diialnosti avtoref. dys. …kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Martianova Tamara Serhiivna; Nats. un-t «Lviv. politekhnika». Lviv, 2013. 217 s. **4.** Onishchenko N. Pytannia dyskretsiinykh povnovazhen u funktsionuvanni orhaniv publichnoi vlady. *(Naukovo-praktychna konferentsiia «Pytannia dyskretsiinykh povnovazhen u funktsionuvanni orhaniv publichnoi vlady»): mater. nauk.-prakt. konf. (m. Kyiv, 20 travnia 2021 r.).* Kyivskyi natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka, VHO «Asotsiatsiia ukrainskykh pravnykiv». Kyiv: Vydavnytstvo «Liudmyla», 2021. S. 15-19 **5.** Perepeliuk V. VERKhOVNYI SUD: Naukovyi vysnovok shchodo mezh dyskretsiinoho povnovazhennia subiekta vladnykh povnovazhen ta sudovoho kontroliu za yoho realizatsiieiu. Protokol ua. Yurydychnyi internet resurs. URL: naukoviy_visnovok_shchodo_meg_diskretsiynogo_povnovagennya_sub_ekta_vladnih_povnovagen_ta_sudovogo_kontrolyu_za_yogo_realizatsieyu. **6.** Kryzhova O.H. Dyskretsiini povnovazhennia sudu v konteksti dotrymannia pryntsypu verkhovenstva prava / *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika».* Seriia: Yurydychni nauky. 2015. № 827. S. 159-162. **7.** Peresh I.Ie. «Zhyve pravo» Yevhena Erlikha v systkmi rehuliuvannia suspilnykh vidnosyn / Zakarpatski pravovi chytannia. URL: file:///C:/Users/u4760/AppData/Local/Microsoft/Windows/INetCache/Content.Outlook/SMTSNYXC/Zakarpatski%20pravovi%20chytannia%202020%20(1).pdf. **8.** Tymoshenko D.V. Dyskretsiini povnovazhennia: poniattia ta praktychne zastosuvannia / Kharkivskyi natsionalnyi universytet vnutrishnikh sprav: 25 rokiv dosvidu ta pohliad u maibutnie (1994-2019 rr.). Kharkiv, 2019. S. 458-

460. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/22_11_2019/pdf/231.pdf. **9.** Olena Hubska. Dyskretsiia ta yii mezhi: shcho hovoryt pro tse natsionalne ta mizhnarodne zakonodavstvo. *Sudovo-yurydychna hazeta,* 2020 rik, 14 hrudnia. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/zmi/1050270 **10.** Ernst K. Pakusche. The Use of Discretion in German Law. The University of Chicago Law Review URL: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3895&context=uclrev. **11.** Sebastian R. M. Judicial Discretion as a Result of Systemic Indeterminacy. The Canadian Journal of Law & Jurisprudence. URL: https://surl.li/owhezo; https://doi.org/10.4000/revus.9735 **12.** Hart H. L. A. Discretion. PhilPeople. URL: https://philpapers.org/archive/HARD-20.pdf. URL: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3895&context=uclrev **13.** Thomas A. Z. Judicial Discretion: 10 Guidelines for Its Use. The National Judicial College. URL:https://www.judges.org/news-and-info/judicial-news-judicial-discretion-guidelines/#footnotes.

Novitskyi Vladyslav. **The doctrinal foundations of the institute of judicial discretion in legal theory**

The author of this article has conducted a comprehensive study of the doctrine of legal discretion using a systematic approach and dividing the subject of the research into the following components: 1) the theoretical and functional foundations of legal discretion: the conceptual framework of legal discretion; the typology and classification of legal discretion; the limits of the institution of judicial discretion; 2) the implementation of the institution of judicial discretion, taking into account the fundamental principles of legal theory: the purpose, meanings, functional impact, and interconnection of the fundamental principles of legal theory, as well as the unified, centralized institution of judicial discretion in Ukraine; priorities for the development of judicial discretion as an independent subject of research, drawing on the experience of legal systems in other countries. In addition, particular attention was paid to identifying ways and methods to improve the practical application of the institution of judicial discretion in Ukraine. In other words, the article proposes the author's approach to developing a unified structural algorithm for a thematic study of legal discretion in Ukraine, taking into account the relevant experience of other countries, namely: the United States of America, the Federal Republic of Germany, France and others.

This article uses specific examples to demonstrate the importance, essence, and purpose of the doctrine of legal discretion through the lens of the theory of state and law. Particular attention is paid to the doctrine of this subject of study from both theoretical and practical perspectives in the context of its application in law. The author of the article thoroughly examined the causal relationships between the doctrine, legal discretion, and their direct and indirect impact on the regulation of social relations in the process of administration, as well as the protection of human rights in Ukraine. It should be emphasized that a significant part of the doctrine of judicial discretion was devoted to renowned legal theorists, lawyers, and judges who examined key aspects of its content, taking into account international experience. In the process of analyzing the ideas and approaches to the current foundations of this legal doctrine, as articulated by renowned legal scholars and representatives of legal theory, emphasis was placed on their relevance and specific utility for the study of the institution of judicial discretion in Ukraine and other countries around the world.

Key words: legal doctrine, the concept of judicial discretion, judicial discretion, principles of law, rule of law, human rights, conceptual framework, classification of judicial discretion, limits of judicial discretion, international experience.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

Розділ 2

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.113
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-34
ISSN 1563-3349

М. А ВЕРХОТУРОВА

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ УЗГОДЖЕНОСТІ НОРМ УКРАЇНСЬКИХ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ У СФЕРІ ОБІГУ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ, ЩО ВІДНОСИТЬСЯ ДО СТАРОВИННОЇ

Здійснено аналіз термінів на позначення старовинної вогнепальної зброї та її копій, що використовуються у чинних в Україні нормативно-правових актах, та термінів, запропонованих у проєкті Закону «Про цивільну вогнепальну зброю», поданому на друге читання до Верховної Ради України. Наголошено на тому, що старовинна вогнепальна зброя може відноситися до культурних цінностей, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення, що обумовлює необхідність врахування чинного порядку обігу культурних цінностей та критеріїв віднесення об'єктів до їх числа при напрацюванні проєкту Закону «Про цивільну вогнепальну зброю». Проаналізовано методики проведення судової мистецтвознавчої експертизи в частині віднесення об'єктів до культурних цінностей. Досліджено термінологію, що використовується в окремих нормативно-правових актах Європейського Союзу. Обґрунтовано необхідність внесення змін до проєкту Закону «Про цивільну вогнепальну зброю» в частині нормування порядку обігу вогнепальної зброї, яка відноситься до старовинної, та приведення термінології до норм законодавства України.

© *ВЕРХОТУРОВА Мар'яна Андріївна* – кандидат історичних наук, доцент, докторантка Науково-дослідного інституту публічного права; ORCID: 0000-0002-9172-2310; e-mail: marianawerhoturova@gmail.com

Ключові слова: *обіг зброї, правове регулювання, старовинна зброя, культурні цінності, судова мистецтвознавча експертиза.*

Verkhoturova Mariana. **Ensuring terminological consistency of the norms of Ukrainian and European regulatory legal acts in the field of circulation of firearms, which are classified as antique**

An analysis of the terms used to designate antique firearms and their copies, used in the regulatory legal acts in force in Ukraine and the terms proposed in the draft Law "On Civil Firearms", submitted for the second reading to the Verkhovna Rada of Ukraine, was carried out. The terminology used in certain regulatory legal acts of the European Union to designate copies of antique firearms is studied. The need to unify the terminology used in national and European legislation in the field of circulation of antique firearms within the framework of Ukraine's European integration processes is emphasized. The need to make amendments to the draft Law "On Civil Firearms" in terms of regulating the procedure for circulation of antique firearms and bringing the terminology into line with the norms of the current legislation of Ukraine, namely the Law of Ukraine "On the Export, Import and Return of Cultural Values".

Key words: *arms circulation, legal regulation, antique weapons, cultural values, forensic art expertise.*

Зброя завжди була і є цінним об'єктом колекціонування у всьому світі. Український музейний фонд, як державний, так і приватний, не є винятком, пам'ятки зброї зберігаються практично у кожному музеї воєнно-історичного, історичного, краєзнавчого та інших профілів, незалежно від форм власності, й такі предмети є такими, що належать до культурних цінностей, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення. Старовинна вогнепальна зброя є популярним об'єктом й приватного колекціонування, відповідно – об'єктом купівлі-продажу на ринку. Водночас слід зазначити, що правовий режим обігу вогнепальної зброї забезпечується методами диспозитивного характеру щодо набуття права власності на неї, в тому числі старовинної. Це вимагає встановлення чітких та зрозумілих правил порядку правового регулювання суспільних відносин у сфері обігу зброї, основою чого є наявність однозначної єдиної термінології, що використовується у нормативно-правових актах. Суспільний запит на прийняття закону України, який би нормував суспільні відносити у сфері обігу зброї, вкрай високий. Станом на квітень 2026 року у Верховній Раді України подано до другого читання Закон «Про право на цивільну

вогнепальну зброю» № 5708 від 25.06.2021 (далі – проєкт Закону про право на цивільну вогнепальну зброю) [1]. Слід зазначити, що в умовах російсько-української війни витік на чорний ринок культурних цінностей є найбільшим із часів Другої світової війни. Розслідування злочинів проти культурних цінностей світова спільнота відносить до протидії транснаціональній організованій злочинності. В окремих випадках злочини проти культурних цінностей в Україні розслідуються як воєнні злочини. Серед викрадених об'єктів з території України є й пам'ятки вогнепальної зброї, що, в свою чергу, також обумовлює необхідність правової протидії витоку такої зброї на чорний ринок. Водночас достатньо поширеним є використання з навчальною, науковою, творчою метою та виготовлення копій та реплік вогнепальної зброї, що відноситься до старовинної. Це обумовлює необхідність чіткого та дієвого нормативно-правового регулювання питання обігу вогнепальної зброї, що відноситься до старовинної.

Метою статті є дослідження термінології, що використовується на позначення старовинної вогнепальної зброї та її копій у чинних в Україні та Європейському Союзі нормативно-правових актах та запропонованої термінології у проєкті Закону «Про право на цивільну вогнепальну зброю» № 5708 від 25.06.2021 для виявлення прогалин і напрацювання пропозицій щодо шляхів забезпечення норм права, що регулюють обіг вогнепальної зброї, що відноситься до старовинної.

Об'єктом нашого дослідження є термінологія, що використовується в європейських та українських нормативних актах щодо нормування суспільних відносин у сфері обігу старовинної вогнепальної зброї, не призначеної для стрільби патронами з металевими гільзами центрального бою та кільцевого запалення і її копій, обігу культурних цінностей, обліку музейного фонду, методиках проведення судових мистецтвознавчих експертиз.

Історіографія питання дослідження правового регулювання обігу зброї в Україні в останні роки значно поповнилася фаховими працями українських науковців. Зокрема, питання адміністративно-правового регулювання вивчали Т. Шумейко, А. Кофанов, Ю. Белінський, С. Діденко, О. Дрозд, В. Курило, А. Юсупов, Т. Михальчук та ін. Втім питання правового регулювання обігу

старовинної вогнепальної зброї не ставало об'єктом дослідження вчених, що й обумовлює актуальність обраної теми.

Проєкт Закону про право на цивільну вогнепальну зброю пропонує кілька визначень, що стосуються старовинної вогнепальної зброї та колекціонування зброї, а саме: старовинна (антикварна) вогнепальна зброя – вогнепальна зброя, виготовлена не пізніше 1899 року і не призначена для стрільби патронами з металевими гільзами центрального бою та кільцевого запалення; копія старовинної (антикварної) зброї – зброя, виготовлена за оригіналом або кресленням зразка старовинної (антикварної) зброї за умови точного або масштабного відтворення його конструкції, зовнішнього вигляду і художнього оздоблення, і не включає справжні частини антикварного або інших видів зброї; репліка старовинної (антикварної) зброї – зброя, виготовлена за оригіналом, кресленням або описом зразка старовинної (антикварної) зброї з творчим варіюванням конструкції, зовнішнього вигляду або художньої обробки, та має культурну цінність як зразок художньої творчості і декоративно-прикладного мистецтва [1].

Інструкція про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ від 21.08.1998 № 622 (далі – Інструкція, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ від 21.08.1998 № 622) пропонує таке визначення поняття: старовинна вогнепальна зброя – вогнепальна зброя, виготовлена не пізніше 1899 року і не призначена для стрільби патронами з металевими гільзами центрального бою та кільцевого запалення. Отже, єдиною відмінністю є те, що визначення поняття в Інструкції не містить у дужках терміна «антикварна». Цією ж Інструкцією визначено, що до несучасної зброї належать копії старовинної вогнепальної зброї [2]. Слід зазначити, що термін «репліка» у Інструкції не вживається. Інструкція з організації обліку музейних предметів, затверджена наказом Міністерства культури України від 21.07.2016 № 580, в частині обліку музейної зброї термінологічно корелюється з

Інструкцією, затвердженою наказом Міністерства внутрішніх справ від 21.08.1998 № 622 [3].

У Директиві Ради № 91/477/ЄЕС від 18.06.1991 про контроль за придбанням зброї та володіння нею старовинну вогнепальну зброї та її копії відносить до категорії D. На позначення старовинної зброї та її копій використовує терміни «антикварна зброя» «копії антикварної зброї» [4]. Стаття 3 Глави І Регламенту Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 258/2012 від 14 березня 2012 року про імплементацію статті 10 Протоколу ООН проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, який доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності (Протокол ООН про вогнепальну зброю), та про встановлення дозволів на експорт і заходів щодо імпорту та транзиту вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, визначає, що цей Регламент не застосовується до …(d) колекціонерів та органів, що займаються культурними та історичними аспектами вогнепальної зброї, її складових частин і основних компонентів, а також боєприпасів до неї, і визнані такими для цілей цього Регламенту державою-членом, на території якої вони засновані, за умови, що забезпечуються заходи відстеження; (f) антикварної вогнепальної зброї та її копій, як визначено відповідно до національного законодавства, за умови, що антикварна вогнепальна зброя не включає вогнепальну зброю, виготовлену після 1899 року [5]. Звертаємо увагу на відсутність інформації щодо патронів з металевими гільзами центрального бою та кільцевого запалення. Порядок ввезення та вивезення культурних цінностей у Європейському Союзі регулює Регламент (ЄС) 2019/880 Європейського Парламенту та Ради від 17 квітня 2019 року про ввезення та імпорт культурних цінностей повністю забороняє ввезення культурних цінностей, які були незаконно вивезені з країн їх походження [6]. Зазначимо, що термін «репліка» в згаданих вище нормативно- правових актах не зустрічається.

Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» визначає, що культурні цінності – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України, а саме:

…, різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність [7].

Одним із завдань судової мистецтвознавчої експертизи є визначення належності об'єкта дослідження до культурних цінностей. Методики судового мистецтвознавчого дослідження, внесені до Реєстру методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України, містять чіткі критерії віднесення предметів до таких, що мають художню, історичну, етнографічну та наукову цінність й передбачають автентичність такого предмета [8]. Судовий експерт-мистецтвознавець встановлює автентичність у ході здійснення атрибуції старовинної вогнепальної зброї – процесу визначення її автентичності (справжності), датування, встановлення авторства та місця виготовлення. Відзначимо, що термін «автентичний» означає – дійсний, справжній, той, що ґрунтується на першоджерелі, оригінальний [9].

У судово-експертній практиці та інших сферах творчої діяльності людини, поряд із автентичністю побутує й наслідування – усвідомлене або неусвідомлене (копіювання) зразка або прикладу; повторення або відтворення чиїх-небудь дій, рухів або ознак, особливостей чого-небудь. Виділяють наступні види наслідування: імітація – зовнішнє відтворення фізичних характеристик та стилістичних ознак оригінального предмета антикваріату; репліка – копії предметів мистецтва (ручного або машинного виробництва) в натуральному масштабі, що повністю або частково повторюють конструкцію та зовнішній вигляд; на відміну від власне копій, вони відрізняються другорядними деталями; копія – точне повторення творів відомих авторів, предметів колекціонування, у тому числі основних характеристик дизайну, технології виготовлення, авторських знаків [10, с. 7-8].

Аналізуючи наведені вище визначення, робимо висновки, що більш наближеною до автентичного об'єкта є копія, а не репліка, оскільки саме копіювання передбачає точне відтворення морфологічних та стилістичних особливостей автентичного об'єкта. Таким чином, об'єкти, які не є автентичними, а є імітацією, реплікою або копією, не відносяться до таких, що є культурними цінностями.

Великий тлумачний словник української мови трактує термін «старовинний» так: який виник, якого створили у старовину, у давні часи або який зберігся, залишився від колишніх, давніх

часів; – який існує довгий час, давно; – який з'явився не тепер; давній [9]. Трактування терміна не містить точних хронологічних рамок й може варіюватися залежно від безпосереднього часу побутування предмета. Поняття «антикваріат» є дуже загальним й може бути використане на позначення як старовинних речей, які становлять культурну цінність, так і для позначення типових старожитностей свого часу. Відлік часу, від якого предмет можна віднести до антикваріату, теж є досить умовним і варіюється від 50 років і більше, залежно від загальноприйнятих стандартів тієї чи іншої держави. В сучасному українському науковому зброєзнавстві побутує термін «історична зброя». Сучасна судова мистецтвознавча експертиза використовує позначення «зброя, яка належить до культурних цінностей, що мають художнє, історичне, етнографічне та наукове значення». Враховуючи необхідність адаптації національного законодавства до права Європейського Союзу, вважаємо за можливе використання щодо старовинної вогнепальної зброї терміна «антикварна» із зазначенням відповідної хронологічної межі відліку.

Враховуючи викладене вище, законодавством України, методиками судового мистецтвознавства, внесеними до Реєстру методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України, науковою зброєзнавчою та мистецтвознавчою літературою віднесення реплік творів до культурних цінностей не передбачено, а навпаки, у випадку встановлення експертом неавтентичності об'єкта, тобто визначення його таким, що є копією чи реплікою, він визнається таким, що не відноситься до культурних цінностей. Окрім того, слід зазначити, що копії та репліки вогнепальної зброї використовуються для проведення історичних реконструкцій, навчальних занять, фото- та кінозйомок, у зв'язку з чим їх власники досить часто їх транспортують, у тому числі за кордон. Таким чином, на нашу думку, наявність у тексті проєкту Закону «Про право на цивільну вогнепальну зброю» терміна «репліка старовинної (антикварної) зброї – зброя, виготовлена за оригіналом, кресленням або описом зразка старовинної (антикварної) зброї з творчим варіюванням конструкції, зовнішнього вигляду або художньої обробки, та має культурну цінність як зразок художньої творчості і декоративно-прикладного мистецтва», у випадку набрання ним чинності створить правову колізію й спричинить на практиці значні труднощі.

З метою уникнення правових колізій та приведення норм законодавства України до стандартів Європейського Союзу вважаємо за доцільне вилучити із тексту проєкту Закону «Про цивільну зброю» термін «репліка старовинної (антикварної) зброї». Поняття «копія старовинної (антикварної) зброї» викласти в наступній редакції: копія антикварної зброї – виготовлена за оригіналом, кресленням або описом зразка антикварної зброї, у тому числі основних характеристик дизайну, технології виготовлення, авторських знаків за умови точного або масштабного відтворення його конструкції, зовнішнього вигляду і художнього оздоблення, і яка не включає справжні частини антикварного або інших видів зброї. Поняття «старовинна (антикварна) вогнепальна зброя» – вогнепальна зброя, виготовлена не пізніше 1899 року і не призначена для стрільби патронами з металевими гільзами центрального бою та кільцевого запалення – викласти в наступній редакції: «антикварна вогнепальна зброя – вогнепальна зброя, виготовлена не пізніше 1899 року і не призначена для стрільби патронами з металевими гільзами центрального бою та кільцевого запалення» з подальшим приведенням у відповідність до законодавства, підзаконних нормативно-правових актів.

1. Про право на цивільну вогнепальну зброю: проєкт Закону № 5708 від 25.06.2021. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/27190 (дата звернення: 30.03.2026). **2.** Інструкція про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями метальними снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів: затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 21.08.1998 № 622. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text (дата звернення: 30.03.2026). **3.** Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів: наказ Міністерства культури України від 21.07.2016 № 580. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16 (дата звернення: 30.03.2026). **4.** Council Directive No. 91/477/EEC of 18.06.1991 on control of the acquisition and possession of weapons. **5.** Regulation (EU) 2019/880 of the European Parliament And Of The Council (EU) of 17 April 2019 on the introduction and the import of cultural goods.

URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/880/oj/eng (дата звернення: 30.03.2026). **6.** Регламент (ЄС) 2019/880 Європейського Парламенту та Ради від 17 квітня 2019 року про ввезення та імпорт культурних цінностей URL: Регламент Європейського Пар... від 17.04.2019 № 2019/881. **7.** Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21 вересня 1999 року № 10-68-XVI (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text (дата звернення: 30.03.2026). **8.** Реєстр методик проведення судових експертиз. Офіційний вебсайт Міністерства юстиції України. URL: https://rmpse.minjust.gov.ua/search (дата звернення: 30.03.2026). **9.** Великий тлумачний словник сучасної української мови / кер. проєкту: П. М. Мовчан, В. В. Німчук, В. Й. Клічак; Ін-т укр. мови НАН України, Ін-т мовознавства НАН України, Всеукр. т-во «Просвіта» ім. Т. Шевченка. Київ: Дніпро, 2009. 1332 с. **10.** Методика мистецтвознавчої експертизи (загальна частина) / [Новікова К. В., Міщенко І. І., Солодовніков І. В. та ін.]. Київ: ДНДЕКЦ МВС України, 2019. 73 с.

References

1. Pro pravo na tsyvilnu vohnepalnu zbroiu: proiekt Zakonu № 5708 vid 25.06.2021. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/27190 (data zvernennia: 30.03.2026). **2.** Instruktsiia pro poriadok vyhotovlennia, prydbannia, zberihannia, obliku, perevezennia ta vykorystannia vohnepalnoi, pnevmatychnoi, kholodnoi i okholoshchenoi zbroi, prystroiv vitchyznianoho vyrobnytstva dlia vidstrilu patroniv, sporiadzhenykh humovymy chy analohichnymy za svoimy vlastyvostiamy metalnymy snariadamy nesmertelnoi dii, ta patroniv do nykh, a takozh boieprypasiv do zbroi, osnovnykh chastyn zbroi ta vybukhovykh materialiv: zatverdzhena nakazom Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy vid 21.08.1998 № 622. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text (data zvernennia: 30.03.2026). **3.** Pro zatverdzhennia Instruktsii z orhanizatsii obliku muzeinykh predmetiv: nakaz Ministerstva kultury Ukrainy vid 21.07.2016 № 580. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16 (data zvernennia: 30.03.2026). **4.** Council Directive No. 91/477/EEC of 18.06.1991 on control of the acquisition and possession of weapons. **5.** Regulation (EU) 2019/880 of the European Parliament And Of The Council (EU) of 17 April 2019 on the introduction and the import of cultural goods. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/880/oj/eng (data zvernennia: 30.03.2026). **6.** Rehlament (YeS) 2019/880 Yevropeiskoho Parlamentu ta Rady vid 17 kvitnia 2019 roku pro vvezennia ta import kulturnykh tsinnostei URL: Rehlament Yevropeiskoho Par... | vid 17.04.2019 № 2019/881. **7.** Pro vyvezennia, vvezennia ta povernennia kulturnykh tsinnostei: Zakon Ukrainy vid 21 veresnia 1999 roku № 10-68-KhVI (zi zminamy). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text (data zvernennia: 30.03.2026). **8.** Reiestr metodyk provedennia sudovykh ekspertyz. Ofitsiinyi vebsait Ministerstva yustytsii Ukrainy. URL: https://rmpse.minjust.gov.ua/search (data zvernennia: 30.03.2026). **9.** Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy / kerivnyky proiektu: P. M. Movchan, V. V. Nimchuk, V. Y. Klichak; In-t ukr. movy NAN Ukrainy, In-t movoznavstva NAN Ukrainy, Vseukr. t-vo «Prosvita» im. T. Shevchenka. Kyiv: Dnipro, 2009. 1332 s. **10.** Metodyka mystetstvoznavchoi ekspertyzy (zahalna chastyna) / [Novikova K. V., Mishchenko I. I., Solodovnikov I. V. ta in.]. Kyiv: DNDEKTs MVS Ukrainy, 2019. 73 s.

Verkhoturova Mariana. **Ensuring terminological consistency of the norms of Ukrainian and European regulatory legal acts in the field of circulation of firearms, which are classified as antique**

The article is focused on the study of the terminology used in Ukrainian and European legislation in the sphere of circulation of firearms, which are classified as antique. An analysis of the terms used to designate antique firearms and their copies, used in the regulatory legal acts in force in Ukraine and the terms proposed in the draft Law "On Civil Firearms", submitted for the second reading to the Verkhovna Rada of Ukraine, was carried out. A comparative analysis was carried out with the terminology used in certain regulatory legal acts of the European Union. It is emphasized that antique firearms can be classified as cultural values that have artistic, historical, ethnographic and scientific significance, which necessitates the consideration of the current procedure for the circulation of cultural values and the criteria for classifying objects as such when writing the draft Law "On Civil Firearms". The methods of conducting forensic art expertise in terms of classifying objects as cultural values are analyzed. Attention is focused on the differences between the concepts of "authentic", "copy", and "replica". The terminology used in certain regulatory legal acts of the European Union to designate copies of antique firearms is studied. It is substantiated the possibility of a legal conflict if the term "replica" will be presented. The need to unify the terminology used in national and European legislation in the field of circulation of antique firearms within the framework of Ukraine's European integration processes is emphasized. The need to make amendments to the draft Law "On Civil Firearms" in terms of regulating the procedure for circulation of antique firearms and bringing the terminology into line with the norms of the current legislation of Ukraine, namely the Law of Ukraine "On the Export, Import and Return of Cultural Values".

Key words: arms circulation, legal regulation, antique weapons, cultural values, forensic art expertise.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 25.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 04.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

Розділ 3

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.951:351.74
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-44
ISSN 1563-3349

О. В. СКРИПНЮК
Д. О. БЕЗЗУБОВ

ЕФЕКТИВОЛОГІЯ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ТА АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРАВІ

Статтю присвячено доктринальному осмисленню ефективності діяльності органів виконавчої влади як самостійної юридичної категорії публічного права та обґрунтуванню її місця в системі адміністративного права України. Автори виходять із критики редукції ефективності до управлінської або економічної результативності та доводять її імпліцитний характер як принципу адміністративного права, що має конституційне походження і нормативне втілення в діяльності публічної адміністрації.

Розкрито зв'язок ефективності з функціями держави, верховенством права та обов'язком гарантування прав і свобод людини і громадянина. Особливу увагу приділено аналізу ефективності в контексті національної стійкості, де вона розглядається як правовий індикатор здатності виконавчої влади забезпечувати безперервність управління, адаптивність правового регулювання та інституційну спроможність держави в умовах кризових і воєнних правових режимів.

© *СКРИПНЮК Олександр Васильович* – доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, віцепрезидент НАПрН України, директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0001-7052-3729; e-mail: idpnan219@gmail.com

© *БЕЗЗУБОВ Дмитро Олександрович* – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії наук вищої освіти України, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0001-7183-5206; e-mail: dbezzubov@ukr.net

Обґрунтовано авторський науковий підхід: ефективологія виконавчої влади - новий напрям адміністративно-правової та конституційної доктрини, предметом якого є правові механізми досягнення ефективності, межі дискреції органів виконавчої влади та критерії юридичної результативності публічного управління. Запропоновано правову модель оцінювання ефективності діяльності органів виконавчої влади, що базується на взаємозв'язку адміністративно-правової норми, організаційної діяльності, реалізації повноважень, фіксації результату та визначення соціального або економічного ефекту.

Ключові слова: *ефективність публічної влади, конституційне право, адміністративне право, ефективологія виконавчої влади, національна стійкість, публічна адміністрація, принципи адміністративного права, виконавча влада, правове регулювання.*

Oleksandr Skrypniuk, Dmytro Bezzubov. **Effectiveology in constitutional and administrative law**

The article is devoted to the doctrinal analysis of the effectiveness of executive authorities as an independent legal category of public law and to substantiating its place within the system of administrative law of Ukraine. The author criticizes the reduction of effectiveness to managerial or economic efficiency and argues that effectiveness functions as an implicit principle of administrative law with constitutional origins and normative implementation in public administration.

The article reveals the connection between effectiveness, state functions, the rule of law, and the obligation of the state to ensure and protect human and civil rights. Particular attention is paid to the analysis of effectiveness in the context of national resilience, where it is interpreted as a legal indicator of the executive power's ability to ensure continuity of governance, adaptability of legal regulation, and institutional capacity of the state under crisis and wartime legal regimes.

The author substantiates an original scientific approach the effectiveness theory of executive power (effectivology) as a new direction in administrative law doctrine. Its subject matter includes legal mechanisms for achieving effectiveness, limits of administrative discretion, and criteria for the legal evaluation of public administration performance. A legal model for assessing the effectiveness of executive authorities is proposed, based on the interrelation between administrative legal norms, organizational activity, exercise of powers, fixation of results, and determination of social or economic effects.

Key words: *effectiveness of public authority, constitutional law, administrative law, effectivology of executive power, national resilience, public administration, principles of administrative law, executive power, legal regulation.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку адміністративного права України характеризується поглибленням розриву

між нормативною регламентацією діяльності органів публічної влади та реальними результатами здійснення владних повноважень. Умови війни, тривалої кризової трансформації, підвищених безпекових ризиків і масштабних суспільних очікувань актуалізували проблему, яка тривалий час перебувала на периферії адміністративно-правової доктрини, – ефективності публічної влади як правової категорії.

Традиційно ефективність розглядалася переважно у площині державного управління, економіки або менеджменту, де вона асоціювалася з результативністю, оптимізацією ресурсів чи досягненням поставлених цілей. В адміністративному праві ця категорія здебільшого залишалася імпліцитною, не отримуючи самостійного доктринального осмислення. Натомість правова наука зосереджувалася на законності, компетенції, формах і процедурах діяльності органів виконавчої влади, залишаючи поза системним аналізом питання про те, наскільки така діяльність відповідає своєму конституційному призначенню.

Водночас саме адміністративне право, за своєю природою, покликане забезпечувати не лише формальну правомірність публічної влади, а й її здатність реально реалізовувати функції держави щодо захисту прав і свобод людини, забезпечення національної безпеки, підтримання соціальної стабільності та сталого розвитку. За цих умов ефективність перестає бути суто управлінським показником і набуває ознак внутрішньої правової вимоги до здійснення публічної влади, без якої адміністративно-правове регулювання втрачає свій практичний сенс.

Особливого значення ця проблема набуває в умовах кризових правових режимів, коли органи виконавчої влади діють в умовах розширеної дискреції, обмеженого часу та підвищеної відповідальності за прийняті рішення. У таких обставинах формальна відповідність дій закону вже не гарантує належного рівня захисту публічних інтересів. Постає потреба в доктринальному осмисленні ефективності як юридичного критерію, що поєднує законність, результативність і пропорційність владного впливу.

У цьому контексті актуалізується необхідність формування нового теоретичного підходу в адміністративному праві, спрямованого на системне дослідження ефективності діяльності органів виконавчої влади як правового феномена. Такий підхід не може

бути зведений до запозичень із суміжних наук або до сукупності прикладних індикаторів. Йдеться про становлення ефективології адміністративного права, тобто доктринального напряму, що досліджує правову природу ефективності, її конституційні витоки, місце в системі принципів публічної влади та механізми нормативного втілення.

Ефективологія в адміністративному праві пропонується як відповідь на виклик сучасної державності, в якій стійкість публічної влади визначається не лише формальною стабільністю інституцій, а й їх спроможністю діяти результативно, правово визначено та орієнтовано на захист людини і суспільства. У цьому сенсі ефективність постає як прихований принцип адміністративного права, що інтегрує конституційні цінності, функції держави та адміністративно-правові механізми їх реалізації.

Аналіз останніх досліджень. На сучасному етапі розвитку адміністративного права проблеми ефективності діяльності органів виконавчої влади в світлі адміністративного та конституційного права досліджують такі науковці як: В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, Н. О. Армаш, О. М. Бандурка, Д.О. Беззубов, Н. П. Бортник, М. І. Козюбра, А.Р. Крусян, В. М. Князєв, В. К. Колпаков, З. Р. Кісіль, А. В. Кубаєнко, В. І. Луговий, В. Л. Ортинський, О. В. Скрипнюк, Ю. П. Сурмін, Ю. С. Шемчушенко, В. В. Цвєтков та інші відомі вчені.

Проблема ефективності діяльності органів виконавчої влади розвивається двома основними напрямами: ефективність діяльності органів виконавчої влади як частини державного управління (В. Б. Авер'янов, О. Ф. Андрійко, Н. О. Армаш, В. В. Цвєтков та інші) та ефективність як суспільно значущий результат розвитку держави (А.Р. Крусян, В. М. Князєв, В. К. Колпаков, З. Р. Кісіль, А. В. Кубаєнко, В. І. Луговий, В. Л. Ортинський, О. В. Скрипнюк, Ю. П. Сурмін, Ю. С. Шемчушенко та інші вчені).

Мета статті. Метою цієї статті є обґрунтування ефективології як нового доктринального напряму адміністративного права, визначення її предмета, методологічних засад і місця в системі публічно-правового регулювання, а також розкриття її значення для забезпечення національної стійкості, фінансової спроможності держави та належного захисту прав і свобод людини і громадянина.

Виклад основного матеріалу. У доктрині адміністративного права ефективність традиційно не фігурує серед класичних принципів галузі. Законність, верховенство права, пропорційність, публічний інтерес, підконтрольність і підзвітність публічної влади становлять усталене ядро адміністративно-правового регулювання [1]. Водночас аналіз функціонального призначення цих принципів свідчить, що всі вони зорієнтовані не лише на формальне впорядкування владної діяльності, а й на досягнення соціально значущого результату. Саме в цій площині ефективність постає як імпліцитний принцип адміністративного права, що пронизує його нормативну структуру, хоча й не завжди отримує пряме текстуальне закріплення.

Імпліцитний характер ефективності означає, що вона не виступає автономною нормативною вимогою, а функціонує як внутрішня умова реалізації інших принципів адміністративного права. Законність у відриві від ефективності зводиться до формального дотримання норм без гарантії реального захисту прав і свобод. Пропорційність втрачає сенс, якщо владне втручання не спрямоване на досягнення легітимної та результативної публічної мети. Публічний інтерес не може бути реалізований, якщо адміністративні рішення не здатні змінювати соціальну реальність у заданому правовому напрямі. Отже, ефективність забезпечує функціональну повноту адміністративно-правових принципів.

Особливість ефективності як правової категорії полягає в тому, що вона не ототожнюється з доцільністю або корисністю у вузькому управлінському сенсі. В адміністративному праві ефективність має нормативну природу, оскільки пов'язана з виконанням публічно-правових обов'язків держави. Вона визначає не «успішність» органу виконавчої влади, а якість реалізації наданих повноважень у межах закону та з урахуванням конституційних цінностей. Саме тому ефективність не може бути зведена до показників продуктивності, економії ресурсів чи швидкості прийняття рішень.

Як імпліцитний принцип адміністративного права ефективність проявляється через нормативні конструкції, що вимагають від органів виконавчої влади діяти результативно, обґрунтовано і відповідально. Адміністративні процедури, норми про компетенцію, вимоги до мотивування рішень, інститути контролю і відповідальності формують правове середовище, у якому неефективна діяльність набуває ознак правової проблеми, а не лише управлінського недоліку. В цьому сенсі ефективність стає критерієм належного адміністративного правозастосування.

Зв'язок ефективності з адміністративним правом особливо чітко простежується в контексті захисту прав і свобод людини та громадянина. Адміністративно-правові механізми створюються саме для того, щоб забезпечити реальність і дієвість цих прав у відносинах із публічною владою [2]. Якщо правовий припис не призводить до фактичного захисту порушеного права, він втрачає свою соціальну цінність, навіть за умови формальної законності. Отже, ефективність у цьому вимірі виконує роль правового з'єднувача між нормою і результатом.

В умовах сучасних трансформаційних і кризових процесів імпліцитний характер ефективності набуває особливої ваги. Розширення дискреційних повноважень органів виконавчої влади, застосування надзвичайних правових режимів, прискорене прийняття управлінських рішень створюють ризик формального виконання закону без досягнення його мети. За таких умов саме ефективність виконує функцію внутрішнього обмежувача публічної влади, спрямовуючи її діяльність на досягнення суспільно значущих результатів у межах правової визначеності.

Отже, ефективність у адміністративному праві слід розглядати не як зовнішній показник діяльності органів виконавчої влади, а як імпліцитний принцип, що забезпечує єдність правової форми та функціонального призначення публічної влади. Саме з цього положення випливає необхідність подальшого доктринального осмислення ефективності як самостійної правової категорії, що й зумовлює формування ефективології адміністративного права як окремого напряму наукових досліджень.

Формування ефективології адміністративного права зумовлене об'єктивною потребою сучасної правової науки в переосмисленні ролі адміністративного права у забезпеченні реального функціонування публічної влади.

Традиційна концентрація доктрини на питаннях законності, компетенції та процедурної впорядкованості владної діяльності виявила свою обмеженість у ситуаціях, коли формально правомірні рішення не забезпечують досягнення суспільних значущих результатів. За таких умов постає необхідність у теоретичному

напрямі, здатному дослідити правову природу результативності публічної влади, не виходячи за межі юридичного мислення.[3]

Ефективологія адміністративного права пропонується як доктринальний напрям, що досліджує ефективність діяльності органів виконавчої влади не з позицій управлінської доцільності, а як юридичну характеристику реалізації публічно-владних повноважень. Її поява є логічним етапом еволюції адміністративного та конституційного права від нормативного регулювання форм і процедур до осмислення здатності права забезпечувати виконання державою своїх функцій.

У доктринальному розумінні ефективологію адміністративного права доцільно визначати як систему наукових поглядів і правових концепцій, спрямованих на виявлення, аналіз і оцінку здатності адміністративно-правових норм, інститутів і механізмів забезпечувати досягнення суспільно значущих результатів у межах конституційно встановлених цілей і обмежень. У цьому сенсі ефективологія не підміняє собою класичні інститути адміністративного права, а виконує інтегративну функцію, поєднуючи нормативний, функціональний і результативний виміри публічної влади.

Предметом ефективології адміністративного права є правові закономірності формування, реалізації та оцінювання ефективності діяльності органів виконавчої влади як носіїв публічної влади. Йдеться не про аналіз окремих органів або адміністративних рішень, а про дослідження структурного зв'язку між адміністративно-правовою нормою, організаційною діяльністю, реалізацією повноважень і досягнутим публічним результатом. Саме цей зв'язок дозволяє розглядати ефективність як правову, а не суто управлінську категорію.

Методологія ефективології адміністративного права ґрунтується на поєднанні класичних методів правової науки з функціонально-результативним аналізом. Нормативний метод дає змогу виявити потенціал адміністративно-правових норм щодо досягнення поставлених цілей. Функціональний метод спрямований на аналіз реалізації повноважень у системі публічної влади. Результативний підхід дає змогу оцінити відповідність між правовою формою та фактичним соціальним або економічним ефектом. Водночас ключовою методологічною ознакою ефективології є її юридична

замкненість, тобто відмова від підміни правового аналізу управлінськими або економічними показниками.

Місце ефективології в системі адміністративного права визначається її міжінституційним характером. Вона не є підгалуззю або окремим напрямом дослідження, а функціонує як метадоктринальний рівень осмислення адміністративно-правового регулювання. Через ефективологію здійснюється оцінка якості дії адміністративно-правових норм, процедур і механізмів з точки зору їх здатності забезпечувати реалізацію функцій держави, насамперед у сферах захисту прав людини, національної безпеки, фінансової спроможності та суспільної стійкості.

Важливо підкреслити, що ефективологія адміністративного права не заперечує значення законності як базового принципу галузі. Навпаки, вона виходить з того, що ефективність можлива лише в межах закону і верховенства права. Водночас ефективологія долає формально-нормативний підхід, доповнюючи його вимогою досягнення реального публічного результату, що відповідає конституційному призначенню публічної влади.

Можна визначити, що ефективологія адміністративного права постає як новий доктринальний напрям, що дозволяє по-новому осмислити співвідношення норми і результату, повноваження і відповідальності, законності і національної стійкості. Її формування відкриває перспективи для подальших досліджень у сфері фінансово-правової, податкової та безпекової діяльності органів виконавчої влади, а також створює теоретичне підґрунтя для вдосконалення адміністративно-правового регулювання в умовах сучасних викликів.

Зв'язок ефективології адміністративного права з категорією національної стійкості публічної влади має не прикладний, а глибинно доктринальний характер. Йдеться не про розширення предмета адміністративного права за рахунок безпекової проблематики, а про виявлення внутрішнього правового механізму, через який ефективність діяльності органів виконавчої влади трансформується у здатність держави зберігати сталість та цілісність суспільних відносин, функціональність і керованість в умовах криз, ризиків та трансформацій.

Національна стійкість у правовому вимірі не може зводитися виключно до адаптивності або реагування на загрози. Вона постає

як стан організованості публічної влади, за якого реалізація владних повноважень забезпечує безперервність виконання державних функцій, збереження правопорядку та захист основоположних прав і свобод людини. Саме в цьому аспекті ефективність перестає бути оціночним або управлінським показником і набуває значення правового чинника стійкості [4].

Ефективологія адміністративного права дозволяє розкрити національну стійкість як результат узгодженої дії адміністративно-правових норм, організаційних структур і процедур реалізації повноважень. Йдеться про такий режим функціонування виконавчої влади, за якого адміністративно-правове регулювання не лише формально впорядковує діяльність органів, а й забезпечує досягнення публічно значущих результатів навіть в умовах підвищеного навантаження, дефіциту ресурсів або надзвичайних обставин.

У цьому контексті ефективність виступає прихованою юридичною передумовою національної стійкості. Недостатня ефективність адміністративно-правового механізму навіть за формального дотримання законності призводить до фрагментації публічної влади, втрати керованості, зниження довіри до держави та, зрештою, до підриву її стійкості. Натомість ефективне правове регулювання створює умови для прогнозованості, стабільності та стійкості суспільних відносин [5].

Національна стійкість у такому розумінні постає як юридично опосередкований результат діяльності органів виконавчої влади. Вона формується не лише через стратегічні документи або політичні рішення, а передусім через щоденну адміністративну практику реалізації повноважень. Саме тут ефективологія адміністративного права виконує системотворчу функцію, дозволяючи оцінювати, наскільки адміністративно-правові норми та процедури відповідають завданню збереження стійкості держави [6].

Особливе значення в цьому зв'язку має співвідношення ефективності та прав людини. Національна стійкість не може будуватися за рахунок знецінення правових гарантій або розширення дискреції поза межами права. Навпаки, ефективологія адміністративного права виходить з того, що ефективний захист прав і свобод людини є одним із ключових індикаторів стійкості публічної влади. Нездатність органів виконавчої влади забезпечити реальне

поновлення порушених прав або своєчасне реагування на соціальні потреби свідчить про системну неефективність, яка має безпекові наслідки.

У межах ефективологічного підходу національна стійкість розглядається як інтегрований ефект від реалізації адміністративно-правових повноважень. Вона проявляється у здатності публічної влади підтримувати функціональну рівновагу між нормою і практикою, між владними повноваженнями і відповідальністю, між публічним інтересом і правами особи. Саме ця рівновага і є юридичним ядром стійкості [7].

Констатуємо, що ефективологія адміністративного права дозволяє концептуалізувати національну стійкість не як зовнішню політико-безпекову характеристику держави, а як внутрішню правову властивість публічної влади, що формується через якість адміністративно-правового регулювання. Це створює безпосередній міст до подальшого аналізу адміністративно-правових механізмів оцінювання діяльності органів виконавчої влади та їх ролі у фінансовому, податковому і безпековому забезпеченні держави.

Ефективологія адміністративного права, як доктринальний напрям осмислення діяльності виконавчої влади, закономірно переходить у площину оцінювання. Проте йдеться не про зовнішню управлінську або статистичну оцінку, а про внутрішньо-правову модель, яка дозволяє встановити, чи відповідає діяльність органів виконавчої влади їх конституційному призначенню, адміністративно-правовій компетенції та завданню забезпечення національної стійкості.

Оцінювання діяльності органів виконавчої влади в межах ефективологічного підходу не може зводитися до аналізу показників результативності або досягнення формально визначених цілей. Його зміст полягає у з'ясуванні того, як адміністративно-правова норма трансформується в реальний публічно значущий ефект, та чи зберігається при цьому баланс між владними повноваженнями, правами людини і публічним інтересом.

Вихідною позицією ефективологічної моделі оцінювання є норма адміністративного права. Саме вона задає межі, спрямованість і допустимі способи діяльності органу виконавчої влади. У цьому сенсі ефективність не є зовнішнім критерієм, що накладається на діяльність post factum, а внутрішньо закладеною власти-

вістю норми, яка передбачає досягнення певного соціального або економічного результату.

Наступним елементом виступає організаційна діяльність органу виконавчої влади, що охоплює планування, внутрішню координацію, розподіл повноважень і ресурсів. У межах ефективології ця діяльність оцінюється не з точки зору управлінської доцільності, а крізь призму її відповідності нормативному призначенню органу та здатності забезпечити реалізацію встановлених повноважень без надмірної дискреції або організаційної фрагментації.

Реалізація повноважень становить центральну ланку ефективологічної моделі, тому що саме тут відбувається перехід від нормативного припису до владної дії. Ефективність у цьому вимірі проявляється як здатність органу виконавчої влади реалізувати повноваження своєчасно, пропорційно та результативно, не виходячи за межі правового мандата і не створюючи додаткових ризиків для прав людини або публічних фінансів.

Фіксація отриманого результату є необхідною умовою правового оцінювання ефективності. Йдеться про формальну звітність, статистичні дані та юридично значущу констатацію досягнутого стану суспільних відносин. В ефективологічному підході результат набуває значення правового факту, який може бути співвіднесений із метою адміністративно-правового регулювання.

Завершальним елементом моделі є визначення рівня соціального або економічного ефекту. Саме на цьому етапі ефективність діяльності органів виконавчої влади виходить за межі інституційної оцінки і набуває виміру національної стійкості. Соціальний ефект проявляється у рівні захищеності прав і свобод людини, довірі до публічної влади, стабільності суспільних відносин. Економічний ефект полягає у раціональному використанні бюджетних ресурсів, податковій спроможності держави, фінансовій спроможності виконувати безпекові та соціальні функції.

Таким чином, ефективологічна модель оцінювання діяльності органів виконавчої влади постає як юридично замкнений цикл: від норми адміністративного права через організаційну діяльність і реалізацію повноважень до фіксації результату та визначення ефекту. Саме цей цикл забезпечує функціонування адміністративного права як науково-фундаментального підґрунтя національної стійкості.

За такого підходу оцінювання діяльності органів виконавчої влади перестає бути факультативним або політично зумовленим процесом. Воно набуває характеру іманентної функції адміністративного права, що дозволяє виявляти системні неузгодженості, неефективні норми та організаційні деформації ще до того, як вони трансформуються у загрози для держави, суспільства або людини.

Формування ефективології виконавчої влади як напряму адміністративно-правової науки об'єктивно зумовлює потребу у виробленні власної системи критеріїв оцінювання, відмінної від управлінських, економічних або політичних показників. У межах адміністративного права ефективність не може вимірюватися виключно досягненням результату; вона має оцінюватися з урахуванням правової природи публічної влади, її конституційного призначення та меж владного впливу.

Ефективологічні критерії мають нормативний характер і випливають із системи адміністративного та конституційного права. Вони не підміняють собою політичну відповідальність чи управлінський контроль, а виконують іншу функцію, а саме: юридичну верифікацію діяльності органів виконавчої влади з точки зору її відповідності праву, публічному інтересу та національній стійкості. Дамо аналіз цих критеріїв.

1. Нормативна зумовленість ефективності. Першим і базовим критерієм ефективологічної оцінки є нормативна зумовленість діяльності органу виконавчої влади. Йдеться про відповідність фактичної діяльності змісту та меті адміністративно-правових норм, які визначають компетенцію органу. Ефективною визнається не будь-яка результативна дія, а лише та, що: ґрунтується на законі; здійснюється в межах визначеної компетенції; відповідає функціональному призначенню органу в системі публічної влади.

Таким чином, ефективність у правовому розумінні є похідною від нормативної легітимності, а не від доцільності чи швидкості прийняття рішень.

2. Функціональна відповідність діяльності органу. Другий критерій стосується відповідності діяльності органу виконавчої влади його публічним функціям. У межах ефективології функція розглядається не як абстрактний напрям діяльності, а як юридично закріплений обов'язок реалізації публічного інтересу.

Ефективність у цьому вимірі полягає у здатності органу: зосереджувати діяльність на реалізації основних, а не допоміжних функцій; уникати функціонального дублювання або розпорошення повноважень; забезпечувати стабільність виконання функцій навіть в умовах криз, воєнного стану чи ресурсних обмежень.

Саме цей критерій безпосередньо пов'язує ефективність із категорією національної стійкості, оскільки функціонально неспроможний орган створює системний ризик для публічної влади.

3. Процедурна коректність реалізації повноважень. Третім ключовим критерієм є процедурна коректність. В адміністративному праві ефективність не може виправдовувати порушення процедури, оскільки адміністративна процедура є формою гарантування прав людини та обмеження владної дискреції. Процедурно ефективною є діяльність, яка: здійснюється з дотриманням установлених процедур; забезпечує передбачуваність та правову визначеність; мінімізує ризик свавілля та дискреційного зловживання.

Таким чином, ефективність постає як поєднання результативності й процедурної правомірності, а не як їх взаємне заперечення.

4. Орієнтація на захист прав і свобод людини. Четвертий критерій має конституційний характер і полягає в орієнтації діяльності органів виконавчої влади на реальний захист прав і свобод людини і громадянина. Ефективологія виходить із того, що публічна влада є ефективною лише настільки, наскільки вона забезпечує реалізацію прав, а не їх декларативне проголошення. У цьому аспекті ефективність оцінюється через: доступність адміністративних процедур; здатність органу запобігати порушенням прав, а не лише реакцію на них; рівень довіри до публічної адміністрації як правового інституту.

Саме цей критерій дає змогу відмежувати правову ефективність від суто управлінської «успішності».

5. Ресурсна та фінансова обґрунтованість діяльності. П'ятий критерій стосується раціональності використання публічних ресурсів, насамперед фінансових. У межах ефективології фінансова складова розглядається не ізольовано, а у зв'язку з публічним результатом. Ефективною визнається така діяльність, яка: забезпечує досягнення публічної мети без надмірних витрат; не створює прихованих фінансових ризиків для держави; сприяє довгостроковій фінансовій спроможності виконання функцій органу.

Цей критерій формує безпосередній міст до податкової ефективності та фінансової стійкості держави.

6. Вплив на національну стійкість. Завершальним, інтегративним критерієм є вплив діяльності органу виконавчої влади на національну стійкість. Йдеться про здатність органу: підтримувати стабільність правопорядку; адаптуватися до кризових умов без втрати функціональної спроможності; не генерувати нові загрози через правову або організаційну неефективність.

У цьому вимірі ефективність стає юридично значущим показником спроможності публічної влади.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дозволяє сформувати цілісну доктринальну конструкцію ефективності діяльності органів виконавчої влади як самостійного правового феномена, що має конституційне підґрунтя, адміністративно-правову форму реалізації та безпековий вимір у контексті національної стійкості держави.

По-перше, ефективність діяльності органів виконавчої влади є частиною адміністративного та конституційного права, яка не може розглядатися винятково крізь призму управлінських, економічних або технократичних підходів. Її зміст визначається нормативною заданістю публічної влади, імперативністю адміністративно-правових норм, цільовим характером компетенції органів виконавчої влади та обов'язком держави діяти в інтересах людини, суспільства і держави. У цьому сенсі ефективність є не похідною від результативності, а формою правового втілення публічного призначення виконавчої влади.

По-друге, ефективність має характер імпліцитного принципу адміністративного права, який функціонує як внутрішній нормативний орієнтир побудови та діяльності публічної адміністрації. Незважаючи на відсутність його прямої формалізації в законодавстві, вимога ефективності простежується в законодавчому регулюванні системи органів виконавчої влади, у визначенні їх функцій, процедур прийняття рішень, механізмів відповідальності та підконтрольності. Таким чином, ефективність постає як структуротворчий елемент адміністративно-правового регулювання.

По-третє, ефективність діяльності виконавчої влади має конституційне походження і безпосередньо пов'язана з функціями держави, принципом верховенства права, обов'язком гарантування

прав і свобод людини та забезпечення сталого розвитку суспільства. Конституційна вимога реальності, дієвості та результативності публічної влади трансформується в адміністративному праві у систему юридичних обов'язків, процедур і меж дискреції органів виконавчої влади.

По-четверте, існує концептуальний зв'язок між ефективністю діяльності органів виконавчої влади та національною стійкістю як правовим феноменом. Ефективність у цьому вимірі набуває системного значення, оскільки відображає здатність публічної влади забезпечувати безперервність управління, адаптивність правового регулювання, збереження інституційної спроможності держави в умовах криз, воєнного стану та підвищених ризиків. Неефективність публічної адміністрації в таких умовах перетворюється на чинник правової та безпекової дестабілізації.

По-п'яте, ефективологія виконавчої влади – це новий науковий напрям адміністративно-правової доктрини. Ефективологія розглядається як система правових поглядів і методологічних підходів до дослідження, оцінювання та нормативного забезпечення ефективності публічної адміністрації. Її предметом є правові механізми досягнення ефективності, межі допустимої дискреції, критерії юридичної результативності та вплив діяльності органів виконавчої влади на реалізацію прав людини і національну стійкість держави.

По-шосте, правова модель оцінювання ефективності діяльності органів виконавчої влади ґрунтується на взаємозв'язку норми адміністративного права, організаційної діяльності, реалізації повноважень, фіксації результату та визначення соціального або економічного ефекту. Така модель дозволяє перейти від декларативного оцінювання до юридично верифікованого аналізу діяльності органів виконавчої влади.

1. Авер'янов В. Б. Шляхи формування нової доктрини українського адміністративного права. *Правова держава.* 2006. Вип. 17. С. 158-166. **2.** Скрипнюк О. В. Теоретико-правові засади забезпечення державного суверенітету в Україні. *Правове забезпечення державного суверенітету України:* монографія. Київ, 2011. С. 112. **3.** Авер'янов В.Б. Доктринальні засади сучасного розвитку і реформування українського адміністративного права. Виконавча влада і адміністративне право: монографія / за заг. ред. В. Б. Авер'янова. Київ: Видавничий Дім «Ін-Юре», 2002. С. 60–72.

4. Скрипнюк О. В., Беззубов Д. О. Забезпечення ефективності державного управління як соціальна цінність адміністративного права. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2025.Т. 32. № 3. С. 164–179. **5**. Реформування державного управління в Україні: проблеми і перспективи / кол. авт.; наук. кер. В. В. Цвєтков. Київ: Оріяни, 1998. 364 с. **6.** Виконавча влада і адміністративне право: монографія / за заг. ред. В. Б. Авер'янов. Київ: Видавничий Дім «Ін-Юре», 668 с. **7.** Цвєтков В. В. Демократія і державне управління: теорія, методологія, практика: монографія. Київ: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 336 с.

References

1. Averianov V.B. Shliakhy formuvannia novoi doktryny ukrainskoho administratyvnoho prava. *Pravova derzhava.* Vyp. 17. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2006. S. 158-166 **2.** Skrypniuk O. V. Teoretyko-pravovi zasady zabezpechennia derzhavnoho suverenitetu v Ukraini. Pravove zabezpechennia derzhavnoho suverenitetu Ukrainy. Kyiv, 2011. S. 112 **3.** Averianov V. B. Doktrynalni zasady suchasnoho rozvytku i reformuvannia ukrainskoho administratyvnoho prava. Vykonavcha vlada i administratyvne pravova zah. red.: V.B. Averianova. Kyiv: Vydavnychyi Dim «In-Yure», 2002. S. 60–72. **4.** Skrypniuk O.V., Bezzubov D. O. Zabezpechennia efektyvnosti derzhavnoho upravlinnia yak sotsialna tsinnist administratyvnoho prava. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy.* T. 32. № 3. Kharkiv: Pravo, 2025. S. 164–179 c. **5.** Reformuvannia derzhavnoho upravlinnia v Ukraini: problemy i perspektyvy / kol. avt.; nauk. ker. V. V. Tsvietkov. Kyiv: Oriiany, 1998. 364 s. **6.** Vykonavcha vlada i administratyvne pravo / za zah. red. V. B. Aver'ianova. Kyiv: In-Yure, 2002. 668 s. **7.** Tsvietkov V.V. Demokratiia i derzhavne upravlinnia: teoriia, metodolohiia, praktyka: Monohrafiia. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo «Yurydychna dumka», 2007. 336 c.

Oleksandr Skrypniuk, Dmytro Bezzubov. **Effectiveology in constitutional and administrative law**

The current stage of development of administrative law in Ukraine is characterized by a deepening gap between the normative regulation of the activities of public authorities and the real results of the exercise of power. The conditions of war, prolonged crisis transformation, increased security risks and large-scale public expectations have actualized a problem that has long been on the periphery of administrative and legal doctrine, namely the problem of the effectiveness of public authorities as a legal category.

Traditionally, effectiveness was considered mainly in the field of public administration, economics or management, where it was associated with effectiveness, optimization of resources or achievement of set goals. In administrative law, this category remained mostly implicit, not receiving an independent doctrinal understanding. Instead, legal science focused on the legality, competence, forms and procedures of the activities of executive

authorities, leaving out of the systemic analysis the question of how such activities correspond to their constitutional purpose.

At the same time, administrative law itself, by its very nature, is designed to ensure not only the formal legitimacy of public authorities, but also their ability to actually implement the functions of the state in terms of protecting human rights and freedoms, ensuring national security, maintaining social stability and sustainable development. Under these conditions, efficiency ceases to be a purely managerial indicator and acquires the features of an internal legal requirement for the exercise of public authority, without which administrative and legal regulation loses its practical meaning.

This problem acquires particular importance in conditions of crisis legal regimes, when executive authorities act in conditions of expanded discretion, limited time and increased responsibility for decisions made. In such circumstances, formal compliance of actions with the law no longer guarantees an adequate level of protection of public interests. There is a need for a doctrinal understanding of efficiency as a legal criterion that combines legality, effectiveness and proportionality of power influence.

In this context, the need to form a new theoretical approach in administrative law is being actualized, aimed at the systematic study of the effectiveness of the activities of executive bodies as a legal phenomenon. Such an approach cannot be reduced to borrowings from related sciences or to a set of applied indicators. We are talking about the formation of the effectiveology of administrative law, that is, a doctrinal direction that studies the legal nature of effectiveness, its constitutional origins, its place in the system of principles of public power and mechanisms of normative implementation.

Effectiveology in administrative law is proposed as a response to the challenge of modern statehood, in which the stability of public power is determined not only by the formal stability of institutions, but also by their ability to act effectively, legally defined and oriented towards the protection of man and society. In this sense, effectiveness appears as a hidden principle of administrative law that integrates constitutional values, state functions and administrative-legal mechanisms for their implementation.

Key words: effectiveness of public authority, constitutional law, administrative law, effectivology (оце правильно!) of executive power, national resilience, public administration, principles of administrative law, executive power, legal regulation.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 10.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 342.5; 347.7
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-61
ISSN 1563-3349

Р. І. ПАНЧИШИН

КОРПОРАТИВНІ ПРАВА ОСІБ, УПОВНОВАЖЕНИХ НА ВИКОНАННЯ ФУНКЦІЙ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: ПРОБЛЕМИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ТА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Стаття присвячена правовому аналізу сучасних підходів до розуміння обмежень у здійсненні корпоративних прав особами, уповноваженими на виконання функцій місцевого самоврядування. Дослідження дозволило зробити висновок про те, що особи, уповноважені на виконання функцій місцевого самоврядування, мають ряд правових механізмів для здійснення їх корпоративних прав не пов'язаних із порушенням антикорупційного законодавства України.

У ході наукової розвідки доведено, що конституційне та цивільне законодавства України містять обмеження на здійснення корпоративних прав службовими та посадовими особами органів місцевого самоврядування.

Положення Закону України "Про запобігання корупції" від 14 жовтня 2014 року не встановлюють обмежень щодо участі в роботі вищого органу управління (загальних зборів учасників) господарського товариства. Права щодо участі в діяльності вищого органу управління господарського товариства є безумовними і не залежать від обрання або призначення, іншим словом "входження" до складу цього органу.

Особи, уповноважені на виконання функцій місцевого самоврядування зобов'язані протягом 30 днів після призначення (обрання) на посаду передати в управління іншій особі належні їм корпоративні права у порядку, встановленому законом.

Ключові слова: *корпоративні права, муніципальні правовідносини, об'єднана територіальна громада, здійснення корпоративних прав, захист корпоративних прав, службові та посадові особи органів місцевого самоврядування.*

© *ПАНЧИШИН Руслан Ігорович* – доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного, міжнародного права та публічно-правових дисциплін Київського університету інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»; ORCID: 0000-0002-6840-9377; e-mail: pri6363@gmail.com

Panchyshyn Ruslan. **Corporate rights of persons authorised to perform local self-government functions: issues of constitutional and civil law regulation**

This article is devoted to a legal analysis of contemporary approaches to understanding the restrictions on the exercise of corporate rights by persons authorised to perform local self-government functions. The research has led to the conclusion that persons authorised to perform local self-government functions have a number of legal mechanisms for exercising their corporate rights without breaching Ukraine's anti-corruption legislation.

The research has demonstrated that Ukraine's constitutional and civil legislation contains restrictions on the exercise of corporate rights by officials and public servants of local self-government bodies.

The provisions of the Law of Ukraine «On Preventing Corruption» of 14 October 2014 do not impose restrictions on participation in the work of the highest governing body (general meeting of members) of a business entity. The rights to participate in the activities of the highest governing body of a business entity are unconditional and do not depend on election or appointment, in other words, "membership" of that body.

Persons authorised to perform local self-government functions are obliged, within 30 days of their appointment (election) to office, to transfer their corporate rights to another person in accordance with the procedure established by law.

Key-words: *corporate rights, municipal legal relations, amalgamated territorial community, exercise of corporate rights, protection of corporate rights, officials and civil servants of local self-government bodies.*

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану в Україні особливої актуальності набувають питання діяльності службових та посадових осіб органів місцевого самоврядування. Вони, серед іншого, є суб'єктами корпоративних прав. Здійснення корпоративних прав службовими та посадовими особами органів місцевого самоврядування підпорядковується положенням вітчизняного антикорупційного законодавства, що встановлює обмеження для осіб, уповноважених на виконання функцій місцевого самоврядування.

Конституційне та цивільне законодавства України містять обмеження на здійснення корпоративних прав службовими та посадовими особами органів місцевого самоврядування. Прикладом обмеження корпоративних прав службових та посадових осіб органів місцевого самоврядування у практиці Конституційного Суду України були визнані положення Закону України "Про засади запобігання і протидії корупції" від 7 квітня 2011 року.

Водночас, як у теорії, так і на практиці, залишається чимало дискусійних питань щодо встановлення обмежень у здійсненні корпоративних прав особами, уповноваженими на виконання функцій місцевого самоврядування. З огляду на це, відповідна проблематика, яка перебуває на перетині конституційного та цивільно-правового регулювання, є актуальним предметом наукових досліджень.

Аналіз останніх публікацій. Теоретичну основу дослідження складають наукові праці провідних українських учених, які досліджують окремі питання правового статусу службових та посадових осіб органів місцевого самоврядування, і зокрема, здійснення ними корпоративних прав, серед яких Р. Б. Бедрій, Р. А. Джабраїлов, Л. А. Музика, Р. Ф. Гринюк, І. О. Жадан, Д. І. Погрібний, В. А. Устименко, В. І. Цікало та ін. Підґрунтям для проведення наукової розвідки стали акти конституційного та цивільного законодавства України, а також наукові джерела, присвячені зазначеній тематиці.

Метою статті є визначення сутності та форм обмежень у здійсненні корпоративних прав особами, уповноваженими на виконання функцій місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу дослідження. У вітчизняній науці конституційного права службових та посадових осіб органів місцевого самоврядування зараховують до самостійних суб'єктів муніципально-правових відносин. Усталеним для нашої конституційно-правової науки є підхід, відповідно до якого суб'єктом муніципально-правових відносин (як власне, будь-якого правового відношення) визначається учасник таких правовідносин, наділений достатнім рівнем правосуб'єктності, щоб володіти правами та нести обов'язки у відповідній сфері.

Суб'єкти муніципально-правових відносин наділені правосуб'єктністю, що дозволяє їм ставати активними учасниками відповідних правовідносин. Саме муніципальна правосуб'єктність, її достатній обсяг є показовою ознакою суб'єкта муніципально-правових відносин. Серед елементів правосуб'єктності суб'єктів правовідносин у сфері місцевого самоврядування у науковій літературі традиційно виокремлюють: правоздатність та дієздатність, а також деліктоздатність як складову частину дієздатності.

Під муніципальною правоздатністю розуміють здатність мати права та обов'язки у сфері муніципальних відносин. Водночас,

муніципальна дієздатність передбачає здатність суб'єкта своїми діями набувати права, створювати для себе юридичні обов'язки та нести самостійну відповідальність за їх невиконання.

Первинним суб'єктом муніципально-правових відносин є територіальна громада, зокрема, об'єднана територіальна громада. За вертикальним критерієм доцільно виділити громади, що об'єднуються на рівні відповідного села, селища або міста; за також форми об'єднання утворюються спільні органи місцевого самоврядування, формується єдиний місцевий бюджет за рішенням жителів відповідної громади. За горизонтальним критерієм можна виділити договірні та позадоговірні об'єднання громад, за якого об'єднання формується без утворення юридичної особи, відповідно, й без утворення представницьких органів місцевого самоврядування, однак, якщо буде визначено за потрібне, може утворюватися єдиний орган місцевого управління.

Іншими суб'єктами муніципально-правових відносин виступають: 1) людина та громадянин – член територіальної громади; 2) органи державної влади та місцевого самоврядування, їх службові та посадові особи; 3) політичні партії та громадські організації, їх осередки; 4) суб'єкти господарювання; 5) органи самоорганізації населення; 6) державні та комунальні підприємства, установи та організації. Характерною особливістю цих суб'єктів муніципально-правових відносин є те, що рівень їх муніципальної правосуб'єктності визначається Конституцією та законами України, а у своїй діяльності вони є підконтрольні та підзвітні територіальній громаді (об'єднаній громаді) [1, с. 62].

Природа правосуб'єктності службових і посадових осіб органів місцевого самоврядування полягає в тому, що вона є компетенційною або статутною. Отже право- і дієздатність публічно-владних осіб виникають одночасно і існують нерозривно одна від іншої. Часом, з якого виникає правосуб'єктність у посадових чи службових осіб органів місцевого самоврядування є їх інституювання чи утвердження посади з відповідними посадовими повноваженнями. Спроможність посадових чи службових осіб органів місцевого самоврядування бути носіями та користуватися правами та обов'язками в правових відносинах, які постають у галузі місцевого самоврядування витикає з часу обрання або створення відповідних органів та ухвалення акта, що регламентує правові засади

їх діяльності. Інакше кажучи, часом, з якого виникає правосуб'єктність у посадових чи службових осіб органів місцевого самоврядування є їх інституювання чи утвердження посади з відповідними посадовими повноваженнями [2, с. 197].

В антикорупційному законодавстві України службові та посадові особи органів місцевого самоврядування отримали спеціальну назву – особи, уповноважені на виконання функцій місцевого самоврядування.

У рішеннях Конституційного Суду нашої держави обмеження суб'єктивних прав тлумачать як звуження їх змісту та обсягу. Так, відповідно до абзацу четвертого підпункту 5.2. пункту 5 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005 звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням. Згідно із абзацом другим пункту 10 мотивувальної частини рішення від 12 червня 2007 року № 2-рп/2007 "Конституційний Суд України вважає, що поняття "обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина" в контексті частини першої статті 64 Конституції України слід розуміти як не передбачене конституційними нормами звуження обсягу прав і свобод, встановлення додаткових норм, якими нівелюється свобода... Тому необхідно відрізняти поняття "обмеження основоположних прав і свобод" від прийнятого у законотворчій практиці поняття "фіксація меж самої сутності прав і свобод" ...".

В абзаці восьмому підпункту 2.2. пункту 2. мотивувальної частини рішення Великої палати Конституційного Суду України від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 зазначено: "Звуження змісту та обсягу існуючих конституційних прав і свобод людини є їх обмеженням. Верховна Рада України повноважна ухвалювати закони, що встановлюють обмеження, відповідно до таких критеріїв: "обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати

сутнісний зміст такого права (абзац третій підпункту 2.1 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016").

Прикладом обмеження корпоративних прав службових та посадових осіб органів місцевого самоврядування у практиці Конституційного Суду України були визнані положення Закону України "Про засади запобігання і протидії корупції" від 7 квітня 2011 року. Така позиція відображена у рішенні від 13 березня 2012 року в справі № 6-рп/2012 за конституційним поданням 53 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини першої статті 7, пункту 2 розділу VIII "Прикінцеві та перехідні положення" Закону України "Про засади запобігання і протидії корупції" в частині встановлення обмеження для особи, уповноваженої на виконання функцій місцевого самоврядування, входити до складу вищого органу управління господарського товариства – загальних зборів учасників (акціонерів). За переконанням суб'єкта права на конституційне подання (53 народних депутатів України), така заборона обмежує можливість особи здійснювати належні їй корпоративні права. Конституційний Суд України встановив неконституційність положень відповідного закону щодо заборони особам, уповноваженим на виконання функцій місцевого самоврядування, брати участь у загальних зборах господарських товариств. Своє рішення Суд обґрунтував тим, що "заборона особам, уповноваженим на виконання функцій … місцевого самоврядування, брати участь у загальних зборах господарського товариства суперечить засаді рівності прав особи перед законом" [4].

Підтримуючи позицію Конституційного Суду України щодо рівності осіб у здійсненні корпоративних прав, слід зазначити, що Закон України "Про засади запобігання і протидії корупції" від 7 квітня 2011 року, як і діючий закон "Про запобігання корупції" від 14 жовтня 2014 року, не встановлював тоді і не встановлює зараз обмежень на входження особи, уповноваженої на виконання функцій місцевого самоврядування, до вищого органу управління господарського товариства – загальних зборів учасників (акціонерів). За чинним законодавством України здійснення корпоративних прав щодо участі в діяльності вищого органу управління (загальних зборів) господарського товариства не є порушенням

встановлених вимог щодо суміщення з іншими видами діяльності та сумісництва. Участь у роботі вищого органу управління (загальних зборів учасників) господарського товариства не належить до заняття підприємницькою діяльністю і не пов'язана із входженням до складу керівних органів товариства. Здійснення суб'єктивних корпоративних прав щодо участі в діяльності вищого органу управління, тобто реалізація тих правомочностей, які складають їх зміст, не може бути формою порушення встановлених законом обов'язків і заборон.

Положення Закону України "Про запобігання корупції" від 14 жовтня 2014 року (як і попередній закон) не встановлюють обмежень щодо участі в роботі вищого органу управління (загальних зборів учасників) господарського товариства. Права щодо участі в діяльності вищого органу управління господарського товариства є безумовними і не залежать від обрання або призначення, іншим словом "входження" до складу цього органу. "Входження" до складу органу управління юридичної особи можливе двома способами, а саме, шляхом обрання або призначення.

Учасник господарського товариства бере участь в роботі загальних зборів не тому, що він туди «увійшов» (обраний або призначений), а тому що він має статус учасника товариства (акціонера), тобто є суб'єктом корпоративних прав, зокрема, суб'єктом прав щодо участі в діяльності вищого органу управління [5, с. 199]. Законодавство України про запобігання корупції встановлює заборону на входження до складу виконавчого, наглядового або інших органів господарського товариства (правління, наглядової ради, ради директорів тощо), за участь у діяльності яких можуть виплачувати грошову винагороду. Участь у діяльності вищого органу управління (загальних зборів учасників) є здійсненням суб'єктивних корпоративних прав учасника (акціонера) на голосування або кумулятивне голосування і не заборонена законодавчо.

Отже, загальні збори учасників не є тим керівним органом господарського товариства, брати участь у діяльності якого забороняє закон. Ініціювання скликання загальних зборів, внесення пропозицій до проєкту порядку денного, участь у роботі загальних зборів, голосування на їх засіданні, встановлення результатів голосування на загальних зборах не пов'язані із входженням до складу органу управління: його виконавчого органу, наглядової ради, інших

органів і не вказує на порушення вимог щодо суміщення з іншими видами діяльності чи сумісництва. Права щодо участі в діяльності вищого органу управління господарським товариством (загальних зборів), згідно із законодавством України, можуть належати будь-якій особі, навіть особі, уповноваженій на виконання функцій місцевого самоврядування, і їх здійснення не має своїм наслідком юридичну відповідальність, у тому числі, пов'язану із корупцією.

Разом з тим, є випадки, коли закон все ж встановлює обмеження для певних категорій осіб щодо здійснення ними корпоративних прав. Причому, треба мати на увазі, що корпоративні права не належать до конституційних прав, а тому обмеження у їх здійсненні можуть бути встановлені не лише у випадках, передбачених Конституцією (ч.1 ст. 64 Конституції України) [6, с. 160]. Обмеження при здійсненні корпоративних прав може також встановлювати закон. Для прикладу, в ч. 2 ст. 41 Закону України "Про акціонерні товариства" передбачено, що обмеження права акціонера на участь у загальних зборах встановлюється законом.

Обмеження на здійснення корпоративних прав за їх обсягом бувають двох видів: 1) обмеження на здійснення усієї сукупності корпоративних прав; 2) обмеження на здійснення окремих корпоративних прав.

Так, згідно із ч. 1 ст. 36 Закону України "Про запобігання корупції" особи, уповноважені на виконання функцій місцевого самоврядування зобов'язані протягом 30 днів після призначення (обрання) на посаду передати в управління іншій особі належні їм корпоративні права у порядку, встановленому законом. Це законодавче положення є прикладом обмеження на здійснення усієї сукупності корпоративних прав, оскільки забороняє таким категоріям осіб здійснювати належні їм корпоративні права особисто [7, с. 156-157].

Особливості передання в управління корпоративних прав осіб, уповноважених на виконання функцій місцевого самоврядування, роз'яснені у Методичних рекомендаціях щодо передачі в управління підприємств та/або корпоративних прав з метою запобігання конфлікту інтересів, затверджених рішенням Національного агентства з питань запобігання корупції № 10 від 11 серпня 2016 року. Загальний порядок передання належних особі, уповноваженій на виконання функцій місцевого самоврядування, корпоративних прав визначений статтею 36 Закону і передбачає необхідність дотримання таких вимог: 1) передача має бути здійснена протягом 30 днів після призначення (обрання) на посаду; 2) забороняється передавати в управління корпоративні права на користь членів своєї сім'ї, а також укладати відповідні договори із суб'єктами підприємницької діяльності, торговцями цінними паперами та компаніями з управління активами, в яких працюють члени сім'ї.

Способами передання особою, уповноваженою на виконання функцій місцевого самоврядування, належних їй корпоративних прав можуть бути:

1) укладення договору управління майном із суб'єктом підприємницької діяльності (крім договору управління цінними паперами та іншими фінансовими інструментами);

2) укладення договору про управління цінними паперами, іншими фінансовими інструментами і грошовими коштами, призначеними для інвестування в цінні папери та інші фінансові інструменти, з торговцем цінними паперами, який має ліцензію Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку на провадження діяльності з управління цінними паперами;

3) укладення договору про створення венчурного пайового інвестиційного фонду для управління переданими корпоративними правами з компанією з управління активами, яка має ліцензію Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку на провадження діяльності з управління активами.

Причому під час укладення договору про передання в управління корпоративних прав слід керуватися загальними вимогами до договору управління майном, визначеними Цивільним кодексом України. Відповідно до ч. 1 ст. 1029 Цивільного кодексу України за договором управління майном одна сторона (установник управління) передає другій стороні (управителеві) на певний строк майно в управління, а друга сторона зобов'язується за плату здійснювати від свого імені управління цим майном в інтересах установника управління або вказаної ним особи (вигодонабувача).

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного дослідження, доцільно зазначити, що в антикорупційному законодавстві України сформовано спеціальний правовий статус службових і посадових осіб органів місцевого самоврядування як осіб, уповноважених на виконання функцій місцевого самоврядування, що

зумовлює специфіку правового регулювання їх корпоративних прав у контексті конституційних та цивільно-правових гарантій. Такий підхід відображає прагнення законодавця забезпечити баланс між реалізацією права власності, свободи підприємницької діяльності та необхідністю запобігання конфлікту інтересів і корупційним ризикам у публічній службі.

Аналіз чинного законодавства України дає підстави стверджувати, що здійснення корпоративних прав, пов'язаних з участю у діяльності вищого органу управління господарського товариства (загальних зборів учасників), не розглядається як порушення вимог щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності. Участь у загальних зборах учасників господарського товариства не є формою підприємницької діяльності та не передбачає входження до складу виконавчих чи інших керівних органів товариства, а відтак реалізація відповідних суб'єктивних корпоративних прав не може кваліфікуватися як порушення встановлених законодавством обмежень. Такий підхід узгоджується з цивільно-правовою природою корпоративних прав як складової права власності та формою реалізації правомочностей учасника господарського товариства.

Водночас положення частини першої статті 36 Закону України «Про запобігання корупції» встановлює обов'язок осіб, уповноважених на виконання функцій місцевого самоврядування, протягом тридцяти днів після призначення (обрання) на посаду передати належні їм корпоративні права в управління іншій особі у встановленому законом порядку. Зазначена норма фактично запроваджує істотне обмеження можливості безпосередньої реалізації корпоративних прав, оскільки передбачає обов'язкове усунення таких осіб від їх особистого здійснення. Це свідчить про наявність нормативної колізії між конституційними гарантіями права власності та свободи підприємницької діяльності, цивільно-правовою природою корпоративних прав і антикорупційними обмеженнями, спрямованими на забезпечення публічного інтересу.

Отже, правове регулювання корпоративних прав осіб, уповноважених на виконання функцій місцевого самоврядування, характеризується поєднанням дозволу на володіння корпоративними правами з одночасним обмеженням їх безпосередньої реалізації, що зумовлює необхідність подальшого вдосконалення законодавства. Перспективним напрямом є уточнення змісту корпоративних

прав, меж їх здійснення, а також узгодження норм конституційного, цивільного та антикорупційного законодавства з метою забезпечення правової визначеності, недопущення надмірних обмежень права власності та ефективного запобігання корупційним ризикам у сфері місцевого самоврядування.

1. Панчишин Р. І. Об'єднана територіальна громада як суб'єкт муніципально-правових відносин: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2024. 434 с. **2.** Пастернак О. М. Суб'єкти правових відносин у сфері місцевого самоврядування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2006. 240 с. **3.** Межі та обмеження. Офіційний вебсайт Конституційного Суду України. Головна: Каталог юридичних позицій Конституційного Суду України (1997-2018 роки). 4.1.2. URL: // www.ccu.gov.ua **4.** Рішення Конституційного Суду України від 13 березня 2012 року в справі № 6-рп/2012 щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 2 частини першої статті 7, пункту 2 розділу VIII "Прикінцеві та перехідні положення" Закону України "Про засади запобігання і протидії корупції". URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-12#Text **5.** Цікало В. І. Засада пропорційності здійснення корпоративних прав: монографія. Вид. 2-ге, перероблене і доповнене. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. 590 с. **6.** Цікало В. І. Проблеми здійснення та захисту корпоративних прав: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Львів., 2023. 485 с.

1. Panchyshyn R. I. Obiednana terytorialna hromada yak subiekt munitsypalno-pravovykh vidnosyn: dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.02. Kyiv, 2024. 434 s. **2.** Pasternak O. M. Subiekty pravovykh vidnosyn u sferi mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02. Kyiv, 2006. 240 s. **3.** Mezhi ta obmezhennia. Ofitsiinyi vebsait Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. Holovna: Kataloh yurydychnykh pozytsii Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (1997-2018 roky). 4.1.2. URL: // www.ccu.gov.ua **4.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 13 bereznia 2012 roku v spravi № 6-rp/2012 shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) punktu 2 chastyny pershoi statti 7, punktu 2 rozdilu VIII "Prykintsevi ta perekhidni polozhennia" Zakonu Ukrainy "Pro zasady zapobihannia i protydii koruptsii" URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-12#Text **5.** Tsikalo V. I. Zasada proportsiinosti zdiisnennia korporatyvnykh prav : monohrafiia. Vyd. 2-he, pereroblene i dopovnene. Lviv : LNU im. Ivana Franka, 2023. 590 s. **6.** Tsikalo V. I. Problemy zdiisnennia ta zakhystu korporatyvnykh prav: dys. ... d-ra yuryd. nauk: 12.00.03. Lviv., 2023. 485 s.

Panchyshyn Ruslan. **Corporate rights of persons authorised to perform local self-government functions: issues of constitutional and civil law regulation**

This article is devoted to a legal analysis of contemporary approaches to understanding the restrictions on the exercise of corporate rights by persons authorised to perform local self-government functions. The research has led to the conclusion that persons authorised to perform local self-government functions have a number of legal mechanisms for exercising their corporate rights without breaching Ukraine's anti-corruption legislation.

The research has demonstrated that Ukraine's constitutional and civil legislation contains restrictions on the exercise of corporate rights by officials and public servants of local self-government bodies.

It has been concluded that, under Ukraine's anti-corruption legislation, civil servants and officials of local government bodies are specifically designated as 'persons authorised to perform local government functions'.

Under current Ukrainian legislation, the exercise of corporate rights relating to participation in the activities of the highest governing body (general meeting) of a business entity does not constitute a breach of the established requirements regarding the combination of such activities with other types of work or concurrent employment. Participation in the work of the highest governing body (general meeting of members) of a business entity does not constitute engagement in entrepreneurial activity and is not linked to membership of the company's governing bodies. The exercise of subjective corporate rights relating to participation in the activities of the supreme governing body, that is, the exercise of the powers that constitute their substance, cannot constitute a breach of the duties and prohibitions established by law.

The provisions of the Law of Ukraine «On Preventing Corruption» of 14 October 2014 do not impose restrictions on participation in the work of the highest governing body (general meeting of members) of a business entity. The rights to participate in the activities of the highest governing body of a business entity are unconditional and do not depend on election or appointment, in other words, "membership" of that body.

Persons authorised to perform local self-government functions are obliged, within 30 days of their appointment (election) to office, to transfer their corporate rights to another person in accordance with the procedure established by law.

Key words: corporate rights, municipal legal relations, amalgamated territorial community, exercise of corporate rights, protection of corporate rights, officials and civil servants of local self-government bodies.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 04.04.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 10.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 342.4
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-73
ISSN 1563-3349

М. В. МАРЧУК

ПРАВОВА ПРИРОДА ЦЕНЗІВ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ

Проаналізовано проблематику правової природи цензів у вітчизняній правовій науці крізь призму виборчих цензів, Досліджено сутність, характеристики та особливості інших різновидів цензів як правового явища, що відіграє важливу роль у здійсненні громадянами України свого конституційного права на участь в управлінні державними справами.

Детально розглянуто тлумачення як самого терміна «ценз» в юридичній енциклопедичній літературі та працях вітчизняних учених, так і відображення внутрішньої природи цього явища, його соціально-правового призначення, формальної визначеності та функціональної ролі в системі державотворення. Зроблено акцент на особливостях цензів у конституційному праві на основі виокремлення та аналізу їх ознак. Розкрито сутність правової природи цензів та сформульовано поняття цензів як з формально-юридичної, так і філософської точки зору.

Ключові слова: *Конституція України, конституційне право, законодавство, державотворення, цензи, виборчі цензи.*

Marchuk Maryna. **Legal nature of qualifications in constitutional law**

The issues of studying the legal nature of qualifications in domestic legal science through the prism of electoral qualifications have been analyzed and a more qualitative and complete study of the essence, characteristics and features of other types of qualifications as a legal phenomenon that plays an important role in the exercise by citizens of Ukraine of their constitutional right to participate in the management of state affairs has been made.

The interpretation of the term qualification itself, contained in legal encyclopedic literature and formulated by well-known domestic scholars, as well as the reflection of the internal nature of this phenomenon, its socio-legal purpose, formal certainty and functional role in the state-building system, is considered in detail. Emphasis is placed on the features of qualifications in constitutional law based on the isolation and analysis of their features.

© *МАРЧУК Марина Володимирівна* – аспірантка відділу конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, ORCID: 0009-0004-7845-4931; e-mail:Mary_court@i.ua

The essence of the legal nature of qualifications is revealed and the concept of qualifications is formulated from both a formal-legal and philosophical point of view.

Key words: *Constitution of Ukraine, constitutional law, legislation, state formation, qualifications, electoral qualifications.*

Актуальність теми. З огляду на фундаментальну трансформацію сучасного українського суспільства та необхідність вироблення ефективної процедури формування і функціонування вітчизняних органів публічної влади актуалізується питання розуміння правової природи цензів, які в своїй основі передбачають умови й вимоги до громадян, що претендують набути певного статусу або реалізувати своє конституційне право, передусім право на участь в управлінні державними справами.

Метою статті є розкриття правової природи та форми цензів у конституційному праві, виокремлення та аналіз їх ознак й визначення їх поняття.

Методи дослідження. В основу статті покладено діалектичний та формально-юридичний методи дослідження, які дали можливість розкрити правову природу цензів як конституційно-правового феномена державного будівництва.

Виклад основного матеріалу. У вітчизняній правовій науці правова природа цензів в основному досліджувалася крізь призму виборчих цензів. Цією проблематикою займалися такі вчені-конституціоналісти, як М. Баймуратов, О. Батанов, І. Глиняний, Б. Кофман, Ю. Ключковський, О. Марцеляк, В. Нестерович, В. Шаповал та інші. Водночас поза увагою науковців залишалися інші різновиди цензів, які відіграють важливу роль у реалізації громадянами України свого конституційного права на участь в управлінні державними справами.

У довідковій літературі термін «ценз» тлумачиться як умова допущення особи до користування тими чи іншими політичними правами [1, с. 196]. В юридичній енциклопедичній літературі ценз здебільшого подається як: (лат. census – оцінка майна, облік, перепис, підрахунок). 1) У Давньому Римі періодичний (раз на 5 років) перепис громадян та їх майна. 2) У Середні віки в Західній та Центральній Європі подать, сплачувана сеньйораті за користування належною йому землею. 3) У статистиці – межа, що відокремлює

спостережувані об'єкти, які мають одну або кілька характерних ознак. 4) У сучасному виборчому праві – встановлені конституціями і законами обмеження та вимоги до учасників виборів (осілості, віковий Ц.) [2, с. 348]. Багатомовний юридичний словник-довідник поняття цензу трактує як: «1. перепис населення; 2. підрахунок; 3. опис майна; 4. список (борговий); 5. ценз (виборчий); 6. прибуток; податок. Англійською: census – як перепис населення. 1) у Стародавньому Римі – це періодичний перепис майна громадян для відповідного розподілу їх на податкові розряди; 2) умови допущення особи до користування тими або іншими політичними правами» [3, с. 193]. Вільна енциклопедія: виборчий ценз (лат. census від лат. Censeo, що перекладається як «роблю перепис», «опис») – являє собою встановлені в конституції або законах умови, що обмежують коло осіб, які мають право брати участь у виборах [4]. Велика українська енциклопедія: ценз виборчий (лат. censeo – роблю опис, перепис) – це встановлена на законодавчому рівні умова, що обмежує допуск фізичної особи до набуття і здійснення нею свого виборчого права і регламентує таким чином пасивне (право бути обраним) і активне (право голосувати) виборчі права особи [5].

У наукових джерелах «ценз» тлумачиться як визначені нормами права обмеження щодо відповідних особистісних характеристик людини стосовно реалізації певних прав і свобод громадян за певними ознаками, зокрема: за статтю, національністю, освітою (освітній ценз), віком (віковий ценз), статком (майновий ценз) тощо. Зокрема, на такій позиції стоїть вітчизняний науковець В. М. Панасюк, який стверджує, що поняття цензу охоплює набір таких різноманітних параметрів (кваліфікацій, обмежень, допусків тощо), які дають змогу реалізовувати права, свободи чи повноваження особи відповідно до легальної та легітимної мети, суспільних потреб, доцільності та ефективності функціонування держави та суспільства. А щодо виборчих цензів учений зазначає, що це система умов і обмежень, встановлених для здійснення активного чи пасивного виборчого права громадян; являють собою передбачені конституцією країни чи профільним, як правило виборчим, законодавством спеціальні умови чи вимоги (умови) щодо осіб для отримання чи здійснення ними виборчого права [6, с. 48]. О. В. Марцеляк вважає, що виборчий ценз – це передбачена конституцією/виборчим законодавством кваліфікаційна

умова (вимога) щодо фізичних осіб для отримання чи здійснення ними виборчого права, яка зумовлена потребами суспільства чи є об'єктивною за природою, що чітко визначає електорат країни і окреслює коло претендентів на мандат представницького органу, гарантуючи цим заборону привілеїв чи дискримінаційних перепон для окремих індивідів або груп індивідів [7, с. 100]. Л. М. Дешко та Л. О. Тимченко у своїх працях зазначають, що виборчі цензи – це сукупність вимог (умов), передбачених конституцією держави та (або) її виборчим законодавством, які слугують умовами допуску (або недопуску) фізичних осіб або певних груп фізичних осіб для отримання та (або) реалізації їхнього активного та пасивного виборчого права, які зумовлені об'єктивними та (або) суб'єктивними обставинами, в тому числі історичним розвитком правової системи і традиціями державотворення [8, с. 26].

Поняття виборчих цензів отримало своє розуміння і у рішеннях Конституційного Суду України, зокрема у Рішенні від 30 січня 2002 року № 2-рп/2002 у справі про виборчу заставу, Відповідно нього під виборчими цензами слід розуміти «визначені конституцією або законом умови для набуття або здійснення активного та пасивного виборчого права» [9].

Виходячи з наведених підходів до розуміння правової природи цензів і виборчих цензів як їх різновиду, можемо перейти до виокремлення ознак цензів у конституційному праві, які дозволять з'ясувати сутність і особливості цього явища, відмежувати його від інших подібних, однорідних понять. На нашу думку, можна виділити такі їх риси.

1) Цензи являють собою певні умови чи кваліфікаційні вимоги. При цьому відзначимо, що у вітчизняних доктринальних джерелах наразі немає єдиного підходу і тривають дискусії щодо саме цієї сутності цензів – чи це просто умови, вимоги чи кваліфікаційні вимоги, чи обмежувальні умови, окремі обмеження суб'єкта, пов'язані з його бажанням зайняти якусь посаду, займатися певним видом професійної діяльності (деяке обмеження загальної правосуб'єктності громадян, передбаченої відповідним профільним законодавством). При цьому ми солідаризуємося з тими вченими, які виступають проти того, щоб термін «ценз» розглядався як такий, що тотожний терміну «кваліфікація», та пов'язують це тим, що, як приклад, термін «виборчий ценз» має вже встановлену

свою історичну та політичну вагу, яка надає йому розпізнаваність в суспільному дискурсі та прямо вказує на зв'язок із виборами, допомагає уникнути непорозумінь й сприяє чіткому розумінню сутності цього правового явища [10, с. 14-15].

2) Формальна визначеність цензів, коли вони отримують правове оформлення у вигляді загальнообов'язкових юридичних приписів і визнання на рівні основного закону та/чи відповідного профільного конституційного законодавства країни. З юридичної точки зору, формальна визначеність цензів проявляється у тому, що, по-перше, вони знаходять свій вияв у правових нормах; по-друге, ці норми вирізняються своєю лаконічністю та однозначністю у врегулюванні суспільних відносин; по-третє, вони отримують свою зовнішню форму виразу й закріплення у відповідних нормативно-правових актах; по-четверте, отримавши своє правове визнання, цензи стають загальнообов'язковими правилами поведінки суб'єктів правових відносин, тобто вони отримують статус офіційно визнаних правил поведінки, а отже, стають обов'язковими до виконання тими, на кого вони поширюються і кому вони адресовані, по-п'яте, вони захищаються силою державного примусу завдяки діяльності вітчизняної системи правоохоронних органів, судів та інших державних органів і недержавних організацій, основним завданням яких є здійснення визначених у законодавстві превентивних заходів примусу та/чи пов'язані з охороною права від його порушень.

За загальним правилом при нормативно-правовому встановленні цензів верховенство належить конституції держави, а вже потім профільним законам. Хоча не завжди законотворці, в тому числі вітчизняні, йдуть цим шляхом. Так, у Конституції Латвійської Республіки зазначається, що віковий ценз, при досягненні якого суддя залишає свою посаду та йде у відставку, визначає окремий закон (ст. 84) [11, с. 409]. Не містить Основний закон цієї країни й вимог щодо осіб, які можуть бути призначені суддями загальних судів чи суддями Конституційного суду країни. Ці питання вирішені на рівні відповідних профільних законів. Так само в національній практиці державного будівництва, особливо в перші роки незалежності України та прийняття Конституції України, мали місце випадки закріплення окремих цензів на рівні законів. За цих обставин проявлялася роль Конституційного Суду України, який,

за твердженням С.П. Рабіновича та О.З. Панкевича, аргументування конституційності встановлених розрізнень у правовому статусі окремих категорій осіб здійснював через визначення легітимної мети розрізнень, їх суспільно значущого цільового призначення [12, с. 150].

3) Цензи за своєю природою бувають об'єктивними, коли вони більше пов'язані з фізичними даними особи та викликані природними факторами її здоров'я або вони зумовлюються потребами суспільства, тобто окремі їхні різновиди можуть мати реалізацію тільки в конкретних історично-політичних умовах, які й викликають необхідність визнання та фіксування таких цензів. Відтак, як важливий інструмент державотворення, цензи пройшли шлях історичної трансформації відповідно соціальних вимог і духу часу. Це легко прослідкувати на аналізі як етимології терміна «ценз», так і еволюції самого цього правового явища. Якщо перше характеризується походженням терміна від латинського census і у Стародавньому Римі під ним розумілося періодичне проведення перепису майна громадян для подальшої класифікації та поділу останніх на відповідні соціально-політичні, військові і податкові стани, то в Середні віки розуміння терміна трансформувалося, і він використовувався у значенні періодичного, регулярного, фіксованого оброку, податі, чиншу, який сплачувався залежними селянами своєму феодалу (сеньйору). Починаючи з Нового часу первісне поняття цензу модернізувалося в його сучасне сприйняття, коли під цензами розуміють умови/вимоги допуску особи до отримання певного статусу, посади чи користування окремими правами. Зміст таких умов/вимог у конституційному праві включає: по-перше, матеріальні критерії (вік; підданство/громадянство; постійне проживання; правосуб'єктність і дієздатність; морально-етичні або правові якості (несудимість, доброчесність тощо), тобто ті якісні характеристики суб'єкта, які держава визнає або/та вважає юридично значущими. По-друге, функціональне призначення (для виборчих прав – забезпечення усвідомленої участі з певного. віку або психологічних якостей; для доступу до публічної служби – гарантії доброчесності та компетентності; для зайняття посад, передбачених конституцією – доброчесність, конституційний патріотизм, високий суспільно-політичний авторитет, досвід).

4) цензи за своєю правовою природою балансують між необхідними потребами та дискримінацією і привілеями. Сама дискримінація, як обмеження прав особи або певної групи осіб у державі, залежить від соціального, культурного, політичного та правового розвитку суспільства. Тому те, що в одній державі, – як пише В. Ф. Нестерович, – буде вважатися грубим та кричущим обмеженням прав і свобод особи або певної групи осіб порівняно з іншими, в іншій державі через різні світоглядні підходи в суспільстві може розглядатися як звичайне та загальноприйняте явище [13, с. 86, 88]. Сучасний цивілізаційний підхід полягає у тому, що цензи не повинні виступати ні дискримінацією, ні привілеями, а мати демократичний характер і виступати умовами чи кваліфікаційними вимогами щодо осіб, які претендують реалізувати своє виборче право чи право на участь в управлінні державою.

5) наступною рисою цензів є те, що вони не є універсальними для всіх держав та правових систем. Міжнародні організації, які виступають провідними інституціями у визначенні універсальності того чи іншого правового явища завдяки досягненню консенсусу між різними країнами, у нашому випадку визначили тільки універсальну типологізацію цензів, їх загальну природу, яка полягає у тому, що цензи не повинні бути дискримінаційними чи виступати привілеями для певних осіб чи групи осіб, що вони повинні мати демократичну сутність для реалізації громадянами своїх конституційних прав передусім права на участь в управлінні державою. Така міжнародна типологізація цензів стала базисом для подальшого їх розвитку на державному рівні окремих країн з урахуванням національних інтересів, правових традицій, менталітету народу цих країн, поглибленого їх тлумачення та нових соціальних реалій у світі. Тому сьогодні на національному рівні зустрічаються різні цензи та різна форма їх реалізації. В літературі це пояснюється тим, що загальні стандарти, хоч і вироблені міжнародною спільнотою, все ж таки зустрічають якийсь опір при їх застосуванні в національних правових системах окремих держав, насамперед, у рамках традиційних та релігійних правових сімей. Це пов'язується передусім з тим, що у кожному суспільстві панують свої традиційні цінності, які вироблялися століттями і відповідають ідеям розвитку цього суспільства. Прикладом цього слугує різниця в уявленнях про права людини між Сходом і Заходом, коли

те, що неприйнятно для однієї культури вважається священним для іншої, і навпаки (наприклад, кровна помста, розлучення). Ці відмінності культур у світі визнаються нормальними і зазначається, що культурна несхожість виступає рушійною силою еволюційного розвитку і визнання однієї культури і розповсюдження її в якості абсолютної істини для всіх народів – це не, що інше, як ігнорування і неприйняття цивілізаційного різноманіття [14, с. 7-8].

Отже, цензи у конституційному праві – це інституційно оформлений та функціонально визначений прояв регулятивної сутності конституційного права громадян на участь в управлінні державними справами, змістом якого є організаційно забезпечені та нормативно визначені критерії допуску громадян до реалізації цього права. Звідси ценз у конституційному праві – це встановлена конституцією та/чи профільним конституційним законодавством країни умова, кваліфікаційна вимога щодо фізичних осіб для реалізації ними свого конституційного права на участь в управлінні державою, що зумовлена потребами суспільства і виступає механізмом заборони привілеїв чи дискримінаційних перепон для окремих осіб, кваліфікованих за певними біологічними чи соціальними ознаками.

1. Словник української мови: в 11 т. Т. 11 / редкол.: І.К. Білодід (голова), А. А. Бурячок, В. О. Винник та ін. Київ: Наукова думка, 1980. 700 с. **2.** Батанов О. В. Ценз. *Юридична енциклопедія: В 6 т.* / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2001. Т. 6. С. 348. **3.** Голубовська І. О., Шовковий В. М., Лефтерова О. М. та ін. *Багатомовний юридичний словник-довідник.* Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с. **4.** Виборчий ценз. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%87%D0%B8%D0%B9_%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%B7 **5.** Дем'яненко Б.Л. Ценз виборчий. URL: https://vue.gov.ua/%D0%A6%D0%B5%D0%BD%D0%B7_%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%87%D0%B8%D0%B9 **6.** Панасюк В. М. Цензи в конституційному праві. *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. № 3. С. 47-50. **7.** Марцеляк О. В. Виборчий ценз. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* Т. 4. Конституційне право /редкол.: Ю. Г. Барабаш (голова) та ін.; Нац. акад. прав. наук України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. 2024. С. 100-105. **8.** Дешко Л. М., Тимченко Л. О. Поняття та класифікація цензів у виборчому праві. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2021. № 5. С. 24-29. **9.** Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2002 року № 2-рп/2002 (справа про виборчу заставу). *Офіційний вісник України.* 2002. № 6. Ст. 245. **10.** Глиняний І. В. Виборчі цензи: конституційно-правове дослідження: дис. … докт. філософії 081 – Право. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2023. 211 с. **11.** Конституція Латвійської Республіки /Конституції країн світу: в 20-ти томах. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. Т. 8. С. 409. **12.** Рабінович С. П., Панкевич О. З. Принципи рівності й недискримінації в конституційному правосудді України. *Право і громадянське суспільство.* 2014. № 1. С. 147–170 **13.** Нестерович В. Ф. Заборона дискримінації як важливий міжнародний та конституційний принцип в галузі прав людини. URL: https://maup.com.ua/assets/files/expert/18/10.pdf **14.** Бадьон К. Визнання універсальності прав людини: декларативні стандарти. URL: https://elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/2ce51edf-d601-4ad1-8571-b20a76ca1eb9/content

References

1. Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t. T. 11 / redkol.: I.K. Bilodid (holova), A. A. Buriachok, V. O. Vynnyk ta in. Kyiv: Vyd-vo «Naukova dumka», 1980. 700 s. **2.** Batanov O. V. Tsenz. *Yurydychna entsyklopediia: V 6 t.* T. 6. /Redkol.: Yu.S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv: «Ukrainska entsyklopediia», 2001. S. 348. **3.** Holubovska I. O., Shovkovyi V. M., Lefterova O. M. ta in. Bahatomovnyi yurydychnyi slovnyk-dovidnyk. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskyi universytet», 2012. 543 s. **4.** Vyborchyi tsenz. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%87%D0%B8%D0%B9_%D1%86%D0%B5%D0%BD%D0%B7 **5.** Demianenko B.L. Tsenz vyborchyi. Velyka ukrainska entsyklopediia. URL: https://vue.gov.ua/%D0%A6%D0%B5%D0%BD%D0%B7_%D0%B2%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D1%87%D0%B8%D0%B9 **6.** Panasiuk V. M. Tsenzy v konstytutsiinomu pravi. *Porivnialno-analitychne pravo.* 2019. № 3. S. 47-50. **7.** Martseliak O. V. Vyborchyi tsenz. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t.* T. 4. Konstytutsiine pravo / redkol.: Yu.H. Barabash (holova) ta in.; Nats. akad. prav. nauk Ukrainy; In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy; Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. 2024. S. 100-105. **8.** Deshko L. M., Tymchenko L. O. Poniattia ta klasyfikatsiia tsenziv u vyborchomu pravi. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2021. № 5. S. 24-29 **9.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 30 sichnia 2002 roku № 2-rp/2002 (sprava pro vyborchu zastavu). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2002. № 6. St. 245. **10.** Hlynianyi I. V. Vyborchi tsenzy: konstytutsiino-pravove doslidzhennia: Dysertatsiia na zdobuttia stupenia doktora filosofii za spetsialnistiu 081 – Pravo. Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia». Odesa, 2023. 211 s. **11.** Konstytutsiia Latviiskoi Respubliky. Konstytutsii krain svitu v 20-ty tomakh. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K, 2023. T. 8. S. 409 **12.** Rabinovych S.P., Pankevych O. Z. Pryntsypy rivnosti y nedyskryminatsii v konstytutsiinomu pravosuddi Ukrainy. *Pravo i hromadianske suspilstvo.* 2014. № 1. S. 147–170 **13.** Nesterovych V.F. Zaborona dyskryminatsii yak vazhlyvyi mizhnarodnyi ta konstytutsiinyi pryntsyp v haluzi

prav liudyny. URL: https://maup.com.ua/assets/files/expert/18/10.pdf
14. Badon K. Vyznannia universalnosti prav liudyny: deklaratyvni standarty. URL: https://elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/2ce51edf-d601-4ad1-8571-b20a76ca1eb9/content

Marchuk Maryna. **Legal nature of qualifications in constitutional law**

The article is devoted to the study of the essence of qualifications and their role in constitutional law.

A democratic approach to understanding the role and the very legal nature of qualifications in constitutional law implies the legitimate formation of public authorities and their further participation in constitutional and legal relations in accordance with the provisions of the Basic Law. Electoral and other qualifications are one of the instruments of legitimization of state power in Ukraine, since it is in the plane of legitimacy of the functioning of the constitutional and legal mechanism of public power that the appointment of qualifications in constitutional law is most manifested, which, on the one hand, act as one of the legal structures of the activity of the state and society, and on the other - as an instrument for citizens to exercise their right to participate in state governance.

This raises the issue of the need for a qualitative study of the legal nature of qualifications in the constitutional law of Ukraine, since this problem is considered rather fragmentarily in the scientific works of domestic legal scholars, who have not so much studied and continue to study the nature of qualifications in constitutional law as their essence and purpose in electoral law.

Thus, the article properly and comprehensively explains the essence of qualifications in constitutional law, their characteristics and legal nature, which made it possible to formulate the concept of qualifications from both a formal-legal and a philosophical point of view.

The author notes that in domestic legal science, the legal nature of qualifications has been mainly studied through the prism of electoral qualifications. This indicates the need for a more qualitative and complete study of the essence, characteristics and features of qualifications as a legal phenomenon that plays an important role in the exercise by citizens of Ukraine of their constitutional right to participate in the management of state affairs.

The work examines in detail the interpretation of both the term qualification itself, contained in the legal encyclopedic literature, as well as formulated by well-known domestic scientists, and the reflection of the internal nature of this phenomenon, its socio-legal purpose, formal certainty and functional role in the system of state formation. The emphasis is on the features of qualifications in constitutional law, which allowed us to correctly and comprehensively clarify their essence and formulate the concept of qualifications from a philosophical point of view.

It is concluded that from a philosophical point of view, the qualification in constitutional law is an institutionally formalized and functionally defined

manifestation of the regulatory essence of the constitutional right of citizens to participate in the management of state affairs, the content of which is organizationally secured and normatively defined criteria for admitting citizens to the exercise of this right. Hence, a qualification in constitutional law is a condition established by the constitution and/or the country's relevant constitutional legislation, a qualification requirement for individuals to exercise their constitutional right to participate in state governance, which by its nature is determined by the needs of society and acts as a mechanism for prohibiting privileges or discriminatory barriers for individuals qualified by certain biological or social characteristics.

Key words: Constitution of Ukraine, constitutional law, legislation, state formation, qualifications, electoral qualifications.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 15.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

Розділ 4

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО

УДК 342.96
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-84
ISSN 1563-3349

О. А. БАНЧУК

АДМІНІСТРАТИВНЕ ДЕЛІКТНЕ ПРАВО СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ ЄС

Розглянуто розвиток адміністративного деліктного законодавства східноєвропейських держав-членів ЄС (Республіка Польща, Чеська Республіка, Словацька Республіка, Угорщина, Румунія, Республіка Болгарія), які були соціалістичними республіками, мають спільне історичне минуле, в тому числі законодавче регулювання. Доведено нагальну необхідність реформування законодавства про адміністративні проступки в процесі європейської інтеграції України. Показано, що у всіх проаналізованих державах законодавство про проступки належить до сфери адміністративного права. Досвід східноєвропейських держав засвідчує доцільність в процесі інтеграції України до ЄС визнання юридичних осіб повноцінними суб'єктами адміністративного проступку і відмови від найбільш обтяжуючого адміністративного стягнення у вигляді арешту.

Ключові слова: *адміністративне деліктне законодавство, адміністративний проступок, суб'єкт адміністративного проступку, адміністративне стягнення, держава-член Європейського Союзу, європейська інтеграція.*

Banchuk Oleksandr. **The administrative delict law of East-European member states of EU**

In the publication the author studies the development of administrative delict law of East-European member states of EU (Republic of Poland, Czech Republic, Slovak Republic, Hungary, Romania, Republic of Bulgaria), which were socialist republics and had a common history, including legislative regulation. The relevance of the study is due to the urgent need to reform the legislation on administrative offenses in the process of Ukraine's european integration.

In all analyzed States the legislation on misdemeanors belongs to the sphere of administrative law. However, in Hungary, Romania and Republic of Bulgaria are not a clear border between criminal and criminal procedural law and the law on misdemeanors. In these countries the general provisions of their Criminal and Criminal Procedure Codes apply to laws on misdemeanors.

The experience of Republic of Poland is unique, where the provisions of material law on administrative violations of the law and administrative penalties are placed in the Code of Administrative Proceedings.

In the majority of the analyzed states (except Slovak Republic), legal entities are recognized as subjects of committing the delicts or bringing to liability.

There is also a clear tendency to limit such penalty (punishment) as arrest (except for Hungary). The most common administrative penalties remain warnings, fines, and deprivation of a special right. In all Eastern European countries, in addition to penalties, additional measures are provided for the application of penalties to persons who have committed offences.

Key words: *administrative delict legislation, administrative offense, subject of administrative offense, administrative sanction, member state of the European Union, european integration.*

© *БАНЧУК Олександр Анатолійович* – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-4210-8584; e-mail: banchuk@gmail.com

Вступ. В процесі європейської інтеграції України одним із завдань є приведення адміністративного законодавства у відповідність до європейських стандартів. Зокрема, таке завдання передбачене Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р «Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 "Основи процесу вступу до ЄС» [1]. Цим Розпорядженням схвалені Дорожня карта з питань верховенства права і Дорожня карта з питань реформи державного управління. Вони передбачають необхідність підготовки і ухвалення в 4-му кварталі 2026 року «нового кодифікованого акту про адміністративні проступки відповідно до європейських стандартів та найкращих практик», а також Закону України "Про адміністративну процедуру".

Держави Східної Європи, які стали членами Європейського Союзу (Республіка Польща, Чеська Республіка, Словацька Республіка, Угорщина, Румунія, Республіка Болгарія), мають спільну історію перебування в соціалістичному таборі, через це певну

спільність своїх правових систем, а також схожі (аналогічні) процеси приєднання до ЄС.

В українській юридичній науці є лише окремі дослідження зазначеного питання. Якщо про розвиток адміністративного деліктного права окремих держав Східної Європи (Польщі, Чехії, Словаччини, Болгарії) є наш аналіз майже 20-річної давнини [2], який не враховує останні зміни у цій сфері, то про законодавство Угорщини і Румунії відсутні дослідження.

Виклад основного матеріалу. Історичний розвиток законодавства Республіки Польща чітко засвідчує тенденції розмежування між карним та адміністративним деліктним п равом в правовій системі цієї держави. Сфера карного законодавства з 1932 року врегульовувалася Карним кодексом (Kodeks karny), а адміністративне деліктне законодавство було представлене Законом про порушення (Prawo o wykroczeniach) [3, с. 68]. Наразі карне законодавство складається з Карного кодексу від 1997 року, Карного фінансового кодексу (Kodeks karny skarbowy) від 1999 року та Закону про відповідальність колективних суб'єктів за діяння, заборонені під загрозою покарання (Ustawa o odpowiedzialności podmiotów zbiorowych za czyny zabronione pod groźbą kary) від 2002 року. Внаслідок здійснення в 1971 році реформи, яка проявилася в прийнятті нового Кодексу про порушення (Kodeks wykroczeń) та Кодексу про провадження в справах про порушення (Kodeks postępowania w sprawach o wykroczeniach), з адміністративного до «широкого карного права» перемістилося право про порушення. Навіть після здійснення нової кодифікації карного права у 1997 році право про порушення не об'єдналося з карним законодавством. Це дає змогу польським дослідникам визнавати право про порушення особливою галузю права, яка є хоч і дотичною, але не повністю розчиняється в карному праві [4]. Після переміщення положень про порушення з галузі адміністративного права в ньому почала формуватися власна система адміністративних деліктів. Отже, система протиправних діянь у Польщі складається з 3 основних видів: 1) злочинів (przestępstwa), передбачених Карним кодексом, які, своєю чергою, поділяються на тяжкі злочини (zbrodnią) та проступки (występki) (стаття 7); 2) порушень (wykroczeń), передбачених Кодексом про порушення; 3) адміністративних деліктів, порушень закону (naruszenia prawa), передбачених галузевими законодавчими актами. Є дослідження, яке виявило 49 галузевих нормативних актів, що передбачають склади адміністративних порушень закону та санкції за їх вчинення [5, с. 251-337].

Тривалий час визначальними були судові рішення в конкретних справах Вищого адміністративного суду та Конституційного трибуналу Республіки Польща. Лише в 2017 році були внесені зміни до Кодексу адміністративного провадження (Kodeks postępowania administracyjnego) 1960 року [6], якими Кодекс доповнено новим розділом IVA «Адміністративні грошові покарання» (Administracyjne kary pieniężne). Цими змінами законодавець чітко визначив, що процедура накладення адміністративних покарань у Польщі є адміністративною процедурою, на яку поширюються всі положення Кодексу адміністративного провадження під час відповідної діяльності органів публічної адміністрації.

Дещо незвичним, на нашу думку, є розміщення положень матеріального права про адміністративні порушення закону і стягнення за їх вчинення в процедурний за змістом Кодекс.

На відміну від карного законодавства і законодавства про порушення (wykroczenia) адміністративне грошове покарання може накладатися як на фізичну, так і юридичну особу, а також організаційне утворення без статусу юридичної особи (стаття 189b Кодексу). Іншими матеріально-правовими нормами слід визнати: впровадження принципу заборони зворотної дії в часі положень про порушення закону і адміністративні покарання (стаття 189c Кодексу); обставини, які бере до уваги орган публічної адміністрації під час застосування покарань (стаття 189d), обставини звільнення від накладення покарань (стаття 189f); строки накладення і виконання адміністративних покарань (стаття 189g) тощо.

Польське законодавство передбачає тільки один вид адміністративного покарання – грошовий штраф. У галузевих законах цей штраф визначається в національній грошовій одиниці (злотих), грошовій одиниці ЄС (євро), у відсотках до отриманого прибутку, вартості проданої продукції, наданих послуг тощо, кратно до місячного доходу. При встановленні конкретного виду стягнення існує вимога пропорційності, що розмір штрафу повинен відповідати ступеню небезпеки діяння. Так, Конституційний Трибунал своїм рішенням від 27 квітня 1999 року визнав неконституційним Розпорядження Ради Міністрів внаслідок того, що в ньому перед-

бачалося встановити штраф за недозволений проїзд на транспортному засобі по оплатних дорогах у 22 рази більший за плату в разі дозволеного проїзду. Згідно з позицією органу конституційної юрисдикції встановлення такої підвищеної плати порушує принцип пропорційності, у зв'язку з чим така санкція втрачає адміністративний характер та набуває характер карного стягнення.

У Словацькій Республіці залишається досі чинним Закон про проступки (Zakon o priestupkoch) від 1990 року з наступними змінами, який був ухвалений в часи існування Чехословацької держави [7]. Згідно з частиною 1 § 2 Закону проступки розглядаються як різновид адміністративних деліктів (správny delikt). Порушником визнається лише фізична особа (частина 2 § 5а Закону). Відповідальність за порушення обов'язків юридичної особи несе фізична особа, яка діяла в інтересах юридичної особи (§ 6 Закону).

Санкціями (sankcie) за проступки визнаються: попередження; штраф; заборона певної діяльності, в тому числі на керування транспортним засобом на строк до 5 років; конфіскація майна (§ 11 Закону). Крім застосування санкцій за вчинення проступків, Закон передбачає можливість застосування захисних заходів (ochranné opatrenia): обмежувальних заходів на відвідування певних публічних місць; вилучення майна; пробаційних і освітніх програм для неповнолітніх (§ 16).

На провадження про проступки поширюються загальні положення Закону про адміністративне провадження (адміністративний порядок) (Zákon o správnom konaní (správny poriadok) від 1967року з наступними змінами (§ 51 Закону про проступки). Провадження у справах про делікти в Словаччині здійснюють лише адміністративні органи (správny organ).

Ухвалення в Чеській Республіці в 1990 році Закону про проступки (Zakon o prestupcich) [8] і одночасне внесення відповідних змін до Карного закону (Trestni zakon) 1961 року означали, що зі сфери карного права були вилучені і переведені до адміністративного деліктного права такі протиправні діяння, як проступки. Вони свого часу були запроваджені до карного законодавства через положення Закону Чехословацької Соціалістичної Республіки «Про захист соціалістичного порядку» 1961 року.

У 2016 році Закон про проступки був замінений новим Законом про відповідальність за проступки та провадження щодо них (Zákon o odpovědnosti za přestupky a řízení o nich) [9]. Одна із основних відмінностей нового регулювання полягає в тому, що тепер проступки вважаються єдиним різновидом адміністративних деліктів (§ 112 Закону).

Також новий Закон визнає порушником не тільки фізичну особу (§ 13), але й юридичну особу (§ 20).

За вчинення проступків передбачено застосування до порушників адміністративних покарань (správní trest) та захисних заходів (ochranná opatření). Адміністративними покараннями є: попередження; штраф; заборона певної діяльності; конфіскація майна чи його вартості; опублікування рішення про накладення адміністративного покарання на юридичну особу чи фізичну особу-підприємця (§ 35 Закону).

Закон передбачає можливість застосування таких захисних заходів: обмежувальних заходів на відвідування певних публічних місць, контактів з певними особами, проходження програм подолання агресивної чи насильницької поведінки; вилучення майна чи його вартості (§ 51). Вилучення майна як захисний захід у Чехії та Словаччині водночас виступає і як своєрідний замінник санкції (покарання) у вигляді конфіскації майна. Якщо конфіскувати можна тільки те майно, що належить особі на праві власності, то вилучити річ у порушника можна незалежно від прав на неї. Вилучення речей також замінює конфіскацію майна у разі, коли ці речі належать особі, яку неможливо притягнути до відповідальності, тобто вона не досягла віку відповідальності або не може нести відповідальність внаслідок вчинення діяння під час душевного розладу. В цьому випадку відсутній необхідний елемент складу діяння, а саме суб'єкт вчинення проступку.

Однак зміст нового чеського закону відрізняється від Закону 1990 року та від словацького Закону про проступки тим, що у ньому відсутня особлива частина зі складами протиправних діянь і адміністративними покараннями за їх вчинення.

Також новий Закон про проступки чітко не визначає правову природу процедури в справах про проступки, на відміну від зазначеного § 51 Закону Словацької Республіки про проступки та старого чеського Закону від 1990 року. Але дослідники чітко визначають, що Закон про адміністративне провадження (Zákon správní řád) від 2004 року поширюється на справи про проступки

[10, С. 3]. Хоча процедурний закон не містить жодних положень про провадження щодо проступків. Лише Закон про судове адміністративне провадження (Zákon soudní řád správní) 2002 року [11] передбачає особливості перегляду адміністративним судом справ про проступки, що свідчить про адміністративно-правовий характер відповідних справ – склад суду, уповноважений на перегляд справ про проступки (частина 2 § 31); перебіг строку притягнення до відповідальність під час перегляду справи адміністративним судом (§ 41); право особи на скасування або зменшення покарання (частина 3 § 65); повноваження суду на скасування або зменшення накладеного покарання (частина 2 § 78); повноваження суду на скасування захисного заходу в справах про проступки (частина 4 § 101d).

Провадження у справах про проступки здійснюють органи місцевого самоврядування, комісії у справах про проступки органів місцевого самоврядування та інші адміністративні органи (správni organ) (§§ 60-62 Закону про відповідальність за проступки та провадження щодо них).

В Угорщині відповідальність за протиправні діяння передбачена Карним кодексом від 2012 року (2012 évi C. Törvény a Büntető Törvénykönyvről) та Законом II від 2012 року про проступки, провадження у справах про проступки та систему реєстрації проступків (2012 évi II. Törvény a szabálysértésekről, a szabálysértési eljárásról és a szabálysértési nyilvántartási rendszerről) [12]. Дослідники відносять систему проступків до адміністративного права [13, с. 4, 5], але значна частина положень Карного кодексу поширюється на законодавство про проступки в частині умислу і необережності, співучасті, підбурювання, пособництва, підстав, які виключають протиправність діянь, поняття шкоди тощо (частина 1 § 29 Закону). А положення Кодексу карного провадження поширюються на процедуру відводів посадових осіб, які розглядають справи про проступки (частина 5 § 47 Закону).

Закон про проступки чітко не передбачає суб'єктів вчинення цих протиправних діянь. Але з його положень про можливість застосування додаткового заходу у вигляді заборони здійснення підприємницької діяльності, визначення проступків у Особливій частині Закону стає зрозумілим, що юридичні особи притягаються до відповідальності за проступки.

За вчинення проступків передбачене застосування стягнень та додаткових заходів (§§ 7, 8 Закону). Стягненнями є: позбавлення свободи на строк від 1 до 60 днів; штраф в розмірі від 6 500 до 200 000 форинтів (національна валюта); громадські роботи на строк від 6 до 180 годин. Суд уповноважений замінити несплачений штраф на позбавлення свободи з розрахунку 6 500 форинтів штрафу за 1 день позбавлення свободи. Додатковими заходами є: позбавлення права керування транспортним засобом; вилучення речей; заборона здійснення діяльності на строк від 6 місяців до 2 років; попередження.

Звертає на себе увагу, що угорський законодавець визначає список стягнень і додаткових заходів за проступки в зворотному порядку – від найтяжчого до найлегшого.

Відповідно до § 94A Закону CXL від 2004 року про загальні правила адміністративної процедури і надання послуг (2004. évi CXL. Törvény a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól) [14] він поширювався на провадження у справах про застосування штрафів. Однак новий Закон CL від 2016 року про загальне адміністративне провадження (2016. évi CL. Törvény az általános közigazgatási rendtartásról) [15] не містить таких положень. Також у самому Законі про проступки відсутні посилання на застосовність загальних правил про адміністративну процедуру.

У Румунії протиправними діяннями є злочини (infracțiunea), передбачені Карним кодексом (Codul penal) від 2009 року, та проступки (contravenție), врегульоювані Розпорядженням Уряду про юридичний режим проступків (Ordonanta privind regimul juridic al contravențiilor) 2001 року [16]. Це Розпорядження ухвалене Урядом на виконання положень статті 107 Конституції про надзвичайні, тимчасові повноваження. Тому надалі положення цього розпорядження змінювалися на підставі законів, ухвалених парламентом.

Новим для румунської системи права Адміністративним кодексом (Codul administrativ) 2019 року введене загальне регулювання адміністративної відповідальності (răspunderea administrativă) (частина VIIa, статті 563-579) [17]. Але йдеться не про звичне для пострадянського простору розуміння адміністративної відповідальності, а про відповідальність за порушення закону, вчинені адміністрацією (персоналом публічної адміністрації). Різновидами цієї відповідальності визначені: дисциплінарна (стаття 568 Кодек-

су); відповідальність за проступки (стаття 572); майнова (стаття 573).

А суб'єктами вчинення проступків визнаються фізичні та юридичні особи (частина 2 статті 3 Розпорядження). Санкції за проступки (sancţiunile contravenţionale) є основні й додаткові (стаття 5). Основними санкціями є: попередження; штраф від 25 до 100 000 лей (національна грошова одиниця); виконання робіт на користь громади, яке може застосовуватися як альтерантива штрафу у випадку незгоди особи на його сплату. З 2001 до 2003 року Розпорядження передбачало можливість арешту особи, яка відмовилася від виконання санкції у вигляді громадських робіт.

Додатковими санкціями є: конфіскація речей, призначених, використаних або отриманих в результаті проступку; зупинення або скасування рішення або дозволу на здійснення певної діяльності; закриття підрозділу; блокування банківського рахунку; зупинення діяльності суб›єкта підприємництва; тимчасове або постійне відкликання ліцензії або дозволу на певні операції або на зовнішньоторговельну діяльність; демонтаж будівель та приведення земельної ділянки до початкового стану. Розпорядження передбачає, що галузеві закони можуть передбачати інші, не визначені ним, основні та додаткові санкції.

Хоча законодавство про проступки розглядається як окреме від карного законодавства, але стаття 47 Розпорядження чітко встановлює, що до цієї сфери застосовуються загальні положення Карного кодексу.

Скарги у справах про проступки розглядаються у судах відділами з адміністративних і фінансових спорів (частина 2 статті 34 Розпорядження), що свідчить про адміністративно-правовий характер цієї галузі законодавства. Але на це провадження в судах поширюються загальні положення Кодексу цивільної процедури (Codul de procedură civilă) від 2010 року [18]. Аналогічне положення про загальний характер цивільної процедури міститься також у статті 28 Закону про адміністративні спори (Lege contenciosului administrativ) 2004 року [19]. Подібне регулювання схоже з тим, що було в Україні до 2005 року – часу ухвалення Кодексу адміністративного судочинства і формування окремої системи адміністративних судів. Тоді порядок розгляду спорів, що виникають з адміністративно-правових відносин, регулювався окремими розділами Цивільного процесуального кодексу України 1963 року.

У Республіці Болгарія залишається досі чинним Закон про адміністративні порушення і покарання (Закон за административните нарушения и наказания) від 1969 року з наступними змінами [20], який вивів ці протиправні діяння зі сфери дії Карного кодексу (Наказателен кодекс) від 1968 року [21] і скасував окремий розділ про справи про адміністративні порушення Карно-процесуального кодексу (Наказателно-процесуален кодекс).

Дослідники чітко відносять адміністративні порушення до сфери адміністративного права [22]. Однак положення болгарського законодавства, на нашу думку, містить певну непослідовність в цьому питанні. У частині 1 статті 424 Карного кодексу міститься правило, згідно з яким до 10 протиправних діянь, передбачених в Особливій частині цього Кодексу, застосовуватимуться правила Закону про адміністративні порушення та покарання. Отже, перебуваючи в тексті Карного кодексу, ці діяння одночасно визнаються адміністративними порушеннями. Положення самого Закону вказують на його субсидіарність до Карного кодексу, адже встановлюється обов'язковість застосування правил Кодексу про вину особи, її осудність, обставини, що виключають відповідальність, форми співучасті, підготовку і замах на вчинення порушення (стаття 11 Закону). Так, визначаючи умови, за яких особа притягатиметься до відповідальності за замах на вчинення адміністративного порушення, положення Закону (стаття 9) встановлюють випадки вчинення діяння, передбаченого статтею 218б Карного кодексу. А в статті 83а Закону зазначається більше півсотні складів злочинів, передбачених Карним кодексом, за вчинення яких адміністративні покарання у вигляді штрафу накладаються на юридичних осіб.

Суб'єктами відповідальності визнаються тільки фізичні особи, які на момент вчинення порушення досягли 18-річного віку (частина 1 статті 24, частина 1 статті 26 Закону). Статус юридичної особи як суб'єкта вчинення порушення є не повністю визначеним. З одного боку, Закон про адміністративні порушення встановлює, що за вчинені юридичними особами (підприємствами, установами та організаціями) делікти відповідальність несуть фізичні особи - працівники і службовці та керівники відповідних юридичних осіб (частина 2 статті 24). З іншого боку, в статті 83а Закону йдеться

про відповідальність юридичних осіб за діяння, вчинені: особою, уповноваженою формувати волю юридичної особи; особою, яка представляє юридичну особу; особою, обраною до контрольного чи наглядового органу юридичної особи; працівником або службовцем, якому юридична особа доручила виконувати певну роботу.

За вчинення порушень можуть бути накладені такі адміністративні покарання: громадський осуд; штраф; тимчасове позбавлення права займатися певною професією чи діяльністю на строк від 1 місяця до 2 років, а позбавлення права керування транспортним засобом – до 5 років; безоплатні роботи на користь суспільства (стаття 13 Закону). Поряд із зазначеними адміністративними покараннями до осіб, які притягаються до відповідальності, може бути застосований додатковий захід у вигляді вилучення речей (стаття 20).

Закон про адміністративні порушення і покарання не містить жодних спеціальних правил щодо виклику та вручення повісток і повідомлень, проведення опису та вилучення майна, визначення витрат на свідків та експертів, обчислення строків, а також щодо провадження в суді з розгляду скарг на постанови про покарання, касаційних скарг до адміністративного суду та клопотань про поновлення провадження, тому застосовуються положення Карно-процесуального кодексу (стаття 84 Закону). Також порядок збирання доказів і засобів доказування регулюється Карно-процесуальним кодексом (частина 11 статті 83г Закону).

Оскарження рішення суду в справі про адміністративне порушення може відбуватися в касаційному порядку до адміністративного суду на підставах, встановлених Карно-процесуальним законом, але в порядку Адміністративно-процесуального кодексу (Административнопроцесуалния кодекс) від 2006 року (частина 1 статті 63а, стаття 63в Закону). Водночас і Карно-процесуальний кодекс містить положення про застосування карним судом вимог Закону про адміністративні порушення і покарання у випадку звільнення особи від карної відповідальності (Глава 28, статті 375-379 Кодексу) [23].

Зазначені положення болгарського законодавства, на нашу думку, засвідчують відсутність чіткої межі між карним і карним процесуальним правом, з одного боку, та правом про адміністративні покарання, з іншого боку.

Висновки. У всіх проаналізованих державах законодавство про проступки належить до сфери адміністративного права. Однак в Угорщині, Румунії, Болгарії, на нашу думку, ще не проведена чітка межа між карним і карним процесуальним правом і правом про проступки. Тому в зазначених країнах загальні положення їх Карних і Карних процесуальних кодексів поширюється на закони про проступки.

Унікальним є досвід Республіки Польщі, в якій положення матеріального права про адміністративні порушення закону і стягнення за їх вчинення розміщені в процедурному за змістом Кодексі адміністративного провадження.

У переважній більшості проаналізованих державах (крім Словацької Республіки) юридичні особи визнані повноцінними суб'єктами або вчинення деліктів, або притягнення до відповідальності.

Також простежується чітка тенденція до відмови від найбільш обтяжуючого стягнення (покарання) у вигляді арешту (крім Угорщини). Найбільш поширеними адміністративними стягненнями залишаються попередження, штраф і позбавлення спеціального права. У всіх державах Східної Європи передбачено застосування, крім стягнень до осіб, які вчинили порушення, додаткових заходів.

Досвід східноєвропейських держав засвідчує доцільність у процесі інтеграції України до ЄС:

– розвитку законодавства про адміністративні проступки в межах адміністративного права;

– визнання юридичних осіб повноцінними суб'єктами адміністративного проступку;

– відмови від найбільш обтяжуючого адміністративного стягнення у вигляді арешту.

1. Деякі питання забезпечення переговорного процесу про вступ України до Європейського Союзу за кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.05.2025 р. № 475-р. *Офіційний вісник України.* 2025. № 49. Ст.3399. **2.** Адміністративне деліктне законодавство: Зарубіжний досвід та пропозиції реформування в Україні / автор-упорядник О.А. Банчук. Київ, 2007. 912 с. **3.** Tendencje zmian prawa karnego i prawa o wykroczeniach w Polsce i Czecho- Slowacji / Pod red. M. Bojarskiego. Wroclaw, 1992. 109 s. **4.** Niezgoda Z. Prawo wykroczen. Przemysl, 2001. S. 16-17. **5.** Szumilo-Kulczycka D. Prawo administracyjno-karne. Krakow, 2004. 347 s. **6.** Kodeks postępowania administracyjnego. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/

WDU19600300168/U/D19600168Lj.pdf. **7.** Zákon Slovenskej národnej rady o priestupkoch. URL: https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/1990/372/. **8.** Zákon České národní rady o přestupcích. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1990-200. **9.** Zákon o odpovědnosti za přestupky a řízení o nich. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2016-250. **10.** Administrative sanctions in European Law. Czech Republic. 2017. URL: https://www.aca-europe.eu/seminars/2017_Ljubljana/CzechRepublic.pdf. **11.** Zákon soudní řád správní. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2002-150. **12.** 2012. évi II. Törvény a szabálysértésekről, a szabálysértési eljárásról és a szabálysértési nyilvántartási rendszerről. URL: https://njt.hu/jogszabaly/2012-2-00-00. **13.** Administrative sanctions in European Law. Hungary. 2017. URL: https://www.aca-europe.eu/seminars/2017_Ljubljana/Hungary.pdf. **14.** 2004. évi CXL. Törvény a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól. URL: https://njt.hu/jogszabaly/2004-140-00-00. **15.** 2016. évi CL. Törvény az általános közigazgatási rendtartásról. URL: https://njt.hu/jogszabaly/2016-150-00-00. **16.** Ordonanta privind regimul juridic al contravențiilor. URL: https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/36429. **17.** Codul administrative. URL: https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/306995. **18.** Codul de procedură civilă. URL: https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/138577#A3020. **19.** Lege contenciosului administrative. URL: https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/266941. **20.** Закон за административните нарушения и наказания. URL: https://lex.bg/laws/ldoc/2126821377. **21.** Наказателен кодекс. URL: https://lex.bg/laws/ldoc/1589654529. **22.** Чакърова-Димитрова И. Актовете по ЗАНН, попадащи в обхвата на прякото административно правораздаване след измененията в закона от края на 2020 година. *De Jure.* 2/2021 (23). С. 223-228. URL: https://journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx?aid=8870&type=.pdf. **23.** Наказателно-процесуален кодекс. URL: https://lex.bg/laws/ldoc/2135512224.

References

1. Deyaki pytannya zabezpechennya perehovornoho protsesu pro vstup Ukrayiny do Yevropeys′koho Soyuzu za klasterom 1 «Osnovy protsesu vstupu do YES»: Rozporyadzhennya Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 14.05.2025 r. № 475-r. Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny. 2025. № 49, st.3399. (ukr) **2.** Administratyvne deliktne zakonodavstvo : Zarubizhnyy dosvid ta propozytsiyi reformuvannya v Ukrayini / Avtor-uporyadnyk O.A. Banchuk. Kyyiv., 2007. 912 s. (ukr) **3.** Tendencje zmian prawa karnego i prawa o wykroczeniach w Polsce i Czecho-Slowacji / Pod red. M. Bojarskiego. Wroclaw, 1992. 109 s. **4.** Niezgoda Z. Prawo wykroczen. Przemysl, 2001. S. 16-17. **5.** Szumilo-Kulczycka D. Prawo administracyjno-karne. Krakow, 2004. 347 s. **6.** Kodeks postępowania administracyjnego. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19600300168/U/D19600168Lj.pdf. **7.** Zákon Slovenskej národnej rady o priestupkoch. URL: https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/1990/372/. **8.** Zákon České národní rady o přestupcích. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1990-200. **9.** Zákon o odpovědnosti za přestupky a řízení o nich. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2016-250. **10.** Administrative sanctions in European Law. Czech Republic. 2017. URL: https://www.aca-europe.eu/seminars/2017_Ljubljana/CzechRepublic.pdf. **11.** Zákon soudní řád správní. URL: https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2002-150. **12.** 2012. évi II. Törvény a szabálysértésekről, a szabálysértési eljárásról és a szabálysértési nyilvántartási rendszerről. URL: https://njt.hu/jogszabaly/2012-2-00-00. **13.** Administrative sanctions in European Law. Hungary. 2017. URL: https://www.aca-europe.eu/seminars/2017_Ljubljana/Hungary.pdf. **14.** 2004. évi CXL. Törvény a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól. URL: https://njt.hu/jogszabaly/2004-140-00-00. **15.** 2016. évi CL. Törvény az általános közigazgatási rendtartásról. URL: https://njt.hu/jogszabaly/2016-150-00-00. **16.** Ordonanta privind regimul juridic al contravențiilor. URL: https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/36429. **17.** Codul administrative. URL: https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/306995. **18.** Codul de procedură civilă. URL: https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/138577#A3020. **19.** Lege contenciosului administrative. URL: https://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/266941. **20.** Zakon za administrativnite narusheniya i nakazaniya. URL: https://lex.bg/laws/ldoc/2126821377. (bg) **21.** Nakazatelen kodeks. URL: https://lex.bg/laws/ldoc/1589654529. (bg) **22.** Chakrova-Dimitrova I. Aktovete po ZANN, popadashti v obkhvata na pryakoto administrativno pravorazdavane sled izmeneniyata v zakona ot kraya na 2020 godina. De Jure. 2/2021 (23). C. 223-228. URL: https://journals.uni-vt.bg/getarticle.aspx?aid=8870&type=.pdf. (bg) **23.** Nakazatelno-protsesualen kodeks. URL: https://lex.bg/laws/ldoc/2135512224. (bg)

Banchuk Oleksandr. **The administrative delict law of East-European member states of EU**

In the publication the author studies the development of administrative delict law of East-European member states of EU (Republic of Poland, Czech Republic, Slovak Republic, Hungary, Romania, Republic of Bulgaria), which were socialist republics and had a common history, including legislative regulation. The relevance of the study is due to the urgent need to reform the legislation on administrative offenses in the process of Ukraine's european integration.

In all analyzed States the legislation on misdemeanors belongs to the sphere of administrative law. However, in Hungary, Romania and Republic of Bulgaria are not a clear border between criminal and criminal procedural law and the law on misdemeanors. In these countries the general provisions of their Criminal and Criminal Procedure Codes apply to laws on misdemeanors.

The experience of Republic of Poland is unique, where the provisions of material law on administrative violations of the law and administrative penalties are placed in the Code of Administrative Proceedings.

In the majority of the analyzed states (except Slovak Republic), legal entities are recognized as subjects of committing the delicts or bringing to liability.

There is also a clear tendency to limit such penalty (punishment) as arrest (except for Hungary). The most common administrative penalties remain

warnings, fines, and deprivation of a special right. In all Eastern European countries, in addition to penalties, additional measures are provided for the application of penalties to persons who have committed offences.

Key words: administrative delict legislation, administrative offense, subject of administrative offense, administrative sanction, member state of the European Union, european integration.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 25.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 05.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 351.71:3326.22»364»(477)
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-99
ISSN 1563-3349

Н. К. ІСАЄВА

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ОПОДАТКУВАННЯ В УКРАЇНІ У ВОЄННИЙ ТА ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТА НАПРЯМИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Розглядаються актуальні питання вдосконалення правового регулювання сфери податкових відносин в Україні в умовах воєнного стану та повоєнний період відновлення. Звертається увага на проблемні положення податкового законодавства України та висловлюються пропозиції щодо його конкретизації та вдосконалення. Аналізуються законопроєкти щодо регулювання оподаткування в державі, внесені урядом на розгляд Верховної Ради України, та визначаються їх положення, які, на думку автора, потребують доопрацювання.

Ключові слова: *податкове законодавство України; податкові правовідносини; податкова система; оподаткування фізичних осіб-підприємців; податкові пільги; платники податків; обов'язки платників податків; права платників податків.*

Isaieva Natalia. **Legal regulation of taxation in Ukraine during the war and post-war period: current problems and directions for their solution**

The article considers the current issues of improving the legal regulation of tax relations in Ukraine under martial law and the post-war recovery period. Attention is drawn to the problematic provisions of the tax legislation of Ukraine and proposals are made for its specification and improvement. The draft laws on the regulation of taxation in the state, submitted by the government for consideration by the Verkhovna Rada of Ukraine, are analyzed and their provisions are identified, which, in the author's opinion, require further development.

Key words: *tax legislation of Ukraine; tax legal relations; tax system; taxation of individual entrepreneurs; tax benefits; taxpayers; obligations of taxpayers; rights of taxpayers.*

© *ІСАЄВА Наталія Карлівна* – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України, ORCID: 0000-0002-9716-9472; e-mail: natalya.isaieva@gmail.com

Постановка проблеми. Глибока трансформація суспільних відносин у всіх сферах діяльності держави, зумовлена складними проблемами воєнного часу, вимагає від держави комплексних і продуманих рішень щодо вдосконалення правового регулювання оподаткування як основи формування доходної частини державного бюджету. При цьому заходи щодо збільшення бюджетних надходжень від податків, зборів та інших обов'язкових платежів не повинні зменшувати можливості вітчизняного бізнесу розвиватися навіть у воєнний період, коли значно ускладнились умови для здійснення господарської діяльності, особливо для малого та середнього бізнесу. Не менш важливим є вдосконалення правового регулювання оподаткування доходів громадян з урахуванням проблем малозабезпечених осіб та вразливих верств населення, що потребує особливої уваги з боку держави.

Низка законодавчих актів, прийнятих у воєнний час, дозволила вирішити найбільш гострі та нагальні проблеми щодо врегулювання податкової сфери на сьогодні. Водночас вже напрацьована практика їх застосування вимагає узагальнення та аналізу з метою їх вдосконалення в умовах трансформації економічної, фінансової, господарської сфер відносин і податкових відносин зокрема.

Дослідження правових засад оподаткування здійснювалось у працях Л.К. Воронової, М.П. Кучерявенка, Ю. Пришви, О. А. Музики-Стефанчук, О.А. Лукашева та інших учених-юристів. Водночас динаміка розвитку податкових відносин і законодавства, що їх регулює, в умовах глибоких трансформаційних процесів в державі й суспільстві вимагає подальшого дослідження зазначених проблем.

Метою статті є науковий аналіз проблем правового регулювання оподаткування в Україні та визначення можливих напрямів його вдосконалення у сучасний період, в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення.

Виклад основного матеріалу. Податкове законодавство України розвивалося настільки динамічно, наскільки ж і суперечливо весь час незалежності держави. Це зумовлювалось як створенням фактично нової податкової системи України на уламках колишньої радянської податкової системи і, власне, новим характером економічних відносин в Україні, так і суперечливими і гострими економічними, соціальними і політичними проблемами. Багато проблем

правового регулювання оподаткування у довоєнний період не було вирішено, а на проблеми, які не були вирішені на законодавчому рівні, в сучасний період наклалися численні проблеми воєнного часу.

Основоположні документи, які були прийняті на державному рівні з урахуванням пропозицій міжнародних інституцій, і зокрема Національна стратегія доходів до 2030 року, схвалена Розпорядженням Кабінету Міністрів України №1218-р від 27 грудня 2023 року, окреслили головні напрями розвитку податкової сфери держави та етапи реалізації запланованих заходів. Стратегія значною мірою виступає рамковим документом, який потребує конкретного та поетапного здійснення організаційних заходів і прийняття відповідних нормативно-правових актів.

Від економічної обґрунтованості, ретельної підготовки, чіткості формулювання положень цих нормативно-правових актів значною мірою залежатимуть розвиток та ефективне функціонування податкової системи України і податкових відносин у найближчий перспективі, яка охоплює воєнний та повоєнний періоди.

Податкові правовідносини є суспільно-економічними відносинами, які врегульовані правовими нормами. Водночас, як зазначає М. П. Кучерявенко, правові відносини пов'язані не тільки з певними економічними відносинами. Податкові правовідносини досить прозоро визначають свій економічний зміст, форми економічних механізмів податків і зборів, які регулюються правом. Але правовідносини опосередковують і інші види суспільних відносин. Навряд чи можна без податкових правовідносин уявити функціонування соціальних механізмів, соціальні відносини, оскільки через оподаткування здійснюється як перерозподіл доходів між різними верствами населення, так і формування доходів для функціонування соціальних програм. Політичні відносини так само неможливо уявити без певних акцентів у фінансовій сфері, й передусім у галузі оподаткування. Саме тому важливо враховувати і зворотній вплив податкових правовідносин на економічні, соціальні, політичні відносини [1, с. 243].

Останнім часом обговорюються та приймаються досить резонансні законопроєкти, що стосуються регулювання сфери податкових відносин в Україні. Зокрема, широко обговорювались із залученням експертних кіл та громадськості пропозиції щодо внесення

змін до законодавства, що регулює оподаткування суб'єктів малого підприємництва у зв'язку з наполегливими рекомендаціями Міжнародного валютного фонду. Внаслідок обговорення обґрунтовані експертні оцінки дозволили значно скоригувати підходи до оподаткування податком на додану вартість платників єдиного податку.

Законопроєкт щодо введення податку на додану вартість для фізичних осіб-підприємців зараз не зареєстровано. Кабінет Міністрів України не подавав цю пропозицію до Верховної Ради України. Проте уряд передав до парламенту три «скандальні» проєкти законів, прийняття яких потрібно для укладення угоди між Україною та Міжнародним валютним фондом для отримання кредиту від МВФ, які включають такі пропозиції: 1) продовження дії військового збору 5% на три роки після завершення воєнного стану; 2) оподаткування цифрових платформ (податок на OLX); 3) скасування пільги на міжнародні посилки вартістю до 150 євро.

На думку голови Комітету Верховної Ради України з питань фінансів, податкової та митної політики Д. Гетманцева, другий законопроєкт став набагато кращим. В ньому безпосередньо відображена позиція комітету щодо 2 тисяч євро пільги для кожного продажу особистих товарів через платформи та замінена ставка податку – 5% замість 18%. Запровадження нового механізму щодо посилок тимчасово відклали. Комітет дійшов висновку, що спершу Кабмін має розробити простий ефективний спосіб розмитнення без участі отримувача. Йдеться про те, щоб людина взагалі не була залучена до митних процедур. Зараз частково така система вже працює: поштові оператори можуть виступати як брокери для окремих маркетплейсів. У таких випадках платформа передає дані про покупки, податки сплачуються автоматично, товар заходить в Україну без участі покупця [2].

Зазначений підхід заслуговує на підтримку, оскільки значно пом'якшений варіант законопроєкту свідчить про виправдану позицію уряду при урахуванні вимог Міжнародного валютного фонду, при цьому враховані інтереси України в економічній та податковій сферах, а також реальні інтереси і можливості платників податків під час війни.

Водночас норма внесеного урядом законопроєкту № 15112, яка передбачає скасування пільги на посилки з-за кордону вартістю менше 150 гривень, на нашу думку, потребує доопрацювання.

Необхідний диференційований підхід щодо цього, оскільки це певною мірою стосується волонтерської діяльності, а відтак безпекової сфери.

В разі ухвалення зазначеного законопроєкту з кожної посилки навіть значно меншої вартості, ніж 150 євро, потрібно буде сплатити податок на додану вартість та мито, що зробить значно дорожчими товари, які отримуються з-за кордону.

Наразі законопроєкт є «технічним» і передбачає внесення змін до Податкового кодексу України. Ключові новації щодо оподаткування посилок планують закріпити у змінах до Митного кодексу України, які мають розглянути у межах іншого законопроєкту – № 12360. Запровадження нових правил не очікується раніше 2027 року і відбудеться лише після готовності відповідної системи. В уряді розраховують, що скасування пільги на посилки з-за кордону дозволить залучити до бюджету до 10 мільярдів гривень додаткових надходжень [3].

При запровадженні оподаткування посилок вартістю менше 150 євро, необхідно враховувати, що це не повинно зменшувати можливості широкого волонтерського руху в Україні і великий внесок волонтерів у забезпечення оборони держави. У зв'язку з цим, на нашу думку, необхідно передбачити пільги для волонтерів та волонтерських організацій щодо оподаткування міжнародних посилок вартістю менше 150 євро.

Аналізуючи стан податкового законодавства України, його проблемні питання та динамічну законотворчу діяльність у сучасний період, слід звернути увагу на те, що пропозиції введення податку на додану вартість для фізичних осіб-підприємців на вимогу Міжнародного валютного фонду, а також з метою реалізації заходів, передбачених Національною стратегією доходів до 2030 року, були спрямовані на те, щоб позбавити великі бізнесові структури можливості подрібнення бізнесу з метою зменшення оподаткування. Зазначена поширена схема, яка застосовується великим бізнесом, позбавляє бюджет значних сум податкових надходжень. Безумовно, правове регулювання оподаткування в Україні, особливо під час війни і в подальшому в повоєнний період відновлення, повинно унеможливлювати застосування таких схем. Розробка нормативно-правових актів, на нашу думку, повинна здійснюватися із залученням науковців і при цьому враховувати рекомендації і мож-

ливості бізнесу, досвід якого може бути цінним при роботі щодо вдосконалення правових засад оподаткування і загалом регулюванні відносин у господарській та економічній сферах.

Так, Європейська Бізнес Асоціація запропонувала уряду залучити бізнес до розробки альтернативних механізмів наповнення бюджету замість запровадження податку на додану вартість для фізичних осіб-підприємців. Йдеться про ефективну боротьбу з тіньовою економікою, але без посилення тиску на доброчесний бізнес.

В Асоціації звернули увагу на те, що податок на додану вартість для фізичних осіб-підприємців – не єдиний спосіб боротьби з тіньовою економікою, і зазначили: доброчесний бізнес сподівається, що буде знайдене справедливе рішення в боротьбі зі зловживанням спрощеною системою оподаткування. Адже важливо, щоб наповнення бюджету не здійснювалося шляхом підвищення податкового навантаження лише для прозорого бізнесу. Водночас у Асоціації наголосили на необхідності реформування використання спрощеної системи оподаткування великими кампаніями та мережами шляхом дрібнення бізнесу. Бізнес також очікує, що уряд і парламент продовжать роботу над комплексним рішенням детінізації економіки, протидії контрабанді та ухиленню від сплати податків [4].

Питання детінізації економіки України прямо пов'язане з проблемою вдосконалення правового регулювання податкової системи і встановлення чітких і детально розроблених правил функціонування податкових відносин в державі. Без цього унеможливити зловживання у податковій сфері, а також застосувати відповідні заходи відповідальності за такі зловживання не вдасться.

Разом з тим важливо не зашкодити і діяльності великих бізнесових структур. Зазначене стосується використання великими бізнесовими структурами різних послуг і виконання робіт фізичними особами-підприємцями, що не заборонене законом і що є недоцільно і є неможливим без втрат для розвитку підприємницької діяльності в цілому.

Тобто при вирішенні питання оподаткування в зазначених випадках правові норми повинні бути сформульовані однозначно і зрозуміло для суб'єктів підприємницької діяльності. На нашу думку, одним із варіантів вирішення цієї проблеми в цілому є закріплення на законодавчому рівні норми щодо збільшення ставок податку на прибуток підприємств при використанні великими підприємствами послуг чи виконання робіт фізичними особами-підприємцями при перебільшенні їх оптимальної чисельності для здійснення відповідної діяльності. Межі такої чисельності повинні бути економічно обґрунтовані, з урахування досвіду роботи, що напрацьований в підприємницькій і господарській сферах. Такий підхід не буде звужувати їх права як у підприємницькій діяльності, так і права платників податків.

Важливо зазначити, що необхідність пошуку додаткових джерел доходів державного бюджету не повинна призводити до щонайменшого негативного впливу на сферу безпеки і оборони держави, особливо у воєнний час. Як справедливо зазначає Д.О. Беззубов, в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення питання державного управління у сфері безпеки має розглядатися не ізольовано, а крізь призму правової системи загалом [5, с. 50].

Повною мірою зазначене стосується і правового регулювання оподаткування в Україні, зокрема запровадження нових податків і зборів, встановлення ставок податків для різних категорій платників, удосконалення порядку сплати податків з урахуванням реальної можливості платників виконати свій податковий обов'язок під час війни, встановлення пільг по сплаті податків для суб'єктів господарювання, діяльність яких пов'язана зі сферою оборони та безпеки держави, а також податкових пільг для найбільш вразливих категорій платників.

Також потребує вдосконалення правове регулювання оподаткування доходів фізичних осіб в частині визначення резидентського статусу платника податків – фізичної особи. Податковий кодекс України не вирішує на належному рівні це питання. Формулювання відповідних правових норм, термінологія статті 14 Податкового кодексу України, яка визначає резидентський статус особи, є неточною, недостатньо чітко сформульованою щодо визначення осіб резидентами України для цілей оподаткування.

Це питання постало особливо гостро під час війни, коли багато українців змушені були виїхати за кордон. Сьогодні тисячі громадян проживають у зарубіжних країнах, вже п'ятий рік багато з них працюють в країнах перебування, і визначення їх резидентського статусу є важливим, оскільки постає питання оподаткування їх

доходів і в країні перебування, і в Україні. Відповідно до податкового законодавства України до оподатковуваного доходу платників податків резидентів включаються доходи, які отримані як в Україні, так і за її межами, а до оподатковуваного доходу нерезидента включаються доходи, які отримані тільки на території України, тому від визначення резидентського статусу такої особи залежить розмір податків, які необхідно сплатити. Також із цим пов'язані декларування та звітність резидентів та нерезидентів, а відтак можливі санкції за порушення встановленого порядку оподаткування та подання звітності.

Причому слід зазначити, що закріплене підпунктом 213 пункту 1 статті 14 Податкового кодексу України визначення резидентського статусу платника податків-юридичної особи є цілком зрозумілим, а саме: це юридичні особи та їх відокремлені підрозділи, які утворені та провадять свою діяльність відповідно до законодавства України з місцезнаходженням як на території України, так і за її межами [6].

Проте розлоге визначення резидентського статусу платника податків – фізичної особи, крім нечіткого визначення, містить і суперечливі положення, як, наприклад, визначення «центру життєвих інтересів особи».

Натомість у пункті 122 пункту 1 статті 14 Податкового кодексу України фізичні особи нерезиденти визначаються як фізичні особи, які не є резидентами України. В сучасний період конкретизація відповідних положень Кодексу є одним із нагальних питань удосконалення податкового законодавства України.

Висновки. Напрями вдосконалення правового регулювання сфери оподаткування в Україні в умовах воєнного стану та у повоєнний період відновлення визначаються нагальними проблемами забезпечення ефективності виконання функцій держави з урахуванням особливостей воєнного стану.

Введення нових податків і зборів та законодавчого закріплення їх механізму та порядку сплати повинно відповідати передусім меті забезпечення зміцнення фінансової основи обороноздатності держави. Водночас законодавче регулювання оподаткування повинно враховувати особливості здійснення господарської діяльності у воєнний та повоєнний періоди та реальні можливості платників податків виконати свій податковий обов'язок в цих умовах.

1. Кучерявенко М. П. Курс налогового права. Т.II, Изд-во «Легас», Харьков, 2004. С. 243. **2.** Іван Міхалевич. Гетманцев розповів, чи буде Кабмін вводити ПДВ для ФОПів: які законопроєкти зареєстровано. 03.04. 2026. Obozrevatel. URL: https://www.obozrevatel.com/ukr/ekonomika-glavnaya/analytics-and-forecasts/getmantsev-rozpoviv-chi-bude-kabmin-vvoditi-pdv-dlya-fopiv-yaki-zakonoproekti-zareestrovano.htm **3.** Пільги на посилки до 150 євро з-за кордону скасують не раніше 2027 року – депутат. *Судово-юридична газета.* 06 квітня 2026. URL: https://sud.ua/uk/news/laws/357737-lgotu-na-posylki-do-150-evro-iz-za-granitsy-otmenyat-ne-ranee-2027-goda-deputat **4.** ПДВ для ФОПів: бізнес розповів де шукати альтернативні шляхи для наповнення бюджету. *Дзеркало тижня.* 2026. 21 квітня. URL: https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/pdv-dlja-fop-biznes-rozpoviv-de-vladi-shukati-alternativi-dlja-napovnennja-derzhbjudzhetu.html **5.** Беззубов Д. О. Адміністративне право і національна безпека: теорія, методологія, практика: монографія. Київ: Вид-во ТОВ «7БЦ», 2026. С. 50. **6.** Податковий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2010. № 50-51. Ст. 572. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text .

References

1. Kucheriavenko M.P. Kurs nalohovoho prava. T.II, Yzd-vo «Lehas», Kharkov, 2004. S. 243. **2.** Ivan Mikhalevych. Hetmantsev rozpoviv, chy bude Kabmin vvodyty PDV dlia FOPiv: yaki zakonoproiekty zareiestrovano. 03.04. 2026. Obozrevatel. URL: https://www.obozrevatel.com/ukr/ekonomika-glavnaya/analytics-and-forecasts/getmantsev-rozpoviv-chi-bude-kabmin-vvoditi-pdv-dlya-fopiv-yaki-zakonoproekti-zareestrovano.htm **3.** Pilhy na posylky do 150 yevro z-za kordonu skasuiut ne ranishe 2027 roku – deputat. *Sudovo-yurydychna hazeta.* 06 kvitnia 2026. URL: https://sud.ua/uk/news/laws/357737-lgotu-na-posylki-do-150-evro-iz-za-granitsy-otmenyat-ne-ranee-2027-goda-deputat **4.** PDV dlia FOPiv: biznes rozpoviv de shukaty alternatyvni shliakhy dlia napovnennia biudzhetu. *Dzerkalo tyzhnia.* 21 kvitnia 2026. URL: https://zn.ua/ukr/ECONOMICS/pdv-dlja-fop-biznes-rozpoviv-de-vladi-shukati-alternativi-dlja-napovnennja-derzhbjudzhetu.html **5.** Bezzubov D.O. Administratyvne pravo i natsionalna bezpeka: teoriia, metodolohiia, praktyka. Monohrafiia. K. 2026, Vyd-vo TOV «7BTs», s. 50. **6.** Podatkovyi kodeks Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* 2010. № 50-51. St.572. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text.

Isaieva Natalia. **Legal regulation of taxation in Ukraine during the war and post-war period: current problems and directions for their solution**

The profound transformation of social relations in all spheres of state activity, caused by the complex problems of wartime, requires the state to make comprehensive and thoughtful decisions to improve the legal regulation of taxation as the basis for the formation of the revenue part of the state budget. At the same time, measures to increase budget revenues from taxes, fees and other mandatory payments should not reduce the opportunities for domestic business

to develop even during the war period, when the conditions for conducting economic activity have become significantly more difficult, especially for small and medium-sized businesses. No less important is the improvement of the legal regulation of taxation of citizens' incomes, taking into account the problems of low-income individuals and vulnerable segments of the population, which requires special attention from the state.

Analyzing the state of tax legislation of Ukraine, its problematic issues and legislative activity in the modern period, it is necessary to pay attention to the fact that the proposals for the introduction of value-added tax for individual entrepreneurs at the request of the International Monetary Fund, as well as for the purpose of implementing the measures envisaged by the National Revenue Strategy until 2030 were aimed at depriving large business structures of the opportunity to fragment their business in order to reduce taxation. This widespread scheme, which is used by big business, deprives the budget of significant amounts of tax revenues. Of course, the legal regulation of taxation in Ukraine, especially during the war and later in the post-war recovery period, should make it impossible to use such schemes. The development of regulatory legal acts, in our opinion, should be carried out with the involvement of scientists and at the same time take into account the recommendations and capabilities of business, whose experience can be valuable in working to improve the legal foundations of taxation and generally regulate relations in the economic and business spheres.

The issue of de-shadowing the economy of Ukraine is directly related to the problem of improving the legal regulation of the tax system and establishing clear and detailed rules for the functioning of tax relations in the state. Without this, it will not be possible to prevent abuse in the tax sphere and appropriate measures of responsibility for such abuse.

The article emphasizes that the need to find additional sources of income for the state budget should not lead to the slightest negative impact on the security and defense of the state, especially in wartime.

Key words: tax legislation of Ukraine; tax legal relations; tax system; taxation of individual entrepreneurs; tax benefits; taxpayers; obligations of taxpayers; rights of taxpayers.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 342. 9
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-109
ISSN 1563-3349

Л. Є. КИСІЛЬ

ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Охарактеризовано гарантії реалізації адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади в умовах правового режиму воєнного стану. Обгрунтовано, що спеціальними (юридичними) гарантіями реалізації адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади є система нормативних та інституційних засобів, що забезпечують законність реалізації компетенції органами виконавчої влади. Доведено, що нормативними гарантіями реалізації адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади є закріплення їх правового статусу в Конституції та законах України, що визначають межі їх повноважень та відповідальність. Визначено, що інституційними гарантіями реалізації адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади є конституційний контроль, судовий контроль, парламентський контроль і президентський контроль за діяльністю органів виконавчої влади, контроль Ради національної безпеки і оборони України, внутрішній (адміністративний) контроль. Зроблено висновок про те, що завдяки існуванню гарантій в умовах війни адміністративна правосуб'єктність органів виконавчої влади не редукується до доцільності, а зберігає свою правову природу, функціонуючи у координатах верховенства права.

Ключові слова: *адміністративна правосуб'єктність, органи виконавчої влади, правовий режим воєнного стану, трансформація адміністративної правосуб'єктності, нормативні гарантії реалізації адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади, інституційні гарантії реалізації адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади.*

© *КИСІЛЬ Людмила Євгенівна* – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0001-7986-0967; e-mail: ludmila-kysil@ukr.net

Kysil Liudmyla. **Guarantees of the implementation of the administrative legal personality of the executive authorities of Ukraine under the legal regime of martial law**

The article describes the guarantees of the implementation of the administrative legal personality of executive bodies under the legal regime of martial law. It is substantiated that special (legal) guarantees for the implementation of the administrative legal personality of executive bodies are a system of regulatory and institutional means that ensure the legality of the implementation of competence by executive bodies. It is proven that the regulatory guarantees for the implementation of the administrative legal personality of executive bodies are the consolidation of their legal status in the Constitution and laws of Ukraine, which determine the limits of their powers and responsibilities. It has been determined that the institutional guarantees for the implementation of the administrative legal personality of executive bodies are constitutional control; judicial control, parliamentary control and Presidential control over the activities of executive bodies, control of the National Security and Defense Council of Ukraine, internal (administrative) control.The conclusion is made that, due to the existence of guarantees in wartime, the administrative legal personality of executive bodies is not reduced to expediency, but retains its legal nature, functioning within the coordinates of the rule of law.

Key words: *administrative legal personality, executive bodies, legal regime of martial law, transformation of administrative legal personality, regulatory guarantees of the implementation of administrative legal personality of executive bodies, institutional guarantees of the implementation of administrative legal personality of executive bodies.*

Реалізація адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади залежить від встановленої і функціонуючої в суспільстві системи гарантій, які традиційно поділяють на загальні (політичні, економічні, ідеологічні) та спеціальні (правові, юридичні).

У юридичній науці правові гарантії розуміють як систему умов, засобів забезпечення тих чи інших правових явищ. Переважна більшість дослідників запозичує таке розуміння гарантій для дослідження гарантій прав і свобод громадян [1], гарантій реалізації адміністративно – правового статусу[2], гарантій прав і свобод людини у сфері національної безпеки в умовах воєнного стану [3], гарантій реалізації дискреційних повноважень органів виконавчої влади [4] тощо.

З огляду на наш предмет дослідження, спеціальними гарантіями реалізації адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади є система нормативних та інституційних засобів, що забезпечують законність реалізації компетенції органами виконавчої влади. Ці гарантії різноманітні за своїм змістом та формою, мають виключний характер (стосуються уповноважених суб'єктів- органів виконавчої влади) і виступають правовими засобами обмеження функціонування органів виконавчої влади, що мають забезпечити неприпустимість їх свавілля у нормотворчій та правозастосовній діяльності. Їх призначення полягає не тільки у створенні матеріально-правових та процедурно-правових меж реалізації адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади, але також у неухильному втіленні в життя правових норм, адміністративно - правовому захисті прав і свобод громадян.

В умовах правового режиму воєнного стану зміст адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади зазнає істотних змін, що зумовлено їх функціонуванням в режимі підвищеної загрози державному суверенітету та національній безпеці. У цьому контексті особливої актуальності набуває дослідження гарантій реалізації адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади в умовах війни.

Стан дослідження проблеми. Окремі аспекти адміністративної правосуб'єктності розглядаються у працях В. Авер'янова, О. Андрійко, Ю. Битяка [5], В. Бортник [6], В. Галунька [7], О. Кузьменко [8], П. Лютікова [9], Т. Мацелик [10], Р. Мельника [11], В. Колпакова [12], С. Стеценка [13], О. Зубрицької [14], Т. Коломоєць [15], Л. Кисіль [16], Л. Біла-Тіунової [17], Ю. Дем'янчука [18], М. Джафарової [19], М. Костіва [20], Б. Мельниченко [21], А. Пасічника [22] та ін. Питання гарантій у сфері адміністративно-правового регулювання стало предметом наукових розвідок А. Гріня [4], Д. Іщук [2], Т. Кожемякіної [2], Ю. Лозинського [1], С. Костюкевича [2], М. Ковалів, В. Яремко, Л. Кузьо [1] та ін. Віддаючи належне проведеним науковим пошукам шановних дослідників, слід визнати, що на сьогодні відсутні комплексні дослідження гарантій та меж реалізації адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади в умовах війни.

Мета дослідження – на підставі аналізу вітчизняного законодавства та практики його застосування дослідити гарантії реалізації адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади України в умовах правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Наукові джерела визначають гарантії як систему нормативних та інституційних засобів, що забезпечують, з огляду на наш предмет дослідження, правомірну реалізацію повноважень органів виконавчої влади. Зокрема, серед гарантій реалізації адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади пропонуємо виділяти наступні:

1) Нормативні гарантії – закріплення правового статусу органів виконавчої влади у Конституції [23] та законах України, що визначають межі їх повноважень та відповідальність.

При цьому ключового значення набуває насамперед стаття 8 Конституції України, що закріплює принцип верховенства права, який в умовах війни виконує функцію нормативного обмежувача дискреції органів виконавчої влади, виступає критерієм правомірності прийнятих ними рішень і є основою судового контролю за діяльністю органів виконавчої влади. Не менш важливими є і частина 2 статті 6, за якою «органи виконавчої влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах та відповідно до законів України», і частина 2 статті 19 Конституції України, згідно якої «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України», і статті 113-120, які визначають статус Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади. Таким чином, навіть в умовах війни органи виконавчої влади не набувають «надконституційного» статусу.

Серед законодавчих актів варто насамперед згадати не лише так звані «компетенційні» закони – Закон України «Про Кабінет Міністрів України»[24], Закон України «Про центральні органи виконавчої влади» [25], Закон України «Про місцеві державні адміністрації»[26], а й Закон України «Про правовий режим воєнного стану» [27], який, серед іншого, визначає правові засади діяльності органів виконавчої влади, військових адміністрацій, їх взаємодію, порядок запровадження спеціальних заходів в умовах війни. Такий підхід законодавця означає, що адміністративна правосуб'єктність органів виконавчої влади реалізується у формалізованих межах, визначених законом;

2) інституційні гарантії, які мають за мету забезпечити баланс між ефективністю здійснюваного органами виконавчої влади державного управління/ регулювання та адміністративно-правовим захистом прав фізичних та юридичних осіб. Серед таких інституційних гарантій доцільно виділити *конституційний контроль; судовий контроль, парламентський контроль і президентський контроль за діяльністю органів виконавчої влади; контроль Ради національної безпеки і оборони України, внутрішній (адміністративний) контроль.*

Так, до повноважень Конституційного Суду України належать вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України (ст. 150 Конституції України, ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України» [28]). Зокрема, Конституційний Суд України у своєму Рішенні від 2 грудня 2019 року № 11-р/2019 вказує, що «відповідно до статті 150 Основного Закону України до повноважень Конституційного Суду України належить:

1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність): законів та інших правових актів Верховної Ради України; актів Президента України; актів Кабінету Міністрів України; правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (за конституційними поданнями: Президента України; щонайменше сорока п'яти народних депутатів України; Верховного Суду; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим)» [29].

Варто також звернути увагу на Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 2000 року № 15-рп/2000), згідно з яким «рішення Конституційного Суду України незалежно від того, визначено в них порядок і строки їх виконання чи ні, є обов'язковими до виконання на всій території України; органи державної влади, органи Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, посадові та службові особи, громадяни та їх об'єднання, іноземці, особи без громадянства повинні утримуватись від застосування чи використання правових актів або їх положень, визнаних неконституційними; рішення Конституційного Суду України мають пряму дію і для набрання чинності не потребують підтверджень з боку будь-яких органів державної влади; обов'язок виконання рішення Конституційного Суду України є вимогою Конституції України, яка має найвищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-право-

вих актів; додаткове визначення у рішеннях, висновках Конституційного Суду України порядку їх виконання не скасовує і не підміняє загальної обов'язковості їх виконання (абзаци другий, третій, шостий пункту 4 мотивувальної частини Рішення від 14 грудня 2000 року № 15-рп/2000) [30]

Заслуговує на увагу і позиція Конституційного Суду України, викладена у Рішенні від 8 червня 2016 року № 4-рп/2016), згідно з якою «закони, інші правові акти або їх окремі положення, визнані неконституційними, не можуть бути прийняті в аналогічній редакції, оскільки рішення Конституційного Суду України є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені; повторне запровадження правового регулювання, яке Конституційний Суд України визнав неконституційним, дає підстави стверджувати про порушення конституційних приписів, згідно з якими закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй» (абзац другий пункту 7 мотивувальної частини Рішення від 8 червня 2016 року № 4-рп/2016) [31].

У пункті 8.3 Рішення № 8-р(II)/2024 від 18 липня 2024 року Конституційний Суд України зауважує, що «і в умовах воєнного стану верховенство Конституції України та її принципів, зокрема верховенства права, поділу влади, поваги до прав і свобод людини, є основами демократичного конституційного ладу України. Саме Конституція України у мирний час та в умовах воєнного стану встановлює механізм запровадження засобів обмеження прав і свобод людини» [32]. Власне, це означає, що правовий режим воєнного стану не є підставою для відступу від конституційної моделі правової держави.

Щодо питання *судового контролю* як різновиду інституційних гарантій реалізації адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади варто насамперед зазначити, що суди здійснюють контроль за рішеннями, діями чи бездіяльністю органів виконавчої влади, і звернути увагу на Розділ VIII Конституції України, а також частину 2 статті 12-2 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», де вказується, що «повноваження судів, органів та установ системи правосуддя, передбачені Конституцією України, в умовах правового режиму воєнного стану не можуть бути обмежені». Важливою також видається і стаття 26 означеного

Закону, яка забороняє скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства, створення надзвичайних та особливих судів; і частина 2 статті 9, згідно з якою «Кабінет Міністрів України, інші органи державної влади, військове командування, військові адміністрації, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування здійснюють повноваження, надані їм Конституцією України, цим та іншими законами України».

Про неможливість відступу від засадничих судових гарантій навіть в умовах надзвичайних правових режимів йдеться і у Доповіді про дотримання принципів демократії, прав людини та правовладдя в умовах надзвичайного стану *(Report – Respect for democracy, human rights and the rule of law during states of emergency),* ухваленій Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційська Комісія) 19 червня 2020 року в спосіб письмової процедури, яка замінила 123-тє пленарне засідання [CDL-AD(2020)014]. Зокрема, наголошується, що «навіть в умовах надзвичайного стану переважну силу повинен мати засадничий принцип правовладдя <…>. *Правовладдя означає, що органи влади зобов'язані діяти в межах закону, а їхні заходи мають переглядати незалежні суди»* [33].

На необхідність органів виконавчої влади діяти у межах закону звертається увага і у Висновку Великої Палати Верховного Суду, викладеному в Постанові від 19 жовтня 2023 року по справі № 9901/43/21 (п.п. 54-57), згідно з яким «частина друга статті 19 Конституції України зобов'язує органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадових осіб діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Указана норма Основного Закону означає, що суб'єкт владних повноважень зобов'язаний діяти лише на виконання закону, за умов і обставин, визначених ним, вчиняти дії, не виходячи за межі прав та обов'язків, дотримуватися встановленої законом процедури, обирати лише встановлені законодавством України способи правомірної поведінки під час реалізації своїх владних повноважень. При цьому, вжите законодавцем формулювання «на підставі» означає, що суб'єкт владних повноважень зобов'язаний діяти на виконання закону, за умов та обставин, визначених ним. «У межах повноважень» означає, що суб'єкт владних повноважень

повинен приймати рішення та вчиняти дії відповідно до встановлених законом повноважень, не перевищуючи їх. «У спосіб» означає, що суб'єкт владних повноважень зобов'язаний дотримуватися встановленої законом процедури і форми прийняття рішення або вчинення дії і повинен обирати лише визначені законом засоби» [34].

Згідно із статтею 2 Кодексу адміністративного судочинства України «завданням адміністративного судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень» [35]. Підтвердженням дотримання повноцінного стандарту судового контролю за рішеннями, діями чи бездіяльністю органів виконавчої влади є, до прикладу, Постанови Касаційного адміністративного Суду в складі Верховного Суду від 06 лютого 2025 року в справі № 120/11036/23х[36], від 27 лютого 2025 року в справі № 380/26982/23[37] від 16 квітня 2025 року в справі № 140/5720/24[38], від 16 квітня 2025 року в справі № 320/8487/24[39], від 25 серпня 2025 року в справі № 200/5217/20-а[40], від 19 травня 2025 року в справі № 420/17630/24[41], від 26 листопада 2025 року в справі №420/31220/24[42] та ін.

Особливого значення в умовах правового режиму воєнного стану набуває *парламентський контроль* (стаття 85 Конституції України), який є зовнішнім контролем за діяльністю органів виконавчої влади і реалізується через заслуховування звітів Уряду; діяльність профільних комітетів; тимчасові слідчі комісії; механізм депутатських запитів, діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Наприклад, Уповноважений має право звертатися до Конституційного Суду України з поданням про відповідність Конституції України актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина (п. 3 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [43]); вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності

підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків (п. 6 ч. 1 ст. 13 цього Закону) та ін.

Так, за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень абзацу першого пункту 40 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України Конституційним Судом України у рішенні 11 жовтня 2018 року в справі №7-р/2018 [44] була висловлена правова позиція, відповідно до якої органу виконавчої влади, що ухвалює рішення, повинні надаватися дискреційні повноваження (де це необхідно) за умови наявності процедур, що унеможливлюють зловживання ними. У цьому контексті закон, яким надаються дискреційні повноваження органу виконавчої влади (посадової особі), повинен чітко і зрозуміло вказати на обсяг такої дискреції. У той же час відповідати верховенству права, якщо надана законом органу чи посадовій особі дискреція матиме характер необмеженої влади. Тобто закон повинен вказати на обсяг будь-якої дискреції та на спосіб її здійснення із достатньою чіткістю, аби особа мала змогу відповідним чином захистити себе від свавільних дій влади.

Президентській контроль у сфері виконавчої влади пов'язаний з правами Президента України, наприклад щодо: зупинення дії актів Кабінету Міністрів України з мотивів їх невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності; скасування актів Ради Міністрів Автономної Республіки Крим (пункти 15, 16 частини 1 статті 106 Конституції України); призначення на посади і звільнення з посад за поданням Кабінету Міністрів України голів місцевих державних адміністрацій (частина 4 статті 118 Конституції України); скасування рішень голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України (частина 8 статті 118 Конституції України).

В умовах правового режиму воєнного стану, з огляду на статтю 27 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», контроль за діяльністю військового командування, органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування здійснює також *Рада національної безпеки і оборони України.* Однак згідно із статтею 1

Закону [45] Рада національної безпеки і оборони (далі – РНБО) є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України. Тому, з огляду на такий правовий статус, навряд чи може здійснювати повноцінний контроль за діяльністю органів виконавчої влади. Водночас, згідно із статтею 10 Закону, Рішення РНБО, введені в дію указами Президента України, є обов'язковими до виконання органами виконавчої влади. У наукових джерелах стверджується, що, по-перше, значення і роль РНБО в умовах війни значно зросли [46, с. 98], «РНБО перетворилася на центральний штаб стратегічного управління країною: її рішення, введені в дію указами Президента, стали дієвим інструментом швидкого реагування на динамічні виклики безпеці»[47, с. 332]. По-друге, РНБО фактично виступає продовженням владної вертикалі Президента у сфері безпеки [48, с.69].

На нашу думку, стаття 27 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» має застосовуватися у сукупності із статтею 3 Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони», де вказується, що в умовах воєнного стану РНБО здійснює контроль за діяльністю органів виконавчої влади *лише у сфері національної безпеки і оборони.*

Контроль у системі органів виконавчої влади за реалізацією адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади є внутрішнім (адміністративним) контролем, що здійснюється самими органами виконавчої влади.. Ієрархічний характер контролю в сфері виконавчої влади передбачає його проведення вищим органом (посадовою особою) стосовно підлеглих органів чи посадових осіб.

Кабінет Міністрів України, як вищий орган у системі органів виконавчої влади, здійснює контроль за усіма органами виконавчої влади. Контрольні повноваження Кабінету Міністрів України закріплені в Конституції, інших нормативних актах України. Так, згідно із пунктом 2 статті 19 Закону Кабінет Міністрів України здійснює постійний контроль за виконанням органами виконавчої влади Конституції України та інших актів законодавства України, вживає заходів щодо усунення недоліків у роботі зазначених органів. У сферах правової політики, законності, забезпечення прав і свобод людини та громадянина здійснює контроль за додержанням законодавства органами виконавчої влади, їх посадовими особами,

а також органами місцевого самоврядування з питань виконання ними делегованих повноважень органів виконавчої влади (пункт 3 частини 1 ст. 20 цього Закону). Результати контрольної діяльності Кабінету Міністрів України знаходять відображення в постановах і розпорядженнях, які він видає.

Не менш важливим є *контроль центральних органів виконавчої влади.* Їх контрольні повноваження закріплені у відповідних нормативних актах. Найчастіше це Положення про те чи інше міністерство, інший центральний орган виконавчої влади. Здійснюваний ними контроль може мати як відомчий, так і надвідомчий характер.

Місцеві державні адміністрації та їх голови при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України та Кабінетом Міністрів України, підзвітні і підконтрольні Кабінету Міністрів України. Голови обласних державних адміністрацій інформують Президента України і Кабінет Міністрів України та щорічно звітують перед ними про виконання місцевою державною адміністрацією покладених на неї повноважень, а також суспільно-політичне, соціально-економічне, екологічне та інше становище на відповідній території, вносять пропозиції з питань удосконалення законодавства України і практики його реалізації, системи державного управління. Структурні підрозділи місцевих державних адміністрацій підзвітні та підконтрольні відповідним міністерствам, іншим центральним органам виконавчої влади. У разі визнання міністерством, іншим центральним органом виконавчої влади незадовільною роботи відповідного структурного підрозділу місцевої державної адміністрації або їх керівників міністр чи керівник іншого центрального органу виконавчої влади звертається з відповідним вмотивованим поданням до голови місцевої державної адміністрації. Голова місцевої державної адміністрації зобов'язаний розглянути це подання і не пізніше ніж у місячний термін прийняти рішення та дати обгрунтовану відповідь. Голова місцевої державної адміністрації має право порушувати перед міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади вмотивовані питання про відповідність займаній посаді керівників їх територіальних органів, на підставі чого міністерство, інший центральний орган виконавчої влади повинен у місячний термін прийняти рішення та дати обгрунто-

вану відповідь (статті 30, 31 Закону України «Про місцеві державні адміністрації»).

Висновки. Адміністративна правосуб'єктність органів виконавчої влади в умовах війни має динамічний і трансформаційний характер. Гарантії її реалізації формують багаторівневу систему: конституційні; законодавчі; інституційні. Саме тому в умовах війни адміністративна правосуб'єктність органів виконавчої влади не редукується до доцільності, а зберігає свою правову природу, функціонуючи у координатах верховенства права.

1. Лозинський Ю. Р. Адміністративно-правові гарантії прав фізичних і юридичних осіб при здійсненні державного нагляду і контролю. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 5. С. 393-396; Ковалів М. В. Яремко В. Я., Кузьо Л. І. Гарантії забезпечення прав та свобод людини у провадженні у справах про адміністративні правопорушення. *Соціально-правові студії.* 2019. Вип. 1 (3). С. 57–62 та ін. **2.** Іщук Д.О. Гарантії реалізації адміністративно-правового статусу Національного антикорупційного бюро України. *Порівняльно-аналітичне право.* 2020. № 1. С. 324–327; Костюкевич С. Гарантії реалізації та захисту адміністративно-правового статусу приватної фізичної особи у публічній сфері. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. Том 2. (№72). 2022 С. 257–261; Кожемякіна Т. В Гарантії реалізації адміністративно- правового статусу Уповноваженого у справах ЄСПЛ: сучасний стан та перспективи розвитку. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2023. № 6. С. 462-466 та ін. **3.** Беззубов Д.О. Адміністративно-правові гарантії прав і свобод людини у сфері національної безпеки в умовах воєнного стану. *Вісник пенітенціарної асоціації України.* 2025. № 3(33). С. 87-97. DOI: 10.34015/2523-4552.2025.3.09. **4.** Грінь А. А. Дискреційні повноваження органів виконавчої влади України та їх реалізація: дис…. к.ю.н.Київ, 2019. 256 с. **5.** Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: у 2 т. / В. Авер'янов, О. Андрійко, Ю. Битяк та ін. Київ : Юридична думка, 2004. Т. 1. 584 с. **6.** Бортник В. Адміністративне право України: навч. посіб. Київ: Персонал, 2012. 222 с. **7.** Адміністративне право України. Повний курс: підручник / В. Галунько, П. Діхтієвський, О. Кузьменко та ін.;за заг. ред В. Галунька, О. Правотворової. Херсон: Олді-плюс, 2021. 656 с. **8.** Адміністративне право України. Повний курс: підручник / В. Галунько, П. Діхтієвський, О. Кузьменко, С. Стеценко та ін. Херсон : Олді-плюс, 2018. 446 с. **9.** Лютіков П. С. Юридичні особи як суб'єкти адміністративного права: дис. … докт. юрид. н. Запоріжжя, 2013. 454 с. **10.** Мацелик Т. Адміністративна правосуб'єктність як онтологічна здатність особи бути суб'єктом адміністративного права. *Науковий вісник Чернівецького університету.* 2011. Вип. 597. С. 90–94. **11.** Бевзенко В., Мельник Р. Загальне адміністративне

право: навч. посіб./ за заг. ред. Р. С. Мельника. Київ: Ваіте, 2014. 376 с. **12.** Колпаков В. К. Адміністративне право України: підруч.. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 736 с. **13.** Стеценко С. Г. Адміністративне право України: навч. посіб. Київ: Атіка, 2007. 624 с. **14.** Зубрицька О. Адміністративна правоздатність як елемент правосуб'єктності індивідуальних суб'єктів адміністративного права. *Вісник Національної академії прокуратури.* 2015. № 3. С.99-104. **15.** Коломоєць Т., П. Лютіков. Адміністративна правосуб'єктність юридичних осіб як основа їх адміністративно-правового статусу: теоретико-правовий аналіз. *Право України.* 2013. № 3/4. С. 385-395. **16.** Кисіль Л. Адміністративна правосуб'єктність Українського національного офісу інтелектуальної власності та інновацій. *Держава і право.* 2024. Вип. 96. С. 65-78; Кисіль Л. Є. Адміністративна правосуб'єктність керівника та заступників керівника постійно діючого допоміжного органу, утвореного Президентом України, як різновиду національних публічних діячів. *Держава і право.* 2025. № 98. С. 545-565 та ін. **17.** Біла-Тіунова Л. Р. Питання адміністративного права: навч.-метод. посіб. Одеса. 2021. 46 с. **18.** Дем'янчук Ю. Концепція адміністративної процесуальної правосуб'єктності. *Правова інформатика.* 2014. № 1(41). С. 96-101. **19.** Джафарова М. В. Структурні елементи адміністративної процесуальної правосуб'єктності. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2016. Т. 2. Вип. 2. С. 32–35. **20.** Костів М. В. Адміністративна правосуб'єктність юридичних осіб та особливості її реалізації в адміністративно-деліктних відносинах: дис. ... канд. юрид. н. Київ, 2005. 202 с. **21.** Мельниченко Б. Деякі питання щодо адміністративної правосуб'єктності органів публічного управління у країнах Європейського Союзу. 2021. № 7. С. 179-181. **22.** Пасічник А. Адміністративна правосуб'єктність юридичних осіб приватного права: монографія. Суми: Мрія, 2014. 126 с. **23.** Конституція України від 28 червня 1996 року.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 01.04.2026). **24.** Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27 лютого 2014 року № 794-VII. .URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text. **25.** Про центральні органи виконавчої влади: Закон України від 17 березня 2011 року № 3166-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text. **26.** Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 року№ 586-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text **27.** Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 травня 2015 року№ 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text. **28.** Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text. **29.** Рішення Конституційного Суду України від 2 грудня 2019 року№ 11-р/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-19#Text. **30.** Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 2000 року № 15-рп/2000 URL:https:zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-00#Text. **31.** Рішення Конституційного Суду України від 8 червня

2016 року № 4-рп/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-16#Text. **32.** Рішення Конституційного Суду України № 8-р(II)/2024 від 18 липня 2024 року. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text. **33.** Доповідь про дотримання принципів демократії, прав людини та правовладдя в умовах надзвичайного стану, ухвалена Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційська Комісія) 19 червня 2020 року у спосіб письмової процедури. URL: https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/CDL-PI(2020)005rev-e. **34.** Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19 жовтня 2023 року по справі № 9901/43/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114685583. **35.** Колекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text. **36.** Постанова Верховного Суду від 06 лютого 2025 року у справі № 120/11036/23х. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124983811. **37.** Постанова Верховного Суду від 27 лютого 2025 року у справі № 380/26982/23. URL: httpsre yestr.court.gov.ua/Review/125484121. **38.** Постанова Верховного Суду від 16 квітня 2025 року у справі № 140/5720/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126667520. **39.** Постанова Верховного Суду від 16 квітня 2025 року у справі № 320/8487/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126667471. **40.** Постанова Верховного Суду від 25 серпня 2025 року у справі № 200/5217/20-а. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129761669. **41.** Постанова Верховного Суду від 19 травня 2025 року у справі № 420/17630/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127443909. **42.** Постанова Верховного Суду від 26 листопада 2025 року у справі № 420/31220/24.URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132102706. **43.** Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23 грудня 1997 року № 776/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text **44.** Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2018 року у справі №7-р/2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-18#Text. **45.** Про Раду національної безпеки і оборони України: Закон України від 5 березня 1998 року № 183/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text. **46.** Гнатишин М. Діяльність Президента України і Ради національної безпеки та оборони в умовах воєнного стану. *Вісник Прикарпатського університету.* Сер. Політологія. 2026. Вип. 22. С. 95-104. **47.** Насонов М. Роль органів державної влади у системі забезпечення національної безпеки України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Сер. Право. 2025. № 90(3). С. 330–335. **48.** Стрижак О. Еволюція повноважень Президента України в умовах повномасштабної російсько-української війни. *Вісник НТУУ «КПІ».* Політологія. Соціологія. Право. 2025. № 4(68). С. 68–75.

References

1. Lozynskyi Yu. R. Administratyvno-pravovi harantii prav fizychnykh i yurydychnykh osib pry zdiisnenni derzhavnoho nahliadu i kontroliu. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2022. № 5. S. 393-396; Kovaliv M. V. Yaremko V. Ya., Kuzo L. I. Harantii zabezpechennia prav ta svobod liudyny u provadzhenni u spravakh pro administratyvni pravoporushennia. *Sotsialno-pravovi studii.* 2019. Vyp. 1 (3). S. 57–62 ta in. **2.** Ishchuk D. O. Harantii realizatsii administratyvno-pravovoho statusu Natsionalnoho antykoruptsiinoho biuro Ukrainy. *Porivnialno-analitychne pravo.* 2020. № 1. S. 324–327; Kostiukevych S. Harantii realizatsii ta zakhystu administratyvno-pravovoho statusu pryvatnoi fizychnoi osoby u publichnii sferi. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* Seriia: Pravo. Tom 2. (№ 72). 2022 S. 257–261; Kozhemiakina T.V Harantii realizatsii administratyvno- pravovoho statusu Upovnovazhenoho u spravakh YeSPL: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku. *Elektronne naukove vydannia «Analitychno-porivnialne pravoznavstvo».* 2023. №6. S. 462-466 ta in. **3.** Bezzubov D.O. Administratyvno-pravovi harantii prav i svobod liudyny u sferi natsionalnoi bezpeky v umovakh voiennoho stanu. *Visnyk penitentsiarnoi asotsiatsii Ukrainy.* 2025. № 3(33). S. 87-97. DOI: 10.34015/2523-4552.2025.3.09. **4.** Hrin A.A. Dyskretsiini povnovazhennia orhaniv vykonavchoi vlady Ukrainy ta yikh realizatsiia: dys…. k.iu.n.Kyiv, 2019. 256 s. **5.** Administratyvne pravo Ukrainy. Akademichnyi kurs: pidruchnyk: u 2 t. / V. Averianov, O. Andriiko, Yu. Bytiak ta in. Kyiv: Yurydychna dumka, 2004. T. 1. 584 s. **6.** Bortnyk V. Administratyvne pravo Ukrainy: navch. posib. Kyiv: Personal, 2012. 222 s. **7.** Administratyvne pravo Ukrainy. Povnyi kurs: pidruchnyk / V. Halunko, P. Dikhtiievskyi, O. Kuzmenko ta in.;za zah. red V. Halunka, O. Pravotvorovoi. Kherson: Oldi-plius, 2021.656 s. **8.** Administratyvne pravo Ukrainy. Povnyi kurs: pidruchnyk / V. Halunko, P. Dikhtiievskyi, O. Kuzmenko, S. Stetsenko ta in. Kherson : Oldi-plius, 2018. 446 s. **9.** Liutikov P. S. Yurydychni osoby yak subiekty administratyvnoho prava: dys. … dokt. yuryd. n. Zaporizhzhia, 2013. 454 s. **10.** Matselyk T. Administratyvna pravosubiektnist yak ontolohichna zdatnist osoby buty subiektom administratyvnoho prava. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu.* 2011. Vyp. 597. S. 90–94. **11.** Bevzenko V., Melnyk R. Zahalne administratyvne pravo: navch. posib./ za zah. red. R.S. Melnyka. Kyiv: Vaite, 2014. 376 s. **12.** Kolpakov V. K. Administratyvne pravo Ukrainy: pidruch.. Kyiv: Yurinkom Inter, 1999. 736 s. **13.** Stetsenko S. H. Administratyvne pravo Ukrainy: navch. posib. Kyiv: Atika, 2007. 624 s. **14.** Zubrytska O. Administratyvna pravozdatnist yak element pravosubiektnosti indyvidualnykh subiektiv administratyvnoho prava. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury.* 2015. № 3. S.99-104. **15.** Kolomoiets T., P. Liutikov. Administratyvna pravosubiektnist yurydychnykh osib yak osnova yikh administratyvno-pravovoho statusu: teoretyko-pravovyi analiz. *Pravo Ukrainy.* 2013. № 3/4. S. 385-395. **16.** Kysil L. Administratyvna pravosubiektnist Ukrainskoho natsionalnoho ofisu intelektualnoi vlasnosti ta innovatsii. *Derzhava i pravo.* 2024. Vyp. 96. S. 65-78; Kysil L. Ie. Administratyvna pravosubiektnist kerivnyka ta zastupnykiv kerivnyka postiino diiuchoho dopomizhnoho orhanu, utvorenoho Prezydentom Ukrainy, yak riznovydu natsionalnykh publichnykh

diiachiv. *Derzhava i pravo.* 2025. № 98. S. 545-565 ta in. **17.** Bila-Tiunova L. R. Pytannia administratyvnoho prava: navch.-metod. posib. Odesa, 2021. 46 s. **18.** Demianchuk Yu. Kontseptsiia administratyvnoi protsesualnoi pravosubiektnosti. *Pravova informatyka.* 2014. №1(41). S. 96-101. **19.** Dzhafarova M. V. Strukturni elementy administratyvnoi protsesualnoi pravosubiektnosti. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu.* 2016. T. 2. Vyp. 2. S. 32–35. **20.** Kostiv M. V. Administratyvna pravosubiektnist yurydychnykh osib ta osoblyvosti yii realizatsii v administratyvno-deliktnykh vidnosynakh: dys. ... kand. yuryd. n. Kyiv, 2005. 202 s. **21.** Melnychenko B. Deiaki pytannia shchodo administratyvnoi pravosubiektnosti orhaniv publichnoho upravlinnia u krainakh Yevropeiskoho Soiuzu. 2021. № 7. S. 179 -181. **22.** Pasichnyk A. Administratyvna pravosubiektnist yurydychnykh osib pryvatnoho prava: monohrafiia. Sumy: Mriia, 2014. 126 s. **23.** Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 roku.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text. **24.** Pro Kabinet Ministriv Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 27 liutoho 2014 roku № 794-VII. .URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text. **25.** Pro tsentralni orhany vykonavchoi vlady: Zakon Ukrainy vid 17 bereznia 2011 roku № 3166-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text. **26.** Pro mistsevi derzhavni administratsii: Zakon Ukrainy vid 9 kvitnia 1999 roku № 586-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text. **27.** Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12 travnia 2015 rokuNo 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text. **28.** Pro Konstytutsiinyi Sud Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13 lypnia 2017 roku № 2136-VIII.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text/ **29.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 2 hrudnia 2019 roku № 11-r/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-19#Text. **30.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 14 hrudnia 2000 roku № 15-rp/2000 URL:https:zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-00#Text. **31.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 8 chervnia 2016 roku № 4-rp/2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-16#Text. **32.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy № 8-r(II)/2024 vid 18 lypnia 2024 roku. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-24#Text. **33.** Dopovid pro dotrymannia pryntsypiv demokratii, prav liudyny ta pravovladdia v umovakh nadzvychainoho stanu, ukhvalena Yevropeiskoiu Komisiieiu «Za demokratiiu cherez pravo» (Venetsiiska Komisiia) 19 chervnia 2020 roku u sposib pysmovoi protsedury. URL: https://www.coe.int/en/web/venice-commission/-/CDL-PI(2020)005rev-e. **34.** Postanova Velykoi Palaty Verkhovnoho Sudu vid 19 zhovtnia 2023 roku po spravi № 9901/43/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114685583. **35.** Koleks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy vid 6 lypnia 2005 roku № 2747-IV. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text. **36.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 06 liutoho 2025 roku u spravi № 120/11036/23x. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124983811. **37.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 27 liutoho 2025 roku u spravi

№ 380/26982/23. URL: httpsre yestr.court.gov.ua/Review/125484121. **38.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 16 kvitnia 2025 roku u spravi № 140/5720/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126667520. **39.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 16 kvitnia 2025 roku u spravi № 320/8487/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126667471. **40.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 25 serpnia 2025 roku u spravi № 200/5217/20-a. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129761669. **41.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 19 travnia 2025 roku u spravi № 420/17630/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127443909. **42.** Postanova Verkhovnoho Sudu vid 26 lystopada 2025 roku u spravi № 420/31220/24.URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132102706. **43.** Pro Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny: Zakon Ukrainy vid 23 hrudnia 1997 roku № 776/97-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text. **44.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 11 zhovtnia 2018 roku u spravi №7-r/2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-18#Text. **45.** Pro Radu natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 5 bereznia 1998 roku № 183/98-VR. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text. **46.** Hnatyshyn M. Diialnist Prezydenta Ukrainy i Rady natsionalnoi bezpeky ta oborony v umovakh voiennoho stanu. Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Ser. Politolohiia. 2026. Vyp. 22. S. 95-104. **47.** Nasonov M. Rol orhaniv derzhavnoi vlady u systemi zabezpechennia natsionalnoi bezpeky Ukrainy. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* Ser. Pravo. 2025. № 90(3). S. 330–335. **48.** Stryzhak O. Evoliutsiia povnovazhen Prezydenta Ukrainy v umovakh povnomasshtabnoi rosiisko-ukrainskoi viiny. *Visnyk NTUU «KPI».* Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo. 2025. № 4(68). S. 68–75.

Kysil Liudmyla. **Guarantees of the implementation of the administrative legal personality of the executive authorities of Ukraine under the legal regime of martial law**

The article describes the guarantees of the implementation of the administrative legal personality of executive bodies under the legal regime of martial law. It is substantiated that special (legal) guarantees for the implementation of the administrative legal personality of executive bodies are a system of regulatory and institutional means that ensure the legality of the implementation of competence by executive bodies.

It is proven that the regulatory guarantees for the implementation of the administrative legal personality of executive bodies are the consolidation of their legal status in the Constitution and laws of Ukraine, which determine the limits of their powers and responsibilities.In this case, Article 8 of the Constitution of Ukraine, which enshrines the principle of the rule of law, which in wartime serves as a normative limiter on the discretion of executive bodies, serves as a criterion for the legality of decisions made by them, and is the basis for judicial control over the activities of executive bodies, is of key importance.

No less important are Part 2 of Article 6, according to which «executive bodies shall exercise their powers within the limits established by this Constitution and in accordance with the laws of Ukraine», and Part 2 of Article 19 of the Constitution of Ukraine, according to which «State authorities and local self-government bodies, their officials are obliged to act only on the basis, within the limits of their powers and in the manner provided for by the Constitution and the laws of Ukraine», and Articles 113-120, which determine the status of the Cabinet of Ministers of Ukraine and other executive bodies.Thus, even in times of war, executive authorities do not acquire a «supraconstitutional» status.

Among the legislative acts, it is worth mentioning not only the so-called «competence» laws – the Law of Ukraine «On the Cabinet of Ministers of Ukraine», the Law of Ukraine «On Central Executive Bodies», the Law of Ukraine «On Local State Administrations», but also the Law of Ukraine «On the Legal Regime of Martial Law», which, among other things, determines the legal principles of the activities of executive bodies, military administrations, their interaction, and the procedure for introducing special measures in wartime. This approach of the legislator means that the administrative legal personality of executive authorities is implemented within the formalized limits defined by law.

It has been determined that the institutional guarantees for the implementation of the administrative legal personality of executive bodies are constitutional control; judicial control, parliamentary control and Presidential control over the activities of executive bodies, control of the National Security and Defense Council of Ukraine, internal (administrative) control.

The conclusion is made that, due to the existence of guarantees in wartime, the administrative legal personality of executive bodies is not reduced to expediency, but retains its legal nature, functioning within the coordinates of the rule of law.

Key words: administrative legal personality, executive bodies, legal regime of martial law, transformation of administrative legal personality, regulatory guarantees of the implementation of administrative legal personality of executive bodies, institutional guarantees of the implementation of administrative legal personality of executive bodies.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 04.04.026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 342.9
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-127
ISSN 1563-3349

В. П. ТИМОЩУК

ПРИМУСОВЕ ВИКОНАННЯ АДМІНІСТРАТИВНИХ АКТІВ: НОВЕЛИ ТА ВИКЛИКИ

Проаналізовано один із найновіших механізмів, урегульованих Законом України "Про адміністративну процедуру" (ЗАП) – примусове виконання адміністративних актів. Цей механізм покликаний підвищити ефективність публічного адміністрування, надаючи адміністративним органам вагомі повноваження щодо застосування заходів впливу для забезпечення виконання прийнятих ними ж адміністративних актів. З огляду на те, що цей механізм належить до числа найменш реалізованих в практиці, особливо в органах місцевого самоврядування, аналізується суть ключових елементів цього механізму, а також можливі перепони у його ширшому використанні, у тому числі з погляду окремих недоліків законодавчого регулювання. Обгрунтовано певні зміни до законодавства.

Ключові слова: *адміністративна процедура, адміністративні органи, адміністративні акти, примусове виконання, заходи впливу.*

Tymoshchuk Viktor. **Forced enforcement of administrative acts: novels s and challenges**

The article is devoted to one of the newest mechanisms regulated by the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" (LAP) – the compulsory execution of administrative acts. This mechanism is designed to increase the efficiency of public administration by providing administrative bodies with significant powers to apply measures of influence to ensure the execution of administrative acts adopted by them. The 2-year period of operation of the LAP shows that this mechanism is among the least implemented in practice, especially in local government bodies. Therefore, the article analyzes the essence of the key elements of this mechanism, as well as possible obstacles to its wider use, including from the point of view of certain shortcomings of legislative regulation. It also discusses the needs for changes in legislation.

Key words: *administrative procedure, administrative bodies, administrative acts, enforcement, measures of influence.*

© *ТИМОЩУК Віктор Павлович* – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0001-6109-0909; e-mail: vtymoschuk@gmail.com

Вступ. Адміністративне законодавство України зазнає чи не найбільшого оновлення у контексті європейської інтеграції, і одним із принципово нових за суттю законодавчих актів для галузі адміністративного права став Закон України «Про адміністративну процедуру» (далі – ЗАП) [1], ухвалений 17 лютого 2022 року та набув чинності 15 грудня 2023 року. При цьому в ЗАП є як певні норми та механізми, які були відомі вітчизняному адміністративному праву, хоча вони теж зазнали оновлення (як-от, адміністративне оскарження тощо), але також врегульовані й змістовно нові механізми, яких на подібному рівні правового регулювання не існувало. Одним із таких механізмів стало примусове виконання адміністративних актів (статті 92-100 ЗАП).

Актуальність цієї теми полягає у тому, що нове законодавство потребує особливих зусиль для його впровадження у практику. З таким же новаційним законодавством, як ЗАП, цих зусиль потрібно суттєво більше. Офіційні звіти [2] та опитування публічних службовців щодо виконання ЗАП [3], хоча і показують досить позитивну динаміку в розумінні та застосуванні ЗАП, проте з цієї динаміки видно, що для розкриття усього потенціалу ЗАП будуть потрібні ще роки. На загальному тлі також спостерігається, що одним із найменш застосовних механізмів є саме примусове виконання адміністративних актів. Зокрема, якщо 5% застосування в центральних органах виконавчої влади є загалом непоганим показником [3, с. 12], то лише 1% респондентів вказали на відповідну практику застосування в органах місцевого самоврядування (далі – ОМС) [3, с. 28], що вказує на недостатнє використання потенціалу цього механізму.

Такі показники зобов'язують звернути особливу увагу на цей механізм, адже він покликаний суттєво підвищити ефективність публічного адміністрування. Натомість настільки «обережна» практика означає, що адміністративні органи або недостатньо розуміють, як застосовувати цей механізм, або ж вбачають перепони у його застосуванні. Особливо це стосується ОМС.

Метою статті є дослідження проблем щодо механізму примусового виконання адміністративних актів за ЗАП.

Завданнями статті є: визначення основних елементів у механізмі примусового виконання адміністративних актів; встановлення можливих викликів та перепон для більш активного застосування цього механізму в практиці; вироблення окремих пропозицій щодо удосконалення законодавства, у тому числі самого ЗАП, для підвищення рівня застосування цього механізму та забезпечення його максимальної ефективності.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Проблематика примусового виконання адміністративних актів наразі не належить до числа широко досліджених у вітчизняній науці адміністративного права. Основною причиною тут є і сама новизна ЗАП загалом, і новизна механізму примусового виконання адміністративних актів зокрема. Треба відзначити, що цей механізм в українське законодавство (у ЗАП) запозичений з досвіду ФРН, власне, як і доктрина адміністративного акта та загальної адміністративної процедури.

При цьому «обережний» характер запозичення та внесення до нашого законодавства є досить ілюстративним навіть на рівні термінології. Адже у ЗАП законодавець уникає вживання терміна «примус» (у статті 99 ЗАП – використання терміна «примусові заходи» має інше призначення і стосується вже органів правопорядку). Парламентська робоча група профільного Комітету Верховної Ради України, що готувала текст закону до другого читання, як певний компроміс обрала нейтральну конструкцію «виконання адміністративних актів» (без слова «примусове»). Також конструкція «заходи примусу» були змінена на «заходи впливу». Це загалом не є перепоною в застосуванні цього механізму, але вказує, що є певний бар'єр у сприйнятті того факту, що адміністративні органи (передусім органи виконавчої влади та ОМС, які виконують функції публічної адміністрації) можуть без участі суду забезпечувати примусове виконання «своїх» адміністративних актів.

У науковій літературі поки що небагато фахівців приділяли увагу цій проблематиці. Зокрема, необхідно відзначити насамперед відповідний розділ у Науково-практичному коментарі до ЗАП, підготовлений Г. В. Рижковим [4, с. 523-553], у якому системно розкрито суть цього механізму через тлумачення відповідних норм ЗАП. Також варто згадати про дослідження цієї тематики Т. О. Карабін [5], де розкривалися питання загальних вимог до нормативного врегулювання виконання адміністративних актів через аналіз положень ЗАП з акцентом на визначенні моменту

виникнення обов'язку виконання адміністративного акта, а також заходів впливу.

Навіть у цих публікаціях можна виокремити питання, які заслуговують на глибші наукові дискусії: як-от, чи належать до адміністративних актів рішення, якими застосовуються заходи впливу; або потреба додаткового наділення адміністративних органів повноваженнями щодо примусового виконання адміністративних актів у спеціальних законодавчих актах. Зі свого боку, наразі зауважимо коротко щодо цих питань лише таке.

Щодо першого (приналежність інших рішень у межах однієї справи до адміністративних актів) можна нагадати, що, за позицією Г. В. Рижкова, окрім основного адміністративного акта, можуть виділятися «додаткові» адміністративні акти (як-от «попередження» про застосування заходів впливу [4, с. 543]). Очевидно, тут має вплив німецької доктрини, яка оперує поняттями і «проміжного» (попереднього), і «додаткового» адміністративного акта тощо. Аргументами «за» є те, що, дійсно, для повноцінного врегулювання справи адміністративному органу доводиться вживати додаткових заходів, прийняття рішень. Хоча саме це питання ще потребує окремих досліджень та дискусій.

Щодо другого питання, то відповідь на нього більш очевидна, адже для отримання повноважень з примусового виконання адміністративних актів не потрібно окремого (додаткового) законодавчого регулювання, тобто внесення змін до спеціальних законів. Вже на підставі ЗАП усі адміністративні органи отримали такі повноваження, адже ЗАП є законодавчим актом із повноцінним регулюванням та уповноваженням. Така перевірка компетенції на рівні спеціального закону та, за потреби, її доповнення, потрібна лише щодо одного заходу впливу, такого, як «безпосередній вплив», адже це буквально випливає з положення ч. 2 ст. 97 ЗАП. Натомість на рівні окремих адміністративних органів можуть бути потреби у фіксації відповідної компетенції та уповноваження у внутрішніх актах (регламенти, положення про виконавчі органи місцевих рад чи підрозділи органів виконавчої влади, посадові інструкції тощо), особливо у разі, коли виконання адміністративного акта буде здійснювати інший адміністративний орган замість того, що приймав адміністративний акт і лише забезпечує його виконання (як-от орган благоустрою замість виконавчого комітету при рішенні про

демонтаж рекламного носія тощо). Але тут йдеться не про потребу змін до спеціальних законів, а саме про деталізацію на підзаконному (локальному) рівні.

Основними методами дослідження є формально-логічний та історичний. Адже аналізуються і витоки цього механізму та його внесення у законодавство України. Формально-логічний метод використовується для доктринального тлумачення відповідних положень ЗАП та іншого законодавства.

Виклад основного матеріалу. Передусім треба наголосити, що механізм примусового виконання адміністративних актів має бути дуже цінним для ефективного публічного адміністрування. Адже публічна адміністрація має не лише вирішувати справи шляхом прийняття адміністративних актів, а й забезпечувати їх виконання. Тут йдеться передусім про зобов'язальні адміністративні акти (найчастіше – вчинити певні дії, рідше – утриматися від вчинення певних дій), наприклд, про демонтаж певних незаконно встановлених об'єктів (кондиціонерів та антен на фасадах будинків, рекламних конструкцій, металевих гаражів та кіосків тощо). Тобто саме такого роду приписи в адміністративних актах мають найбільшу потребу в примусовому виконанні.

Суть цього механізму полягає у тому, що адміністративному органу не потрібні додаткові механізми схвалення з боку судової влади чи залучення державної виконавчої служби. Сам адміністративний орган і забезпечує виконання прийнятих ним же адміністративних актів.

У цій ситуації треба враховувати, що йдеться про адміністративні акти, які (вже) не оскаржуються особою. Тобто особі при прийнятті негативного (несприятливого) адміністративного акта забезпечувалося (за загальним правилом мало забезпечуватися) право на участь, а також право на адміністративне та/або судове оскарження. Якщо адміністративний акт вже пройшов усі стадії оскарження, або й не проходив (бо особа не вбачала потреб і можливостей у його скасуванні), то адміністративний акт має виконуватися.

В Україну до ЗАП цей механізм прийшов із досвіду ФРН. Хоча у цій країні відповідне правове регулювання розміщене не у ЗАП, а в окремому законі, проте суть цього механізму досить близько перенесена в українське законодавство. Про специфіку викори-

стання термінології вище вже було зазначено, що не змінює суті. Суть цього механізму полягає у тому, що у разі, коли адміністративний акт добровільно не виконується адресатом адміністративного акта – зобов'язаною особою, то адміністративний орган, що прийняв адміністративний акт, повинен сам забезпечити його виконання. Для цього законодавець надав адміністративному органу можливість застосування трьох заходів впливу (хоча коректніше на рівні загального правила вести мову передусім про перші два заходи впливу): 1) виконання дій за рахунок зобов'язаної особи (з наступним відшкодуванням витрат цією зобов'язаною особою); 2) грошове стягнення; 3) безпосередній вплив.

Ці заходи впливу обираються не довільно. Першим для вибору є виконання дій за рахунок зобов'язаної особи. Адже однією з можливих помилок у застосуванні заходів впливу є обрання грошового стягнення, що є «легшим» у застосуванні з погляду процедури та може сприйматися як «бюджетонаповнююча» діяльність. Але треба враховувати, що ці заходи впливу мають своєю метою не наповнення бюджету, а саме виконання адміністративного акта. Отже, якщо адміністративний акт не виконується особою добровільно, але адміністративний орган може виконати його самостійно чи залученими суб'єктами (як власними підприємствами державної чи комунальної форми власності, так і сторонніми), то має обиратися саме цей захід впливу (приміром, для знесення незаконної рекламної конструкції може бути залучене відповідне підприємство чи найнята фізична особа-підприємець тощо).

Тільки у разі, коли певні дії можуть бути виконані лише самим адресатом адміністративного акта (приміром, йдеться про рекламну конструкцію на приватній ділянці, куди доступ без судового рішення неможливий); або при потребі утриматися від певних дій, то може бути обраний захід такий впливу, грошове стягнення. Це не штраф. Його мета – не карати, а стимулювати до виконання.

Треба окремо нагадати, що загалом усі грошові зобов'язання на підставі адміністративних актів (податкові повідомлення-рішення чи адміністративні штрафи тощо) виконуються (стягуються) не за ЗАП, а за законодавством про виконавче провадження. У цій частині ЗАП змін не вносив.

Отже, повертаючись до цих двох основних заходів впливу (примусу), треба наголосити на ще кількох моментах.

По-перше, перед їх застосуванням має здійснюватися попередження (ст. 98 ЗАП). Тобто адміністративний орган завжди (за ЗАП) надає можливість добровільного виконання. Попередження покликане надавати відповідний час на таке виконання, але у ньому вже вказуються, який (які) захід впливу буде застосовані у разі невиконання адміністративного акта добровільно.

Дискутується питання про те, скільки часу треба надавати на добровільне виконання і чи може попередження бути частиною (основного) адміністративного акта. Зазначимо, що принципи ефективності, добросовісності й розсудливості підказують, шо часу має бути достатньо для добровільного виконання. Адже адміністративному органу вигідно «не втягуватися» у примусове виконання, якщо адміністративний акт може бути виконаний особою. Добровільне виконання завжди краще відповідає публічним інтересам. Адміністративному органу не треба буде: складати попередження та кошторис на виконання, забезпечувати виконання, потім стягувати кошти у судовому порядку (це один із недоліків наразі чинного регулювання, адже при відмові добровільної сплати коштів потребуватиме зусиль на судове стягнення). Отже, при оцінці справи орган може і має зважати на ймовірність добровільного виконання і виходячи з цих обставин надавати достатній час для такого виконання.

У контексті питання про попередження у ЗАП є одна прогалина. ЗАП не вирізняє ситуацій, коли може поставати потреба негайного виконання адміністративного акта. Можливо, це вже більше специфіка спеціального законодавства, і потреба у виняткових сферах (категоріях справ) урегульовувати ці питання. Адже фактично період часу між попередженням і виконанням, та вимога письмової форми до попередження є не завжди релевантними. Зокрема, це стосується категорій справ, де може застосовуватися третій захід впливу – безпосередній вплив (наприклад, щодо надзвичайних ситуацій і потреби звільнити аварійну будівлю тощо).

На питання, чи може попередження бути частиною адміністративного акта, ЗАП не дає однозначної відповіді. Тут варто керуватися принципами: від верховенства права (що включає і право на повагу до гідності особи) до ефективності, пропорційності, добросовісності, розсудливості тощо. У ситуації, що не потребує невідкладного чи прискореного реагування, можна

виходити з припущення, що особа виконає адміністративний акт добровільно. І відтак попередження не має бути частиною адміністративного акта.

Але в ситуації, що потребує швидкого реагування, чи коли явно є ознаки того, що з боку адресата не буде добровільного виконання, або ж адресат взагалі невідомий, то буде значно ефективнішим включати таке попередження до адміністративного акта. Тобто один принцип – ефективності – може в різних ситуаціях спонукати адміністративний орган як до економії ресурсу на складання попередження (з усіма необхідними елементами), так і до включення попередження до адміністративного акта.

По-друге, при обранні першого заходу впливу обов'язково складається **кошторис** (п. 2 ч. 1 ст. 98 ЗАП), тобто перелік витрат, які будуть здійснені для примусового виконання адміністративного акта замість зобов'язаної особи. І хоча наразі є недолік – оплата цього кошторису виконується після виконання адміністративного акта, або добровільно (ч. 3 ст. 95 ЗАП), або кошти будуть стягуватися у судовому порядку (абз. 2 ч. 4 ст. 93 ЗАП). Кошторис має бути складений наперед і доведений до відома зобов'язаної особи. Очевидно, якщо не дотриматися цієї вимоги ЗАП, то є ймовірним отримання негативного судового рішення при спробі стягнення відшкодування за примусове виконання.

Можна припустити, що викликами у цій частині є: складання кошторису (допоки не сформується перша усталена практика і підходи); відбір суб'єктів для виконання дій за рахунок зобов'язаної особи, якщо адміністративний орган не має необхідних засобів і не має підприємств чи організацій у своєму підпорядкуванні, які мають необхідні засоби.

Також зазначимо: якщо фактичне виконання буде дорожчим, ніж було визначено кошторисом (очевидно, що маються на увазі витрати, які не могли бути прораховані/передбачені), то особа буде відшкодовувати усі ці витрати.

По-третє, заходи впливу реально застосовуються після того, як спливає час на добровільне виконання. Тобто приймається додаткове рішення про застосування заходів впливу, адже у попередженні вказується лише про можливість їх застосування, а надалі треба встановити факт невиконання та перейти до реального застосування заходів впливу.

У контексті оскарження заходів впливу: право на оскарження у особи виникає саме після обрання заходів впливу в попередженні (допоки триває час на добровільне виконання). Предмет і строки оскарження обмежені (ст. 100 ЗАП). Це важливо для ефективності, адже адміністративний акт вже є безспірним.

По-четверте, щодо грошового стягнення (ст. 96 ЗАП), то ще раз наголосимо, що це не штраф. Його мета не стягнути кошти в бюджет, а виконати адміністративний акт. Тут особливо важливим є принцип пропорційності. Тобто треба обирати адекватну суму грошового стягнення, надавати відповідний час для виконання тощо. Розмір такого грошового стягнення має бути вказано у попередженні. У разі невиконання адміністративного акта протягом строку, наданого для такого виконання, адміністративний орган приймає рішення про стягнення відповідних коштів. Це рішення визначено законодавцем виконавчим документом (тут тільки бракує «дзеркальної норми» щодо актів ОМС у Законі «Про виконавче провадження»). Адміністративний орган може приймати рішення про повторне застосування цього заходу впливу (розмір грошового стягнення може бути збільшено у подвійному розмірі), якщо адміністративний акт не виконано, і знову надає час на виконання. Наразі законодавець обмежив можливість застосування цього заходу впливу лише двічі, що можна вважати недоліком, адже у разі невиконання адміністративного акта надалі можливості впливу фактично вичерпані. Оскільки і самі розміри грошового стягнення є досить поміркованими, то законодавство у цій частині потребуватиме розвитку і зняття такого обмеження лише дворазовим застосуванням цього заходу впливу.

Якщо визначити інші недоліки механізму примусового виконання адміністративних актів, то це відсутність у ст. 3 Закону України «Про виконавче провадження» нових видів виконавчих документів за ЗАП (і вже наявного грошового стягнення, застосованого ОМС, і потенційного визнання такими кошторисів, складених ОМС). Тобто це мав бути загальний припис «рішення ОМС, які законом визнані виконавчими документами». Також варто усунути технічну ваду ст. 96 ЗАП, у якій фактично продубльовані норми, які вносять колізійність у питання найменування правового акта, що складається для застосування грошового стягнення (використання найменувань «постанова» в абз. 2 ч. 3 і «рішення» в ч. 5 ст. 96

ЗАП). При надмірному формально-догматичному тлумаченні це може перешкоджати застосуванню цього заходу впливу.

Також варто звернути увагу на можливість обрання та застосування одразу кількох заходів впливу. Приміром, якщо зобов'язана особа повинна і виконати різні дії (одні з яких можуть бути виконані іншими особами за рахунок зобов'язаної особи, інші можуть бути виконані тільки зобов'язаною особою) та/або може бути потреба безпосереднього впливу, то адміністративний орган може обрати та застосувати одночасно два чи усі три заходи впливу. Наприклад, якщо при початку самочинного будівництва треба і демонтувати незаконний паркан, і припинити вирубку зелених насаджень тощо.

Ще один позитив ЗАП – норми про подолання опору. Якщо досі органи правопорядку могли іноді не надавати необхідної підтримки адміністративним органам (ОМС тощо), то за ЗАП у «правоохоронних органів» (хоча коректніше було б вживати конструкцію «органи правопорядку») надання такої допомоги у подоланні опору є обов'язком (абз. 2 ч. 1 ст. 99 ЗАП). Хоча тут теж потрібне формування відповідної культури і практики.

Нарешті, слід зауважити про ще одну проблему – недоліки спеціального законодавства, які також перешкоджають належному публічному адмініструванню та повноцінному використанню механізму примусового виконання адміністративних актів. Це стосується питання самочинно збудованих об'єктів. Зокрема, за ст. 38 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» [6]) у випадках самочинного будівництва адміністративні органи не можуть використати механізми ЗАП. Їм потрібно пройти судову процедуру. Це нераціонально, адже у разі, якщо адміністративний орган встановив факт самобудови, то особа повинна виконувати відповідний адміністративний акт. Якщо особа вважає свої права порушеними, то вона завжди може скористатися механізмами правового захисту, в тому числі судового оскарження. Нерозсудливою є ситуація, коли особа не виконує адміністративний акт і не оскаржує його, але при цьому не особа, а адміністративний орган має звертатися до суду для примусового виконання такого рішення. Ці «рудименти» недовіри до публічної адміністрації, до держави потрібно також усувати.

Висновки. Попри досі обмежену практику застосування механізму примусового виконання адміністративних актів за ЗАП, треба відзначити загалом важливість і необхідність такого правового регулювання, відповідних новел ЗАП. Адміністративні акти повинні виконуватися, і саме так можна досягати необхідного рівня правової культури у державі. Для підвищення рівня застосування цього механізму передусім потрібно сприяти підвищенню обізнаності адміністративних органів про суть цього механізму, формувати відповідну практику, популяризувати її. Тут важлива роль і відповідальних органів влади (передусім Мін'юсту), і науковців, і громадськості. Так має формуватися повага до закону, до публічної адміністрації, до держави.

Водночас адміністративні органи повинні коректно застосовувати відповідний механізм, з особливою увагою до складання попередження про примусове виконання (про можливе застосування заходів впливу і з наданням часу на добровільне виконання), кошторису при обранні такого заходу впливу, як виконання за рахунок зобов'язаної особи.

Уряду та законодавцеві варто усунути окремі недоліки ЗАП та іншого законодавства. Це стосується потреби: віднесення у ЗАП кошторису (при виконанні дій за рахунок зобов'язаної особи) до числа виконавчих документів (замість відшкодування цього кошторису через суд); усунення обмеження застосування грошового стягнення лише двічі (таке застосування має здійснюватися, доки не буде досягнуто мети виконання). До Закону України «Про виконавче провадження» необхідно внести зміни, які відносять документи за ЗАП, складені ОМС, до числа виконавчих документів. Наразі йдеться про рішення про застосування грошового стягнення, а в перспективі має йтися і про кошторис.

Також потрібен перегляд спеціального законодавства (зокрема, містобудівного), яке також виходитиме з принципів ефективності та розсудливості при виконанні адміністративних актів щодо знесення самочинних об'єктів будівництва за правилами ЗАП.

1. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року №2073-IX. *Голос України.* 15.06.2022. №137. **2.** Звіт щодо виконання Закону України «Про адміністративну процедуру» https://api.par.in.ua/uploads/progress_report/file_uk/55/LAP_Implementation_Report_ukr.pdf.

3. Презентація «Готовність до застосування ЗАП в ЦОВВ, на регіональному і місцевому рівнях. Результати опитування, проведеного у жовтні 2025 року». EU4PAR2. URL: https://api.par.in.ua/uploads/progress_report/

file_uk/56/Presentation_of_the_LAP_Survey_2025_Results.pdf. **4.** Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративну процедуру» / авт. кол.: О. Ф. Андрійко, В. М. Бевзенко та ін.; за заг. ред. В. П. Тимощука. Київ, 2023. 562 с. **5.** Карабін Т. Виконання адміністративних актів: нові правила адміністративно-процедурного законодавства. *Право України.* 2024. № 11. С. 71–83. **6.** Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17 лютого 2011 року № 3038-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2011. № 34. Ст. 343.

References

1. Pro administratyvnu protseduru: Zakon Ukrainy vid 17 liutoho 2022 roku № 2073-IX. *Holos Ukrainy.* 15.06.2022. №137. **2.** Zvit shchodo vykonannia Zakonu Ukrainy «Pro administratyvnu protseduru» https://api.par.in.ua/uploads/progress_report/file_uk/55/LAP_Implementation_Report_ukr.pdf. **3.** Prezentatsiia «Hotovnist do zastosuvannia ZAP v TsOVV, na rehionalnomu i mistsevomu rivniakh. Rezultaty opytuvannia, provedenoho u zhovtni 2025 roku». EU4PAR2. URL: https://api.par.in.ua/uploads/progress_report/file_uk/56/Presentation_of_the_LAP_Survey_2025_Results.pdf. **4.** Naukovo-praktychnyi komentar do Zakonu Ukrainy «Pro administratyvnu protseduru» / avt. kol.: O. F. Andriiko, V. M. Bevzenko ta in.; za zah. red. V. P. Tymoshchuka. Kyiv, 2023. 562 s. **5.** Karabin T. Vykonannia administratyvnykh aktiv: novi pravyla administratyvno-protsedurnoho zakonodavstva. *Pravo Ukrainy.* 2024. № 11. S. 71–83. **6.** Pro rehuliuvannia mistobudivnoi diialnosti: Zakon Ukrainy vid 17 liutoho 2011 roku № 3038-VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2011. № 34. st. 343.

Tymoshchuk Viktor. **Forced enforcement of administrative acts: novels s and challenges**

The article is devoted to one of the new mechanisms introduced by the Law of Ukraine “On Administrative Procedure” (LAP) – the compulsory execution of administrative acts. This novella is designed to increase the efficiency of public administration in Ukraine, providing administrative bodies with new significant powers to apply measures of influence (coercion) to execute the administrative acts adopted by them.

The more than two-year period of operation of the LAP shows that this mechanism is among the least implemented in practice, especially in local self-government bodies (LSG). Therefore, the article analyzes not only the essence of the key elements of this mechanism, but also possible obstacles to its wider implementation. Attention is drawn to the need for administrative bodies to take responsibility not only for the adoption of administrative acts, but also for their execution.

A critical analysis is made of individual norms of the LAP, legislation on enforcement proceedings, and special legislation that require adjustments for the more effective functioning of this mechanism. Among other things, this concerns the issue of recognizing “estimates” when performing actions at the expense of the obligated person as “executive documents”, including these estimates, and in general the relevant documents drawn up by LSG, among those subject to compulsory execution under the legislation on enforcement proceedings. It is also proposed to remove the restriction on only two applications of such a measure of influence as a monetary penalty, as well as to enable compulsory execution under the LAP of administrative acts in the field of urban development.

Key words: administrative procedure, administrative bodies, administrative acts, enforcement, measures of influence.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 342.9:656.13
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-140
ISSN 1563-3349

УСТИМЕНКО А. В.

СУЧАСНИЙ СТАН ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИДАЧІ ДОЗВОЛІВ НА РОЗМІЩЕННЯ, БУДІВНИЦТВО, РЕКОНСТРУКЦІЮ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ ОБ'ЄКТІВ У МЕЖАХ СМУГИ ВІДВЕДЕННЯ АВТОМОБІЛЬНИХ ДОРІГ ЗАГАЛЬНОГО КОРИСТУВАННЯ

Досліджено еволюцію правового регулювання і нормативного забезпечення видачі дозволів на розміщення, будівництво, реконструкцію та функціонування об'єктів у межах смуги відведення автомобільних доріг загального користування. Виявлено прогалини законодавства у цій сфері, зокрема відсутність порядку видачі дозволів після 2012 року. Проаналізовано негативні наслідки такої ситуації, включаючи самовільну забудову та загрози безпеці дорожнього руху. Окрему увагу приділено судовій практиці та спробам законодавчого врегулювання проблеми. Обґрунтовано необхідність прийняття ефективного нормативного акта, який забезпечить прозорість процедур, підвищення рівня безпеки та належне функціонування дорожньої інфраструктури.

Ключові слова: *смуга відведення, автомобільні дороги, дозвільна система, дорожня інфраструктура, безпека дорожнього руху, адміністративні процедури.*

Ustymenko Andrii. **The Current State of Legal Regulation of Issuing Permits for the Placement, Construction, Reconstruction, and Operation of Objects within the Right-of-Way of Public Roads**

This article analyzes the current state of legal regulation regarding the issuance of permits for the placement, construction, reconstruction, and operation of facilities within the right-of-way of public roads. The study examines the evolution of the regulatory framework in this field and identifies legislative gaps, notably the absence of an effective permit issuance procedure since 2012. It explores the negative consequences of this situation, including unauthorized construction and threats to road safety. Special attention is given to case law and legislative attempts to resolve the issue. The need to adopt an effective regulatory act that will ensure procedural transparency, improve safety

© *УСТИМЕНКО Андрій Володимирович* – аспірант відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0009-1740-7935, e-mail: AVustimenko93@gmail.com

levels, and guarantee the proper functioning of road infrastructure is substantiated.

Key words: *right-of-way, public roads, permitting system, road infrastructure, road safety, administrative procedures.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток автомобільних доріг є важливою передумовою забезпечення економічного зростання, транспортної доступності та інтеграції територій. Ефективне функціонування дорожньої інфраструктури значною мірою залежить від належного правового регулювання діяльності, пов'язаної з її будівництвом, реконструкцією, утриманням, а також розміщенням об'єктів у межах смуги відведення автомобільних доріг. У Переліку документів дозвільного характеру в сфері господарської діяльності передбачено необхідність отримання суб'єктами господарської діяльності дозволу на розміщення, будівництво, реконструкцію та функціонування об'єктів у межах смуги відведення автомобільних доріг загального користування (далі – дозвіл на об'єкти у межах смуги відведення) [1]. Такий дозвіл є необхідною передумовою не тільки безпечного і прозорого використання смуги відведення автомобільних доріг, а й забезпечення безпеки дорожнього руху в цілому. Водночас на практиці отримання дозволу на об'єкти у межах смуги відведення наразі є неможливим, що свідчить про наявність прогалин у правовому регулюванні та обумовлює актуальність проведення дослідження.

Метою статті є комплексний аналіз сучасного стану правового регулювання видачі дозволів на об'єкти у межах смуги відведення, виявлення прогалин у нормативному забезпеченні відповідних відносин, а також розроблення пропозицій щодо їх усунення.

Стан розробки проблеми. Питання дозволів на об'єкти у межах смуги відведення залишається малодослідженим у вітчизняній правовій науці. Здебільшого наукові дослідження зосереджені на аналізі дозвільних процедур у сфері транспорту, зокрема це праці таких вчених, як: В. Воліка, В. Кужеля, А. Кашканова, С. Стахнюка, І. Підберезних, А. Іванищука, Є. Сердюка, П. Хоробрих. Водночас, проблематика дозволів у сфері транспортної інфраструктури, зокрема, в межах смуг відведення автомобільних доріг, залишається поза належною увагою.

У процесі проведення дослідження використано загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, зокрема: формально-юридичний, історико-правовий, метод аналізу судової практики. Застосування зазначених методів дало змогу всебічно дослідити правове регулювання та виявити наявні прогалини у відповідній сфері.

Виклад основного матеріалу. Однією з складових Єдиної транспортної системи України є автомобільні дороги загального користування, які перебувають у державній власності та забезпечують перевезення пасажирів та вантажів, пересування всіх учасників дорожнього руху. Загальна протяжність таких доріг становить 47421,8 км, із них: 9348,3 км становлять міжнародні дороги, 7205,1 км – національна дороги, 9503 км – регіональні дороги, 21362 км – територіальні [2].

Для розміщення автомобільних доріг надаються земельні ділянки – смуги відведення. Відповідно до статті 9 Закону України від 08 вересня 2005 року № 2862-IV «Про автомобільні дороги» забороняється розміщувати об'єкти у межах смуг відведення без отримання дозволу власників доріг, органів, що здійснюють управління автомобільними дорогами. Водночас стаття 37 зазначеного Закону встановлює, що будівництво споруд, об'єктів дорожнього сервісу, автозаправних станцій, прокладення інженерних мереж та виконання інших робіт у межах смуги відведення автомобільних доріг здійснюється згідно з дозволом у порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України [3].

Дозвіл на об'єкти у межах смуги відведення є документом дозвільного характеру в сфері господарської діяльності, що видається суб'єкту господарювання з метою надання йому права на провадження певних дій або видів господарської діяльності та без наявності якого суб'єкт господарювання не може проваджувати певні дії щодо здійснення господарської діяльності або видів господарської діяльності [1; 4].

Видання дозволу на об'єкти у межах смуги відведення є важливим під кутом зору забезпечення безпеки, адже безпека на автомобільних дорогах забезпечується трьома складовими: безпечними транспортними засобами, безпечною інфраструктурою та поведінкою учасників дорожнього руху [5, с. 36]. У цьому контексті дозвіл виконує превентивну функцію, спрямовану на недопущення порушень вимог безпеки під час розміщення та експлуатації об'єктів

у межах смуги відведення, забезпечує дотримання встановлених технічних і правових стандартів, що безпосередньо впливають на належний стан дорожньої інфраструктури та безпеки руху. Попри важливе значення зазначеного дозволу в 2012 році його видача була призупинена.

Слід зазначити, що необхідність отримання дозволу на об'єкти у межах смуги відведення була передбачена законодавством України ще з часів здобуття нею незалежності. Зокрема, у постанові Кабінету Міністрів України від 30 березня 1994 року № 198 «Про затвердження Єдиних правил ремонту і утримання автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, правил користування ними» зазначалося, що будівництво споруд у межах смуг відведення автомобільних доріг здійснюється у встановленому порядку [6]. Відповідний порядок спочатку було визначено наказом Української державної корпорації з будівництва, ремонту та утримання автомобільних доріг «Укравтодор» від 10 березня 2000 року № 33 «Про затвердження Порядку видачі дозволів та погоджень» [7], а згодом – наказом Державної служби автомобільних доріг України від 08 липня 2003 року № 314 «Про затвердження Порядку видачі дозволів на розміщення, будівництво, реконструкцію та функціонування об'єктів сервісу та спеціальних конструкцій на землях дорожнього господарства вздовж автомобільних доріг загального користування» [8].

У статті 37 Закону України від 08 вересня 2005 року № 2862-IV «Про автомобільні дороги» було зазначено, що «…будівництво споруд, комплексів дорожнього сервісу, автозаправних станцій, прокладання інженерних мереж та виконання інших робіт у межах смуги відведення автомобільних доріг здійснюється за погодженням з органами державного управління автомобільними дорогами та відповідними державними органами безпеки дорожнього руху в порядку, передбаченому законодавством та відповідними нормами» [3]. На виконання цього положення Державною службою автомобільних доріг України було затверджено Порядок видачі дозволів на розміщення, будівництво, реконструкцію та функціонування об'єктів сервісу на землях дорожнього господарства та згод і погоджень на об'єкти зовнішньої реклами вздовж автомобільних доріг (далі – Порядок № 414) (наказ Державної служби автомобільних доріг України від 29 вересня 2005 року № 414) [9].

Водночас надалі законодавець уточнив підходи до правового регулювання відповідних відносин. Зокрема, Законом України від 24 вересня 2008 року № 586-VI «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху» статтю 37 Закону України «Про автомобільні дороги» було викладено у новій редакції, де встановлено, що будь-які роботи у межах смуги відведення автомобільних доріг здійснюється на підставі дозволу, який видається у порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України [10].

Таким чином, на законодавчому рівні було прямо закріплено вимогу щодо затвердження відповідного порядку саме Кабінетом Міністрів України, що зумовило необхідність приведення підзаконного нормативного регулювання у відповідність до Закону та прийняття акта, який би визначав процедуру видачі дозволів на об'єкти у межах смуги відведення.

На практиці видача дозволів на об'єкти у межах смуги відведення продовжувалася і надалі на підставі Порядку № 414. Наприклад, постановою Кабінету Міністрів України від 09 червня 2011 року № 929 «Деякі питання надання Державною інспекцією з безпеки на наземному транспорті, Державною авіаційною службою, Державною інспекцією з безпеки на морському та річковому транспорті, Державним агентством з туризму та курортів і капітанами морських торговельних портів платних адміністративних послуг» було визначено плату за видачу дозволу на розміщення, будівництво, реконструкцію та функціонування споруд, об'єктів дорожнього сервісу, зокрема автозаправних станцій у розмірі 13851,73 грн [11]. І лише наказом Міністерства інфраструктури України від 16.11.2012 № 688 Порядок № 414 визнано таким, що втратив чинність [12]. Це, у свою чергу, призвело до призупинення видачі цих документів дозвільного характеру.

Зазначена ситуація зумовила поширення на практиці випадків неупорядкованої забудови смуг відведення автомобільних доріг об'єктами дорожнього сервісу з порушенням вимог державних будівельних норм. Йдеться, зокрема, про розміщення малих архітектурних форм, закладів громадського харчування, об'єктів торгівлі, автозаправних станцій, майданчиків для паркування транспортних засобів, а також самовільне влаштування заїздів і виїздів

без дотримання їхніх геометричних параметрів. Унаслідок цього порушувалися затверджені схеми організації дорожнього руху, що негативно впливало на безпеку дорожнього руху та призводило до збільшення дорожньо-транспортних пригод.

За даними Державного агентства автомобільних доріг України, лише вздовж автомобільних доріг загального користування державного значення розміщено близько 4,6 тисячі об'єктів дорожнього сервісу, з яких приблизно 2,8 тисячі (близько 60 %) не відповідають вимогам державних будівельних норм у частині облаштування заїздів і виїздів та перехідно-швидкісних смуг [13]. Така невідповідність створює підвищені ризики виникнення дорожньо-транспортних пригод, у тому числі з тяжкими наслідками. Наприклад, у Північному апеляційному господарському суді розглядалася справа № 911/2028/22, основним питанням якої було знесення (демонтаж) самочинно влаштованого майданчика для паркування автомобілів у смузі відведення автомобільної дороги через порушення обмеження щодо використання землі у межах охоронної зони об'єкта енергетики [14].

До того ж у процесі будівництва та реконструкції автомобільних доріг нерідко виникала необхідність перенесення або переоблаштування об'єктів, зведених із порушенням нормативних вимог, за межі смуги відведення. Зокрема, у справі № 917/360/16 за позовом Служби автомобільних доріг у Полтавській області до фізичної особи-підприємця розглядалося питання щодо самовільного будівництва нежитлової будівлі кафе у межах смуги відведення автомобільної дороги. Судом встановлено, що на відповідній ділянці здійснювалися роботи з капітального ремонту автомобільної дороги державного значення, які передбачали розширення проїзної частини, ліквідацію автостанції, демонтаж елементів освітлення та будівництво надземного пішохідного переходу поблизу кафе. Водночас зазначене кафе було збудоване самочинно, що фактично унеможливило виконання передбачених проєктом будівельних робіт. За рішенням Господарського суду Полтавської області від 26 травня 2016 року фізичну особу-підприємця зобов'язано звільнити самовільно зайняту земельну ділянку в смузі відведення автомобільної дороги державного значення, за власний рахунок знести нежитлову будівлю-кафе і привести земельну ділянку в придатний для використання за цільовим призначенням стан [15].

Варто зазначити, що в Україні робилися спроби затвердити новий порядок для відновлення процедури видачі дозволу на об'єкти у межах смуги відведення, вирішення питань із забудовами й розміщення об'єктів у смугах відведення автомобільних доріг, посилення контролю за дотриманням норм чинного законодавства при розміщенні цих об'єктів. Так, у 2014 році Державним агентством автомобільних доріг України було розроблено проєкт постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання видачі дозволу на розміщення об'єкта дорожнього сервісу, будівництва, реконструкції, прокладення інженерних мереж та виконання інших робіт у межах смуги відведення автомобільних доріг загального користування», яким передбачається видача зазначених дозволів Укравтодором [16]. Однак цей документ не був підписаний Міністерством розвитку громад і територій України через ймовірне дублювання документів дозвільного характеру органами управління автомобільними дорогами загального користування та дозволів, видача яких регулюється Законом України «Про регулювання містобудівної діяльності» [13].

У контексті відсутності належного нормативного врегулювання відповідних відносин сформувалася і судова практика щодо вирішення спорів, пов'язаних із наданням дозволів на об'єкти у межах смуги відведення. Так, у справі № 540/1320/20 особа звернулася до суду з метою визнання протиправними діями відмову в наданні дозволу на будівництво споруд у межах смуги відведення автомобільної дороги та зобов'язання надати такий дозвіл. Однак відповідно до рішення Херсонського окружного адміністративного суду від 09 вересня 2020 року у справі № 540/1320/20 суд дійшов висновку, що «…без належного нормативного врегулювання відповідач не може видавати дозволи на розміщення, будівництво, реконструкцію та функціонування об'єктів сервісу на землях дорожнього господарства, оскільки у такому разі відповідач буде діяти на власний розсуд, порушуючи при цьому конституційні норми [17]. Цей висновок підтримав і П'ятий апеляційний адміністративний суд у рішення від 15 грудня 2020 року [18].

До питання врегулювання використання смуги відведення повернулися у 2022 році. Зокрема, у серпні 2022 року у Верховній Раді України було зареєстровано проєкт Закону № 7696 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання смуги відведення автомобільних доріг загального користування суб'єктами господарювання» [19]. Зазначений проєкт було розроблено з урахуванням раніше наданих пропозицій та зауважень, що стосувалися врегулювання питань використання смуги відведення автомобільних доріг. У його межах, зокрема, було запропоновано викласти статтю 37 Закону України «Про автомобільні дороги» у новій редакції. Цей проєкт був включений до порядку денного Верховної Ради України 07 лютого 2023 року, однак знято з розгляду 05 вересня 2023 року.

Уже у 2024 році у Державному агентстві відновлення та розвитку інфраструктури України була створена робоча група, що мала напрацювати зміни до Закону України «Про автомобільні дороги» в частині безпечного і прозорого використання смуги відведення автомобільних доріг загального користування [20]. А 22 травня 2025 року Міністерство розвитку громад та територій України оприлюднило проєкт постанови КМ України «Про затвердження Порядку видачі дозволі на розміщення, будівництво, реконструкцію та функціонування об'єктів в межах смуги відведення автомобільних доріг загального значення», яким мають врегулюватися процедура видачі дозволу [21]. Однак цю постанову не було прийнято.

Висновки. Проведений аналіз правового регулювання видачі дозволів на об'єкти у межах смуг відведення, а також судової практики дає підстави зробити висновок, що відсутність дієвого механізму їх видачі спричинила формування негативної практики самовільного використання таких територій, зокрема їх неупорядкованої забудови об'єктами дорожнього сервісу, яка здійснюється з порушенням вимог державних будівельних норм. Це не лише порушує вимоги законодавства, а й створює суттєві загрози безпеці дорожнього руху, ускладнює реалізацію інфраструктурних проєктів, призводить до правової невизначеності й сприяє поширенню практики самовільної забудови.

У зв'язку з цим з метою вдосконалення правового регулювання у досліджуваній сфері доцільно врегулювати процедури видачі дозволу шляхом якнайшвидшого прийняття постанови Кабінету Міністрів України, яка б чітко визначала порядок подання та розгляду заяв, перелік необхідних документів, строки прийняття рішень, підстави для відмови у видачі дозволу, а також права й

обов'язки суб'єктів звернення та уповноважених органів. Відновлення процедури видачі таких дозволів сприятиме впорядкуванню розміщення об'єктів у межах смуги відведення автомобільних доріг, підвищенню рівня безпеки дорожнього руху, забезпеченню раціонального використання земель дорожнього господарства та розвитку транспортної інфраструктури України, а також надходженню додаткових коштів до державного бюджету.

1. Про перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності: Закон України від 19.05.2011 № 3392-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3392-17#Text **2.** Загальна інформація про автомобільні дороги загального користування. URL: https://mindev.gov.ua/diialnist/napriamy/dorozhnie-hospodarstvo/tekhnichnyi-stan-avtomobilnykh-dorih-zahalnoho-vykorystannia **3.** Про автомобільні дороги: Закон України від 08 вересня 2005 року № 2862-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-15#Text **4.** Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності: Закон України від 06 вересня 2005 № 2806-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2806-15#Text **5.** Когут В.М. Підходи до забезпечення безпеки на дорогах. Огляд концепції «Безпечної системи» (Safe System). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2024. № 4. С. 35-42. DOI https://doi.org/10.32782/2311-8040/2024-4-5 **6.** Про затвердження Єдиних правил ремонту і утримання автомобільних доріг, вулиць, залізничних переїздів, правил користування ними: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 березня 1994 року № 198. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-94-%D0%BF **7.** Про затвердження Порядку видачі дозволів та погоджень: наказ Української державної корпорації з будівництва, ремонту та утримання автомобільних доріг «Укравтодор» від 10 березня 2000 року № 33. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0212-00#Text. **8.** Про затвердження Порядку видачі дозволів н розміщення, будівництво, реконструкцію та функціонування об'єктів сервісу та спеціальних конструкцій на землях дорожнього господарства вздовж автомобільних доріг загального користування: наказ Державної служби автомобільних доріг України від 08.07.2003 № 314. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0794-03#Text. **9.** Про Порядок видачі дозволі на розміщення, будівництво, реконструкцію та функціонування об'єктів сервісу на землях дорожнього господарства та згод і погоджень на об'єкти зовнішньої реклами вздовж автомобільних доріг загального користування: Наказ Державної служби автомобільних доріг України від 29.09.2005 № 414. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1266-05#Text. **10.** Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху: Закон України від 24 вересня 2008 року № 586-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-17. **11.** Деякі питання надання Державною інспекцією з безпеки на наземному транспорті, Державною авіаційною службою, Державною інспекцією з безпеки на морському та річковому транспорті, Державним агентством з туризму та курортів і капітанами морських торговельних портів платних адміністративних послуг: постановою КМ України від 09 червня 2011 року № 929. URL: https://iplex.com.ua/web/docview/index.html?db=ukr&type=doc&code=929-2011-%D0%BF&d=5 **12.** Про визнання таким, що втратив чинність, наказу Державної служби автомобільних доріг України від 29 вересня 2005 року № 414: наказ Міністерства інфраструктури України від 16.11.2012 № 688. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1953-12#Text **13.** Лист Державного агентства автомобільних доріг України від 10.02.2022 № 372/1/07-02/10. URL: https://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2022/01/656_2_19-22-proekt.pdf **14.** Постанова Північного апеляційного господарського суду від 01 червня 2023 року по справі № 911/2028/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111799021 **15.** Рішення Господарського суду Полтавської області від 26 травня 2016 року у справі №917/360/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/58072111 **16.** Повідомлення про оприлюднення доопрацьованого проекту постанови Кабінету Міністрів України «деякі питання видачі дозволу на розміщення будівництво споруд, об'єктів дорожнього сервісу, автозаправних станцій прокладання інженерних мереж та виконання інших». URL: https://restoration.gov.ua/documents/povidomlennya-pro-oprylyudnennya-doopracovanogo-proektu-postanovy-kabinetu-ministriv-ukrayiny-deyaki-pytannya-vydachi-dozvolu-na-rozmishhennya-budivnycztvo-sporud-obyektiv-dorozhnogo-servisu/ **17.** Рішення Херсонського окружного адміністративного суду від 09 вересня 2020 року № 540/1320/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91411608 **18.** Рішення П'ятого апеляційного адміністративного суду від 15 грудня 2020 року № 549/1320/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93539923 **19.** Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання смуги відведення автомобільних доріг загального користування суб'єктами господарювання: 7696 від 25.08.2022. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/40306. **20.** Працюємо над безпечним і прозорим використанням смуги відведення автомобільних доріг загального користування державного значення. URL: https://restoration.gov.ua/blog/praczyuyemo-nad-bezpechnym-i-prozorym-vykorystannyam-smugy-vidvedennya-avtomobilnyh-dorig-zagalnogo-korystuvannya-derzhavnogo-znachennya/ **21.** Проєкт постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку видачі дозволів на розміщення, будівництво, реконструкцію та функціонування об'єктів в межах смуги відведення автомобільних доріг загального користування». URL: https://mindev.gov.ua/news/proiekt-postanovy-kabinetu-ministriv-ukrainy

References

1. Pro perelik dokumentiv dozvilnoho kharakteru u sferi hospodarskoi diialnosti: Zakon Ukrainy vid 19.05.2011 № 3392-VI. URL: https://zakon.rada.

gov.ua/laws/show/3392-17#Text **2.** Zahalna informatsiia pro avtomobilni dorohy zahalnoho korystuvannia. URL: https://mindev.gov.ua/diialnist/napriamy/dorozhnie-hospodarstvo/tekhnichnyi-stan-avtomobilnykh-dorih-zahalnoho-vykorystannia **3.** Pro avtomobilni dorohy: Zakon Ukrainy vid 08 veresnia 2005 roku № 2862-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-15#Text **4.** Pro dozvilnu systemu u sferi hospodarskoi diialnosti: Zakon Ukrainy vid 06 veresnia 2005 № 2806-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2806-15#Text **5.** Kohut V. M. Pidkhody do zabezpechennia bezpeky na dorohakh. Ohliad kontseptsii «Bezpechnoi systemy» (Safe System). *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* 2024. № 4. S. 35-42. DOI https://doi.org/10.32782/2311-8040/2024-4-5. **6.** Pro zatverdzhennia Yedynykh pravyl remontu i utrymannia avtomobilnykh dorih, vulyts, zaliznychnykh pereizdiv, pravyl korystuvannia nymy: postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30 bereznia 1994 roku № 198. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-94-%D0%BF **7.** Pro zatverdzhennia Poriadku vydachi dozvoliv ta pohodzhen: nakaz Ukrainskoi derzhavnoi korporatsii z budivnytstva, remontu ta utrymannia avtomobilnykh dorih «Ukravtodor» vid 10 bereznia 2000 roku № 33. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0212-00#Tex. **8.** Pro zatverdzhennia Poriadku vydachi dozvoliv n rozmishchennia, budivnytstvo, rekonstruktsiiu ta funktsionuvannia obiektiv servisu ta spetsialnykh konstruktsii na zemliakh dorozhnoho hospodarstva vzdovzh avtomobilnykh dorih zahalnoho korystuvannia: nakaz Derzhavnoi sluzhby avtomobilnykh dorih Ukrainy vid 08.07.2003 № 314. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0794-03#Text **9.** Pro Poriadok vydachi dozvoli na rozmishchennia, budivnytstvo, rekonstruktsiiu ta funktsionuvannia obiektiv servisu na zemliakh dorozhnoho hospodarstva ta zghod i pohodzhen na obiekty zovnishnoi reklamy vzdovzh avtomobilnykh dorih zahalnoho korystuvannia Nakaz Derzhavnoi sluzhby avtomobilnykh dorih Ukrainy vid 29.09.2005 № 414. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1266-05#Text **10.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vdoskonalennia rehuliuvannia vidnosyn u sferi zabezpechennia bezpeky dorozhnoho rukhu: Zakon Ukrainy vid 24 veresnia 2008 roku № 586-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-17 **11.** Deiaki pytannia nadannia Derzhavnoiu inspektsiieiu z bezpeky na nazemnomu transporti, Derzhavnoiu aviatsiinoiu sluzhboiu, Derzhavnoiu inspektsiieiu z bezpeky na morskomu ta richkovomu transporti, Derzhavnym ahentstvom z turyzmu ta kurortiv i kapitanamy morskykh torhovelnykh portiv platnykh administratyvnykh posluh: postanovoiu KM Ukrainy vid 09 chervnia 2011 roku № 929. URL: https://iplex.com.ua/web/doc-view/index.html?db=ukr&type=doc&code=929-2011-%D0%BF&d=5 **12.** Pro vyznannia takym, shcho vtratyv chynnist, nakazu Derzhavnoi sluzhby avtomobilnykh dorih Ukrainy vid 29 veresnia 2005 roku № 414: nakaz Ministerstva infrastruktury Ukrainy vid 16.11.2012 № 688. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1953-12#Text **13.** Lyst Derzhavnoho ahentstva avtomobilnykh dorih Ukrainy vid 10.02.2022 № 372/1/07-02/10.

URL: https://www.drs.gov.ua/wp-content/uploads/2022/01/656_2_19-22-proekt.pdf **14.** Postanova Pivnichnoho apeliatsiinoho hospodarskoho sudu vid 01 chervnia 2023 roku po spravi № 911/2028/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/111799021 **15.** Rishennia Hospodarskoho sudu Poltavskoi oblasti vid 26 travnia 2016 roku u spravi №917/360/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/58072111 **16.** Povidomlennia pro opryliudnennia doopratsovanoho proektu postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy «deiaki pytannia vydachi dozvolu na rozmishchennia budivnytstvo sporud, obiektiv dorozhnoho servisu, avtozapravnykh stantsii prokladannia inzhenernykh merezh ta vykonannia inshykh». URL: https://restoration.gov.ua/documents/povidomlennya-pro-oprylyudnennya-doopraczovanogo-proektu-postanovy-kabinetu-ministriv-ukrayiny-deyaki-pytannya-vydachi-dozvolu-na-rozmishhennya-budivnycztvo-sporud-obyektiv-dorozhnogo-servisu/ **17.** Rishennia Khersonskoho okruzhnoho administratyvnoho sudu vid 09 veresnia 2020 roku № 540/1320/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/91411608 **18.** Rishennia Piatoho apeliatsiinoho administratyvnoho sudu vid 15 hrudnia 2020 roku № 549/1320/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93539923 **19.** Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vykorystannia smuhy vidvedennia avtomobilnykh dorih zahalnoho korystuvannia subiektamy hospodariuvannia: 7696 vid 25.08.2022. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/40306 **20.** Pratsiuiemo nad bezpechnym i prozorym vykorystanniam smuhy vidvedennia avtomobilnykh dorih zahalnoho korystuvannia derzhavnoho znachennia. URL: https://restoration.gov.ua/blog/praczyuyemo-nad-bezpechnym-i-prozorym-vykorystannyam-smugy-vidvedennya-avtomobilnyh-dorig-zagalnogo-korystuvannya-derzhavnogo-znachennya/ **21.** Proiekt postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennia Poriadku vydachi dozvoliv na rozmishchennia, budivnytstvo, rekonstruktsiiu ta funktsionuvannia obiektiv v mezhakh smuhy vidvedennia avtomobilnykh dorih zahalnoho korystuvannia» . URL: https://mindev.gov.ua/news/proiekt-postanovy-kabinetu-ministriv-ukrainy

Ustymenko Andrii. **The Current State of Legal Regulation of Issuing Permits for the Placement, Construction, Reconstruction, and Operation of Objects within the Right-of-Way of Public Roads**

This article analyzes the current state of legal regulation governing the issuance of permits for the placement, construction, reconstruction, and operation of objects within the right-of-way of public roads in Ukraine. The study examines the evolution of the regulatory framework in this area and identifies significant legislative gaps, in particular the absence of a valid procedure for issuing such permits since 2012. It is established that, despite the formal requirement to obtain permits, their practical issuance has been suspended, leading to legal uncertainty and inconsistencies in law enforcement.

It is highlighted the negative consequences of this situation, including the spread of unauthorized construction within road right-of-way areas, violations

of state building standards, and increased risks to road safety. Particular attention is paid to judicial practice, which demonstrates the competent authorities' inability to issue permits in the absence of a clear regulatory framework and confirms the existence of systemic legal deficiencies. The article also reviews legislative attempts to address the problem, including draft laws and regulatory initiatives that have not yet been implemented.

It is substantiated that the necessity of adopting a comprehensive legal act that would clearly define the procedure for issuing permits, including application requirements, decision-making timelines, and grounds for refusal. It is concluded that restoring an effective permitting mechanism is essential to ensure legal certainty, improve road safety, regulate land use within road right-of-way areas, and support the sustainable development of transport infrastructure.

Key words: right-of-way, public roads, permitting system, road infrastructure, road safety, administrative procedures.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 07.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 342.9
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-153
ISSN 1563-3349

В. В. АСТРЕЙКО

МЕДІАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Розглянуто медіацію як об'єкт адміністративно-правового регулювання крізь призму впровадження Закону України «Про адміністративну процедуру». Висвітлено трансформацію правовідносин між адміністративними органами та приватною особою, де медіація постає інструментом переходу від вертикальної моделі підпорядкування до горизонтальної моделі паритетного діалогу. Особлива увага приділена розмежуванню медіації за Законом України «Про адміністративну процедуру» та за Кодексом адміністративного судочинства України. Автор систематизує ланцюжок юридичних фактів, що забезпечують динаміку адміністративно-правових відносин: від укладення договору про проведення медіації, що є підставою для зупинення адміністративного провадження за скаргою, до прийняття фінального адміністративного акта на основі досягнутого компромісу. Розкрито роль принципів «належного врядування» та концепції «людиноцентризму» як ціннісного фундаменту примирних процедур. Виявлено прогалини законодавства, зокрема відсутність повноважень адміністративного органу на примирення з учасниками провадження та механізму їх реалізації, чітких приписів законодавця щодо необхідності участі заінтересованих осіб у примирювальній процедурі тощо. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення вітчизняного законодавства.

Ключові слова: *медіація, публічно-правові відносини, адміністративно-правове регулювання, альтернативні способи врегулювання спорів, об'єкт, суб'єкти та зміст медіаційної угоди, публічно-правовий спір.*

Astreiko Viktoriia. Mediation as an object of administrative-legal regulation

The article examines mediation as an object of administrative and legal regulation through the prism of the implementation of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure". The paper highlights the transformation of legal relations between administrative bodies and a private individual, where mediation becomes a tool for transition from a vertical model of subordination

© *АСТРЕЙКО Вікторія Вікторівна* – аспірантка відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0006-5644-6038; e-mail:viktoriaa@meta.ua

to a horizontal model of parity dialogue. Particular attention is paid to the distinction between mediation under the Law of Ukraine "On Administrative Procedure" and the Code of Administrative Justice of Ukraine. The author systematizes the chain of legal facts that ensure the dynamics of administrative and legal relations: from the conclusion of an agreement on mediation, which is the basis for stopping administrative proceedings on a complaint, to the adoption of a final administrative act based on the compromise reached. The role of the principles of "good governance" and the concept of "human-centrism" as the value foundation of conciliation procedures is revealed. Gaps in the current legislation were identified, in particular, the lack of authority of the administrative body to reconcile with the participants in the proceedings and the mechanism for their implementation, clear instructions of the legislator regarding the need for the participation of interested parties in the conciliation procedure, etc. Based on the results of the scientific search, proposals were formulated to improve domestic legislation.

Key words: *mediation, public-legal relations, administrative-legal regulation, alternative dispute resolution methods, object, subjects and content of the mediation agreement, public-legal dispute.*

Постановка проблеми. Медіація, як спосіб альтернативного вирішення спорів у публічно-правових відносинах, набуває дедалі більшого значення в сучасному правовому середовищі. Вона пропонує ефективні механізми для досягнення компромісу між сторонами, уникаючи тривалих та витратних судових процесів. Однак для належного функціонування медіації необхідне чітке адміністративно-правове регулювання, яке визначає рамки та принципи цього процесу.

В умовах стрімких змін у правовій системі медіація стає об'єктом адміністративно-правового регулювання, що потребує глибокого аналізу її структури, функцій та ролі на практиці. Важливість вивчення цієї теми зумовлена не лише прагненням удосконалити механізми вирішення публічно-правових спорів, а й необхідністю забезпечення правового захисту всіх учасників процесу, які застосовують медіацію для врегулювання спорів.

Ступінь розробки проблеми та методи дослідження. Прийняття Закону України «Про медіацію» активізувало наукові дослідження альтернативних способів врегулювання спорів, зокрема публічно-правових. Наразі медіації присвячено значну кількість наукових досліджень, існують різні практичні підходи до її застосування в різних галузях. Питанням сутності правовідносин та

адміністративно-правового регулювання медіації присвячені праці С. Білуги [1], Н. Боженко [2], А. Бортнікової [3], С. Корінного [4], Н. Мазаракі [5], Л. Романадзе [6], О. Сидєльнікова [7], К. Токарєвої [8], В. Яковлєва [9] та інших. Однак, враховуючи, що інститут медіації активно розвивається в Україні, недостатньо дослідженими залишаються особливості застосування медіації у адміністративному провадженні за скаргою, що актуалізує обрану тематику дослідження.

Методологічну основу статті становлять формально-логічний, структурно-функціональний та системний методи.

Мета статті. Основною метою статті є розкриття особливостей медіації як об'єкта адміністративно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Традиційно в науковій літературі об'єктом правового регулювання вважають суспільні відносини, поведінку та діяльність суб'єктів права, певні соціальні процеси. Адміністративно-правове регулювання відрізняється від правового регулювання своїм предметом, а саме – особливою групою суспільних відносин, які виникають, розвиваються та припиняються у сфері публічного управління.

Слід зауважити, медіація в публічно-правовій сфері може застосовуватися під час розгляду публічно-правових спорів у межах адміністративного судочинства, згідно з КАС України, а також у межах адміністративного провадження за скаргою, відповідно до положень Закону України «Про адміністративну процедуру» (далі – ЗАП). Проте необхідно розмежовувати здійснення медіації в цих сферах. Адже вони мають свої особливості. Питання застосування медіації у судовому процесі в Україні досліджували науковці, зокрема Н. Мазаракі, О. Сидєльніков та інші. Ми ж у даній статті зосередимо свою увагу на ґрунтовному розгляді можливостей застосування медіації в адміністративній процедурі. Для глибшого розуміння природи даного інституту у публічно-правовій сфері важливо розрізняти медіацію як процедурну форму (ЗАП) та як процесуальну форму (КАСУ):

– процедурна форма (за ЗАП) застосовується безпосередньо в органі публічної адміністрації під час адміністративного провадження за скаргою. Вона спрямована на примирення учасників провадження;

– процесуальна форма (за КАСУ) реалізується під час судового розгляду справи.

Згідно зі ст. 64 ЗАП, медіація є офіційною підставою для зупинення адміністративного провадження, що підкреслює її юридичну вагу як законного етапу прийняття рішення [10]. Варто зауважити, що медіація традиційно розглядалася як процесуальна форма примирення сторін, метою якої є припинення судового розгляду шляхом досягнення консенсусу. Натомість нова парадигма адміністративного права, закріплена в ЗАП, переносить акцент на досудову (процедурну) медіацію, що дозволяє вирішувати конфлікт на етапі його зародження в органах публічної адміністрації.

Концептуальні відмінності між зазначеними формами медіації доцільно систематизувати у вигляді порівняльної таблиці:

Таблиця 1

Порівняльна характеристика досудової медіації за ЗАП та медіації за КАСУ

Критерій	**Адміністративна процедура (ЗАП)**	**Адміністративний процес (КАСУ)**
Суб'єкт	Адміністративний орган (публічна адміністрація)	Адміністративний суд
Характер	Позасудовий (досудовий)	Судовий
Роль медіації	Процедурний елемент прийняття рішення про зупинення чи закриття адміністративного провадження	Процесуальний спосіб закриття справи
Результат	Процедурне рішення про зупинення/ закриття провадження, адміністративний акт	Ухвала суду про затвердження угоди

Водночас, незалежно від виду медіації при вирішенні публічно-правових спорів, необхідна чітка регламентація прав та обов'язків всіх сторін. Це зумовлено насамперед потребою реалізації принципу правової визначеності та забезпечення балансу між приватними інтересами особи і публічним інтересом держави. Для глибшого розуміння механізму такої регламентації слід звернутися до структури відповідних правовідносин. Зокрема, В. Яковлєв зазначає, що «елементами правовідносин у сфері здійснення медіації виступають суб'єкт, об'єкт, зміст (суб'єктивні права та обов'язки суб'єктів правовідносин), юридичні факти, які спричиняють виникнення, зміну чи припинення правовідносин у сфері здійснення медіації. Виходячи з того, що об'єктом правовідносин є те, на що вони спрямовані, об'єктом відносин у сфері здійснення медіації виступають спірні правовідносини певного виду або комплекс спірних відносин різних видів, розбіжності щодо спору, з метою врегулювання яких здійснюється ця процедура» [9, с. 145].

Тісно пов'язаним із об'єктом є і суб'єктний склад медіації в публічній сфері, який є специфічним. З точки зору Закону України «Про медіацію», суб'єктами медіаційної процедури є адміністративний орган, який в межах медіації відмовляється від одностороннього владного впливу на користь діалогу; особа/особи (фізичні або юридичні), чиї суб'єктивні публічні права стали предметом спору; медіатор - незалежний суб'єкт, який не наділений владними повноваженнями щодо сторін, але забезпечує процедурні рамки примирення. Така тристороння конструкція дозволяє трансформувати вертикальні відносини підпорядкування у горизонтальні відносини паритетного діалогу.

Аналіз вітчизняного законодавства дає змогу стверджувати, шо на сьогодні відсутні правові норми, які б чітко визначали повноваження на участь та механізм участі адміністративних органів у медіації. Зокрема, у ЗАП закріплена можливість досягнення примирення на будь-якому етапі здійснення адміністративного провадження за скаргою між учасниками адміністративного провадження [10]. Однак адміністративний орган не є учасником адміністративного провадження за скаргою. Тобто з положень ЗАП слідує, що адміністративний орган не може брати участь у процедурі примирення шляхом медіації. Також у законах України «Про центральні органи виконавчої влади», «Про місцеві державні адміністрації», «Про державну службу», «Про місцеве самоврядування в Україні» відсутні правові норми, які б дозволяли посадовим особам означених адміністративних органів досягти примирення з учасниками адміністративного провадження за скаргою [11,12]. Водночас, відповідно до частини 2 статті 19 Конституції України, «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [13].

Власне, це означає, що для застосування медіації за ЗАП потрібно внести зміни і доповнення до вказаних вище нормативно- правових актів і закріпити відповідні повноваження посадових осіб адміністративних органів на участь у процедурі примирення з учасниками провадження.

Варто також звернути увагу на той факт, що при застосуванні медіації у публічно-правовій сфері змінюється парадигма статусу особи. Якщо у традиційному адміністративному провадженні особа часто є лише отримувачем рішення, то у медіації вона стає його активним співавтором. Завдяки медіації приватна особа долає свою процедурну нерівність, реалізуючи концепцію «людиноцентризму» (В. Авер'янов, Р. Мельник та В. Бевзенко), згідно з якою особа постає рівноправним партнером держави у формуванні змісту адміністративного акта [14; 15]. Ключову роль у підтримці цього балансу відіграє медіатор. У публічно - правових спорах він має найскладнішу роль, оскільки має забезпечити не лише рівність сторін, а й слідкувати за тим, щоб угода не порушувала закон, адже публічна адміністрація не може домовитися про те, що суперечить її компетенції. Таким чином, медіатор виступає нейтральним фахівцем, який забезпечує баланс інтересів, легітимізацію результату. Статус медіатора базується на принципах незалежності та конфіденційності, що закріплені в Законі України «Про медіацію». Як слушно зазначає Н. Мазаракі, «не може бути справедливого рішення спору, якщо медіатор не забезпечив рівності сторін медіації, чинив на них тиск» [5, с. 100].

Слід зауважити, що суб'єктний склад медіації у публічній сфері не обмежується лише адміністративним органом, учасником/учасниками адміністративного провадження та посередником. Зокрема, у публічних спорах може з'являтися четвертий суб'єкт – заінтересовані особи, на чиї інтереси впливає/ може вплинути адміністративний акт (наприклад, сусіди при спорі щодо будівництва). Уведення категорії «заінтересовані особи» є принциповою новелою ЗАП, оскільки раніше в українському законодавстві така категорія учасників не зустрічалася в адміністративній процедурі [16]. На нашу думку, медіація за ЗАП передбачає необхідність залучення заінтересованих осіб, інакше угода за результатами медіації може бути визнана недійсною, оскільки умови угоди не повинні містити положень, що порушують права та інтереси інших осіб, інтереси держави або суспільні інтереси. Водночас Закон України «Про медіацію» визначає, що учасниками медіації є медіатор (медіатори), сторони медіації, їхні представники, законні представники, захисники, перекладач, експерт та інші особи, визначені за домовленістю сторін медіації [17]. Такий підхід законодавця дозволяє зробити висновок про те, що Закон України «Про медіацію» не містить чіткої вказівки на необхідність залучення заінтересованих осіб, хоча, з точки зору вимог до якості закону, це повинно бути регламентовано Законом та передбачати обов'язкове повідомлення про процедуру медіації всіх заінтересованих осіб, оскільки їх участь є запорукою легітимності майбутнього адміністративного акта, прийнятого за результатами медіації. Також важливо закріпити в ЗАП, як зазначає О. Маркова, обов'язок адміністративного органу повідомити особу про можливості врегулювання спору шляхом медіації [18, с. 205]. Необхідність такої деталізації зумовлена тим, що публічно-правовий спір апріорі передбачає нерівність через владний статус однієї зі сторін. Н. Писаренко зазначає, що у публічній сфері спори обумовлені переважно владною діяльністю органів публічної адміністрації. Їх учасники – владні суб'єкти та приватні особи – вважаються «нерівними» у правовідносинах, з яких виникають спори. Державні органи та органи місцевого самоврядування впливають на поведінку інших та коригують її відповідно до встановлених законом вимог, тоді як приватні особи повинні або підкорятися цьому впливу, або, якщо він порушує їх права, свободи, інтереси, протистояти йому, у тому числі шляхом судового захисту. Вочевидь, справедливе вирішення подібних конфліктних ситуацій неможливе без закріплення за учасниками публічно-правового спору процесуальних прав та обов'язків, здійснення яких дозволяє «нерівним» у відносинах суб'єктам стати «рівними» у процесі [19, с. 79]. Ця думка є актуальною і при здійсненні адміністративного провадження за скаргою. Тому ми поділяємо позицію Н. Писаренко щодо необхідності детального законодавчого закріплення обсягу прав і обов'язків кожної зі сторін медіації, зокрема закріплення повноважень адміністративного органу на примирення в законах України «Про центральні органи виконавчої влади», «Про місцеві державні адміністрації», «Про державну службу», «Про місцеве самоврядування в Україні», у ЗАП, а також прав медіатора у ЗАП та Законі України «Про медіацію» припини-

ти процедуру в односторонньому порядку, якщо виявить ознаки тиску з боку адміністративного органу на приватну особу, медіатора або використання процедури медіації для імітації діалогу. Більше того, вважаємо за необхідне, щоб законодавчі акти, зокрема ЗАП, Закон України «Про медіацію», окрім регламентації відносин між безпосередніми сторонами медіації, комплексно регламентували відносини кожної зі сторін медіації з медіатором, у тому числі адміністративного органу із медіатором, зацікавлених осіб - з медіатором та сторонами медіації, а також взаємодію всіх учасників із організаціями, що забезпечують медіацію. Така всебічна регламентація дозволить перетворити медіацію на передбачуваний та правовий інструмент вирішення публічних конфліктів.

Зміст адміністративно-правових відносин полягає у взаємозв'язку зафіксованих в адміністративному праві суб'єктивних публічних прав та юридичних обов'язків учасників даних відносин, коли кожному зафіксованому в адміністративно-правовій нормі суб'єктивному праву відповідає юридичний обов'язок, і навпаки [20, с. 8]. Зміст або ж суб'єктивні права та обов'язки суб'єктів правовідносин у сфері медіації визначаються в Законі України «Про медіацію» та має деталізуватися в медіаційній угоді, яка укладається між учасниками медіації [17]. При цьому правовідносини у даній сфері не є статичними. Їх рух та трансформація зумовлені дією конкретних юридичних фактів. До останніх варто віднести укладання договору про проведення медіації (як момент виникнення процедурних прав і обов'язків), підписання угоди за результатами медіації (як акт фіксації домовленості сторін у погодженій формі) та, за потреби, факти припинення процедури без досягнення згоди. Динаміка адміністративно-правових відносин у медіації забезпечується послідовним ланцюжком таких юридичних фактів. Початковим етапом є укладання договору про проведення медіації, що згідно зі ст. 64 ЗАП тягне за собою, як нами вже зазначалося, правовий наслідок у вигляді зупинення провадження [10]. Центральним фактом виступає угода за результатами медіації, яка фіксує досягнутий компроміс. Проте особливістю публічної сфери є необхідність фіналізації цих домовленостей. Зокрема, у випадку досягнення примирення учасниками адміністративного провадження, адміністративний орган приймає процедурне рішення про закриття такого провадження. Якщо ж учасники адміністративного провадження не досягли примирення, то розгляд справи поновлюється і після завершення її розгляду адміністративний орган приймає адміністративний акт [10].

Ефективне функціонування цього механізму неможливе без належного ціннісного підґрунтя, оскільки принципи адміністративно-правового регулювання не просто декларують ідеї, а дістають втілення у процедурі медіації, визначаючи її зміст та спрямованість. Зокрема, публічна адміністрація в процедурі медіації діє не як каральний орган, а як гарант суспільного інтересу, який визнає, що цей інтерес може бути краще задоволений через компроміс, ніж через примус. Така парадигма повністю відповідає принципу «належного врядування» (Good Governance). Як зазначають Р. Мельник та В. Бевзенко, за допомогою або через принципи належного врядування досягаються й інші цілі: мінімізація корупції, врахування думки меншості під час прийняття адміністративних актів, залучення інституцій громадянського суспільства до реалізації публічного адміністрування. Крім того, реалізація публічного адміністрування має здійснюватися у тісній співпраці публічної адміністрації та приватних осіб. Необхідність цього випливає щонайменше з двох статей Конституції України, в яких зазначено, що: а) носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ (ст. 5) та б) громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38). Потреба в об'єднанні зусиль публічної адміністрації та приватних осіб під час реалізації публічного адміністрування пов'язана з тим, що лише через такий симбіоз можна забезпечити розробку таких юридичних актів та процедур їх реалізації, які максимально відповідатимуть очікуванням та потребам суспільства. Відтак процес медіації допомагає реалізовувати принцип участі у прийнятті рішення. У контексті досліджуваної теми принцип прозорості зобов'язує публічну адміністрацію таким чином організувати своє функціонування, щоб процеси та належне інформаційне забезпечення були доступними приватним особам для ознайомлення. Прозорість діяльності суб'єктів публічної адміністрації має сприяти підвищенню її ефективності, оскільки вона надає учасникам відповідних відносин можливість краще оцінити контекст рішень, які приймаються, що призводить до підвищення рівня їх передбачуваності [15]. Якщо дивитися на принцип прозорості крізь призму медіаційної

процедури, то медіація дозволяє не тільки інформувати населення про прийняті рішення, а допомагає приватним особам зрозуміти мотиви та причини прийняття тих чи інших рішень, що зміцнює довіру до суб'єктів владних повноважень. О. Маркова вважає, що запровадження медіації в адміністративну процедуру необхідно починати із доповнення переліку принципів адміністративної процедури в Законі України «Про адміністративну процедуру». На її думку, доцільно передбачити принцип «гарантування альтернативних засобів захисту», оскільки наявність альтернативної можливості в питанні вибору засобів захисту є логічною і відповідає європейським стандартам захисту прав та інтересів приватних осіб у відносинах з адміністративними органами [18, с. 204]. Проте, враховуючи, що в адміністративній процедурі медіація виступає інструментом реалізації права на примирення, пропонується уточнити назву принципу – «принцип гарантування доступу до примирних процедур», що краще відповідає природі адміністративної процедури, термінології ЗАП та включає, в тому числі, доступ до застосування медіації.

Попри сприятливі правові умови для примирення на практиці випадки примирення у спорах за участю адміністративного органу поки є поодинокими (судові справи № 809/1290/17, 1740/2482/18, 1540/4459/18, 1540/4760/18). Існують різні фактори, що впливають на готовність адміністративного органу до примирення, – відсутність повноважень на примирення у представників органу, відсутність належного обсягу дискреції для визначення умов примирення. Але надалі не повинна підтримуватися практика, коли адміністративні органи безперспективно оскаржують рішення суду замість того, щоб взяти на себе відповідальність за досягнення примирення [16]. Зазвичай врегулювання спору за участю судді не завершується примиренням. Іноді сторони можуть використовувати процедуру медіації для затягування розгляду справи в суді або здійснення адміністративного провадження за скаргою. Для уникнення маніпулювання своїми правами сторонами судового процесу та учасниками адміністративного провадження за скаргою важливим є чітка законодавча регламентація строків проведення медіації та умов. за яких медіатор може зупинити медіацію, якщо справжніми мотивами сторін та учасників адміністративного провадження для проведення медіації є затягування розгляду справи.

Також для проведення медіації важливо залучення незалежного сертифікованого медіатора, а не проведення процедури суддею чи посадовою особою особисто. Адже тільки професійний медіатор може забезпечити повною мірою дотримання принципів медіації та нейтральність, незалежність і неупередженість. Відтак на зміну практиці безперспективного оскарження має прийти модель відповідального управління, де адміністративний орган стає активним учасником досягнення взаємоприйнятного результату.

Висновки. Адміністративно-правове регулювання медіації в Україні перебуває на етапі активної трансформації, де ключовим викликом є подолання колізії між нормами Закону «Про адміністративну процедуру» та компетенційними законами, які наразі не містять прямих повноважень посадових осіб на укладення угод за результатами медіації. Дослідження підкреслює необхідність переходу від вертикальної моделі владного підпорядкування до горизонтального паритетного діалогу, що реалізує концепцію «людиноцентризму» та принципи належного врядування. Для перетворення медіації з декларативної норми на дієвий інструмент пропонується чітка законодавча регламентація статусу всіх учасників (включаючи заінтересованих осіб), залучення виключно незалежних сертифікованих медіаторів та запровадження правових запобіжників проти зловживань. Успішне впровадження цієї моделі дозволить адміністративним органам відмовитися від практики безперспективних судових оскаржень на користь досягнення взаємоприйнятних результатів, що зміцнить довіру суспільства до суб'єктів владних повноважень.

1. Білуга С.С. Досудове врегулювання адміністративно-правових спорів: автореф. дис. ... канд. юрид. н. Одеса, 2015. 22 с. **2.** Боженко Н.В. Адміністративно-правове забезпечення медіації як способу вирішення адміністративних спорів: дис. … канд. юрид. н. Запоріжжя, 2018. 214 с. **3.** Бортнікова А. Г. Правові засади застосування медіації як способу вирішення публічно-правових спорів: дис. … канд. юрид. н: Київ, 2019. 286 с. **4.** Корінний С.О. Впровадження медіації в адміністративний процес України: дис. … канд. юрид. н. ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород, 2019. 243 с. **5.** Мазаракі Н.А. Медіація в Україні: теорія та практика: монографія. Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 276 с. **6.** Романадзе Л.Д. Врегулювання спору за участю судді та інші процесуальні новели: вплив на розвиток медіації. URL: http://mediation.ua/wp-content/uploads/2017/05/

Stattya-pro-Mediatsiyu-v-proektah-protseskodeksiv-2.pdf. **7.** Сидєльніков О.Д. Інститут примирення сторін в адміністративному судочинстві: автореф. дис. … канд. юрид. н. Харків, 2017. 21 с. **8.** Токарєва К. С. Питання об'єкта адміністративно-правового регулювання медіації. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 3. С. 115-120. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2020.20 **9.** Яковлєв В. В. Присудова та позасудова медіація: основні ознаки. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.* 2017. Вип. 26. С. 139-151. **10.** Про адміністративну процедуру: Закон України від 16.11.2021 р. № 3475. URL: https://http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68834 (дата звернення 25.04.2026). **11.** Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII : станом на 12 квіт. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text (дата звернення: 27.04.2026). **12.** Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР: станом на 12 квіт. 2026 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text (дата звернення: 27.04.2026). **13.** Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996, № 30, ст. 141, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення 23.04.2026). **14.** Авер'янов В. Б. Нова доктрина українського адміністративного права на етапі становлення. *Актуальні проблеми держави і права.* 2007. № 35. С. 10-17. **15.** Мельник Р. С., Бевзенко В.М. Загальне адміністративне право: навч. посіб. / за заг. ред. Р.С. Мельника. Київ: Ваіте, 2014. 376 с. **16.** Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративну процедуру» / авт. кол.: Андрійко О. Ф., Бевзенко В. М. та ін.; за заг. ред. В. П. Тимощука. Київ, 2023. 545 с. **17.** Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2022. № 7. Ст. 51, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX#Text (дата звернення 23.04.2026). **18.** Маркова О.О. Запровадження медіації в адміністративну процедуру: трансформація відносин. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2022, № 4, Ч. 2. С. 202–206. **19.** Писаренко Н. Б. Концептуальні основи адміністративного судочинства в Україні : дис. ... докт. юрид. н. Харків, 2019. 400 с. **20.** Галунько В. Адміністративно-правові відносини: алгоритм дослідження суспільних відносин. *Наукові записки Кіровоградського державного університету імені Володимира Винниченка.* Сер. Право. 2017. № 1. С. 4-10.

References

1. Biluha S. S. Dosudove vrehuliuvannia administratyvno-pravovykh sporiv : avtoref. dys. ... kand. yuryd. n. Odesa, 2015. 22 s. **2.** Bozhenko N. V. Administratyvno-pravove zabezpechennia mediatsii yak sposobu vyrishennia administratyvnykh sporiv: dys. … kand. yuryd. n. Zaporizhzhia, 2018. 214 s. **3.** Bortnikova A. H. Pravovi zasady zastosuvannia mediatsii yak sposobu vyrishennia publichno-pravovykh sporiv: dys. … kand. yuryd. n. Kyiv, 2019. 286 c. . **4.** Korinnyi S.O. Vprovadzhennia mediatsii v administratyvnyi protses

Ukrainy. dys. … kand. yuryd. Nauk: 12.00.07. DVNZ «Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet», Uzhhorod, 2019. 243 s. **5.** Mazaraki N.A. Mediatsiia v Ukraini: teoriia ta praktyka: monohrafiia. Instytut zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. Kyiv: Kyiv. nats. torh.-ekon. un-t, 2018. 276 s. **6.** Romanadze L.D. Vrehuliuvannia sporu za uchastiu suddi ta inshi protsesualni novely: vplyv na rozvytok mediatsii. URL: http://mediation.ua/wp-content/uploads/2017/05/Stattya-pro-Mediatsiyu-v-proektah-protseskodeksiv-2.pdf. **7.** Sydielnikov O.D. Instytut prymyrennia storin v administratyvnomu sudochynstvi: avtoref. dys. … kand. yuryd. n. Kharkiv, 2017. 21 c. **8.** Tokarieva K. S. Pytannia obiekta administratyvno-pravovoho rehuliuvannia mediatsii. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2020. № 3. S. 115-120. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2020.20 **9.** Iakovliev V. V. Prysudova ta pozasudova mediatsiia: osnovni oznaky. Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H .S. Skovorody. 2017. Vyp. 26. S. 139-151. **10.** Pro administratyvnu protseduru: Zakon Ukrainy vid 16.11.2021 r. № 3475. URL: https://http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68834 (data zvernennia 25.04.2026). **11.** Pro derzhavnu sluzhbu : Zakon Ukrainy vid 10.12.2015 № 889-VIII : stanom na 12 kvit. 2026 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text (data zvernennia: 27.04.2026). **12.** Pro mistseve samovriaduvannia v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 21.05.1997 № 280/97-VR : stanom na 12 kvit. 2026 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-vr#Text (data zvernennia: 27.04.2026). **13.** Konstytutsiia Ukrainy vid 28 chervnia 1996 r. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996, № 30, st. 141, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (data zvernennia 23.04.2026). **14.** Averianov V. B. Nova doktryna ukrainskoho administratyvnoho prava na etapi stanovlennia. *Aktualni problemy derzhavy i prava.* 2007. № 35. S. 10-17. **15.** Melnyk R. S., Bevzenko V. M. Zahalne administratyvne pravo: Navchalnyi posibnyk / Za zah. red. R.S. Melnyka. Kyiv: Vaite, 2014. 376 s. **16.** Naukovo-praktychnyi komentar do Zakonu Ukrainy «Pro administratyvnu protseduru» / avt. kolektyv: Andriiko O. F., Bevzenko V. M. ta in.; za zah. red. V. P. Tymoshchuka. Kyiv, 2023 545 s. **17.** Pro mediatsiiu: Zakon Ukrainy vid 16.11.2021 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2022. № 7. St. 51, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX#Text (data zvernennia 23.04.2026). **18.** Markova O.O. Zaprovadzhennia mediatsii v administratyvnu protseduru: transformatsiia vidnosyn. *Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys.* 2022, № 4, Ch. 2. S. 202–206. **19.** Pysarenko N. B. Kontseptualni osnovy administratyvnoho sudochynstva v Ukraini: dys. ... dokt. yuryd. n. Kharkiv, 2019. 400 s. **20.** Halunko V. Administratyvno-pravovi vidnosyny: alhorytm doslidzhennia suspilnykh vidnosyn. *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka.* Ser. Pravo. 2017. № 1. S. 4-10.

Astreiko Viktoriia. **Mediation as an object of administrative-legal regulation**

The article examines mediation as an object of administrative and legal regulation through the prism of its implementation in the Law of Ukraine "On Administrative Procedure". The transformation of legal relations between a subject of authority and a private individual is highlighted, where mediation becomes a key tool for implementing the concept of "human-centrism". This approach allows us to rethink the role of public administration, which, within the framework of conciliation procedures, refuses unilateral power influence in favor of finding a mutually acceptable compromise.

Particular attention is paid to the distinction between mediation, which is regulated by the Law of Ukraine "On Administrative Procedure", and that enshrined in the Code of Administrative Justice of Ukraine. The author systematizes the chain of legal facts that ensure the dynamics of administrative and legal relations: from the moment of concluding an agreement on conducting mediation, which serves as a legal basis for stopping administrative proceedings, to the stage of adopting a final administrative act based on the consensus reached.

The content of the subjective public rights and obligations of the participants in mediation is revealed, where the mediator acts as a neutral guarantor of the equality of the parties. The role of the principles of «good governance» and «human-centrism» as the value foundation of conciliation procedures is separately highlighted. emphasizes that mediation allows for the realization of the right of citizens to participate in the management of state affairs, ensuring transparency and predictability of government actions.

Gaps in the current legislation are identified, in particular the lack of powers of the administrative body to reconcile with the participants in the proceedings and the mechanism for their implementation, clear instructions of the legislator regarding the need for the participation of interested parties in the conciliation procedure, etc. It is substantiated that the involvement of interested parties and their timely informing about the beginning of mediation is a necessary prerequisite for the legitimacy of the future administrative decision. Based on the results obtained, a number of proposals for improving the current legislation are formulated. The need to supplement the list of principles of administrative procedure with the principle of guaranteeing access to conciliation procedures has been proven. Such an innovation will contribute to the harmonization of domestic legislation with international standards, minimizing corruption risks and increasing the general level of public trust in public authorities. It has been stated that the development of mediation is a strategic step towards the humanization of relations between the state and the individual, where conflicting power influence is transformed into constructive procedural interaction, guaranteeing the protection of the interests of all participants in legal relations.

Key words: mediation, public-legal relations, administrative-legal regulation, alternative dispute resolution methods, object, subjects and content of the mediation agreement, public-legal dispute.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.03.2026 р.
Дата публікації: 28.042026 р.

УДК 342.9
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-168
ISSN 1563-3349

В. С. ЮРІЄВ

РЕІНТЕГРАЦІЯ ПОДАТКОВОГО КОМПРОМІСУ ЯК ДОГОВІРНОГО СПОСОБУ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПОДАТКОВИХ СПОРІВ В УКРАЇНІ

Виявлено фактори, що створюють несприятливі обставини для здійснення підприємницької діяльності в Україні в умовах воєнного стану та ймовірні способи зменшення тиску на платників податків. Запропоновано використання податкового компромісу як важливого договірного способу врегулювання податкових спорів з метою захисту прав платників податків. Досліджено досвід його впровадження в Україні у 2014–2015 роках, встановлено досить низьку ефективність первісної моделі. Проаналізовано економічні та правові аспекти застосування податкового компромісу, його переваги та недоліки для держави та платників. Досліджено зарубіжні аналоги податкового компромісу (у США, Великій Британії, Канаді) та обґрунтовано можливість їх впровадження в українське законодавство.. Запропоновано внесення змін до законодавства України з метою реінтеграції податкового компромісу.

Ключові слова: *платники податків, податковий компроміс, договірне врегулювання, податковий спір, податковий обов'язок.*

Yuriiev Vladyslav. **Reintegration of the tax compromise as a contractual method of tax dispute resolution in Ukraine**

The factors creating unfavorable conditions for conducting business activities in Ukraine under martial law and the probable means of reducing the tax burden on taxpayers have been identified. The use of tax compromise as a significant contractual method of resolving tax disputes for the purpose of protecting taxpayers' rights has been proposed. The experience of its implementation in Ukraine in 2014–2015 has been examined, and the rather low effectiveness of the initial model has been established. The economic and legal aspects of the application of tax compromise, its advantages and disadvantages for the state and taxpayers, have been analyzed. Foreign analogues of tax compromise (in the United States, the United Kingdom, and Canada) have been examined, and the feasibility of their incorporation into Ukrainian legislation has been substantiated. Amendments to the current legislation of Ukraine have been proposed with the aim of reintegrating tax compromise.

Key words: *taxpayers, tax compromise, contractual settlement, tax dispute, tax liability.*

© *ЮРІЄВ Владислав Сергійович* – аспірант відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0009-0750-0765; e-mail: Ya.vlad1402@gmail.com

Вступ. В умовах воєнного стану платники податків зіткнулись зі значним тиском як на економіку України в цілому, так і на кожен окремий бізнес. Основними складовими такого тиску є політична та адміністративна. Політична складова проявляється в продовженні російської агресії в Україні вже більше чотирьох років, що потребує значного рівня витрат. Значну допомогу у фінансуванні нагальних потреб України надає Міжнародний валютний фонд шляхом надання кредитів. Відповідно Україна має здійснювати узгоджені з МВФ законодавчі реформи, спрямовані на досягнення максимально можливого у цих екстремальних умовах збалансування бюджету. А для того, щоб збільшити бюджетні доходи, часто використовуються заходи, що спрямовані на посилення навантаження на платників податків.

Наслідком реалізації таких кредитних програм стало прийняття Закону №4113-IX від 04.12.2024 року [1], яким збільшено військовий збір з 1,5% до 5%. Подальші програми передбачають збільшення контролю за малим та середнім бізнесом, а також зміни порогових значень для застосування податку на додану вартість, а також внесення інших змін, що відображено у звіті МВФ від 26.02.2026 року [2, с. 24].

Адміністративна складова проявляється у недостатньо кваліфікованій реалізації повноважень податковими органами України та їх робочому перенавантаженні. Формально збільшується кількість проведених перевірок, проте фактично це веде до збільшення звернень платників податків із скаргами до суду. Внаслідок цього, з одного боку, йде додаткове навантаження на адміністративні суди, а з іншого – це призводить до скасування значної кількості рішень контролюючих органів.

Сукупність політичного та адміністративного тиску на платників податків призводить до зменшення ефективності їх роботи, збільшення кількості випадків банкрутства, до зменшення або зупинки податкових надходжень, посилення «тінізації» біз-

несу, та як загальний наслідок – до зменшення доходів бюджетів.

Вищенаведені складові державного тиску на платників податків є наслідком загальної необхідності, спровокованої тривалою війною в країні, а також економічним виснаженням держави, проте задля існування бізнесу в країні є необхідність у пошуку нових – договірних способів врегулювання податкових спорів в Україні. Між тим використання непоширених в Україні інструментів вирішення податкових спорів вимагає значної кількості часу на розробку та впровадження змін, посилення нагляду в сфері запобігання корупції та здійснення інших заходів. У зв'язку з наведеним існує нагальна необхідність у впровадженні в українське законодавство, зокрема, такого важливого договірного способу врегулювання податкових спорів (що вже існував в українському законодавстві), як податковий компроміс.

Мета та завдання дослідження. Мета полягає в дослідженні юридичної сутності податкового компромісу, ефективності його використання, доцільності реінтеграції цього інструмента в податкове законодавство України на сучасному етапі. Зазначена мета конкретизується такими завданнями: охарактеризувати суть та підстави введення податкового компромісу в Україні, дослідити позитивні та негативні аспекти застосування податкового компромісу, можливість його використання як правового механізму на сучасному етапі розвитку нашої держави.

Огляд літератури. Податковий компроміс, а також окремі його аспекти досліджувалися такими українськими вченими, як: Г. М. Гриценко, Л. В. Кононенко, М. П. Кучерявенко, Є. М. Смичок, С. В. Солодченко, Т. М. Шульга та ін. Однак, з огляду на певну недосконалість та тимчасовий характер застосування податкового компромісу в Україні, в правовій науці утворилася прогалина в дослідженнях даного способу врегулювання податкових відносин та спорів на сучасному етапі. Наразі є недостатньо дослідженим питання введення в законодавство України податкового компромісу, а також актуалізації його застосування до податкових відносин у сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Податковий компроміс було запроваджено до правової системи України шляхом внесення відповідних змін до Податкового кодексу України. Зокрема, після

набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України (далі – ПК України) щодо особливостей уточнення податкових зобов'язань з податку на прибуток підприємств та податку на додану вартість у разі застосування податкового компромісу» [3] положення щодо його застосування були закріплені у підрозділі 9-2 розділу XX «Перехідні положення» ПК України. Підставою застосування податкового компромісу стала позитивна практика розвинених країн світу щодо детінізації та легалізації бізнесу. Аналоги податкового компромісу використовується в зарубіжній юридичній практиці, тому така преференція для платників податків відповідає світовому досвіду (США, Німеччина, Ірландія, Великобританія). Саме цей спосіб у 1998 р. дав змогу Ірландії зібрати до бюджету суму, що дорівнювала приблизно 2,5% ВВП. Позитивним результатом може також поділитись Італія, де завдяки застосуванню аналогу податкового компромісу було задекларовано понад 100 млрд євро та сплачено до бюджету близько 7% від легалізованих коштів, тобто 7 млрд євро [4, с. 227].

Згідно з пунктами 1 та 2 підрозділу 9-2 розділу XX «Перехідні положення» ПК України податковий компроміс – це режим звільнення від юридичної відповідальності платників податків та/або їх посадових (службових) осіб за заниження податкових зобов'язань з податку на прибуток підприємств та/або податку на додану вартість за будь-які податкові періоди до 1 квітня 2014 р. з урахуванням строків давності [5]. Водночас згідно з п. 3 цієї норми сума заниженого податкового зобов'язання з податку на прибуток підприємств та/або податку на додану вартість сплачується в розмірі 5 відсотків такої суми. При цьому 95 відсотків суми заниженого податкового зобов'язання з податку на прибуток підприємств та/або податку на додану вартість вважаються погашеними, штрафні санкції не застосовуються, пеня не нараховується. Сума погашеного податкового зобов'язання з податку на прибуток та/або податку на додану вартість в розмірі 95 відсотків внаслідок застосування податкового компромісу не враховується для визначення об'єкта оподаткування податком на прибуток підприємств.

Станом на сьогодні, вищенаведені положення є незастосовними, адже платники податків мали право скористатися податковим компромісом виключно протягом 90 календарних днів із дня набрання чинності підрозділом 9-2 розділу XX «Перехідні положення» ПК

України, тобто з 17.01.2015 по 17.04.2015 р. Тобто згідно з нормою ПК України, впровадженої понад 10 років тому, податковим компромісом вирішувалися питання, пов'язані як з існуючим спором, так і з обставинами, що передували існуванню спору шляхом укладання угоди. Позитивом стало забезпечення стабілізації надходження грошових коштів до бюджетів, а також детінізація бізнесу, який мав намір скористатися податковим компромісом. Недоліком же застосування податкового компромісу є зниження рівня оподаткування до 5% від суми заборгованості, а також нівелювання штрафних санкцій та пені, що позбавляло державу значних сум грошових надходжень.

Ефективність податкового компромісу як способу врегулювання податкових спорів можна визначити, зокрема, за кількістю звернень платників податків про його застосування, а також за реальними сумами податкових надходжень та надходжень, що могли б надійти у бюджети. Згідно з дослідженнями українських вчених у сфері економіки станом на 12.05.2015 р. перевагами застосування податкового компромісу вирішили скористатися 6152 платники податків. Органи ДФС отримали від платників 8174 заяви щодо застосування цього механізму. Загалом до бюджету надійшло 793,9 млн грн [4, с. 230].

Між тим, якщо враховувати, що 793,9 млн грн. становлять 5% від суми, щодо якої застосовано податковий компроміс, то загальна сума об'єкта оподаткування – 15,87 млрд грн. без врахування пені та штрафних санкцій, що станом на 2015 р. тільки підкреслювало значущість таких сум. Отже, застосування податкового компромісу в тому вигляді, який був визначений у ПК України, є скоріше видом податкової амністії [6, с. 262], а тому було б недоцільно його застосування на сьогодні. Тому, на нашу думку, існує необхідність у зміні механізму застосування податкового компромісу, якісно підвищивши відповідальність за неналежну сплату податків, проте зробивши вказаний інструмент вигідним платникам податків. Насамперед слід визначити користь та вигоди для кожної із сторін. Щодо користі для держави, то М. П. Кучерявенко зазначав, що податковий компроміс скоротить термін надходження таких «несподіваних» фінансових вливань до бюджету, сприятиме не тільки прискоренню руху грошової маси, а й розвантажить контролюючі органи від витрат на судові процеси [7, с. 47].

Існування подібного інструмента у США під назвою «Offer in Compromise (OIC)» підтверджує вигоди для держави, адже навіть гаслом IRS (Служба внутрішніх доходів США) щодо даного компромісу є: «досягнення стягнення того, що потенційно може бути стягнуто, якомога швидше та з найменшими витратами для уряду» [8]. Не можна не погодитися, що, з точки зору держави, укладання податкового компромісу це насамперед зменшення часу надходження податків та зборів до бюджетів, проте він також є зручним засобом посилення захисту деяких вразливих груп платників податків. Для платників податковий компроміс є способом зменшення відповідальності за можливі помилки ведення бізнесу та людську необачність, а також шляхом налагодження взаємозв'язку з податковими органами. Тобто обидві сторони мають зацікавленість у застосуванні податкового компромісу.

Важливим результатом застосування податкового компромісу повинно бути дотримання балансу державних та приватних інтересів. Відтак варіант, який існував у 2015 р. в Україні, та, як зазначив І. В. Приходько [9, с. 223], фактично був податковою амністією, яка була здійснена без урахування специфіки проведення таких амністій. Аналогічної думки дотримувалися Т. М. Шульга [6, с. 262], С. В. Солодченко [10, с. 96] та багато інших науковців. Дійсно, зменшення податкового навантаження на платників податків та позбавлення їх від пені та штрафу не може вважатися компромісом, адже останній передбачає взаємні поступки, а не повне задоволення інтересів однієї із сторін. Більше того, значне зменшення сум надходжень від податків є порушенням ст. 67 Конституції України [11], а також прав інших платників податків, які добросовісно виконують свій обов'язок [7, с. 46]. Саме тому, на нашу думку, за жодних обставин не можна зменшувати відповідальність платника, у тому разі, коли податкові зобов'язання нараховані ним правильно, але при цьому безпідставно не сплачені до бюджетів.

Водночас платник податків, який сумлінно звернувся за застосуванням податкового компромісу, може бути звільнений від нарахування пені та штрафних санкцій, які є наслідком податкової заборгованості, що і є тією вигодою для платників податків та мотивуватиме останніх використовувати податковий компроміс. Окрім того, доречно передбачити застосування додатково до податкового компромісу механізму розстрочення та/або відстрочення сплати

податкового боргу на більш пільгових умовах, ніж передбачено законодавством, що створювало б ефективну систему вирішення податкових спорів договірним способом.

Також доречно звернутися до практики застосування подібних інструментів у зарубіжних країнах. Вже згаданий «Offer in Compromise (OIC)» [12], який врегульований у § 7122 Внутрішнього податкового кодексу США, передбачає можливість на розсуд керівника IRS звільняти у виключних випадках платників податків від сплати як сум штрафних санкцій, пені, такі основної суми податку повністю або частково за умови скрутного майнового становища та виконання обов'язку з подання податкової декларації за п'ять минулих років. Додатково зазначений компроміс передбачає можливість відсоткового розстрочення сплати податкового боргу або безвідсоткового розстрочення у термін до п'яти місяців. Проте цей механізм є малозастосовний до українських реалій в силу положень вже згаданих статей 19 та 67 Конституції України адже передбачає застосування не імперативного, і не імперативного та диспозитивного методів правового регулювання, а лише диспозитивного, який передбачає виключно договірний спосіб врегулювання спірних відносин.

Більш консервативним є договірне вирішення податкових спорів у Великій Британії, де, хоч і допускається вирішення податкових спорів договірним шляхом, у тому числі шляхом поступок, проте, коли HMRC (управління з податкових та митних зборів) вважає, що ймовірність успіху в судовому процесі висока і що судовий процес буде як ефективним, так і результативним, воно не укладе позасудову угоду на меншу суму, ніж 100% податку, відсотків та штрафів (у разі необхідності), які нараховані. Якщо особа не бажає йти на поступки у таких випадках, HMRC прагнутиме вирішити суперечку шляхом судового процесу якомога швидше та ефективніше [13]. Отже, у цій країні застосування компромісних рішень, за умови правильності нарахувань, здійснених податковим органом, не може зводитися до пом'якшення відповідальності платників податків шляхом звільнення від сплати штрафів, пені та основного зобов'язання, а виключно до інших шляхів врегулювання податкового спору, наприклад реструктуризації заборгованості, якщо це буде більш вигідним для держави, ніж вирішення спору в судовому порядку. Хоча варіант договірного вирішення податкового спору, який існує у Великобританії, і визнає можливість зміни міри відповідальності платників податків у випадку спірних обставин, проте використання компромісу в даних обставинах завжди матиме перепоною авторитет держави та її більш вигідне становище перед платником податків, внаслідок чого держава у більшості випадків не йтиме на будь-який компроміс, коли не буде очевидним порушень з боку контролюючого органу. Такий підхід має право на існування в країні із стабільною економікою та добре налагодженими швидкими способами захисту прав держави, що в українських реаліях воєнного стану та відновлення після завершення війни робитиме цей спосіб вирішення податкових спорів неефективним.

На нашу думку, найбільш прийнятним для України виглядає вирішення податкових спорів договірним способом, що застосовується у Канаді. Тут діє «Taxpayer Relief Provisions» [14], яка передбачає можливість допомоги платникам податків у вирішенні фінансових труднощів, що виникають через обставини, що виходять за межі контролю податкового органу. Він дозволяє скасовувати штрафи та відсотки зі сплати податкових зобов'язань у випадках, пов'язаних із надзвичайними обставинами, помилками самого контролюючого органу та фінансової нездатності виконати власні зобов'язання та має за мету забезпечення справедливості зі сплати зобов'язань та підтримку платників податків, заохочуючи останніх до належної податкової поведінки [15]. Хоча зазначений спосіб здебільшого стосується податкових пільг для платників податків, проте він застосовний і до податкових спорів, у тому числі після нарахування зобов'язань контролюючим органом. Більше того, застосування «Taxpayer Relief Provisions» поширюється саме на штрафні санкції та пеню зі сплати податків, а не на основну суму зобов'язань, що робить його наближеним до українських реалій. Цей спосіб вирішення податкових спорів має безспірний характер виконання податкового обов'язку платником податків, проте надає останнім можливість виконати свій обов'язок у не надто обтяжливий спосіб.

З огляду на наведені способи договірного врегулювання податкових спорів у розвинених країнах, на нашу думку, існує необхідність реінтеграції податкового компромісу, який існував в Україні, з внесенням змін щодо кола платників податків, до яких він може

бути застосований, а також зміною наслідків такого застосування. Основними змінами у наслідках є: збільшення відповідальності зі сплати основного зобов'язання з 5% до 100%, водночас знімаючи з платника податків, який звернувся за застосуванням компромісу, обов'язок сплати штрафних санкцій та пені за невчасну або неналежну сплату такого податку, а також, у встановлених випадках, надання такому платнику податків можливості відстрочення/розстрочення сплати податків та зборів на пільгових умовах.

Висновки. Економічно-політична ситуація в Україні, що стосується надмірного посилення податкового контролю, а також напружена, проте недостатньо ефективна робота контролюючих органів є факторами, що певною мірою підривають рівень довіри платників податків до державних органів та стимулюють необхідність використання досить нових, договірних способів врегулювання податкових спорів. В історії України вже мало місце використання податкового компромісу як одного із можливих способів договірного врегулювання податкових спорів. Водночас його використання було тимчасовим та недостатньо ефективним, внаслідок чого не досягалися поставлені цілі державної податкової політики.

Однак за своєю природою податковий компроміс є досить дієвим інструментом вирішення податкових спорів, який може принести користь як платникам податків (зменшити суми податкових зобов'язань чи іншим чином вплинути на їх виконання), так і державі, прискоривши та стабілізувавши надходження від податків та посиливши економічний потенціал країни. Водночас податковий компроміс, що існував в законодавстві України, потребує реінтеграції та подальшого вдосконалення шляхом: 1) посилення відповідальності платників податків зі сплати основної суми податкового зобов'язання, водночас скасування штрафних санкцій та пені для визначеного кола платників; 2) застосування інших договірних способів (розстрочення/відстрочення сплати податкового боргу); 3) введення в українське законодавство даного способу врегулювання податкових спорів, щоб він міг застосовуватись на постійній основі.

1. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні: Закон України від 04.12.2024 № 4113-IX (із наступними змінами». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4113-20#n43. **2.** International Monetary Fund. European Dept. «Ukraine: Request for an Extended Arrangement Under the Extended Fund Facility and Cancellation of the Current Arrangement-Press Release; Staff Report; Supplementary Information; and Statement by the Alternate Executive Director for Ukraine», IMF Staff Country Reports 2026, 058 (2026). URL: https://www.imf.org/en/publications/cr/issues/2026/02/27/ukraine-request-for-an-extended-arrangement-under-the-extended-fund-facility-and-574341. DOI: https://doi.org/10.5089/9798229040464.002. **3.** Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей уточнення податкових зобов'язань з податку на прибуток підприємств та податку на додану вартість у разі застосування податкового компромісу: Закон України від 25.12.2014 № 63-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63-19#n5. **4.** Андрющенко І., Гринь Ю. Оцінка ефективності дії механізму досягнення податкового компромісу. Сталий розвиток економіки. 2015. №4 (29) [С. 227-232] URL: https://economdevelopment.in.ua/index.php/journal/article/view/667 (дата звернення 08.03.2026); **5.** Податковий кодекс України від 02.12.2010 №2755-VI (із наступними змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/conv#n12247. **6.** Шульга Т.М., Кононенко Л. В. Поняття податкової амністії та міжнародний досвід її застосування. *Порівняльно-аналітичне право.* 2019. № 1. [С.261-263]. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/1.pdf. **7.** М.П. Кучерявенко, Є.М. Смичок. Податковий компроміс: платити неможливо залишити. *Фінансове право.* 2014. № 3 (29) [С.44-47] URL: https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8f49be20-dda1-4032-a335-f7c59f2758aa/content. **8.** Посібник із внутрішніх доходів (Internal Revenue Manuals IRS) від 05.25.2023 (із наступними змінами). URL: https://www.irs.gov/irm/part5/irm_05-008-001#id4. **9.** Приходько І. В. Податкова Амністія чи податковий компроміс. *Порівняльно-аналітичне право.* 2016. № 5 [С. 222–224]. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/5_2016.pdf. **10.** Солодченко С. В., Гриценко Г. М. Роль податкового примирення у законодавстві. *Взаємодія норм міжнародного і національного права крізь призму процесів глобалізації та інтеграції: матер. всеукраїнської наук.-практ. конф., м. Сєвєродонецьк, 2021.* [С. 95-97]. URL: https://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2022/02/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F-08.12.2021.pdf#page=95. **11.** Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР (із наступними змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text. **12.** Внутрішній податковий кодекс США від 16.08.1954 (із наступними змінами). URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/26/7122. **13.** Стратегія судочинства та врегулювання Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії (Litigation

and Settlement Strategy (LSS)) від 15.07.2011 (із наступними змінами). URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/65a56f8d867cd800135ae8db/HMRC_Resolving_tax_disputes.pdf. **14.** Інформаційний циркуляр від 18.08.2017 року №IC07-1R1 «Taxpayer Relief Provisions». URL: https://www.canada.ca/en/revenue-agency/services/forms-publications/publications/ic07-1.html. **15.** Про податок на доходи: Закон Федеративної Республіки Канада (Income Tax Act, R.S.C., 1985, c. 1 (5th Supp.) (із наступними змінами). URL: https://www.statutes.ca/r-s-c-1985-c-1-5th-supp/220.

References

1. Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta inshykh zakoniv Ukrainy shchodo stymuliuvannia rozvytku tsyfrovoi ekonomiky v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 04.12.2024 № 4113-IX (z nastupnymy zminamy». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4113-20#n43. **2.** International Monetary Fund. European Dept. «Ukraine: Request for an Extended Arrangement Under the Extended Fund Facility and Cancellation of the Current Arrangement-Press Release; Staff Report; Supplementary Information; and Statement by the Alternate Executive Director for Ukraine», IMF Staff Country Reports 2026, 058 (2026). URL: https://www.imf.org/en/publications/cr/issues/2026/02/27/ukraine-request-for-an-extended-arrangement-under-the-extended-fund-facility-and-574341. DOI: https://doi.org/10.5089/9798229040464.002. **3.** Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy shchodo osoblyvostei utochnennia podatkovykh zobov'iazan z podatku na prybutok pidpryiemstv ta podatku na dodanu vartist u razi zastosuvannia podatkovoho kompromisu: Zakon Ukrainy vid 25.12.2014 № 63-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/63-19#n5. **4.** Andriushchenko I., Hryn Yu. Otsinka efektyvnosti dii mekhanizmu dosiahnennia podatkovoho kompromisu. Stalyi rozvytok ekonomiky. 2015. №4 (29) [S. 227-232] URL: https://economdevelopment.in.ua/index.php/journal/article/view/667 (data zvernennia 08.03.2026); **5.** Podatkovyi kodeks Ukrainy vid 02.12.2010 №2755-VI (z nastupnymy zminamy). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/conv#n12247. **6.** Shulha T.M., Kononenko L.V. Poniattia podatkovoi amnistii ta mizhnarodnyi dosvid yii zastosuvannia. *Porivnialno-analitychne pravo.* 2019. № 1. [S.261-263]. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/1.pdf . **7.** M.P. Kucheriavenko, Ye.M. Smychok. Podatkovyi kompromis: platyty nemozhlyvo zalyshyty. *Finansove pravo.* 2014. № 3 (29) [S.44-47] URL: https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8f49be20-dda1-4032-a335-f7c59f2758aa/content. **8.** Posibnyk iz vnutrishnikh dokhodiv (Internal Revenue Manuals IRS) vid 05.25.2023 (z nastupnymy zminamy). URL: https://www.irs.gov/irm/part5/irm_05-008-001#id4. **9.** Prykhodko I.V. Podatkova Amnistiia chy podatkovyi kompromis. *Porivnialno-analitychne pravo.* 2016. № 5 [S. 222–224]. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/5_2016.pdf.

10. Solodchenko S.V., Hrytsenko H.M. Rol podatkovoho prymyrennia u zakonodavstvi. *Vseukrainska naukovo-praktychna konferentsiia «Vzaiemodiia norm mizhnarodnoho i natsionalnoho prava kriz Pryzmu protsesiv hlobalizatsii ta intehratsii». 2021. m. Sievierodonetsk* – [S. 95-97]. URL: https://pravo-snu.com.ua/wp-content/uploads/2022/02/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D1%8F-08.12.2021.pdf#page=95. **11.** Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR (z nastupnymy zminamy). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text. **12.** Vnutrishnii podatkovyi kodeks SShA vid 16.08.1954 (z nastupnymy zminamy). URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/26/7122 **13.** Stratehiia sudochynstva ta vrehuliuvannia Spoluchenoho Korolivstva Velykoi Brytanii ta Pivnichnoi Irlandii (Litigation and Settlement Strategy (LSS)) vid 15.07.2011 (z nastupnymy zminamy). URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/65a56f8d867cd800135ae8db/HMRC_Resolving_tax_disputes.pdf. **14.** Informatsiinyi tsyrkuliar vid 18.08.2017 roku №IC07-1R1 «Taxpayer Relief Provisions». URL: https://www.canada.ca/en/revenue-agency/services/forms-publications/publications/ic07-1.html. **15.** Zakon Kanady pro podatok na dokhody (Income Tax Act, R.S.C., 1985, c. 1 (5th Supp.) (z nastupnymy zminamy). URL: https://www.statutes.ca/r-s-c-1985-c-1-5th-supp/220.

Yuriiev Vladyslav. **Reintegration of the tax compromise as a contractual method of tax dispute resolution in Ukraine**

The political and administrative factors creating unfavorable conditions for the operation of Ukrainian businesses under martial law, as well as the probable means of reducing the tax burden on taxpayers in Ukraine, have been identified. The use of tax compromise as a significant contractual method of resolving tax disputes has been proposed, with the aim of protecting taxpayers' rights and ensuring the satisfaction of the state's interests. The reasons for the introduction of the tax compromise mechanism into Ukrainian legislation, which took place in 2014–2015, have been examined.

The primary focus is placed on examining the question of the feasibility of introducing tax compromise into Ukrainian legislation during the period of martial law and in the post-war recovery period. The economic and legal components of the effectiveness of tax compromise as a contractual method of resolving a tax dispute have been analyzed. The insufficient effectiveness of tax compromise in its original form has been noted, along with the need for its improvement.

The positive and negative aspects of the application of tax compromise as a contractual method of settling a tax dispute – both for the state and for taxpayers – have been characterized. The similarity of the legal nature of the tax compromise that existed in Ukraine in 2014–2015 to a tax amnesty has been

argued. The necessity of further improvement of this mechanism, following the example of foreign countries, has been emphasized.

The analogues of tax compromise existing in the tax legislation of developed countries – namely the United States, the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland, and Canada – have been analyzed. Attention has been drawn to the possibility and advisability of applying such analogues of tax compromise in the formation of Ukrainian legislation, on the basis of the norms of the Constitution of Ukraine and the economic realities of the country. The principal directions for the implementation of the tax compromise mechanism have been formulated, and amendments to the current legislation of Ukraine concerning its reintegration have been proposed.

Key words: taxpayers, tax compromise, contractual settlement, tax dispute, tax liability.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

Розділ 5

ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО

УДК: 347.92
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-180
ISSN 1563-3349

Г. П. ТИМЧЕНКО,
Д. С. НІКОЛАЄВСЬКИЙ

ІНФРАСТРУКТУРНА ГОТОВНІСТЬ СУДОВОЇ СИСТЕМИ ЯК ПЕРЕДУМОВА ЯКІСНОГО ВПРОВАДЖЕННЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПРАВОСУДДЯ

Досліджується проблема інфраструктурної готовності судової системи як необхідної передумови якісного впровадження штучного інтелекту в правосуддя. На підставі порівняльного аналізу міжнародного досвіду (Китай, Азербайджан, Естонія, Сінгапур) встановлено, що визначальним чинником якості спеціалізованих правових ШІ-систем є обсяг, структурованість і доступність судових даних для розробників. Проаналізовано нормативну рамку регулювання ШІ в судочинстві, зокрема Регламент ЄС 2024/1689 (Акт про штучний інтелект), відповідні положення Концепції ЄСІТС та Кодексу суддівської етики України. Обґрунтовано, що Єдиний державний реєстр судових рішень є стратегічним активом національного масштабу, потенціал якого залишається нереалізованим через відсутність технічних і правових умов для його використання розробниками ШІ. Визначено три пріоритетні напрями дій держави: технічне відкриття реєстру для розробників, запровадження механізму пілот-

© *ТИМЧЕНКО Геннадій Петрович* – доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0003-4263-9948; e-mail: gena29-78@ukr.net

© *НІКОЛАЄВСЬКИЙ Дмитро Сергійович* – аспірант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0000-9355-1992

них проєктів та формування інституційної культури технологічного експерименту в судовій системі.

Ключові слова: *штучний інтелект, судочинство, судові дані, машинне навчання, правова ШІ-інфраструктура, Акт про штучний інтелект ЄС, реєстр судових рішень, цифровізація правосуддя, верховенство права.*

Tymchenko Gennadiy, Nikolaievskyi Dmytro. **The infrastructure readiness of the judicial system as a prerequisite for the effective implementation of artificial intelligence in the justice system**

This article examines the issue of the judicial system's infrastructure readiness as a necessary prerequisite for the effective implementation of artificial intelligence in the justice system. Based on a comparative analysis of international experience (China, Azerbaijan, Estonia, Singapore), it has been established that the decisive factor in the quality of specialized legal AI systems is the volume, structure, and accessibility of judicial data for developers. The regulatory framework for AI in the judicial system is analyzed, specifically EU Regulation 2024/1689 (the Artificial Intelligence Act), relevant provisions of the ESITS Concept, and the Code of Judicial Ethics of Ukraine. It is argued that the Unified State Register of Court Decisions is a strategic asset of national significance, the potential of which remains unrealized due to the lack of technical and legal conditions for its use by AI developers. Three priority areas for state action have been identified: opening the registry to developers, introducing a mechanism for pilot projects, and fostering an institutional culture of technological experimentation within the judicial system.

Key words: *artificial intelligence, judicial proceedings, judicial data, machine learning, legal AI infrastructure, EU Artificial Intelligence Act, register of court decisions, digitization of justice, rule of law.*

Проблематика використання штучного інтелекту в судочинстві належить до тих категорій питань, які тривалий час залишаються на периферії наукової рефлексії. Загальні питання застосування технологій штучного інтелекту в Україні вже отримали певне теоретичне осмислення. Про це свідчать, зокрема, наукові праці Д. М. Бєлова, М. В. Бєлової, Я. О. Берназюка, І. М. Берназюк, Р. О. Кабальського, М. В. Парасюк, І. В. Скляренко та інших дослідників, у яких порушуються питання потенціалу та ризиків впровадження інтелектуальних систем у судову діяльність, конституційно-правових засад такого впровадження, впливу штучного інтелекту на засадничі принципи судового процесу. Водночас дискусія, що ведеться в українському правничому середовищі, переважно зосереджена на майбутніх часових горизонтах, очікуваннях досягнення достатньої технологічної зрілості, належного нормативного регулювання та накопиченого міжнародного досвіду. Таке ставлення до проблематики відображає не стільки виваженість наукового підходу, скільки концептуальне нерозуміння природи технологічного розвитку як такого. Адже системи штучного інтелекту, що застосовуватимуться у судочинстві у середньостроковій перспективі, формуються не автономно, а на тій інфраструктурній та регуляторній основі, яку держава вибудовує вже сьогодні.

Принципово важливим також є застереження, що предметом наукової дискусії не є й не може бути заміщення суддів алгоритмічними системами. Така постановка питання на цей момент видається все ще передчасною. Концепція Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС), затверджена наказом Державної судової адміністрації України у квітні 2025 року, прямо вказує, що «штучний інтелект має виконувати функцію помічника, тоді як остаточне рішення та оцінювання доказів залишаються виключно за суддею-людиною» [1].

Масштаб явища, що вже спостерігається у судових системах світу, вимагає більш уважного ставлення до нього з боку національної процесуальної правової доктрини. За результатами дослідження ЮНЕСКО, проведеного серед судових операторів у 96 країнах, «44% з них вже використовують інструменти штучного інтелекту, зокрема ChatGPT, у своїй професійній діяльності» [2].

Якщо шукати приклади того, як виглядає свідома державна стратегія у сфері судового ШІ у світі, ми вже можемо знайти для цього багато корисних прикладів. Зокрема, Китай демонструє таку стратегію послідовно. Йдеться про десятиріччя цілеспрямованої роботи з оцифрування, систематизації та відкриття судових матеріалів, які зрештою стали фундаментом для повноцінної AI-інфраструктури національного масштабу.

У листопаді 2024 року Верховний народний суд Китаю презентував результат цієї роботи: «Платформа є загальнонаціональною правовою AI-інфраструктурою, побудованою на масивних, авторитетних і високоякісних судових даних і містить 320 мільйонів одиниць правової інформації, зокрема судові рішення, матеріали справ і правові висновки» [3]. Цифра у 320 мільйонів одиниць свідчить, що держава вже чітко зробила свій вибір: роками збирати, структурувати й зберігати судові дані так, щоб вони колись стали придатними для машинного навчання.

З 2014 року Азербайджан реалізує проєкт модернізації судової системи за підтримки Світового банку. За десять років роботи результати виявилися вражаючими: «Інвестиції в інфраструктуру та технології дозволили судовій системі розглядати втричі більше справ, ніж десять років тому, і робити це швидше. Раніше традиційні суди в середньому витрачали 187 днів на розгляд справи; нові суди роблять це в середньому за 119 днів» [4].

Світовий банк прямо рекомендує державам продовжувати інвестувати в AI-інфраструктуру як в цілі з обґрунтованою стратегічною пріоритетністю: «Успіх модернізації IT в рамках проєкту – особливо в плані підвищення прозорості та ефективності – демонструє цінність подальшого розширення використання інструментів штучного інтелекту та бізнес-аналітики для забезпечення більш розумного, заснованого на даних управління судовою системою» [4].

Естонські суди вже впровадили систему розпізнавання мовлення Salme – розроблений у партнерстві з IT-компанією CGI Estonia та мовно-технологічною компанією Tilde інструмент, який транскрибує судові засідання в режимі реального часу з точністю 92%. До його появи транскрибування лише однієї кримінальної справи з 14 годинами аудіозапису займало в середньому 112 робочих годин [5]. Це звільнені сотні годин, які секретарі суду тепер витрачають на більш відповідальну, важливу й змістовну роботу.

При цьому безпекові аспекти теж не залишаються поза увагою. Паралельно естонські суди запровадили автоматизовану AI-анонімізацію персональних даних у судових рішеннях перед їх публікацією, а також єдину цифрову систему справ, що забезпечує одночасний доступ усіх учасників процесу – поліції, прокурорів, судів, криміналістів та адвокатів – до одного масиву інформації [6].

Як слушно зазначають автори статті, опублікованої у щорічнику Верховного суду Естонії, «питання полягає не в тому, чи використовувати ШІ, а в тому, якою мірою і коли» [7]. Для України це дуже важливий приклад, отриманий з європейської цифрової країни 0Ц не чекати на ідеальний закон чи революційну технологію, а починати з конкретного і корисного вже сьогодні.

Сінгапур обрав модель, яка є, мабуть, найбільш продуктивною з точки зору довгострокового розвитку судового ШІ: державно-приватне партнерство. Вона поєднує регуляторний авторитет держави, правову експертизу академічних і судових інституцій та технологічні можливості IT-сектору.

У вересні 2025 року Інформаційно-медійне агентство розвитку (IMDA) та Академія права Сінгапуру (SAL) оголосили про запуск платформи LawNet 4.0 із вбудованим GenAI-пошуком для юристів. Показово, що ця система не є просто черговою пошуковою системою – вона побудована на основі спеціалізованої мовної моделі, навченої на правових даних: «Модель GPT-Legal Q&A навчена на сінгапурському правовому контексті на основі великих масивів авторитетних даних – судових рішень, звітів з права Сінгапуру та законодавства» [8].

Держава у цьому прикладі не просто дозволила приватним компаніям розробляти правові AI-інструменти, а сама виступила архітектором цієї інфраструктури від формування навчального датасету до партнерства з суддівськими помічниками для верифікації результатів. Фактично Сінгапур зробив те, що конче потрібно для забезпечення максимально можливої якості спеціалізованих правових моделей – забезпечив якість та репрезентативність даних, на яких вони навчаються, а також додатково взяв на себе відповідальність за їх належне системне постачання.

Додатковий аргумент на користь важливості формування якісного датасету наводять дослідники Стенфордського університету, які розробили датасет CaseHOLD для навчання правових мовних моделей, та зафіксували результат, який є ключовим для кращого розуміння згаданої проблематики: «Доменне попереднє навчання на корпусі з приблизно 3,5 мільйона рішень усіх судів США, що є більшим, ніж тренувальний корпус BERT, демонструє найбільш суттєві покращення продуктивності – зростання на 7,2% за показником F1, що становить 12% покращення порівняно із загальною моделлю BERT» [9]. Якщо казати нетехнічною мовою, спеціалізована модель, навчена на мільйонах реальних судових рішень, є принципово більш здатною до правового аналізу, ніж навіть найпотужніша загальна мовна модель. І ця якісна перевага зростає прямо пропорційно до обсягу та спеціалізації, а також якості навчального масиву. При цьому автори наголошують, що такі суттєві переваги доменного навчання проявляються саме тоді, коли завдання є одночасно складним і глибоко специфічним для правової сфери, тобто саме для тих інструментів аналізу

судової практики, розробка яких є одним із ключових напрямів застосування ШІ в судочинстві.

Тут варто звернути увагу на те, що Україна фактично вже має один із найбільших у Європі відкритих реєстрів судових рішень. Єдиний державний реєстр судових рішень містить понад 100 мільйонів судових актів. Це масив даних, потенційну цінність якого для навчання спеціалізованих правових моделей важко переоцінити Для порівняння: американський корпус, який забезпечив якісний стрибок у продуктивності правових моделей, налічував 3,5 мільйона рішень. Реєстр українських судів містить у 35 разів більше матеріалу. Проте це все ще нереалізований потенціал, який перетворюється на конкурентну перевагу, лише коли держава свідомо і системно забезпечить умови для його використання розробниками ШІ.

Дискусія про штучний інтелект у судочинстві постійно впирається в питання регулювання. І тут позиція держави може розгортатись у двох принципово різних напрямках: або нормативна рамка стає інструментом стримування, що фактично унеможливлює технологічний розвиток під виглядом його «впорядкування», або вона стає каталізатором – структурою, яка задає зрозумілі правила гри й тим самим відкриває простір для відповідальних експериментів. Міжнародний досвід останніх років дає змогу побачити обидва варіанти і зробити обґрунтований вибір на користь другого.

Найважливішим нормативним документом у цій сфері на сьогодні залишається Регламент ЄС 2024/1689 – Акт про штучний інтелект від 13 червня 2024 року. Його підхід до регулювання ШІ в судочинстві є показово збалансованим: він не забороняє використання ШІ в правосудді загалом, а диференціює за рівнем ризику. Зокрема, «системи штучного інтелекту, призначені для використання судовими органами або від їхнього імені з метою надання допомоги судовим органам у дослідженні та тлумаченні фактів і законодавства, а також у застосуванні законодавства до конкретного набору фактів, або для використання в аналогічних цілях у рамках альтернативного вирішення спорів» [10] класифікуються як системи високого ризику.

Проте «висока ризиковість» у термінології Акту – це не заборона, а підвищений стандарт вимог: прозорість, людський контроль, документування, верифікація результатів. Водночас ШІ-системи, що мають використовуватись для суто допоміжних адміністративних функцій, а отже, такі, що не впливають безпосередньо на здійснення правосуддя (анонімізація рішень, комунікація між персоналом, адміністративні завдання) взагалі не підпадають під категорію високого ризику і можуть розроблятися та впроваджуватися без додаткових обтяжень.

Показово також і те, що EU AI Act прямо визнає примат національних судових інституцій у виборі характеру та меж використання ШІ-систем. Коментуючи європейський регламент, посадовці DG for Justice and Consumers Єврокомісії Ioana Mazilescu та Katerina Entcheva зазначають: «Національні судові органи зберігають право вибору – використовувати чи не використовувати ШІ в судовому секторі» [11]. Це, з одного боку, є гарантією суддівської незалежності, а з іншого - покладає на державу відповідальність за створення умов, за яких такий вибір взагалі є реальним.

Для України це питання стоїть особливо гостро. Стаття 16 Кодексу суддівської етики, прийнятого 22 лютого 2013 року зі змінами від 18 вересня 2024 року, дозволяє використання ШІ суддями, якщо це не впливає на незалежність та неупередженість судді, не стосується оцінки доказів і процесу ухвалення рішень та не порушує вимог законодавства. Це серйозна правова підстава для широкої підтримки розробки допоміжних ШІ-інструментів вже сьогодні. Питання не в тому, що саме дозволяє право, а в тому, чи достатня інституційна воля скористатися тим простором, який вже надано.

Так, у квітні 2025 року затверджено Концепцію ЄСІТС з поетапною дорожньою картою ШІ-інтеграції на 2026–2028 роки. У травні 2025 року Україна «стала однією з перших держав, які підписали Рамкову конвенцію Ради Європи про штучний інтелект та права людини, демократію та верховенство права, яка встановлює фундаментальні принципи, якими має керуватися розробка законодавства та застосування технологій ШІ у державному секторі» [12].

Концепція ЄСІТС передбачає автоматичне узагальнення матеріалів і пошук релевантної практики, що підкреслює важливість якомога скорішої реалізації наступних кроків. Перший – це технічне відкриття реєстру судових рішень та інших даних для розробників AI: стандартизований API, машинозчитуваний формат, ліцензійні умови, що явно дозволяють використання даних для

навчання моделей, і технічна документація, без якої жоден розробник не зможе ефективно скористатися масивом навіть за наявності доступу. Другий крок – запровадження офіційного механізму пілотних проєктів структурованої програми, де держава виступає партнером розробника, надає доступ до даних, організовує верифікацію результатів адміністративним персоналом суду і документує висновки для подальшої нормативної роботи. Третій - це формування інституційної культури, в якій технологічні експерименти розглядаються не як відхилення від посадових обов'язків, а як їх важлива частина.

Держава не має стояти осторонь процесу становлення штучного інтелекту в судочинстві. Вона є його обов'язковим учасником та інфраструктурним суб'єктом. Відкриті масиви судових рішень, нормативна рамка для проведення пілотних проєктів, інституційна відкритість до технологічного експерименту утворюють ту сукупність базових умов, без яких розробка спеціалізованих правових моделей штучного інтелекту об'єктивно неможлива на належному науково-технічному рівні. Якість судового штучного інтелекту, який застосовуватиметься у майбутньому, є функцією від ступеня відкритості судової системи у теперішньому. І якщо ця відкритість не забезпечується послідовно та системно, така відсутність дій сама по собі набуває характеру свідомого рішення на користь відставання від важливих процесів, які закладають фундамент ефективної цифровізації судочинства на майбутнє.

1. Концепція Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: наказ Державної судової адміністрації України від 30 квіт. 2025 р. № 178. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/dsa/normatyvno-pravova%20baza/N_178_2025.pdf **2.** Zouhir S. AI and the Judiciary: Balancing Innovation with Integrity. UNESCO. 2025. URL: https://www.unesco.org/en/articles/ai-and-judiciary-balancing-innovation-integrity **3.** Yu Maoyu. China Launches Artificial Intelligence Platform to Boost Judicial Efficiency. China Daily. Supreme People's Court of the People's Republic of China. 2024. URL: https://english.court.gov.cn/2024-12/05/c_1053706.htm **4.** World Bank. Azerbaijan: Modernizing the Judiciary for Better Access, Transparency and Efficiency. Results Briefs. July 18, 2025. URL: https://www.worldbank.org/en/results/2025/07/18/azerbaijan-modernizing-the-judiciary-for-better-access-transparency-and-efficiency **5.** Invest in Estonia. Introducing Salme, Estonian Courts' Speech Recognition Assistant. 2022. URL: https://investinestonia.com/introducing-salme-estonian-courts-speech-recognition-assistant/ **6.** Global Legal Insights. AI, Machine Learning & Big Data Laws 2025. Estonia. 2025. URL: https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/ai-machine-learning-and-big-data-laws-and-regulations/estonia/ **7.** Верховний суд Естонії. Artificial Intelligence: A Substitute or Supporter of Judges? Yearbook of Estonian Courts. 2020. URL: https://aastaraamat.riigikohus.ee/en/artificial-intelligence-a-substitute-or-supporter-of-judges/ **8.** Thian S. Y. Singapore Trials Agentic AI for Corporate Compliance, Launches GenAI Search Engine for Lawyers. GovInsider. 2025. URL: https://govinsider.asia/indo-id/article/singapore-trials-agentic-ai-for-corporate-compliance-launches-genai-search-engine-for-lawyers **9.** Zheng L., Guha N., Anderson B. R., Henderson P., Ho D. E. When Does Pretraining Help? Assessing Self-Supervised Learning for Law and the CaseHOLD Dataset of 53,000+ Legal Holdings. Proceedings of the 18th International Conference on Artificial Intelligence and Law (ICAIL '21). ACM, 2021. arXiv: 2104.08671. URL: https://arxiv.org/abs/2104.08671 **10.** EU AI Act. Annex III, p. 8(a). OJ L, 2024/1689, 12.07.2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L_202401689) **11.** Entcheva K., Mazilescu I. Artificial Intelligence and Digitalisation of Judicial Cooperation. eucrim. 2024. Vol. 19(3). P. 202–205. DOI: https://doi.org/10.30709/eucrim-2024-018 **12.** Solodovnyk K. Digitalising Justice in Ukraine: The Role of Artificial Intelligence and Technology in International Arbitration and Beyond. Ukrainian Law Firms. Ilyashev & Partners. 2025. URL: https://attorneys.ua/en/publication/digitalising-justice-in-ukraine-the-role-of-artificial-intelligence-and-technology-in-international-arbitration-and-beyond (звернення: 03.2026).

References

1. Derzhavna sudova administratsiia Ukrainy (2025) Kontseptsiia Yedynoi sudovoi informatsiino-telekomunikatsiinoi systemy [Concept of the Unified Judicial Information and Telecommunications System]: Order No. 178, 30 April 2025. https://court.gov.ua/storage/portal/dsa/normatyvno-pravova%20baza/N_178_2025.pdf **2.** Zouhir, S. (2025) AI and the Judiciary: Balancing Innovation with Integrity. UNESCO. https://www.unesco.org/en/articles/ai-and-judiciary-balancing-innovation-integrity **3.** Yu, M. (2024) 'China Launches Artificial Intelligence Platform to Boost Judicial Efficiency', China Daily / Supreme People's Court of the People's Republic of China, 5 December. https://english.court.gov.cn/2024-12/05/c_1053706.htm **4.** World Bank (2025) Azerbaijan: Modernizing the Judiciary for Better Access, Transparency and Efficiency. Results Briefs, 18 July. https://www.worldbank.org/en/results/2025/07/18/azerbaijan-modernizing-the-judiciary-for-better-access-transparency-and-efficiency **5.** Invest in Estonia (2022) Introducing Salme, Estonian Courts' Speech Recognition Assistant. https://investinestonia.com/introducing-salme-estonian-courts-speech-recognition-assistant/ **6.** Global Legal Insights (2025) AI, Machine Learning & Big Data Laws and Regulations 2025: Estonia. https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/ai-machine-learning-and-big-data-laws-and-regulations/estonia/ **7.** Yearbook of Estonian

Courts (2020) ‘Artificial Intelligence: A Substitute or Supporter of Judges?’, Supreme Court of Estonia. https://aastaraamat.riigikohus.ee/en/artificial-intelligence-a-substitute-or-supporter-of-judges/ **8.** Thian, S.Y. (2025) ‘Singapore Trials Agentic AI for Corporate Compliance, Launches GenAI Search Engine for Lawyers’, GovInsider. https://govinsider.asia/indo-id/article/singapore-trials-agentic-ai-for-corporate-compliance-launches-genai-search-engine-for-lawyers (Accessed: March 2026). **9.** Zheng, L., Guha, N., Anderson, B.R., Henderson, P. and Ho, D.E. (2021) ‘When Does Pretraining Help? Assessing Self-Supervised Learning for Law and the CaseHOLD Dataset of 53,000+ Legal Holdings’, in Proceedings of the 18th International Conference on Artificial Intelligence and Law (ICAIL ‘21). New York: ACM. arXiv: 2104.08671. https://arxiv.org/abs/2104.08671 (Accessed: 16 March 2026). **10.** European Parliament and Council of the European Union (2024) Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act), Annex III, point 8(a). OJ L, 2024/1689, 12 July. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:L_202401689 (Accessed: March 2026). **11.** Entcheva, K. and Mazilescu, I. (2024) ‘Artificial Intelligence and Digitalisation of Judicial Cooperation’, eucrim, 19(3), pp. 202–205. https://doi.org/10.30709/eucrim-2024-018. **12.** Solodovnyk, K. (2025) Digitalising Justice in Ukraine: The Role of Artificial Intelligence and Technology in International Arbitration and Beyond. Ilyashev & Partners / Ukrainian Law Firms. https://attorneys.ua/en/publication/digitalising-justice-in-ukraine-the-role-of-artificial-intelligence-and-technology-in-international-arbitration-and-beyond (Accessed: March 2026).

Tymchenko Gennadiy, Nikolaievskyi Dmytro. Infrastructural readiness of the judicial system as a precondition for quality implementation of artificial intelligence in justice

The article addresses a question that Ukrainian legal discourse has largely deferred: not whether artificial intelligence will be used in judicial proceedings, but whether Ukraine is actively creating the conditions under which that use becomes possible and purposeful. The widespread tendency to frame AI adoption as contingent on «sufficient maturity» or «proper regulation» reflects not prudence but a fundamental misunderstanding of how technological development works. AI systems capable of meaningful legal analysis do not emerge on their own – they are shaped today, on the basis of what states make available to researchers and developers. According to UNESCO research across 96 countries, 44% of judicial operators already use AI tools in their professional activity. This is not a forecast – it is a documented present reality.

The article examines four international models illustrating what conscious state strategy in judicial AI looks like. China’s AI platform, presented by the Supreme People’s Court in 2024, was built on 320 million units of legal information accumulated through decades of deliberate digitisation. Azerbaijan reduced average case processing times from 187 to 119 days after a decade of World Bank-supported modernisation, with explicit recommendations to expand AI tools further. Estonia demonstrates that institutional readiness for experimentation – rather than large territory or budget – is sufficient: the Salme speech recognition system transcribes hearings at 92% accuracy, freeing hundreds of hours previously spent on manual transcription. Singapore acted as the architect of the entire AI infrastructure, from dataset formation to partnership with judicial assistants for output verification.

The article pays particular attention to data as the foundational ingredient of judicial AI quality. Stanford researchers demonstrated that domain-specific pretraining on approximately 3.5 million U.S. court decisions produced a 12% performance gain over a general-purpose model for complex legal tasks – a qualitative, not marginal, advantage that grows proportionally with corpus volume and specialisation. Ukraine’s Unified State Register of Court Decisions contains over 100 million judicial acts – roughly 35 times that corpus. This is unrealised potential: it becomes a competitive advantage only when the state ensures that developers can access it in machine-readable, structured form under licensing conditions that explicitly permit use for model training.

On the normative side, the EU AI Act classifies judicial AI systems as high-risk – but «high risk» means an elevated standard of requirements, not prohibition. AI tools for purely ancillary administrative functions fall entirely outside the high-risk category and may be developed without additional regulatory burden. As European Commission officials observe, national judicial authorities retain the right to choose whether or not to use AI in the justice sector – a guarantee of judicial independence that simultaneously places on the state the obligation to make that choice a real one.

Ukraine’s position is paradoxical. The country already possesses significant preconditions: one of Europe’s largest open court decision registers, a UJITS Concept with an AI integration roadmap for 2026–2028, early signature of the Council of Europe Framework Convention on AI, and a Code of Judicial Ethics that already permits AI use where it does not affect judicial independence or decision-making. What is missing is the institutional bridge between these foundations and their realisation: a standardised API for the register, licensing conditions explicitly permitting model training, a structured pilot programme making the state a genuine partner for developers, and practical AI education within the National School of Judges.

The article concludes that the moment of choice has already arrived. Every day of deferral is not neutral waiting – it is a contribution to a technological gap that will eventually be overcome at considerably greater cost. The question is

not whether Ukraine will eventually have judicial AI – it is whether Ukraine will be among those who shape it, or among those who adapt to externally formed standards without domestic experience or influence.

Key words: artificial intelligence, judicial system, court data, machine learning, legal AI infrastructure, EU AI Act, open court decisions register, judicial digitisation, rule of law.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 339.138; 351.127
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-193
ISSN 1563-3349

Н. О. АРМАШ

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ІНЖЕНЕРА-КОНСУЛЬТАНТА

Здійснено цивільно-правовий аналіз правового статусу інженера-консультанта у сфері будівництва крізь призму договірних зобов'язань та загальних принципів цивільного права. Обґрунтовано, що діяльність інженера-консультанта має сервісний характер і реалізується на підставі договору про надання інженерно-консультаційних послуг, предметом якого є сам процес надання фахових послуг, а не досягнення конкретного матеріального чи економічного результату.

Досліджено особливості договірної моделі «Проектуй–Будуй» та доведено, що її застосування не змінює цивільно-правового статусу інженера-консультанта і не розширює межі його відповідальності. Проаналізовано професійний стандарт «Інженер-консультант (будівництво)» як інструмент цивільно-правового тлумачення змісту договору та визначення функціональних меж професійної діяльності. Окрему увагу приділено контрактним моделям FIDIC, які розглянуто як договірні інструменти, що не формують самостійного правового статусу інженера-консультанта та не можуть слугувати підставою для покладання на нього фінансово-економічної відповідальності.

Зроблено висновок про необхідність чіткого розмежування договірної відповідальності інженера-консультанта та відповідальності інших учасників будівельного процесу, що має важливе значення для розвитку доктрини цивільного права та уніфікації судової практики.

Ключові слова: *інженер-консультант; цивільно-правовий статус; договір про надання послуг; інженерно-консультаційні послуги; договірна відповідальність; будівництво; FIDIC; модель «Проектуй–Будуй».*

Armash Nadiia. **Civil legal status of a consulting engineer**

The article provides a civil law analysis of the legal status of the consulting engineer in the construction sector through the prism of contractual obligations and general principles of civil law. It is substantiated that the activities of a consulting engineer have a service-oriented nature and are carried out on the basis of a contract for the provision of engineering consultancy services, the

© *АРМАШ Надія Олексіївна* – доктор юридичних наук, доцент, в.о. старшого наукового співробітника відділу цивільно-правових дисциплін Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0001-8286-5857; e-mail: nadja@ukr.net

result of which is the proper performance of professional activities rather than the achievement of a specific material or economic outcome.

The article examines the features of the Design–Build contractual model and demonstrates that its application does not alter the civil law status of the consulting engineer nor extend the scope of the engineer's liability. The professional standard "Consulting Engineer (Construction)" is analyzed as a tool for civil law interpretation of the content of the contract and for determining the functional boundaries of professional activity. Particular attention is paid to FIDIC contract models, which are considered as contractual instruments that do not create an independent legal status for the consulting engineer and cannot serve as a basis for imposing financial or economic liability on the engineer.

The study concludes that a clear distinction between the contractual liability of the consulting engineer and the liability of other participants in the construction process is essential for the development of civil law doctrine and the harmonization of judicial practice.

Key words: *consulting engineer; civil law status; service contract; engineering consultancy services; contractual liability; construction; FIDIC; Design–Build model.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку цивільно-правових відносин у сфері будівництва характеризується ускладненням договірних конструкцій, розширенням кола учасників інвестиційно-будівельного процесу та зростанням ролі спеціалізованих консультаційних послуг. Одним із таких учасників є інженер-консультант, діяльність якого на практиці дедалі частіше стає предметом правових спорів, у тому числі пов'язаних із визначенням меж його відповідальності, правового статусу та функціонального призначення у системі цивільних зобов'язань.

Попри нормативне закріплення поняття інженера-консультанта у законодавстві України у правозастосовній практиці спостерігається тенденція до розширеного тлумачення його ролі, зокрема шляхом покладання на нього функцій та обов'язків, які за своєю правовою природою належать до компетенції замовника будівництва, підрядника або проектувальника. Особливої гостроти ця проблема набуває у справах, пов'язаних із вартісними показниками будівництва, ціноутворенням та економічними ризиками реалізації проєктів, де інженер-консультант іноді помилково розглядається як суб'єкт, відповідальний за фінансові або цінові рішення.

Такі підходи значною мірою зумовлені змішуванням цивільно-правової логіки з публічно-правовою, а також некоректним перенесенням положень міжнародних контрактних моделей (зокрема, стандартів FIDIC) у площину національного цивільного права без урахування їх договірної природи.. Внаслідок цього відбувається підміна договірної відповідальності інженера-консультанта квазі-деліктними або регуляторними очікуваннями, що суперечить фундаментальним засадам цивільного права.

У цьому контексті особливої наукової та практичної актуальності набуває питання цивільно-правового статусу інженера-консультанта, його місця у системі договірних зобов'язань, а також визначення меж його прав, обов'язків і відповідальності. Вирішення цих питань потребує системного цивілістичного аналізу, заснованого на положеннях Цивільного кодексу України, спеціального законодавства у сфері будівництва, професійних стандартів, а також з урахуванням міжнародної договірної практики.

Аналіз останніх досліджень. Питання правового регулювання діяльності учасників будівельного процесу та договірних зобов'язань у цій сфері неодноразово ставали предметом наукової уваги. Зокрема, Є. О. Юрченко аналізує проблеми державного контролю у сфері містобудівної діяльності, акцентуючи увагу переважно на публічно-правових аспектах регулювання. О. М. Галінський, І. В. Вахович та Т. Ю. Цифра досліджують міжнародну практику формування договірних відносин у будівництві, розкриваючи загальні моделі контрактної взаємодії замовника та підрядника, однак питання правового становища інженера-консультанта як самостійного суб'єкта зобов'язальних правовідносин залишається поза межами їхнього дослідження. О. М. Непомнящий та І. В. Хараїм розглядають стан та перспективи організаційно-правового забезпечення діяльності інженера-консультанта в Україні, зосереджуючись переважно на адміністративних та інституційних механізмах, а не на цивілістичній кваліфікації відповідних правовідносин.

Водночас у вітчизняній цивілістичній доктрині бракує комплексного дослідження, яке б системно визначало цивільно-правовий статус інженера-консультанта крізь призму договору про надання інженерно-консультаційних послуг, кваліфікувало б його як договір сервісного характеру та чітко розмежовувало договірну відпо-

відальність інженера-консультанта від відповідальності підрядника, замовника та проектувальника, зокрема з урахуванням моделі «Проектуй–Будуй» та контрактних моделей FIDIC. Зазначене зумовлює потребу в системному цивілістичному аналізі та формуванні узгоджених підходів для договірної й судової практики.

Метою статті є доктринальне обґрунтування цивільно-правового статусу інженера-консультанта, визначення його правової природи як суб'єкта договірних правовідносин, а також з'ясування меж його відповідальності у контексті договору про надання інженерно-консультаційних послуг. Для досягнення цієї мети застосовуються методи догматичного аналізу, системного тлумачення норм цивільного законодавства, а також порівняльно-правовий підхід до оцінки міжнародних контрактних моделей.

Результати дослідження спрямовані на формування узгодженого наукового підходу до розуміння правового статусу інженера-консультанта та можуть бути використані у подальшому розвитку доктрини цивільного права, удосконаленні договірної практики у сфері будівництва, а також у правозастосовній і судовій діяльності.

Виклад основного матеріалу. У системі сучасних цивільно-правових відносин у сфері будівництва інженер-консультант посідає особливе місце, що зумовлено специфікою його функціонального призначення та договірної ролі. На відміну від класичних учасників будівельного процесу – замовника, підрядника та проектувальника – інженер-консультант безпосередньо не створює матеріального результату у вигляді об'єкта будівництва або проектної документації. Його участь має допоміжний, сервісний характер і реалізується виключно у межах цивільно-правового зобов'язання.

З цивільно-правової точки зору інженер-консультант є суб'єктом зобов'язальних правовідносин, який на підставі договору про надання інженерно-консультаційних послуг бере на себе обов'язок здійснювати організаційний, координаційний та консультаційний супровід реалізації будівельного проєкту. Такий договір за своєю правовою природою належить до договорів про надання послуг, результатом яких є не створення речі чи об'єкта матеріального світу, а вчинення певних дій або діяльність, спрямована на забезпечення належної реалізації інвестиційного задуму замовника.

Важливо підкреслити, що інженер-консультант не наділяється владними або регуляторними повноваженнями, а також не замінює жодного з основних суб'єктів будівельних правовідносин [1]. Він не виступає стороною договору будівельного підряду чи договору на виконання проектних робіт, не приймає самостійних рішень щодо змісту проектної документації та не визначає фінансово-економічні параметри будівництва. Усі його дії мають похідний характер від волевиявлення замовника та реалізуються в межах договірних домовленостей.

Цивільно-правовий статус інженера-консультанта зумовлює й особливий характер його відповідальності. Оскільки результатом його діяльності є процес надання послуг, а не досягнення конкретного економічного чи матеріального результату, то відповідальність інженера-консультанта не може ототожнюватися з відповідальністю підрядника або проектувальника. Вона обмежується належним виконанням договірних обов'язків, дотриманням професійних стандартів та умов договору, але не охоплює ризики, пов'язані з комерційними рішеннями замовника чи зміною ринкової кон'юнктури.

Особливого значення у цьому контексті набуває принцип свободи договору, закріплений у цивільному законодавстві, який дозволяє сторонам визначати обсяг функцій інженера-консультанта, межі його відповідальності та характер взаємодії з іншими учасниками будівництва. Водночас реалізація цього принципу не може призводити до фактичного перекладання на інженера-консультанта обов'язків, що за своєю правовою природою належать до сфери відповідальності інших суб'єктів або суперечать сутності договору про надання послуг [2].

Таким чином, інженер-консультант у цивільно-правовому вимірі постає як самостійний, але допоміжний суб'єкт договірних правовідносин, діяльність якого спрямована на забезпечення організаційної цілісності та управлінської впорядкованості будівельного процесу. Визначення його статусу саме у цій площині дозволяє уникнути методологічних помилок у правозастосуванні та створює передумови для коректного розмежування договірної відповідальності між усіма учасниками будівництва.

Цивільно-правовий статус інженера-консультанта дістає безпосереднє втілення у договорі про надання інженерно-консульта-

ційних послуг, який є основною юридичною формою залучення такого фахівця до реалізації будівельного проєкту. Саме договір визначає обсяг прав та обов'язків інженера-консультанта, характер його взаємодії із замовником та іншими учасниками будівництва, а також межі відповідальності за результати своєї діяльності.

За своєю правовою природою договір про надання інженерно-консультаційних послуг належить до договорів про надання послуг, що випливає із загальних положень цивільного законодавства. Предметом такого договору є не створення матеріалізованого результату, а виконання визначених договором дій (комплексу дій), спрямованих на організаційний, управлінський та консультаційний супровід будівельного процесу. Це принципово відрізняє інженерно-консультаційні послуги від договору підряду або договору на виконання проектних робіт, у яких результат має чітко визначену матеріальну або документальну форму.

Результат зобов'язання інженера-консультанта має процесний характер і полягає у належному виконанні дій, передбачених договором, з дотриманням професійних стандартів, договірних умов та принципу добросовісності. Такий результат не може бути зведений до досягнення конкретних економічних показників, зокрема певного рівня вартості будівництва, оптимізації цін на матеріальні ресурси чи фінансової ефективності проєкту. Ці параметри належать до сфери управлінських і комерційних рішень замовника та підрядника і не можуть автоматично включатися до обсягу відповідальності інженера-консультанта.

З огляду на це особливого значення набуває відмежування договірної відповідальності інженера-консультанта від відповідальності інших учасників будівництва. Інженер-консультант відповідає за належне надання послуг у межах договору, але не несе відповідальності за: проектні рішення, прийняті проектувальником; технічні рішення та способи виконання робіт, обрані підрядником; інвестиційні, фінансові та цінові рішення замовника.

Покладання на інженера-консультанта відповідальності за наслідки таких рішень суперечить як сутності договору про надання послуг, так і загальним засадам цивільного права, зокрема принципам справедливості, розумності та свободи договору [3].

Водночас договір про надання інженерно-консультаційних послуг може передбачати участь інженера-консультанта у підготовці рекомендацій, аналітичних матеріалів або висновків щодо організації будівництва, управління ризиками чи доцільності тих чи інших рішень. Проте такі дії мають дорадчий характер і не трансформуються в юридично обов'язкові для замовника рішення, якщо інше прямо не встановлено договором і не випливає з його правової природи.

Особливу увагу слід звернути на те, що у практиці правозастосування іноді спостерігається спроба розширеного тлумачення предмета договору про надання інженерно-консультаційних послуг шляхом фактичного включення до нього обов'язків, не властивих цьому виду договорів. Зокрема, йдеться про покладання на інженера-консультанта функцій контролю або підтвердження вартості будівництва, моніторингу ринкових цін чи відповідальності за фінансові наслідки реалізації проєкту. Такі підходи не ґрунтуються на нормах цивільного права і призводять до підміни договірної відповідальності іншими, не передбаченими законом правовими конструкціями.

Отже, договір про надання інженерно-консультаційних послуг слід розглядати як самостійний цивільно-правовий договір сервісного характеру, в межах якого інженер-консультант надає професійні послуги з організації та управління процесом будівництва, не беручи на себе ризики та обов'язки, пов'язані з проектуванням, виконанням робіт або фінансово-економічними результатами будівельного проєкту.

Поширення у сучасній будівельній практиці моделі «Проектуй–Будуй» (Design–Build) зумовило появу нових підходів до організації договірних відносин та перерозподілу зобов'язань між учасниками будівельного процесу. Водночас застосування цієї моделі нерідко супроводжується помилковими уявленнями щодо трансформації цивільно-правового статусу окремих суб'єктів, зокрема інженера-консультанта, та необґрунтованими спробами розширення меж його відповідальності[4].

У цивільно-правовому розумінні модель «Проектуй–Будуй» полягає у концентрації зобов'язань із розроблення проектної документації та виконання будівельних робіт в одному суб'єкті – підряднику. Така конструкція реалізується на підставі принципу свободи договору та не змінює загальних засад зобов'язального права, зокрема положень щодо предмета договору, меж відповідальності

сторін та розподілу ризиків. Об'єднання проектних і будівельних функцій у межах одного договору не створює нових правових статусів для інших учасників будівництва, а лише змінює внутрішню структуру зобов'язань підрядника перед замовником.

Принципово важливим є те, що у моделі «Проектуй–Будуй» інженер-консультант не стає носієм жодних проектних або підрядних зобов'язань. Він не є стороною договору будівельного підряду, не здійснює проектування і не відповідає за технічні рішення, закладені у проектну документацію. Його участь, як і в інших договірних моделях, має допоміжний і консультаційний характер, ґрунтується на окремому договорі із замовником.

Застосування моделі «Проектуй–Будуй» не змінює і розподілу ризиків, закладеного у цивільному законодавстві. Ризики, пов'язані з правильністю проектних рішень, відповідністю проекту вихідним даним, вибором матеріалів, способів виконання робіт та формуванням кошторисної вартості, покладаються на підрядника як особу, що поєднує функції проектувальника і виконавця робіт. Замовник, у свою чергу, несе інвестиційний ризик та приймає ключові управлінські й економічні рішення щодо реалізації проєкту. Інженер-консультант у цій системі не є носієм самостійного ризику за результат будівництва.

У практиці правозастосування інколи зустрічається помилковий підхід, відповідно до якого участь інженера-консультанта у проєкті, реалізованому за моделлю «Проектуй–Будуй», розглядається як підстава для покладання на нього відповідальності за кінцеву вартість будівництва або за фінансові наслідки реалізації проєкту. Такий підхід ґрунтується на ототожненні договірної ролі інженера-консультанта з роллю підрядника та суперечить як змісту відповідних договорів, так і загальним принципам цивільного права.

З цивільно-правової точки зору, участь інженера-консультанта у моделі «Проектуй–Будуй» може полягати у: координації взаємодії між замовником і підрядником; моніторингу дотримання договірних процедур і строків; підготовці рекомендацій щодо управління змінами у проєкті; консультаційній підтримці замовника при прийнятті управлінських рішень.

Однак такі функції не трансформуються в обов'язок досягнення певного результату будівництва і не створюють для інженера-консультанта відповідальності за проектні, технічні або економічні показники проєкту.

Таким чином, модель «Проектуй–Будуй» у цивільно-правовому вимірі не змінює базового підходу до визначення статусу інженера-консультанта як суб'єкта договірних правовідносин сервісного характеру. Її застосування не є підставою для розширеного тлумачення предмета договору про надання інженерно-консультаційних послуг і не може слугувати юридичним аргументом для покладання на інженера-консультанта відповідальності, яка не випливає безпосередньо з умов договору та сутності цивільно-правового зобов'язання.

Визначення цивільно-правового статусу інженера-консультанта та меж його договірної відповідальності потребує звернення не лише до норм цивільного законодавства, а й до спеціальних актів, що конкретизують зміст професійної діяльності такого фахівця. Особливе значення у цьому контексті має професійний стандарт «Інженер-консультант (будівництво)», затверджений наказом Міністерства економіки України від 13 січня 2022 року № 108-22, який виступає нормативною основою для визначення функціонального наповнення відповідної професії [5].

Професійний стандарт, хоча і не є джерелом цивільного права у формальному розумінні, відіграє важливу роль як інструмент тлумачення змісту договірного зобов'язання. Він дозволяє встановити, які саме дії та функції є типовими, професійно обґрунтованими й очікуваними від інженера-консультанта, а які виходять за межі його цивільно-правового статусу. В цьому сенсі професійний стандарт слугує своєрідним «еталоном» професійної поведінки, на який можуть орієнтуватися сторони договору, а також суди при вирішенні спорів щодо належного виконання зобов'язань.

Аналіз змісту професійного стандарту «Інженер-консультант (будівництво)» свідчить, що основні трудові та функціональні завдання інженера-консультанта зосереджені у сфері управління будівельним проєктом, організаційно-технічного супроводу та координації діяльності учасників будівництва. До таких функцій, зокрема, належать планування та координація процесів реалізації проєкту, контроль дотримання строків, організація взаємодії між замовником, підрядником і проектувальником, підготовка аналі-

тичних матеріалів, а також консультаційна підтримка замовника при прийнятті управлінських рішень.

Водночас професійний стандарт не відносить до функцій інженера-консультанта повноваження з формування, моніторингу, підтвердження або затвердження вартості будівництва, цін на матеріальні ресурси, роботи чи послуги. Відсутні також положення, які б покладали на інженера-консультанта відповідальність за фінансово-економічні показники реалізації будівельного проєкту. Така конструкція професійного стандарту є цілком узгодженою з цивільно-правовою природою договору про надання інженерно-консультаційних послуг, результат якого має процесний, а не економічний або матеріалізований характер.

З цивільно-правової точки зору, професійний стандарт виконує ще одну важливу функцію – він обмежує можливість розширеного тлумачення предмета договору. Спроби покладання на інженера-консультанта обов'язків, не передбачених стандартом і не властивих професії, суперечать не лише договірній логіці, а й загальним засадам цивільного права, зокрема принципам справедливості та добросовісності. Включення до договору умов, які фактично трансформують інженера-консультанта у суб'єкта економічного регулювання або контролю ціноутворення, змінює правову природу зобов'язання і виходить за межі типової моделі інженерно-консультаційних послуг.

Таким чином, професійний стандарт «Інженер-консультант (будівництво)» слід розглядати як допоміжне нормативне джерело для цивільно-правової кваліфікації діяльності інженера-консультанта, яке дозволяє чітко окреслити функціональні межі його договірних обов'язків і запобігти підміні сервісного характеру зобов'язання відповідальністю за результати, що не залежать від його професійної діяльності.

З урахуванням викладеного професійний стандарт відіграє ключову роль у формуванні узгодженого підходу до визначення цивільно-правового статусу інженера-консультанта та може бути ефективно використаний як у договірній практиці, так і у правозастосовній діяльності для коректного розмежування відповідальності між учасниками будівельного процесу.

Звернення до міжнародних контрактних моделей, зокрема стандартних форм договорів FIDIC, у вітчизняній договірній та правозастосовній практиці нерідко супроводжується спробами використання їх положень як аргументів для розширеного тлумачення правового статусу інженера-консультанта. У зв'язку з цим принципового значення набуває цивільно-правова оцінка природи стандартів FIDIC, їх місця у системі джерел права та можливостей їх застосування в межах національного правопорядку.

З позицій цивільного права стандарти FIDIC не є нормативно-правовими актами і не належать до джерел права у формальному розумінні. Вони становлять уніфіковані договірні моделі, розроблені для використання сторонами за принципом автономії волі та свободи договору. Їх правове значення виникає виключно у разі інкорпорації відповідних умов до конкретного договору та лише у межах, погоджених сторонами. Отже, самі по собі положення FIDIC не створюють прав та обов'язків для учасників цивільних правовідносин і не можуть застосовуватися поза договірним контекстом.

У класичних формах FIDIC фігура Engineer (інженера) виконує функції адміністратора контракту, координатора виконання договірних процедур та незалежного посередника у межах договірних механізмів. Навіть у цьому статусі інженер не наділяється владними або регуляторними повноваженнями та не підміняє сторін договору. Його роль є похідною від договору і обмежується процедурним супроводом реалізації контракту, включаючи перевірку виконання робіт, сертифікацію проміжних результатів та застосування передбачених договором механізмів врегулювання спорів.

Принципово важливо, що у жодній зі стандартних моделей FIDIC інженер не виступає суб'єктом ринкового ціноутворення або фінансового контролю в публічно-правовому сенсі. Його дії у сфері вартості будівництва мають виключно контрактно-процедурний характер і не спрямовані на формування або затвердження цін на матеріальні ресурси чи роботи. Фінансові параметри проєкту визначаються сторонами договору, а інженер лише здійснює перевірку відповідності заявлених підрядником вимог умовам контракту.

У цивільно-правовому вимірі застосування стандартів FIDIC в Україні можливе лише за умови їх узгодження з імперативними нормами національного законодавства. Навіть у разі використання контрактів FIDIC у будівельних проєктах правовий статус інжене-

ра-консультанта визначається насамперед положеннями цивільного законодавства України, спеціальних законів у сфері будівництва та умовами укладеного договору. Жодні положення FIDIC не можуть автоматично змінювати або розширювати межі цивільно-правової відповідальності інженера-консультанта поза межами договору.

Особливу увагу слід звернути на те, що у практиці іноді відбувається некоректне ототожнення фігури Engineer за FIDIC з інженером-консультантом у національному праві. Таке ототожнення ігнорує відмінності правових систем та призводить до помилкового перенесення контрактних процедур у площину цивільної відповідальності. З цивільно-правової точки зору подібний підхід є неприйнятним, оскільки суперечить принципу визначеності зобов'язань та порушує баланс договірних інтересів сторін.

Отже, стандарти FIDIC у контексті цивільного права України слід розглядати як допоміжний договірний інструмент, який може використовуватися для структурування зобов'язань між сторонами, але не як джерело формування самостійного правового статусу інженера-консультанта. Їх застосування не змінює сервісної природи інженерно-консультаційних послуг і не створює підстав для покладання на інженера-консультанта відповідальності за проектні, будівельні чи фінансово-економічні результати реалізації будівельного проєкту.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що інженер-консультант у сфері будівництва є самостійним суб'єктом цивільних правовідносин, правовий статус якого має виключно договірну природу та не виходить за межі зобов'язальних конструкцій, передбачених цивільним законодавством України. Його участь у будівельному процесі не пов'язана зі створенням матеріального результату або прийняттям владних чи регуляторних рішень, а зводиться до надання професійних інженерно-консультаційних послуг сервісного характеру.

Цивільно-правова природа діяльності інженера-консультанта зумовлює процесний характер результату його зобов'язань, що принципово відрізняє відповідний договір від договорів підряду та договорів на виконання проектних робіт. Відповідальність інженера-консультанта обмежується належним виконанням договірних обов'язків, дотриманням професійних стандартів і принципів добросовісності та розумності, але не охоплює фінансово-економічні наслідки реалізації будівельного проєкту або ризики, пов'язані зі зміною ринкової кон'юнктури.

Модель «Проектуй–Будуй», попри ускладнення договірної структури будівельного проєкту, не змінює базового цивільно-правового статусу інженера-консультанта. Концентрація проектних і будівельних зобов'язань у підрядника не створює підстав для розширення предмета договору про надання інженерно-консультаційних послуг і не трансформує допоміжну роль інженера-консультанта у самостійний центр відповідальності за результати будівництва.

Аналіз професійного стандарту «Інженер-консультант (будівництво)», затвердженого наказом Міністерства економіки України від 13 січня 2022 року № 108-22, підтверджує, що функціональне призначення інженера-консультанта полягає в управлінському, організаційному та консультаційному супроводі будівельного процесу. Професійний стандарт не передбачає покладання на інженера-консультанта обов'язків щодо формування, моніторингу або затвердження вартості будівництва, що узгоджується з цивільно-правовою природою відповідного договору та виключає можливість розширеного тлумачення його відповідальності.

Звернення до міжнародних контрактних моделей FIDIC у цивільно-правовому вимірі дає підстави стверджувати, що такі стандарти мають виключно договірний характер і не можуть розглядатися як джерело формування самостійного правового статусу інженера-консультанта. Навіть у межах контрактів FIDIC інженер виконує функції адміністратора договору, а не суб'єкта економічного регулювання чи ціноутворення, що унеможливлює перенесення контрактних процедур у площину цивільної або квазі-деліктної відповідальності.

Таким чином, цивільно-правовий статус інженера-консультанта слід визначати крізь призму договору про надання інженерно-консультаційних послуг, професійних стандартів і загальних принципів цивільного права, зокрема свободи договору, визначеності зобов'язань та справедливого розподілу ризиків. Формування єдиного наукового підходу до розуміння цього статусу має важливе значення не лише для розвитку доктрини цивільного права, а й для уніфікації договірної та судової практики у сфері будівництва.

1. Юрченко Є. О. Актуальні проблеми державного контролю у сфері містобудівної діяльності в Україні. URL: http://academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12YUYEOMDU.pdf. **2.** Міжнародні комерційні угоди та розрахунки: нормативно-правове регламентування: навч. посіб. / Ю. Г. Козак та ін.; за ред. Ю. Г. Козака, Н. С. Логвінової. Київ: Центр учб. літ., 2010. 648 с. **3.** Галінський О. М., Вахович І. В., Цифра Т. Ю. Міжнародна практика формування договірних відносин у будівництві. *Будівельне виробництво.* 2012. № 54. С. 3–7. **4.** Непомнящий О. М., Хараїм І. В. Стан та перспективи організаційно-правового забезпечення діяльності інженера-консультанта в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2018. № 2. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2018/5.pdf. **5.** Про затвердження вимог щодо проведення контролю якості робіт з нового будівництва, реконструкції та капітального ремонту автомобільних доріг загального користування: Постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2016 № 1065. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1065-2016-п. **6.** Про затвердження мінімальних вимог з охорони праці на тимчасових або мобільних будівельних майданчиках: Наказ Міністерства соціальної політики України від 23.06.2017 № 1050. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1111-17. **7.** Про архітектурну діяльність: Закон України від 20.05.1999 № 687-XIV. *Відомості Верховної Ради України.* 1999. № 31. Ст. 246. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14. **8.** Про затвердження зміни № 6 до національного класифікатора України ДК 003:2010: Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 26.10.2017 № 1542. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1542731-17. **9.** FIDIC Conditions of Contract for Construction (Red Book). 2nd ed. Geneva : Fédération Internationale des Ingénieurs-Conseils, 2017. **10.** FIDIC Conditions of Contract for Plant and Design-Build (Yellow Book). 2nd ed. Geneva : Fédération Internationale des Ingénieurs-Conseils, 2017. **11.** FIDIC Conditions of Contract for EPC/Turnkey Projects (Silver Book). 2nd ed. Geneva : Fédération Internationale des Ingénieurs-Conseils, 2017.

References

1. Yurchenko Ye. O. Aktualni problemy derzhavnoho kontroliu u sferi mistobudivnoi diialnosti v Ukraini. URL: http://academy.gov.ua/ej/ej16/txts/12YUYEOMDU.pdf. **2.** Mizhnarodni komertsiini uhody ta rozrakhunky: normatyvno-pravove rehlamentuvannia: navch. posib. / Yu. H. Kozak ta in.; za red. Yu. H. Kozaka, N. S. Lohvinovoi. Kyiv : Tsentr uchb. lit., 2010. 648 s. **3.** Halinskyi O. M., Vakhovych I. V., Tsyfra T. Yu. Mizhnarodna praktyka formuvannia dohovirnykh vidnosyn u budivnytstvi. Budivelne vyrobnytstvo. 2012. № 54. S. 3–7. **4.** Nepomniashchyi O. M., Kharaim I. V. Stan ta perspektyvy orhanizatsiino-pravovoho zabezpechennia diialnosti inzhenera-konsultanta v Ukraini. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok.* 2018. № 2. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/2_2018/5.pdf. **5.** Pro zatverdzhennia vymoh shchodo provedennia kontroliu yakosti robit z novoho budivnytstva, rekonstruktsii ta kapitalnoho remontu avtomobilnykh dorih zahalnoho korystuvannia: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 28.12.2016 № 1065. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1065-2016-p. **6.** Pro zatverdzhennia minimalnykh vymoh z okhorony pratsi na tymchasovykh abo mobilnykh budivelnykh maidanchykakh: Nakaz Ministerstva sotsialnoi polityky Ukrainy vid 23.06.2017 № 1050. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1111-17. **7.** Pro arkhitekturnu diialnist: Zakon Ukrainy vid 20.05.1999 № 687-XIV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 1999. № 31. St. 246. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/687-14. **8.** Pro zatverdzhennia zminy № 6 do natsionalnoho klasyfikatora Ukrainy DK 003:2010 : Nakaz Ministerstva ekonomichnoho rozvytku i torhivli Ukrainy vid 26.10.2017 № 1542. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1542731-17. **9.** FIDIC Conditions of Contract for Construction (Red Book). 2nd ed. Geneva: Fédération Internationale des Ingénieurs-Conseils, 2017. **10.** FIDIC Conditions of Contract for Plant and Design-Build (Yellow Book). 2nd ed. Geneva : Fédération Internationale des Ingénieurs-Conseils, 2017. **11.** FIDIC Conditions of Contract for EPC/Turnkey Projects (Silver Book). 2nd ed. Geneva : Fédération Internationale des Ingénieurs-Conseils, 2017.

Armash Nadiia. **Civil legal status of a consulting engineer**

This article offers a comprehensive civil law analysis of the legal status of the consulting engineer in the field of construction, focusing on the contractual nature of engineering consultancy services and the limits of contractual liability. The relevance of the study is обусловлена the growing complexity of construction projects, the diversification of contractual models, and the increasing involvement of consulting engineers in investment and construction processes, which has led to неоднозначні підходи in legal practice to the interpretation of their role and responsibility.

The article substantiates that the consulting engineer is a subject of civil law contractual relations whose activities are based exclusively on a contract for the provision of engineering consultancy services. The legal nature of such a contract is characterized as a service contract, the result of which consists in the proper performance of professional actions rather than in achieving a specific material, technical, or economic outcome. This feature fundamentally distinguishes engineering consultancy from construction contracts and design contracts, where the contractor is obliged to deliver a tangible result.

Special attention is paid to the doctrinal problem of unjustified expansion of the consulting engineer's liability. In legal practice, consulting engineers are sometimes erroneously perceived as entities responsible for financial indicators of construction projects, including construction costs or pricing decisions. The article demonstrates that such approaches contradict the principles of civil law, in particular the principles of freedom of contract, legal certainty of obligations, and fair allocation of contractual risks. The consulting engineer cannot be held liable for project design solutions, construction methods, or investment

decisions made by the client or the contractor, unless such liability is explicitly and lawfully stipulated in the contract.

The article analyzes the Design–Build contractual model from a civil law perspective and proves that the concentration of design and construction obligations in a single contractor does not affect the civil law status of the consulting engineer. Even within this model, the consulting engineer retains a supportive and advisory role and does not assume responsibility for project outcomes, construction costs, or economic efficiency. The Design–Build model modifies the internal structure of obligations between the client and the contractor but does not create additional obligations for third parties involved on a consultancy basis.

The article also examines international contract models, particularly the standard forms of contracts developed by FIDIC, in the context of Ukrainian civil law. It is emphasized that FIDIC contracts are not sources of law but standardized contractual instruments that operate solely within the framework of contractual autonomy. Even in FIDIC-based projects, the Engineer performs the role of a contract administrator rather than an economic regulator or pricing authority. The article critically assesses the common misconception that the Engineer under FIDIC bears responsibility for construction costs or market prices and demonstrates the incompatibility of such interpretations with the civil law doctrine.

Key words: consulting engineer; civil law status; service contract; engineering consultancy services; contractual liability; construction; FIDIC; Design–Build model.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 15.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 21.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 347.1
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-209
ISSN 1563-3349

О. М. КЛИМЕНКО

ЗАСАДИ ПРИВАТНОГО ПРАВА В ОНОВЛЕНОМУ ПРОЄКТІ ЦИВІЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Аналізуються засади приватного права, запропоновані Проєктом Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09.04.2026) для закріплення у статті 3 Глави 1 «Джерела та засади приватного права». Розглянуто концептуальні вектори та наукові позиції щодо вибору моделі й оновлення переліку засад приватного права у ході правотворчої роботи з рекодифікації цивільного законодавства. Висвітлено концептуальні підходи до їх систематизації на засадах внутрішньої єдності та інтеграційної функціональності. Оцінено сутнісно-змістовне наповнення і регулятивне значення засад, їх відповідність конституційним основам, потенційні ризики правозастосування. Запропоновано рекомендації щодо вдосконалення, зокрема у світлі судової практики та практики Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: *засади /принципи приватного/цивільного права; конституційні основи; публічний порядок; публічний (суспільний) інтерес; судова практика; практика ЄСПЛ.*

Klymenko Oksana. **Principles of Private Law in the Updated Draft Civil Code of Ukraine**

The article is devoted to the analysis of the principles of private law proposed in the Draft Civil Code of Ukraine (registry No. 15150 of April 9, 2026) for incorporation into Article 3 of Chapter 1 "Sources and Principles of Private Law". The study examines conceptual vectors and scientific positions regarding the choice of model and the updating of the list of private law principles in the course of legislative work on the recodification of civil legislation. Conceptual approaches to their systematization are highlighted, based on internal coherence and integrative functionality. The substantive content and regulatory significance of the principles are assessed, together with their compliance with constitutional foundations and potential risks of law enforcement. Recommendations for

© *КЛИМЕНКО Оксана Михайлівна* – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права Державного торговельно-економічного університету; ORCID: 0000-0001-6509-902X; e-mail: oksana_home@ukr.net

improvement are formulated, particularly in light of judicial practice and the case law of the European Court of Human Rights.

Key words: *principles of private/civil law; constitutional foundations; public order; public (societal) interest; judicial practice; ECtHR case law.*

Постановка проблеми. З часу актуалізації у 2019 році наукової дискусії про необхідність оновлення Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) через застарілість його окремих положень і потребу в модернізації, зокрема через гармонізацію з європейським правом, нині маємо можливість констатувати масштабність та оцінити результати цього, без перебільшення, революційного законотворчого проєкту. Започаткований шляхом інституціоналізації правотворчої роботи для комплексної рекодифікації цивільного законодавства[1], цей процес набув стратегічних орієнтирів у парламентських програмних документах з питань правової політики [2], об'єктивації в нових редакціях перших двох книг ЦК України у законопроєктах № 14056 та № 14057 [3], зрештою – на основі остаточного вибору системної моделі рекодифікації його кульмінаційним результатом став єдиний цілісний документ, поданий на розгляд Верховної Ради України, у вигляді проєкту Цивільного кодексу України (Кодекс права приватного), реєстр. № 14394 від 22.01.2026 [4]. Обрана модель покладена в основу оновленої редакції, зареєстрованої як Проєкт Цивільного кодексу України (реєстр. № 15150 від 09.04.2026) та прийнятої парламентом у першому читанні 28 квітня 2026 року [5] (далі – Проєкт).

Цим Проєктом, яким, серед іншого, передбачена консолідація деяких інститутів/підгалузей приватного права (як сімейного, міжнародного приватного), планується замінити чинний ЦК України. Тож, наукове осмислення новел, висвітлення деяких дискусійних аспектів пропонованих юридичних конструкцій у проекції вироблення конструктивних рекомендацій для вдосконалення, забезпечення системності, правової визначеності та ефективності базового акта законодавства, що охоплює найбільшу сферу правового регулювання – простір приватних суспільних відносин – є нагальним завданням для всіх представників наукової правничої спільноти. Адже, як слушно наголосив Голова Верховної Ради України Р. О. Стефанчук під час розгляду парламентом питання про прийняття Проєкту в першому читанні, це – «важлива кодифікація для всіх і кожного» [6].

Аналіз останніх публікацій. Стратегічні напрями модернізації цивільного законодавства України, й зокрема оновлення загальних засад приватного права, було окреслено у Концепції оновлення ЦК України, підготовленої членами Робочої групи, утвореної постановою Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 року № 650 [7, с. 3]. Згідно з пунктом 1.3 цієї Концепції заплановане уточнення положень переліку загальних засад цивільного законодавства (стаття 3 ЦК України) передбачало закріплення його відкритої моделі з поширенням засад не тільки на законодавство, а й на функціонування всієї приватноправової системи, що має розширити інструментарій судової практики. Наголошено на уточненні окремих засад (наприклад, визначенні принципу свободи договору як принципу свободи правочину), а також включенні новітніх принципів, зокрема: свободи творчої діяльності, інформаційного обміну, захисту приватності, недопустимості свавільного втручання у геном людини, сферу репродукції людини, сферу інформації про особу та персональних даних [7, с. 7-8].

У розвиток окреслених підходів траєкторії модернізації статті 3 ЦК України висвітлено у монографічному дослідженні, підготовленому авторським колективом Робочої групи з підготовки законопроєкту з рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України у 2021 році [8]. В ній Головою Робочої групи Р.О. Стефанчуком та її науковим координатором Н.С. Кузнєцовою наголошено на відновленні традиційних для приватного права диспозитивних засад у регулюванні договірних відносин, що значною мірою розширило ініціативу сторін і загалом збагатило майновий оборот новими договірними конструкціями [8, с. 6]. Під авторством заступника Голови Робочої групи О. О. Кота представлена загальна концепція закріплення засад (принципів) цивільного законодавства, із посиленою аргументацією на основі порівняльно-правового аналізу. Запропоновано розглянути можливість, з огляду на практику Конституційного Суду України, включити до переліку основних засад цивільного права принцип правової визначеності, а з урахуванням європейського досвіду – віднести до загальних засад цивільного законодавства правило про неприпустимість зловживання суб'єктивними цивільними правами [8, с. 74-77]. Послідов-

ність позицій знайшла відображення у наступних наукових працях автора [9, с. 241-245]. Акцентуючи на концептуальному значенні засад (принципів) приватного права, науковець слушно відзначає важливість глибини їх змістовного наповнення у статті 3 Проєкту та закріплення у відкритому переліку, що свідчить про визнання права живою системою, яка розвивається разом із суспільством [10; 11].

Метою цього дослідження є авторський науковий аналіз засад приватного права, запропонованих Проєктом (реєстр. № 15150 від 09.04.2026) для закріплення у статті 3 Глави 1 «Джерела та засади приватного права» Розділу I «Основні приписи» Книги першої «Загальна частина» ЦК України, зокрема щодо їх внутрішньої цілісності, інтеграційної функціональності, відповідності конституційному базису, наявності потенційних ризиків правозастосування, а також вироблення рекомендацій для можливого вдосконалення окремих положень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проєкт, як зазначено у пояснювальній записці до нього, спрямований на формування сучасної нормативної основи приватного права, здатної відповісти на виклики XXI століття (цифровізація, розвиток нових економічних моделей, трансформація майнового обігу, ускладнення договірних та недоговірних конструкцій, транскордонність відносин), та забезпечує системність кодифікації, єдність понятійного апарату, узгодженість міжінститутних зв'язків і послідовну реалізацію засад приватного права в усіх сегментах юридичного регулювання [12, с. 4]. Відносячи засади приватного права до «материнської» частини кодифікації, законодавець визначає завдання їх утвердження і послідовної реалізації: закріплення розширеного і відкритого переліку засад цивільного законодавства (юридична рівність і недискримінація, приватна автономія, свобода договору, добросовісність, справедливість, розумність, заборона зловживання правом тощо) та забезпечення їх реального регулятивного значення при тлумаченні, застосуванні та розвитку норм Кодексу [12, с. 1, 6].

Відповідно до науково-методологічних підходів юридичну конструкцію «загальні засади» в контексті кодифікованого акта розглядають як систему нормативно-правових приписів найвищого ступеня абстракції (норми-принципи), що визначають ціннісний

вектор, концептуальну єдність, межі та методи правового регулювання у конкретній сфері суспільних відносин, що є результатом синтезу теоретичної юриспруденції та практичного інструментарію. Тож це не просто елемент загальної частини чи основних приписів кодифікованого акта, а фундамент, на якому тримається вся архітектура закону. З точки зору функціонального значення, загальні засади є первинними/ визначальними/ базовими елементами права, які втілюють волю законодавця щодо встановлення належного правопорядку в конкретній сфері суспільних відносин, обмежують свавілля при правозастосуванні, заповнюють лакуни (прогалини) у правовому регулюванні за відсутності конкретної норми або наявності колізій. По суті, загальні засади слугують «генетичним кодом» кодексу – визначають правовий ландшафт у відповідній сфері суспільних відносин, виступаючи водночас інструментом прямої дії як за відсутності конкретної норми правового регулювання, так і для тлумачення норм усієї підсистеми базової галузі, а також «правовим фільтром» у правозастосуванні, що може порушити правовий баланс та призвести до несправедливості (наприклад, у разі зловживання правом, порушення принципів справедливості та розумності).

Особливості змісту, нормативної природи та функцій загальних засад Кодексу обумовлюють їх особливе значення: охоплюючи всю структуру нормативно-правового акта, вони забезпечують внутрішню несуперечливість його системи, синхронізують засадничі приписи його інститутів (у тому числі за принципом взаємодії загального – спеціального закону), та об'єктивуються у чітких термінах і конструкціях, що мають кореспондувати засадам конституційного правопорядку, а відповідно – нормам Основного Закону.

Слід відзначити, що дискусійне питання щодо пропонованої Проєктом № 14394 подвійної назви «Цивільний кодекс України/ Кодекс права приватного» набуло законодавчого вирішення в аналізованому Проєкті № 15150: у новій редакції автори відмовилися від паралельної назви – «Кодекс права приватного», зберігши єдину офіційну назву «Цивільний кодекс України». Таке рішення є важливим кроком у бік правової визначеності та відповідає традиції континентального права. Зазначене, втім, не усуває доктринальних дискусій у контексті: традиції континентального права щодо поділу права на публічне і приватне, єдності права та «публіцизації

приватного права» [13], співвідношення приватного і цивільного права/законодавства. Зазначимо, що для цілей цього аналізу ми виходимо з концепції, окресленої в Преамбулі Проєкта, згідно з якою термінологічні означення «приватні» та «цивільні» для відносин, які визначають сферу дії Кодексу, ототожнені, як і їх елементи – права і обов'язки суб'єктів таких (приватних) відносин.

Основні приписи про засади приватного права Проєктом втілено у статті 3, якою передбачено, що «приватні відносини ґрунтовано на засадах приватного права» (частина перша), та встановлено перелік із дванадцяти принципів приватного права (частина друга), який не є вичерпним (частина третя). Аналіз представленого переліку засвідчує наміри розробника узгодити класичний пандектний підхід (систематизація на основі чіткої інституційної структури) із сучасними процесами уніфікації приватного права в Європі, акцентуючи увагу на антропоцентричних цінностях (правах людини) та посиленні стандартів добросовісності, що відповідає сучасним тенденціям розвитку європейської традиції цивільного права. Водночас зміст окремих положень вказаної статті Проєкту та послідовність їх викладу, з науково-методологічної точки зору, потребують уточнення, зокрема на рівні осмислення та правороз'уміння функції засад приватного права щодо забезпечення інтегральної системності Кодексу, а також для їх ефективного правозастосування.

Так, викладені у переліку дванадцять засад (частина друга статті 3) можна систематизувати, надавши їм відповідної юридичної логіки та встановивши тим самим ієрархію принципів на основі вибору класифікації, наприклад за установчим/позитивно-зобов'язуючим та забороняючим/негативно-правовим змістом, або за критеріями/видами, як-от:

– *екзистенційні (сталі) засади:* юридична рівність (пункт 1); приватна автономія (пункт 2); неприпустимість свавільного втручання у сферу приватного життя людини (пункт 7); заборона протиправного позбавлення права власності (пункт 8);

– *функціональні засади:* диспозитивність (пункт 3); свобода договору або іншого правочину (пункт 9); свобода підприємницької діяльності, що не заборонена законом (пункт 10);

– *оціночно/етично-коригуючі засади* (стандарти поведінки) [14]: справедливість (пункт 4), добросовісність (пункт 5), розумність (пункт 6); недопущення отримання переваг зі своєї протиправної та/або недобросовісної поведінки, заборона зловживання правом (пункт 11);

– *гарантійні засади:* судовий захист (пункт 12).

Здійснення такої систематизації дає можливість усунути певну юридико-змістовну тавтологічність або конкуренцію засад. До прикладу, «приватна автономія» (пункт 2) в змістовно-правовому значенні є родовою категорією щодо принципів «свобода договору/ правочину» (пункт 9) та «диспозитивність» (пункт 3). Дотримуємося позиції, що, з точки зору законодавчої техніки, надмірне роздрібнення принципів може призвести до їх конкуренції при судовому тлумаченні. Сутнісно-змістовної консолідації приписів щодо «приватної автономії» можна досягти шляхом об'єднання пунктів 2, 3, 9 в одну комплексну засаду, приміром, із таким формулюванням: «свобода та автономія волі суб'єктів приватного права», що дозволить усунути дублювання та внутрішню конкуренцію положень.

Посутній аналіз засад приватного права дає підстави звернути увагу й на окремі потенційні ризики їх правозастосування. Так, тріада оціночно-поведінкових стандартів «справедливість, добросовісність, розумність», які розмежовані по пунктах 4, 5, 6 частини другої статті 3, у судовій практиці розглядаються в сполучності як критерії, що визначають межі принципу «свободи договору» (пункт 9), а одночасно слугують межами саморегулювання. На цьому наголошується, зокрема, при тлумаченні судом пункту 3 статті 3, статті 627 ЦК України [15].

Аналіз засад «приватна автономія» (пункт 2) та «неприпустимість свавільного втручання у сферу приватного життя людини» (пункт 7) свідчить про можливість їх конкуренції, а також потребу в кореляції зі змістом статті 32 Конституції України [16], яка гарантує недоторканність особистого і сімейного життя, та статтею 8 Європейської конвенції про захист прав людини (далі – Конвенція) [17], що встановлює право на повагу до приватного і сімейного життя. Така кореляція необхідна для забезпечення балансу з огляду на подвійність контексту: з одного боку, між свободою приватної автономії та захистом приватності, з другого – між правом на приватне життя і публічними (суспільними) інтересами, та

є актуальною у світлі практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) [18].

Заборона протиправного позбавлення права власності (пункт 8) є прямою імплементацією припису частини четвертої статті 41 Конституції України. Втім більш слушним було б викласти цю засаду релевантно конструкції, використаній у статті 1 Протоколу 1 до Конвенції, з акцентом на «справедливий баланс» в інтересах суспільства. ЄСПЛ у своїй практиці послідовно наголошує, що необхідність досягнення такого балансу відображена в цілому в структурі статті 1 Протоколу 1 [19]. Тож відповідні тлумачні інтерпретації ЄСПЛ можуть слугувати дороговказами для вдосконалення юридичної формули цієї засади.

У співставленні сфер дії засад «свобода договору або іншого правочину» (пункт 9) та «заборона зловживання правом» (пункт 11) також бачимо їх перетин, а отже – потенційний ризик конфлікту. У цьому контексті доцільно розглянути можливість закріпити в якості засади заборону суперечливої поведінки – принцип «естопель» (venire contra factum proprium), що розглядається як складова принципу добросовісності, на що також звертають увагу практикуючі судді [14, с. 62]. Відзначимо також сумнівність конструкції: «недопущення отримання переваг зі своєї протиправної та/або недобросовісної поведінки» (пункт 11), що посутньо допускає неправову поведінку, забороняючи лише отримувати з неї вигоду. У доктрині приватного права, як і в загальноправовій доктрині, акцент робиться на забороні протиправної та недобросовісної поведінки як такої, а не лише на недопущенні отримання переваг від неї.

Беручи до уваги те, що загальні галузеві засади як ціннісно-орієнтовані норми-принципи формують юридичний ландшафт усієї сфери правового регулювання приватних відносин, певного коригування потребує формулювання частини першої статті 3 Проєкту: «приватні відносини ґрунтовано на засадах приватного права». Адже приватні відносини як соціальне явище об'єктивно виходять за межі правового регулювання Кодексу, який є юридичною рамкою лише для сфери впливу позитивного права. Тож, очевидно, що має йтися про законодавче покриття цієї сфери – визначення для неї нормативної рамки в моделі загального правопорядку. Більш коректним, на нашу думку, може бути формулювання на кшталт:

«приватні відносини регулюються на засадах приватного права» або «регулювання приватних відносин здійснюється на засадах приватного права».

З огляду на системоутворюючу функцію загальних засад приватного права, доречно звернути увагу на сутнісний зв'язок приписів статті 3 Проєкту з положеннями абзаців 2-4 його Преамбули, зміст яких засвідчує антропоцентричну концепцію оновлення ЦК України, що безпосередньо слідує також з абзацу 6 Преамбули. Так, включене до абзацу 2 Преамбули положення про те, що найвищою метою, засадничими цінностями приватного (цивільного) права є служіння вільному розвитку особистості, забезпечення поваги до людської гідності, автономії волі та неприпустимість втручання у приватне життя, за змістом релевантно кореспондує засадам, закріпленим у пунктах 2, 7 статті 3 Проєкту. Визнання того, що особисті права становлять підвалини приватного права, а їхні прояви є еманацією гідності та автономії людини (абзац 3 Преамбули), по суті, утверджує вихідну ідею про природність людських прав, юридична формалізація яких походить з визнання на рівні Основного Закону Людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки найвищою соціальною цінністю, а також встановлення позитивного обов'язку держави щодо забезпечення її прав і свобод (стаття 3 Конституції України). Установлюючи непорушність права приватної власності як засаду економічної свободи та особистої незалежності й утверджуючи свободу договору і свободу підприємництва (абзац 3 Преамбули), Проєктом встановлюються відповідні засадничі гарантії (пункти 8, 9 частини другої статті 3). Водночас з метою забезпечення єдності правового регулювання приватно-правового простору передбачено, що система засад і приписів, встановлених цим Кодексом, становить основу приватного права, що його застосовують в Україні (абзац 7 Преамбули). Такий сутнісно-змістовний зв'язок загальних засад приватного права з положеннями Преамбули, які за правилами юридичної техніки є нормами-цілепокладання, формує загальну рамку Кодексу щодо його функціонального призначення як інструмента забезпечення правопорядку в просторі приватної свободи, центральним суб'єктом якого є Людина, а відповідно – визначає підвалини (термін використаний, зокрема, у назві Глави 21 Проєкту)

кожного з інститутів Кодексу, що відповідає загальним засадам конституційного правопорядку в Україні.

У цьому контексті на увагу заслуговує інститут правового статусу юридичної особи публічного права (далі – ЮОПП) (Глава 9 Розділу ІІ – «Суб'єкти» Книги першої), зокрема щодо визначення засад участі таких суб'єктів у приватних відносинах, чому присвячена стаття 188 Проєкту. В її частині першій зазначено, що ЮОПП діє у приватних відносинах на рівних правах з іншими суб'єктами таких відносин, що кореспондує загальному принципу юридичної рівності суб'єктів приватних відносин (пункт 1 частини другої статті 3 Проєкту). Таким чином, статус суб'єкта приватних відносин поширюється також на державу, Автономну Республіку Крим, територіальну громаду, які відповідно до статті 189 діють як ЮОПП. Це породжує низку дискусійних питань уже на рівні засад приватного права, зокрема в контексті співвідношення приватноправових принципів із публічно-правовою природою зазначених суб'єктів. Так, принцип юридичної рівності (пункт 1 частини другої статті 3) у проекції участі таких ЮОПП, на нашу думку, має трактуватися як «рівність можливостей та відповідальності». Засади «приватної автономії» та «диспозитивності» (пункти 2, 3 частини другої статті 3) потребують кореляції з урахуванням загальних засад конституційного правопорядку, закріплених у статті 19 Конституції України: якщо для фізичної особи діє правило: «дозволено все, що не заборонено» (частина перша), то такі ЮОПП у приватних відносинах підпорядковуються принципу: «тільки те, що передбачено законом» (частина друга). А «приватна автономія» таких ЮОПП перебуває виключно в межах їхньої цільової компетенції (що кореспондує суспільним інтересам). Засада приватного права щодо «добросовісності» (пункт 5 частини другої статті 3 Проєкту) для таких суб'єктів має трактуватися крізь принцип «належного урядування» (good governance), що набув розвитку у практиці ЄСПЛ [20]. У цьому ж ракурсі відповідного осмислення потребує «заборона зловживання правом» (пункт 11 частини другої статті 3), а також засада «юридичної рівності» (пункт 1 частин другої статті 3), зокрема в контексті вирішення питань про відчуження об'єктів приватної власності з мотивів суспільної необхідності (частина третя статті 40 Проєкту). Адже Проєктом пропонується закріпити презумпцію приватних відносин, що вміщена у

частині другій статті 1: відносини вважаються приватними, якщо їхній публічний характер не визначений законом або не випливає з суті відносин. При тому, що законом передбачений адміністративний порядок вчинення процедурних дій, прийняття процедурних рішень у сфері відчуження об'єктів права приватної власності для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності [21], питання викупу таких об'єктів, визначення викупної вартості, зокрема включення складових збитків, зобов'язань перед третіми особами, упущеної вигоди тощо, зберігають приватноправовий контекст. Слід звернути увагу, що ЄСПЛ дедалі частіше застосовує принцип справедливого балансу між загальним інтересом та приватним правом у питаннях захисту власності в контексті статті 1 Протоколу 1(2) до Конвенції, зокрема щодо контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів. При цьому цивільно-правові концепції Суд поширює і на сферу державних закупівель, акцентуючи на важливості неперевищення державою своїх широких меж розсуду [22]. І хоча юрисдикція ЄСПЛ має предметом публічні порушення, його рішення прямо впливають на приватне право через концепцію «позитивних зобов'язань держави» за Конвенцією.

Згідно з Проєктом систематизацію положень Книги третьої «Право речове» пропонується здійснити на основі загальних приписів про речові права (Розділ І), серед яких визначено «Підвалини речових прав» (Глава 21), що включають також засади речових прав (§ 1). Структура вказаного § 1 вміщує статтю 357 – «Засадничі приписи речових прав», назва якої формує враження більш широкого охоплення предмета правового регулювання, ніж визначення засад цього правового інституту. Втім аналіз її положень засвідчує, що загалом стаття розвиває засади приватного права (стаття 3 Проєкту), встановлюючи спеціальні принципи, зокрема: слідування речового права за річчю (частина перша); індивідуалізації речового права за об'єктом (частина друга); безстроковості речового права (частина третя); збереження речового права незалежно від втрати володіння (частина четверта); захисту від будь-яких порушень (частина шоста).

Аналіз положень цієї статті у порівнянні до її редакції в Проєкті № 14394 засвідчує, що Проєктом № 15150 внесено до неї низку змін, що заслуговують окремої уваги. По-перше, у частині чет-

вертій у попередній редакції: «Втрата посідання річчю не припиняє речового права на неї» слова «втрата посідання» замінено на «втрата володіння», що відображає термінологічне уточнення і, що важливіше, – більш точне розмежування понять «посідання» і «володіння» в системі речового права. По-друге, і це найбільш суттєво, Проєктом №15150 виключено частину сьому попередньої редакції, якою встановлювався пріоритет речових прав над іншими майновими правами, що містило потенційний ризик конфлікту з принципом свободи договору та принципами справедливості й добросовісності. Таке рішення розробника свідчить про прагнення до більшої збалансованості між абсолютним характером речових прав та засадами диспозитивності приватного права, хоча й залишає відкритим питання про необхідність законодавчого врегулювання пріоритету прав у ситуаціях конкуренції. Втім деякі принципи залишилися поза рамкою цієї статті, наприклад, щодо публічності речових прав. Слідуючи загальній концепції Проєкту та виходячи з доцільності системного закріплення засад, виправдним, на нашу думку, було б доповнити статтю 357 Проєкту відповідними нормами. Водночас окремі її положення заслуговують на уточнення. Це стосується, зокрема, припису частини третьої щодо безстроковості речових прав, що може суперечити принципу розумності (частина шоста статті 3 Проєкту), адже деякі речові права за своєю природою мають строковий характер (сервітут, суперфіцій). Разом із тим позитивна еволюція законодавчої роботи, що засвідчена Проєктом № 15150 стосовно частини сьомої, є прикладом того, як широкі фахові дискусії справляють вплив на процес законотворення.

Про системно-інтеграційне значення загальних засад приватного права в проекції зобов'язального права (Книга п'ята Проєкту – «Право зобов'язань») можемо судити за контекстом положень статті 708 «Засади зобов'язань» (§ 1 Глави 53 Розділу I «Загальні приписи про зобов'язання»). Прогресивність її концепції полягає в синтезі та композиційності як системи основних засадничих положень інституту зобов'язань, які деталізують загальні засади приватного права, водночас вводять сучасні принципи: щодо екологічності, інформаційного обміну, конфіденційності, недискримінації (пункти 4-7 частини другої). Комплексний аналіз цих норм дає можливість висловити деякі міркування. Так, включене до части-

ни першої цієї статті застереження про «публічний порядок» за його широкого тлумачення може створювати певні правові колізії, зокрема у співвідношенні з принципом свободи договору (пункт 9 частини другої статті 3 Проєкту). Уникнути конфліктної інтерпретації можна шляхом конкретизації поняття «публічний порядок», наприклад, через конституційні цінності та міжнародні стандарти. Так само збалансування потребує вимога щодо здійснення сторонами у зобов'язанні їхніх прав та виконання обов'язків із додержанням принципу охорони довкілля та сталого розвитку (частина п'ята статті 708), що завжди втілює імперативний характер, із загальними засадами диспозитивності та приватної автономії (пункти 2-3 частини другої статті 3 Проєкту). Слідуючи загальній концепції Проєкту, слушно розглянути можливість доповнити цю статтю принципом пропорційності, акцентувавши увагу на тому, що сторони повинні здійснювати свої права та виконувати обов'язки пропорційно меті зобов'язання без надмірного обтяження іншої сторони. Закріплення принципу правової визначеності варто розглянути в якості запобіжника для ризиків появи невизначених зобов'язань (наприклад, щодо надання інформації).

Стаття 1410, якою визначено засади відповідальності за шкоду (Глава 91 «Відповідальність за шкоду» Розділ III «Недоговірні зобов'язання» Книги п'ятої «Право зобов'язань»), загалом кореспондує засадам приватного права, але також потребує уточнення деяких унормувань, зокрема: частини п'ятої щодо встановлення меж компенсації моральної шкоди, що має бути справедливою, розумною, з урахуванням обставин справи. Доцільним було б доповнити статтю принципом пропорційності щодо відшкодування завданої шкоди без надмірного тягаря, а також закріпити принцип превенції, визначивши, що метою відповідальності за шкоду є не лише компенсація вже завданих втрат, а й запобігання порушенням прав у майбутньому. Це відповідає доктринальним підходам деліктного права щодо визначення подвійного характеру інституту відшкодування шкоди – компенсаційного і стимулюючого (в сенсі стримання), згідно з якими превентивна функція відповідальності розглядається як необхідний елемент юридичного механізму ефективного захисту прав.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Загальні засади приватного права в архітектоніці кодифікованого акта при-

ватного права є нормами–принципами найвищого рівня абстракції, які виконують функцію «генетичного коду» Кодексу. Проведений науковий аналіз положень Проєкту щодо закріплення засад приватного права засвідчує наміри розробника узгодити класичний пандектний підхід (систематизація на основі чіткої інституційної структури) із сучасними процесами уніфікації приватного права в Європі, акцентуючи увагу на антропоцентричних цінностях (правах людини) та посиленні стандартів добросовісності. У поєднанні з приписами-цілепокладання Преамбули засади приватного права забезпечують єдність правового регулювання та слугують рамкою позитивного права у сфері приватноправових відносин, що відповідає конституційній моделі правопорядку в державі, водночас вони виступають інструментом прямої дії, заповнюють прогалини та обмежують свавілля правозастосування.

Оновлення ЦК України через закріплення загальних засад (стаття 3) та їх конкретизацію в інститутах цивільного права (як: речове право, право зобов'язань, деліктне право – відповідальність за шкоду) є ключовим етапом комплексної рекодифікації приватного права. Системний аналіз юридичних конструкцій щодо установлення засад виявляє низку дефектів: дублювання принципів, нечіткість окремих формулювань, ризик конкуренції між засадами, потребу їх узгодження з конституційними основами та міжнародними стандартами. Відтак пропонована Проєктом модель закріплення засад приватного права (стаття 3) для ефективного правозастосування потребує їх систематизації на основі структурної ієрархізації та консолідації окремих змістовних складових, що виступають елементами визнаних правозастосовних конструкцій.

Сильні сторони Проєкту полягають у розгортанні загальних засад приватного права та їх конкретизації на рівні окремих інститутів (нові статті: 357 – засади речового права, 708 – засади зобов'язання, 1410 – засади відповідальності за шкоду). Втім деякі юридичні конструкції в системному зв'язку і співставленні залишають простір для дискусій щодо їх вдосконалення. В їх розвиток можуть слугувати, зокрема, наступні рекомендації: уточнити межі імперативних норм – закріпити баланс між свободою договору та публічними (суспільними) інтересами; конкретизувати поняття «публічний порядок»; впровадити принцип пропорційності, зокрема в композиції засад права зобов'язань (в сенсі врівноваження

свободи договору обмеженнями, що випливають із захисту слабшої сторони) та у питаннях про відповідальність, відшкодування шкоди та компенсацію, у тому числі у співставленні з категорією «домірність» (як критерій оцінки умов договору, особливо щодо штрафних санкцій чи неустойки); уніфікувати термінологію в контексті узгодження понять «добросовісність», «справедливість», «розумність» у всіх інститутах.

Водночас для досягнення внутрішньої узгодженості та ефективності необхідно доповнити засадничі положення окремих інститутів характерними для них принципами, уточнити межі імперативності, закріпити превентивний і пропорційний характер відповідальності.

Важливо відзначити також сучасну тенденцію, за якої загальна акцентуалізація на антропоцентричних цінностях поєднується із принципом забезпечення балансу між приватною автономією та публічними (суспільними) інтересами, що заслуговує на концептуальне посилення в Проєкті, у тому числі на рівні окремих інститутів цивільного права.

1. Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України: постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 р. № 650. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2019-%D0%BF#Text. **2.** План законопроектної роботи Верховної Ради України на 2021 рік: постанова Верховної Ради України від 2 лютого 2021 р. № 1165-IX (пп. 368, 369). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1165-20?find=1&text=%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%84#w1_1. **3.** Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги першої : реєстр. № 14056 від 21.09.2025. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356 ; Проект Закону про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку із оновленням (рекодифікацією) положень книги другої : реєстр. № 14057 від 21.09.2025. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57355. **4.** Проект Цивільного кодексу України (Кодексу права приватного) : реєстр. № 14394 від 22.01.2026 (знятий з розгляду 28.04.2026). URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/3283743. **5.** Проект Цивільного кодексу України: реєстр. № 15150 від 09.04.2026 (статус 28.04.2026: прийнято за основу з урахуванням пропозицій Комітету). URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/3405381. **6.** Пленарне засідання Верховної Ради України 28.04.2026. Телеканал «Рада». URL: https://www.youtube.com/watch?v=HtFs1U0j4Hc. **7.** Концепція оновлення Цивільного кодексу України: Рекодифікація цивільного законо-

давства України. Київ, 2020. URL: https://www.rada.gov.ua/files/kontseptsiia.pdf. **8.** Рекодифікація цивільного законодавства України: виклики часу: монографія / за заг. ред. Н. С. Кузнєцової. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 690 с. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/Monografiya-Rekodyfikatsiya-tsyvilnogo-zakonodavstva-Ukrayiny.-Vyklyky-chasu.-Pershe-vydannya.-2021.pdf. **9.** Кот О. О. Загальні засади оновленого цивільного законодавства. *Цивільне право України: погляд у майбутнє:* зб. наук. праць до 70-річчя Н. С. Кузнєцової / за заг. ред. Р. О. Стефанчука, О. О. Кота. Одеса: Юридика, 2024. 622 с. С. 237–257. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/TSyvilne_pravo_Ukrayiny_poglyad_u_majbutnye.pdf. **10.** Оновлений Цивільний кодекс України: перспективи та проблеми праворозуміння і правозастосування. 3 квітня 2026. Верховний Суд. URL: https://www.youtube.com/watch?v=pqrskIe11S4. **11.** Рекодифікація цивільного законодавства: виклики, новели та євроінтеграційний вимір. 10 квітня 2026. Верховний Суд. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/2006691/. **12.** Пояснювальна записка до проекту Цивільного кодексу України: реєстр. № 15150 від 09.04.2026. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/3405383. **13.** Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) та ін. Київ: Укр. енцикл., 1998–2003. Т. 5. С. 87, 197–198. **14.** Постанова КЦС ВС від 16.05.2018 у справі № 449/1154/14; Постанова ВП ВС від 27.06.2018 у справі № 668/13907/13-ц; Постанова ВП ВС від 25.05.2021 у справі № 461/9578/15-ц. Василь Крат. Принципи приватного права в судовій практиці. Верховний Суд, 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_principi_priv_prava_2023.pdf. **15.** Постанова КЦС ВС від 30.09.2020 у справі № 559/1605/18. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/9206556. **16.** Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text. **17.** Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами): Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. **18.** Peck v. the United Kingdom: рішення ЄСПЛ від 28.01.2003, заява № 44647/98. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-60898%22]}. **19.** East West Alliance Limited v. Ukraine: рішення ЄСПЛ від 23.01.2014, заява № 19336/04, § 168. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-140029. **20.** Rysovskyy v. Ukraine: рішення ЄСПЛ від 20.10.2011, заява № 29979/04, § 70, 71. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107088. **21.** Про відчуження земельних ділянок, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, які перебувають у приватній власності, для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності: Закон України від 17.11.2009 № 1559-VI (ст. 4-1). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17/find?text=%EF%F0%E8%E2%E0%F2%ED#Text. **22.** UAB Profarma and UAB Bona Diagnosis v. Lithuania : рішення ЄСПЛ від 07.01.2025, заяви №№ 46264/22 та 50184/22. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-238637 ; Protection of property (Article 1 of Protocol No. 1): Overview of the case-law. Європейський суд з прав людини, 2025. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/overview-2025-eng

References

1. Kabinet Ministriv Ukrainy. Pro utvorennia robochoi hrupy shchodo rekodyfikatsii (onovlennia) tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy: Postanova № 650. 17.07.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2019-%D0%BF#Text. **2.** Verkhovna Rada Ukrainy. Plan zakonoproektnoi roboty na 2021 rik: Postanova № 1165-IX (pp. 368–369). 02.02.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1165-20?find=1&text=%D1%80%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D1%84#w1_1. **3.** Verkhovna Rada Ukrainy. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy u zv'iazku iz onovlenniam (rekodyfikatsiieiu) polozhen knyhy pershoi: Reiestr № 14056. 21.09.2025. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356; **4.** Verkhovna Rada Ukrainy. Proekt Zakonu pro vnesennia zmin do Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy u zv'iazku iz onovlenniam (rekodyfikatsiieiu) polozhen knyhy druhoi: Reiestr № 14057. 21.09.2025. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57355; Verkhovna Rada Ukrainy. Proekt Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy (Kodeks prava pryvatnoho): Reiestr № 14394 (zniatyi z rozghPiadu 28.04.2026). 22.01.2026. Available at: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/3283743. **5.** Verkhovna Rada Ukrainy. Proekt Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy: Reiestr № 15150 (pryiniato za osnovu 28.04.2026). 09.04.2026. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/3405381. **6.** Verkhovna Rada Ukrainy. Plenarne zasidannia 28.04.2026. Telekanal "Rada". URL: https://www.youtube.com/watch?v=HtFs1U0j4Hc. **7.** Verkhovna Rada Ukrainy. Kontseptsiia onovlennia Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy: Rekodyfikatsiia tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy. Kyiv, 2020. URL: https://www.rada.gov.ua/files/kontseptsiia.pdf. **8.** Kuznietsova, N. S. (Ed.). Rekodyfikatsiia tsyvilnoho zakonodavstva Ukrainy: vyklyky chasu. Odesa: Vydavnychyi dim "Helvetyka", 2021. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/Monografiya-Rekodyfikatsiya-tsyvilnogo-zakonodavstva-Ukrayiny.-Vyklyky-chasu.-Pershe-vydannya.-2021.pdf. **9.** Kot, O. O. *Zahalni zasady onovlenoho tsyvilnoho zakonodavstva. Stefanchuk, R. O., Kot, O. O.* (Eds.), Tsyvilne pravo Ukrainy: pohliad u maibutnie (pp. 237–257). Odesa: Yurydyka, 2024. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/TSyvilne_pravo_Ukrayiny_poglyad_u_majbutnye.pdf. **10.** Verkhovnyi Sud. Onovlenyi Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: perspektyvy ta problemy pravorozuminnia i pravozastosuvannia. 03.04.2026. URL: https://www.youtube.com/watch?v=pqrskIe11S4. **11.** Verkhovnyi Sud. Rekodyfikatsiia tsyvilnoho zakonodavstva: vyklyky, novely ta yevrointehratsiinyi vymir. 10.04.2026. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/2006691/. **12.** Verkhovna Rada Ukrainy.

Poyasniuvalna zapyska do proektu Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy: Reiestr № 15150. 09.04.2026. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/3405383. **13.** Shemshuchenko, Yu. S. (Ed.). Yurydychna entsyklopediia (Vol. 5: P–S). Kyiv: Ukr. entsykl., 1998–2003. **14.** Verkhovnyi Sud. Postanovy KCS VS ta VP VS (2018–2021). *Krat, V. Pryntsypy pryvatnoho prava v sudovii praktytsi.* Kyiv: Verkhovnyi Sud, 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_principi_priv_prava_2023.pdf. **15.** Verkhovnyi Sud. Postanova KCS VS u spravi № 559/1605/18. 30.09.2020. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/9206556. **16.** Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy. № 254k/96-VR. 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text. **17.** Rada Evropy. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod (z protokolamy). 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text. **18.** Peck v. the United Kingdom: Rishennia YeSPL, zaiava № 44647/98. 28.01.2003. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-60898%22]}. **19.** East West Alliance Limited v. Ukraine: Rishennia YeSPL, zaiava № 19336/04, § 168. 23.01.2014. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-140029. **20.** Rysovskyy v. Ukraine: Rishennia YeSPL, zaiava № 29979/04. 20.10.2011. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-107088. **21.** Pro vidchuzhennia zemelnykh dilianok…: Zakon Ukrainy № 1559-VI (st. 4-1). 17.11.2009. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1559-17/find?text=%EF%F0%E8%E2%E0%F2%ED#Text. **22.** UAB Profarma and UAB Bona Diagnosis v. Lithuania: Rishennia YeSPL, zaiavy №№ 46264/22 ta 50184/22. 07.01.2025. HUDOC. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-238637; European Court of Human Rights. Protection of property (Article 1 of Protocol No. 1): Overview of the case-law. 2025. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/overview-2025-eng

Klymenko Oksana. **Principles of Private Law in the Updated Draft Civil Code of Ukraine**

The article is devoted to the analysis of the principles of private law proposed in the Draft Civil Code of Ukraine (Reg. No. 15150 of 09.04.2026) for incorporation into Article 3 of Chapter 1 «Sources and Principles of Private Law». The study traces the legislative evolution from the initial Draft (Reg. No. 14394 of 22.01.2026) to its updated version (Reg. No. 15150 of 09.04.2026), identifying key amendments, including the removal of the parallel title «Code of Private Law» and substantive changes to Article 357. The study examines conceptual vectors and scholarly positions regarding the choice of model and the updating of the list of private law principles in the course of legislative work on the recodification of civil legislation. Conceptual approaches to their systematization are highlighted, based on internal coherence and integrative functionality, with a proposed author's classification of the twelve principles into existential, functional, evaluative-corrective, and guarantee-based categories. The substantive content and regulatory significance of the principles are assessed, together with their compliance with constitutional foundations and potential risks of law enforcement. Particular attention is paid to the competitive interplay between principles such as private autonomy, freedom of contract, disposability, and the prohibition of abuse of rights, as well as to the need for their correlation with constitutional guarantees and the standards of the European Convention on Human Rights. The study traces the legislative evolution from the initial Draft (Reg. No. 14394 of 22.01.2026) to its updated version (Reg. No. 15150 of 09.04.2026), identifying key amendments, including the removal of the parallel title «Code of Private Law» and substantive changes to Article 357. The article further examines how the general principles of private law are developed and specified within individual civil law institutions, namely: Article 357 on the foundational rules of property rights, Article 708 on the principles of obligations, and Article 1410 on the principles of liability for damage. The participation of public law entities in private relations and the specific interpretation of private law principles in that context are also addressed. Recommendations for improvement are formulated, particularly in light of judicial practice and the case law of the European Court of Human Rights, including proposals to introduce the principles of proportionality, legal certainty, and the prohibition of contradictory conduct (estoppel) into the relevant provisions of the Draft.

Key words: principles of private/civil law; constitutional foundations; public order; public (societal) interest; judicial practice; ECtHR case law.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 10.04.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 347.4
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-228
ISSN 1563-3349

М. В. ВЕНЕЦЬКА

ПИТАННЯ ЗМІНИ ЦІНИ ДОГОВОРІВ ПРО ПУБЛІЧНІ ЗАКУПІВЛІ

Аналізується динаміка та характеристики внесення змін до законодавства про публічні закупівлі протягом останніх років, зокрема стосовно зміни ціни договорів, укладених за результатами здійснення публічних закупівель, та їх відповідність основним засадам законодавства Європейського Союзу. Суттєва увага приділена формулюванню приписів законодавства в аспекті їх відповідності принципу правової визначеності та основних засад тлумачення правових норм. Проаналізовано судову практику щодо тлумачення приписів законодавства про зміну ціни договорів. Наголошено, що в разі існування неоднозначного або множинного тлумачення прав та обов'язків особи органи державної влади зобов'язані застосувати підхід, найбільш сприятливий для особи.

Ключові слова: *визначеність права, тлумачення норм права, договір, договір про публічні закупівлі, ціна договору.*

Venetska Maryna. **Questions of changing the price of public procurement contracts**

The article analyzes the dynamics and characteristics of amendments to the legislation on public procurement in recent years, in particular, regarding changes in the price of contracts concluded as a result of public procurement and their compliance with the basic principles of European Union legislation. Significant attention is paid to the formulation of legislative provisions in terms of their compliance with the principle of legal certainty and the basic principles of interpretation of legal norms. The case law on the interpretation of legislative provisions on changes in the price of public procurement contracts is analyzed. It is emphasized that in the event of an ambiguous or multiple interpretation of the rights and obligations of an individual, state authorities are obliged to apply the approach most favorable to the individual.

Key words: *legal certainty, interpretation of legal norms, contract, public procurement contract, contract price.*

© *ВЕНЕЦЬКА Марина Віталіївна* – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID : 0000-0002-7082-9426; e-mail:marivent@ukr.net

Динаміка та характеристика удосконалення законодавства України у сфері внесення змін до істотних умов договорів про публічні закупівлі, зокрема стосовно зміни ціни договору, свідчить про поступове наближення вітчизняного законодавства до європейських стандартів здійснення публічних закупівель.

Окремі питання здійснення публічних закупівель були предметом розгляду багатьох науковців, зокрема: К. С. Грищука, О. М. Калітена, В.П. Міняйла, О. О. Підмогильного, І. П. Сафонова, О. А. Поліводського, А. В. Станкевича, В. М. Юраха та ін.

Правове регулювання внесення змін до істотних умов договорів про публічні закупівлі, особливо щодо порядку зміни ціни договорів, хоча і зазнавало неодноразових змін, продовжує залишатись досить дискусійним питанням, що має наслідком численні судові спори, спричинені, як вбачається, таким формулюванням приписів законодавства, що створюють ситуацію правової невизначеності.

Відповідно до статті 8 Конституції України в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Як підкреслено Конституційним Судом України у Рішенні від 31.03.2015 р. № 1-рп/2015[1], складовими принципу верховенства права є, зокрема, правова передбачуваність та правова визначеність, які необхідні для того, щоб учасники відповідних правовідносин мали можливість завбачити наслідки своїх дій і бути впевненими у своїх законних очікуваннях, що набуте ними на підставі законодавства право, його зміст та обсяг буде ними реалізовано (Рішення Конституційного Суду України від 11.10.2005 р. № 8-рп/2005) [2]. Принцип правової визначеності спрямований на захист прав і свобод громадян, забезпечення стабільності правового порядку та формування довіри до правової системи, який відіграє ключову роль у забезпеченні правової безпеки та прогнозованості правовідносин у суспільстві. Суб'єкт господарювання може мати законні очікування, що його право буде дотримуватися і поважатися, передбачити заходи, що будуть застосовані в конкретних правовідносинах та розраховувати на те, що органи державної влади будуть діяти відповідно до норм закону, тобто заздалегідь регламентованих та оголошених правил.

Відповідно до нині чинної редакції частини 5 статті 41 Закону України «Про публічні закупівлі» (далі – Закон про публічні закупівлі) [3] «...істотні умови договору про закупівлю не можуть змінюватися після його підписання до виконання зобов'язань сто-

ронами в повному обсязі...», крім спеціально визначених цим законом випадків, у числі яких « збільшення ціни за одиницю товару до 10 відсотків пропорційно збільшенню ціни такого товару на ринку в разі коливання ціни такого товару на ринку за умови, що така зміна не призведе до збільшення суми, визначеної в договорі про закупівлю, – не частіше, ніж один раз на 90 днів з моменту підписання договору про закупівлю/внесення змін до такого договору щодо збільшення ціни за одиницю товару. Обмеження щодо строків зміни ціни за одиницю товару не застосовується у випадках зміни умов договору про закупівлю бензину та дизельного пального, природного газу та електричної енергії...». До набуття чинності новою редакцією Закону про публічні закупівлі (тобто до 19.04.2020) це положення було менш деталізованим та передбачало можливість «зміни ціни за одиницю товару не більше ніж на 10 відсотків у разі коливання ціни такого товару на ринку, за умови, що зазначена зміна не призведе до збільшення суми, визначеної в договорі» (п. 2 ч. 4 ст. 36).

З огляду на певну неоднозначність вказаних приписів закону вони неодноразово були предметом роз'яснень Мінекономіки (Листи Мінекономіки від 14.08.2019 № 3304-04/33869-0, від 27.10.2016 № 3302-06/34307-06 від 24.11.2020 № 3304-04/69987-06 та ін.) [4,5,6]. У цих роз'ясненнях Мінекономіки цілком однозначно тлумачили ці норми як такі, що передбачають право сторін договору неодноразово змінювати ціну договору, але кожного разу не більше, ніж на 10%.

Така практика тривалий час була досить усталеною і визнавалась, у тому числі, судовими актами (постанова Касаційного адміністративного суду ВС від 05.04. 2023 у справі № 420/17618/21) [7], хоча і з певними коливаннями у висновках Верховного Суду (постанова ВС від 18.06.2021 у справі № 927/491/19) [8]. Відтак судові акти, якими визнавалася правомірність неодноразового збільшення ціни товару в межах 10% кожного разу, в тому числі акти Верхового Суду, які приймались, спиралися, у числі іншого, на офіційні роз'яснення Мінекономіки, видані до того часу.

Радикальну зміну підходу до тлумачення приписів щодо зміни ціни договорів містила постанова Великої Палати Верховного Суду від 24.01.2024 у справі N 922/2321/22 (провадження N 12-57гс23) (далі – Постанова ВП ВС) [9], обгрунтовуючи свою позицію необхідністю забезпечення стабільності економічного обороту та перешкоджання демпінгу цін, Велика Палата Верховного Суду виснувала, що « у будь-якому разі ціна за одиницю товару не може бути збільшена більше ніж на 10 % від тієї ціни товару, яка була визначена сторонами в договорі за результатами процедури закупівлі, незалежно від кількості та строків зміни ціни протягом строку дії договору. Тобто під час дії договору про закупівлю сторони можуть неодноразово змінювати ціну товару в бік збільшення за наявності умов, встановлених у статті 652 ЦК України та пункті 2 частини п'ятої статті 41 Закону № 922-VIII, проте загальне збільшення такої ціни не повинно перевищувати 10 % від тієї ціни товару, яка була визначена сторонами при укладенні договору за результатами процедури закупівлі».

Хоча суди і не є суб'єктами правотворчої діяльності, їх завдання полягає у правозастосуванні та тлумаченні правових норм, рішення Верховного Суду, які містять тлумачення-висновки щодо застосування норм права, є джерелом права. Судове правозастосування є одним з найважливіших різновидів форм реалізації права, якому властиві загальні ознаки державного правозастосування, тому до судового правозастосування пред'являються вимоги дотримання принципів законності, обґрунтованості, доцільності, справедливості тощо.

Водночас відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Питання Міністерства економічного розвитку і торгівлі» [10] спеціально уповноваженим органом у сфері закупівель є Мінекономіки. Відповідно до частини першої статті 7 Закону про публічні закупівлі уповноважений орган здійснює регулювання та реалізує державну політику в сфері закупівель у межах повноважень, визначених цим Законом. Міністерство економіки України здійснює регулювання та реалізує державну політику в сфері закупівель, а також надає роз'яснення щодо застосування законодавства у цій сфері. Основні функції Мінекономіки визначено статтею 9 Закону. Отже, роз'яснення Мінекономіки з тлумаченням спірних положень п.2 ч.5 ст.41 Закону про публічні закупівлі слід вважати, хоч і не автентичним, однак повною мірою офіційним тлумаченням. До того ж вбачається, що вони є чинними і на даний час, оскільки не відкликані Міністерством.

У правовому регулюванні роль тлумачення норм права обмежується правильним розумінням дійсного змісту норми права та його

розгорнутим, обґрунтованим роз'ясненням іншим суб'єктам права. Потреба в тлумаченні виникає не лише з технічної недосконалості норм права, їх неясності, а й з самої природи реалізації права. Текст норми права часто не достатній для отримання всієї інформації, що міститься в ній. Принципи тлумачення норм права – це вихідні засади, відправні пункти правової інтерпретації та водночас її самостійний об'єкт; це цілісна взаємопов'язана система, застосування якої в сукупності дозволяє на високому рівні здійснювати офіційне та неофіційне тлумачення норм права.

Враховуючи основні засади тлумачення норм права, вбачається, що висновок ВП ВС не був достатньо виваженим і обґрунтованим, враховуючи, що Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [11], закріплено зобов'язання України щодо приведення системи публічних закупівель у відповідність із стандартами ЄС. У пояснювальній записці до проєкту Закону № 114-IX, наслідком прийняття якого стала нова редакція Закону про публічні закупівлі, що набула чинності 19.04.2020 р., його метою визначено: удосконалення системи публічних закупівель, спрямованої на розвиток конкурентного середовища та добросовісної конкуренції у сфері закупівель в Україні, а також забезпечення виконання згідно із Угодою про асоціацію міжнародних зобов'язань України у сфері публічних закупівель шляхом гармонізації основних положень Закону України «Про публічні закупівлі» із Директивами Європейського Союзу з питань закупівель.

У преамбулі Закону про публічні закупівлі також зазначено, що «цей Закон також має на меті адаптувати законодавство України до acquis communitaire Європейського Союзу на виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони». Слід також звернути увагу, що відповідно до статті 38 Закону України «Про правотворчу діяльність» [12] визначено, що «… у преамбулі нормативно-правового акта, спрямованого на виконання зобов'язань України у сфері європейської інтеграції, адаптацію законодавства України до положень права Європейського Союзу (acquis ЄС), наводиться посилання на відповідні акти права Європейського Союзу (acquis ЄС).

Преамбула закону не може містити норм права. Преамбула закону є його невід'ємною частиною і враховується при офіційному тлумаченні та реалізації нормативно-правового акта».

Пославшись у Постанові ВП ВС на пояснювальну записку до законопроєкту із зазначенням мети його прийняття як удосконалення системи публічних закупівель, спрямованої у числі іншого на забезпечення виконання міжнародних зобов'язань України у сфері публічних закупівель, Велика Палата Верховного Суду залишила поза увагою власне європейське законодавство. Базовим правовим актом Європейського Союзу в сфері публічних закупівель є Директива 2014/24/EU Європейського парламенту і Ради ЄС 26 лютого 2014 про державні закупівлі та скасування Директиви 2004/18/ЕС [13], статтею 72 «Внесення змін до договорів у період їх дії» якої встановлено, що «... будь-яке збільшення ціни не повинне перевищувати 50% вартості первинного договору. У разі внесення декількох послідовних змін таке обмеження повинне застосовуватися до вартості кожної зміни. Такі послідовні зміни не повинні спрямовуватися на ухиляння від виконання положень цієї Директиви» (п.п.(ii) п. (в) та п.п.(iii) п.(с) ч.1 ст.72).

Відтак можна стверджувати, що тлумачення цього спірного пункту 2 ч.5 статті 41 Закону про публічні закупівлі Мінекономіки, яке брало активну участь у розробці й обговоренні законопроєкту (про що наголошується і у пояснювальній записці до нього), здійснювалося з урахуванням приписів вищевказаної Директиви ЄС.

Додатковим аргументом висловленої позиції слугують приписи п.п 2 п.19 «Особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України "Про публічні закупівлі", на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування», затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2022 р. № 1178 [14], у яких спочатку були відсутні будь-які обмеження щодо строків і лімітів зміни ціни договору і відповідно до яких « погодження зміни ціни за одиницю товару в договорі про закупівлю у разі коливання ціни такого товару на ринку, що відбулося з моменту укладення договору про закупівлю або останнього внесення змін до договору про закупівлю в частині зміни ціни за одиницю товару. Зміна ціни за одиницю товару здійснюється пропорційно коливанню ціни

такого товару на ринку (відсоток збільшення ціни за одиницю товару не може перевищувати відсоток коливання (збільшення) ціни такого товару на ринку) за умови документального підтвердження такого коливання та не повинна призвести до збільшення суми, визначеної в договорі про закупівлю на момент його укладення». Між тим у вересні 2025 року до вказаних п.19 «Особливостей…» було внесено істотні зміни, і п.п.2 п. 19 нині сформульовано наступним чином: «узгодженого сторонами збільшення ціни за одиницю товару не більше ніж на 10 відсотків пропорційно коливанню ціни такого товару на ринку, що відбулося з дня укладення договору про закупівлю (у разі збільшення ціни за одиницю товару за цим підпунктом вперше) або з дня останнього внесення змін до договору про закупівлю в частині зміни ціни (у разі збільшення ціни за одиницю товару за цим підпунктом вдруге і далі), за умови документального підтвердження такого коливання. Такі зміни до договору про закупівлю можуть бути внесені не раніше 90 днів з дня підписання договору про закупівлю або внесення до нього змін щодо збільшення ціни за одиницю товару за умови, що такі зміни не призведуть до збільшення суми, визначеної в договорі про закупівлю…Обмеження щодо збільшення ціни за одиницю товару не більше ніж на 10 відсотків застосовується щодо кожного окремого випадку збільшення ціни за одиницю товару (без обмеження кількості змін). Змінена ціна за одиницю товару не повинна перевищувати 50 відсотків ціни за одиницю товару, що передбачена в початковому договорі про закупівлю». Тобто знову встановлені певні обмеження.

Доречно зауважити, що Директива ЄС передбачає можливість збільшувати ціну неодноразово кожного разу до 50 % при тому, що економіка країн ЄС має більш стабільний характер, ніж економіка України, суттєвими чинниками якої, окрім стану постійних воєнних дій, є інфляційні процеси, курсові коливання, інфляційні очікування, індекси ділової активності тощо. Водночас обмеження зміни ціни договору в умовах нестабільної української економіки ставить виконавця договору у вкрай невигідне становище та порушує баланс обопільного інтересу сторін договору. Слід також додати, що Закон про публічні закупівлі з 2021 року в цій частині не зазнав змін, тож формулювання норм щодо зміни ціни договору в повоєнний період залишається питанням.

У світлі зазначених норм та принципів варто підкреслити, що в Україні у практиці, зокрема, адміністративного судочинства застосовується загальний принцип in dubio pro tributario (пріоритет з найбільш сприятливим для особи тлумаченням норми права): у разі якщо норма закону або іншого нормативного акта, виданого на основі закону, або якщо норми різних законів або нормативних актів дозволяють неоднозначне або множинне тлумачення прав та обов'язків особи у її взаємовідносинах з державою (в особі відповідних суб'єктів владних повноважень), тлумачення такого закону здійснюється на користь особи (суб'єкта приватного права).

Нормами про застосування правила про пріоритет норми з найбільш сприятливим для особи тлумаченням закріплені, зокрема, у частині 7 статті 4 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності» [15] встановлено, що у разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів допускають неоднозначне (множинне) трактування прав і обов'язків суб'єкта господарювання або повноважень органу державного нагляду (контролю), така норма трактується в інтересах суб'єкта господарювання.

Європейський суд з прав людини у п. п. 52, 56 Рішення від 14.10.2010 р. у справі «Щокін проти України» [16] зазначив, що тлумачення й застосування національного законодавства є прерогативою національних органів. Однак суд зобов'язаний переконатися в тому, що спосіб, у який тлумачиться й застосовується національне законодавство, призводить до наслідків, сумісних із принципами Конвенції з погляду тлумачення їх у практиці Європейського суду з прав людини. На думку Європейського суду з прав людини, відсутність у національному законодавстві необхідної чіткості й точності, які б передбачали можливість різного тлумачення, порушує вимогу «якості закону», передбачену Конвенцією, і не забезпечує адекватного захисту від свавільного втручання публічних органів державної влади в майнові права заявника. Тобто в разі існування неоднозначного або множинного тлумачення прав та обов'язків особи в національному законодавстві органи державної влади зобов'язані застосувати підхід, який був би найбільш сприятливим для особи.

1. Рішення Конституційного Суду України від 31.03.2015 р. № 1-рп/2015: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-15#Text. **2.** Рішення Конституційного Суду України від 11.10.2005 р. № 8-рп/2005): URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text. **3.** Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text». **4.** Лист Мінекономіки від 14.08.2019 № 3304-04/33869-0: URL: https://radnuk.com.ua/pravova-baza/lyst-minekonomrozvytku-shchodo-zminy-tsiny-u-dohovorakh-postachannia-elektrychnoi-enerhii/6. **5.** Лист Мінекономіки від 27.10.2016 № 3302-06/34307-06: URL: https://me.gov.ua/InfoRez/DocumentsList?id=f2e30594-ba6c-420f-9c24-2a852415a884&lang=uk-UA&fNum=3302-06%2F34307-06%20/. **6.** Лист Мінекономіки від 24.11.2020 № 3304-04/69987-06: URL: https://radnuk.com.ua/pravova-baza/lyst-minekonomiky-shchodo-ukladennia-vykonannia-zminy-ta-rozirvannia-dohovoru-pro-zakupivliu. **7.** Постанова КАС ВС від 05.04. 2023 у справі № 420/17618/21: **8.** Постанова ВС від 18.06.2021 у справі № 927/491/19: URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_obedn_palati_ kgs_vs/2021_06_18_927_491_19. **9.** Постанова ВП ВС від 24.01.2024 у справі № 922/2321/22: URL: https://precedent.ua/116670838. **10.** Постанова КМ України № 459 від 20.08. 2014 «Питання Міністерства економічного розвитку і торгівлі»: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-п#Text. **11.** Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text. **12.** Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text. **13.** Директива 2014/24/EU Європейського парламенту і Ради ЄС 26 лютого 2014 про державні закупівлі та скасування Директиви 2004/18/ЕС: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_052-14#Text. **14.** Особливості здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України "Про публічні закупівлі", на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування. Затв. постановою КМ України від 12.10. 2022 р. № 1178:, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-2022-п#Text. **15.** Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності: Закон України від 05.04.2007: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text. **16.** Рішення ЄСПЛ від 14.10.2010, у справі «Щокін проти України»: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text.

References

1. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 31.03.2015 r. № 1-rp/2015: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-15#Text. **2.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 11.10.2005 r. № 8-rp/2005): URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-05#Text. **3.** Pro publichni zakupivli: Zakon Ukrainy vid 25.12.2015: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text". **4.** Lyst Minekonomiky vid 14.08.2019 № 3304-04/33869-0: URL: https://radnuk.com.ua/pravova-baza/lyst-minekonomrozvytku-shchodo-zminy-tsiny-u-dohovorakh-postachannia-elektrychnoi-enerhii/6. **5.** Lyst Minekonomiky vid 27.10.2016 № 3302-06/34307-06: URL: https://me.gov.ua/InfoRez/DocumentsList?id=f2e30594-ba6c-420f-9c24-2a852415a884&lang=uk-UA&fNum=3302-06%2F34307-06%20/. **6.** Lyst Minekonomiky vid 24.11.2020 № 3304-04/69987-06: URL: https://radnuk.com.ua/pravova-baza/lyst-minekonomiky-shchodo-ukladennia-vykonannia-zminy-ta-rozirvannia-dohovoru-pro-zakupivliu. **7.** Postanova KAS VS vid 05.04. 2023 u spravi № 420/17618/21: URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kas_vp_vid_05_04_2023_roku_u_spravi_420_17618_21/. **8.** Postanova VS vid 18.06.2021 u spravi № 927/491/19: URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/rishennya_obedn_palati_kgs_vs/2021_06_18_927_491_19. **9.** Postanova VP VS vid 24.01.2024 u spravi № 922/2321/22: URL: https://precedent.ua/116670838. 10. Postanova KM Ukrainy № 459 vid 20.08. 2014 "Pytannia Ministerstva ekonomichnoho rozvytku i torhivli": URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-п#Text. **11.** Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniiei storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym Spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text. **12.** Pro pravotvorchu diialnist: Zakon Ukrainy vid 24.08.2023: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text. **13.** Dyrektyva 2014/24/EU Yevropeiskoho parlamentu i Rady YeS 26 liutoho 2014 pro derzhavni zakupivli ta skasuvannia Dyrektyvy 2004/18/EC: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_052-14#Text. **14.** "Osoblyvosti zdiisnennia publichnykh zakupivel tovariv, robit i posluh dlia zamovnykiv, peredbachenykh Zakonom Ukrainy "Pro publichni zakupivli", na period dii pravovoho rezhymu voiennoho stanu v Ukraini ta protiahom 90 dniv z dnia yoho prypynennia abo skasuvannia", zatv. postanovoiu KM Ukrainy vid 12.10. 2022 r. № 1178:, URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-2022-п#Text. **15.** Pro osnovni zasady derzhavnoho nahliadu (kontroliu) u sferi hospodarskoi diialnosti: Zakon Ukralny vid 05.04.2007: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16#Text. **16.** Rishennia YeSPL vid 14.10.2010, u spravi "Shchokin proty Ukrainy": URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text.

Venetska Maryna. **Questions of changing the price of public procurement contracts**

The article analyzes the dynamics and characteristics of amendments to the legislation on public procurement in recent years, in particular, regarding changes in the price of contracts concluded as a result of public procurement and their compliance with the basic principles of European Union legislation, which provide for the right to change the price of contracts based on market conditions and needs repeatedly without time limits and each time within 50%. Significant attention is paid to the formulation of legislative provisions in terms

of their compliance with the principle of legal certainty and the basic principles of interpretation of legal norms. The ambiguous judicial practice regarding the interpretation of legislative provisions on changing the price of contracts is analyzed. The need to apply the general legal principle in dubio pro tributario (priority with the interpretation of the rule of law most favorable to the individual) is emphasized, since a business entity may have legitimate expectations that its right will be observed and respected, foresee measures that will be applied in specific legal relations and count on state authorities to act in accordance with the norms of the law, that is, previously regulated and announced rules. It is emphasized that in the event of an ambiguous or multiple interpretation of the rights and obligations of an individual, both courts and state authorities are obliged to apply the approach most favorable to the individual.

Key words: legal certainty, interpretation of legal norms, contract, public procurement contract, contract price.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 25.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 346.26
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-239
ISSN 1563-3349

М. Ю. ЗАДНІПРЯНА-КОРІННА
С. О. КОРІННИЙ

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЯК ФАКТОР ЕКОНОМІЧНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ ТА ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ ДЕРЖАВИ

Здійснено комплексне теоретичне обґрунтування ролі правових механізмів захисту суб'єктів господарювання як фундаментального детермінанта стимулювання інвестиційної активності та забезпечення стабільності ринкового середовища. Досліджено трансформацію правового регулювання підприємництва в умовах глобалізаційних процесів та економічної інтеграції. Особливу увагу приділено критичній значущості предиктивності правового поля у сферах договірних відносин, захисту прав інтелектуальної власності та підтримки добросовісної конкуренції для формування інституційної довіри інвесторів. Дослідження підтверджує кореляцію між рівнем захисту прав підприємців та обсягом іноземних інвестицій. Визначено роль держави у забезпеченні справедливості й прозорості правозастосування. На основі системного та юридичного аналізу уточнено зміст гарантій для бізнесу та запропоновано рекомендації щодо його взаємодії з державними органами. Наукова новизна полягає у системному підході до правового захисту як чинника міжнародної конкурентоспроможності національної економіки.

лючові слова: суб'єкт господарювання, правовий захист, інвестиційна активність, правові гарантії, державне регулювання.

Zadnepriana-Korinna Mariana, Korenniy Sergiy . **Legal instruments for safeguarding the rights of commercial entities as factors of state economic stability and investment attractiveness**

The article presents a comprehensive theoretical substantiation of the role of legal mechanisms for the protection of business entities as a fundamental

© *ЗАДНІПРЯНА-КОРІННА Мар'яна Юріївна* – кандидат юридичних наук, доцент кафедри економіки і права Національного університету харчових технологій; ORCID: 0000-0002-6440-8545; e-mail: zadneprianam@gmail.com

© *КОРІННИЙ Сергій Олександрович* – кандидат юридичних наук, доцент кафедри економіки і права Національного університету харчових технологій; ORCID: 0009-0002-7624-774X; e-mail: korinniy@yahoo.com

determinant of stimulating investment activity and ensuring the stability of the market environment. The transformation of legal regulation of entrepreneurship in the context of globalization processes and economic integration is studied. Particular attention is paid to the critical importance of the predictiveness of the legal field in the areas of contractual relations, protection of intellectual property rights and support of fair competition for the formation of institutional trust of investors. The study confirms the correlation between the level of protection of the rights of entrepreneurs and the volume of foreign investment. The role of the state in ensuring justice and transparency of law enforcement is determined. On the basis of systemic and legal analysis, the content of guarantees for business was clarified and recommendations for its interaction with state bodies were proposed. The scientific novelty lies in the systematic approach to legal protection as a factor in the international competitiveness of the national economy.

Key words: *economic entities, legal protection, investment activity, legal guarantees, state regulation.*

Вступ. У сучасних умовах ринкової економіки захист прав суб'єктів господарювання є ключовим аспектом функціонування бізнесу та стратегічним пріоритетом розвитку національної економіки. Процеси глобалізації та інтеграції економік підвищують значущість ролі підприємництва, що потребує створення передбачуваного правового середовища. Стабільність правового регулювання, зокрема у сферах договірних відносин, інтелектуальної власності та справедливої конкуренції, є критично важливою для формування довіри інвесторів та підвищення конкурентоспроможності підприємств на міжнародній арені.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні ролі правових механізмів захисту суб'єктів господарювання як фактора стимулювання інвестиційної активності та розробці рекомендацій щодо зміцнення взаємодії між бізнесом і державними органами на засадах прозорості.

Завдання дослідження: проаналізувати вплив правових гарантій на стабільність ринкового середовища; визначити взаємозв'язок між рівнем захисту прав підприємців та залученням іноземних інвестицій; окреслити роль держави у забезпеченні принципу справедливості у правозастосовній діяльності щодо суб'єктів господарювання.

У процесі підготовки статті було використано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів: діалектичний метод для аналізу динаміки розвитку правового регулювання підприємництва; системно-структурний метод при визначенні складників правового механізму захисту бізнесу; формально-юридичний метод для тлумачення норм чинного законодавства, що регулюють договірні та конкурентні відносини; логіко-семантичний метод для уточнення понятійного апарату щодо гарантій суб'єктів господарювання.

Виклад основного матеріалу. Теоретичне осмислення правового захисту суб'єктів господарювання потребує аналізу сутності категорії «правовий механізм захисту». В юридичній науці під цим терміном розуміють комплексну систему правових засобів, інструментів та процедур, що спрямовані на попередження порушень прав підприємницької діяльності, їх відновлення та компенсацію завданої шкоди. Проте в умовах сьогодення, що характеризується глобальною нестабільністю та воєнними викликами, ця дефініція набуває нових змістовних характеристик. Одним із ключових елементів теоретичного фундаменту захисту бізнесу є принцип правової визначеності. Для суб'єкта господарювання цей принцип означає можливість передбачити наслідки своїх дій та розраховувати на стабільність діяльності в сучасних умовах.

В умовах інтеграції України до єдиного ринку Європейського Союзу правова визначеність стає не просто доктринальним поняттям, а практичним інструментом інвестиційної привабливості. Глобальні виклики змушують державу до частої зміни законодавства (податкового, митного, регуляторного), що створює ризики для бізнесу. Тому теоретично обґрунтованим є твердження, що ефективний правовий захист починається не з суду, а з якісного, стабільного та зрозумілого законодавчого процесу.

У світлі сучасних подій в Україні категорія захисту прав тісно переплітається з фізичною та юридичною безпекою активів. Теоретичний аспект тут полягає у розширенні змісту права власності. Сьогодні захист прав суб'єктів господарювання включає: превентивні механізми - захист від рейдерства через цифровізацію реєстрів та запровадження антирейдерських запобіжників; компенсаторні механізми - розробка правових процедур фіксації та відшкодування шкоди, завданої внаслідок збройної агресії, що є абсолютно новим викликом для вітчизняної правової системи. Держава має виступати не лише як регулятор, а й як гарант недоторканності приватної власності, що є базисом ринкової економіки. Глобальна

конкуренція за капітал у постіндустріальну епоху змушує національні правові системи переглядати фундаментальну роль державних інституцій. Теоретично обґрунтованою є зміна парадигми: від традиційної контрольно-наглядової моделі, що базується на пріоритеті державного примусу, до сервісної моделі, де держава виступає гарантом безпечного середовища та постачальником якісних правових послуг. У цьому контексті правовий захист розглядається крізь призму радикального зменшення адміністративного тиску та дебюрократизації відносин. Відповідно до стратегічного вектору реформування системи державного нагляду та адаптації вітчизняного законодавства до стандартів належного врядування, на думку більшості правників, сучасний вектор спрямований на впровадження ризико-орієнтованого підходу. Дана концепція передбачає, що інтенсивність та періодичність заходів державного контролю мають детермінуватися не суб'єктивним розсудом посадової особи, а об'єктивним ступенем ризику діяльності конкретного суб'єкта господарювання. Такий підхід, інтегрований у межах виконання зобов'язань України щодо євроінтеграції, виступає фундаментальною гарантією захисту бізнесу від неправомірного втручання та адміністративного свавілля.

Цифровізація ліцензійних процедур згідно із Законом України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» мінімізує суб'єктивний фактор [1]. Доведено, що мінімізація безпосередньої взаємодії суб'єктів господарювання з представниками владної вертикалі є ключовим фактором уникнення корупційних ризиків та зміцнення реального правового захисту бізнесу. Теоретична концепція «держави у смартфоні» виступає практичним інструментом реалізації принципу прозорості та обмеження необґрунтованого державного втручання у господарську діяльність. У контексті сучасного реформування приватного права і тенденцій до рекодифікації цивільного законодавства пріоритетним стає дотримання засад свободи підприємницької діяльності та захисту від свавілля суб'єктів владних повноважень, що корелюється з європейськими стандартами належного врядування та принципом верховенства права. Окремим аспектом захисту є запровадження інституту бізнес-омбудсмена (відповідно до Постанови КМУ № 691 від 11 червня 2025 року) [2]. Це створює додатковий позасудовий механізм захисту прав, що особливо актуально в умовах реформування судової гілки влади.

Сучасний правовий захист підприємницької діяльності в Україні вже не може розглядатись ізольовано від глобальних стандартів «Environmental, Social, and Governance». Глобальні виклики – від кліматичних змін до соціальної нерівності - формують нову архітектуру вимог до суб'єктів господарювання. В межах виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС вітчизняне законодавство поступово імплементує норми щодо нефінансової звітності та екологічної відповідальності. Правовий механізм захисту в цьому контексті набуває двостороннього характеру. З одного боку, держава захищає бізнес, що дотримується високих етичних стандартів, через надання преференцій, «зелених» кредитів та спрощений доступ до міжнародних ринків капіталу. З іншого боку, право на захист бізнесу тепер тісно корелюється з його обов'язком діяти прозоро. Це знаходить відображення у нормах Закону України № 361-IX від 06.12.2019 «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення», де прозорість структури власності є обов'язковою умовою правосуб'єктності [3]. Теоретична площина цього питання полягає у пошуку балансу між приватним інтересом підприємця (отримання прибутку) та публічним інтересом суспільства (екологічна безпека, соціальна стабільність). Такий підхід узгоджується з нормами Конституції України (ст. 13 та ст. 95), які вказують, що власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству [4]. Відтак правовий захист у XXI столітті - це захист відповідального власника, що створює нову етику взаємодії бізнесу, держави та громади.

Промисловий сектор є базисом національної економіки, а його конкурентоспроможність у XXI столітті визначається не лише матеріальними активами, а й рівнем захисту інтелектуального капіталу. Галузева специфіка правових механізмів у цій сфері обумовлена високою капіталомісткістю виробництва та тривалим циклом окупності інвестицій, що вимагає особливо надійних юридичних гарантій. У сучасних умовах промислові підприємства трансформуються у високотехнологічні комплекси, де нематеріальні активи часто перевищують вартість основних засобів. Відповідно до

Цивільного кодексу України та Закону України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», правовий захист цих об'єктів є ключовим інструментом запобігання недобросовісній конкуренції [5, 6]. Науковий інтерес становить той факт, що для промисловості критично важливим є механізм захисту «ноу-хау» (комерційної таємниці). На відміну від патентів, які мають обмежений термін дії, режим комерційної таємниці дозволяє підприємству зберігати технологічну перевагу протягом необмеженого часу, за умови належного правового оформлення режиму доступу до інформації згідно зі ст. 505 Цивільного кодексу України.

В межах виконання Угоди про асоціацію Україна здійснила значний крок у реформуванні сфери інтелектуальної власності. Це включає посилення відповідальності за порушення прав, що регламентується Директивою 2004/48/ЄС від 29.04.2004 [7]. Для промислових гігантів це означає доступ до більш ефективних інструментів судового захисту, таких, як: разове грошове стягнення замість доведення конкретних збитків; заходи забезпечення позову, що дозволяють негайно вилучати контрафактну продукцію з обігу. Слід зазначити, що особливого значення набуває митний реєстр об'єктів права інтелектуальної власності. Правовий механізм, закріплений у Митному кодексі України, дозволяє блокувати ввезення/вивезення товарів, що порушують права власників промислових зразків чи торговельних марок, що є потужним інструментом захисту внутрішнього виробника.

Специфіка промислового захисту також включає механізми стимулювання інновацій. Закон України «Про інвестиційну діяльність» та норми щодо індустріальних парків створюють спеціальні правові режими, де бізнес отримує не лише податкові пільги, а й захищений правовий простір для розгортання виробництва [8]. Це є втіленням сервісної ролі держави, яку ми попередньо розглядали.

Аграрний сектор України традиційно є локомотивом національної економіки та гарантом глобальної продовольчої безпеки. Проте сьогодні він опинився в епіцентрі подвійного виклику. З одного боку, завершення масштабної земельної реформи, з іншого – необхідність функціонування в умовах повномасштабної збройної агресії. Це створює унікальний правовий ландшафт, що потребує глибокого наукового аналізу. З 2024 року в Україні розпочався другий етап земельної реформи, який, відповідно до Земельного

кодексу України, дозволив юридичним особам набувати у власність сільськогосподарські землі. Це створило нові правові можливості для капіталізації агробізнесу, але породило низку викликів. Суворі вимоги до фінансового моніторингу під час купівлі-продажу землі вимагають від суб'єктів господарювання бездоганної звітності. Правовий механізм реалізації переважного права купівлі земельної ділянки орендарем часто стає предметом судових спорів, що потребує вдосконалення нотаріальних процедур. Запровадження воєнного стану внесло істотні корективи у регулювання аграрних відносин. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» та низка спеціальних актів (зокрема, зміни до розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу) запровадили спрощені процедури [9; 10]. На початкових етапах війни було запроваджено механізм автоматичного продовження оренди на один рік без внесення змін до реєстрів, що дозволило уникнути зупинки посівної кампанії. Можливість передачі земель державної та комунальної власності в оренду для сільськогосподарського виробництва без проведення аукціонів у певних випадках стала тимчасовим, але необхідним заходом.

Найскладнішим правовим викликом сьогодні є розробка механізмів фіксації та оцінки шкоди, завданої аграрному сектору (мінування, знищення техніки, елеваторів, псування родючого шару ґрунту). Відповідно до Постанови КМУ № 326 від 20 березня 2022 року розроблено методики визначення шкоди, проте правовий механізм реального стягнення репарацій з агресора на користь приватних агрохолдингів та фермерів перебуває у стадії формування на міжнародному рівні [11]. Це вимагає від юристів-науковців розробки алгоритмів, які дозволять використовувати ці дані у майбутніх міжнародних арбітражах. Слід зазначити, що збройна агресія спричинила масове невиконання договірних зобов'язань (логістичні розриви, неможливість збору врожаю). Теоретичне питання балансу між інтересами кредитора та боржника в агросекторі вирішується через інститут форс-мажору. Повідомлення Торгово-промислової палати України про засвідчення форс-мажорних обставин стало базисом для захисту суб'єктів господарювання від нарахування штрафних санкцій, проте кожен випадок потребує окремого правового доведення зв'язку між воєнними діями та неможливістю виконання зобов'язання. Навіть у стані війни Украї-

їна продовжує шлях до Європейського Союзу, що вимагає адаптації до спільної аграрної політики. Це передбачає посилення екологічного контролю за використанням пестицидів, охорону ґрунтів та перехід до сталого землеробства. Правовий захист агробізнесу тепер включає і допомогу в адаптації до цих суворих регламентів, щоб зберегти доступ до європейського ринку. Правові виклики аграрного сектору сьогодні мають не лише господарський, а й безпековий характер. Ефективність правових механізмів - від захисту переважного права на землю до міжнародного стягнення збитків – визначатиме швидкість відновлення галузі. Держава має забезпечити таку законодавчу базу, яка б поєднувала лібералізацію ринку землі з надійними гарантіями захисту кожного гектара українського чорнозему.

Трансформація сфери послуг під впливом четвертої промислової революції призвела до виникнення нових форм господарювання, які потребують адекватного правового інструментарію. Цифровізація сьогодні виступає не лише як технологічний процес, а як фундаментальний засіб забезпечення прозорості та захисту суб'єктів господарювання від адміністративних та правових ризиків. Одним із найпрогресивніших кроків України у напрямку цифровізації стало впровадження спеціального правового та податкового режиму для технологічних компаній «Дія City». Відповідно до Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» було запроваджено унікальні для вітчизняного права інструменти. Гіг-контракти є новою формою взаємодії, що поєднує гнучкість фрілансу із соціальними гарантіями, забезпечуючи правовий захист обом сторонам [11]. Договори про неконкуренцію та непереманювання запозичені з англо-саксонської системи права, ці інструменти дозволяють сервісним компаніям захищати свій основний актив – інтелектуальний капітал та клієнтську базу. Цей режим створює правовий острів, де діють чіткі правила, що мінімізують втручання правоохоронних органів у діяльність ІТ-сектору. Сфера послуг сьогодні нерозривно пов'язана з електронною комерцією. Закон України «Про електронну комерцію» та Закон України «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» сформували надійний фундамент для легітимізації цифрових правочинів [12, 13]. Використання кваліфікованого електронного підпису прирівнює електронний документ

до паперового з власноручним підписом, що значно спрощує процедуру доказування в господарських судах. Для бізнесу це означає: зменшення трансакційних витрат; можливість оперативного укладання міжнародних контрактів без фізичної присутності; високий рівень автентичності та захисту від підробки документів. У цифровому середовищі правовий захист бізнесу зміщується у площину кіберстійкості. Згідно із Законом України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» цифрова сфера послуг (особливо фінтех та хмарні сервіси) розглядається як критично важлива [14]. Правовий захист включає обов'язок держави забезпечувати безпечне середовище для обміну даними та відповідальність суб'єктів господарювання за дотримання стандартів захисту персональних даних, відповідно до норм загального регламенту про захист даних, до яких Україна активно адаптує своє законодавство. Розвиток маркетплейсів та агрегаторів послуг ставить нові питання щодо розмежування відповідальності. Правові механізми захисту тут спрямовані на створення балансу: захист репутації надавача послуг від недобросовісних відгуків та захист споживача від неякісного сервісу. Цифрові інструменти (смарт-контракти) починають виступати як самовиконувані алгоритми, що гарантують оплату послуги лише за умови її фактичного надання, що автоматизує правовий захист сторін без залучення суду.

Процес гармонізації вітчизняного законодавства із правом Європейського Союзу є не просто політичним зобов'язанням, а фундаментальною основою для створення прогнозованого та захищеного інвестиційного середовища. Для суб'єктів господарювання адаптація означає перехід до загальноприйнятих європейських стандартів, що автоматично мінімізує правові ризики та підвищує капіталізацію українських активів. Ключовим елементом правового захисту в цьому контексті є впровадження стандартів добросовісної конкуренції та прозорості. Реформування антимонопольного законодавства та системи державної допомоги згідно з нормами ЄС гарантує інвесторам рівні «правила гри» та унеможливлює надання необґрунтованих преференцій окремим гравцям. Паралельно із цим посилення корпоративного управління та захисту прав міноритарних інвесторів виступає індикатором юридичної зрілості держави, забезпечуючи надійний захист капіталу від неправомірних посягань. Системна імплементація європейських

правових механізмів перетворює правове поле України на інструмент економічної стабільності. Це дозволяє не лише інтегрувати національних виробників у глобальні ланцюги доданої вартості, а й сформувати інституційну довіру, яка є вирішальною для залучення довгострокових іноземних інвестицій.

Висновки. В умовах глобальних турбулентностей та воєнного стану правовий захист бізнесу перестав бути лише інструментом відновлення порушених прав. Сьогодні це стратегічний елемент національної економічної безпеки, що базується на переході від контрольно-каральної до сервісно-стимулюючої моделі взаємодії держави та підприємництва. Ефективність захисту прямо залежить від врахування галузевої специфіки. Наприклад, у промисловості пріоритетом є захист інтелектуального капіталу та ноу-хау як головних активів Індустрії 4.0. В аграрному секторі ключовим викликом залишається юридичне забезпечення другого етапу земельної реформи та розробка міжнародно-правових механізмів фіксації й компенсації збитків, завданих збройною агресією. Цифровізація виступає найефективнішим антикорупційним запобіжником. Мінімізація суб'єктивного чинника через автоматизацію дозвільних процедур та цифрову автентифікацію правочинів створює зону довіри, необхідну для залучення технологічних інвестицій. Саме синергія стабільних державних гарантій захисту права власності з гнучкими цифровими інструментами управління ризиками дозволить забезпечити економічну стійкість та ефективне повоєнне відновлення національної економіки.

1. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності: Закон України від 06.09.2005 № 2806-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2806-15#Text **2.** Деякі питання реалізації дозвільної системи у сфері господарської діяльності: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.06.2025 № 691. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2806-15#Text **3.** Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 № 361-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text **4.** Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр **5.** Цивільний кодекс України: Закон від 16.01.2003 № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

6. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.1993 № 3687-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text **7.** Директива 2004/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 29 квітня 2004 року про захист прав інтелектуальної власності. URL: https://zakononline.ua/documents/show/253506___253571 **8.** Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09.1991 № 1560-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text **9.** Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text **10.** Земельний кодекс України : Закон від 25.10.2001 № 2768-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text **11.** Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 326. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/359-2024-п#Text **12.** Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text **13.** Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text **14.** Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text

References

1. Pro dozvilnu systemu u sferi hospodarskoi diialnosti: Zakon Ukraine No. 2806-IV (2005). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2806-15#Text **2.** Deiaki pytannia realizatsii dozvilnoi systemy u sferi hospodarskoi diialnosti, Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 691 (2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2806-15#Text **3.** Pro zapobihannia ta protydiiu lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, oderzhanykh zlochynnym shliakhom, finansuvanniu teroryzmu ta finansuvanniu rozpovsiudzhennia zbroi masovoho znyshchennia: Zakon Ukraine No. 361-IX (2019). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text **4.** Konstytutsiia Ukrainy,No. 254k/96-VR (1996). https://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр **5.** Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Law No. 435-IV (2003). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text **6.** Pro okhoronu prav na vynakhody i korysni modeli: Zakon Ukraine No. 3687-XII (1993). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3687-12#Text **7.** Directive 2004/48/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the enforcement of intellectual property rights (2004). URL: https://zakononline.ua/documents/show/253506___253571 **8.** Pro investytsiinu diialnist: Zakon Ukraine No. 1560-XII (1991). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text **9.** Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu, Zakon Ukraine No. 389-VIII (2015). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text **10.** Zemelnyi kodeks Ukrainy, No. 2768-III (2001). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text **11.** Pro zatverdzhennia Poriadku vedennia Yedynoho derzhavnoho reiestru normatyvno-pravovykh: Resolution Cabinet Ministers Ukraine No. 326 (2022). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/359-2024-п#Text **12.** Pro elektronnu komertsiiu]: Zakon Ukraine No. 675-VIII (2015). https://zakon.rada.

gov.ua/laws/show/675-19#Text **13.** Pro elektronnu identyfikatsiiu ta elektronni dovirchi posluhy, Zakon Ukraine No. 2155-VIII (2017). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text **14.** Pro osnovni zasady zabezpechennia kiberbezpeky Ukrainy: Zakon Ukraine No. 2163-VIII (2017). https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text

Zadnepriana-Korinna Mariana, Korenniy Sergiy **. Legal instruments for safeguarding the rights of commercial entities as factors of state economic stability and investment attractiveness**

The article is devoted to a comprehensive theoretical and practical study of the legal protection of economic entities as a fundamental element of the modern market economy and a strategic priority for ensuring the sustainable development of the national economic system. In the context of intensifying globalization and economic integration, the significance of entrepreneurship is growing, which necessitates the creation of a stable, predictable, and transparent legal environment.

he authors emphasizes that the stability of legal regulation, particularly in the fields of contractual relations, intellectual property rights, and fair competition, is a critical factor in fostering investor confidence and enhancing the competitiveness of domestic enterprises on the international stage. The main purpose of this research is to provide a theoretical justification for the role of legal mechanisms in protecting business entities as a primary driver for stimulating investment activity. The study develops practical recommendations aimed at strengthening the interaction between business structures and state authorities based on the principles of transparency and mutual responsibility.

The research tasks involve a detailed analysis of how legal guarantees influence the stability of the market environment and the determination of the direct correlation between the level of legal protection for entrepreneurs and the successful attraction of foreign investment. The methodological framework of the study consists of a complex of general scientific and specialized methods, including dialectical, systemic-structural, formal-legal, and logical-semantic methods. These methods allow for the identification of essential components of the legal mechanism for business protection and the interpretation of current legislation. The author concludes that ensuring the principle of fairness in law enforcement is a key duty of the state in its relations with the business sector.

Key words: economic entities, legal protection, investment activity, legal guarantees, state regulation.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 341.384
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-251
ISSN 1563-3349

С. Є. МОРОЗОВА

ПРАВО НА ЖИТЛО В УМОВАХ ВІЙНИ: ЧИ ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ ЖИТЛОВІ СЕРТИФІКАТИ ЕФЕКТИВНЕ ВІДНОВЛЕННЯ ПОРУШЕНИХ ПРАВ

Здійснено комплексний аналіз законодавчого регулювання видачі житлових сертифікатів для придбання об'єктів житлової нерухомості в Україні. Розглянуто нормативно-правові акти, що визначають порядок отримання компенсації за зруйноване чи пошкоджене житло, а також практичні аспекти застосування механізму відшкодування шкоди із застосуванням житлових сертифікатів у контексті воєнного стану.

На основі аналізу законодавства та практики його реалізації виявлено ключові проблеми: складність процедур, дискримінаційність щодо іноземців, обмеженість охоплення неприватизованого житла, ризики бюрократичних затримок, недостатність процедур компенсації за зруйноване житло, зокрема державного замовлення на надання послуг чи виконання робіт із будівництва житла, яке може надаватися на праві власності або як соціальне житло тим громадянам, які втратили житлову нерухомість внаслідок війни.

Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання та правозастосування, зокрема: розширення категорій осіб, які мають право на компенсацію; спрощення процедур подання заяв. Зроблено висновок, що житлові сертифікати можуть стати дієвим інструментом відновлення порушених прав на житло лише за умови комплексного вдосконалення законодавчої бази та практики їх застосування.

Ключові слова: *право на житло; право власності; компенсація за зруйноване житло; житлові сертифікати; соціальне житло; міжнародна підтримка.*

Morozova Stella. **The right to housing in war conditions: do housing certificates ensure effective restoration of violated rights**

The article provides a comprehensive analysis of the legislative regulation of the issuance of housing certificates for the purchase of residential real estate in Ukraine. The regulatory legal acts that determine the procedure for receiving

© *МОРОЗОВА Стелла Євгенівна* – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін Одеського національного університету імені І. І. Мечникова; ORCID: 0009-0000-0802-745X; e-mail: stella_tutela@ukr.net

compensation for destroyed or damaged housing are considered, as well as practical aspects of applying the mechanism for compensation for damage using housing certificates in the context of martial law.

Based on the analysis of current legislation and the practice of its implementation, key problems were identified: the complexity of procedures, discrimination against foreigners, limited coverage of non-privatized housing, risks of bureaucratic delays, insufficiency of compensation procedures for destroyed housing, in particular, a state order for the provision of services or performance of work on the construction of housing, which can be provided on the right of ownership or as social housing to those citizens who lost residential real estate as a result of the war.

The article formulates proposals for improving legal regulation and law enforcement, in particular: expanding the categories of persons entitled to compensation; simplifying the procedures for submitting applications. It is concluded that housing certificates can become an effective tool for restoring violated housing rights only if the legislative framework and the practice of their application are comprehensively improved.

Key words: *right to housing; property rights; compensation for destroyed housing; housing certificates; social housing; international support.*

Постановка проблеми. Внаслідок збройної агресії російської федерації проти України мільйони українців втратили повністю або частково житло.

Неправомірні дії рф, яка розв'язала конфлікт і діє в ньому всупереч норм міжнародного права, колись мають бути зупинені, з держави-агресора мають бути стягнуті репарації. Однак громадяни потребують житла вже сьогодні, і в Україні вже ухвалено низку нормативно-правових актів, запроваджено програми із відновлення або придбання постраждалими житла у власність. Однією із можливостей забезпечення права на житло людей, які його втратили внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією російської едерації проти України, є надання компенсації для відновлення окремих категорій об'єктів нерухомого майна, або придбання його у власність з використанням електронної публічної послуги «єВідновлення» відповідно до Закону України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій,

терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23.02.2023 № 2923-IX [1] та Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 30.05.2023 № 600 [2].

Такий спосіб є дієвим, однак придбання житла за програмою «єВідновлення», а саме – з використанням житлових сертифікатів на придбання об'єкта житлової нерухомості (далі також – житлові сертифікати), є певною мірою несправедливим, до того ж супроводжується багатьма незручностями.

Мета статті полягає у комплексному аналізі законодавчого регулювання видачі житлових сертифікатів на придбання об'єкта житлової нерухомості, виявленні практичних проблем в отриманні житлових сертифікатів, а також формуванні пропозицій щодо удосконалення регламентації та правозастосування.

Стан розробки проблеми. Питання законодавчого регулювання компенсації за зруйноване житло внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією російської федерації проти України, не були предметом наукових досліджень. Згадані питання висвітлювалися на рівні рекомендацій окремими органами місцевої влади, нотаріусами та юристами-практиками.

Методологічною основою статті є загальнонаукові принципи дослідження – історичний, термінологічний, функціональний, системний, формально-логічний, когнітивний (пізнавальний), моделювання. За їх допомогою досліджено систему законодавства, що врегульовує відносини із відшкодування зруйнованого під час війни житла, й одного зі способів відшкодування – придбання житла за житлові сертифікати.

Виклад основного матеріалу. Право власності й право на житло є конституційними гарантіями відповідно до ст. 41, 47 Конституції України [3]. Саме від держави вимагається створити умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Ці норми Основного Закону стали базовими для визнання права громадянина на компенсацію за зруйноване в результаті військових дій житло і виникнення обов'язку держави забезпечити таких людей житлом.

Основним законодавчим актом після Конституції України є Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» від 23.02.2023 № 2923-IX (далі – Закон № 2923-IX) [1]. Цей закон вводить низку понять, зокрема «компенсація за пошкоджений/знищений об'єкт нерухомого майна», визначає коло осіб, які мають право на компенсацію, запроваджує можливість використання житлового сертифікату як форму компенсації за зруйноване житло, визначає суб'єктів правовідносин у цій сфері, підстави отримання відшкодування.

І хоча громадяни України втрачають житло через окупацію її території рф, можливість отримання компенсації для окремих категорій громадян виникла лише із ухваленням і набранням 22.05.2023 чинності Законом № 2923-IX. Водночас зауважимо, що цей Закон містить низку прогалин і суперечностей, хоча періодично оновлюється. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення правового регулювання питань, пов'язаних із забороною відчуження об'єктів нерухомого майна, придбаних (у тому числі проінвестованих/профінансованих) з використанням житлового сертифіката на придбання об'єкта житлової нерухомості» від 22.02.2024 № 3588-IX. [4] було розширено можливості використання житлових сертифікатів, зокрема для іпотеки за програмою «єОселя».

Законом № 2923-IX запроваджено ведення Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією російської федерації проти України (далі – ДРПЗМ) після 24.02.2022. ДРПЗМ є єдиною електронною базою даних, призначеною для збирання, накопичення, обліку, обробки, зберігання та захисту інформації (документів) про рухоме та нерухоме майно, пошкоджене та знищене внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією рф проти України, осіб, майно яких пошкоджено або знищено, матеріальну шкоду (в тому числі збитки), завдану внаслідок пошкодження та знищення такого

майна, компенсацію за пошкодження та знищення такого майна, фінансування відновлення пошкодженого та знищеного майна.

Закон визначає перелік об'єктів нерухомого майна – житлових приміщень, за пошкодження/знищення (зруйнування) яких передбачено надання державою компенсації, зокрема, у формі житлового сертифіката. Такими приміщеннями можуть бути: одноквартирні будинки, у тому числі відокремлені житлові будинки садибного типу, зблоковані будинки з окремими квартирами, що мають свій власний вхід з вулиці, котеджі та будинки одноквартирні підвищеної комфортності, будинки садибного типу, дачні та садові; квартири (житлові приміщення) у багатоквартирному будинку (у разі, коли місця загального користування не пошкоджені, або у разі, коли такі місця загального користування були пошкоджені, але в подальшому були відремонтовані). За певних умов компенсації підлягають зруйновані/пошкоджені об'єкти незавершеного будівництва.

На сьогодні налічується шість способів компенсації за пошкоджений/знищений об'єкт нерухомого майна: 1) виконання робіт, пов'язаних із будівництвом, на пошкодженому об'єкті нерухомого майна з метою його відновлення та/або надання будівельної продукції для виконання таких робіт; 2) надання грошових коштів шляхом їх перерахування на поточний рахунок отримувача компенсації із спеціальним режимом використання для виконання робіт, пов'язаних із будівництвом, на пошкодженому об'єкті нерухомого майна з метою його відновлення та/або придбання будівельної продукції для виконання таких робіт; 3) надання грошових коштів шляхом їх перерахування на поточний рахунок отримувача компенсації за придбану ним будівельну продукцію та/або виконані ним ремонтні роботи на пошкодженому об'єкті нерухомого майна за власні кошти; 4) надання грошових коштів шляхом їх перерахування на поточний рахунок отримувача компенсації із спеціальним режимом використання для будівництва будинку садибного типу, садового або дачного будинку; 5) фінансування придбання квартири, іншого житлового приміщення, будинку садибного типу, садового або дачного будинку (в тому числі фінансування придбання приміщення/будинку, що буде споруджений у майбутньому, або інвестування/фінансування його будівництва) з використанням житлового сертифіката; 6) передача у власність отримувачу ком-

пенсації об'єкта нерухомого майна, відновленого в рамках реалізації місцевих програм відновлення на заміну знищеного об'єкта нерухомого майна.

Передбачається компенсація для придбання будівельної продукції з метою виконання поточного чи капітального ремонту самостійно отримувачем компенсації або шляхом замовлення виконання відповідних робіт та послуг на об'єкті нерухомого майна.

Компенсація для проведення ремонту надається за умови, що об'єкт нерухомості може бути відновлено шляхом поточного та капітального ремонту. Щодо багатоквартирного будинку, то для отримання компенсації для ремонту потрібно: місця загального користування будинку мають бути або не пошкоджені, або відремонтовані на дату подання заяви або хоча би було прийнято рішення щодо їх відновлення за рахунок інших джерел.

Передбачена нормативно, але практично неможлива компенсація – це компенсація за виконаний ремонт.

У разі, якщо об'єкт нерухомості не підлягає ремонту, реконструкції, компенсація втраченого житла може відбуватися за допомогою житлового сертифіката.

У п. 3 ч. 1 ст.1 Закону № 2923-IX надано дефініцію поняття «житловий сертифікат»: це електронний документ, що засвідчує та гарантує зобов'язання держави профінансувати придбання нового житла на заміну знищеного об'єкта нерухомого майна.

У ст. 2 Закону № 2923-IX наведено перелік осіб, які мають право на компенсацію за знищені/зруйновані об'єкти нерухомого майна. Також наведено перелік об'єктів нерухомого майна, за пошкодження яких внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією рф проти України, може надаватися відповідний вид компенсації залежно від ступеня руйнації.

Отримувачами житлових сертифікатів є громадяни України, які мають юридичний зв'язок із знищеним/зруйнованим об'єктом нерухомості. До таких категорій належать: власники житла; замовники та інвестори будівництва житла; власники майнових прав на майбутні об'єкти нерухомості; члени ЖБК, які викупили житло; спадкоємці згаданих осіб. Інтереси малолітніх/недієздатних осіб у відносинах відшкодування шкоди, завданої внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією рф проти України, реалізують законні представники.

Кабінетом Міністрів України в Порядку надання компенсації за пошкоджене/знищене майно можуть визначатися додаткові категорії осіб, яким може надаватися компенсація за пошкоджені/знищені об'єкти нерухомого майна. Таким чином, одна категорія осіб визначена в законі, інша – у підзаконному нормативно-правовому акті. На нашу думку, це нелогічно і певною мірою суперечить нормотворчій техніці.

У ст. 9 Закону № 2923-IX наведено також перелік категорій осіб, які мають пріоритетне право на отримання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна. Це, зокрема, учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, особи, ветерани війни, особи, призвані на військову службу за призовом під час мобілізації.

Закон визначає також категорії осіб, котрі не можуть отримати компенсацію: які перебувають під санкціями; які мають судимість за злочини проти основ національної безпеки України; спадкоємці зазначених вище осіб, якщо майно було пошкоджено за життя спадкодавця.

На сьогодні не можуть отримати компенсацію громадяни, які втратили об'єкти нерухомості до 24.02.2024, а також за ті об'єкти, що розташовані на тимчасово окупованих територіях, адже частіше за все власникам складно надати докази руйнувань, а комісії оглянути такі об'єкти та підтвердити причинно-наслідковий зв'язок пошкоджень неможливо.

У Законі № 2923-IX не згадано іноземців серед осіб, які мають право на компенсацію за втрачене житло в результаті агресії рф. Однак і не встановлює заборони на таку компенсацію. Таким чином, іноземні громадяни не позбавлені права на компенсацію взагалі, однак до саме згаданих у Законі № 2923-IX інструментів відшкодування доступу не мають.

Варіантів вирішення проблеми компенсації іноземним громадянам за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією російської федерації проти України є декілька. Їх аналіз потребує окремого дослідження. Однак з огляду на те, що у ст. 13 Закону № 2923-IX серед джерел фінансування компенсації за пошкоджені та знищені об'єкти нерухомого майна згадано кошти міжнародних фінансових організацій,

інших кредиторів та інвесторів, а також міжнародна технічна та/або поворотна чи безповоротна фінансова допомога, відсутність можливості компенсації іноземцям втраченого в Україні житла може розглядатись як дискримінація.

Стан пошкодженого житла має бути оцінений комісією, створеною органами місцевого самоврядування (виконавчими органами сільських, селищних, міських рад) та/або військовими адміністраціями. До складу комісії зазвичай входять представники місцевої влади, профільні спеціалісти (будівельники, інженери), а також залучені експерти у разі значних руйнувань. За результатами роботи комісія складає акт технічного обстеження квартири в будинку чи будинку (приватної оселі), пошкоджених внаслідок збройної агресії рф. Акт технічного обстеження підтверджує факт пошкодження чи знищення об'єкта нерухомості, у ньому зазначається, чи підлягає об'єкт відновленню, чи доцільно таке відновлення технічно та економічно. Акт є підставою для реєстрації пошкодженого майна та отримання за нього компенсації.

Процедура оцінки пошкодженого нерухомого майна займає значний час, адже залучення фахівців для оцінки пошкоджень, руйнувань має здійснюватися за всіма правилами державних закупівель. У разі визнання об'єкта нерухомості таким, що не підлягає відновленню, власник об'єкта нерухомості має право подати до Комісії з розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна (далі – Комісія) заяву про виплату (заяву про компенсацію за зруйноване житло). Примірне положення про Комісію затверджене постановою Кабінету Міністрів України від19.05.2023 № 516 [5].

Заява подається про компенсацію за зруйноване житло до Комісії за вибором заявника: в електронній формі – засобами Єдиного державного вебпорталу електронних послуг (Портал Дія), зокрема з використанням мобільного додатка Порталу Дія (Дія); у паперовій формі – через центр надання адміністративних послуг, орган соціального захисту населення або нотаріуса.

На практиці виникають проблеми з поданням заяви про компенсацію за зруйноване житло у разі, якщо квартира приватизована частково. Не підлягає компенсації зруйнована неприватизована квартира або її частка. Відповідно до п. 5-1 ч. 1 ст. 1 Закону № 2923-IX об'єктом житлової нерухомості визнано квартиру.

Наприклад, один із мешканців квартири приватизував свою частку, є власником 2/3 квартири. Інший співвласник фактично володіє 1/3 квартири. Такої квартири як об'єкта нерухомості немає в Державному реєстрі речових прав, є лише частина, яку власник приватизував. Власник не може ні самостійно подати в Дії заяву про компенсацію за зруйноване житло, ні через ЦНАП. Доводиться подавати документи в паперовій формі безпосередньо до Комісії. Законодавчого вирішення питання щодо отримання компенсації за зруйноване житло, частина якого не приватизована, поки що немає.

До заяви про відшкодування додаються правовстановлюючі документи на об'єкти нерухомості, зокрема, документи, що підтверджують право власності на майно (свідоцтво про приватизацію, договір купівлі-продажу, заповіт, витяг з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно), договори інвестування в будівництво (на незавершений об'єкт нерухомості), свідоцтво про спадщину, інші документи, що засвідчують право на компенсацію.

Комісія з розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна розраховує суму компенсації за формулою, встановленою у п. 16 Порядку надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 30.05.2023 № 600.

Слід зауважити, що сума компенсації, визначена у житловому сертифікаті, не відповідає ринковій ціні за житло в тій самій місцевості, де знаходиться зруйноване житло. На динаміку зростання цін на житло впливає, по-перше, попит, який не зменшується в умовах війни, коли тисячі людей залишаються без житла, по-друге, власне ухвалення комісіями рішень про надання компенсації шляхом видачі житлового сертифіката. На нашу думку, така ситуація вимагає винайдення нових моделей компенсації, які б сприяли розв'язанню найважливішої соціально-економічної проблеми – створення умов, за яких можна задовольнити потреби громадян. Наприклад, запровадження державного замовлення на надання послуг чи виконання робіт із будівництва житла, яке може надаватися громадянам на праві власності або як соціальне житло.

Вартість житла має відповідати сумі сертифіката. Якщо ціна нижча, то різниця вартості не повертається в натуральній формі, якщо вища, то доплату здійснює покупець.

Законодавець не відрізняє покупця квартири, який купує квартиру за власним бажанням, і покупця, який вимушено купує квартиру замість втраченої. Немає жодних знижок чи звільнень від оплати за оцінку майна, нотаріальні послуги. Не покриваються за рахунок компенсації податки та збори. Усі супутні витрати під час купівлі житла здійснюється за рахунок покупця. Такий стан законодавчого регулювання видається несправедливим. Адже люди, які часто втратили не лише житло, а й все, не мають змоги оплачувати високі податки та збори, і купують житло не як розкіш, а як місце єдиного проживання.

Висновки. Житлові сертифікати можуть стати дієвим інструментом відновлення порушених прав на житло лише за умови комплексного вдосконалення законодавчої бази та практики їх застосування

Житловий сертифікат – це форма компенсації за пошкоджені/знищені/зруйновані об'єкти нерухомого майна, яка дає право профінансувати: купівлю нового житла; інвестування в будівництво; придбання частки або земельної ділянки, на якій розташоване житло, в обсязі, що дорівнює грошовій сумі, зазначеній у такому документі.

Право на житловий сертифікат має громадянин України (або його правонаступник), який є власником чи іншим правомірним набувачем прав на житло, повністю знищене внаслідок війни та непридатне до відновлення. Право на отримання компенсації за знищений об'єкт нерухомого майна є індивідуальним, житловий сертифікат не відчужується третім особам, використовується лише отримувачем або його спадкоємцем.

Закон України «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України» та Порядок надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30.05.2023 № 600, слід доповнити нормою про те, що до об'єктів нерухомості, які підлягають компенсації, належать частини квартири.

Окремого дослідження потребує питання законодавчого регулювання державного замовлення на надання послуг чи виконання робіт із будівництва житла, яке може надаватися на праві власності або як соціальне житло тим громадянам, які втратили житлову нерухомість внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією російської федерації проти України.

1. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України 23.02.2023 № 2923-IX (ред. 11.12.2024). Сайт ВРУ. URL: Закон України від L: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text **2.** Порядок надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30.05.2023 № 600 (станом на 16.12.2025). Сайт ВРУ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600-2023-%D0%BF#n17 **3.** Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (ред.01.01.2020). Сайт ВРУ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text **4.** Про внесення змін до деяких законів України щодо удосконалення правового регулювання питань, пов'язаних із забороною відчуження об'єктів нерухомого майна, придбаних (у тому числі проінвестованих/профінансованих) з використанням житлового сертифіката на придбання об'єкта житлової нерухомості: Закон України від 22.02.2024 № 3588-IX. *Сайт ВРУ.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3588-IX#Text **5.** Примірне положення про комісію з розгляду питань щодо надання компенсації за знищені об'єкти нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 19 травня 2023 р. № 516. Сайт ВРУ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/516-2023-%D0%BF#Text

References

1. Pro kompensatsiyu za poshkodzhennya ta znyshchennya okremykh katehoriy ob″yektiv nerukhomoho mayna vnaslidok boyovykh diy, terorystychnykh aktiv, dyversiy, sprychynenykh zbroynoyu ahresiyeyu Rosiys′koyi Federatsiyi proty Ukrayiny, ta Derzhavnyy reyestr mayna, poshkodzhenoho ta znyshchenoho vnaslidok boyovykh diy, terorystychnykh aktiv, dyversiy, sprychynenykh zbroynoyu ahresiyeyu Rosiys′koyi Federatsiyi proty Ukrayiny 23.02.2023 № 2923-IX (red. 11.12.2024). Sayt VRU. URL: Zakon Ukrayiny vid L: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-20#Text **2.** Poryadok nadannya kompensatsiyi za znyshcheni ob″yekty nerukhomoho mayna, zatverdzhenyy postanovoyu Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 30.05.2023 № 600 (stanom na 16.12.2025). Sayt VRU. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/600-2023-%D0%BF#n17 **3.** Konstytutsiya Ukrayiny, pryynyata na

p″yatiy sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrayiny 28 chervnya 1996 roku (red.01.01.2020). *Sayt VRU.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text **4.** Pro vnesennya zmin do deyakykh zakoniv Ukrayiny shchodo udoskonalennya pravovoho rehulyuvannya pytan′, pov″yazanykh iz zaboronoyu vidchuzhennya ob″yektiv nerukhomoho mayna, prydbanykh (u tomu chysli proinvestovanykh/profinansovanykh) z vykorystannyam zhytlovoho sertyfikata na prydbannya ob″yekta zhytlovoyi nerukhomosti: Zakon Ukrayiny vid 22.02.2024 № 3588-IX. Sayt VRU. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3588-IX#Text **5.** Prymirne polozhennya pro komisiyu z roz·hlyadu pytan′ shchodo nadannya kompensatsiyi za znyshcheni ob″yekty nerukhomoho mayna vnaslidok boyovykh diy, terorystychnykh aktiv, dyversiy, sprychynenykh zbroynoyu ahresiyeyu Rosiys′koyi Federatsiyi proty Ukrayiny, zatverdzhene postanovoyu Kabinetu Ministriv Ukrayiny vid 19 travnya 2023 r. № 516. Sayt VRU. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/516-2023-%D0%BF#Text

Morozova Stella. **The right to housing in war conditions: do housing certificates ensure effective restoration of violated rights**

The article provides a comprehensive analysis of the legislative regulation of the issuance of housing certificates for the purchase of residential real estate in Ukraine. The regulatory legal acts that determine the procedure for receiving compensation for destroyed or damaged housing are considered, as well as practical aspects of applying the mechanism for compensation for damage using housing certificates in the context of martial law.

Based on the analysis of current legislation and the practice of its implementation, key problems have been identified: the complexity of procedures, discrimination against foreigners, limited coverage of non-privatized housing, risks of bureaucratic delays, insufficiency of compensation procedures for destroyed housing, in particular, a state order for the provision of services or performance of work on the construction of housing, which can be provided on the right of ownership or as social housing to those citizens who lost residential real estate as a result of the war.

The main legislative acts that regulate the right of citizens to own housing and create conditions for the exercise of this right are the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine “On Compensation for Damage and Destruction of Certain Categories of Real Estate Objects as a Result of Hostilities, Terrorist Acts, and Sabotage Caused by Armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine, and the State Register of Property Damaged and Destroyed as a Result of Hostilities, Terrorist Acts, and Sabotage Caused by Armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine” dated 02/23/2023 No. 2923-IX of the Civil Code of Ukraine, the Procedure for Maintaining the State Register of Property Damaged and Destroyed as a Result of Hostilities, Terrorist Acts, and Sabotage Caused by Armed Aggression of the Russian Federation against Ukraine, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 06/13/2023 No. 624.

The article formulates proposals for improving legal regulation and law enforcement, in particular: expanding the categories of persons entitled to compensation; simplifying the application procedures. It is concluded that housing certificates can become an effective tool for restoring violated housing rights only if the legislative framework and the practice of their application are comprehensively improved.

Key words: the right to housing; property rights; compensation for destroyed housing; housing certificates; social housing; international support.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 25.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 04.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 347.91
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-264
ISSN 1563-3349

О. В. ГОРЕЦЬКИЙ

СТРУКТУРА ТА КЛЮЧОВІ ВЕКТОРИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОСТУПНОСТІ ПРАВОСУДДЯ У ЦИВІЛЬНИХ СПРАВАХ

Наукова праця присвячена формуванню концептуальних основ дослідження доступності правосуддя у цивільних справах. Зазначається, що проблематика доступності є багатовимірним теоретико-прикладним концептом, що взаємопов'язаний з іншими фундаментальними питаннями та цінностями цивільного судочинства. Тільки на основі їхнього глибокого наукового осмислення та вирішення можлива побудова нової теоретичної та законодавчої конструкції цивільного процесу, де цивільна процесуальна форма служить меті забезпечення реальної, а не декларативної доступності правосуддя для кожної особи, яка звернулася до суду за судовим захистом.

Автор, спираючись на міжнародний досвід, концентрує увагу на процесуальному аспекті проблеми. Виявлено ключові теоретичні протиріччя, закладені у доктрині сучасного цивільного процесу, зокрема, формальна процесуальна рівноправність і фактичне положення учасників спірної справи, уніфікація й диференціація цивільної процесуальної форми, принцип правової визначеності та необхідність перегляду судових рішень з метою виправлення судових помилок тощо.

Ключові слова: *доступність правосуддя, цивільне судочинство, принципи цивільного процесу, верховенство права, процесуальна рівноправність, змагальна модель цивільного процесу, уніфікація та диференціація цивільної процесуальної форми.*

Goretsky Oleg. **Structure and key vectors of research into access to justice in civil cases**

This scholarly work is devoted to establishing the conceptual foundations for researching access to justice in civil cases. It is noted that the issue of access to justice is a multidimensional theoretical and practical concept that is intertwined with other fundamental issues and values of civil procedure. Only through a deep scientific understanding and resolution of these issues is it possible to construct a new theoretical and legislative framework for civil procedure, where the civil procedural form serves the purpose of ensuring real, rather than merely declarative, access to justice for every person who has turned to the court for judicial protection.

Drawing on international experience, the author focuses on the procedural aspect of the problem. Key theoretical contradictions inherent in the doctrine of modern civil procedure are identified, in particular, formal procedural equality and the actual status of the parties to a dispute, the unification and differentiation of civil procedural form, the principle of legal certainty, and the need to review court decisions to correct judicial errors, etc.

Key words: *access to justice, civil litigation, principles of civil procedure, rule of law, procedural equality, adversarial model of civil procedure, unification and differentiation of civil procedural forms.*

© ГОРЕЦЬКИЙ Олег Васильович – кандидат юридичних наук, адвокат, доцент кафедри публічного та міжнародного права Київського національного університету імені Вадима Гетьмана; ORCID: 0009-0009-9079-0002; e-mail: gena29-78@ukr.net

Актуальність теми. У всьому цивілізованому світі до судової влади та здійснення правосуддя прикута особливо пильна увага. Жодна успішна держава не могла обійтися без створення авторитетного та незалежного суду, проведення безперервних реформ законодавства про судоустрій і цивільне судочинство, спрямованих на пошук і обґрунтування найефективнішої і водночас справедливої моделі його функціонування. І справа тут не тільки у важливості вирішення правових конфліктів і підтримки соціальної рівноваги в суспільстві, а й у більш глибинних причинах, зумовлених усвідомленням того, що головним чином у ході реалізації судової влади утверджуються ідеї верховенства права, реально забезпечуються права та свободи людини, демократичний і правовий режим діяльності держави, суспільства й особистості. Всебічна повага та визнання прав і свобод людини як найвищої соціальної цінності, відправної точки діяльності державної влади, широка можливість їх захисту, в тому числі в судовому порядку, – риса сучасної розвиненої держави. Для України як споконвічно європейської держави, а тим більше в нинішніх умовах боротьби за свою державність, немає іншого шляху, як продовжувати конституційні та законодавчі реформи правосуддя.

Постановка проблеми. Це, звісно, ставить перед дослідниками завдання щодо виявлення такої сукупності теоретичних проблем, яка, з одного боку, маючи фундаментальне значення для подальшого становлення вітчизняного права, проте так і не отримала свого остаточного законодавчого вирішення, з іншого – відображає в глобальному контексті загальноприйняту ідею. Можна припустити, з

урахуванням вищевикладених характеристик, що однією із значущих у теоретико-прикладній площині є проблематика доступності правосуддя у цивільних справах.

Огляд літератури. До проблематики доступності правосуддя у цивільних справах в контексті власних предметів дослідження зверталися О. Р. Балацька, Н. Ю. Голубєва, Н. М. Грень, І. Д. Климкович, В. В. Комаров, С. О. Короєд, С. О. Кравцов, В. А. Кройтор, О. З. Нор-Хотинська, О. М. Овчаренко, Н. Ю. Сакара, К. В. Ткач, Р. Ю. Ханик-Посполітак, Т. А. Цувіна та інші дослідники. Проте, незважаючи на сталий інтерес науковців, єдності доктринальних підходів не досягнуто.

Метою цієї статті є визначення концептуальних основ дослідження доступності правосуддя у цивільних справах.

Виклад основного матеріалу. Варто зауважити, що поставлена проблематика не може розглядатися у відриві від загальних процесів еволюції цивільного судочинства та судових процедур, а також формування на цій основі предметів науки цивільного процесуального права. Тому звертає на себе увагу вчення про принципи цивільного процесу, в рамках якого окремими процесуалістами піднімалося питання доступності правосуддя у цивільних справах. В. Ю. Мамницький писав про принцип доступності судового захисту як про первинний принцип цивільного процесуального права [1, с. 60]. Інший концептуальний характер мали наукові дискусії у західній процесуальній доктрині в другій половині XX століття.

Як відомо, цей час ознаменувався проведенням під егідою ЮНЕСКО так званого Флорентійського проєкту. Його головною метою стало осмислення нових фундаментальних основ цивільного судочинства, а також базових процесуальних гарантій його учасників. Під кутом зору сутнісних ознак судового процесу теоретики судового започаткували формування новітньої філософії правосуддя. Цей процес не закінчений і нині.

Одним із видимих підсумків цього проєкту стала поява всесвітнього руху за доступ до правосуддя, засновники якого, виступивши з критикою панівного на той час ліберального підходу до права, за якого механізми захисту прав громадян могли розглядатися виключно з правових позицій, запропонували враховувати деякі об'єктивні умови реалізації правових норм. Вчені-правознавці в цьому зв'язку визначили цілу низку заходів організаційного та

процедурного характеру, спрямованих на гарантування максимально широкої можливості для громадян звернутися до суду за судовим захистом. Серед них – усунення соціальних та економічних перешкод, подальше вдосконалення інститутів правової допомоги, і передусім захист невизначеного кола осіб, використання переваг альтернативного вирішення правових спорів та інші.

Як бачимо, за першооснову було взято еволюційний підхід, за якого нові реформи є продовженням уже розпочатих перетворень. Мабуть, з цього часу слід вести і відлік поступової зміни наукових парадигм цивільного процесу, що привели сьогодні до концептів глобалізації – ключових для сфери правосуддя у цивільних справах, різні аспекти яких об'єднані однією спільною метою забезпечення права на справедливий судовий розгляд і підвищення ефективності судових процедур. Вважаємо, що в цьому логічному ряду, а також у контексті формування так званого людиноцентричного правосуддя, проблема доступності суду не тільки зберігає свою актуальність, а й потребує сучасної інтерпретації та законодавчого вирішення. Тому окремі та найважливіші елементи пропонованої концепції доступності правосуддя у цивільних справах як системи поглядів на її сутність, формулюються виходячи з наступного.

Доступність правосуддя як складна правова категорія, що відображає багатосторонні характеристики цивільної процесуальної діяльності, має різні аспекти вивчення. Автор залишає поза межами цього наукового дослідження економічні, інформаційні та організаційні проблеми доступності правосуддя у цивільних справах, що створюють перешкоди на шляху забезпечення прав і свобод громадян, і зосереджує свою увагу виключно на процесуальному аспекті – процесуальній формі, на тому, як сама конструкція (модель) цивільного процесу сприяє або, навпаки, ускладнює доступ до судового захисту. У найзагальнішому вигляді доступність правосуддя у цивільних справах у процесуальному сенсі може бути розглянута з позиції адекватності судової процедури характеру матеріального права, що захищається, та конкретним обставинам правового спору. Безперечно, гранично формалізовані судові правила для всіх без винятку категорій цивільних справ роблять правосуддя практично недоступним. У цьому плані правомірною видається гіпотеза щодо існування глибинних теоретичних суперечностей, закладених у самій доктрині сучасного цивільного

процесу, що безпосередньо впливають на доступність судового захисту. Пропонована автором концепція, зокрема, спрямована і на їх осмислення, та повинна містити:

По-перше, обґрунтування теоретико-методологічних засад доступності правосуддя у цивільних справах, що включає пізнання етапів історичного розвитку вітчизняного цивільного судочинства; визначення філософських та інших загальнонаукових і спеціальних підходів, прийомів і способів дослідження проблеми доступності правосуддя у цивільних справах як базису отримання нових знань щодо предмета, який розглядається; критичний аналіз наукових течій та оцінка стану доктринальної розробленості цієї проблеми як відправної точки авторського аналізу теорії та практики доступності правосуддя.

По-друге, визначення системи теоретико-прикладних положень, які потенційно можуть створювати перешкоди на шляху до забезпечення доступності правосуддя у цивільних справах. До числа ключових теоретичних колізій, вирішення яких може стати основою реформ органів цивільної юрисдикції та цивільного судочинства, належать постулати правової доктрини та законодавства щодо:

1) формальної процесуальної рівноправності та фактичного становища учасників спірної справи в цивільному судочинстві. Під час розгляду та вирішення цивільних справ нерідко процесуальна рівноправність залишається, по суті, формальною – одна сторона може володіти юридичними та матеріальними ресурсами в необхідних обсягах, інша – ні. Дуже часто тягар ведення цивільної справи для непідготовленого громадянина виявляється непосильним. Не можна не враховувати і ту обставину, що класична змагальна модель цивільного процесу обумовлює наявність нейтрального та доволі пасивного щодо сторін суду, що може не тільки посилити процесуальну нерівність сторін, а й породити сумніви учасників справи і в цілому юридичної громадськості в справедливості такої судової процедури. Необхідно ставити питання про такі повноваження суду, реалізація яких усуне (нівелює) можливу процесуальну нерівність сторін;

2) процесуального формалізму та гнучкості судових процедур. По суті, це суперечність між сучасними фундаментальними цінностями цивільного процесу – суворим дотриманням процесуальної

форми або реальним забезпеченням доступності судового захисту порушеного права. З одного боку, формальність судової процедури є наріжним каменем правової визначеності, передбачуваності та формування єдиної судової практики. З іншого – процесуальна надмірність, що виявляється в надмірно суворому виконанні формальних вимог щодо змісту процесуальних матеріалів, строків їх пред'явлення, порядку здійснення деяких процесуальних дій, може викликати непереборні труднощі при зверненні до суду за судовим захистом.

3) меж необхідної уніфікації та диференціації цивільної процесуальної форми. Йдеться переважно про встановлення такої процесуальної форми вирішення цивільних справ, яка б точно відповідала характеру суб'єктивного цивільного права, яке захищається.

Протягом століть викристалізувалися правила позовного провадження – базису сучасного цивільного судочинства. Однак розвиток суспільних відносин і ускладнення матеріального законодавства вже в період становлення української державності неминуче призвели до якісної різноманітності цивільних справ, які підлягали розгляду в порядку універсальної процедури позовного провадження. Тому важливо продовжувати розробку розпочатої сучасними дослідниками доктрини процесуальної диференціації, спрямованої на створення різних процесуальних режимів, які б враховували, крім усього іншого, складність фактичного складу, цінність предмета спору для його учасників, соціальну значимість цивільної справи [2]. В кінцевому підсумку мається на увазі наукова база нових судових проваджень – розробка моделі процесуальної диференціації цивільного судочинства як одного з вирішальних елементів механізму забезпечення доступності правосуддя, що може включати теоретичне обґрунтування та критерії диференціації процесуальних форм, моделі можливих процесуальних режимів, процедурні особливості та гарантії в рамках кожного процесуального режиму;

4) принципу диспозитивності та публічно-правового обов'язку держави щодо забезпечення доступу до правосуддя у цивільних справах. Як відомо, диспозитивність відображає свободу вибору варіантів поведінки та надає учасникам судового процесу широкі можливості щодо розпорядження своїми процесуальними правами на власний розсуд. Але ця теза застосовується лише у разі їхньої

активної участі. Бездіяльність сторін, викликана різними причинами, може призвести до недоступності правосуддя. Право на судовий захист на конституційному рівні гарантується державою, яка має публічний інтерес в ефективній роботі судової системи. У цьому сенсі дискусійними, як і раніше, залишаються питання, що пов'язані з визначенням меж втручання держави (в особі суду) в судовий процес для допомоги «слабкій» стороні, а також активними повноваженнями суду і дією принципів змагальності та диспозитивності. Очевидно, що поставлена свого часу вченими проблематика судового керівництва процесом виходить сьогодні на перший план [3]. У будь-якому випадку, активність суду повинна не замінювати процесуальну діяльність сторін, а лише доповнювати потенціал змагальності – сприяти створенню умов, за яких учасники справи можуть на рівних вести спір.

Отже, першочергове завдання вбачається у виявленні інституційних та процедурних гарантій доступності правосуддя у цивільних справах, що обумовлює дослідження активної ролі суду в контексті компенсаторного механізму процесуальної нерівності сторін, впровадження примирних процедур і спрощених механізмів розгляду та вирішення правових спорів у цивільне судочинство, вдосконалення механізмів доказування в плані безперешкодного доступу до судових доказів і розподілу тягаря доказування тощо;

5) принципу правової визначеності (res judicata) та необхідності перегляду судових рішень з метою виправлення судових помилок. З одного боку, концепт правової визначеності, згідно з яким судове рішення, що набрало законної сили, є остаточним. З іншого – забезпечення реального доступу до судового захисту та відновлення справедливості. Інакше кажучи, занадто широкі підстави для перегляду судових рішень загрожують нестабільністю системи правових відносин, занадто вузькі – можуть залишити в силі судові рішення, що не відповідають вимогам справедливості. У такому аспекті потрібен зважений теоретичний і законодавчий підхід, який би враховував приватні та публічно-правові інтереси як у виправленні судових помилок, так і в остаточності прийнятих судових рішень. Це знову обумовлює затребуваність проблематики перегляду судових актів з позиції доступності правосуддя у цивільних справах;

6) процесуальних строків у контексті швидкості цивільного процесу як елемента справедливого судового розгляду. Йдеться про процесуальні строки, що відповідають природі цивільного правосуддя, про важливість дотримання двох різних характеристик процесуальної діяльності – ефективності (швидкості) та ретельності (повноти судового розгляду). Затягування судового процесу, як і його надмірна швидкість, – перешкоди на шляху до доступності правосуддя у цивільних справах. Розумність строків – це категорія не формальна. Строки повинні визначатися судом, виходячи зі складності цивільної справи: кількості та характеру представлених доказів, поведінки сторін, необхідності призначення експертиз тощо. На це орієнтує й практика Європейського суду з прав людини;

7) інформатизації (цифровізації) цивільного процесу та гарантіях публічності судового розгляду. Новітні інформаційні технології, оптимізуючи в певній частині елементи розгляду та вирішення цивільних справ, проте породжують нові теоретичні питання: чи не стає правосуддя менш доступним для людей з низькою цифровою грамотністю або тих, хто не має належного технічного доступу; чи не втрачається важлива для встановлення обставин цивільних справ комунікація учасників процесу та суду; чи правомірне використання комп'ютерних програм для підготовки проєктів судових рішень тощо. Хоча зрозуміло, що технологічний прогрес впливає на всі сфери життя людини, але це не повинно повністю виключати безпосередньої та особистої участі в процедурах судового розгляду цивільних справ.

Перед цивільною процесуальною доктриною в цьому зв'язку ставиться завдання щодо встановлення можливих меж інформатизації цивільного судочинства, іншими словами, гранично точне визначення того, які цивільні процесуальні дії можуть бути автоматизовані повністю, які частково, а які не можуть бути здійснені без належної участі суду та сторін. Можна поставити це питання і ширше – розробити принципи «цифрового правосуддя» і окреслити етичні та правові межі використання штучного інтелекту в ході здійснення правосуддя у цивільних справах;

8) механізмів захисту прав та інтересів невизначеного кола осіб. Класичне цивільне судочинство історично ґрунтується переважно на моделі індивідуального спору про суб'єктивне цивільне право,

яка навряд чи може довести свою ефективність в умовах масових правопорушень, що стало вже характерною рисою сучасного суспільства. В екологічній сфері або сфері захисту прав споживачів нерідко виникають такі спори, де інтерес кожної окремої особи, по суті, невеликий, але сукупний збиток є величезним. Подання індивідуального позову на захист своїх прав та інтересів в описуваній ситуації видається досить нераціональним. Групові (колективні) позови практично неможливо поєднати з традиційними уявленнями щодо тотожності позовів, предмета доказування та меж судової влади.

Колективна природа сучасних правопорушень диктує важливість змін в індивідуалістичній теорії цивільного процесу. Дуже ймовірно, що з огляду на стан вітчизняної процесуальної теорії та зарубіжний досвід необхідна концептуальна розробка моделі судового провадження для розгляду групових позовів, у тому числі питань, пов'язаних із належним представництвом групових інтересів, дотриманням прав членів групи, які не беруть активної участі в судовому процесі, розподілом тягаря доказування тощо. Без вирішення цих теоретичних питань ціла низка правопорушень залишається поза сферою юрисдикційного захисту, що робить цивільне правосуддя принципово недоступним для таких категорій цивільних справ.

По-третє, напрями вдосконалення цивільного процесуального законодавства та правозастосовної практики. Йдеться про підготовку науково обґрунтованих пропозицій і рекомендацій щодо зміни законодавства та формування єдиної практики вирішення питань процесуального характеру, що виникають при зверненні до суду та в ході провадження у справі.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Проблематика доступності правосуддя у цивільних справах є багатовимірним теоретико-прикладним концептом, що взаємопов'язаний з іншими фундаментальними питаннями та цінностями цивільного судочинства. Тільки на основі їхнього глибокого наукового осмислення та вирішення можлива побудова нової теоретичної та законодавчої конструкції цивільного процесу, де цивільна процесуальна форма служить меті забезпечення реальної, а не декларативної доступності правосуддя для кожної особи, яка звернулася до суду за судовим захистом.

1. Мамницкий В. Ю. Принцип состязательности в гражданском судопроизводстве: дис. ... канд. юрид. наук. Х., 1995. 160 с. **2.** Бобрик В. І. Диференціація цивільного судочинства: методологія, стан і перспективи. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 636 с. **3.** Яцина В. Б. Принцип судового керівництва в цивільному судочинстві: дис. … доктора філософії (PhD). Харків, 2023. 260 с.

References

1. Mamnytskyi V. Yu. Pryntsyp sostiazatelnosty v hrazhdanskom sudoproyzvodstve: dys... kand. yuryd. nauk. Kh., 1995. 160 s. **2.** Bobryk V. I. Dyferentsiatsiia tsyvilnoho sudochynstva: metodolohiia, stan i perspektyvy : monohrafiia. Odesa : Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2020. 636 s. **3.** Yatsyna V. B. Pryntsyp sudovoho kerivnytstva v tsyvilnomu sudochynstvi: dys. … doktora filosofii (PhD). Kharkiv, 2023. 260 s.

Goretsky Oleg. Structure and key vectors of research into access to justice in civil cases

This work is devoted to defining the conceptual foundations for researching access to justice in civil cases. The topic is recognised as one of the most significant in theoretical and practical terms for the further development of domestic law. The study considers access to justice as a complex legal category that reflects the multifaceted characteristics of civil procedural activity. The relevance of the study is due to the need to continue constitutional and legislative reforms of justice in Ukraine, since the implementation of judicial power affirms the ideas of the rule of law and ensures human rights and freedoms. The issue of accessibility cannot be considered in isolation from the general processes of the evolution of civil proceedings and the formation of the latest philosophy of justice, including the concepts of globalisation and human-centred justice. The aim of the article is to formulate a concept of access to justice based on the identification and understanding of the deep theoretical contradictions inherent in the very doctrine of modern civil procedure, which directly affect access to judicial protection. The work aims to identify theoretical and practical provisions that potentially create obstacles to ensuring access to justice. These conflicts include: procedural inequality of the parties, formalism of judicial procedures, unification and differentiation, disposability and public interest, legal certainty, procedural deadlines, protection of an indefinite circle of persons. It is argued that access to justice is a multidimensional theoretical and practical concept, and only on the basis of a deep scientific understanding and resolution of the above fundamental issues is it possible to construct a new legislative framework for civil procedure that ensures real, rather than declarative, access to justice.

The study considers access to justice as a complex legal category that reflects the multifaceted characteristics of civil procedural activity. The relevance of the study is due to the need to continue constitutional and legislative reforms of justice in Ukraine, since the implementation of judicial

power affirms the ideas of the rule of law and ensures human rights and freedoms.

The issue of accessibility cannot be considered in isolation from the general processes of the evolution of civil proceedings and the formation of the latest philosophy of justice, including the concepts of globalisation and human-centred justice. The author limits the scope of the study by excluding economic, informational and organisational problems of accessibility. The main focus is exclusively on the procedural aspect – on how the very structure (model) of civil proceedings facilitates or, conversely, hinders access to judicial protection. The aim of the article is to formulate a concept of access to justice based on the identification and understanding of the deep theoretical contradictions inherent in the very doctrine of modern civil procedure, which directly affect access to judicial protection.

Key words: access to justice, civil litigation, principles of civil procedure, rule of law, procedural equality, adversarial model of civil procedure, unification and differentiation of civil procedural forms.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 30.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 09.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 347.92
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-275
ISSN 1563-3349

Д. О. АВРАМЕНКО

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ДОКАЗУВАННЯ У СПОРАХ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ІЗ ДОГОВОРІВ СТРАХУВАННЯ

Наукова праця присвячена детальному аналізу процесуальних особливостей доказування у спорах, що випливають із договорів страхування. Автор підкреслює існуючий дисбаланс процесуальних можливостей між професійними страховиками та фізичними особами, пропонуючи шляхи подолання цієї нерівності шляхом реформування цивільного процесуального законодавства. У роботі розглядаються специфічні види судових доказів, такі як, висновки експертів, електронні та письмові докази, а також складнощі розподілу тягаря доказування між сторонами. Особлива увага приділяється міжнародному досвіду, зокрема правовим системам Німеччини та Великої Британії, для пошуку ефективних механізмів розкриття доказової інформації. Дослідник обґрунтовує необхідність впровадження в цивільний процес спеціальних критеріїв оцінки доказів, які враховували б специфіку страхової сфери та захищали інтереси слабшої сторони.

Ключові слова: *доказування, спори, що виникають із договорів страхування, тягар доказування, процесуальна нерівність, предмет доказування, договір та загальні умови страхових продуктів, акт огляду, звіт оцінювача, судова експертиза, електронні докази, забезпечення доказів, розкриття доказів, виключення зі страхового покриття.*

Avramenko Dmytro. **Some Issues of Evidence in Disputes Arising from Insurance Contracts**

This scholarly work is devoted to a detailed analysis of the procedural aspects of evidence in disputes arising from insurance contracts. The author highlights the existing imbalance in procedural capabilities between professional insurers and individuals, proposing ways to address this inequality through the reform of civil procedural law. The paper examines specific types of judicial evidence, such as expert opinions, electronic and written evidence, as well as the complexities of allocating the burden of proof between the parties. Particular attention is paid to international experience, specifically the legal systems of Germany and the United Kingdom, in order to identify effective mechanisms for

© *АВРАМЕНКО Дмитро Олександрович* – аспірант відділу цивільно-правових наук Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0005-9170-5149; e-mail: gena29-78@ ukr.net

disclosing evidentiary information. The researcher justifies the need to introduce special criteria for evaluating evidence into civil procedure that would take into account the specifics of the insurance sector and protect the interests of the weaker party.

Key words: *evidence, disputes arising from insurance contracts, burden of proof, procedural inequality, subject matter of proof, insurance contract and rules, inspection report, accident certificate, forensic examination, electronic evidence, preservation of evidence, disclosure of evidence, exclusion from insurance coverage.*

Проблематика доказування завжди посідала центральне місце у вітчизняній процесуальній науці, з огляду на її значення під час судового розгляду цивільних справ. Вчені вже звернулися до основних понять і категорій доказового права, процедур і засобів доказування та сформували належну теоретичну основу вдосконалення цивільного процесуального законодавства та практики його застосування. Про це свідчать численні наукові праці І. В. Андронова, В. Д. Андрійцьо, С. С. Бичкової, Ю. В. Бєлоусова, О. О. Грабовської, К. В. Гусарова, В. А. Кройтора, В. В. Комарова, Т. М. Кучер, І. О. Ізарової, Ю. Д. Притики, Г. П. Тимченка, В. П. Феннича, С. Я. Фурси, А. С. Штефан, Т. В. Цюри, М. М. Ясинка та інших дослідників.

Водночас самостійної доктринальної розробки потребують питання доказування щодо окремих категорій цивільних справ. Однією з таких категорій справ, на нашу думку, є спори, що виникають із договорів страхування. Слушно зазначила Н. В. Міловська, що рівень розвитку відносин страхування, в основу якого покладено норми національного та міжнародного права, безпосередньо залежить від досконалості національних правових інститутів та законодавства, на сьогодні, в умовах євроінтеграційних процесів, визріла нагальна потреба в удосконаленні механізму правового регулювання приватноправового сегменту відносин у сфері надання страхових послуг [1, с. 33].

Беручи до уваги багаторічний досвід роботи автора у сфері страхування, проведемо теоретичний аналіз процесуальних особливостей доказування у спорах, що виникають із договорів страхування. Тим більше, що ступінь наукової опрацьованості цих питань, при всій значущості накопичених наукових знань про докази та доказування, не може бути визнана вичерпною. У національній процесуальній доктрині до теперішнього часу не проводилося комплексного вивчення своєрідності здійснення доказової діяльності при розгляді та вирішенні даної категорії цивільних справ. Хоча корисність інституту страхування важко переоцінити, оскільки воно надає можливість істотно зменшити навантаження на витратну частину бюджетів фізичних осіб, юридичних осіб та держави; сприяє соціально-економічній стабільності в суспільстві, будучи елементом соціального захисту населення; оптимізує діяльність суб'єктів господарювання за рахунок централізованих фондів фінансових ресурсів; забезпечує компенсацію збитків, завданих юридичним і фізичним особам у результаті настання несприятливих подій; є джерелом внутрішніх довгострокових інвестицій в економіку держави [2, с. 3].

Звернення до доказування у спорах, що виникають із договорів страхування, неминуче передбачає з'ясування того, що саме робить цю категорію цивільних справ процесуально значущою та актуальною. Відразу варто зазначити, що розгляд спорів, що виникають із договорів страхування як різновиду цивільно-правового спору, підпорядковується загальним правилам цивільного судочинства. Проте, матеріально-правові особливості страхових відносин, врегульованих Законом України «Про страхування», формують низку істотних аспектів доказової процедури.

Спори, що виникають із договорів страхування, як відомо, належать до найскладніших категорій цивільних справ, що обумовлено, по-перше, нерівністю можливостей сторін спору, оскільки страховик як професійний учасник страхового ринку володіє фаховими знаннями та доступом до інформації, що має доказове значення; по-друге, особливим характером доказів (договір страхування, акт огляду пошкодженого майна, звіт оцінювача, висновок страхового експерта), що вимагає від суду особливих методів їх оцінки; по-третє, необхідністю спеціальних знань щодо складного юридико-фактичного складу, а саме: встановлення факту настання страхового випадку, розміру збитку та причинно-наслідкового зв'язку, що, як правило, неможливо без залучення відповідних фахівців та призначення судової експертизи. Все це в сукупності створює якісно інший процесуальний режим доказування, який потребує глибокого доктринального осмислення. Варто визнати, що у вітчизняному законодавстві ще не сформовано в достатній

мірі науково обґрунтованих підходів щодо доказування у спорах, що виникають із договорів страхування. За свідченням Р. В. Соботника, реалії цивільного обігу, а також судова практика свідчать про те, що сторони в договорі не завжди виконують свої обов'язки належним чином [3, с. 32].

У контексті сказаного значущим є й та обставина, що залежно від виду страхування, процедури доказування можуть істотно відрізнятися. У спорах щодо обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників транспортних засобів ключовим є доведення факту дорожньо-транспортної пригоди та вини її учасників; у спорах щодо майнового страхування – факту настання страхового випадку та розміру заподіяної шкоди; у спорах щодо особистого страхування – факту настання страхової події (хвороби, смерті, нещасного випадку) та її причинно-наслідкового зв'язку із застрахованим ризиком. Як бачимо, предмет доказування у спорах, що розглядаються може бути вельми різним, і це має враховуватися як правовою теорією, так і правозастосовчою практикою.

Питання про розподіл тягаря доказування є основним для розуміння процесуальних особливостей розгляду спорів, що виникають із договорів страхування. Стаття 81 ЦПК України закріплює загальне правило про те, що кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень. У спорах, спори, що виникають із договорів страхування це положення наповнюється принципово іншим змістом стосовно кожної зі сторін. Аналізуючи розподіл тягаря доказування, як нам здається, необхідно виділити три самостійні доказові групи питань. Перша група – це питання, пов'язані з доказуванням факту укладення договору страхування та сплати страхової премії, і які традиційно покладаються на страхувальника. Як правило, ця група не викликає якихось очевидних труднощів, оскільки страховий поліс і квитанція про сплату премії є достатніми доказами укладення договору. Друга група – це доказування факту настання страхового випадку, що також покладається на страхувальника, і саме тут найчастіше виникають проблеми. Третя група – це доказування підстав для відмови у страховій виплаті, тягар якого лежить на страховику.

Доказування факту настання страхового випадку є центральним елементом доказової діяльності у спорах, що розглядаються,

оскільки передбачає встановлення події, що відповідає умовам договору, причинно-наслідкового зв'язку між подією та збитками, розміру заподіяної шкоди. Кожна з цих обставин вимагає доказового підтвердження, що істотно ускладнює процесуальне становище страхувальника. Страховики, як правило, посилаються на виключення зі страхового покриття, закріплені в загальних умовах страхових продуктів. Тим часом, ЦПК України не містить окремої норми, яка б прямо регулювала розподіл тягаря доказування при посиланні на виключення з договору. Тягар доказування виключень зі страхового покриття лежить на страховику.

Звертаючись до системи доказів у спорах, що виникають із договорів страхування, насамперед, слід зазначити, що матеріально-правовий характер страхових відносин зумовлює специфіку засобів доказування, встановлених ст. 76 ЦПК України.

Договір страхування та загальні умови страхових продуктів є основними письмовими доказами у цій категорії справ. Зазначимо, однак, що на практиці виникають ситуації, коли умови, викладені в договорі страхування, розходяться з положеннями загальних умов страхових продуктів. Часто загальні умови страхових продуктів містять довгий перелік виключень, коли страховик не платить, який може бути ширшим, ніж передбачено законом або погоджено в договорі страхування. Верховний Суд неодноразово вказував на неприпустимість розширення переліку підстав для звільнення від виплат, якщо вони не передбачені договором або законом. Умови договору страхування можуть передбачати, наприклад, 3 дні на повідомлення, а загальні умови страхових продуктів – 24 години. Звісно, що при розгляді справи в суді пріоритет буде надано тому, що підписано сторонами, але загальні умови страхових продуктів часто намагаються нав'язати суворіші вимоги. Страховик може вимагати за загальними умовами страхових продуктів документи, які не є обов'язковими за законом або за самим договором страхування тощо. Протиріччя між умовами договору страхування та загальними умовами страхових продуктів є однією з найпоширеніших підстав для відмови у страховій виплаті й водночас найпоширенішим предметом судових спорів у цій категорії справ. Ця проблема має не лише доказовий, а й матеріально-правовий характер. При цьому в процесуальному плані вона трансформується у питання про те, якому з документів суд повинен надати пріоритет під час

їх оцінки. Вважаємо, що вирішення цього питання має ґрунтуватися на принципі тлумачення договору на користь слабшої сторони, визнаному в доктрині цивільного права, і саме це правило варто закріпити в ЦПК України як спеціальний критерій оцінки доказів у спорах, що виникають із договорів страхування.

Акт огляду пошкодженого майна посідає особливе місце в системі доказів у справах про страхування майна та обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників транспортних засобів. Питання щодо його правової природи та доказової сили заслуговує на найпильнішу увагу. З нашого погляду, акт огляду не може розглядатися як висновок експерта в розумінні ст. 102 ЦПК України, оскільки він складається не в рамках судового процесу і не особою, призначеною судом. Отож, зазначені документи є письмовими доказами, що підлягають оцінці судом поряд з іншими матеріалами цивільної справи, а не мають заздалегідь встановленої доказової сили. Хоча ЦПК України й не містить спеціальних правил оцінки актів огляду у спорах, що виникають із договорів страхування. Принципово новим є використання електронних доказів, зокрема, даних систем відеофіксації, GPS, страхової переписки в месенджерах, а також даних з мобільних додатків страховиків. У зв'язку з цим. важливо акцентувати увагу на те, що ст. 100 ЦПК України загалом допускає електронні докази у цивільному судочинстві, проте спеціальних правил їх оцінки стосовно спорів, що виникають із договорів страхування, не містить.

Щоб обґрунтувати свою позицію, звернемося до порівняльно-правового методу. У Німеччині тарифи з використанням телематики в автострахуванні дають змогу адаптувати страхові внески до індивідуального стилю водіння. Завдяки передбачуваному стилю водіння (плавне гальмування/прискорення, дотримання швидкісного режиму) можна отримати знижки до 30–45 %. Дані збираються через додаток або датчик. Такі тарифи особливо вигідні для обережних водіїв, водіїв-початківців або тих, хто рідко сідає за кермо. Додаток або датчик в автомобілі реєструє дані про водіння, такі як швидкість, прискорення, гальмування та час доби. Критики цієї системи вбачають ризики в плані захисту даних, оскільки створюються профілі пересування. Постійне спостереження часто сприймається як утиск приватного життя. Проте дані, що збираються страховиком у рамках так званого «розумного страхування»,

активно використовуються в судових спорах, але їх допустимість обумовлена дотриманням вимог законодавства про захист персональних даних. Як бачимо, електронні докази у спорах, що виникають із договорів страхування, породжують не лише цивільно-процесуальні, а й конституційно-правові питання, зокрема, пов'язані з правом на недоторканність приватного життя, яке гарантоване ст. 32 Конституції України. Цей аспект проблематики, на нашу думку, заслуговує на окреме наукове дослідження.

Однією з найгостріших проблем доказування у спорах, що виникають із договорів страхування, є проблема доступу страхувальника до доказів, які перебувають у розпорядженні страховика. Очевидно, що страховик як професійний учасник ринку володіє значним масивом документації, зокрема актуарними розрахунками, внутрішніми інструкціями щодо врегулювання збитків, листуванням з перестраховиками, внутрішніми висновками щодо страхового випадку, яка нерідко має принципове значення для вирішення спору, натомість є недоступною для страхувальника. Чинне цивільне процесуальне законодавство України передбачає механізм витребування доказів судом за клопотанням сторони (ст. 84 ЦПК України). Водночас, практика застосування цієї норми у спорах, що розглядаються, за нашими спостереженнями, залишається вкрай обмеженою, оскільки суди нерідко відмовляють у задоволенні клопотань про витребування внутрішньої документації страховика, посилаючись на її конфіденційний характер або відсутність прямого відношення до предмета доказування. Вважаємо, що такий підхід лише посилює перевагу в доказових можливостях однієї зі сторін.

У порівняльно-правовому контексті важливим є досвід Великої Британії, де інститут розкриття доказів, закріплений у Правилах цивільного судочинства (Civil Procedure Rules 1998), зобов'язує кожну зі сторін розкрити іншій стороні всі документи, що мають значення для справи, включаючи ті, які можуть бути використані проти сторони, що розкриває. Ця процесуальна модель, безумовно, кардинально відрізняється від української, проте її головна ідея щодо забезпечення рівного доступу сторін до доказового матеріалу видається вельми цінною для вітчизняного законодавця.

Звертаючись до судової експертизи у спорах, що виникають із договорів страхування, передусім, слід зазначити, що вона є дієї-

вим процесуальним інструментарієм подолання доказової нерівності між страховиком і страхувальником. З огляду на спеціальний характер питань, що підлягають вирішенню в цій категорії цивільних справ, зокрема, визначення розміру збитку, встановлення причини настання страхового випадку, оцінка ринкової вартості пошкодженого майна, суд у переважній більшості страхових спорів об'єктивно не може обійтися без спеціальних знань. Порядок призначення та проведення судової експертизи в цивільному судочинстві України визначений статтями 102–113 ЦПК України. Разом з тим, у спорах, що виникають із договорів страхування, цей цивільний процесуальний інститут виявляє низку проблем, на яких видається необхідним зупинитися детальніше.

Першою з них є ситуація, за якої страховик подає до суду висновок свого експерта, а страхувальник – висновок незалежного експерта, причому обидва висновки принципово розходяться у головному. Така ситуація нівелює доказову функцію експертного дослідження а вимагає системного вирішення.

Другою проблемою є питання щодо критеріїв оцінки висновку експерта судом. Стаття 110 ЦПК України передбачає, що висновок експерта для суду не має заздалегідь встановленої сили і оцінюється судом разом із іншими доказами за правилами, встановленими статтею 89 цього Кодексу. Відхилення судом висновку експерта повинно бути мотивоване в судовому рішенні, тобто суд оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному, об'єктивному та безпосередньому дослідженні наявних у справі доказів. Однак застосування цього загального правила до специфічної ситуації оцінки експертного висновку у спорі, що виникають із договорів страхування, видається явно недостатнім, оскільки суддя, який не володіє спеціальними знаннями у сфері страхування, опиняється в ситуації, за якої він змушений оцінювати обґрунтованість спеціальних висновків без належного інструментарію.

Третьою проблемою є вибір експертної установи у страхових спорах. ЦПК України не містить спеціальних норм щодо вибору експерта у страхових спорах, що створює додатковий ґрунт для процесуальних зловживань.

Для обґрунтування нашої позиції звернемося до німецького досвіду, який, з нашої точки зору, заслуговує на увагу українського

законодавця. Цивільний процесуальний кодекс Німеччини передбачає можливість використання судом висновків експертів, складених у рамках інших судових проваджень. Згідно з усталеною практикою та § 411 ЦПК, суд на свій розсуд може використовувати експертний висновок, отриманий судом в іншому судовому розгляді. Експертний висновок, отриманий з іншого процесу, не пов'язує суд жорсткими рамками, а оцінюється ним за принципом суддівського розсуду. Суд може, зокрема за клопотанням сторони, зобов'язати експерта з'явитися для роз'яснення свого письмового висновку з іншої справи (§ 411 ч. 3 ЦПК). Це положення спрямовано на раціоналізацію та спрощення цивільного процесу, дозволяючи уникнути повторного проведення експертизи, якщо вже існує висновок з аналогічних питань. Таким чином, ЦПК Німеччини допускає заміну подання нового висновку використанням висновку, отриманого в інших судових процесах. Вважаємо, що при наявності двох суперечливих один одному експертних висновків варто призначати нову експертизу за участю фахівців, не пов'язаних з жодною зі сторін, а також визначити конкретні критерії оцінки експертного висновку у спорах, що вникають із договорів страхування.

Процедури забезпечення доказів набувають в спорах, що виникають із договорів страхування, особливого значення через фактор часу. Зрозуміло, що докази страхового випадку нерідко схильні до швидкого зникнення або зміни, адже пошкоджене майно відновлюється, сліди дорожньо-транспортної пригоди усуваються, медичні дані не завжди зберігаються належним чином. З огляду на це, забезпечення доказів до подання позову або під час розгляду справи є сутнісно важливим процесуальним інструментом у цій категорії спорів.

Стаття 116 ЦПК України передбачає можливість забезпечення доказів як до, так і після подання позовної заяви. До того ж, закон не встановлює спеціальних правил забезпечення доказів у спорах, що виникають із договорів страхування, не визначає порядок огляду пошкодженого майна як заходу щодо забезпечення доказів і не передбачає процесуальних наслідків знищення або зміни доказів страховиком до їх фіксації судом. Хоча трапляються ситуації, за яких страховик, отримавши та задокументувавши пошкоджене майно в ході досудового врегулювання, згодом «втрачає» відповід-

ну документацію або подає до суду лише її частину. Виходимо з того, що у разі знищення, приховування або неможливості подання доказів з вини страховика суд має право вважати доведеними ті обставини, які могли бути підтверджені цими доказами. Такий підхід, що широко застосовується в країнах загального права, міг би стати дієвим способом подолання доказової нерівності у спорах, що виникають із договорів страхування.

Підбиваючи короткі підсумки дослідження проблем доказування у спорах, що виникають із договорів страхування, сформулюємо низку теоретико-прикладних висновків. Для спорів, що виникають із договорів страхування, характерна нерівність процесуальних можливостей сторін, особливий характер доказів та переважання висновку експерта як основного засобу доказування. Чинне цивільне процесуальне законодавство України не містить спеціальних норм, що регулюють доказування у спорах, які виникають із договорів страхування. Доцільно передбачити спеціальні правила розподілу тягаря доказування, механізм розкриття доказової інформації, що знаходиться у страховика; спеціальні критерії оцінки висновку експерта у спорах, що розглядаються. Це буде шлях не фрагментарного, а системного вдосконалення законодавства та практики його застосування.

1. Міловська Н. В. Договір з надання страхових послуг як регулятор страхових відносин. *Нове українське право.* Вип. 1. 2021. С. 32-40. **2.** Страхове право : навч.-метод. посібн. / авт. кол.; за ред. Є. О. Харитонова, В. О. Токаревої; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2022. 136 с. **3.** Соботник Р. В. Інститут страхування в системі способів забезпечення виконання договірних зобов'язань. *Нове українське право.* Вип. 1. 2024. С. 31-38.

References:

1. Milovska N. V. Dohovir z nadannia strakhovykh posluh yak rehuliator strakhovykh vidnosyn. *Nove ukrainske pravo.* Vyp. 1. 2021. S. 32-40. **2.** Strakhove pravo : navch.-metod. posibn. / avt. kol.; za red. Ye. O. Kharytonova, V. O. Tokarevoi; Nats. un-t «Odeska yurydychna akademiia». Odesa : Feniks, 2022. 136 s. **3.** Sobotnyk R. V. Instytut strakhuvannia v systemi sposobiv zabezpechennia vykonannia dohovirnykh zoboviazan. *Nove ukrainske pravo.* Vyp. 1. 2024. S. 31-38.

Avramenko Dmytro. **Some Issues of Evidence in Disputes Arising from Insurance Contracts**

This paper is devoted to a theoretical analysis of the procedural aspects of evidence in civil disputes arising from insurance contracts. The author argues for the need to treat this category of cases separately due to their particular complexity and the substantive legal specifics of insurance relationships. The paper emphasizes that the insurer, as a professional market participant, possesses specialized knowledge and access to evidentiary information, which places the insured in a demonstrably weaker position. The author identifies three key groups of issues: proving the conclusion of the contract and payment of the premium; proving the occurrence of an insured event; and proving the grounds for denial of payment and exclusions from coverage.

The problem of contradictions between policy terms and the company's internal rules is examined. The author proposes interpreting such contradictions in favor of the "weaker party." The legal nature of inspection reports and accident certificates is analyzed; these are not expert opinions but are to be evaluated as ordinary written evidence. The use of GPS data, video recordings, and messenger correspondence is discussed, as well as the legal risks of using "smart insurance" (telematics) from the perspective of personal data protection. The article examines the challenges of evaluating conflicting expert opinions and the need for courts to establish clear criteria for their assessment. It highlights the importance of documenting evidence of an insured event (damaged property, consequences of a traffic accident) due to the time factor, as evidence can be quickly destroyed or altered. As a solution to the identified problems, the author proposes drawing on international experience (for example, the UK's discovery process or Germany's rules for evaluating expert opinions) and amending Ukraine's civil procedural legislation to establish a systematic mechanism for protecting the rights of parties to insurance disputes.

Key words: evidence, disputes arising from insurance contracts, burden of proof, procedural inequality, subject matter of proof, insurance contract and rules, inspection report, accident certificate, forensic examination, electronic evidence, preservation of evidence, disclosure of evidence, exclusion from insurance coverage.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 347.91
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-286
ISSN 1563-3349

Д. В. ЛУК'ЯНЧЕНКО

РОЗВИТОК ПРИНЦИПУ ГЛАСНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Здійснено історико-правовий огляд розвитку принципу гласності в цивільному судочинстві на українських землях. Автор простежує еволюцію відкритості суду, починаючи з традицій Київської Русі та норм Литовських статутів і закінчуючи кодифікаціями радянського періоду та сучасності. Особлива увага приділяється тому, як публічне оголошення рішень та доступ до матеріалів справи поступово ставали обов'язковими юридичними гарантіями. Підкреслено, що гласність є фундаментальною національною традицією, яка пройшла шлях від давніх звичаїв до суворої процесуальної регламентації. Проаналізовано вплив європейського правового досвіду та політичних чинників на трансформацію судових процедур у різні епохи. Обґрунтовано спадкоємність демократичних цінностей в історії вітчизняного правосуддя.

Ключові слова: *гласність судового розгляду, цивільне судочинство, історико-правовий метод, змагальність, усність, відкритість правосуддя, право на інформацію, процесуальні гарантії.*

Lukyanchenko Danilo. **The Development of the Principle of Openness in Civil Proceedings in Ukraine**

This scholarly work provides a historical and legal overview of the development of the principle of openness in civil proceedings in Ukrainian territories. The author traces the evolution of court openness, beginning with the communal traditions of Kievan Rus' and the provisions of the Lithuanian Statutes, and concluding with the codifications of the Soviet period and the present day. Particular attention is paid to how the public pronouncement of decisions and access to case materials gradually became mandatory legal guarantees. The study emphasizes that openness is a fundamental national tradition that has evolved from ancient customs to strict procedural regulation. The work also analyzes the influence of European legal experience and political factors on the transformation of judicial procedures across different eras. The author substantiates the continuity of democratic values in the history of Russian justice.

© *ЛУК'ЯНЧЕНКО Данило Валерійович* – аспірант кафедри правосуддя та філософії Сумського національного аграрного університету; ORCID: 0000-0002-5012-0292; e-mail: gena29-78@ ukr.net

Key words: *openness of judicial proceedings, civil litigation, historical-legal method, adversarial system, oral proceedings, openness of justice, right to information, procedural guarantees.*

В умовах повномасштабного реформування цивільного процесуального законодавства та утвердження загальновизнаних європейських цінностей демократії та права надзвичайно важливим є врахування національних правових традицій. Пізнання такого шляху – найважливіший елемент обґрунтування нашої належності до європейської правової спільноти. Історико-правовий метод дослідження дозволяє взяти найкраще з досвіду, накопиченого не одним поколінням вітчизняних юристів, простежити еволюцію правових явищ і цивільного судочинства, що, зрештою, сприяє глибокому осмисленню уроків історії, щоб ніколи не повторити помилок і прорахунків минулого. Ці тези, очевидно, можна поширити на багато аспектів цивільної процесуальної проблематики. Історичний аналіз був би далеко неповним без звернення до вітчизняних правових пам'яток, що відобразили уявлення щодо порядку розгляду та вирішення цивільних справ на різних етапах української державності.

Гласність судового розгляду була однією з характерних рис судового процесу за Руською Правдою і в наступний давньоруський період. Як зазначають Р. А. Калюжний та І. В. Атаманчук, у княжу добу судочинство провадиться в державних (княжих), громадських, церковних і домініяльних судах. Процес («тяжба») – це змагання сторін перед судом, який є тільки третім у спорі. Він лише наглядає за порядком розправи і постановляє вирок процесового значення. «Розправа» ведеться прилюдно, і в ній бере участь громада («лучші люди»). Вироки судом виголошувалися усно і прилюдно. Такий судоустрій і процес в Україні зберігся до кінця XIV століття. Навіть у часи Середньовіччя інститут прилюдності судочинства не обмежувався так, як у західноєвропейських державах [1, с. 9, 45].

Отже, витоки гласності лежать у природі судового процесу, точніше, вона тісно пов'язана з характером судочинства, що передбачав публічне змагання сторін перед судом за активної участі громади. Звісно, за таких умов судові рішення могли ухвалюватися лише усно та публічно. Ба більше, відомі на той час досудові процедури

також мали, судячи з усього, відкритий характер. Йдеться про такі процедури, як «заклич на торгу», тобто оголошення про зникнення холопів або речей на площі, що було одним із початкових етапів досудового розгляду.

Статут Великого князівства Литовського 1588 року закріплював норми, що забезпечували публічність судового процесу, переважно у справах про тяжкі злочини, справи, котрі зачіпали честь, та майнові спори. Заборонялося заочне засудження, навіть якщо справа стосувалася образи величності государя або державної зради. Судові засідання відбувалися публічно, на них підтримувався суворий порядок (ст. 46 Розділу 4). Публічність судового процесу забезпечувалася, серед іншого, й порядком подання доказів та проголошення судових рішень. Наприклад, у найскладніших справах, де йшлося про життя, свідків допитували окремо, але обов'язково в присутності сторін (ст. 76 Розділу 4). Для забезпечення прав сторін, зокрема тих, хто не мав постійного місця проживання, використовувалися публічні методи повідомлення. Якщо обвинувачений встиг виїхати до офіційної заборони, йому видається судова повістка із строком явки два тижні. Для осіб, які мали маєток, таку повістку залишали в їхньому найближчому маєтку. Для безземельних процедура публічна – повістку прибивають до воріт замків і ратуш, біля костелів, а судові урядовці на весь світ оголошують про виклик. Якщо обвинувачений ігнорує виклик, запускається процес оголошення поза законом і призначення покарання відповідно до тяжкості скоєного [2, с. 151, 154, 188, 194, 208, 212, 213].

Відтак можна сказати, що Статут Великого князівства Литовського 1588 року закріплював публічний характер судового розгляду шляхом регламентації обов'язково відкритих процедур ведення справи в суді, присутності сторін під час подання доказів, заборони на винесення заочних рішень, фіксації судового процесу, доступності судових книг та інших документів.

Соборне Уложення 1649 року основною формою забезпечення гласного судового розгляду називає обов'язкове ведення та засвідчення судових записів. Встановлюються найсуворіші вимоги до протоколу. В судових документах заборонені виправлення, дописки між рядками та підчищення. Позивач і відповідач зобов'язані підписати протокол одразу після засідання. Це робило письмовий

протокол основним і недоторканним свідченням того, що відбулося в суді (ст. 10, 11, 12, 13) [2, с. 323, 324].

«Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року містили низку статей, що стосувалися порядку оголошення рішень, проведення судових засідань та доступу сторін до інформації. Насамперед судове рішення має бути публічно оголошене в суді (ст. 25). Рішення слід оголошувати вголос перед обома сторонами, це було особливо важливо у кримінальних справах, що передбачали найвищу міру покарання. Вирок про страту мав бути публічно зачитаний, щоб його почув весь народ, із зазначенням провини та злочину. Вирок, який не викладено в письмовій формі, не може вважатися дійсним і законним, що передбачає необхідність письмового оформлення судових рішень. Сторона процесу, якщо вона цього вимагатиме, повинна отримати копії цього вироку. Відкритість судового процесу забезпечувалася завдяки порядку ведення документації, яка була доступна для ознайомлення. У судовій канцелярії мали зберігатися реєстри всіх справ (завершених і незавершених). Цей реєстр слід було розмістити у зручному місці, щоб кожен, кого це стосується, завжди міг бачити, яка справа перебуває ще на розгляді та яка вже вирішена. Сторонам не заборонялося самостійно контролювати зміст судових справ. Будь-які доповнення сторін допускаються лише в тому випадку, якщо вони не суперечать закону та не завдають шкоди іншій стороні

Судовий процес мав відбуватися у пристойному та спеціально відведеному для цього місці. Ніхто не мав права заходити до судової канцелярії під час засідання суддів, а лише тоді, коли його покличуть або дозволять. При цьому слід було поводитися ввічливо, тихо та чемно. У одній справі могли бути присутніми всі позивачі та відповідачі, і вони могли мати при собі одного повіреного. Вільний доступ для всіх учасників процесу підкреслює відкритість розгляду для зацікавлених осіб. Хоча загалом судовий процес мав змагальний характер і залежав від приватних інтересів, проте у справах, що стосувалися громадського порядку, публічність події могла стати підставою для втручання суду. Зокрема, якщо вчинено діяння, що завдає «загальної шкоди» або «спокуси», і винний поводиться «безсоромно», суд має право втрутитися ex officio, навіть якщо немає конкретного позивача. Достатньо «справжньої підозри» або громадської чутки [3, с. 83, 85, 88, 89, 102, 103, 139, 142, 450].

Як бачимо, «Права, за якими судиться малоросійський народ» встановлювали окремі правові механізми, які забезпечували публічність судового розгляду в частині порядку оголошення судових рішень, відкритості та доступності судової документації, дотримання процесуальної форми розгляду та вирішення справи.

Судова реформа середини XIX століття, яка була спрямована на кардинальне перетворення російської правової системи, не могла не торкнутися і питань публічного ведення цивільного судочинства. Величезну позитивну роль тут відіграв зарубіжний, переважно французький, досвід організації судової влади.

Принцип гласності на той час отримав належне нормативне закріплення. Згідно зі ст. 13 Статуту цивільного судочинства під час здійснення процесуальних дій та розгляду цивільних справ, за винятком випадків, прямо зазначених у законі, допускається присутність сторін та сторонніх осіб. Статті 324, 500 СЦС передбачали, що розгляд справи та словесний спір сторін, перевірка доказів відбувається у відкритому засіданні суду.

Втім варто підкреслити, що СЦС допускав деякі винятки щодо права сторонніх осіб бути присутніми під час розгляду та вирішення цивільних справ. Так, судовий розгляд відбувався без допуску публіки, коли публічний розгляд справи міг бути шкідливим для релігії, громадського порядку або моралі (ст. 325); якщо про це просили обидві сторони і суд визнав це прохання таким, що заслуговує на увагу (ст. 326); коли розглядалися справи про утримання позашлюбних дітей (п. 1 ст. 3251); коли розглядалися справи про такі привілеї на винаходи, які не підлягають опублікуванню, а повинні зберігатися в таємниці (п. 2 ст. 3251); коли розглядалися справи про відновлення спільного проживання подружжя, про утримання чоловіком дружини, яка проживає окремо (ст. 13455); про узаконення дітей (ст. 14605). Проте у всіх цих випадках судове рішення проголошувалося публічно.

Єдиним винятком із принципу гласності щодо сторін була нарада суддів при винесені судового рішення, куди ніхто зі сторонніх не міг бути допущений (ст. 693 СЦС).

Публічність цивільного судочинства виражалася також і в можливості друкувати як самі рішення суду, так і відомості про все, що відбувалося на публічних судових засіданнях. На підставі ст. 62 Основних положень про реформу судової частини кожне остаточне рішення, ухвалене публічно, може бути надруковано як самим судом, так і приватними особами та обговорюватися останніми в юридичних журналах із збереженням належної поваги до суду та його членів.

Попри те, що гласність була проголошена як один із принципів судової реформи, її впровадження на території України, особливо в Південно-Західному краї (Київська, Волинська, Подільська губернії), мало істотні обмеження, пов'язані з політикою імперської влади. Зокрема, у губерніях Південно-Західного краю окружні суди почали створюватися з 1877 року в самий розпал революційного руху. В серпні 1877 р. уряд видав указ щодо тимчасових штатів судових органів, тимчасового розкладу окружних судів і правила введення Судових статутів у дев'яти західних губерніях. Указ забороняв католикам займати судові посади, суттєво обмежив участь єврейського населення в суді присяжних засідателів. Принципи гласності та змагальності так само були обмежені. Друга інстанція загальних судів на цих теренах – Київська судова палата – була відкрита лише 29 червня 1880 року [4, с. 216].

Під час так званих контрреформ, починаючи з 1881 року, адміністративна влада отримала право обмежувати гласність судового розгляду (відповідно до закону 1887 року). В серпні 1881 року було прийнято Положення про заходи з охорони державного порядку і громадського спокою, що закріпило низку вилучень із загального судового порядку. В травні 1885 року закон надав міністру юстиції право наглядати за чинами судового відомства, а в 1887 році він дістав право обмежувати гласність судового розгляду. Крім того, законами від 12 червня 1884 року і 28 квітня 1887 року прокуратура була залучена до участі в складанні списків присяжних засідателів, а в 1889 році відбулися суттєві зміни в діяльності місцевих судів та деякі інші нововведення, що відродили практику поєднання судових і виконавчих повноважень [4, с. 232].

Отже, гласність стала одним із наріжних каменів пореформеного цивільного судочинства, проте її всебічна реалізація часто суперечила адміністративним та політичним міркуванням, через що питання гласності здійснення судової влади та судочинства регулювалися окремими законами.

Гласність була також однією із фундаментальних засад Австрійського цивільного процесуального кодексу 1895 року. За свідчен-

ням Х. М. Думич, із впровадженням у Галичині австрійського ЦПК 1895 року відбулася засаднича зміна моделі судочинства у напрямі відмови від надмірного формалізму, повільності, тяганини. З прийняттям ЦПК 1895 року порядок здійснення цивільного судочинства ґрунтувався на принципах усності, гласності, відкритості, безпосередності та вільної оцінки доказів; була дозволена участь адвоката у цивільному судочинстві, сторона в судовому процесі мала право виконувати судові дії особисто або через повіреного тощо [5, с. 6, 7].

Прийняття ЦПК 1895 року, в основі якого лежали ідеї Ф. Кляйна, ознаменувало повну відмову від колишньої структури цивільного судочинства, яка характеризувалася, крім усього іншого, таємністю та відсутністю публічності судових дій. Письмовий процес у цивільних справах у Галичині в складі Речі Посполитої, а також тривалий час у складі монархії Габсбургів з 1781 року неодмінно призводив до обмеження гласності у судовому процесі. Це пояснюється існуванням середньовічних пережитків і стереотипів. Як видається, уникаючи крайнощів усного та письмового цивільного процесів, австрійські законодавці у Кодексі 1895 року поєднали ці два принципи, хоч і надали очевидну перевагу принципу усності. Наприклад, матеріал для встановлення фактичних обставин суд повинен був черпати як із письмових документів, так і з усних свідчень сторін. Окрім того, сторони наділялися правом наводити нові покази та змінювати зроблені раніше письмово заяви відносно фактичного стану справи. Якщо сторона не з'являлася на судове засідання, то рішення могло бути ухвалено і на основі письмових пояснень [5, с. 86, 87].

Австрійський законодавець поширював дію принципу гласності лише на судові засідання, вважаючи, що поза залою суду та під час нарад суддів необхідні винятки із загального права на публічний процес. Гласність, таким чином, виступала невід'ємним елементом для ухвалення неупередженого та справедливого судового рішення, оскільки давала можливість суспільству стежити за всім ходом здійснення правосуддя, слугувала стримуючим механізмом недобросовісної процесуальної поведінки сторін та суду. Гласність сприяла всебічному юридичному розвитку суспільства, дозволяючи громадянам знайомитися з чинним правом у його практичній реалізації.

Незважаючи на важливість забезпечення відкритості судового процесу, Австрійський ЦПК 1895 року передбачав випадки, коли публічність могла бути обмежена – розгляд цивільних справ на засіданнях судів у Галичині відбувався публічно, проте такий розгляд припинявся, коли це суперечило нормам моралі, суспільного порядку або якщо існували підстави вважати, що публічність може ускладнювати розгляд справи. Зокрема, на прохання однієї зі сторін суд володів правом заборонити публічний розгляд, якщо для вирішення справи необхідно було з'ясувати певні інтимні деталі сімейного життя. Водночас публічність не могла бути скасована щодо оголошення судового рішення. У випадку закритого розгляду справи було заборонено будь-яке розголошення обставин її розгляду.

Цивільні справи у судах Галичини розглядали відкрито (гласно). Якщо це положення не було дотримане, то розгляд справи при закритих дверях вважався серйозним порушенням порядку судочинства і слугував приводом для скасування рішення суду [5, с. 82, 83, 84, 85, 86, 87, 149, 162, 167, 184].

Історичні події XX століття справили помітний вплив на розвиток цивільного процесуального законодавства. ЦПК УРСР 1924 року встановив низку принципів цивільного процесу, які, однак, відображали класовий характер радянської правової системи та були спрямовані на обґрунтування особливого соціалістичного правосуддя і концептуально відрізнялися від дореволюційних статутів. Гласність була одним із принципів, проголошених ЦПК УРСР 1924 року. Згідно з цим принципом розгляд справи в суді мав здійснюватися у відкритому судовому засіданні. І хоча проголошувалися принципи судочинства, фактично цивільний процесуальний закон обмежував диспозитивність і змагальний характер судового процесу, порівняно з ЦГС 1864 року, закріплюючи підвищену роль суду та прокурора в цивільному судочинстві, визначаючи мету процесу як з'ясування не формальної, а матеріальної правди. ЦПК УРСР 1929 року не змінив форми тогочасного цивільного судочинства та змістовно й структурно дублював ЦПК 1924 року [6, с. 16-18].

У ході масштабної кодифікації радянського законодавства середини XX століття було прийнято новий ЦПК УРСР. У ст. 10 ЦПК 1963 року «Гласність судового розгляду» зазначалося, що розгляд

справ у всіх судах відкритий, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам охорони державної або іншої захищеної законом таємниці. Закритий судовий розгляд, крім того, допускається за мотивованою ухвалою суду з метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі, а також забезпечення таємниці усиновлення. В закритому судовому засіданні присутні особи, які беруть участь у справі, представники громадських організацій і трудових колективів, які беруть участь в судовому розгляді відповідно до статті 161 цього Кодексу, а в необхідних випадках також свідки, експерти і перекладачі. До залу судового засідання не допускаються громадяни молодші шістнадцяти років, якщо вони не є особами, які беруть участь у справі, або свідками. Слухання справи в закритому засіданні суду ведеться з додержанням усіх правил судочинства. Рішення судів у всіх випадках проголошуються прилюдно, крім рішень про усиновлення у випадках, передбачених статтею 112 Кодексу про шлюб та сім'ю України.

Стаття 6 ЦПК України 2004 року передбачала, що розгляд справ у всіх судах проводиться усно і відкрито. Ніхто не може бути позбавлений права на інформацію про час і місце розгляду своєї справи. Закритий судовий розгляд допускається у разі, якщо відкритий розгляд може привести до розголошення державної або іншої таємниці, яка охороняється законом, а також за клопотанням осіб, які беруть участь у справі, з метою забезпечення таємниці усиновлення, запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя осіб, які беруть участь у справі, або відомостей, що принижують їх честь і гідність.

Рішення суду проголошується прилюдно, крім випадків, коли розгляд проводився у закритому судовому засіданні. Особи, які беруть участь у справі, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їх права, свободи чи обов'язки, мають право на отримання в суді усної або письмової інформації про результати розгляду відповідної справи. Хід судового засідання фіксується технічними засобами.

У 2017 році було суттєво оновлено цивільне процесуальне законодавство України. Можна навіть говорити про нову редакцію ЦПК України.

Отже, розуміння гласності судового розгляду у вітчизняному праві має тривалу еволюцію – від давніх традицій до суворого процесуального закріплення в сучасних кодексах як системи правових гарантій, що забезпечує відкритість правосуддя та право громадян на інформацію. Правомірною видається теза про те, що гласність є українською історичною традицією. Відкритість суду є давнім звичаєм, що сягає корінням доби Київської Русі. Гласність не була нав'язана ззовні, а випливала з самої природи давнього процесу, який являв собою публічне змагання сторін перед судом та громадою. Такі процедури, як «заклик на торгу» або випробування водою та залізом, за визначенням не могли бути таємними. Статути Великого князівства Литовського (1529, 1566, 1588 років) закріпили публічність через конкретні юридичні вимоги, а саме: заборону заочного засудження, доступність судової інформації, гласні процедури судового повідомлення. У період Гетьманщини увага була зосереджена на відкритості матеріалів справи та публічному порядку оголошення судових рішень. Судова реформа 1864 року замінила колишні процесуальні форми та замість канцелярської таємниці запровадила повноцінну гласність та змагальність. Напевно, вперше були чітко сформульовані підстави проведення закритих судових засідань. ЦПК УРСР 1924, 1929 та 1963 років лише декларували принцип гласності. Ключовими елементами відкритого судового розгляду за ЦПК України 2004 року стали право на інформацію про час і місце суду, публічне оголошення рішень та обов'язкова фіксація перебігу засідання технічними засобами.

1. Калюжний Р. А, Атаманчук І. В. Розвиток процесуального права України. Київ: «МП Леся», 2015. 188 с. **2.** Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 1 / уклад.: Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ: Правова єдність, 2009. 1168 с. **3.** Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; упор. та авт. нарису К. А. Вислобоков; ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цвєтков, Ю. С. Шемшученко. Київ: НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1997. 548 с. **4.** Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку: монографія / І. Б. Усенко (кер. кол.). Київ: Наукова думка, 2014. 501 с. **5.** Думич Х. М. Цивільне судочинство у Галичині за Австрійським Цивільним процесуальним кодексом 1895 р.: дис. … канд.

юрид. н. Львів, 2016. 214 с. **6.** Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України. Харків: Право, 2012. 624 с.

References

1. Kaliuzhnyi R. A, Atamanchuk I. V. Rozvytok protsesualnoho prava Ukrainy. K.: «MP Lesia», 2015. 188 s. **2.** Kodyfikatsiia tsyvilnoho zakonodavstva na ukrainskykh zemliakh: T. 1 / Uklad.: Yu. V. Bilousov, I. R. Kalaur, S. D. Hrynko ta in. / Za red. R. O. Stefanchuka ta M. O. Stefanchuka. K: Pravova yednist, 2009. 1168 s. **3.** Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod / Vidp. red. ta avt. peredm. Yu. S. Shemshuchenko; Uporiadn. ta avt. narysu K. A. Vyslobokov; Red. kol.: O. M. Myronenko (holova), K. A. Vyslobokov (vidp. sekretar), I. B. Usenko, V. V. Tsvietkov, Yu. S. Shemshuchenko. NAN Ukrainy. Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho; Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho. K., 1997. 548 s. **4.** Sudova vlada v Ukraini: istorychni vytoky, zakonomirnosti, osoblyvosti rozvytku. Proekt «Naukova knyha» za redaktsiieiu Usenka, kolektyvna monohrafiia / V. S. Bihun, I. Y. Boiko, T. I. Bondaruk, K. A. Vislobokov, O. A. Havrylenko, L. O. Zaitsev, A. Yu. Ivanova, O. O. Malyshev, I. V. Muzyka, V. T. Okipniuk, Ye. V. Rominskyi, O. O. Samoilenko, M. I. Siryi, I. B. Usenko (kerivnyk kolektyvu), M. D. Khodakivskyi, L. V. Khudoiar, O. N. Yarmysh, Kyiv, Naukovo-vyrobnyche pidpryiemstvo «Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy», 2014. 501 s. **5.** Dumych Kh. M. Tsyvilne sudochynstvo u Halychyni za Avstriiskym Tsyvilnym protsesualnym kodeksom 1895 r.: Dys. … kand. yuryd. nauk. Lviv, 2016. 214 s. **6.** Komarov V. V. Tsyvilne protsesualne zakonodavstvo u dynamitsi rozvytku ta praktytsi Verkhovnoho Sudu Ukrainy. Kharkiv: Pravo, 2012. 624 s.

Lukyanchenko Danilo. **The Development of the Principle of Openness in Civil Proceedings in Ukraine**

This academic work is devoted to a historical and legal analysis of the formation and evolution of the principle of openness (publicity) in civil proceedings within Ukraine. The author traces the path of this legal phenomenon from ancient communal traditions to modern legislative norms.

Openness is considered one of the characteristic features of the process under the «Russian Law» where the court was a public contest between the parties before the community ("the best people"). Such open procedures as "calling out at the market" and public trials are described. The author analyzes the Statute of the Grand Duchy of Lithuania of 1588, which enshrined public proceedings by prohibiting trials in absentia and mandating the use of public notification methods (such as nailing a summons to the town hall gate). During the Hetmanate period, emphasis was placed on the openness of court records and the public announcement of decisions.

During the judicial reform of 1864, there was a transition from "clerical secrecy" to full transparency and adversarial proceedings, as well as the legislative codification of exceptions under which closed sessions were permitted (protection of morality, religion, or privacy). It is noted that in the Ukrainian lands within the empire, the implementation of these principles faced political constraints. The 1895 Civil Procedure Code of Austria-Hungary is examined, which was based on the principles of oral proceedings and public hearings, viewing them as a mechanism to prevent dishonest conduct in court.

The codes of the Ukrainian SSR from 1924, 1929, and 1963 are analyzed. It is noted that although openness was declared, it actually limited the dispositive nature of the proceedings. The paper describes the development of openness in the 2004 Civil Procedure Code of Ukraine and subsequent reforms, including those of 2017, where the right to information about the case, technical recording of hearings, and the openness of court decisions became key elements.

The conclusion is drawn that the openness of the court is a long-standing Ukrainian historical tradition stemming from the very nature of national judicial proceedings, rather than one imposed from outside. The study aims to provide a deep understanding of past experience to improve modern civil procedure in the context of European values.

Key words: openness of judicial proceedings, civil litigation, historical-legal method, adversarial system, oral proceedings, openness of justice, right to information, procedural guarantees.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 347.92
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-298
ISSN 1563-3349

А. І. огли МАММАДОВ

СПІР ПРО ПРАВО ЦИВІЛЬНЕ ЯК СИСТЕМОУТВОРЮЮЧА КАТЕГОРІЯ ПОЗОВНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Здійснено аналіз позову, позовної форми захисту та спору про право як фундаментальних категорій цивільного процесу. Підкреслюється, що в ході розвитку держави та суспільства функції позову розширюються – він служить не тільки для захисту порушених прав, а й для попередження правопорушень або встановлення юридичних фактів.

Спір про право цивільне визнається фактором, який формує правила позовного провадження. Він визначає підстави для початку процесу (подання позову); предмет і підстави вимог, а також обсяг доказування; вид судового провадження і структуру судового розгляду, принципи позовного провадження. Акцентується увага на тому, що позовна форма є найбільш пристосованим юридичним механізмом для вирішення правових конфліктів у демократичній державі. Відзначається нерозривний зв'язок позовного провадження з принципами диспозитивності та змагальності, де сторони самі розпоряджаються своїми правами і зобов'язані доводити обставини справи.

Ключові слова: *позов, позовне провадження, спір про право цивільне, правовий конфлікт, охоронюваний законом інтерес, універсальність позову, об'єкт позовного захисту, предмет і підстава позову, диспозитивність, судовий захист.*

Mammadov Anar. **The dispute over civil law as a system-forming category of civil proceedings**

This scientific work is devoted to the theoretical analysis of the claim, the form of legal protection, and the dispute over rights as fundamental categories of civil procedure. The author emphasizes that in the course of the development of the state and society, the functions of the claim are expanding—it serves not only to protect violated rights, but also to prevent violations or establish legal facts.

Civil law disputes are recognized as a factor that shapes the rules of litigation. They determine the grounds for initiating proceedings (filing a lawsuit); the subject matter and grounds for claims, as well as the scope of evidence; the type of court proceedings and the structure of the trial, and the principles of litigation. The work emphasizes that the form of action is the most suitable legal mechanism for resolving legal conflicts in a democratic state. It notes the inseparable connection between litigation and the principles of disposability and adversarial proceedings, where the parties themselves dispose of their rights and are obliged to prove the circumstances of the case.

Key words: *lawsuit, litigation, civil law dispute, legal conflict, legally protected interest, universality of the lawsuit, object of litigation protection, subject matter and basis of the lawsuit, disposability, judicial protection.*

© *МАММАДОВ Анар Ільяз огли* – аспірант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0008-9407-0590; e-mail: gena29-78@ ukr.net

Вступ. У правовій системі будь-якої демократичної держави позов посідає центральне місце серед процесуальних засобів захисту права. Ми переконані, що поглиблене вивчення позову ще триватиме, але вже на новому витку сучасних потреб держави та суспільства в доступному та ефективному правосудді, множинності форм судового захисту й необхідності більш точного пристосування судових процедур до суспільних відносин, що швидко змінюються.

Позов є універсальним засобом звернення особи до судової інстанції з метою захисту своїх прав та охоронюваних законом інтересів. Універсальність позову багато в чому пов'язана з можливістю його використання в будь-якій сфері правових відносин. Універсальна природа позову дозволяє з легкістю адаптувати позовні вимоги до особливостей конкретної сфери суспільних відносин. Незалежно від сфери застосування позов залишається ключовим механізмом взаємодії між суб'єктами права і судовою системою, що сприяє врегулюванню спорів і захисту прав і свобод громадян. В умовах судових реформ останнього часу йдеться про подальшу реалізацію концепцій цивільної, адміністративної та господарської юрисдикції, а також визначення видів правових спорів, які підлягають вирішенню в рамках зазначених сфер судової юрисдикції. Це, на нашу думку, актуалізує питання сутності об'єктів позовного захисту.

У найзагальнішому розумінні, об'єкт позовного захисту є матеріально-правовим благом, щодо якого позивач звертається за судовим захистом. З позиції цивільної процесуальної форми, об'єкт позовного захисту завжди визначається змістом вимог позивача. Тому правильне розуміння і точне визначення об'єктів позовного захисту має не стільки теоретичне, скільки практичне значен-

ня, оскільки від них залежить форма і зміст позовної заяви, обсяг доказування і результати судового розгляду.

О. В. Бринцев стверджує, що правовий спір – це конфлікт учасників, котрі прагнуть захистити свої законні права та інтереси, вважаючи їх порушеними [1, с. 9]. Н. Ю. Сакара під юридичним спором пропонує розуміти правову девіацію, що виникає внаслідок виникнення правової невизначеності в суб'єктивних правах та обов'язках кількох суб'єктів. Він має внутрішню форму, яка відображається у його структурі й утворений із предмета, підстави та змісту. Предметом завжди виступають суб'єктивні права, свободи чи інтереси, визнані в національному законодавстві, що знаходяться в стані правової невизначеності, подолання якої є визначальним для розуміння їхнього змісту, поновлення та реалізації. Підставами є обставини, що потягли за собою виникнення такого стану. В свою чергу, зміст спору становить когнітивна інтерпретація особою (ініціатором спору) наявності порушення, невизнання чи оспорювання її суб'єктивних прав, свобод чи інтересів протилежною стороною, що тягне за собою їх невизначеність й перешкоджає їхньому здійсненню [2, с. 67].

Д. Д. Ясинок наводить приклади тлумачення поняття «юридичний спір» у судовій практиці. Так, Дрогобицький міськрайонний суд Львівської області у рішенні від 06 квітня 2021 року дав власне тлумачення поняттю «юридичний спір». За позицією суду, це поняття має тлумачитися широко, виходячи з підходу Європейського суду з прав людини до тлумачення поняття «спір про право» (пункт 1статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод). Логічно-граматичне тлумачення словосполучення «відсутність предмета спору» в контексті наведеної правової норми дає підстави для висновку про те, що предмет спору має бути відсутній, тобто не існувати на час пред`явлення позову, оскільки він уточнюється або визначається лише під час безпосереднього розгляду справи по суті.

Цитований дослідник відзначає, що поняття «спір про право» знайшло також своє відображення в рішеннях Європейського суду, зокрема у справі «Аллан Якобсон проти Швеції» від 25 жовтня 1989 р., «Густафсон проти Швеції» від 25 квітня 1996 р., «Фрідлендер проти Франції» від 27 червня 2000 року. В цих рішеннях Європейський суд підкреслює, що судовий розгляд справи, в якій наявний спір, завжди необхідний тоді, коли є потреба у встановленні фактичних обставин у справі і на цій підставі надання їм фахової правової оцінки. В цьому і полягає завдання суду [3, с. 126, 189].

В. І. Бобрик зазначає, що з аналізу правової літератури вбачається, що поняття «спір про право» означає наявність розбіжностей (суперечностей) між суб'єктами правовідносин з приводу їхніх взаємних прав і обов'язків, що засвідчує його широке тлумачення. У процесуальному ж аспекті спір про право визначають наявністю перешкод на шляху здійснення особою права, які можуть бути усунуті за допомогою рішення суду. Такі перешкоди бувають різноманітними, зокрема, пов'язаними з тим, що зобов'язана особа в добровільному порядку не виконує своїх обов'язків, а тому реалізація відповідного суб'єктивного права уповноваженої особи буде можливою лише в примусовому порядку або в разі отримання офіційного підтвердження судом певних юридичних фактів чи стану фізичної особи [4, с. 244].

В. В. Комаров наголошує, що в законодавстві закріплена конструкція позовного провадження як певної процедури розгляду і вирішення цивільних справ по спорах про право. Звідси позовне провадження визначається як врегульована нормами цивільного процесуального права діяльність суду із розгляду і вирішення спорів про права або охоронювані законом інтереси, що виникають із певних цивілістичних правовідносин, а знаковим для нього є спір про право як предмет судового розгляду [5, с. 44].

О. С. Ткачук розглядає спір про право як критерій, який визначає конституційні межі судової юрисдикції та дозволяє розмежувати судову та несудову юрисдикцію, а також спірні та безспірні провадження [1, с. 400].

Цитування позицій учених можна продовжувати, проте очевидно, що в основі будь-якого спору лежить конфлікт. Конфлікт є об'єктивним явищем соціального життя, навіть часом неминучим, в умовах взаємодії різних суб'єктів права, чиї інтереси і потреби не завжди збігаються. Як правило, конфлікти, що лежать в основі правових спорів, мають найрізноманітніші причини. Серед них зазвичай можна виділити: суперечності в інтересах сторін. Сторони можуть мати різні цілі, які не можуть бути досягнуті одночасно; неясність норм права. Конфлікт може виникнути через різне тлумачення правових норм; помилки або зловживання однієї зі

сторін; порушення зобов'язань, невиконання умов договору або свідоме спотворення фактів; емоційні чинники. У деяких випадках конфлікт може бути зумовлений особистою неприязню або суб'єктивним ставленням сторін одна до одної, що особливо часто проявляється в сімейних або трудових спорах тощо.

В юридичній сфері конфлікт виступає не просто зіткненням інтересів, а стає юридично значущою подією, що дістає своє вираження через спір про право. Вважаємо, що саме розгляд конфлікту як основи правового спору має ключове значення для розуміння природи і структури судового розгляду, а також для підвищення ефективності судового правозастосування. Таким чином, правовий конфлікт варто розглядати як зіткнення протилежних інтересів, поглядів чи вимог сторін, спричинене суперечністю щодо їхніх прав та обов'язків. Це зіткнення має юридичний характер у тому випадку, якщо зачіпає права, обов'язки або охоронювані законом інтереси сторін.

При цьому, інтерпретуючи конфлікт як основу правового спору, варто акцентувати увагу на його юридичній природі – конфлікт стає предметом судового розгляду тільки тоді, коли він зачіпає норми права та їх застосування. Крім того, важливо враховувати й інтереси сторін, точніше кажучи, конфлікт передбачає наявність протилежних інтересів в учасників цивільно-правових відносин (ці інтереси, через специфіку цивільного права, можуть бути як матеріальними, так і нематеріальними), а також динаміку конфлікту. Конфлікт сам по собі навряд чи можна визнати статичним явищем: він розвивається, еволюціонує від стадії появи розбіжностей до відкритої суперечки, яку можна вирішити тільки за допомогою юридичних механізмів.

У цьому сенсі спір про право є однією з юридичних форм прояву конфлікту, що зачіпає: факт наявності суб'єктивного права – одна сторона стверджує про його наявність, інша заперечує це; обсяг або зміст суб'єктивного права – розбіжності можуть стосуватися того, якою мірою особа вправі реалізовувати своє право; факт порушення права – одна сторона вказує на порушення, а інша заперечує або виправдовує свої дії. Отже, сутність спору про право полягає в розбіжностях між сторонами, які зачіпають матеріально-правові відносини та потребують їхнього врегулювання за допомогою суду, тобто спір про право включає як правові, так і фактичні аспекти.

Хоча слід зробити застереження, що не будь-який конфлікт стає спором, а тільки той, який набуває юридичного значення, тобто конфлікт виступає як ширше поняття, що включає будь-які зіткнення інтересів. Спір про право – це вже конкретна форма конфлікту, що підлягає вирішенню в юрисдикційному порядку. Незважаючи на існування конфліктів як неминучої складової сучасної правової реальності, що відображає зіткнення інтересів і потреб суб'єктів права, варто визнати, що вони відіграють і позитивну роль у правовій системі. Аналізуючи природу конфлікту, його причини та механізм вирішення, ми можемо точніше виявляти соціальні та економічні фактори, що впливають на судове правозастосування та вдосконалювати матеріальне законодавство, процедури здійснення судового захисту.

Спір про право цивільне в контексті цивільного судочинства є конфліктом між суб'єктами цивільного обороту, який виникає з приводу порушення, невизнання або оспорювання суб'єктивних цивільних прав і законних інтересів сторін і потребує вирішення судом. Спір про право цивільне є невід'ємним елементом системи цивільного процесу, оскільки саме він ініціює механізми судового захисту та створює необхідні умови для функціонування позовного провадження. Звертаючись до теоретичного осмислення категорії спору про право цивільне, вважаємо, що важливо зупинитися на деяких ключових дискусійних питаннях, пов'язаних з його поняттям і змістом.

Перше – це визначення предмета спору про право цивільне. У найзагальнішому вигляді предмет спору можна уявити як правову категорію, що визначає основний зміст конфлікту, який підлягає вирішенню в судовому порядку. Ця правова категорія, відображаючи сутність розбіжностей між сторонами, формує першооснову для встановлення всіх фактичних обставин спірної справи, правильного застосування норм матеріального права та ухвалення судового рішення.

Зазвичай у теорії цивільного процесуального права прийнято виокремлювати широкий і вузький підходи щодо визначення предмета спору про право цивільне. Вузький підхід традиційно зводить спір про право виключно до матеріально-правового конфлікту, який передбачає розбіжності з приводу суб'єктивного права, зокрема права власності, зобов'язального права тощо, тобто спір

про право, з огляду на цю позицію, має стосуватися тільки матеріально-правових відносин. У випадку, що розглядається, спори, які стосуються встановлення юридичних фактів, що передують праву, не розглядаються як спори про право.

Широкий підхід, навпаки, передбачає включення в поняття спору про право цивільне будь-яких розбіжностей, які можуть потенційно впливати на суб'єктивне право. У такому контексті встановлення юридично значущих фактів також розглядається як частина спору про право, оскільки такі факти є підставою для виникнення або припинення прав.

На нашу думку, широкий підхід більш повно відображає реальну структуру спору про право цивільне, хоча певною мірою він ускладнює здійснення правосуддя у цивільних справах, оскільки розширює межі судового розгляду та коло необхідних судових доказів.

У продовження цих тез звернемося до ще одного спірного аспекту проблематики, що розглядається, а саме: інтерпретації спору про право і спору про інтерес. Уже стало хрестоматійним положення про те, що спір про право стосується конкретного суб'єктивного права, а також можливих розбіжностей щодо фактичних обставин цивільної справи. Спір про право завжди передбачає наявність правової підстави для пред'явлення вимог.

Вважаємо важливим сформулювати основні ознаки спору про право цивільне. Найочевиднішою ознакою цивільного спору є наявність протилежних позицій сторін з будь-якого юридичного питання. Розбіжності можуть стосуватися як матеріальних, так і процесуальних аспектів справи. Наприклад, позивач може заявити, що його право власності було порушене, тоді як відповідач стверджує, що такого права не існує. Ця відмінність позицій є першоосновою для виникнення судового розгляду.

Наступною ознакою цивільно-правового спору є юридична значимість конфлікту. Спір про право є юридично значущим, якщо він зачіпає захист прав, свобод чи законних інтересів громадян або юридичних осіб.

Ще однією ознакою спору про право цивільне можна вважати неврегульованість розбіжностей. Цивільно-правовий спір виникає тоді, коли сторони не можуть вирішити свої розбіжності мирним шляхом, в тому числі використовуючи альтернативні способи вирішення спорів, зокрема медіацію. Відсутність можливості врегулювання конфлікту без участі суду є істотною умовою для початку ініціації позовного провадження. Сутність цивільного судочинства полягає в тому, що спір потребує втручання незалежного, неупередженого органу, який встановить правомірність вимог сторін. Суд у цьому випадку відіграє ключову роль у вирішенні конфлікту і захисті порушених прав.

Сформульовані ознаки є підґрунтям для постановки питання щодо спору про право цивільне як системоутворюючого чинника формування правил позовного провадження. У зв'язку з цим необхідно зазначити таке.

По-перше, роль спору в порушенні цивільного судочинства. Спір про право є юридичною підставою для початку цивільного судочинства. Процес починається з подання позову. Позовна заява стає інструментом для ініціювання розгляду цивільної справи в суді, при цьому зміст і форма позову безпосередньо залежать від сутності спору між сторонами. Процес порушення справи починається саме з кваліфікації спору, оскільки без наявного конфлікту інтересів суд не може втручатися у відносини сторін. Це підтверджується принципом диспозитивності цивільного процесу, згідно з яким суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до вимог закону, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи.

Збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених ЦПК України. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, з власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених законом.

Учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності.

Суд залучає відповідний орган чи особу, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє (ст. 13 ЦПК України).

По-друге, системоутворююча функція спору в позовному провадженні. Спір про право цивільне, як основа позовного провадження, впливає на організацію всього судового розгляду. Він визначає рамки судового процесу, виокремлюючи ключові елементи і питання, що підлягають вирішенню: предмет і підстави позову, належні та допустимі докази і спосіб їх оцінки судом, норми права, які суд має застосувати. Ба більше, спір формує не лише правові позиції сторін, а й процесуальні дії, які спрямовані на вирішення правового конфлікту. Тобто судовий процес, у підсумку, стає інструментом для врегулювання правових розбіжностей сторін, а спір про право цивільне фокусує процес на вирішенні матеріально-правового конфлікту.

По-третє, структурна роль спору про право в позовному провадженні. Структурний вплив спору на позовне провадження проявляється в його формуванні як двостороннього процесу, що включає активність обох сторін – позивача і відповідача. У межах цього конфлікту сторони заявляють свої вимоги, подають докази, спростовують доводи протилежної сторони та формують юридичні позиції, які далі оцінюються судом.

По-четверте, спір про право є фактором, який визначає вид цивільного судочинства, іншими словами, цивільно-правовий спір впливає не тільки на порушення позовного провадження, а й на визначення судових процедур, за якими цивільну справу буде розглянуто.

І останнє. Спір про право цивільне впливає на класифікацію позову залежно від того, які вимоги пред'являються до відповідача. Позов, як відомо, може бути про присудження або визнання. У науці цивільного процесуального права виокремлюють і так звані перетворювальні позови. З огляду на те, який вид позову подано, визначаються процесуальні дії, що будуть необхідні для доказування або спростування заявлених вимог. По суті, види позовів відображають різноманіття спорів про право, які можуть потенційно виникати в цивільному обороті.

Висновки. Категорія «спір про право цивільне» має фундаментальне значення для теорії та практики функціонування позовного провадження з огляду на створення належних процесуальних механізмів забезпечення права на судовий захист, зокрема підстав ініціації цивільного судочинства, його змісту, структури та мети судового розгляду.

1. Бринцев О. В. Сутність правових спорів у сфері підприємництва та способи їх вирішення: дис. … канд. юрид. н. Харків, 2001. 228 с. **2.** Сакара Н. Ю. Зміст та правова природа юридичного спору. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер. Право. 2017. Вип. 46. Т. 1. С. 63-68. **3.** Ясинок Д. М. Судова правотворчість та її межі в цивільному судочинстві України: дис. … докт. філософії. Суми, 2023. 241 с. **4.** Бобрик В. І. Диференціація цивільного судочинства: дис. … докт. юрид. н. Київ, 2021. 547 с. **5.** Комаров В. В. Цивільне процесуальне законодавство у динаміці розвитку та практиці Верховного Суду України: монографія. Харків: Право, 2012. 624 с. **6.** Ткачук О. С. Проблеми реалізації судової влади у цивільному судочинстві: монографія. Харків: Право, 2016. 600 с.

References

1. Bryntsev O. V. Sutnist pravovykh sporiv u sferi pidpryiemnytstva ta sposoby yikh vyrishennia: dys. … kand. yuryd. n. Kharkiv, 2001. 228 s. **2.** Sakara N. Yu. Zmist ta pravova pryroda yurydychnoho sporu. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu,* Ser. PRAVO. 2017. Vyp. 46. T. 1. S. 63-68. **3.** Yasynok D. M. Sudova pravotvorchist ta yii mezhi v tsyvilnomu sudochynstvi Ukrainy: dys. … dokt. filosofii. Sumy, 2023. 241 s. **4.** Bobryk V. I. Dyferentsiatsiia tsyvilnoho sudochynstva: dys. … dokt. yuryd. n. Kyiv, 2021. 547 s. **5.** Komarov V. V. Tsyvilne protsesualne zakonodavstvo u dynamitsi rozvytku ta praktytsi Verkhovnoho Sudu Ukrainy. Kharkiv: Pravo, 2012. 624 s. **6.** Tkachuk O. S. Problemy realizatsii sudovoi vlady u tsyvilnomu sudochynstvi. Kharkiv: Pravo, 2016. 600 s.

Mammadov Anar. **The dispute over civil law as a system-forming category of civil proceedings**

This scientific work is devoted to the theoretical analysis of lawsuits, forms of legal protection, and legal disputes as fundamental categories of civil procedure.

A claim is considered as the central means of protecting rights in any area of legal relations, from civil and family to labor and administrative. The author emphasizes that in the course of the development of the state and society, the functions of a claim are expanding: it serves not only to protect violated rights, but also to prevent violations or establish legal facts. A significant part of the study is devoted to understanding the concept of a "legal dispute." The author distinguishes between the concepts of 'conflict' and "legal dispute," pointing out that a conflict becomes the subject of judicial review only when it affects the norms of law and requires the intervention of an independent body—the court.

The work analyzes the difference between the protection of subjective civil rights and interests protected by law. It emphasizes that an interest can be an independent object of judicial protection, even if it goes beyond the scope of a specific subjective civil right, as confirmed by the practice of the Constitutional Court of Ukraine and the ECHR.

A civil law dispute is recognized as a factor that shapes the rules of civil procedure. It determines the grounds for initiating proceedings (filing a lawsuit); the subject matter and grounds for claims, as well as the scope of evidence; the type of court proceedings and the structure of the trial, and the principles of civil procedure.

The paper emphasizes that the form of action is the most suitable legal mechanism for resolving legal conflicts in a democratic state. It notes the inextricable link between litigation and the principles of disposability and adversarial proceedings, where the parties themselves dispose of their rights and are obliged to prove the circumstances of the case.

Key words: lawsuit, litigation, civil law dispute, legal conflict, legally protected interest, universality of the lawsuit, object of litigation protection, subject matter and basis of the lawsuit, disposability, judicial protection.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.04.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 17.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 347.91
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-309
ISSN 1563-3349

С. В. ПИЛИПЕНКО

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ФОРМИ ВСТАНОВЛЕННЯ ОБСТАВИН СПРАВИ В РИМСЬКОМУ ПРАВІ

Здійснено історико-правовий аналіз формування механізмів встановлення істини в римському цивільному процесі. Розглянуто еволюцію судових форм – від давніх релігійних ритуалів легісаційного провадження до державно-бюрократичного екстраординарного процесу. Аналізуються три форми римського цивільного процесу, що послідовно змінювали одна одну: легісакційний, формулярний та екстраординарний. Зазначається, що в ранні періоди (легісакційний та формулярний процеси) судовий процес був поділений на дві стадії: in jure (формальна фіксація спору перед магістратом) та in judicio (вирішення справи по суті суддею). Тягар доказування покладався на сторони – доводить той, хто стверджує.

Особлива увага приділяється системі доказів, включаючи показання свідків, письмові документи та судові клятви, а також розподілу тягаря доказування між сторонами. Підкреслено, що саме в Стародавньому Римі зародилися фундаментальні судові принципи змагальності та активної ролі судді. Доведено, що антична спадщина заклала основу для сучасних правових систем, які гармонійно поєднують вільну оцінку доказів з різними процесуальними формальностями.

Ключові слова: *римський цивільний процес. легісакційний процес, формулярний процес. екстракогніційний процес, встановлення обставин, формула, доказування, тягар доказування засоби доказування визнання сторін показання свідків, письмові докази, присяга, змагальність, вільна оцінка доказів, активна роль судді.*

Pylypenko Serhiy. **Procedural Forms for Establishing the Facts of a Case in Roman Law**

This scholarly work is devoted to a historical and legal analysis of the development of mechanisms for establishing the truth in Roman civil procedure. The author examines in detail the evolution of judicial forms—from ancient religious rituals of legis actio proceedings to state-bureaucratic extraordinary proceedings. The work provides a detailed analysis of the three forms of Roman civil procedure that successively replaced one another: legis actio, formulary,

© *ПИЛИПЕНКО Сергій Васильович* – аспірант відділу цивільно-правових наук Інституту держави і прав імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0000-9632-3629; e-mail: anton.pylypets@gmail.com

and extraordinary. It is noted that in the early periods (legis actio and formulae proceedings), the judicial process was divided into two stages: in jure (formal recording of the dispute before the magistrate) and in judicio (adjudication of the case on its merits by the judge). The burden of proof rested with the parties – the party making the claim bears the burden of proof.

Particular attention is paid to the system of evidence, including witness testimony, written documents, and judicial oaths, as well as the distribution of the burden of proof between the parties. The study emphasizes that it was in Ancient Rome that the fundamental judicial principles of adversarial proceedings and the active role of the judge originated. Ultimately, the author demonstrates that the ancient legacy laid the foundation for modern legal systems, which harmoniously combine the free evaluation of evidence with various procedural formalities.

Key words: *Roman civil procedure; legis actio; formula; extra-cognitio; fact-finding; formula; proof; burden of proof; means of proof; admissions of the parties; witness testimony; documentary evidence; oath; adversarial system; free evaluation of evidence; active role of the judge.*

У процесі дослідження сучасних проблем встановлення обставин цивільних справ видається методологічно важливим і виправданим точне визначення часу зародження перших логічно завершених уявлень щодо порядку розгляду і вирішення конфліктів, послідовності вчинення учасниками справи процесуальних дій по доведенню своєї правоти, можливих засобів доказування та особливостях їх оцінки. У цьому плані особливе місце займає період панування римського права. І справа тут не тільки і, мабуть, не стільки в неминущих наукових звичаях його глибокого пізнання та величезному історичному значенні для розвитку юридичної освіти, правової доктрини й формування західної державно-правової традиції. Протягом більш як тисячолітньої історії існування Стародавнього Риму викристалізовувалися процедури здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав. І хоча римське право ще не знало та, по суті, й не могло знати, поділу права на матеріальне та процесуальне, проте багато з тих юридичних понять, категорій і конструкцій, що дійшли до наших днів, у тому числі в сфері цивільного судочинства, своїм походженням зобов'язані римській правовій думці та юриспруденції. Простежити за ходом складної еволюції римського цивільного процесу, виявляючи мінливі характеристики системи встановлення обставин спірних справ на всіх етапах функціонування розглянутої держави – одне

з актуальних завдань сучасних дослідників цивільного права і процесу.

Звертаючись до багатої історичної спадщини римського права, одразу зауважимо, що говорити про встановлення обставин цивільних справ будемо виключно в річищі принципово різних, за багатьма правовими підставами, моделей (форм) судового процесу, які історично змінювали одна одну – легісакційного (per legis actiones), формулярного (per formulas) та екстракогніційного (extraordinaria cognitio).

За свідченням істориків права, на перших етапах свого розвитку право ще не виділяється від моралі та релігії, а навпаки, живе разом з ними у свідомості народу. Позивачу потрібно було, щоб хтось визначив право у його відносинах до відповідача. Він звертався з цією метою до pontifices, запевняв клятвено, що така-то річ належить йому, і надавав у заставу правої клятви штраф, визначений для умилостивлення богів за неправдиве покликання їх імені. Відповідач, якщо він не визнавав претензій позивача, повинен був зробити те ж саме зі свого боку. Оскільки при цьому чиясь клятва обов'язково була неправдивою (falsum sacramentum), і за неї слідував релігійний штраф, piaculi solutio, то розгляд спору ставав справою жерців, які повинні були вирішити, чия клятва справедлива, а чия несправедлива, sacramentum justum, resp. in justum judicare. Такою була давня форма суду – legis actio Sacramento [1, с. 40].

Як бачимо, для легісакційного цивільного процесу, як, втім, і формулярного, дотримання ритуалу було неодмінною умовою отримання судового захисту. Грошова застава розглядалася фактично як процесуальний засіб протидії пред'явленню необґрунтованих позовів. Встановлення обставин спірної справи було обов'язком не держави, а самих її учасників. Аналізуючи порядок доказування в легісакційному та формулярному процесах, звертаємо увагу на одну загальну процесуальна особливість – поділ процедури розгляду та вирішення справи на два етапи – in jure та in judicio.

На стадії in iure, яка могла проходити перед римським магістратом –претором або іншою вищою посадовою особою, наприклад, консулом, з'ясовувалася лише формальна сторона конфлікту. Сторони за допомогою чітко озвучених формул заявляли свої вимоги. Магістрат не досліджував факти, він лише фіксував, яке юридичне

питання вимагає судового розгляду та вирішення, чи дотримані всі необхідні передумови для судового захисту. Тобто провадження in jure існувало для того, щоб правові вимоги сторін отримали якомога точніше юридичне формулювання, прийнятне для подальшої фактичної перевірки та судового рішення. Власне, з цього часу цивільний процес стає формою примусового здійснення суб'єктивного права тільки в разі, коли сторони заявляють претензії, засновані виключно на праві (правові вимоги), яким потрібен судовий захист.

На другій стадії in judicium, вже безпосередньо перед судом, обраним сторонами або призначеним претором, справа вирішувалася по суті без дотримання будь-яких ритуальних обрядів, а сторони могли вільно заявити про докази і представити їх.

Вчені відзначають, що в Римі існувала чітка та всебічно розроблена система доказів. Предметом доказування в римському цивільному процесі були факти спірного характеру, а функція доказування покладалася на сторони: як на позивача, так і відповідача – actore non probante reus absolvitur (якщо позивач не доводить вимоги, відповідача належить виправдати) та in exceptiendo reus fit actor (щодо заперечення на позов відповідач стає позивачем). Суд же доказів не збирав і свідків не викликав. У період легісакційного та формулярного процесу не існувало судової оцінки доказів. Тому сила доказів визначалася не суддями, а законом. Суд не мав права давати іншу оцінку доказам або не брати їх до уваги, але вже в класичний період суддя міг вимагати надання додаткових свідчень та доказів з метою оцінки ситуації в цілому [2, с. 139, 140]. У формулярному процесі претор складав формулу, яка містила вказівки судді, за наявності яких підстав позов повинен бути задоволений, а за відсутності – відхилений. Суддя був обмежений змістом формули претора і не міг від неї відступити. Non refert quid notum sit judici, si notum non sit in forma judicii.

Зароджуються і отримують всебічний розвиток у римському цивільному процесі змагальні засади, особливо в період дії Legis actio і Per formulas. Римське правило: доводить той, хто стверджує; якщо позивач не доведе свій позов, він програє, навіть якщо відповідач бездіяльний, сприйнято більшістю цивільних процесуальних систем сучасності. Нормальний порядок речей, за якого здійснюється право у разі оскарження чи порушення з боку інших осіб,

пишуть Р. А. Калюжний та В. М. Вовк, полягає у зверненні до суду. Насамперед суд вирішує, чи існує спір, і в разі необхідності вживає примусових заходів для здійснення правосуддя. Але для цього потрібне пред'явлення позову з боку заінтересованої особи. Протилежна сторона в цей час подає свої заперечення. Далі потрібно довести ті факти, які свідчать про правоту або неправоту сторін, після чого приймається постанова суду. Дії позивача і відповідача визначалися як право вимагати і право заперечувати (agere, negere).

Позивач повинен був підтвердити свої вимоги доказами, а відповідач пред'явлений позов міг визнати або оскаржити. У тих випадках, коли відповідач визнавав існуючі вимоги за позовом, боржник виносив рішення нібито за власним бажанням. «Той, хто зізнався, вважається присудженим, нібито присудженим за власним рішенням». Але якщо відповідач не визнавав позову, він міг направити заперечення проти його підстави. Тоді виникали такі ситуації: а) відповідач заперечував ті факти, на яких базувалося право позивача. Довести наявність цих фактів було обов'язком позивача; б) відповідач наводив свої докази. Довести наявність цих фактів – обов'язок відповідача [3, с. 97, 100].

У спеціальній юридичній літературі, присвяченій римському праву, з питання переліку доказів, як відомо, відсутня єдина думка. Залишаючи цю проблематику для подальшого вивчення, лише зауважимо, що більшість дослідників незмінно включають до нього визнання сторін, показання свідків, письмові докази та присягу. Ми дотримуємося саме цієї наукової позиції.

В обох початкових формах цивільного процесу мали місце виступи сторін (peroratio). Вони ставали частиною процесу доказування, проте доказами в буквальному сенсі слова не були. Прикметно, що вже в розглянуту епоху особисті корисливі мотиви могли привести сторони до повідомлення і затвердження завідомо неправдивих фактичних даних.

Предметом судового доказування були тільки спірні факти. Не потребували доказування факти безспірного та неоспорюваного характеру. До вказаних фактів належали: а) загальновідомі факти facta notoria, тобто ті, що очевидні для суду. Їх оспорювання вказувало б тільки на бажання ускладнити розгляд справи; б) факти, що визнані нормою права неоспорюваними [2, с. 139]. У III столітті н. е., у випадках зловживання з боку кредиторів (лихварів)

при позиках, особливо коли кредитор звертався до суду на підставі боргової розписки, обов'язок довести факт передачі грошей боржнику (onus probandi) покладався на кредитора.

Як зазначають правознавці, іноді мали місце випадки, коли розписка вручалася кредитору раніше отримання грошей, і він, отримавши розписку боржника, відмовлявся передати гроші останньому. Наявність таких фактів пояснюється тим, що боржник (соціально й економічно слабший) підкорявся вимозі кредитора (соціально і економічно сильнішому), який у більшості випадків був лихварем. Для боротьби з подібними явищами постало питання про надання боржнику якихось правових засобів, щоб запобігти стягненню неіснуючого боргу. Такими правовими засобами були: 1) exceptio doli, тобто заперечення проти заявленого до боржника позову про те, що отримання розписки здійснено шляхом обману; 2) те, що боржник, не дочекавшись подання позову, міг, у свою чергу, заявити про повернення йому розписки, яка була видана за обіцянки, що позика буде отримана (querela non numerata pecunia). Однак застосування цих засобів для боржника було дуже складним, адже необхідно було довести факт неотримання грошей. У подальшому боржник був поставлений у більш сприятливе становище: обов'язок довести передачу грошей боржнику був покладений на кредитора [3, с. 198].

Говорячи про можливі на той час засоби доказування, необхідно підкреслити, що основними видами доказів у римському цивільному процесі були передусім визнання сторін, яке вважалося остаточним і безповоротним розпорядчим актом (confessio non revocatur), що мало ключове значення для суду і не вимагало інших доказів.

У цивілістичній доктрині не без підстав зазначається, що з-поміж усієї системи доказів у Римі виділяли зізнання сторін. Зізнання сторін як вид доказів був безспірним, як і клятва. Зізнання сторін є підставою встановлення формальної істини у справі. За Юстиніана воно отримало назву confessio in jure [2, с. 139]. Юридична природа визнання, яке замінювало собою судове рішення (confessus pro judicato habetur), полягала в засвідченні дійсності тих відносин або обставин, якими затверджуються права протилежної сторони.

Ось як описують хід тодішнього судового процесу романісти: перед початком процесу за формулою відповідач викликався до

суду. Позивач зобов'язаний був повідомити його про свої претензії і закликав прийти до суду. Відповідач зобов'язаний був негайно з'явитися до претора або надати поручителя (vindex), який гарантував його прихід до суду. В класичну епоху за ухилення від суду відповідач сплачував штраф. Поручитель у разі неявки відповідача відповідав у сумі позову. Магістрат міг прийняти позов або відмовити в його прийнятті залежно від справедливості справи. При вирішенні цього питання встановлювалися предмет спору і підстави позовних вимог. Для цього допитувався відповідач. Якщо останній визнавав претензії позивача, то процес завершувався. Позивач міг запропонувати відповідачеві дати присягу, тобто підтвердити клятвою відсутність боргу. Якщо відповідач не давав клятви, вважалося, що він відмовився від захисту, якщо присягав – він виправдовував себе. Тобто в разі заклику до присяги відповідач мав або сплатити, або присягнути. Проте він міг повернути заклик до позивача і запропонувати йому присягнути про наявність боргу. Позивач, який відмовлявся, програвав справу, і тоді процес завершувався на першій стадії [4, с. 64].

Наступним видом доказів виступали показання свідків, які були відомі всім трьом формам римського цивільного процесу. При цьому, якщо на самому початку функціонування Римської держави допускалася вільна оцінка показань свідків, коли суддя оцінював лише доброчесність (bona fides) свідка, то вже в період існування Імперії були потрібні показання не менше двох свідків, що обумовлювалося ієрархією судових доказів, що складалася. Безспірним доказом вважалося визнання вини або клятва, письмові докази мали перевагу над усними, а показання одного свідка не вважалися достатніми [4, с. 68].

На думку А. Й. Головача, значення цього засобу доказування полягало в тому, що багато людей у Стародавньому Римі не вміли писати, а тому більшість юридичних дій, зокрема в судочинстві, вчинялися у присутності сторонніх осіб, які могли засвідчити те, що вони бачили. Незважаючи на те, що в більшості випадків свідків запрошували для засвідчення фактів, які опосередковували матеріальні відносини осіб, їх могли залучати для засвідчення й процесуальних, а не тільки матеріально-правових фактів. Наприклад, у легісакційному процесі на стадії jus, все, що в ній відбувалося, мали засвідчити свідки (наприклад, визнання позову відпо-

відачем), а на наступному етапі вони мали підтвердити все те, що відбулося на першій стадії [5, с. 33].

Свідки давали показання публічно і перед допитом приводилися до присяги. У Стародавньому Римі були встановлені певні вимоги до свідків, а саме: вони повинні були володіти розумовою і фізичною повноцінністю. До того ж існувала низка інших обмежень, пов'язаних з участю свідків у цивільному процесі. Наприклад, заборона свідчити у власній справі, а також у справах родичів; не могли бути свідками засуджені судовим вироком; обвинувачені у вчиненні злочину; непотребні жінки; особи, які не досягли 20-річного віку; особи, яких привели із будинку обвинувачувача; ліберті проти свого патрона; особи нижчої верстви проти представників вищих прошарків; особи, яких примусили свідчити у конкретній справі; ті, хто раніше вже свідчив проти того ж самого відповідача; заборонялося виступати в якості свідків адвокатам у справах осіб, чиї інтереси вони захищали; особи, які керували чиїмись справами; сумнівними свідками були: неповнолітні; ті, хто перебував у дружніх або ворожих стосунках з обвинуваченим; особи, які підозрювалися в зацікавленості в результаті процесу; клятвопреступники; ті, хто був умалений в честі за легковажну поведінку; греки та азіати [3, с. 109, 110].

Варто підкреслити, що римське право передбачало спеціальні правила щодо свідків заповіту. До особливих заповітів, що потребували дотримання додаткових вимог, відносили: заповіти під час епідемії (testamentum pestis conditum), їх особливістю було те, що допускалася почергова, а не одночасна присутність свідків; заповіти в полі (ruri conditum) могли оголошуватися перед п'ятьма свідками, якщо не вдавалося знайти необхідних семи; заповіт сліпого здійснювався в усній формі манципації і міг бути продиктований нотаріусу або секретарю в присутності семи свідків; заповіт неписьменного вимагав присутності восьми свідків; заповіти, в яких розподілялося майно лише між дітьми заповідача, не потребували підписів свідків; заповіти на користь церкви і на інші благодійні цілі звільнялися від встановлених законом вимог [3, с. 227].

Одним із засобів доказування могли бути письмові документи, які часто мали безумовну силу та не піддавалися сумніву в плані їх достовірності. Вони поділялися на публічні (public tabulae) і приватні (instrumenta privata).

Присяга або клятва виступала в якості судового доказу, яким встановлювалася формальна істина. Як наголошував К. І. Малишев, присяга розвинулася з найдавніших релігійних обрядів. Добровільна присяга (jusjurandum volimtarum) ґрунтувалася на взаємній згоді сторін припинити спір цим шляхом. Коли сторона пропонує іншій стороні закінчити справу присягою по добрій совісті, і він відкидає це, то сама відмова його вже свідчить, що він визнає себе неправим, а справу свого суперника – справедливою. Відмова вважалася виразом визнання. Відповідач, якому була запропонована присяга, повинен був або принести її, або відвести на душу позивача, тобто погодитися, щоб справа була вирішена присягою позивача. Якщо він не погоджувався ні на те, ні на інше, то звинувачувався в позові.

У римському процесі зустрічається й присяга іншого роду, призначена судом і заснована на довірі суду до присяжних показань сторони (jusjurandum necessarium seu judiciale). Коли справа була сумнівною, коли докази, представлені позивачем і відповідачем, були недостатніми, але позов або заперечення здавалися не позбавленими підстав, суд пропонував або позивачеві підтвердити свої вимоги присягою і таким чином доповнити представлені ним докази (додаткова присяга), або відповідачеві – очистити себе від підозри в неправоті відповіді (очисна присяга) [1, с. 307].

У легісакційному процесі обидві сторони давали урочисту клятву. Відмова від клятви могла призвести до припинення процесу. Особа, що викликалася на присягу, зобов'язана була присягати. Так, не потребувала судового рішення справа, у якій відповідач на вимогу позивача під присягою заперечував вимоги позивача, чи, навпаки, позивач на вимогу відповідача під присягою підтверджував свої вимоги. Ця присяга могла бути прийнята і поза судом за взаємною згодою сторін. Вона була основою формальної істини між сторонами [2, с. 140]. Переходячи до правил оцінки доказів, варто зауважити, що в легісакційному і формулярному процесі суддя (iudex) оцінював їх вільно, керуючись життєвим досвідом і здоровим глуздом. Ще не була сформульована формальна теорія доказів.

Екстраординарний процес (cognitio extra ordinem), що з'явився орієнтовно в період Принципату (початок Імперії, з кінця I ст. до н. е. – III ст. н. е.), ознаменував, по суті, зародження нової моделі

цивільного судочинства, характерними ознаками якої можна вважати: зникнення двостадійності цивільного процесу і приватного судді – весь процес, від прийняття заяви (libellus) до винесення рішення, вів один державний чиновник (чиновник імператора, пізніше суддя); активну, слідчу роль судді. Суддя вже не пасивний арбітр. Він зобов'язаний сам з'ясувати істину в справі, в силу чого наділявся правом судді за своєю ініціативою (ex officio) витребувати докази, викликати свідків, призначати експертів. Тягар доказування формально залишається на сторонах, але суддя може їм активно допомагати. Принцип безпосередності втрачає своє значення. Процес стає письмовим і навіть платним. Фіксуються всі процесуальні дії і процесуальні документи у справі; з'являються перші елементи формальної теорії доказів. Хоча вільна оцінка доказів ще деякий час зберігається в колишньому вигляді – в Дигестах Юстиніана містяться положення про те, що необхідно брати до уваги не кількість свідків, а враховувати щиру достовірність свідчень, а також свідчення, які ближче до світла істини. У пізній Імперії (особливо в праві Юстиніана) виникають перші прообрази формальних правил оцінки доказів. Наприклад, показання деяких осіб (раби під тортурами, високопоставлені свідки) починають оцінюватися по-різному; зростала роль доказових презумпцій як логічних висновків про встановлені факти (наприклад, praesumptio muciana).

Отже, правомірною, на нашу думку, є гіпотеза про те, що римська юриспруденція дала континентальному праву не одну, а дві, кардинально відмінні конструкції цивільного судочинства. В основі першої – принцип змагальності та ідеї вільної оцінки доказів. Базис другої – уявлення про активну, слідчу роль судді, переваги письмового процесу та формальної теорії доказів. Проте з плином часу навряд чи можна беззастережно стверджувати про тріумф будь-якої з них, навіть у періоди Середньовіччя та Нового часу, коли окремі країни сприйняли надбання ordo (Англія, раннє німецьке право), а інші – cognitio (романо-канонічний процес, право країн континентальної Європи в епоху ius commune). Навпаки, можна спостерігати за неодноразовими спробами знайти оптимальне поєднання властивих їм елементів, які не припиняються й сьогодні. До того ж не буде перебільшенням сказати, що нинішнє цивільне судочинство – це більшою мірою про поєднання всього

найкращого, що може привнести в процес змагальна форма встановлення обставин справи та активна, організуюча роль суду. Це ще раз свідчить про важливе значення не до кінця пізнаної спадщини Стародавнього Риму та його правової думки.

1. Малышев К. И. Курс гражданского судопроизводства. Том 1. Второе исправленное и дополненное издание. Санкт-Петербург.: Типография М. М. Стасюлевича, 1876. 444 с. **2.** Основи римського цивільного права: навч. посіб. / І. Г. Козуб, М. І. Боднарук. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2020. 488 с. **3.** Калюжний Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право: підруч. Київ: «МП Лея», 2014. 240 с. **4.** Основи римського приватного права: підруч. / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової та Л. М. Баранової. Харків: Право, 2008. 224 с. **5.** Головач А. Й. Свідок як учасник цивільного процесу Стародавнього Риму (VIII ст. до н. е. – V ст. н. е). *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Сер. Право. 2025. Вип. 91. Ч. 1. С. 31-36.

References

1. Malыshev K. Y. Kurs hrazhdanskoho sudoproyzvodstva. Tom 1. Vtoroe yspravlennoe y dopolnennoe yzdanye. Sanrt-Peterburg: Typohrafyia M. M. Stasiulevycha, 1876. 444 s. **2.** Osnovy rymskoho tsyvilnoho prava: navch. posibnyk / I. H. Kozub, M. I. Bodnaruk. Chernivtsi : Chernivets. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha, 2020. 488 s. **3.** Kaliuzhnyi R. A., Vovk V. M. Rymske pryvatne pravo: pidruch. dlia vyshch. navch. zakl. Kyiv: «MP Lesia», 2014. 240 s. **4.** Osnovy rymskoho pryvatnoho prava: Pidruchnyk / V. I. Borysova, L. M. Baranova, M. V. Domashenko ta in.; Za zahalnoiu redaktsiieiu V. I. Borysovoi ta L. M. Baranovoi. Kharkiv: Pravo, 2008. 224 s. 5. Holovach A. Y. Svidok yak uchasnyk tsyvilnoho protsesu Starodavnoho Rymu (VIII st. do n. e. – V st. n. e). *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. 2025. Seriia Pravo. Vypusk 91. Ch. 1. S. 31-36.

Pylypenko Serhiy. **Procedural Forms for Establishing the Facts of a Case in Roman Law**

This scholarly work is a historical-legal study of the evolution of the process of establishing facts in civil cases, based on an analysis of Roman law. The author examines how concepts regarding the resolution of disputes, means of proof, and their evaluation emerged and developed in Ancient Rome. The paper provides a detailed analysis of the three successive forms of Roman civil procedure: the legis actio, the formulae, and the extraordinary proceedings.

It is noted that in the early periods (the legis actio and formulary processes), the judicial process was divided into two stages: in jure (formal recording of the dispute before a magistrate) and in judicio (resolution of the case on its merits by a judge). The burden of proof rested with the parties – the party making the claim bore the burden of proof. The primary means of proof were the parties'

admissions, witness testimony, written documents, and oaths. Analyzing changes in the judge's role, the author emphasizes that in the legis actio and formulary processes, the judge was a passive arbiter, and the assessment of evidence was unrestricted. In the extraordinary process, the judge's role became active and investigative: he himself ascertained the truth, could demand evidence on his own initiative, and summon witnesses. The author describes the transition from oral rituals to written proceedings and the gradual emergence of formal evidence theory, where the law predetermined the weight of a particular piece of evidence (for example, the rule requiring at least two witnesses). It is argued that Roman jurisprudence bequeathed two fundamental models of judicial proceedings to modern continental law: one based on adversarial proceedings and the free evaluation of evidence, and the other on the active role of the court and formal rules of evidence. The author views modern justice as an attempt to achieve an optimal combination of these two traditions.

Key words: Roman civil procedure; legis actio; formula; extra-cognitio; fact-finding; formula; proof; burden of proof; means of proof; admissions of the parties; witness testimony; documentary evidence; oath; adversarial system; free evaluation of evidence; active role of the judge.

Дата першого надходження рукопису до редакції:16.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 28.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

Розділ 6

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА

УДК 342.951+343.352
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-321
ISSN 1563-3349

З. А. ЗАГИНЕЙ-ЗАБОЛОТЕНКО

МІЖНАРОДНЕ ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО ТА АКТУАЛЬНА СУДОВА ПРАКТИКА У КРИМІНАЛЬНИХ ПРОВАДЖЕННЯХ ПРО ВОЄННІ ЗЛОЧИНИ В НАЦІОНАЛЬНИХ СУДАХ

Проаналізовано судові вироки, ухвалені за ст. 438 КК України, в аспекті посилання на джерела міжнародного гуманітарного права як на додаткову підставу кваліфікації воєнних злочинів. Виявлено позитивну тенденцію, коли суди активно посилаються на Женевські конвенції та інші міжнародні договори для обґрунтування кваліфікації воєнних злочинів, що дозволяє визначити конкретні порушення законів та звичаїв війни. Водночас посилання на Римський статут, «Елементи злочинів», звичаї міжнародного гуманітарного права, прецедентну практику міжнародних судів є обмеженими, що потребує подальшого удосконалення судової практики в цій частині. Виявлено негативну тенденцію судової практики у вигляді відсутності посилань на джерела міжнародного гуманітарного права в окремих вироках, що потребує уваги під час навчання суддів. Звернуто увагу на важливість структурування у вироках посилань на джерела міжнародного гуманітарного права, що забезпечує чітке розу-

© *ЗАГИНЕЙ-ЗАБОЛОТЕНКО Зоя Аполлінаріївна* – доктор юридичних наук, професор, завідувач відділу проблем кримінальної юстиції та кримінології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-8679-124X; e-mail: vizavi.zoya@gmail.com

міння вчинених воєнних злочинів засудженими і сприяє більш чіткому і передбачуваному правосуддю.

Ключові слова: *воєнні злочини, міжнародне гуманітарне право, судова практика, кримінальне провадження, бланкетна диспозиція, Римський статут Міжнародного кримінального суду, Женевські конвенції.*

Zahynei-Zabolotenko Zoya. **International humanitarian law and current case law in criminal proceedings concerning war crimes in national courts**

This study analyses court judgments handed down under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine, focusing on the reference to sources of international humanitarian law as an additional basis for the classification of war crimes. A positive trend has been identified, whereby courts actively refer to the Geneva Conventions and other international treaties to substantiate the classification of war crimes, which allows for the identification of specific violations of the laws and customs of war. At the same time, references to the Rome Statute, the 'Elements of Crimes', the customs of international humanitarian law, and the case law of international courts are limited, which requires further improvement of judicial practice in this regard. A negative trend in judicial practice has been identified in the form of a lack of references to sources of international humanitarian law in certain judgments, which requires attention during the training of judges. Attention has been drawn to the importance of structuring references to sources of international humanitarian law in judgments, which ensures a clear understanding of the war crimes committed by the convicted persons and contributes to clearer and more predictable justice.

Key words: *war crimes, international humanitarian law, case law, criminal proceedings, blanket provision, the Rome Statute of the International Criminal Court, the Geneva Conventions.*

Вступ. Кримінальна відповідальність за воєнні злочини передбачена у ст. 438 Кримінального кодексу України (далі – КК), відповідно до якої караним визнається жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням, вигнання цивільного населення для примусових робіт, розграбування національних цінностей на окупованій території, застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, незаконне переміщення або депортація дитини, невиправдана затримка репатріації дитини, вербування або використання дитини для участі у збройному конфлікті, воєнних (бойових) діях, інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також віддання наказу про вчинення таких дій. Сама по собі норма – бланкетна, оскільки незалежно від форми вчиненого воєнного

злочину потрібно під час кваліфікації використовувати норми міжнародного гуманітарного права, які порушені обвинуваченим та які передбачають об'єктивну сторону вчиненого воєнного злочину. Окрім того, воєнні злочини вчиняються завжди за наявності контекстуальних обставин, а саме - в умовах міжнародного збройного конфлікту, що також вимагає встановлення на підставі норм міжнародного гуманітарного права. На момент підготовки статті до друку в Єдиному державному реєстрі судових рішень було внесено інформацію про 196 ухвалених вироків, окремі з яких ще не набрали законної сили. З огляду на бланкетний характер диспозиції ч. 1 ст. 438 КК суди повинні були б аналізувати велику кількість актів міжнародного гуманітарного права, а також інших міжнародних документів. Водночас чи завжди такий аналіз відбувається? Чи посилаються на такі акти суди у вироках? Чи повним є відповідний аналіз? Відповіді на поставлені запитання спробуємо надати в цій публікації.

Огляд джерел. У науковій літературі проблема кримінальної відповідальності за воєнні злочини була предметом дослідження багатьох науковців. Наукові дослідження цієї теми особливо активізувалися після початку російсько-української війни у 2014 році та були предметом дослідження таких учених-криміналістів, як В. П. Базов, І. В. Гловюк, О. О. Дудоров, М. К. Зубанський, В. О. Миронова, С. М. Мохончук, В. О. Навроцький, М. І. Пашковський, В. П. Пилипенко, М. В. Піддубна, Т. С. Садова, М. І. Хавронюк та інших. З огляду на збільшення кількості ухвалених вироків за ст. 438 КК важливим є аналіз того, які норми МГП використовуються судам під час кваліфікації за ст. 438 КК.

Виклад основного матеріалу. МГП – це «сукупність норм, які з гуманітарних причин спрямовані на обмеження наслідків збройних конфліктів» [1]. «Головними джерелами МГП, як і міжнародного права загалом, є міжнародні договори та міжнародні звичаї» [2, с. 29]. Не перераховуючи всі джерела МГП, відзначимо, що до міжнародних договорів дослідники відносять договори у сфері захисту жертв збройних конфліктів, у сфері захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, у сфері захисту навколишнього середовища у випадку збройного конфлікту, у сфері обмеження або заборони використання окремих засобів ведення війни (зброї), у сфері індивідуальної кримінальної відповідально-

сті за порушення МГП [2, с. 29–30]. Окрім договорів, МГП представлене у формі міжнародних звичаїв, які мають авторитетну доктринальну кодифікацію – «Дослідження звичаєвого міжнародного гуманітарного права», підготовлене у 1995–2005 рр. науковцями під егідою МКЧХ [3]. Відповідно під час кримінально-правової кваліфікації можна і потрібно посилатися на будь-який міжнародний договір чи міжнародний звичай МГП, в якому описані ознаки об'єктивної сторони складу воєнного злочину відповідно до фактичних обставин кримінального провадження.

Передусім під час кваліфікації за ст. 438 КК суди посилаються на Женевські конвенції, які мають універсальний характер та стосуються жертв збройних конфліктів. Так, на Женевську конвенцію I міститься посилання у двох вироках Тростянецького районного суду Сумської області (справи № 588/1363/23, № 588/1072/22), якими засуджено військовослужбовців зс рф, що обвинувачуються у вчиненні здійснення нападу на цивільний об'єкт, який не є військовою ціллю, а саме на лікарню, шляхом обстрілу. В цих вироках посилання на Женевську конвенцію I здійснюється в контексті встановлення того, що засуджені усвідомлювали приналежність лікарні до невійськових цілей, яка відповідно до положень Женевської конвенції I повинна позначатися спеціальною емблемою [4]. Женевська конвенція III використовувалася як додаткова нормативна підстава кваліфікації у 14 ухвалених вироках за ст. 438 КК. Відповідно до фактичних обставин справи в кожному з цих судових рішень констатовано вчинення воєнного злочину у формі жорстокого поводження з військовополоненими [5]. Топ-договір, який використовується практично в кожному з ухвалених вироків, – Женевська конвенція IV, яка стосується захисту цивільного населення в умовах збройних конфліктів. Суди не лише наводять назву цього договору, а й зазначають конкретні його статті, які передбачають конкретне порушення засудженим закону війни. Так само практично в кожному з ухвалених вироків суди посилаються на положення Додаткового протоколу I.

Значно менша кількість вироків містить посилання на Римський статут Міжнародного кримінального суду (далі – Римський статут). За пошуком у Реєстрі суди використали його положення при ухваленні 25 вироків (13% від загальної кількості вироків). При цьому суди використовували Римський статут як додаткову

нормативну підставу кваліфікації як до, так і після його ратифікації (24.10.2024) [6]. Вочевидь, лише після ратифікації цього міжнародного договору посилання на його положення у вироках є цілком обґрунтованим. До цього моменту, на нашу думку, використання Римського статуту як додаткової нормативної підстави кваліфікації було сумнівним [7]. Дедалі більше суддів не обмежуються посиланням на положення Римський статут, а використовують під час кваліфікації «Елементи злочинів», яку використовує МКС, схвалену Асамблеєю держав Учасниць Римського статуту, що охоплюють матеріальну, ментальну та контекстуальну складові та допомагають МКС у тлумаченні, зокрема, ст. 8 Римського статуту, в якій передбачається перелік воєнних злочинів [8].

На нашу думку, посилання на «Елементи злочинів» є вкрай важливим у вироках за ст. 438 КК. По-перше, цей міжнародний документ забезпечує єдину та стандартизовану практику кваліфікації воєнних злочинів, що дозволяє національним судам точно відтворювати положення МГП. По-друге, «Елементи злочинів» містять необхідні складові для повного тлумачення конкретних проявів воєнних злочинів, що дає відповідні орієнтири для суду. По-третє, використання «Елементів злочинів» допомагає уникати суперечностей в інтерпретації положень Римського статуту, що зменшує правову невизначеність і сприяє більш чітким і передбачуваним рішенням судів у кримінальних провадженнях про воєнні злочини, що має значення для напрацювання правових стандартів кваліфікації воєнних злочинів у національних судах.

Суди у вироках, ухвалених за ст. 438 КК України, також посилаються на «право Гааги» [2]. Передусім йдеться про Положення про закони та звичаї війни на суходолі, яке є додатком до IV Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі від 18 жовтня 1907 року. Переважно цей міжнародний договір використовувався судами для встановлення того, з якого моменту територія, на якій було вчинено воєнний злочин, вважається окупованою [9]. Окрім того, цей договір використовувався судами для обґрунтування окремих форм вчинених воєнних злочинів, як-от невибіркові напади на цивільне населення [10], пограбування майна [11].

Як зазначалося вище, одним із головних джерел МГП є міжнародні звичаї, які мають об'єктивовану форму – видання «Звичаєве міжнародне гуманітарне право». Як вбачається з аналізу виро-

ків за ст. 438 КК, суди на конкретні звичаї МГП не посилаються, однак у вироках наводять загальні посилання на те, що такі звичаї існують і що в огляду на бланкетність цієї статті посилання на серйозні порушення заборон містяться як у договірному, так і у звичаєвому МГП [12]. Тобто розвиток суддівської майстерності в аспекті використання під час кваліфікації за ст. 438 КК звичаїв МГП – ще попереду. Однак посилання на них важливе. Адже на необхідність використання звичаїв МГП орієнтує й сам законодавець, який передбачив у ст. 438 КК кримінальну відповідальність за порушення законів та звичаїв війни. Більше того, «звичаї МГП мають вирішальне значення в сучасних збройних конфліктах тому, що вони заповнюють прогалини, залишені договірним правом і, таким чином, зміцнюють захист, який забезпечується жертвам», а також мають універсальний характер відносно всіх держав [13, с. 4].

У вироках знаходимо й посилання на прецедентну практику МКС та міжнародних трибуналів. Передусім така прецедентна практика використовується судами для обґрунтування контекстуального елемента воєнних злочинів. Так, у вироках судів помічено посилання на рішення Апеляційної палати Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії (далі – МТКЮ) у справі «The Prosecutor v. Dusko Tadic» (1995), рішення МКТЮ «The Prosecutor v. Kunarac, Kovac and Vukovic» (2002), рішення Міжнародного трибуналу для колишньої Руанди, а саме у справі «The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu» (1998), рішення МКС у справах «The Prosecutor v. Mahmoud Mustafa Busayf Al-Werfalli» (2018), The Prosecutor v Bosco Ntaganda (2019). Посилання на відповідні рішення міжнародних судових органів переважно стосуються встановлення контекстуального елемента воєнних злочинів. При цьому в більшості суди у вироках посилаються на єдине рішення – рішення Апеляційної палати МТКЮ у справі «The Prosecutor v. Dusko Tadic» (1995). У більшості посилання на прецедентну практику таких судових органів є номінальним. Як на позитивну практику використання у вироках рішень МКС та міжнародних трибуналів наголосимо на вироку Центрального районного суду м. Миколаєва від 26.01.2025, справа № 490/2519/24, в якому рішення МТКЮ у справі «The Prosecutor v. Kunarac, Kovac and Vukovic» використовується для обґрунтування того, що під час кваліфікації за ст. 438 КК відсутня

необхідність встановлювати прямий причинний зв'язок між збройним конфліктом і кожним воєнним злочином: достатньо, щоб конфлікт відігравав істотну роль у здатності особи вчинити злочин, її рішенні, способі або меті його вчинення, а рішення МТКР у справі «The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu» (1998), рішення МКС у справах «The Prosecutor v. Mahmoud Mustafa Busayf Al-Werfalli» (2018), The Prosecutor v Bosco Ntaganda (2019) – для обгрунтування кримінальної відповідальності за віддання наказів на вчинення воєнних злочинів (обвинувачений несе відповідальність, якщо він, маючи владні повноваження, віддав наказ підлеглому вчинити злочин, і підлеглий цей злочин вчинив) [12].

На нашу думку, використання прецедентної практики міжнародних судів під час кваліфікації за ст. 438 КК має потенціал для подальшого розвитку та потребує вдосконалення. Вважаємо, що застосування цієї прецедентної практики є важливим аспектом задля підтримки єдності правозастосування, посилення правової визначеності та забезпечення відповідності національних рішень міжнародним стандартам. Використання прецедентної практики міжнародних судів дозволяє національним судам спиратися на усталені правові позиції міжнародного правосуддя, підвищує якість мотивування і сприяє формуванню стабільної судової практики у справах про воєнні злочини.

Аналіз вироків, ухвалених за ст. 438 КК, дозволив виявити і негативну тенденцію – відсутність в окремих вироках посилання на джерела МГП [14]. Вважаємо такі випадки неприпустимими. Адже це передусім суперечить зобов'язанням України як учасниці Римського статуту дотримуватися міжнародних норм та принципів під час притягнення до кримінальної відповідальності воєнних злочинців, положенням ст. 438 КК, диспозиція якої є бланкетною та відсилає до міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Окрім того, МГП спрямоване на захист прав людини в умовах збройних конфліктів, а тому відсутність посилань на норми МГП може призвести до порушення прав потерпілих від воєнних злочинів, оскільки суди не використовують всі необхідні правові інструменти для належної інтерпретації фактів і кваліфікації воєнних злочинів. Більше того, врахування джерел МГП підвищує довіру до судової системи України на міжнародному рівні. Відсутність таких посилань може поставити

під сумнів відповідність національного судочинства міжнародним вимогам і стандартам правосуддя, що може вплинути на імідж країни на міжнародній арені.

Насамкінець, зробимо акцент на структурованості посилань у вироках за ст. 438 КК на джерела МГП. У більшості вироків така структурованість відсутня. Відповідно, читаючи тексти таких вироків, незрозуміло, якими саме протиправними діями обвинувачених були порушені конкретні закони та звичаї війни, а відповідні джерела МГП перераховуються суцільним текстом. Позитивним в аспекті стуктурованості посилання на джерела МГП є вирок Комунарського районного суду м. Запоріжжя від 18.11.2025, справа № 333/7817/23, в якому не лише перераховуються суцільним текстом номери статей конвенцій МГП, а й розкривається їх зміст та вказується, який конкретно закон та звичай війни був порушений засудженим. Так, у вироку зазначено, що діями військовослужбовця збройних сил рф порушено вимоги: ст. 1 Протоколу № 1 до Європейської конвенції з прав людини – право мирно володіти своїм майном; ч. 2 ст. 33 Женевської конвенції IV – заборона пограбування; ст. 147 Женевської конвенції IV – заборона широкомасштабного руйнування і привласнення власності, не виправданого воєнною необхідністю; ст. 52 Додаткового протоколу I – заборона нападу або репресалій щодо цивільних об'єктів; ст. 54 Додаткового протоколу I – заборона знищення або виведення з ладу об'єктів, необхідних для виживання цивільного населення; пп. «g» ст. 23, ст. 46 та ст. 53 Положення про закони і звичаї війни на суходолі (додаток до IV Гаазької конвенції) – заборона знищення або захоплення власності ворога поза межами військової необхідності, обов'язок поважати приватну власність [15].

Звісно, в цьому вироку відсутнє посилання на Римський статут, «Елементи злочинів», що є важливим в аспекті кваліфікації вчиненого за ст. 438 КК. Однак перевага саме такого підходу структурування посилання у вироку на джерела МГП має очевидні переваги перед вироками, в яких таке структурування відсутнє. Адже в такому разі відбувається конкретизація посилання на закони та звичаї війни: посилання на зміст норм, а не лише на їх номери дає чітке розуміння того, які саме дії засудженого і яким чином порушують норми МГП. По-друге, такий підхід забезпечує зрозумілість для учасників кримінального провадження рішення суду: опис конкретних фактів і порушень полегшує оцінку обвинувачення та унеможливлює його абстрактне сприйняття.

Висновки. Таким чином, аналіз ухвалених вироків у кримінальних провадженнях за ст. 438 КК в аспекті використання судами джерел МГП як додаткової нормативної підстави кваліфікації дає підстави зробити низку висновків:

1) аналіз вироків за ст. 438 КК показав важливість посилання судами на джерела МГП. Суди активно посилаються на Женевські конвенції та інші міжнародні договори для обґрунтування кваліфікації воєнних злочинів, що дозволяє визначити конкретні порушення законів та звичаїв війни. Водночас посилання на Римський статут, «Елементи злочинів», звичаї МГП є обмеженими, що потребує подальшого удосконалення судової практики в цій частині;

2) виявлено негативну тенденцію судової практики у вигляді відсутності посилань на джерела МГП в окремих вироках. Це суперечить зобов'язанням України як учасниці Римського статуту та може призвести до порушення прав потерпілих від воєнних злочинів. Необхідно уникати таких випадків, оскільки це порушує міжнародні зобов'язання та стандартні практики кваліфікації воєнних злочинів;

3) важливим аспектом є правильне структурування посилань на джерела МГП у вироках. Позитивним прикладом є вирок Комунарського районного суду м. Запоріжжя, де не лише перераховуються статті конвенцій, а й дається їх зміст і зазначається, які саме закони та звичаї війни були порушені. Такий підхід забезпечує чітке розуміння вчинених воєнних злочинів засудженим і сприяє більш чіткому і передбачуваному правосуддю;

4) використання прецедентної практики міжнародних судів та підходів МКС у вироках є важливим для забезпечення єдності та стандартизації практики кваліфікації воєнних злочинів. Це дозволяє національним судам точно інтерпретувати міжнародне гуманітарне право, сприяє уникненню правової невизначеності та підтримує стабільність національної судової практики;

5) суди повинні продовжувати вдосконалювати майстерність та розвивати свої навички у застосуванні МГП та посиланні на джерела МГП у вироках під час кваліфікації за ст. 438 КК.

1. What is International Humanitarian Law? International Committee of the Red Cross. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/what_is_ihl.pdf **2.** Міжнародне гуманітарне право: посібник для юриста / М. М. Гнатовський, Т. Р. Короткий, А. О. Кориневич, В. М. Лисик, О. Р. Поєдинок, Н. В. Хендель]; за ред. Т. Р. Короткого. Київ-Одеса: Українська гельсінська спілка з прав людини; Фенікс, 2016. 2017. 145 с. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/MHP-final.pdf **3.** Customary International Humanitarian Law // International Committee of the Red Cross; ed. by Jean-Marie Henckaerts and Louise Doswald-Beck. Cambridge University Press, 2005. Vol. 1: Rules. LIX+628 p.; Vol. 2: Practice. XXIV+4411 p. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/customary-international-humanitarian-law-i-icrc-eng.pdf **4.** Вирок Тростянецького районного суду Сумської області від 14.02.2024 у справі № 588/1363/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116968500 **5.** Вирок Холодногірського районного суду м. Харкова від 13.01.2026 у справі № 636/6739/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/133241932 **6.** Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього: Закон України від 21.08.2024 № 3909-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text **7.** Звіт за результатами впровадження 2 фази проєкту «Моніторинг судових проваджень у справах про воєнні злочини / Асоціація правників України; червень 2024 року. URL: https://surli.cc/uactyk **8.** Вирок Тростянецького районного суду Сумської області від 05.03.2026 у справі № 588/1239/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/134604985 **9.** Вирок Бородянського районного суду від 30.10.2025 у справі № 369/6338/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131386350 **10.** Вирок Бородянського районного суду від 09.04.2024 у справі № 939/2083/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118220618 **11.** Вирок Зарічного районного суду м. Суми від 17.09.2025 у справі № 578/264/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130295048 **12.** Вирок Центрального районного суду м. Миколаєва від 26.01.2026 у справі № 490/2519/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/133685112 **13.** Звичаєві норми міжнародного гуманітарного права / передм. Т. Р. Короткий, Є. В. Лук'янченко; вступ. стаття М.М. Гнатовський. Одеса: Фенікс, 2017. 40 с. **14.** Вирок Херсонського районного суду Херсонської області від 07.04.2025 у справі № 766/12885/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126490833 **15.** Вирок Комунарського районного суду м. Запоріжжя від 18.11.2025 у справі № 333/7817/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132265385

References

1. International Committee of the Red Cross. (n.d.). What is International Humanitarian Law? URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/what_is_ihl.pdf **2.** Hnatovskyi, M. M., Korotkyi, T. R., Korynevych, A. O., Lysyk, V. M., Poiedynok, O. R., & Khendel, N. V. (2017). International humanitarian law: A guide for lawyers (T. R. Korotkyi, Ed.). Kyiv-Odesa: Ukrainian Helsinki Human Rights Union, Phoenix. URL: https://www.helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/MHP-final.pdf **3.** Henckaerts, J.-M., & Doswald-Beck, L. (Eds.). (2005). Customary international humanitarian law (Vol. 1: Rules; Vol. 2: Practice). Cambridge University Press. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/customary-international-humanitarian-law-i-icrc-eng.pdf **4.** Trostianets District Court of Sumy Oblast. (2024, February 14). Verdict in case No. 588/1363/23. Unified State Register of Court Decisions. https://reyestr.court.gov.ua/Review/116968500 **5.** Kholodnohirskyi District Court of Kharkiv. (2026, January 13). Verdict in case No. 636/6739/25. Unified State Register of Court Decisions. https://reyestr.court.gov.ua/Review/133241932 **6.** Law of Ukraine on the ratification of the Rome Statute of the International Criminal Court and its amendments, No. 3909-IX, August 21, 2024. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3909-20#Text **7.** Association of Lawyers of Ukraine. (2024). Report on the implementation results of phase 2 of the project «Monitoring of court proceedings in cases of war crimes». Retrieved from https://surli.cc/uactyk **8.** Вирок Тростянецького районного суду Сумської області від 05.03.2026 у справі № 588/1239/25. https://reyestr.court.gov.ua/Review/134604985 **9.** Borodianka District Court of Kyiv Oblast. (2025, October 30). Verdict in case No. 369/6338/23. Unified State Register of Court Decisions https://reyestr.court.gov.ua/Review/131386350 **10.** Borodianka District Court of Kyiv Oblast. (2024, April 9). Verdict in case No. 939/2083/23. Unified State Register of Court Decisions https://reyestr.court.gov.ua/Review/118220618 **11.** Zarichnyi District Court of Sumy. (2025, September 17). Verdict in case No. 578/264/24. Unified State Register of Court Decisions https://reyestr.court.gov.ua/Review/130295048 **12.** Tsentralnyi District Court of Mykolaiv. (2026, January 26). Verdict in case No. 490/2519/24. Unified State Register of Court Decisions https://reyestr.court.gov.ua/Review/133685112 **13.** Korotkyi, T. R., Lukianchenko, Y. V. (Eds.). (2017). Customary norms of international humanitarian law (M. M. Hnatovskyi, Introductory article). Odessa: Phoenix **14.** Kherson District Court of Kherson Oblast. (2025, April 7). Verdict in case No. 766/12885/23. Unified State Register of Court Decisions. https://reyestr.court.gov.ua/Review/126490833 **15.** Komunarskyi District Court of Zaporizhzhia. (2025, November 18). Verdict in case No. 333/7817/23. Unified State Register of Court Decisions. https://reyestr.court.gov.ua/Review/132265385

Zahynei-Zabolotenko Zoya. **International humanitarian law and current case law in criminal proceedings concerning war crimes in national courts**

This study analyses court judgments handed down under Article 438 of the Criminal Code of Ukraine, focusing on the reference to sources of international humanitarian law as an additional basis for the classification of war crimes. An analysis of judgments under Article 438 of the Criminal Code has highlighted the importance of courts referring to sources of international humanitarian law.

Courts actively refer to the Geneva Conventions and other international treaties to substantiate the classification of war crimes, which enables the identification of specific violations of the laws and customs of war. At the same time, references to the Rome Statute, the «Elements of Crimes» and IHL customs are limited, which requires further improvement of judicial practice in this regard. A negative trend has been identified in judicial practice, namely the absence of references to IHL sources in certain judgments. This runs counter to Ukraine's obligations as a State Party to the Rome Statute and may lead to a violation of the rights of victims of war crimes. Such instances must be avoided, as they breach international obligations and standard practices regarding the classification of war crimes. An important aspect is the correct structuring of references to IHL sources in judgments. A positive example is the judgment of the Komunarskyi District Court of Zaporizhzhia, which not only lists the articles of the conventions but also summarizes their content and specifies which laws and customs of war were violated. This approach ensures that convicted persons have a clear understanding of the war crimes committed and contributes to a more transparent and predictable justice system. The use of case law from international courts and the approaches adopted by the ICC in its judgments is essential for ensuring consistency and standardization in the classification of war crimes. This enables national courts to interpret international humanitarian law accurately, helps to avoid legal uncertainty, and promotes the stability of national judicial practice. Courts must continue to refine their expertise and develop their skills in applying international humanitarian law and citing sources of international humanitarian law in their judgments when determining liability under Article 438 of the Criminal Code.

Key words: war crimes, international humanitarian law, case law, criminal proceedings, blanket provision, the Rome Statute of the International Criminal Court, the Geneva Conventions.

Дата першого надходження рукопису до редакції:28.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 21.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 341.4
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-333
ISSN 1563-3349

М. І. СІРИЙ

МІЖНАРОДНЕ ПРАВОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО В СФЕРІ КРИМІНАЛЬНОЇ ЮСТИЦІЇ В УМОВАХ ВІЙНИ

Досліджено проблеми міжнародного правового співробітництва з кримінальних справ в умовах повномасштабної війни. Розглянуто досвід України щодо виконання конвенційних обов'язків, а також особливості здійснення міжнародної співпраці в сфері кримінальної юстиції під час війни та активних бойових дій. В центрі уваги дослідження перебувають права людини та гарантії їх забезпечення.

Ключові слова: *держава, війна, кримінальна юстиція, міжнародне правове співробітництво, права людини.*

Siryi Mykola. **International legal cooperation in the field of criminal justice in times of war**

The article is devoted to the problems of implementing international legal cooperation in criminal cases in conditions of full-scale war. The author considers Ukraine's experience in fulfilling its convention obligations, as well as the peculiarities of international cooperation in the field of criminal justice during war and active hostilities. The focus of the research is on human rights and guarantees for their implementation.

Key words: *state, war, criminal justice, international legal cooperation, human rights.*

Міжнародне правове співробітництво як проекція міжнародних відносин і реальної дипломатії [1, с. 17-18], як комплексна форма міждержавної співпраці, насамперед ґрунтується на засадах взаємодовіри та добросусідства. Саме ці основи руйнує війна, змінюючи характер та вектори міждержавних відносин, нівелюючи підвалини безпеки та гарантії забезпечення прав і свобод людини, що зумовлює актуальність цього дослідження.

Стан розробки проблеми. В українській юридичній науці поточного періоду проблематика міжнародного правового співро-

© *СІРИЙ Микола Іванович* – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник відділу проблем кримінальної юстиції та кримінології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0006-2475-3607; e-mail: siryy_mykola@ukr.net

бітництва в сфері кримінальної юстиції широко висвітлена у працях Н. М. Ахтирської, Р. В. Баранніка, В.С. Березняка, В. В. Бортницької, С.М. Вихрист, О. О. Воронятнікова, Т. С. Гавриш, Г. М. Грищук, А.В. Грицьків, І.О. Завидняк, К.П. Задоя, В. В. Зуєва, С.С. Нестеренка, Д. П. Письменного, М.А. Погорецького, Д. Б. Сергєєва, Л. Д. Удалової та ін. Водночас умови війни зумовлюють необхідність вироблення нових наукових підходів до цієї проблеми.

Методологічну основу загальнонаукові та спеціальні методи дослідження, зокрема діалектичний, формально-логічний, системно-структурний, системно-функціональний тощо.

Виклад основного матеріалу сфокусовано на нинішніх обставинах воєнного часу. Очевидно, вплив війни на систему відносин міжнародного правового співробітництва прямо залежить від виду і масштабу воєнної агресії та характеру збройного конфлікту. Вже на рівні гібридних форм воєнного втручання однієї країни у внутрішні справи іншої відбувається трансформація архітектури міжнародного правового співробітництва, яка поглиблюється з посиленням та розгортанням воєнного конфлікту. Сучасна історія російсько-української війни є, в тому числі, історією поступового згортання правового співробітництва між Україною та рф, починаючи з 2014 року, а з лютого 2022 року – повного розриву цих відносин. Зокрема, у Заяві Президента України та Заяві Міністерства закордонних справ України від 24 лютого 2022 року було оголошено про розрив дипломатичних відносин України з рф через повномасштабне вторгнення збройних сил останньої на суверенну українську територію [2]. Враховуючи ту обставину, що республіка білорусь надала військам рф свою територію для здійснення цього агресивного вторгнення, а керівництво даної країни політично та ресурсно підтримало агресора, дипломатичні відносини між Україною та республікою білорусь суттєво погіршились, і відповідно міжнародно-правова комунікація зазнала миттєвого згортання. Згодом Україна розірвала свої дипломатичні відносини, а також форми міжнародного правового співробітництва також із країнами, які прямо визнали окупацію українських територій російською федерацією.

Кардинально змінилось і ставлення України до проекції в межах Співдружності незалежних держав як окремої паралельної регіональної міжнародної системи правовідносин. Так, реагуючи на повномасштабну агресію, Верховна Рада Україна 1 грудня 2022 року прийняла Закон України № 2783-IX «Про зупинення дії та вихід з Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах та Протоколу до Конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах від 22 січня 1993 року», який вступив в дію 23 грудня 2022 року. Відповідно Міністерство закордонних справ України здійснило офіційне повідомлення про зупинення дії Мінської конвенції про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах та Протоколу до неї у відносинах з російською федерацією та республікою білорусь з 27.12.2022 року. А також на виконання зазначеного Закону офіційні органи України повідомили депозитарій цієї Конвенції про рішення держави Україна про вихід із цього міжнародного договору, а Нотою Виконавчого комітету СНД від 05 січня 2023 року №3-1/16 депозитарій повідомив, що Конвенція та Протокол до неї припиняють свою дію стосовно України 29 грудня 2023 року [3].

Таким чином, із зазначених дат за даними міжнародно-правовими нормами припинилося міжнародне співробітництво правоохоронних органів та судів України з відповідними органами російської федерації і республіки білорусь, в той же час міжнародно-правові відносини з іншими учасницями Мінської конвенції перейшли у режим двосторонніх відносин та багатосторонніх міжнародно-правових договорів ООН та Ради Європи.

Саме багатосторонні міжнародно-правові конвенцій, прийняті в рамках ООН та Ради Європи, як відомо, є основою сучасного міжнародного правового співробітництва. Так, на засадах та принципах ООН нині чинними для України є конвенції проти корупції (2003 р.), проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.), про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин (1988 р.) та низка конвенцій про боротьбу з різними формами та проявами тероризму (1997, 1999, 2005 роки).

Вельми широкою та ґрунтовною для сфери кримінальної юстиції є міжнародно-правова база співробітництва у форматі конвенцій Ради Європи, зокрема: про видачу правопорушників (1957 р.), про взаємну допомогу в кримінальних справах (1959 р.), про наг-

ляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками (1964 рік), про міжнародну дійсність кримінальних вироків (1970 р.), про передачу провадження у кримінальних справах (1972 р.), про передачу засуджених осіб (1983 р.), про незастосування строків давності до злочинів проти людяності та воєнних злочинів (1974 р.), про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом (1990, 2005 р.), про боротьбу з корупцією (1999 р.), про боротьбу з тероризмом (1977 р.), про запобігання тероризму (2005 р.), про кіберзлочинність (2001 р.), а також про заходи щодо протидії торгівлі людьми (2005 р.).

Окрім того, у 2020-2023 роки Україна приєдналася до низки багатосторонніх договорів Організації Американських Держав, зокрема Міжамериканської конвенції про виконання кримінальних покарань за кордоном 1993 р., Міжамериканської конвенції про взаємну допомогу в кримінальних справах 1992 р. та Факультативного протоколу до неї, а також Конвенції про екстрадицію 1933 р.

У поточний воєнний період 19 вересня 2025 р. Україна підписала Третій додатковий протокол до Європейської конвенції про взаємну допомогу в кримінальних справах (Валлеттський протокол), що покликаний модернізувати механізми міжнародної співпраці у розслідуванні кримінальних злочинів. Цей Протокол доповнює механізм зазначеної Конвенції та її попередніх додатків, адаптуючи його до реалій сьогодення, зокрема в частині спрощення та прискорення процедур взаємної допомоги; розширення переліку випадків, у яких держави-підписанти можуть запитувати взаємну допомогу; активного застосування електронних комунікацій і відеоконференцій (е-докази, допити онлайн, тощо); застосування дозволів на використання технічних засобів спостереження (GPS-трекінг, перехоплення телекомунікацій, тощо). Впровадження широкої лінійки цифрових інструментів у сфері кримінального судочинства потребуватиме певного законодавчого оновлення [4].

Наведені вище міжнародно-правові акти міжнародного правового співробітництва застосовуються у тісному зв'язку з положеннями Міжнародного пакту про громадські і політичні права (1966 р.) та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.). На виконання конвенційних вимог з огляду на початок міжнародного збройного конфлікту та бойових дій на суверенній українській території наша держава у 2015 році зробила необхідні офіційні міжнародно-правові заяви та застереження щодо внесення змін до внутрішнього законодавства та, відповідно, обмеження дії гарантій прав і свобод людини.

Так, на першому етапі такі застереження Україна зробила відносно положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Європейської конвенції про видачу правопорушників.

У період з лютого 2014 року по 24 лютого 2022 року держава Україна неодноразово повідомляла Організацію Об'єднаних Націй про здійснення нею права відступу від своїх зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 р. у зв'язку з воєнною агресією з боку рф [5].

За результатами повномасштабної агресії російської федерації проти України у визначеному конвенційному порядку держава Україна у вербальній ноті від 28 лютого 2022 року зробила заяву із змістовним застереженням щодо запровадження з 24 лютого 2022 року строком на 30 днів надзвичайного стану в окремих регіонах України і воєнного стану на всій території України та заходи відступу від її зобов'язань за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод з посиланням на Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» № 64/2022 від 24.02.2022 року, затверджений Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»» № 2102-IX від 24.02.2022 року. Пунктом 3 вказаного Указу Президента України була передбачена можливість тимчасового обмеження на період дії правового режиму воєнного стану закріплених статтями 30-34, 38, 39, 41-44, 53 Конституції України конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також можливість запровадження обмежень, передбачених ч.1 ст.8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [6].

Зазначеними та іншими офіційними застереженнями держави Україна до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також до Європейської конвенції про видачу правопорушників та Європейської конвенції про взаємну допомогу в кримінальних справах було підтверджено, що до національного кримінального та кримінального процесуального законодавства України для умов воєнного стану внесено зміни, які суттєво знизили рівень

процесуальних гарантій конституційних прав, свобод і законних інтересів особи у кримінальному процесі України. Для умов війни така ситуація є достатньо виправданою та в певному сенсі критично необхідною.

Російсько-українська війна та всі обставини її розвитку як збройного конфлікту обов'язково перебувають у фокусі постійної уваги демократичних країн, зокрема країн Європи. З її початку, тобто з 2014 року, уряди європейських країн уважно досліджували та оцінювали стан справ у сфері кримінальної юстиції України, умови утримання затриманих та засуджених осіб, законодавчі зміни кримінального закону та кримінальної процесуальної форми, практику реалізації завдань з переслідування правопорушників. Як наслідок, час від часу вносились певні корективи у відносини міжнародного правового співробітництва з державою Україна.

Так, після повномасштабного вторгнення рф на територію України у 2022 році переважна більшість європейських держав здійснили всебічну оцінку воєнного стану в Україні, враховуючи рівень загроз і небезпек, та сформували рекомендації щодо необхідності перегляду поточної політики з питань екстрадиції з огляду на особливу небезпеку для життя та здоров'я затриманих і ув'язнених та через занепокоєння щодо дотримання положень статей 3 та 6 Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ). Згодом,цілим рядом європейських країн з огляду на фактор війни було проголошено більш категоричну позицію у питаннях видачі Україні правопорушників. Зокрема, Франція, Німеччина, Австрія, Чехія, Фінляндія та низка інших країн на офіційному рівні підтвердили свою співпрацю в сфері правової допомоги, але заявили про неможливість або суттєву ускладненість екстрадиції правопорушників в Україну з огляду на вимоги ЄКПЛ.

Така особлива позиція була обґрунтована вимогами їх національного законодавства, яке прямо визначає екстрадицію неприйнятною, якщо існує переконливе занепокоєння, що кримінальне провадження в запитуючій державі не відповідатиме принципам статей 3 і 6 ЄКПЛ через екстремальні обставини воєнних дій. При цьому виразний акцент було зроблено на необхідності дотримання саме положень статті 3 Конвенції щодо умов покарання або поводження, які не можуть досягати порогу нелюдського та такого, що принижує гідність особи. В такому випадку екстрадиції перешкоджає не тільки пряма небезпека з боку запитуючої держави, а й та обставина, що державні органи не в змозі забезпечити ефективний захист особи від небезпеки щодо неминучих нападів третіх осіб.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) у своєму рішенні від 28 червня 2011 року «Суфі та Елмі проти Сполученого Королівства», № 8319/07 та 11449/07 [7], з посиланням на рішення ЄСПЛ від 17 липня 2008 року, № 25904/07, НА проти Сполученого Королівства, а також у рішенні ЄСПЛ від 23 серпня 2016 року, № 59166/12, J.K. та інші проти Швеції [8], встановив вагомі критерії, які, в свою чергу, не є вичерпними. Зокрема, судом було рекомендовано уважно оцінювати обставини про те, чи використовують сторони збройного конфлікту методи і тактику, які підвищують ризик жертв серед цивільного населення, чи спрямовані їх дії безпосередньо проти мирного населення; чи широко використовуються ці тактики і методи; чи є бойові дії локальними чи широкомасштабними, і, нарешті, яка кількість убитих, поранених і переміщених осіб. Відтак екстрадиція до територій, де велика кількість цивільних осіб стали жертвами екстремальних ситуацій, таких, як війна, і все ще стають такими жертвами, порушує статтю 3 ЄКПЛ та ставить під високий ризик дотримання вимог статті 6 ЄКПЛ.

Для держав-членів Конвенції вважається переконливим аргументом той факт, що запровадження в країні воєнного стану, як правило, призводить до пониження рівня правового захисту людини, до зменшення його дієвості. В умовах війни зменшується і вплив рішень Європейського суду з прав людини, насамперед у середньостроковій перспективі. Нарешті, береться до уваги і та обставина, що зазвичай неможливо передбачити розвиток війни та не можна виключити значне погіршення ситуації в запитуючій державі, в тому числі на територіях, які поки що не входять до основних театрів воєнних дій.

При оцінці рівня небезпеки та насильства на території збройного конфлікту береться до уваги широке коло факторів, зокрема, динаміка, характер та масштаб збройного військового протистояння, охоплені ним території, поширення воєнних атак на всю країну чи лише на її частину, масштаб окупованих регіонів, загальна кількість людей в країні, що потребують допомоги та захисту, факт змушеного переміщення цивільного населення із зони бойових дій, кількість біженців, кількості потерпілих та жертв (вбитих, поране-

них), фактор різкого збільшення потреб у гуманітарній допомозі, наявність погіршення чи переривання життєво важливих поставок та послуг для населення тощо.

Особлива увага звертається на факти здійснення стороною збройного конфлікту цілеспрямованих воєнних атак на критично важливу цивільну інфраструктуру, об'єкти енерго- та водопостачання, заклади охорони здоров'я, освіти, об'єкти релігійних організацій, житлову забудову.

В кризових обставинах в пріоритеті завжди перебуває захист найбільш вразливих категорій цивільного населення, а саме: дітей, жінок, людей літнього віку. Факти невибіркового військового нападу на ці соціальні групи найбільшою мірою вказують на високі потенційні ризики загрози порушення прав людини в зоні збройного конфлікту.

Для сфери кримінальної юстиції особлива увага приділяється впливу факторів війни на ситуацію у в'язницях та місцях позбавлення волі. Зокрема, оцінки, заяви офіційних осіб, профільних міністрів щодо наявності надзвичайної ситуації в пенітенціарних установах у поточний воєнний період, а також в прогнозному вимірі, в тому числі з урахуванням результатів стрес-тестів ситуації, неодмінно враховуються всіма учасниками міжнародно-правової взаємодії.

Важливим фактом у політиці та практиці реалізації міжнародного правового співробітництва є наявність офіційних заяв та застережень держави, на території якої відбуваються бойові дії, щодо обмежень дії конвенційних норм. Ці офіційні повідомлення незмінно беруться до уваги при розгляді запитів з правової допомоги. Як було зазначено вище, Україна на початку війни виступила з офіційною декларацією, зробила заяви та застереження щодо низки конвенцій ООН та Ради Європи про те, що під час триваючого воєнного стану в Україні неможливо гарантувати дотримання всіх міжнародних договірних зобов'язань.

При комунікації та розгляді запитів з міжнародної правової допомоги релевантними для правозастосування вважаються оцінки ООН та її уповноважених органів, Ради Європи, впливових міжнародних організацій гуманітарного профілю, заяви офіційних осіб та державних органів, публікації ЗМІ. При цьому при вирішенні питань надання міжнародної правової допомоги юрисдикційні органи запитуваної країни, як правило, віддають пріоритет

повідомленням власної національної преси. У випадку перебігу російсько-української війни публікації європейської, американської преси та видань демократичних країн інших регіонів світу є вельми одностайними в оцінках через очевидність жорстокості неспровокованої російської агресії. Зокрема, у 2022-2026 роки ці інформаційні ресурси наповнені виразними заголовками на кшталт: «атака рф на цивільних осіб та інфраструктуру», «російські атаки на критичну енергетичну інфраструктуру становлять військовий злочин» і т. п.

Традиційно стрижень системи міжнародного співробітництва для сфери кримінальної юстиції становлять конвенції про взаємну допомогу в кримінальних справах та конвенції про видачу правопорушників (про екстрадицію). Екстрадиція правопорушників в Україну, з огляду на вищенаведені фактори, починаючи з 24 лютого 2022 року була вельми ускладненою.

Реагуючи на ці ускладнення, Верховна Рада України 21 листопада 2023 року прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення дотримання прав і свобод засуджених, переданих в Україну для відбування покарання, а також осіб, стосовно яких компетентним органом іноземної держави було прийнято рішення про їх видачу в Україну (екстрадицію) для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку» № 3480-IX, яким було доповнено та уточнено Кримінально-виконавчий кодекс України та Закон України «Про попереднє ув'язнення» в частині статусу виданих у порядку екстрадиції осіб, переліку місць їх утримання та відбуття покарання [9]. Фактично йдеться про створення особливих умов для цієї категорії осіб.

Згідно з даними Міністерства юстиції іноземні держави видали в Україну для притягнення до кримінальної відповідальності та виконання судових вироків у 2022 році 17 осіб, у 2023 – 22 особи, у 2024 році вже 73 особи, а за перше півріччя 2025 року – 72 особи. Покращення тенденції видачі до України запитуваних осіб у порядку екстрадиції представники Міністерства юстиції пов'язують із створенням в місцях утримання та ув'язнення спеціальних дільниць для екстрадованих осіб, які відповідають вимогам Європейської конвенції з прав людини [10]. Зазначені дані вказують на те, що ситуація

в цілому набула позитивної динаміки, але фактор війни залишився визначальним у питаннях видачі осіб, що переслідуються.

У свою чергу, з українського боку під час війни спостерігається суттєва активізація міжнародно-правової діяльності, що підтверджують статистичні дані, відображені у звітах Офісу Генерального прокурора, зокрема за 2021-2025 роки. Так, кількість запитів про міжнародне співробітництво у кримінальних провадженнях у 2022 році зросла майже на половину порівняно з 2021 роком, а дані за 2023-2025 роки вказують на стійку тенденцію збереження високого рівня цієї співпраці [11].

Підсумовуючи, слід зробити висновок про те, що війна суттєво впливає на зміст та практику міжнародного правового співробітництва в сфері кримінальної юстиції, особливо в частині екстрадиції правопорушників. Воєнний стан та ведення бойових дій об'єктивно погіршують умови реалізації прав, свобод і законних інтересів людини, а відтак звужують потенціал можливостей міжнародного правового співробітництва. При прийнятті рішень у межах міжнародної правової процедури оцінка ризиків здійснюється на широкій фактологічній основі з фокусом загальних та локальних рівнів, але в демократичній парадигмі завжди в пріоритеті повинні перебувати права людини.

1. Ахтирська Н.М. Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження: теоретичні та практичні аспекти: монографія. Київ: Логос, 2019. 576 с. **2.** Заява МЗС України від 24.02.2022 р. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-rozrivu-diplomatichnih-vidnosin-z-rosijskoyu-federaciyeyu **3.** Щодо припинення дії даного міжнародного договору див.: Лист Міністерства закордонних справ № 72/14-612-2008 від 06.01.2023 / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2008321-23#n5 **4.** Див.: URL: https://minjust.gov.ua/news/ministry/ukraina-priednalasya-do-vallettskogo-protokolu-schodo-modernizatsii-mijnarodnoi-spivpratsi-u-rozsliduvanni-zlochiniv?fbclid=IwY2xjawNBtyNleHRuA2FlbQIxMABicmlkETFiaW05ejBaMU5XUHFRNkN6AR51pdjM0p2GsDAzokwLPlnnn6ml8_0DIBoZBf5DFa10V1AWMzJtXC2NOnnDzw_aem_UTqYDWTSxJC9C_GIhsccTw **5.** Постійним представництвом України при ООН були направлені заяви із застереженнями на адресу Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй в частині відступу від своїх зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, 1966 року, зокрема: вербальна нота № 4132/28-194/501-803 від 5 червня 2015 року (див. CN416.2015 . TREATIES-IV.4 від 16 липня 2015 року); вербальна нота № 4132 /28-194/501-1987 від 24 листопада 2015 року (див. CN656.2015 .TREATIES-IV.4 від 14 грудня 2015 року); повідомлення від 6 липня 2016 року (див. CN502.2016.TREATIES-IV.4 від 18 липня 2016 року); повідомлення від Уряду України № 132/28/-194/501-128 від 20 січня 2017 року (див. CN612.2019 .TREATIES-IV.4 від 13 грудня 2019 року); повідомлення від Уряду України № 4132/23-194/501-2057 від 26 листопада 2019 року (див. CN618.2019 .TREATIES -IV.4 від 13 грудня 2019 року.) **6.** Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»: Закон України № 2102-IX від 24.02.2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text **7.** Рішення ЄСПЛ, справа «Суфі та Елмі проти Сполученого Королівства», № 8319/07 та 11449/07, від 28 червня 2011 року. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-105434%22]} **8.** Рішення ЄСПЛ, справа J.K. та інші проти Швеції № 59166/12, від 23 серпня 2016 року, URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-165442%22]} **9.** Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення дотримання прав і свобод засуджених, переданих в Україну для відбування покарання, а також осіб, стосовно яких компетентним органом іноземної держави було прийнято рішення про їх видачу в Україну (екстрадицію) для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку: Закон України № 3480-IX від 21 листопада 2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-20#Text **10.** Інформація з офіційного сайту Державної виконавчої служби України. URL: https://kvs.gov.ua/note/new/17414/ **11.** Згідно даних офіційного сайту Офісу Генерального прокурора кількісні показники запитів про міжнародне співробітництво у кримінальних провадженнях наступні: 2021 рік – 550 запитів; 2022 рік – 1002 запити; 2023 рік – 612 запитів; 2024 рік – 805 запитів; перше півріччя 2025 року – 388 запитів. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-robotu-organiv-prokuraturi-2)

References

1. Akhtyrska N.M. International cooperation during criminal proceedings: theoretical and practical aspects: monograph. Kyiv: Logos, 2019. P.17-18. **2.** Statement of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine dated February 24, 2022. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/zayava-mzs-ukrayini-shchodo-rozrivu-diplomatichnih-vidnosin-z-rosijskoyu-federaciyeyu. **3.** Letter of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine No. 72/14-612-2008 dated January 6, 2023 Regarding the termination of the international treaty /The Verkhovna Rada of Ukraine. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2008321-23#n5. **4.** Notification of the Ministry of Justice of Ukraine dated September 19, 2025. Ukraine joined the Valletta Protocol on the modernization of international cooperation in the investigation of crimes. URL: https://minjust.gov.ua/news/ministry/ukraina-priednalasya-do-vallettskogo-protokolu-schodo-modernizatsii-mijnarodnoi-spivpratsi-u-rozsliduvanni-zlochiniv?fbclid=IwY2xjawNBtyNleHRuA2FlbQIxMABicmlkETFiaW05ejBaMU5XUHFRNkN6AR51pdjM0p2GsDAzokwLPlnnn6ml8_0DIBoZBf5DFa10V1AWMzJtXC2NOnnDzw_aem_UTqYDWTSxJC9C_GIhsccTw. **5.** On approval of the Decree of the President of Ukraine «On the introduction of martial law in Ukraine»: Law of Ukraine No. 2102-IX of February 24, 2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/

laws/show/2102-20#Text. **6.** ECtHR, Sufi and Elmi v. the United Kingdom, Nos. 8319/07 and 11449/07, 28 June 2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-105434%22]}. **7.** ECtHR, J.K. and Others v. Sweden, No. 59166/12, 23 August 2016. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-165442%22]}. **8.** International cooperation in criminal proceedings: teaching and methodical manual. [Electronic edition] / compiled by: M. I. Smirnov, V. K. Voloshyna, A. V. Pidgorodynska; National University «Odesa Law Academy». Odesa: Phoenix, 2024. P.31-32. **9.** On amendments to certain legislative acts of Ukraine regarding ensuring compliance with the rights and freedoms of convicted persons transferred to Ukraine to serve their sentence, as well as persons in respect of whom a competent authority of a foreign state has made a decision to extradite them to Ukraine for criminal prosecution or execution of a sentence: Law of Ukraine No. 3480-IX of November 21, 2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-20#Text. **10.** Message of the State Enforcement Service of Ukraine dated June 27, 2025. Extradition: the number of persons extradited to Ukraine has increased by more than 4 times. URL: https://kvs.gov.ua/note/new/17414/. **11.** On the work of the prosecutor's office. Official website of the Prosecutor General's Office. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-robotu-organiv-prokuraturi-2

Siryi Mykola. **International legal cooperation in the field of criminal justice in times of war**

The article is devoted to the problems of implementing international legal cooperation in criminal cases in conditions of full-scale war. Using the modern experience of Ukraine, the author illustrates the dynamics of cardinal transformations that occur in the system of these relations under the influence of military aggression. The study also examines national experience in fulfilling convention obligations in the context of declarations and reservations on the restriction of guarantees of human rights and freedoms in martial law.

Considerable attention is paid to the issues of assessing the level of danger and violence in the territory of armed conflict, the range of factors taken into account when making decisions on requests for international legal assistance during war and active hostilities. Among such factors are the nature of the armed military confrontation, the scale of the occupied regions, the number of victims and victims (killed, wounded), the number of refugees, the total number of people in the country in need of assistance and protection, the presence of deterioration in vital supplies and services for the population, etc.

The results of the study conclude that the war has had a significant impact on the content and practice of international legal cooperation, especially in the area of extradition of offenders.

Key words: state, war, criminal justice, international legal cooperation, human rights.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 21.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 343.196
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-345
ISSN 1563-3349

В. М. ФЕДИТНИК

ПРАВОВІ ВИСНОВКИ ВЕРХОВНОГО СУДУ З КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА: СИНЕРГІЯ ЧИ ДИСГАРМОНІЯ З КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЮ ДОКТРИНОЮ

Проаналізовано правові висновки Верховного Суду, в яких вирішуються питання кваліфікації окремих кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України. На прикладі таких висновків показано їх вплив на розвиток судової практики та наукової ідеї. Встановлено, що в разі, коли правові висновки враховують доктринальні підходи, вони слугують як для забезпечення сталості та єдності судової практики, так і для розвитку науки кримінального права. Такі висновки отримують підтримку науковців та використовуються судами для мотивування кваліфікації. Констатовано, що правові висновки, які не ґрунтуються на доктринальних підходах, не використовуються судами для мотивування кваліфікації, не забезпечують сталості та єдності судової практики, не сприяють розвитку наукового знання у сфері кримінального права. Запропоновано до вживання у понятєвому апараті науки кримінального права понять «синергетивний вплив» та «дисгармонічний вплив» правових висновків.

Ключові слова: *правовий висновок Верховного Суду, судова практика, кримінально-правова доктрина, колаборaційна діяльність, державна зрада, пособництво державі-агресору.*

Fedytnyk Vasyl. **Legal opinions of the supreme court on criminal law: synergy or disharmony with criminal law doctrine**

This paper analyses the legal opinions of the Supreme Court that address the classification of specific criminal offences against the foundations of Ukraine's national security. Using these opinions as examples, the paper demonstrates their influence on the development of judicial practice and academic thought. It has been established that where legal conclusions take doctrinal approaches into account, they serve both to ensure the consistency and unity of judicial practice and to advance the science of criminal law. Such conclusions receive support from academics and are used by the courts to justify classifications. It

© *ФЕДИТНИК Василь Миколайович* – кандидат юридичних науко. доцент кафедри кримінального процесу та організації досудового слідства ННІ № 1 Харківського національного університету внутрішніх справ; ORCID: 0009-0003-2890-0780; e-mail: Fedytnykvm@gmail.com

is noted that legal conclusions not grounded in doctrinal approaches are not used by courts to justify the classification of offences, do not ensure the consistency and unity of judicial practice, and do not contribute to the development of scientific knowledge in the field of criminal law. The concepts of the «synergistic effect» and the «disharmonious effect» of legal conclusions are proposed for use within the conceptual framework of criminal law.

Key words: *legal opinion of the Supreme Court, case law, criminal law doctrine, collaboration, treason, aiding an aggressor state.*

Вступ. Як передбачено у Законі України «Про судоустрій і статус суддів», Верховний Суд (далі – ВС) є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом (ч. 1 ст. 36) [1]. Загалом судова практика та її квінтесенція – практика ВС «впливають на правозастосування у судових справах, адже вони стають орієнтиром для судів нижчих інстанцій» [2, с. 317; 3, с. 456]. У кримінальному провадженні правові позиції ВС відіграють надзвичайно важливу роль. У теорії кримінального та кримінального процесуального права існують різні підходи до того, що слід розуміти під правовими позиціями. Наприклад, Д. О. Скрипник вважає, що правові позиції – це «висновки судді (суддів), слідчого судді щодо застосування правових норм, які є результатом суддівської правозастосовної діяльності, викладені в судовому рішенні, та є обов'язковими для виконання органами державної влади й місцевого самоврядування, їх посадовими, службовими особами, фізичними та юридичними особами, їх об'єднаннями на всій території України в конкретному кримінальному провадженні, а висновки щодо застосування норм права, викладені в постановах суду касаційної інстанції, крім того, – для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права, та для інших судів при застосуванні таких норм права» [4, с. 26]. Не заглиблюючись у сутність проблеми визначення поняття правових позицій, відзначимо, що не всі запропоновані ознаки Д. О. Скрипник заслуговують на увагу. Зокрема, йдеться про автора правових позицій. Вважаємо, що ним може бути не будь-який суддя, а тим більше слідчий суддя. Ним є виключно суддя ВС. Окрім того, вважаємо дискусійним саме словосполучення «правові позиції» у контексті ключових підходів суду касаційної інстанції, яке доцільно іменувати правовими висновками. Однак наша пропозиція буде розвинута в наступних дослідженнях. У межах цієї публікації спробуємо висвітлити проблему взаємодії доктринальних положень з правовими висновками ВС з кримінального права.

Огляд джерел. Вчені-криміналісти так чи інакше розглядають у наукових публікаціях правові висновки ВС. Зокрема, йдеться про обґрунтування чи, навпаки, спростування підходів суду касаційної інстанції до запропонованого нею вирішення проблеми. Відзначимо в цій царині доробок «чистих» науковців П. С. Берзіна, Н. О. Гуторову, О. О. Дудорова, О. К. Маріна, Р. О. Мовчана, В. О. Навроцького, Ю. А. Пономаренка, М. І. Хавронюка та ін. (Термін «чистий» науковець позначає в цій публікації науковця, який не працює в правоохоронних органах та в суді). Водночас доцільно продемонструвати як синергію, так і дисгармонію між науковою думкою та правовими висновками ВС та їх можливий вплив на розвиток судової практики, зокрема, ВС.

Виклад основного матеріалу. Передусім слід зазначити, що судова влада зацікавлена у потужній доктринальній основі ухвалених судових рішень. Позаяк саме такі рішення більш позитивно сприймаються суспільством та грунтуються на загальноприйнятих підходах, які панують у відповідній сфері юридичних знань. У випадку з правовими висновками Касаційного кримінального суду у складі ВС (далі – ККС), якими вирішуються правові проблеми кримінального права, саме панівні наукові підходи вчених-криміналістів важливі для того, аби сформулювати якісний правовий висновок, який би насправді вирішував відповідну проблему, а не створював нові проблеми, нашаровуючи їх. Одним із шляхів залучення науковців до неформальної участі у підготовці правових висновків ВС є надання ними наукових висновків за запитом суддів касаційної інстанції у межах діяльності Науково-консультативної ради при ВС [5]. Окрім того, самі судді ВС у порядку консультування мають можливість звернутися до провідних науковців України, а також скористатися доступними науковими джерелами. Здавалося б, синергія між наукою та практикою мала б на цьому рівні спрацювати. Водночас слід пригадати, що і в науці кримінального права існують різні погляди на вирішення того чи іншого питання. Варто пригадати приказку «Де два юристи – там три думки». Тому й правові висновки ВС, з одного боку, можуть бути

співзвучними з підходом лише однієї групи науковців, ігноруючи іншу думку в теорії кримінального права, а з іншого – правові висновки можуть ґрунтуватися на науковому консенсусі. Проте, вочевидь, правові висновки ВС в окремих випадках йдуть врозріз із кримінально-правовою доктриною. Спробуємо продемонструвати ці тези на конкретних прикладах аналізу двох правових висновків ВС з проблем вирішення правових проблем застосування норм про злочини проти основ національної безпеки України.

Передусім звернемо увагу на дисгармонію між правовими висновками ВС та доктриною кримінального права. Так, у постанові ВС від 31.07.2025 у справі № 646/3927/23 сформульовано правовий висновок, який стосується розмежування суміжних складів кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, передбачених ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК. На думку колегії суддів Першої судової палати ККС, «для розмежування колабораційної діяльності (ч. 4 ст. 111-1 КК) та пособництва державі-агресору (ч. 1 ст. 111-2 КК) має значення, кому належали матеріальні ресурси, що передавалися створеним на тимчасово окупованій території збройним формуванням та окупаційній адміністрації держави-агресора. Частина 4 ст. 111-1 КК передбачає відповідальність за передачу матеріальних ресурсів, якими особа безпосередньо володіє або користується. Це означає, що така особа має реальну можливість контролювати або використовувати ці ресурси. Натомість ст. 111-2 КК охоплює передачу матеріальних ресурсів, які не перебувають у безпосередньому володінні або користуванні особи, тобто передача ресурсів, що належать іншим особам чи організаціям, або є у загальному обігу, але особа безпосередньо не має над ними контролю» [6].

Таким чином, ВС намагався вирішити проблему розмежування двох суміжних складів кримінальних правопорушень, яка утруднюється фактичним збігом суспільно небезпечних діянь, передбачених у ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК. Наприклад, на думку М. І. Хавронюка, текстуальний та змістовний збіг вказаних складів кримінальних правопорушень є «порушенням принципу пропорційності», коли законодавець під час криміналізації певного діяння ігнорує факт наявності у КК статті, яка передбачає кримінальну відповідальність за певне діяння, використовуючи такі ж

або подібні формулювання та не виокремлюючи розмежувальних ознак [7].

Насправді між формулюванням колабораційної діяльності (ч. 4 ст. 111-1 КК) та пособництвом державі-агресору (ст. 111-2 КК) існує практично повний збіг. У першій з названих статей передбачено кримінальну відповідальність за передачу матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, а в другій – за передачу матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора. Звісно, текстуальні відмінності між вказаними складами кримінальних правопорушень можна відшукати. Наприклад, що ці склади злочинів відрізняються за предметом. У ч. 4 ст. 111-1 КК ним є матеріальні ресурси, а в ст. 111-2 КК – матеріальні ресурси чи інші активи. Водночас такі дрібні відмінності не «роблять погоди» в розмежуванні суміжних складів кримінальних правопорушень, передбачених указаними статтями. Науковці здебільшого акцентують увагу на тому, що вони відрізняються за ознаками суб'єкта. Наприклад, на думку В. М. Шлапаченка, «найбільш суттєвою відмінністю цих норм є визначення у ст. 111–2 КК загального суб'єкта пособництва (за винятком громадянин держави-агресора)» [8, с. 169]. А. В. Ландіна також характеризує також цю єдину розмежувальну ознаку [9]. Тобто науковці не вбачають в належності матеріальних ресурсів особі, яка їх передала представнику ворога, розмежувальну ознаку мж указаними складами кримінальних правопорушень. Однак таку ознаку, як зазначалося вище, бачить ВС.

Чи «прижився» такий висновок в судовій практиці нижчестоящих інстанцій? Адже з часу ухвалення ВС висновку в справі № 646/3927/23 минув майже рік. Пошук в Єдиному державному реєстрі судових рішень засвідчив, що лише в одному вироку було взято до уваги вказаний правовий висновок та кваліфіковано за ч. 4 ст. 111-1 КК дії двох громадян України, які надавали послуги з розробки на замовлення документації, яку вони особисто розробляли, отже, мали у своєму володінні відповідний ресурс, який надавали з метою отримання прибутку [10]. Тобто цей правовий висновок нижчестоящими судами практично не застосовується,

що може вказувати на помилковість самого правового висновку, запропонованого ВС для вирішення проблеми розмежування між суміжними складами кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК.

Окрім того, та розмежувальна ознака, яку наведено у правовому висновку ВС у справі № 646/3927/23, не грунтується на положеннях КК. Ні в ч. 4 ст. 111-1, ні в ст. 111-2 КК така ознака, як приналежність (чи відсутність приналежності) обвинуваченому не наводиться. На нашу думку, немає підстав також стверджувати, що законодавець передбачив указану ознаку як латентну, позаяк цілком очевидно, що громадянин України, вчиняючи злочин, передбачений ч. 4 ст. 111-1 КК, може надати представнику ворога той матеріальний ресурс, яким він не володіє. Тому правовий висновок ВС у справі № 646/3927/23 є штучним, і від нього ВС доцільно відступити при розгляді схожих кримінальних проваджень.

Тобто в ситуації, яка розглядається, прослідковується дисгармонія між правовим висновком ВС та положеннями доктрини кримінального права.

Наведемо інший приклад з практики ВС, який можна віднести до синергії науки та судової практики. Йдеться про правовий висновок ВС, що послідовно відображено у кількох постановах ВС (справи № № 639/1528/22, 743/149/23, 953/3558/22, 295/9646/2, 711/4047/22). Наприклад, у постанові від 14.10.2025 у справі № 711/4047/22 суд касаційної інстанції висновував, що передача особою представнику ворожої держави певної інформації з метою спричинити шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності України свідчить про її прагнення до активної підривної діяльності й кваліфікується за ст. 111 КК як державна зрада. У цьому кримінальному провадженні суди попередніх інстанцій визнали винуватим і засудили обвинуваченого за ч. 2 ст. 111 КК, а саме за те, що він через месенджер «Вайбер» передавав представнику ворожої держави інформацію, зокрема відео окопів і блокпостів; фото і координати деяких дитячих садочків і шкіл, річкового вокзалу; відео і координати складів військової частини, центру комплектування та соціальної підтримки, Головного управління Національної поліції, Будинку офіцерів, штабу територіальної оборони, виправної колонії, де перебували військові, господарського суду, обласної прокуратури, управління

СБУ. В касаційній скарзі захисник стверджував, що певні діяння підзахисного охоплюються ч. 3 ст. 114-2 КК, за якою обвинувачення йому не пред'являлось [11].

Указаний правовий висновок, як вбачається, є послідовною позицією ВС. Окрім того, до моменту ухвалення відповідних рішень судом касаційної інстанції, як бачимо, в теорії кримінального права науковці піднімали відповідне питання, вказуючи, що фактично несанкціоноване поширення громадянином України військово значущої інформації представнику ворога утворює склад державної зради. Така наукова ідея була втілена як судовий варіант тлумачення у вигляді правового висновку ККС. Тобто відбулася синергія судової практики та кримінально-правової доктрини.

Після надання ВС правового висновку науковці повною мірою підтримали його в своїх наукових публікаціях [14; 15]. Також практика судів нижчестоящих інстанцій позитивно «відгукнулася» на правовий висновок ВС, який аналізується, посилаючись на нього в своїх судових рішеннях, зокрема у вироках. Пошук в Єдиному державному реєстрі судових рішень остаточних судових рішень дозволив виявити значну кількість вироків, в яких суди першої інстанції у разі передання громадянином України військово значущої інформації представнику ворога з посиланням на правовий висновок суду касаційної інстанції про те, що передача особою представнику ворожої держави певної інформації з метою спричинити шкоду суверенітетові, територіальній цілісності та недоторканності України свідчить про її прагнення до активної підривної діяльності й кваліфікується за ст. 111 КК. Нам вдалося відшукати близько 100 вироків судів першої інстанції, в яких міститься посилання на правовий висновок ВС, в якому вирішується питання про кваліфікацію дій громадянина України за ст. 111 КК та розмежування державної зради від несанкціонованого поширення військово значущої інформації.

Цілком поділяємо саме такий підхід як науковців, так і суддів. Правовий висновок ВС демонструє системний підхід до кваліфікації кримінальних правопорушень за ст. 111 КК, зокрема в контексті передачі інформації представникам ворога, що може призвести до шкоди суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності України. Окрім того, ВС продемонстрував таким правовим висновком здатність «чути» науку, що стало важливим кроком до

синергії науки та судової практики. Така синергія, на наш погляд, забезпечує правову визначеність і стабільність у застосуванні кримінально-правових норм. Окрім того, правовим висновком ВС спрямував і судову практику нижчестоящих інстанцій, забезпечуючи її єдність та стабільність, як того вимагає Закон України «Про судоустрій і статус суддів».

Цими двома прикладами формулювання висновків судом касаційної інстанції продемонстровано дисгармонію (перший приклад) та синергію (другий приклад) судової практики та доктринальних підходів у теорії кримінального права. При цьому, як було показано на конкретних прикладах та підкріплено подальшим розвитком судової практики нижчестоящих інстанцій, правовий висновок ВС, який ґрунтується на доктринальних підходах, демонструючи прагнення використовувати наукові знання під час їх формулювання, дійсно має орієнтуючий характер для судів першої та апеляційної інстанцій в аспекті забезпечення сталості та єдності судової практики, сприяючи й розвитку доктринального знання, яке стосується проблеми, що була вирішена правовим висновком.

Навпаки, якщо правовий висновок ВС не ґрунтується на науковому знанні, а також ігнорує формулювання складу кримінального правопорушення у КК, він не лише створює дисгармонію між кримінально-правовою доктриною та судовою практикою, а й не відіграє основної функції, передбаченої законодавством України – не забезпечує сталості та єдності судової практики.

На підставі наведеного вважаємо за доцільне використовувати у понятійному апараті науки кримінального права такі поняття, як «синергетичний вплив» та «дисгармонійний вплив» правових висновків ВС з урахуванням того, ґрунтуються чи не ґрунтуються такі правові висновки на доктринальних підходах. Зокрема, синергетичний вплив виникає у разі, коли наука і практика «працюють» в одному напрямку: суди спираються на якісні наукові розробки, а науковці адаптують теорію під реальні потреби правосуддя, що зумовлює якісний розвиток кримінального права. Саме ж поняття «синергетичний вплив» правових висновків доцільно використовувати у випадках, коли судова практика та правова доктрина підсилюють одна одну, а спільне застосування наукових підходів та правових висновків допомагає краще вирішити складні питання кримінально-правової кваліфікації. На нашу думку, синергетичний

ефект досягається у разі, коли аргументація у правових висновках ВС узгоджується з принципами кримінального права, науковими підходами, посилюючи правову визначеність кримінально-правових приписів. Дисгармонія між доктриною та практикою особливо помітна при вирішенні окремих кримінально-правових проблем, коли судовий прагматизм переважає над догматичною послідовністю.

Висновки. На прикладах двох правових висновків ВС, які стосуються застосування норм про кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України, було продемонстровано наслідки впливу таких висновків на сталість та єдність судової практики, з урахуванням ними положень кримінально-правової доктрини. На підставі цього аналізу зроблено такі основні висновки.

1. Правові висновки ВС, сформульовані за результатами розгляду в конкретних кримінальних провадженнях, можуть як ґрунтуватися на доктрині кримінального права, так і не враховувати наукових ідей вчених. Правові висновки суду касаційної інстанції для підтвердження їх авторитетності, а також орієнтуючого значення для розвитку судової практики повинні ґрунтуватися на науковій ідеї, яка превалює в науці кримінального права. У зворотному випадку таке орієнтуюче значення правових висновків ВС є сумнівним.

2. Синергія науки та судової практики під час формулювання правових висновків забезпечує правову визначеність і стабільність у застосуванні кримінально-правових норм, єдність та сталість судової практики, сприяє розвитку як доктрини кримінального права, так і судової практики і є орієнтиром для судів нижчестоящих інстанцій, визначаючи чіткі рамки для правової кваліфікації. Синергія науки та судової практики підтверджується, зокрема, підтримкою правового висновку науковцями та активним використанням правового висновку нижчестоящими судами для мотивування прийнятих рішень.

3. Якщо правовий висновок ВС не ґрунтується на науковому знанні, а також ігнорує формулювання складу кримінального правопорушення у КК, то він не лише створює дисгармонію між кримінально-правовою доктриною та судовою практикою, а й не відіграє основної функції, передбаченої законодавством України, – не

забезпечує сталості та єдності судової практики. Про те, що правовий висновок в такому разі «не влучив у десятку», свідчить відсутність підтримки такого висновку науковцями після його ухвалення, а також невикористання або незначне використання такого висновку судами нижчестоящих інстанцій. В такому разі від правового висновку ВС доцільно відступити.

1. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text **2.** Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія / Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ: Юридична думка, 2008. 336 с. **3.** Юзько Т. М., Слугоцька В. М., Швець Л. В. Судова практика та правові позиції Верховного Суду як джерела права в умовах правової невизначеності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Сер. Право. 2025. Вип. 89, ч. 1. С. 454–460. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.65 URL: https://visnyk-jurisuzhnu.com/wp-content/uploads/2025/07/67.pdf **4.** Скрипник Д. О. Теоретичні та практичні аспекти правових позицій Верховного Суду у кримінальному провадженні: дис. … докт. філософії 081 – Право; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса, 2023. 229 с. **5.** Положення про Науково-консультативну раду при Верховному Суді, затверджене постановою Пленуму Верховного Суду від 02.02.2018 № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001780-18#Text **6.** Постанова першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 31.07.2025 у справі № 646/3927/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129342876 **7.** Хавронюк М. Помилки у законах воєнного часу: щодо змін Кримінального кодексу України. URL: https://uplan.org.ua/pomylky-uzakonakh-voiennoho-chasu-shchodo-zmin-kryminalnoho-kodeksu-ukrainy/ **8.** Шлапаченко В. М. Проблемні питання криміналізації пособництва державі-агресору. *Вісник кримінального судочинства.* 2023. № 1-2. С. 164–172. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2023.1-2/164-172 URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/Visnyk_Krim_Sud_1-2_23_231013_avt_2-164-172.pdf **9.** Ландіна А. В. Ознаки суб'єкта як підстава розмежування деяких злочинів проти основ національної безпеки України (за складами, передбаченими ст.ст. 111, 111-1, 111-2 КК України). *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Сер. Право. 2025. Вип. 87, ч. 3. С. 300–305. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.3.45 URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/325248/315234 **10.** Вирок Шевченківського районного суду м. Києва від 23.12.2025 у справі № 761/35070/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132850750 **11.** Постанова Першої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 14.10.2025 у справі № 711/4047/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131320122 **12.** Пономаренко Ю. А. Несанкціоноване поширення

військово значущої інформації: питання кримінально-правової кваліфікації та застосування кримінально-правових засобів. *Право України.* 2022. № 11. С. 100-117. DOI: 10.33498/louu-2022-11-100 URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2022_11-s8.pdf **13.** Мовчан Р. О. Аналіз кримінально-правової новели про несанкціоноване поширення військово значущої інформації (ст. 114-2 Кримінального кодексу України). *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 4. С. 326–330. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/77 URL: https://lsej.org.ua/4_2022/77.pdf **14.** Мовчан Р. О., Марченков Д. С. Державна зрада, «воєнний» колабораціонізм, несанкціоноване поширення військово значущої інформації: проблеми співвідношення й розмежування (на прикладі справи № 202/13808/23). *Вісник Луганського навчально-наукового інституту ім. Е. О. Дідоренка.* 2025. Вип. 1. С. 73–82. DOI 10.32782/2786-9156.109.1.73-82 URL: https://luhbulletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/article/view/276/257 **15.** Мовчан Р. О. Постанова Верховного Суду від 10 грудня 2024 року в справі № 202/13808/23: «скриня Пандори», яку має зачинити законодавець. *Наукова спадщина професора В. Я. Тація і актуальні проблеми кримінального права:* матер. всеукр. наук.-практ. конф., 21 січ. 2025 р. / [редкол. Ю. А. Пономаренко та ін.]. Харків: Право. 2025. С. 272–280.

References

1. Pro sudoustrii i status suddiv: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text **2.** Parkhomenko N. M. Dzherela prava: problemy teorii ta metodolohii: monohrafiia / Instytut derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy. Kyiv: Yurydychna dumka, 2008. 336 s. **3.** Yuzko T. M., Sluhotska V. M., Shvets L. V. Sudova praktyka ta pravovi pozytsii Verkhovnoho Sudu yak dzherela prava v umovakh pravovoi nevyznachenosti. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho Natsionalnoho Universytetu.* Seriia PRAVO. 2025. Vyp. 89: ch. 1. S. 454–460. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.65 URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2025/07/67.pdf **4.** Skrypnyk D. O. Teoretychni ta praktychni aspekty pravovykh pozytsii Verkhovnoho Sudu u kryminalnomu provadzhenni: dys. … d-ra filosofii: 081 – Pravo; Nats. un-t «Odeska yuryd. akademiia». Odesa, 2023. 229 s. **5.** Polozhennia pro Naukovo-konsultatyvnu radu pry Verkhovnomu Sudi, zatverdzhene postanovoiu Plenumu Verkhovnoho Sudu vid 02.02.2018 № 1. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001780-18#Text **6.** Postanova pershoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 31.07.2025 u spravi № 646/3927/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/129342876 **7.** Khavroniuk M. Pomylky u zakonakh voiennoho chasu: shchodo zmin Kryminalnoho kodeksu Ukrainy. URL: https://uplan.org.ua/pomylky-uzakonakh-voiennoho-chasu-shchodo-zmin-kryminalnoho-kodeksu-ukrainy/ 8. Shlapachenko V. M. Problemni pytannia kryminalizatsii posobnytstva derzhavi-ahresoru. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva*. 2023. № 1-2. S. 164–172. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2023.1-2/164-172 URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/Visnyk_

Krim_Sud_1-2_23_231013_avt_2-164-172.pdf **9.** Landina A. V. Oznaky subiekta yak pidstava rozmezhuvannia deiakykh zlochyniv proty osnov natsionalnoi bezpeky Ukrainy (za skladamy, peredbachenymy st.st. 111, 111-1, 111-2 KK Ukrainy). Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia «Pravo». 2025. Vyp. 87: ch. 3. S. 300–305. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.3.45 URL: https://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/325248/315234 **10.** Vyrok Shevchenkivskoho raionnoho sudu m. Kyieva vid 23.12.2025 u spravi № 761/35070/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132850750 **11.** Postanova Pershoi sudovoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 14.10.2025 u spravi № 711/4047/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/131320122 **12.** Ponomarenko Yu. A. Nesanktsionovane poshyrennia viiskovo znachushchoi informatsii: pytannia kryminalno-pravovoi kvadifikatsii ta zastosuvannia kryminalno-pravovykh zasobiv. *Pravo Ukrainy.* 2022. № 11. S. 100-117. DOI: 10.33498/louu-2022-11-100 URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2022_11-s8.pdf **13.** Movchan R. O. Analiz kryminalno-pravovoi novely pro nesanktsionovane poshyrennia viiskovo znachushchoi informatsii (st. 114-2 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy). Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal. 2022. № 4. S. 326–330. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-4/77 URL: https://lsej.org.ua/4_2022/77.pdf **14.** Movchan R. O., Marchenkov D. S. Derzhavna zrada, «voiennyi» kolaboratsionizm, nesanktsionovane poshyrennia viiskovo znachushchoi informatsii: problemy spivvidnoshennia y rozmezhuvannia (na prykladi spravy № 202/13808/23). *Visnyk Luhanskoho navchalno-naukovoho instytutu im. E. O. Didorenka.* 2025. Vyp. 1. S. 73–82. DOI 10.32782/2786-9156.109.1.73-82 URL: https://luhbulletin.dnuvs.ukr.education/index.php/main/article/view/276/257 **15.** Movchan R. O. Postanova Verkhovnoho Sudu vid 10 hrudnia 2024 roku v spravi № 202/13808/23: «skrynia Pandory», yaku maie zachynyty zakonodavets. *Naukova spadshchyna profesora V. Ya. Tatsiia i aktualni problemy kryminalnoho prava*: materialy vseukr. nauk.-prakt. konf., shcho vidbulasia 21 sich. 2025 r. / [redkol. Yu. A. Ponomarenko ta in.]. Kharkiv : Pravo. 2025. S. 272–280.

Fedytnyk Vasyl. **Legal opinions of the supreme court on criminal law: synergy or disharmony with criminal law doctrine**

This paper analyses the legal rulings of the Supreme Court addressing the classification of specific criminal offences against the foundations of Ukraine's national security, in particular treason (Article 111 of the Criminal Code of Ukraine), collaboration (Part 4 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine), aiding an aggressor state (Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine), and the unauthorized dissemination of information of military significance (Article 114-2 of the Criminal Code of Ukraine). These conclusions are used as examples to demonstrate their influence on the development of judicial practice and academic thought. The vector of this influence is taken to be the consideration of the provisions of criminal law scholarship when formulating conclusions. It has been established that where legal conclusions take doctrinal approaches into account, they serve both to ensure the consistency and unity of judicial practice and to advance the science of criminal law. Such conclusions receive support from academics and are used by courts to justify the classification of offences in similar situations. The legal conclusions themselves are a guarantee of legal certainty and the stability of judicial practice. It has been established that legal conclusions which are not based on doctrinal approaches are not used by the courts to justify the classification of offences, do not ensure the consistency and uniformity of judicial practice, and do not contribute to the development of academic knowledge in the field of criminal law. Furthermore, the wording of such legal conclusions generally fails to take into account the wording of the articles of the Criminal Code of Ukraine. It has been concluded that the Supreme Court would be well advised to refrain from using legal conclusions that do not comply with the principles of criminal law in future. The concepts of the 'synergistic effect' and the 'disharmonious effect' of legal conclusions are proposed for use within the conceptual framework of criminal law, as they reflect different vectors of interaction between doctrinal approaches and judicial practice. In particular, a synergistic effect arises when science and practice «work» in the same direction: courts rely on high-quality academic research, whilst academics adapt theory to the practical needs of the justice system, thereby fostering the qualitative development of criminal law.

Key words: legal opinion of the Supreme Court, case law, criminal law doctrine, collaboration, treason, aiding an aggressor state.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 21.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 341.4:343.2:340.12
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-358
ISSN 1563-3349

С. В. ОВЕРЧУК

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА РЕСТИТУЦІЯ ПРАВОПОРЯДКУ В УМОВАХ ПЕРЕХІДНОГО ПРАВОСУДДЯ: АНТИНОМІЯ ЛЕГІТИМНИХ ОЧІКУВАНЬ ТА ІМПЕРАТИВУ ANTI-IMPUNITY

Обґрунтовано концепцію кримінально-правової реституції як інструмента подолання антиномії між принципом правової визначеності та імперативом anti-impunity. Доведено, що втрата територіального контролю утверджує парадигму Sovereignty of Law та вимагає виконання залишкових позитивних зобов'язань держави за стандартом due diligence. Аргументовано деконструкцію очікувань на безкарність, заснованих на актах «законного неправа» (Gesetzliches Unrecht), через пріоритет універсальних імперативів jus cogens. Обґрунтовано телеологічну редукцію інститутів виконання наказу та сімейного привілею задля усунення матеріально-правових бар'єрів юридичної відповідальності. Визначено, що перехід до трансформативної справедливості забезпечує реалізацію права на істину (Right to Truth) та онтологічну реституцію правопорядку. Констатовано, що захист моральної автономії особи (forum internum) є необхідною гарантією неповторення інституціоналізованого насильства та легітимації оновленого правопорядку.

Ключові слова: *перехідне правосуддя, кримінально-правова реституція, практика ЄСПЛ, імператив anti-impunity, злочини jus cogens, право на істину.*

***Overchuk Serhii. C*riminal Law Restitution of the Legal Order in Transitional Justice: Antinomy of Legitimate Expectations and the Anti-impunity Imperative**

The concept of criminal law restitution as a tool for overcoming the antinomy between the principle of legal certainty and the anti-impunity imperative is substantiated. It is proven that the loss of territorial control reinforces the Sovereignty of Law paradigm and requires the fulfillment of the state's residual positive obligations under the due diligence standard. The deconstruction of expectations of impunity based on acts of "statutory lawlessness" (Gesetzliches Unrecht) is argued through the priority of universal jus cogens imperatives. The teleological reduction of the "superior orders" defense and "family privilege" is justified to remove substantive legal barriers to criminal liability. It is determined that the transition to transformative justice ensures the realization of the Right to Truth and the ontological restitution of the legal order. It is established that the protection of an individual's moral autonomy (forum internum) serves as a necessary guarantee of non-repetition of institutionalized violence and the legitimation of the renewed legal order.

Key words: *transitional justice, criminal law restitution, ECtHR case law, anti-impunity imp erative, jus cogens crimes, right to truth.*

© *ОВЕРЧУК Сергій Володимирович* – кандидат юридичних наук, доцент кафедри спеціальних юридичних дисциплін Рівненського інституту Київського університету права НАН України; ORCID: 0009-0008-5315-6072; e-mail: oversergii@gmail.com

Постановка проблеми. У сучасній архітектурі глобального правопорядку та міжнародної кримінальної юстиції постає фундаментальна епістемологічна антиномія між принципом правової визначеності, що ґрунтується на передбачуваності закону та правомірних сподіваннях особи (ст. 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; далі – ЄКПЛ), та імперативним обов'язком держави щодо переслідування (duty to prosecute) за найтяжчі злочини jus cogens. Ця догматична проблема набуває особливої актуальності в умовах перехідного правосуддя, коли постконфліктні суспільства стикаються з наслідками інституціоналізованого насильства, що зумовлює глибоку кризу традиційного територіального формалізму. Окупація чи антиконституційна узурпація влади створює нормативний вакуум та формує видимість легальності, де неправові режими конструюють власні квазіправові системи. Такі утворення позбавлені внутрішньої претензії на правильність і за своєю природою становлять форму втручання, що кваліфікується як екстериторіальний імперіалізм. У системі конвенційної асиметрії обов'язків втрата державою ефективного контролю над територією де-факто не розриває тривалого нормативного зв'язку суверена зі своїми громадянами де-юре. Зіткнення номінальної легальності актів окупаційного режиму із засадничою концепцією Sovereignty of Law вимагає подолання суто формалістського легалізму. Це зумовлює необхідність переосмислення інструментарію кримінальної юстиції як цілісного акту, спрямованого на онтологічну реституцію правопорядку, за якої норми системного неправа визнаються первісно нікчемними.

Стан опрацювання проблематики. Теоретико-методологічне підґрунтя дослідження становлять праці зарубіжних та вітчизня-

них вчених. Філософсько-правовий вимір «законного неправа» та претензію права на правильність крізь призму відомої формули аналізували Г. Радбрух та Р. Алексі. Концептуальні засади Sovereignty of Law та юрисдикційні виклики в умовах окупації вивчали Ф. Дж. Джейкобс, М. Мілановіч та Е. Кріддл. Питання аксіології перехідного правосуддя та трансформативного потенціалу кримінальної юстиції висвітлювали Р. Тейтель, П. Греді та С. Робінс. В українському науковому дискурсі проблеми кримінальної відповідальності в умовах збройного конфлікту ґрунтовно аналізували М. Хавронюк, В. Навроцький та Ю. Баулін. Водночас, попри ці напрацювання, питання реституції правопорядку як інструмента подолання «законного неправа» у світлі останньої практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) залишається теоретично нерозв'язаним. Зокрема, у вітчизняній догматиці бракує цілісного підходу до подолання колізій, що призводять або до de facto амністії за міжнародні злочини, або до необґрунтованої репресії осіб за переконання (civil death).

Мета статті полягає в доктринальному обґрунтуванні концепції кримінально-правової реституції правопорядку в умовах перехідного правосуддя, що через механізми телеологічної редукції та пріоритезацію Right to Truth спрямована на розв'язання антиномії легітимних очікувань та реалізацію імперативу anti-impunity.

Виклад основного матеріалу. Територіальний формалізм та Sovereignty of Law: асиметрія юрисдикційних зобов'язань. Традиційна догматика просторової чинності кримінального закону (ст. 6 КК України) ґрунтується на вестфальській моделі територіального суверенітету, де юрисдикція детермінується монополією держави на інституційний примус. В умовах збройного конфлікту та окупації виникає колізія між визнаним міжнародним правом суверенітетом de jure та втратою ефективного контролю de facto, що спричиняє колапс формалізованої моделі правозастосування. У зонах «обмеженої державності» правовий позитивізм, заснований на жорсткій прив'язці закону до фізичної присутності, зазнає методологічної кризи. Подібна ситуація не означає зникнення держави: територія de jure належить їй, проте її внутрішній суверенітет там de facto стає крихким [1, с. 23]. Як зауважує Е. Кріддл, одностороннє поширення іноземної юрисдикції на

окуповану територію становить акт «екстериторіального імперіалізму», який підпорядковує населення нормам без його суверенної згоди [2, с. 608, 627].

Насадження окупаційних квазіправових систем та створення паралельних каральних органів прямо порушує імперативи міжнародного гуманітарного права. Зокрема, ст. 64 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни 1949 року передбачає збереження чинності місцевого кримінального законодавства та безперервність функціонування легітимних трибуналів [3]. Демонтаж національної судової системи та примусове впровадження державою-агресором власного закону позбавляє такі новоутворення ознак законності. Аргументуючи онтологічну неспроможність подібних структур, гарвардський професор Лон Л. Фуллер зазначає: «Тотальний провал у дотриманні принципів законності не просто призводить до створення поганої системи права; він має наслідком утворення того, що взагалі не можна назвати правовою системою, хіба що в підлесливих вихваляннях підданих, які вже втратили здатність відрізняти правління права від свавільного диктату людської влади» [4, с. 39]. Утворені структури стають інструментами репресій, що лише формують видимість легітимності своїх актів.

Ця позиція знаходить доктринальну підтримку в сталій практиці Страсбурзького суду. Оцінюючи статус квазісудів невизнаних утворень, Суд констатує їх невідповідність конвенційному критерію «суду, встановленого законом» (ECtHR 23 February 2016, Grand Chamber, Mozer v. the Republic of Moldova and Russia, No. 11138/10, § 148). Велика Палата ЄСПЛ також встановила, що системне запровадження законодавства та створення судів держави-агресора є порушенням Європейської конвенції, яка має тлумачитися у світлі норм міжнародного гуманітарного права (ECtHR 25 June 2024, Grand Chamber, Ukraine v. Russia (re Crimea), Nos. 20958/14 and 38334/18, §§ 946, 1019, 1022). Застосування квазісудами власного кримінального закону та його ретроспективне поширення на діяння, вчинені до моменту окупації, визнається грубим порушенням принципу nullum crimen sine lege (ст. 7 ЄКПЛ) (Ukraine v. Russia (re Crimea), § 1272). Будь-які акти таких утворень позбавлені юридичної сили. Юрисдикційна претензія, заснована на застосуванні збройної сили, визначається як абсолютна юридична нікчемність

[5, с. 127–128]. Це виключає виникнення стану res judicata та дію принципу non bis in idem.

На противагу територіальному формалізму, міжнародна догматика зміщується до парадигми нормативної неперервності. Втрата фізичного контролю не розриває правового зв'язку між легітимною державою та її населенням. Відмова від географічного детермінізму свідчить, що суверенна влада не є тотожною виключно інституційній присутності держави. Кримінальний закон зберігає чинність щодо правопорушень, вчинених поза межами фізичної досяжності легітимних органів. Доктринальною основою екстериторіального захисту виступає концепція Sovereignty of Law. У сучасному правопорядку авторитет держави ґрунтується не на здатності силоміць утримувати територію, а на сталості юридичних принципів. Sovereignty of Law передбачає, що засадничі правові цінності підлягають іманентному захисту незалежно від територіальних втрат [6, с. 4–5, 137–138]. Відтак кримінальна юрисдикція трансформується у функціональну модель, яка відображає стабільний нормативний зв'язок замість механічної прив'язки до географічних координат. Юрисдикцію слід розглядати як комплекс прав та обов'язків держави щодо осіб [7, с. 5–6]. Таке розуміння деконструює нелегітимну монополію окупанта на регулювання суспільних відносин.

У світлі конвенційної асиметрії обов'язків втрата ефективного контролю трансформує структуру відповідальності держави-суверена. Наявність титулу на територію зберігає юрисдикцію в розумінні ст. 1 ЄКПЛ, проте вимагає її адаптації до екстраординарних реалій [8, с. 106, 209–222]. Держава об'єктивно втрачає здатність виконувати класичні негативні зобов'язання, оскільки відсутність легітимного апарату примусу унеможливлює безпосереднє припинення порушень. Ця об'єктивна неможливість не скасовує відповідальності легітимної влади. Суверен звільняється від виконання нездійсненних негативних зобов'язань, проте за ним зберігаються залишкові позитивні зобов'язання щодо захисту прав осіб [9, с. 168, 207–209]. Така асиметрія дозволяє зберегти відповідальність держави без покладання на неї нереалістичних очікувань щодо негайного припинення окупаційних практик силовими методами. Обсяг цих позитивних зобов'язань визначається стандартом належної обачності (due diligence), що вимагає використання всіх

доступних механізмів для мінімізації наслідків агресії. Держава несе відповідальність за порушення прав внаслідок бездіяльності лише за умови обізнаності про ризики та наявності практичної можливості вжити превентивних (захисних) заходів, проте ухиляється від їх реалізації [10, с. 23].

Підсумовуючи, слід констатувати: обов'язок держави щодо реституції правопорядку не зникає з втратою фізичного контролю над територіями. Зіткнення номінальної легальності окупанта із засадничою концепцією Sovereignty of Law підтверджує первісну юридичну нікчемність квазіправових систем. Будь-які очікування на стабільність окупаційного режиму чи гарантовану ним безкарність є юридично неспроможними перед обличчям суверенітету права. Перехід до доктрини залишкових позитивних зобов'язань озброює національну юстицію концептуальним механізмом для деконструкції очікувань на безкарність, утверджуючи пріоритет субстантивної справедливості.

Gesetzliches Unrecht та об'єктивізація передбачуваності: матеріально-правові межі лояльності. Фундаментальний принцип nullum crimen sine lege (ст. 7 ЄКПЛ) традиційно виконує функцію базової гарантії від ретроактивного та свавільного переслідування. Проте в умовах перехідного правосуддя формалістське тлумачення цього принципу часто використовується представниками репресивних режимів для конструювання видимості правової визначеності та уникнення відповідальності за масові звірства. Цей доктринальний конфлікт вимагає переосмислення легалізму, оскільки абсолютизація позитивного закону, що санкціонує інституціоналізоване насильство, руйнує сутність правопорядку. Коли нормативні акти держави свідомо заперечують основоположні права людини та принцип рівності, вони втрачають онтологічну претензію на правильність і деградують до стану «законного неправа» (Gesetzliches Unrecht) [11, с. 107–108].

Констатація факту існування неправового середовища зумовлює перегляд критеріїв передбачуваності кримінального закону. В станах правової невизначеності, породжених функціонуванням авторитарних систем, межа передбачуваності зміщується з національних нормативних актів на універсальні імперативи міжнародного кримінального права. Європейський суд підтвердив цей вектор, встановивши, що державна практика, яка грубо пору-

шує право на життя, не може охоплюватися захистом ст. 7 ЄКПЛ (ECtHR 22 March 2001, Grand Chamber, Streletz, Kessler and Krenz v. Germany, Nos. 34044/96, 35532/97 and 44801/98, § 87). Особа не має легітимних очікувань щодо безкарності за діяння, які, попри їхню формальну відповідність позитивному законодавству, становлять злочини відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями.

Зазначений доктринальний зсув зумовлює ерозію парадигми безумовної покори, яка тривалий час слугувала інструментом захисту для виконавців злочинних наказів. Ст. 41 КК України визначає виконання наказу або розпорядження як обставину, що виключає кримінальну протиправність, акцентуючи увагу на суб'єктивному усвідомленні особою незаконності розпорядження. В умовах перехідного правосуддя така конструкція створює нормативну колізію, оскільки вимагає процесуального доведення складного інтелектуально-вольового стану особи в момент вчинення системних міжнародних злочинів. Орієнтація виключно на суб'єктивний фактор сприйняття формує передумови для уникнення відповідальності за імплементацію політики державного терору. В цьому контексті визначальною є позиція професорки Еліс ван Слідрегт: «Єдиними справді міжнародними теоріями кримінальної відповідальності, тобто такими, що не мають національного походження, є відповідальність командира та захист через виконання наказу начальника» [12, c. vii].

Подолання цієї колізії лежить у площині застосування об'єктивного стандарту «цивілізованої свідомості», що заміщує модель ієрархічної підпорядкованості деліберативним судженням. Згідно з цим стандартом обов'язок особи розпізнати явну злочинність наказу є об'єктивованим і не залежить від її індивідуальної правової експертизи. Радикальна антигуманність наказів про вчинення геноциду чи воєнних злочинів робить їхню протиправність самозрозумілою, що нормативно виключає можливість виконавця апелювати до службової субординації [13, c. 379, 384]. Вимога моральної автономії превалює над дисципліною, якщо зміст наказу спрямований на знищення фундаментальних правових благ. Страсбурзький суд обґрунтував, що жоден правопорядок не має права вимагати абсолютної, некритичної покори наказам, виконання яких грубо порушує міжнародно визнані права людини (ECtHR 22 March 2001, Grand Chamber, K.-H.W. v. Germany, No. 37201/97, §§ 75–76). Здатність до критичної етичної рефлексії є обов'язком комбатанта, а виконання явно злочинного розпорядження кваліфікується як усвідомлена співучасть у міжнародному злочині, де посилання на службову лояльність є юридично нікчемним.

Деконструкція абсолютизованої лояльності вимагає застосування методу телеологічної редукції також і до інституту «сімейного привілею». Відповідно до ч. 2 ст. 396 КК України близькі родичі не підлягають відповідальності за заздалегідь не обіцяне приховування тяжкого чи особливо тяжкого злочину. Проте трансформація пасивного конституційного права на мовчання у матеріально-правову преференцію на активне приховування злочинів jus cogens генерує нездоланну правову деформацію. У справах про міжнародні злочини така конструкція санкціонує деструкцію доказової бази під прикриттям приватної солідарності. Толерування державою активного перешкоджання правосуддю з боку родичів воєнних злочинців перетворює гарантії приватності на легітимізовану de facto амністію. В умовах дії позитивних зобов'язань за статтями 2 та 3 ЄКПЛ держава зобов'язана забезпечити ефективне розслідування масових звірств. Родинна солідарність не може виступати беззастережним дозволом на знищення доказів катувань чи позасудових страт.

Концепція «матеріально-правової межі лояльності» постулює, що приватні інтереси не є абсолютним благом і повинні бути обмежені там, де їхня реалізація паралізує переслідування за посягання на основи міжнародного правопорядку. Догматичне обґрунтування цього обмеження базується на ієрархічній перевазі імперативних норм міжнародного права. Оскільки норми jus cogens, що забороняють найтяжчі міжнародні злочини, займають найвищий щабель у нормативній ієрархії, вони наділені абсолютною юридичною силою і нівелюють дію субстантивних привілеїв чи імунітетів (зокрема імунітету ratione materiae), що стоять на заваді притягненню винних до відповідальності [14, c. 405–406]. У цій ціннісній парадигмі Right to Truth, яким наділені жертви інституціоналізованого насильства, має пріоритет над мотивами міжособистісної лояльності та приватними сімейними зв'язками [15, c. 698–699]. Відтак будь-яка внутрішньодержавна норма, що інституціоналізує імунітет за сприяння пособникам міжнародних злочинців, остаточно втрачає свою юридичну легітимність.

Узагальнення наведених догматичних трансформацій дозволяє стверджувати, що формула Радбруха функціонує як універсальний методологічний критерій у системі перехідного правосуддя. Вона нівелює будь-які легітимні очікування на безкарність, якщо вони ґрунтуються на нормативних актах чи наказах, котрі грубо заперечують фундаментальні права людини. Правовий порядок, який толерує масові звірства, втрачає свою сутнісну природу, а особи, які покладаються на його легальність, не можуть розраховувати на захист принципу правової визначеності перед універсальним правосуддям. Отже, кримінально-правова реституція правопорядку вимагає деконструкції формалістських бар'єрів. Будь-яка лояльність – чи то службова покора злочинним розпорядженням режиму, чи то родинна солідарність у приховуванні масових звірств – поступається імперативу anti-impunity. Обов'язок держави переслідувати винних (duty to prosecute) за злочини jus cogens превалює над локальними імунітетами, забезпечуючи повернення перехідного суспільства до стану субстантивного верховенства права та невідворотності покарання.

Трансформативна справедливість та Right to Truth: онтологічна реституція правопорядку. В сучасній теорії перехідного правосуддя зміщується аксіологічна парадигма кримінального права: монополія держави на покарання поступається правам жертв інституціоналізованого насильства. Традиційні підходи, орієнтовані на збереження політичного консенсусу чи стабільність неправових станів, деконструюються через пріоритет субстантивної справедливості (substantive justice). Як обґрунтовує Р. Тейтель, у транзитивних суспільствах кримінальне правосуддя виконує конструктивістську функцію, де розслідування системних злочинів минулого стає невід'ємним елементом формування нової демократичної ідентичності та дистанціювання від попереднього репресивного режиму [16, с. 6–7, 49]. Захист прав особи набуває визначального значення для відновлення легітимності владних інститутів.

Відповідно до цього парадигмального зсуву обов'язок держави переслідувати винних (duty to prosecute) стає необхідним інструментом реалізації права на істину (Right to Truth). Європейський суд констатує, що право жертв і суспільства знати об'єктивні обставини серйозних порушень основоположних прав людини (зокрема, за ст. 2 та 3 ЄКПЛ) має пріоритет над політичними міркуваннями, строками давності чи актами амністії (ECtHR 17 September 2014, Grand Chamber, Mocanu and Others v. Romania, Nos. 10865/09, 45886/07 and 32431/08, §§ 288, 326). Забезпечення цього права вимагає належної правової відповіді на дискримінаційне насильство, де застосування неспівмірно м'яких санкцій чи формальних процедур генерує відчуття безкарності та руйнує довіру до правосуддя (ECtHR 14 January 2021, Sabalić v. Croatia, No. 50231/13, §§ 97–98, 111). Це повністю узгоджується з позицією професорки Д. Ф. Орентліхер, яка застерігає від політико-правових компромісів: «Вимога міжнародного права щодо покарання за жахливі злочини забезпечує найпотужніший захист від безкарності. Однак, якщо ми дозволимо маніпулювати цим правом на національному рівні, ті, хто бореться за справедливість, втратять свій найважливіший інструмент» [17, с. 22].

Зазначений аксіологічний імператив вимагає переосмислення меж легітимного державного примусу у сфері прав людини. Реституція правопорядку передбачає інтеграцію захисту внутрішнього світу особи (forum internum) у площину кримінальної догматики. Ст. 9 ЄКПЛ гарантує недоторканність свободи думки та совісті, обмежуючи втручання в ідейні чи світоглядні переконання особи. У ситуації, коли юридичний обов'язок вступає у непереборний конфлікт із сумлінням, примус до його виконання становить форму морального насильства, неприпустимого в демократичному суспільстві (ECtHR 7 July 2011, Grand Chamber, Bayatyan v. Armenia, No. 23459/03, § 110). Відповідно до ч. 4 ст. 35 Конституції України військовий обов'язок, що суперечить релігійним переконанням громадянина, має бути замінений альтернативною (невійськовою) службою. Відсутність адміністративного механізму реалізації цього права в умовах збройного конфлікту створює регуляторну лакуну, проте не скасовує суб'єктивного права особи. Держава не має правових підстав використовувати кримінальну репресію як засіб компенсації власної неспроможності запровадити об'єктивний тест на щирість переконань (sincerity test).

Застосування кримінального покарання до осіб, які зберігають моральну автономію та відмовляються діяти всупереч імперативам власної совісті, формує феномен «громадянської смерті» (civil death). Систематичне переслідування за відмову, зумовлену незмінними переконаннями, набуває ознак поводження, що прини-

жує людську гідність (ст. 3 ЄКПЛ). У транзитивному суспільстві, що прагне утвердити субстантивне верховенство права, репресія за дотримання особою мирних світоглядних установок є юридичною аномалією, яка суперечить суті правопорядку та руйнує етичну цілісність суб'єкта. Вирішення зазначених колізій потребує системного переходу від обмеженої ретрибутивної моделі до парадигми трансформативної справедливості (Transformative Justice). У класичній системі координат кримінальна юстиція фокусується переважно на індивідуальній відплаті та ізоляції особи. Проте у періоди радикальних суспільних зрушень чи подолання наслідків окупації суто каральний підхід виявляється інструментально обмеженим, оскільки не усуває структурних чинників конфлікту.

Концепція Transformative Justice зміщує акцент на зміну владних відносин, подолання інституціоналізованої нерівності та забезпечення суб'єктності постраждалих у процесі соціального відновлення [18, с. 339–340, 346]. У межах цієї парадигми покарання за посягання на імперативні норми jus cogens набуває якісно нового онтологічного виміру. Переслідування за найтяжчі міжнародні злочини перестає бути механічним актом примусу, еволюціонуючи в інструмент структурного очищення суспільства. Таке правосуддя відновлює систему соціальних координат, позбавляє легітимності інститути «законного неправа» та демонструє розрив із злочинними практиками окупаційних чи авторитарних адміністрацій. Це дозволяє не лише забезпечити відповідальність конкретних осіб, а й ініціювати перетворення, необхідні для запобігання рецидивам масового насильства у майбутньому.

Отже, кримінально-правова реституція в умовах перехідного правосуддя виступає актом відновлення концепції Sovereignty of Law. Транзитивні суспільства, імплементуючи стандарти міжнародного кримінального права у національну догматику, долають обмеженість позитивістського легалізму та відкидають ілюзорні очікування на безкарність, ґрунтовані на дефектних нормах минулого. Утвердження права на істину та забезпечення невідворотності відповідальності за злочини проти основ людського співіснування стає необхідною передумовою легітимації оновленого правопорядку. Відмова від релятивізму засвідчує спроможність держави утверджувати верховенство права навіть у складних умовах соціально-політичної трансформації. У цьому функціональному

вимірі покарання переростає межі простої відплати, виступаючи надійним механізмом забезпечення гарантій неповторення (non-repetition) інституціоналізованого насильства. Дезавуюючи неправові акти та визнаючи нікчемність квазізаконних наказів і політичних амністій за масові звірства, держава через кримінальне судочинство здійснює повернення до суверенного стану права. Стале утвердження універсальних стандартів стає платформою, на якій формується демократична ідентичність. Лише через комплексну реституцію справедливості транзитивне суспільство здатне деконструювати травми минулого і гарантувати стабільний розвиток, ґрунтований на повазі до невід'ємних прав людини.

Висновки. Епоха територіального та законодавчого формалізму, ґрунтована на вестфальській догматиці, вичерпала свій регулятивний потенціал. В умовах системного неправа юрисдикція легітимної держави трансформується з географічної монополії на примус у парадигму суверенітету права (Sovereignty of Law). Будь-які претензії агресора на правотворчість чи здійснення квазіправосуддя кваліфікуються як екстериторіальний імперіалізм, що зумовлює стан деривативної нелегітимності (nullity) відповідних владних інституцій. Втрата територіального контролю de facto не розриває нормативного зв'язку між державою та особою, а створює ситуацію конвенційної асиметрії обов'язків. За такої асиметрії суверен звільняється від виконання неможливих негативних зобов'язань, проте зберігає визначальний пріоритет залишкових позитивних зобов'язань щодо кримінального переслідування, реалізація яких вимірюється стандартом належної обачності (due diligence) та вимагає адаптації кримінальної юстиції до реалій збройного конфлікту.

Аргументація, вибудована на формалістському тлумаченні принципу правової визначеності як гарантії від переслідування за масові звірства, підлягає концептуальній деконструкції. Сподівання на безкарність, засновані на нормативних дефектах репресивних систем чи окупаційному законодавстві, яке набуває ознак «законного неправа» (Gesetzliches Unrecht), не підлягають захисту в межах автономного тлумачення ст. 7 ЄКПЛ. Нормативні акти та державна практика, що заперечують людську гідність та принцип рівності, позбавлені внутрішньої претензії на правильність. Унаслідок дії формули Радбруха межа передбачуваності (foreseeability)

кримінального закону для виконавців системних злочинів jus cogens зміщується з локального неправа на універсальні імперативи міжнародного правосуддя. Суб'єктивне покладання особи на легальність актів відверто злочинних режимів перетворює її правомірні сподівання на юридичну фікцію, що нівелюється вимогами субстантивної справедливості.

Зазначений доктринальний зсув зумовлює встановлення критерію матеріально-правової межі лояльності, що демаркує межі допустимої службової субординації та родинної солідарності. Жоден внутрішньодержавний імунітет, розпорядження чи інститут захисту сімейних зв'язків не може функціонувати як інструмент уникнення відповідальності для осіб, причетних до планування, виконання чи сприяння у вчиненні міжнародних злочинів. Толерування державою приховування таких діянь під прикриттям права на мовчання або виправдання насильства некритичною покорою формує правову деформацію, що становить de facto амністію для воєнних злочинців. Відповідно національні інститути виконання наказу та сімейного привілею потребують нормативного обмеження через телеологічну редукцію обсягу відповідних норм. Ієрархічний пріоритет імперативних норм міжнародного права вимагає субординації внутрішніх привілеїв доктрині anti-impunity, що виключає можливість конструювання бар'єрів юридичної відповідальності.

В умовах перехідного періоду кримінальне правосуддя еволюціонує за межі обмеженої ретрибутивної парадигми, набуваючи природи трансформативної справедливості (Transformative Justice). Покарання стає актом структурного відновлення правопорядку та визначальним механізмом реалізації права на істину (Right to Truth) для жертв і суспільства, маючи пріоритет над політичними компромісами. Водночас застосування репресивних інструментів до осіб, які зберігають моральну автономію у сфері абсолютних прав, продукує деструктивний феномен «громадянської смерті» (civil death), несумісний із верховенством права. За таких умов онтологічна реституція через механізми кримінального судочинства постає дієвим засобом повернення транзитивного суспільства до стану субстантивного права. Дезавуюючи інститути «законного неправа», кримінально-правова реституція виступає гарантією неповторення (non-repetition) інституціоналізованого зла та утверджує суверенітет універсальних людських цінностей.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні прикладних механізмів імплементації парадигми Transformative Justice та забезпеченні нормативної конвергенції національних кримінально-правових інститутів із глобальним імперативом anti-impunity за злочини jus cogens.

1. Krieger H., Baade B., Mührel L. Introduction: International Humanitarian Law and Areas of Limited Statehood. International Humanitarian Law in Areas of Limited Statehood / ed. by B. Baade, L. Mührel, A. O. Petrov. Baden-Baden: Nomos, 2018. P. 21–39. DOI: https://doi.org/10.5771/9783845289557-21 **2.** Criddle E. J. Extraterritoriality's Empire: How Self-Determination Limits Extraterritorial Lawmaking. *American Journal of International Law.* 2024. Vol. 118, Issue 4. P. 607–658. DOI: https://doi.org/10.1017/ajil.2024.33 **3.** Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (Fourth Geneva Convention) of 12 Aug. 1949. Refworld : website. URL: https://www.refworld.org/legal/agreements/icrc/1949/en/32227 **4.** Fuller L. L. The Morality of Law. Rev. ed. New Haven: Yale University Press, 1969. 262 p. **5.** Grant T. D. Aggression against Ukraine: Territory, Responsibility, and International Law. New York: Palgrave Macmillan, 2015. 298 p. **6.** Jacobs F. G. The Sovereignty of Law: The European Way. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. 163 p. **7.** Ryngaert C. Jurisdiction in International Law. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2015. 320 p. **8.** Milanovic M. Extraterritorial Application of Human Rights Treaties: Law, Principles, and Policy. Oxford: Oxford University Press, 2011. 306 p. DOI: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199696208.001.0001 **9.** Mallory C. Human Rights Imperialists: The Extraterritorial Application of the European Convention on Human Rights. Oxford: Hart Publishing, 2020. 238 p. DOI: https://doi.org/10.5040/9781509914760 **10.** Stoyanova V. Positive Obligations under the European Convention on Human Rights: Within and Beyond Boundaries. Oxford: Oxford University Press, 2023. 320 p. DOI: https://doi.org/10.1093/oso/9780192888044.001.0001 **11**. Radbruch G. Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht. Süddeutsche Juristen-Zeitung. 1946. Jg. 1, Nr. 5. S. 105–108. URL: https://www.jstor.org/stable/20800812 **12.** Sliedregt E. van. Individual Criminal Responsibility in International Law. Oxford: Oxford University Press, 2012. 360 p. DOI: https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199560363.001.0001 **13.** Ambos K. Treatise on International Criminal Law. Volume I: Foundations and General Part. Oxford: Oxford University Press, 2013. 468 p. **14.** Pedretti R. Immunity of Heads of State and State Officials for International Crimes. Leiden: Brill Nijhoff, 2015. 493 p. **15.** Sadat L. N. A Contextual and Historical Analysis of the International Law Commission's 2017 Draft Articles for a New Global Treaty on Crimes Against Humanity. *Journal of International Criminal Justice.* 2018. Vol. 16, Issue 4. P. 683–704. DOI: https://doi.org/10.1093/jicj/mqy039 **16.** Teitel R. G. Transitional Justice.

Oxford : Oxford University Press, 2000. 304 p. **17.** Orentlicher D. F. 'Settling Accounts' Revisited: Reconciling Global Norms with Local Agency. International Journal of Transitional Justice. 2007. Vol. 1, Issue 1. P. 10–22. DOI: https://doi.org/10.1093/ijtj/ijm010 **18.** Gready P., Robins S. From Transitional to Transformative Justice: A New Agenda for Practice. *International Journal of Transitional Justice.* 2014. Vol. 8, Issue 3. P. 339–361. DOI: https://doi.org/10.1093/ijtj/iju013

Overchuk Serhii. **Criminal Law Restitution of the Legal Order in Transitional Justice: Antinomy of Legitimate Expectations and the Anti-impunity Imperative**

The article substantiates the doctrine of criminal law restitution of the legal order as an intellectual toolkit for overcoming the epistemological antinomy between the principle of legal certainty and the anti-impunity imperative. It is proven that the crisis of territorial formalism in conditions of armed aggression and occupation necessitates a transition from the geographical model of sovereignty to the multi-dimensional paradigm of the Sovereignty of Law. Within this paradigm, any claims of the aggressor to exercise justice produce a state of derivative illegitimacy (nullity), which precludes the emergence of res judicata and blocks the application of the non bis in idem principle. It is established that the loss of territorial control determines a conventional asymmetry of obligations: the sovereign is exempt from performing impossible negative obligations but retains the priority of residual positive obligations regarding criminal prosecution, the implementation of which is measured by the strict standard of due diligence.

The deconstruction of formalist expectations of impunity, based on legislative acts that acquire the features of "statutory lawlessness" (Gesetzliches Unrecht), is argued. Through the implementation of the Radbruch Formula and the autonomous interpretation of Article 7 of the ECHR, it is substantiated that the threshold of foreseeability of criminal law for jus cogens crimes inevitably shifts from local normative acts to the universal imperatives of international justice. It is proven that an individual's subjective reliance on the legality of the acts of overtly criminal regimes transforms their legitimate expectations into a legal fiction, which is nullified by the requirements of substantive justice.

The concept of the "substantive legal limit of loyalty" is formulated, demarcating the absolute boundaries of permissible superior orders and family solidarity. The necessity of the teleological reduction of the "superior orders" defense and the "family privilege" is proven to remove substantive legal barriers to criminal liability. It is established that the hierarchical priority of imperative norms of international law requires the subordination of any intra-state privileges to the anti-impunity doctrine, which excludes the possibility of constructing substantive or procedural obstacles to the punishment of the perpetrators.

It is determined that within the coordinate system of transitional justice, criminal justice evolves from a restrictive retributive model to the paradigm of Transformative Justice. In this dimension, punishment is transformed into a tool for the ontological restitution of the legal order and a mechanism for the direct realization of the Right to Truth for victims of violence and society as a whole. It is established that the application of repressive instruments to individuals who retain their moral autonomy in the sphere of absolute rights (forum internum) generates the destructive phenomenon of "civil death," which is incompatible with the rule of law. It is concluded that by disavowing the institutions of "statutory lawlessness," criminal law restitution serves as the ultimate guarantee of non-repetition of institutionalized violence and asserts the sovereignty of universal values on the basis of the substantive rule of law.

Key words: transitional justice, criminal law restitution, ECtHR case law, anti-impunity imperative, jus cogens crimes, right to truth.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 10.04.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 18.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 343.32
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-374
ISSN 1563-3349

В. В. АНІЩУК

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ ЯК ОБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Встановлено співвідношення понять «національна безпека», «державна безпека», «воєнна безпека», «громадська безпека та порядок» на нормативному рівн, зміст яких частково збігається. Показано, що поняття «національна безпека» є загальним поняттям, компонентами якої є державна, воєнна безпека, громадська безпека та порядок. Обгрунтовано, що національна та воєнна безпека як самостійні об'єкти кримінально-правової охорони повинні виступати розмежувальними ознаками між суміжними складами кримінальних правопорушень. Установлено, що таке розмежування ускладнене щодо суміжних складів кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 111-1 та 436-2 КК України. Запропоновано залишити у КК назву розділу I Особливої частини (з певними коригуваннями) «Кримінальні правопорушення проти національної безпеки України».

Ключові слова: *національна безпека України, воєнна безпека України, державна безпека України, об'єкт кримінально-правової охорони, кримінальна відповідальність, судова практика, кримінальне правопорушення.*

Anishchuk Viktoriia. **Ukraine's national security as a subject of criminal law protection: statement of the problem**

This article examines the issue of Ukraine's national security as an object of protection under criminal law. It has been established that, at the legislative level, the concepts of «national security», «state security», «military security» and «public safety and order» are terms whose meanings partially overlap. It has been established that the concept of 'national security' is a general concept, the components of which are state security, military security, public safety and order. It has been noted that national and military security, as independent objects of criminal law protection, should serve as distinguishing features between related elements of criminal offences. It has been established that such a distinction is difficult to make with regard to related elements of criminal offences provided for in Part 1 of Articles 111-1 and 436-2 of the Criminal Code of Ukraine. It is proposed to retain in the Criminal Code the title of Section I of the Special Part of this Code (with certain amendments), namely «Criminal offences against the national security of Ukraine».

Key words: *Ukraine's national security, Ukraine's military security, Ukraine's state security, subject matter of criminal law protection, criminal liability, case law, criminal offence.*

© *АНІЩУК Вікторія Василівна* – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри права Луцького національного технічного університету; ORCID: 0000-0002-9854-4932; e-mail: v.anishchuk@lutsk-ntu.com.ua

Вступ. Кримінально-правове забезпечення охорони національної безпеки України набуло неабиякого значення починаючи з 2014 року, коли фактично почалася російсько-українська війна спочатку в гібридному форматі, а у 2022 році – переросла у повномасштабне вторгнення російської федерації (далі – рф) в Україну. Ця війна поставила під загрозу державний суверенітет, територіальну цілісність та недоторканність нашої держави, а також продемонструвала вразливість основних прав та свобод. А тому належне кримінально-правове забезпечення охорони національної безпеки України є важливим аспектом на шляху до встановлення справедливого миру та покарання винуватих. Відповідно потребують додаткового вивчення проблеми, пов'язані з усіма аспектами такого кримінально-правового забезпечення охорони, зокрема з'ясування того, що слід розуміти під національною безпекою України.

Огляд джерел. У науковій літературі проблема кримінально-правової характеристики національної безпеки як об'єкта кримінально-правової охорони вивчалася у працях О. Ф. Бантишева, О. О. Дудорова, З. А. Загиней-Заболотенко, Р. О. Мовчана, В. О. Навроцького, М. А. Рубащенка, Є. О. Письменського, М. І. Хавронюка, Р. Л. Чорного, О. А. Чувакова, О. В. Шамари та інших дослідників. Водночас, з огляду на серйозний характер новітньої загрози національній безпеці України, не втрачає актуальності дослідження проблеми розуміння національної безпеки України як об'єкта кримінально-правової охорони.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, кримінальні правопорушення, передбачені розділом I Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) посягають, як випливає з його назви, на основи національної безпеки України. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» самостійними явищами визначено воєнну безпеку, громадську безпеку і порядок, державну безпеку та національну безпеку України [1].

Як вбачається з нормативних дефініцій, *воєнна безпека* – це захищеність держави від воєнних загроз, таких, як військова агресія, що спричиняє загрозу суверенітету і територіальній цілісності країни. Вона є складовою національної безпеки України, яка конкретно фокусується на питаннях воєнних викликів. *Державна безпека* – це більш широке поняття, яке включає захист не тільки від воєнних, а й невоєнних загроз (наприклад, економічних чи політичних). Вона також є складовою національної безпеки України, оскільки зосереджена на збереженні цілісності держави через захист від усіх можливих загроз, що виникають не лише через військові конфлікти, а й через економічні, соціальні чи політичні виклики. *Громадська безпека та порядок* забезпечують захищеність прав і свобод громадян, а також підтримання правопорядку в суспільстві, що є важливою складовою як національної безпеки України, так і державної безпеки, оскільки йдеться про внутрішні загрози та стабільність на рівні громадян. *Національна безпека України* – це загальний термін, який об'єднує всі аспекти захисту країни від загроз, включаючи воєнну, державну й громадську безпеку та порядок. Вона охоплює всі життєво важливі інтереси держави та суспільства. Таким чином, у законодавстві України *національна безпека України* є найбільш широким поняттям і включає в себе як воєнну безпеку, так і державну безпеку, а також громадську безпеку та порядок, які взаємно доповнюють один одного під час кримінально-правового забезпечення охорони національної безпеки України.

Схожий підхід демонструють і науковці. На думку Р. М. Скриньковського, «воєнна безпека є важливою складовою частиною (компонентом) національної безпеки, яка залежить від комплексного поєднання різних факторів: політичних, економічних, ідеологічних, дипломатичних, морально-психологічних та, власне, воєнних аспектів» [2, с. 46].

Водночас у світлі воєнних загроз сучасності досить часто на доктринальному рівні національна безпека асоціюється з воєнною безпекою, а зміст поняття «національна безпека» тлумачиться крізь призму воєнної. На думку П. П. Богуцького, «актуалізація проблем воєнної безпеки як національної безпеки має тенденцію до посилення в сучасному світі, де відносини характеризуються етатистським егоцентризмом тих держав, які визначають світовий

правопорядок. Варто погодитися з тим, що перспектива вирішення проблем національної безпеки дедалі більше залежатиме від можливості держави протистояти воєнним загрозам, які виникатимуть не лише й не стільки через розбіжності зовнішньополітичних інтересів, а й через відверте бажання в геополітичному баченні світового порядку вирішити проблеми за рахунок держав, менш захищених від загроз національній безпеці» [3, с. 297].

Незважаючи на відчутну тенденцію до асоціації національної безпеки з воєнною безпекою, особливо в умовах глобальних геополітичних змін та зростаючих воєнних загроз, ці поняття залишаються окремими за змістом та обсягом. Стратегія воєнної безпеки зосереджена передусім на захисті держави від безпосередніх воєнних загроз, що вимагає мобілізації військових сил держави, людських ресурсів, технічних засобів та стратегічних планів. Воєнна безпека є необхідною для забезпечення територіальної цілісності, захисту населення та відсічі зовнішнім загрозам. Однак національна безпека включає не лише ці елементи, а й охоплює більш глибокі аспекти, що стосуються внутрішньої стабільності, економічної, екологічної, інформаційної безпеки, а також забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

Захищати національні інтереси можна не лише за допомогою військових засобів, а й шляхом стабілізації економічної ситуації, зміцнення демократичних інститутів, захисту від кіберзагроз, протидії внутрішнім конфліктам, забезпеченням соціальної справедливості, тощо. Наприклад, в умовах глобалізації і швидкої технологічної еволюції загрози національній безпеці можуть виникати з боку інформаційних війн, кібератак, або навіть через економічні маніпуляції та політичні впливи з боку інших держав чи транснаціональних корпорацій. Громадяни нашої держави є свідками саме таких загроз, які, починаючи з 2014 року, були тими першими сигналами до початку повномасштабної російсько-української війни у 2022 році.

Тому, на нашу думку, хоча воєнна безпека є, безсумнівно, важливою складовою національної безпеки, ототожнення цих понять не відображає всієї складності та багатогранності самого поняття «національна безпека». Національна безпека як правовий концепт потребує комплексного підходу, який враховує не лише зовнішні воєнні загрози, а й усі інші фактори, що можуть впливати на ста-

більність і розвиток держави в глобальному та внутрішньому контекстах. І хоча сучасні виклики часто змушують акцентувати увагу на воєнній безпеці в контексті національної безпеки, проте ці два поняття та явища не повинні ототожнюватися, оскільки кожне з них має свою специфіку та сферу застосування.

Розмежування окремих складів кримінальних правопорушень – посягання на національну або воєнну безпеку мало б здійснюватися за такою ознакою, як об'єкт кримінально-правової охорони. Водночас в окремих випадках таке розмежування є утрудненим з огляду на невизначеність статей Особливої частини КК України. Передусім йдеться про розмежування такої форми колаборційної діяльності, як публічне заперечення громадянином України здійснення рф збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України (ч. 1 ст. 111-1 КК України) та такої форми вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 436-2 КК України, як виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії рф проти України, розпочатої у 2014 році, у тому числі шляхом представлення збройної агресії рф проти України як внутрішнього громадянського конфлікту, виправдовування, визнання правомірною, заперечення тимчасової окупації частини території України. Перше кримінальне правопорушення посягає на основи національної безпеки України, а друге – на воєнну безпеку. Адже розділ XX Особливої частини КК України, в якому передбачена кримінальна відповідальність за ст. 436-2 КК, має назву «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». Про співвідношення цього об'єкта кримінально-правової безпеки з поняттям «воєнна безпека» не є однозначно вирішеним у теорії кримінального права та потребує самостійного дослідження.

Аналіз судових рішень за ч. 1 ст. 111-1 та ст. 436-2 КК України дозволяє дійти висновку, що у судовій практиці вказані склади кримінальних правопорушень практично не відрізняються, а фактичний склад вчинених правопорушень є практично тотожним. Проте звинувачувати судову практику у відсутності розмежування між указаними складами кримінальних правопорушень не можна. Адже суди в цьому випадку є заручниками законодавчої помилки, яка закралася під час доповнення КК України як ч. 1 ст. 111-1, так і ст. 436-2, коли фактично тотожні діяння були передбачені в

різних статтях Особливої частини КК України. Тому вважаємо за доцільне усунути таку помилку, виключивши або ч. 1 ст.111-1, або ст. 436-2 цього Кодексу.

Стосовно державної безпеки як компонента національної безпеки науковці також здебільшого вважають, що ці поняття співвідносяться як ціле та частина [4, с. 47; 5, с. 18]. У теорії кримінального права науковці, вочевидь, керуючись приматом державної безпеки над національною, пропонують змінити назву розділу I Особливої частини КК України з «Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України» на «Кримінальні правопорушення проти держави». Окремі науковці критикують назву розділу I Особливої частини КК України, а саме вживання у ній терміна «основи», а також вказівку на національну безпеку. На думку О. Кваші, «ухваленням у 2001 р. чинного КК України відбулася підміна понять «державна безпека» і «національна безпека». Для чіткого розмежування понять національної і державної безпеки в контексті визначення родового об'єкта аналізованого розділу пропонуємо відмовитися від терміна «безпека». Поділяємо позицію вітчизняних учених, що поняття «безпека» фактично набуло значення філософської категорії, оскільки воно охоплює всі аспекти життєдіяльності особи, суспільства і держави, а також безпосередньо відіграє в ній визначальну роль» [6, с. 33].

Попри авторитетність такого підходу в науці кримінального права маємо іншу точку зору з цих питань. З огляду на сучасну наукову дискусію щодо співвідношення понять «національна безпека» та «державна безпека», є кілька важливих аргументів, чому не можемо підтримати наукову ідею О. О. Кваші.

По-перше, відповідні поняття мають різні акценти та обсяги захисту і охорони. Важливо підкреслити, що національна безпека та державна безпека відрізняються за своїм змістом і охоплюють різні аспекти життєдіяльності держави. Державна безпека фокусується на захисті від загроз, що стосуються суверенітету і територіальної цілісності держави, тоді як національна безпека є більш комплексною і охоплює захист не лише від військових загроз, а й економічні, соціальні, політичні, екологічні та інші аспекти та відповідні загрози. Таким чином, національна безпека є більш широким та багатогранним поняттям, яке включає не лише захист державних інтересів, а й інтересів громадян і суспільства в цілому.

По-друге, проблема з підміною термінів в юридичній практиці. Ідея зміни назви розділу КК України з «Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України» на «Кримінальні правопорушення проти держави» намагається стиснути складне і багатогранне поняття національної безпеки до простої ідеї «порушення державних інтересів». Водночас, як зазначалося вище, національна безпека включає в себе не лише військові чи політичні аспекти, а й аспекти, що стосуються прав і свобод людини і громадянина, що робить національну безпеку невід'ємною складовою демократичного процесу і розвитку суспільства в цілому.

По-третє, пропоновані зміни можуть призвести до юридичної невизначеності та втрати важливого змісту національної безпеки як об'єкта кримінально-правової охорони, що необхідно для точного визначення правових наслідків для держави та громадян у разі вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України. Вважаємо, що термінологічний зворот «основи національної безпеки України» має важливе значення для підкреслення того, що порушення основ національної безпеки України є загрозою не лише державному суверенітету та територіальній цілісності України, а й життєвим інтересам суспільства і громадян, їх правам та свободам, які повинні гарантуватися у будь-якій правовій державі.

По-четверте, вважаємо за доцільне зберегти ідентичність національної безпеки України як об'єкта кримінально-правової охорони. Нарешті, зміна термінів та підміна понять з «національної безпеки» на «державну» може призвести до втрати таких основних аспектів національної безпеки України, як суверенітет держави, стабільність інститутів держави, а також прав і свобод громадян. Тому підтримка поняття «національна безпека України» є важливою для чіткої ідентифікації національних інтересів, що включають не лише воєнну, а й економічну, політичну, соціальну та культурну безпеку.

Таким чином, на нашу думку, важливо на нормативному рівні у КК України зберігати чітке розмежування між поняттями «національна безпека» та «державна безпека» (а тим більше «держава»), оскільки їх ототожнення може призвести до спрощення складних соціальних і правових реалій, що може негативно вплинути на

ефективність кримінально-правових норм і захист національних інтересів.

Водночас вважаємо за доцільне дещо скоригувати назву розділу I Особливої частини КК України, виключивши з неї слово «основи». Така пропозиція грунтується, зокрема, на зміні підходу законодавця до найменування базового закону в сфері захисту національної безпеки України. Нагадаємо, що відбулася зміна Закону України «Про основи національної безпеки України» (2003 рік) [7] на Закон України «Про національну безпеку України» (2018 рік) [1]. Це вказує на важливість і коригування назви розділу I Особливої частини КК, виключивши з неї слово «основи».

Висновки. «Національна безпека», «державна безпека», «воєнна безпека», «громадська безпека та порядок» на нормативному рівні є поняттями, зміст яких частково збігається. Співвідношення вказаних понять з огляду на формулювання їх дефініцій у Законі України «Про національну безпеку України», полягає в тому, що поняття «національна безпека» є загальним поняттям, компонентами якої є державна, воєнна безпека, громадська безпека та порядок, які взаємно доповнюють один одного під час кримінально-правового забезпечення охорони національної безпеки України.

Національна безпека як правовий концепт потребує комплексного підходу, який враховує не лише зовнішні воєнні загрози, а й усі інші фактори, що можуть впливати на стабільність і розвиток держави в глобальному та внутрішньому контекстах. І хоча сучасні виклики часто змушують акцентувати увагу на воєнній безпеці в контексті національної безпеки, проте ці два поняття та явища не повинні ототожнюватися, оскільки кожне з них має свою специфіку та сферу застосування.

Національна та воєнна безпека як самостійні об'єкти кримінально-правової охорони повинні виступати розмежувальними ознаками між суміжними складами кримінальних правопорушень. Водночас таке розмежування утруднене щодо суміжних складів кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 111-1 та 436-2 КК України, оскільки вони з'явилися у цьому Кодексі через законодавчу помилку, яка потребує усунення.

Доцільно залишити у КК України назву розділу I Особливої частини (з певними коригуваннями) «Кримінальні правопорушення проти національної безпеки України», а не приставати на

пропозицію окремих науковців змінити цю назву на «Кримінальні правопорушення проти держави». Підтримка поняття «національна безпека України» є важливою для чіткої ідентифікації національних інтересів, що включають не лише воєнну, але й економічну, політичну, соціальну та культурну безпеку.

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text **2.** Скриньковський Р. М. Воєнна безпека держави як складова національної безпеки. Інтернаука. *Міжнародний науковий журнал.* Сер. Юридичні науки. 2025. № 1 (83). С. 43–54. DOI: 10.25313/2520-2308-2025-1-10633 **3.** Богуцький П. П. Теоретичні основи становлення і розвитку права національної безпеки України: дис. … докт юрид. н. Науково-дослідний інститут інформатики і права НАПрН України. Київ, 2020. 410 с. **4.** Вовк О. О. Теоретико-правовий аналіз співвідношення понять державної та зовнішньої безпек. *Часопис Київського університету права.* 2013. № 2. С. 43–48. **5.** Пилипчук В. Г. Еволюція наукових поглядів стосовно поняття «державна безпека». *Стратегічна панорама.* 2006. № 2. С. 17–20. **6.** Кваша О. О. Родовий об'єкт злочинів проти розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України: держава & національна безпека. *Право України*. 2023. № 11. С. 24-36. DOI: 10.33498/louu-2022-11-024 URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2022_11-s2.pdf **7.** Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 № 964-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text

References

1. Pro natsionalnu bezpeku Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text **2.** Skrynkovskyi R. M. Voienna bezpeka derzhavy yak skladova natsionalnoi bezpeky. Internauka. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal.* Ser. Yurydychni nauky. 2025. № 1 (83). S. 43–54. DOI: 10.25313/2520-2308-2025-1-10633 **3.** Bohutskyi P. P. Teoretychni osnovy stanovlennia i rozvytku prava natsionalnoi bezpeky Ukrainy: dys. … dokt yuryd. n. Naukovo-doslidnyi instytut informatyky i prava NAPrN Ukrainy. Kyiv, 2020. 410 s. **4.** Vovk O. O. Teoretyko-pravovyi analiz spivvidnoshennia poniat derzhavnoi ta zovnishnoi bezpek. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2013. № 2. S. 43–48. **5.** Pylypchuk V. H. Evoliutsiia naukovykh pohliadiv stosovno poniattia «derzhavna bezpeka». *Stratehichna panorama.* 2006. № 2. S. 17–20. **6.** Kvasha O. O. Rodovyi obiekt zlochyniv proty rozdilu I Osoblyvoi chastyny Kryminalnoho kodeksu Ukrainy: derzhava & natsionalna bezpeka. *Pravo Ukrainy.* 2023. № 11. S. 24-36. DOI: 10.33498/louu-2022-11-024 URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2022_11-s2.pdf **7.** Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 19.06.2003 № 964-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text

Anishchuk Viktoriia. **Ukraine's national security as a subject of criminal law protection: statement of the problem**

This article examines the issue of Ukraine's national security as a subject of protection under criminal law, presenting the problem in a way that warrants further development within the field of criminal law. It has been established that the concepts of «national security», «state security», «military security», and «public safety and order» are, at the normative level, concepts whose meanings partially overlap. The relationship between these concepts lies in the fact that the concept of «national security» is a general concept, the components of which are state security, military security, public safety and order, which complement one another in the criminal law protection of Ukraine's national security. It is concluded that national security as a legal concept requires a comprehensive approach that takes into account not only external military threats but also all other factors that may affect the stability and development of the state in global and domestic contexts; therefore, the approach of distinguishing between national and military security is supported. It has been established that national and military security, as independent objects of protection under criminal law, must serve as distinguishing features between related elements of criminal offences. It has been established that such a distinction is difficult to make in relation to related criminal offences provided for in Part 1 of Articles 111-1 and 436-2 of the Criminal Code of Ukraine. It is proposed to retain in the Criminal Code the title of Section I of the Special Part of this Code (with certain amendments), namely «Criminal offences against the national security of Ukraine», rather than accepting the proposal of certain scholars to change this title to «Criminal offences against the state». It is concluded that upholding the concept of «national security of Ukraine» is important for the clear identification of national interests, which encompass not only military but also economic, political, social and cultural security.

Key words: Ukraine's national security, Ukraine's military security, Ukraine's state security, subject matter of criminal law protection, criminal liability, case law, criminal offence.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 343.2
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-384
ISSN 1563-3349

В. О. ГАЦЕЛЮК

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНИХ ДІЯНЬ ЯК ОДИН ІЗ НОРМОТВОРЧИХ ЗАСОБІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ

У статті робиться спроба дослідити, в чому саме полягає роль криміналізації суспільно небезпечних діянь як елемента (складової) кримінально-правової політики (або її реалізації).

У доктрині наявні декілька підходів щодо розуміння криміналізації в контексті кримінально-правової політики, тобто криміналізація як: напрям кримінально-правової політики; напрям здійснення кримінально-правової політики; метод кримінально-правової політики; метод (спосіб) реалізації кримінально-правової політики; інструмент посилення або пом'якшення кримінально-правової репресії у певній сфері суспільних відносин; інструмент кримінально-правової політики; завдання кримінально-правової політики; принцип кримінально-правової політики; специфічна ланка в системі функцій кримінально-правової політики.

Пропонується в межах кримінально-правової політики визнати криміналізацію саме нормотворчим засобом (або засобом нормотворчого рівня) такої політики, який полягає у наданні певному різновиду поведінки статусу злочину з метою визначення підстав для реагування органами державної влади на таку поведінку в межах наданих їм законом повноважень.

Ключові слова: *кримінальне право; кримінально-правова політика; криміналізація суспільно небезпечних діянь.*

Gatseliuk Vitalii. **Criminalization of socially dangerous acts as one of the regulatory means of criminal legal policy**

The article attempts to investigate what exactly is the role of criminalization of socially dangerous acts as an element (component) of criminal law policy (or its implementation).

In the doctrine, there are several approaches to understanding criminalization in the context of criminal law policy, that is, criminalization as: a direction of criminal law policy; a direction of implementation of criminal law policy; a method of criminal law policy; a method (way) of implementation of criminal law policy; a tool for strengthening or mitigating criminal law repression in a certain sphere of social relations; a task of criminal law policy; a principle of criminal law policy; a specific link in the system of functions of criminal law policy.

It is proposed within the framework of criminal law policy to recognize criminalization as a norm-setting means (or a means of the norm-setting level) of such policy, which consists in giving a certain type of behavior the status of a crime in order to determine the grounds for the response of state authorities to such behavior within the limits of the powers granted to them by law.

Key words: *criminal law; criminal law policy; criminalization of socially dangerous acts.*

© *ГАЦЕЛЮК Віталій Олександрович* – кандидат юридичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник відділу проблем кримінальної юстиції та кримінології Інституту держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України; ORCID: 0000-0002-6958-2067; e-mail: gatseliuk@gmail.com

Вступ. Норми закону про кримінальну відповідальність є *головною формою вияву* (тут і далі курсив наш – *В. Г.*) кримінально-правової політики, вважає В.В. Чернєй. Однак, на його думку, неодноразові зміни та доповнення до Кримінального кодексу України є прямим свідченням нестабільності кримінально-правової політики держави [1, с. 6]. Д. Балобанова зазначає, що всі зміни, які вносяться до КК України, можна поділити на три групи за характером їх законодавчого впливу на кримінальний закон: 1) зміни, які посилюють кримінальну репресію; 2) зміни, які пом'якшують кримінальну відповідальність; 3) редакційні зміни, пов'язані з уточненням певних положень кримінального законодавства або приведенням його у відповідність до Конституції України, інших нормативних актів і міжнародних актів. Перші дві групи, своєю чергою, можна розподілити ще на підгрупи таким чином: зміни, які посилюють кримінальну репресію (1) можуть поділятися на підгрупи: 1.1. Криміналізація нових діянь: 1.1.1. шляхом внесення змін до Загальної частини КК, які збільшують обсяг кримінальної репресії; 1.1.2. шляхом включення до Особливої частини КК нового складу кримінального правопорушення; 1.1.3. шляхом внесення до чинного складу кримінального правопорушення нових ознак, які розширюють сферу його застосування [2, с. 188]. Тобто, криміналізація розглядається тут як посилення кримінальної репресії.

З огляду на це, потребує з'ясування, в чому саме полягає роль криміналізації суспільно небезпечних діянь як елемента (складової) кримінально-правової політики (або її реалізації).

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Проблеми криміналізації та кримінальної політики піддані аналізу у роботах Н. О. Антонюк, Д. О. Балобанової, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, А. А. Вознюка, В. К. Грищука, О.О. Дудорова, М.В. Карчевського, О. М. Костенка, М. І. Мельника, А.А. Митрофанова, Р. О. Мовчана, В. О. Навроцького, О. О. Пащенка, Ю.А. Пономаренка, В. В. Сташиса, В. Я. Тація, В. О. Тулякова, П.Л. Фріса, М.І. Хавронюка, В. І Шакуна, та інших вчених, разом з тим в умовах доволі динамічних змін у тілі кримінального закону актуальним залишається питання доктринального осмислення місця криміналізації суспільно небезпечних діянь в контексті доктрини кримінально-правової політики. Отже, метою даного дослідження є визначення криміналізації суспільно небезпечних діянь як структурного елемента кримінально-правової політики в контексті сучасного стану її розуміння шляхом використання, зокрема, таких методів, як: діалектичний – при дослідженні природи криміналізації поведінки як процесу правотворчості та її результату у вигляді кола злочинів як законодавчої моделі та водночас як сукупності фактів злочинної поведінки; при вивченні підстав та порядку здійснення державою криміналізації як елементу кримінально-правової політики та сформованого законодавцем масиву кримінально-правових заборон; методи формальної логіки – при встановленні співвідношень між окремими з досліджуваних понять, проведенні класифікацій, визначенні теоретичних моделей, формулюванні пропозицій щодо внесення змін та доповнень до чинного законодавства; герменевтичний метод – при тлумаченні понять в межах загальної теорії криміналізації поведінки; юридичний (догматичний) – під час дослідження положень чинного законодавства України, в тому числі про кримінальну відповідальність, з метою з'ясування його змісту.

Виклад основного матеріалу. Очевидно, що між криміналізацією суспільно небезпечних діянь та кримінально-правовою політикою як феноменами реальності і предметами наукових досліджень є тісний взаємозв'язок. В літературі розповсюджена думка про криміналізацію як один з напрямів кримінально-правової політики. Так, на думку М.І. Хавронюка основними *напрямами сучасної кримінально-правової політики мають бути:*

1) своєчасна і правильна криміналізація (пеналізація) суспільно небезпечних діянь;

2) декриміналізація (депеналізація) діянь;

3) обґрунтована диференціація кримінальної відповідальності та покарання;

4) забезпечення міжнародного співробітництва у сфері протидії злочинам [3, с. 56].

У свою чергу, А. А. Митрофанов називає наступні п'ять основних напрямів кримінально-правової політики в Україні: 1) криміналізація суспільно небезпечних діянь; 2) декриміналізація злочинів; 3) пеналізація злочинів; 4) депеналізація злочинів; 5) забезпечення національними кримінально-правовими засобами міжнародного співробітництва у сфері протидії злочинності [4, с. 129].

Розуміючи кримінально-правову політику як вид діяльності держави щодо протидії злочинності шляхом створення і застосування засобів матеріального кримінального права, і вважаючи, що найбільш виваженим і практично придатним критерієм виділення її напрямів може бути виключно пов'язаність його (критерію) саме із засобами цієї галузі права, Ю.А. Пономаренко зазначає, що кримінальне право як галузь права має достатньо обмежене коло засобів. До них, зокрема, належать: визнання діянь кримінальними правопорушеннями, тобто злочинами або кримінальними проступками, та визначення кримінально-правових засобів, що підлягають застосуванню за їх учинення. Ці кримінально-правові засоби можуть бути засобами-установленнями (кримінальна відповідальність, що включає в себе покарання, випробування та судимість, а також інші, кримінально-правові засоби за межами кримінальної відповідальності) чи засобами-діяннями (застосування засобів-установлень чи звільнення від їх застосування). Взявши таке розуміння переліку та видів кримінально-правових засобів за критерій поділу, автор виділив такі три напрями здійснення кримінально-правової політики:

1) визнання діянь кримінальними правопорушеннями (злочинами чи кримінальними проступками);

2) визначення кримінально-правових засобів-установлень, що підлягають застосуванню до осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення;

3) визначення кримінально-правових засобів-діянь щодо кримінально-правових засобів-установлень, які підлягають застосуванню до осіб, що вчиняють кримінальні правопорушення [5, с. 356].

В той же час, П. Л. Фріс залежно від об'єктів злочинних посягань, розрізняє напрями кримінально-правової політики, що відповідають двадцяти розділам Особливої частини КК України [6, с. 15-16], а криміналізацію розглядає через призму методів кримінально-правової політики: методи здійснення кримінально-правової політики у своїй сукупності можуть бути диференційовані на *основні* та *приватні*, *пише автор.* До основних методів належать *криміналізація* і *декриміналізація* та *пеналізація* і *депеналізація* [7, с. 19]. *Він же пише:* динамічність соціальних процесів потребує постійного аналізу кримінально-правової правосвідомості для визначення векторів кримінально-правової політики (питань криміналізації та декриміналізації) [8, с. 388]. Очевидно, що тут автор має на увазі вектори як різновид напрямів політики.

Критично щодо розуміння криміналізації як напряму кримінально-правової політики ставиться і Є. Лащук: напрямами кримінально-правової політики не можна визнавати криміналізацію, декриміналізацію, пеналізацію і депеналізацію (такі напрями виділяє, наприклад, А. А. Митрофанов), оскільки вони є інструментами (способами, методами) зазначеної політики, за допомогою яких суб'єкт останньої формує цю політику в певному напрямі, пише автор. Зокрема, декриміналізація виступає інструментом формування тих напрямів кримінально-правової політики, що спрямовані на гуманізацію відповідальності особи у певній сфері правовідносин. При цьому обов'язковим елементом поняття «напрям кримінально-правової політики» є така сфера суспільних відносин, на регулювання (або охорону) якої, власне, й спрямована кримінально-правова політика. Вектор політики держави не може бути спрямований, наприклад, на криміналізацію чи декриміналізацію. Останні виступають лише інструментом посилення або пом'якшення кримінально-правової репресії у певній сфері суспільних відносин [9, с. 150].

Криміналізацію суспільно небезпечних діянь разом із пеналізацією злочинів, а також диференціацією та індивідуалізацією кримінальної відповідальності відносить до *методів кримінально-правової політики,* за допомогою яких держава здійснює кримінально-правову охорону найважливіших суспільних відносин та запобігання злочинам Н.О. Гуторова [10, с. 74], а на думку О. Острогляда криміналізацію можна вважати *методом (способом) реалізації кримінально-правової політики* (до них же він відносить декриміналізацію, пеналізацію, депеналізацію, диференціацію й індивідуалізацію кримінальної відповідальності [11, с. 196].

Методи здійснення кримінально-правової політики у своїй сукупності можуть бути диференційовані на основні та приватні, зазначає К. Марисюк і серед основних виділяє такі, як належать криміналізація і декриміналізація та пеналізація і депеналізація [12, с. 138]

Завданнями кримінально-правової політики називає криміналізацію та декриміналізацію Н.А. Савінова [13, с. 626].

Ю. Лемішко вказує, що соціальна функція кримінального права полягає у впливі його норм на поведінку людини шляхом установлення кримінально-правових заборон, за допомогою яких держава охороняє найбільш важливі суспільні відносини від злочинних посягань та запобігає злочинності в цілому. На практиці прояв цієї функції полягає у реалізації таких важливих *принципів кримінально-правової політики,* як криміналізація та декриміналізація, диференціація та індивідуалізація кримінальної відповідальності [14, с. 323]

Питання криміналізації та декриміналізації являє собою *специфічну ланку в системі функцій кримінально-правової політики* на думку О. Пащенка [15, с. 41], а як інструмент кримінально-правової політики розглядає криміналізацію Д.О. Балобанова [16, с. 26].

Таким чином, у доктрині наявні декілька підходів щодо розуміння криміналізації в контексті кримінально-правової політики, тобто криміналізація як:

– напрям кримінально-правової політики (М. Хавронюк, А. Митрофанов);

– напрям здійснення кримінально-правової політики (Ю. Пономаренко);

– метод кримінально-правової політики (П. Фріс, Н. О. Гуторова);

– метод (спосіб) реалізації кримінально-правової політики (О. Острогляд);

– метод здійснення кримінально-правової політики (К. Марисюк);

– інструмент посилення або пом'якшення кримінально-правової репресії у певній сфері суспільних відносин (Є. Лащук);

– інструмент кримінально-правової політики (Д. О. Балобанова);

– завдання кримінально-правової політики (Н. Савінова);

– принцип кримінально-правової політики (Ю. Лемішко);

– специфічна ланка в системі функцій кримінально-правової політики (О. Пащенко).

З урахуванням наведеного вище розуміння змісту кримінально-правової політики, вважаємо слушною критику підходу до криміналізації як до її напряму, адже саме по собі визнання діяння злочином не може бути метою (тобто кінцевою точкою руху у певному напрямі), так само як і завданням кримінально-правової політики. Зауважимо, наприклад, на думку О. Остроглядa, сучасними напрямками кримінально-правової політики є гуманізація та лібералізація кримінальної відповідальності [17, с. 71]. Але це очевидно не питання (де)криміналізації певної поведінки, а скоріше тенденція до загальногалузевого зменшення репресивного тиску на особу. У свою чергу, для сучасної кримінальної політики Європейського Союзу характерними є принципи верховенства права, субсидіарності, принципи взаємодопомоги та прямої дії права, взаємного визнання судових рішень [18, с. 13], що теж, очевидно, дозволяє обґрунтовано стверджувати, що криміналізацію не варто розглядати серед таких принципів.

І. Козич, фундаментально дослідивши питання функцій кримінально-правової політики, зазначає: функції будь-якої політики як системи мають на увазі розподіл їх на т.зв. «вхідні» та «вихідні». Кримінально-правова політика будучи теж системою, також має відповідні функції, зумовлені її стратегічними завданнями убезпечення суспільства та мінімізації злочинності засобами кримінального права. Причому варто враховувати, що наведеним «вхідним» функціям кореспондує формування політики, а «вихідним» – її реалізація. На «вході» основним призначенням кримінально-правової політики є формулювання завдання на основі отриманого запиту на вирішення конкретної проблеми щодо протидії злочинності, а також окреслення кола суб'єктних, матеріальних та ін. ресурсів, необхідних для цього. Отож, виправданим буде виділення таких формуючих (вхідних) функцій кримінально-правової політики: 1) функція формування запиту; 2) функція визначення ресурсів. На «виході» кримінально-правова політики, у результаті діяльності утилітарної платформи у взаємодії з доктринальною та ідеологічною, має свої призначенням вироблення відповідних норм і процедур, їх застосування та роз'яснення, а також контроль за дотриманням правил та процедур і за їх правильним та однаковим застосуванням. Тому серед реалізаційних («вихідних») функцій кримінально-правової політики варто виділити: 1) нормотворчу функцію, 2) нормозастосовчу функцію, 3) контрольну функцію. Інтеграційним началом, у якому відображені внутрішні взаємозв'язки всіх складових системи кримінально-правової політики, яке присутнє завжди і всюди в процесі формування та реалізації кримінально-правової політики (особливо в сучасних умовах стрімкого розвитку інформаційного суспільства), є забезпечення правильного розуміння всіх правил та процедур на всіх її рівнях, а також ефективна комунікація кримінально-правової політики. Отож, кореспондуючими функціями виступають: 1) тлумачувальна функція; 2) інформаційно-комунікаційна функція. Не применшуючи жодним чином важливість даних функцій, варто відмітити їх обслуговуючо-інтегруючий характер по відношенню до функцій формування та реалізації. Це дає підстави об'єднати їх у групу сервісних функцій [19, с. 95-96]. Очевидно, що немає підстав вважати криміналізацію функцією кримінально-правової політики.

Так само, варто критично поставитися до розуміння криміналізації як одного з принципів кримінально-правової політики, якими є основні вихідні положення стратегії і тактики протидії злочинності кримінально-правовими засобами [20, с. 215-216].

Оскільки кримінально-правова політика як система засобів урядування спрямована на протидію небезпечній поведінці, визнання діяння злочином, що дає підставу для застосування репресивних заходів до особи, тяжіє до засобу, інструменту такого урядування. Відповідно, група поглядів на криміналізацію як на метод, спосіб (інструмент) політики або її здійснення видається такою, що краще ніж інші наведені концепції відображає місце криміналізації в межах кримінально-правової політики.

Втім, метод – це спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя, або прийом чи система прийомів, що застосовується в якій-небудь галузі діяльності [21].

В той же час, засіб – це прийом, якась спеціальна дія, що дає можливість здійснити що-небудь, досягти чогось; спосіб [22]. Відповідно, в межах кримінально-правової політики як процесу урядування у сфері протидії злочинності криміналізацію варто визнати саме нормотворчим засобом (або засобом нормотворчого рівня) такої політики, який полягає у наданні певному різновиду поведінки статусу злочину з метою визначення підстав для реагування органами державної влади на таку поведінку в межах наданих їм законом повноважень.

Наприклад, в літературі саме новим засобом кримінально-правової політики протидії військові агресії іменується криміналізація колаборaційної діяльності [23, с. 288].

В. Борисов та П. Фріс зазначаючи, що в українській кримінально-правовій теорії фактично не існує суперечностей стосовно розуміння змісту кримінально-правової політики, і вона визначається як системоутворюючий елемент політики держави у сфері боротьби зі злочинністю, що розробляє стратегію і тактику, формулює основні завдання, принципи, напрями і цілі кримінально-правового впливу на злочинність, виробляє засоби їх досягнення і виражається в нормах законодавства про кримінальну відповідальність, практиці їх застосування, рішеннях офіційного тлумачення Конституційним Судом України кримінально-правових норм, постановах Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ з питань застосування спеціалізованими судами законодавства про кримінальну відповідальність, судових рішеннях Верховного Суду України з приводу неоднакового застосування норм матеріального права (складові кримінально-правової політики) [24, с. 5].

Висновки. Вважаємо відповідно, що серед нормотворчих засобів кримінально-правової політики варто виділяти три, а саме:

1) криміналізацію (декриміналізацію в межах кримінально-правової політики пропонуємо вважати складовою більш загального поняття криміналізації);

2) пеналізацію (так само, депеналізація в цілях дослідження кримінально-правової політики охоплюється основним поняттям

«пеналізація», а також включає до себе і диференціацію кримінальної відповідальності);

3) визначення підстав застосування інших кримінально-правових засобів, а також квазікриміналізація у вигляді, наприклад, санкційних режимів.

1. Чернєй В. В. Сучасна кримінально-правова політика України на законодавчому рівні. *Актуальні проблеми кримінального права* (пам'яті професора П. П. Михайленка): тези доп. V міжвуз. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 21 листоп. 2014 р.). Київ. 2014. 184 с. С. 6 **2.** Балобанова Д.О. Динаміка кримінального права України (теоретико-прикладне дослідження): дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.08. Одеса. 2021. **3.** Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право: навчальний посібник. Київ. 2014. 944 с. **4.** Митрофанов А. А. Основні напрямки кримінально-правової політики в Україні: формування та реалізація. Одеса. 2004. 132 с. **5.** Пономаренко Ю. А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень. Харків. 2020. 720 с. **6.** Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ. 2005. 332 с. **7.** Фріс П. Л. Криміналізація і декриміналізація у кримінально-правовій політиці. *Вісник Асоціації кримінального права України.* 2014. № 1 (2). **8.** Фріс П. Л. Кримінально-правова правосвідомість (до поняття змісту). *Кримінальне право в умовах глобалізації суспільних процесів: традиції та новації:* матеріали міжнар. наук.-практ. круглого столу, м. Харків, 15 трав. 2020 р. Харків. 2020. 776 с. **9.** Лащук Є.В. До питання про напрями кримінально-правової політики України. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2016 р. Харків. 2016. 564 с. **10.** Гуторова Н.О. Диференціація та індивідуалізація кримінальної відповідальності: сучасний стан і перспективи розвитку. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності*; матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. Харків. 2013. 848 с. **11.** Остроглядо О.В. Способи реалізації кримінально-правової політики. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності :* матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. Харків. 2013. 848 с. **12.** Марисюк К.Б. Ще раз про поняття і суть пеналізації як методу кримінально-правової політики. *Актуальні проблеми захисту прав людини, яка перебуває в конфлікті зі законом, крізь призму правових реформ:* зб. Матеріалів VI міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 жовтня 2018 р.). Київ. 2018. 336 с. **13.** Савінова Н.А. Кримінально-правове прогнозування. *Актуальні проблеми кримінальної відповідальності:* матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10–11 жовт. 2013 р. Харків. 2013. 848 с. **14.** Лемішко Ю. Ю. Врахування обтяжуючих обставин, передбачений у ст. 67 КК України, при призначенні покарання за кримінальний проступок (до проекту змін у КК). *Соціальна функція кримінального*

права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 12–13 жовт. 2016 р. Харків. 2016. 564 с. **15.** Пащенко О. О. Криміналізація та соціальна обумовленість. *Вісник Асоціації кримінального права України.* 2017. № 1. С. 41-76. **16.** Балобанова Д.О. Загальна характеристика способів криміналізації. *Теорія кримінально-правової кваліфікації як феномен української кримінально-правової доктрини:* тези доповідей та повідомлень учасників науково-практичної конференції, 16 січня 2016 р., м. Львів. Київ. 2016. 236 с. **17.** Острогляд О.В. Напрямки реалізації сучасної кримінально-правової політики. *Приватне та публічне право.* 2023. № 1. С. 65-71. **18.** Основи кримінальної політики Європейського Союзу: навчальний посібник / автори-упорядники: Житний О. О., Рибалко Г.С., Слінько Д. С., Харків, 2022. 147 с. **19.** Козич І. В. Кримінально-правова політика: функції та функціонування. Івано-Франківськ. 2020. 296 с. **20.** Острогляд О.В. Поняття принципів кримінально-правової політики та його співвідношення з суміжними категоріями. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2022. № 5. С. 211-216. **21.** Словник.UA. URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4 **22.** Словник.UA. URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B7%D0%B0%D1%81%D1%96%D0%B1 **23.** Плотнікова А.В. Нові засоби кримінально-правової політики протидії військовій агресії. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття»* (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) Одеса. 2022. Т. 2. С. 285-288. **24.** Борисов В.І., Фріс П. Л. Ефективність кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права.* 2014. № 1. С. 1-18.

References

1. Cherniei V.V. Suchasna kryminalno-pravova polityka Ukrainy na zakonodavchomu rivni. *Aktualni problemy kryminalnoho prava* (pam'iati profesora P. P. Mykhailenka) : tezy dop. V mizhvuz. nauk.-teoret. konf. (m. Kyiv, 21 lystop. 2014 r.). Kyiv. 2014. 184 s. S. 6 **2.** Balobanova D. O. Dynamika kryminalnoho prava Ukrainy (teoretyko-prykladne doslidzhennia): dys. … d-ra yuryd. nauk: 12.00.08. Odesa. 2021. **3.** Dudorov O. O., Khavroniuk M. I. Kryminalne pravo: navchalnyi posibnyk. Kyiv. 2014. 944 c. **4.** Mytrofanov A. A. Osnovni napriamky kryminalno-pravovoi polityky v Ukraini: formuvannia ta realizatsiia. Odesa. 2004. 132 s. **5.** Ponomarenko Yu.A. Zahalna teoriia vyznachennia karanosti kryminalnykh pravoporushen. Kharkiv. 2020. 720 s. **6.** Fris P. L. Kryminalno-pravova polityka Ukrainskoi derzhavy: teoretychni, istorychni ta pravovi problemy. Kyiv. 2005. 332 s. **7.** Fris P. L. Kryminalizatsiia i dekryminalizatsiia u kryminalno-pravovii politytsi. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy.* 2014. № 1 (2). **8.** Fris P.L. Kryminalno-pravova pravosvidomist (do poniattia zmistu). *Kryminalne pravo v umovakh hlobalizatsii suspilnykh protsesiv: tradytsii ta novatsii:* materialy mizhnar. nauk.-prakt. kruhloho stolu, m. Kharkiv, 15 trav. 2020 r. Kharkiv. 2020. 776 s. **9.** Lashchuk Ye.V. Do pytannia pro napriamy kryminalno-pravovoi polityky Ukrainy. *Sotsialna funktsiia kryminalnoho prava: problemy naukovoho zabezpechennia, zakonotvorennia ta pravozastosuvannia:* materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., 12–13 zhovt. 2016 r. Kharkiv. 2016. 564 s. **10.** Hutorova N.O. Dyferentsiatsiia ta indyvidualizatsiia kryminalnoi vidpovidalnosti: suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku. *Aktualni problemy kryminalnoi vidpovidalnosti:* materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., 10–11 zhovt. 2013 r. Kharkiv. 2013. 848 s. **11.** Ostrohliad O. V. Sposoby realizatsii kryminalno-pravovoi polityky. *Aktualni problemy kryminalnoi vidpovidalnosti :* materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., 10–11 zhovt. 2013 r. Kharkiv. 2013. 848 s. **12.** Marysiuk K.B. Shche raz pro poniattia i sut penalizatsii yak metodu kryminalno-pravovoi polityky. *Aktualni problemy zakhystu prav liudyny, yaka perebuvaie v konflikti zi zakonom, kriz pryzmu pravovykh reform:* zb. materialiv VI mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 25 zhovtnia 2018 r.). Kyiv. 2018. 336 s. **13.** Savinova N.A. Kryminalno-pravove prohnozuvannia. A*ktualni problemy kryminalnoi vidpovidalnosti : materialy mizhnar.* nauk.-prakt. konf., 10–11 zhovt. 2013 r. Kharkiv. 2013. 848 s. **14.** Lemishko Yu.Yu. Vrakhuvannia obtiazhuiuchykh obstavyn, peredbachenyi u st. 67 KK Ukrainy, pry pryznachenni pokarannia za kryminalnyi prostupok (do proektu zmin u KK). *Sotsialna funktsiia kryminalnoho prava: problemy naukovoho zabezpechennia, zakonotvorennia ta pravozastosuvannia:* materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf., 12–13 zhovt. 2016 r. Kharkiv. 2016. 564 s. **15.** Pashchenko O.O. Kryminalizatsiia ta sotsialna obumovlenist. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy.* 2017. № 1. S. 41 – 76. **16.** Balobanova D.O. Zahalna kharakterystyka sposobiv kryminalizatsii. *Teoriia kryminalno-pravovoi kvalifikatsii yak fenomen ukrainskoi kryminalno-pravovoi doktryny:* tezy dopovidei ta povidomlen uchasnykiv naukovo-praktychnoi konferentsii, 16 sichnia 2016 r., m. Lviv. Kyiv. 2016. 236 s. **17.** Ostrohliad O.V. Napriamky realizatsii suchasnoi kryminalno-pravovoi polityky. Pryvatne ta publichne pravo. 2023. № 1. S. 65-71. **18.** Osnovy kryminalnoi polityky Yevropeiskoho Soiuzu: navchalnyi posibnyk / avtory-uporiadnyky: Zhytnyi O. O., Rybalko H.S., Slinko D. S., Kharkiv, 2022. 147 s. **19.** Kozych I. V. Kryminalno-pravova polityka: funktsii ta funktsionuvannia. Ivano-Frankivsk. 2020. 296 s. **20.** Ostrohliad O.V. Poniattia pryntsypiv kryminalno-pravovoi polityky ta yoho spivvidnoshennia z sumizhnymy katehoriiamy. *Aktualni problemy vitchyznianoi yurysprudentsii.* 2022. № 5. S. 211-216. **21.** Slovnyk.UA. URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BE%D0%B4 **22.** Slovnyk.UA. URL: https://slovnyk.ua/index.php?swrd=%D0%B7%D0%B0%D1%81%D1%96%D0%B1 **23.** Plotnikova A.V. Novi zasoby kryminalno-pravovoi polityky protydii viiskovii ahresii. *Yevropeiskyi vybir Ukrainy, rozvytok nauky ta natsionalna bezpeka v realiiakh masshtabnoi viiskovoi ahresii ta hlobalnykh vyklykiv KhKhI stolittia* (do 25-richchia Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia» ta 175-richchia Odeskoi shkoly prava): u 2 t. : materialy

Mizhnar.nauk.-prakt. konf. (m. Odesa, 17 chervnia 2022 r.) Odesa. 2022. T. 2. S. 285-288. **24.** Borysov V.I., Fris P.L. Efektyvnist kryminalno-pravovoi polityky. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava.* 2014. № 1. S. 1-18.

Gatseliuk Vitalii. **Criminalization of socially dangerous acts as one of the regulatory means of criminal legal policy**

The article attempts to investigate what exactly is the role of criminalization of socially dangerous acts as an element (component) of criminal law policy (or its implementation). The doctrine has several approaches to understanding criminalization in the context of criminal law policy, that is, criminalization as: a direction of criminal law policy; a direction of implementing criminal law policy; a method of criminal law policy; a method (way) of implementing criminal law policy; a tool for strengthening or mitigating criminal law repression in a certain area of social relations; a tool of criminal law policy; a task of criminal law policy; a principle of criminal law policy; a specific link in the system of functions of criminal law policy.

Since criminal law policy as a system of means of governance is aimed at counteracting dangerous behavior, the recognition of an act as a crime, which gives grounds for the application of repressive measures to a person, the criminalization tends to be a means, an instrument of such governance. Accordingly, the group of views on criminalization as a method, a way (instrument) of policy or its implementation seems to be better than the other concepts given to reflect the place of criminalization within the framework of criminal law policy. However, taking into account that a method is a way of knowing the phenomena of nature and social life, or a technique or system of techniques used in any field of activity, and a means is a technique, some special action that makes it possible to do something, achieve something, it is proposed that within the framework of criminal law policy as a process of governance in the field of combating crime, criminalization should be recognized as a norm-setting means (or a means of the norm-setting level) of such a policy, which consists in giving a certain type of behavior the status of a crime. This, in turn, determines the grounds for the response of state authorities to such behavior within the limits of the powers granted to them by law. It is concluded that among the norm-setting means of criminal law policy, three should be distinguished, namely: criminalization, penalization. determining the grounds for applying other criminal legal means, as well as quasi-criminalization in the form of, for example, sanction regimes.

Key words: criminal law; criminal law policy; criminalization of socially dangerous acts.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.04.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 347.965:343.985.7
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-397
ISSN 1563-3349

Ю. С. ГРИГОРЕНКО

СПОСОБИ, ПРИЙОМИ ТА ЗАСОБИ ЗАХИСТУ ПРАВ КЛІЄНТА В АДВОКАТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ, ЯКА ПІДЛЯГАЄ ПЕРВИННОМУ ФІНАНСОВОМУ МОНІТОРИНГУ

Досліджено способи, прийоми та засоби захисту прав клієнта в адвокатській діяльності, яка підлягає первинному фінансовому моніторингу відповідно до Закону України № 361-IX. Встановлено, що адвокати є спеціально визначеними суб'єктами первинного фінансового моніторингу, що породжує колізію між публічним обов'язком звітування та конституційним правом клієнта на правничу допомогу. Проаналізовано законодавчий механізм адвокатського імунітету. Запропоновано концептуальну тріаду: способи як стратегічні підходи, прийоми як конкретні процесуальні дії, засоби як інструментальне забезпечення захисту. Сформульовано рекомендації з урахуванням стандартів FATF, ECBA та CCBE.

Ключові слова: *адвокат, адвокатська діяльність, первинний фінансовий моніторинг, суб'єкт первинного фінансового моніторингу, способи захисту прав клієнта, прийоми адвокатської діяльності, засоби правничої допомоги, адвокатська таємниця, адвокатський імунітет, Закон № 361-IX.*

Grygorenko Iurii. **Methods, Techniques and Means of Protecting Client Rights in Advocacy Subject to Primary Financial Monitoring**

The article investigates methods, techniques and means of protecting client rights in advocacy subject to primary financial monitoring under Law of Ukraine No. 361-IX. It is established that advocates are specifically designated subjects of primary financial monitoring, which creates a conflict between the public reporting duty and the client's constitutional right to legal assistance. The advocacy immunity mechanism under Article 10(3) is analysed. A conceptual triad is proposed: methods as strategic approaches, techniques as specific procedural actions, means as instrumental support. Recommendations are formulated in line with FATF, ECBA and CCBE standards.

© *ГРИГОРЕНКО Юрій Сергійович* – аспірант кафедри організації судових, правоохоронних органів та адвокатури Національного університету «Одеська юридична академія»; ORCID: 0009-0007-7838-3290; e-mail: attorney.grygorenko@gmail.com

Key words: *advocate, advocacy, primary financial monitoring, subject of primary financial monitoring, methods of client rights protection, techniques of advocacy, means of legal assistance, attorney-client privilege, advocacy immunity, Law No. 361-IX.*

Постановка проблеми. Включення адвокатів до системи первинного фінансового моніторингу є відносно новим явищем для вітчизняної правової системи. Закон України № 361-IX від 06.12.2019 «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» (набрав чинності 28.04.2020) визнав адвокатські бюро, адвокатські об'єднання та адвокатів, які здійснюють адвокатську діяльність індивідуально, спеціально визначеними суб'єктами первинного фінансового моніторингу (далі – СПФМ) [1]. Це породило принципову колізію між публічними обов'язками адвоката як СПФМ та його конституційно закріпленою функцією захисника й конфіденційного радника клієнта.

Зазначена колізія набуває особливої гостроти при визначенні допустимих меж застосування способів, прийомів та засобів захисту прав клієнта у ситуаціях, коли адвокатська діяльність одночасно охоплює й фінансово-операційні відносини, і процесуальний захист.

Мета статті – системний аналіз способів, прийомів та засобів захисту прав клієнта в адвокатській діяльності, яка підлягає первинному фінансовому моніторингу, та вироблення практичних рекомендацій щодо їх оптимального застосування в контексті законодавства України з урахуванням міжнародних стандартів.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Питання участі адвоката у фінансовому моніторингу досліджували такі науковці та практики, як Н. Бакаянова, Т. Вільчик, М. Завальний, В. Гвоздій, Н. Тарасова, а також знайшли відображення у публікаціях Національної асоціації адвокатів України [2; 3; 4; 5; 6]. Окремий напрям наукового дослідження становить доктрина способів, прийомів та засобів адвокатської діяльності поза контекстом фінансового моніторингу. Я. П. Зейкан розглядає адвокатську техніку як «технічні прийоми, засоби, методи, які використовує адвокат для досягнення стратегічного результату» [7]. Н. М. Бакаянова системно аналізує функціональні основи адвокатури крізь призму інструментальних засобів її діяльності [8]. Л. Слива розмежовує поняття адвокатської стратегії та тактики [9]. О. В. Бишевець досліджує тактичні прийоми у професійній діяльності адвоката [10]. К. Лубяна аналізує методику адвокатської діяльності [11]. О. О. Храпенко висвітлює тактичні прийоми адвоката-представника у цивільному процесі [12]. Д. А. Тишковець розглядає стратегію і тактику адвокатської діяльності як комплексне явище [13]. Проте питання системного розмежування способів, прийомів та засобів захисту прав клієнта саме в контексті виконання адвокатом обов'язків СПФМ залишається недостатньо дослідженим.

У статті застосовано формально-юридичний, порівняльно-правовий та системно-структурний методи дослідження.

Виклад основного матеріалу. *1. Нормативно-правова основа участі адвоката у первинному фінансовому моніторингу.* Відповідно до статті 6 Закону № 361-IX адвокатські бюро, адвокатські об'єднання та адвокати, які здійснюють адвокатську діяльність індивідуально, є спеціально визначеними суб'єктами первинного фінансового моніторингу. При цьому адвокат набуває статусу СПФМ лише за наявності сукупності умов – наявності договору про надання правничої допомоги, стосовності звернення клієнта до конкретних операцій, визначених пунктом 1 частини першої статті 10 Закону, та відсутності законодавчих виключень [1].

Стаття 10 Закону № 361-IX встановлює перелік операцій, при вчиненні яких адвокат зобов'язаний діяти як СПФМ: купівля-продаж нерухомості, управління активами клієнта, відкриття або управління банківськими рахунками, внески до статутного капіталу юридичних осіб, а також створення, забезпечення діяльності або управління юридичними особами, фондами, трастами чи іншими подібними правовими утвореннями [1]. Ключовою особливістю цього переліку є його предметна визначеність: він охоплює виключно участь адвоката у фінансово-операційній діяльності клієнта.

Законом закріплено принципово важливе виключення (частина третя статті 10): адвокати можуть не виконувати обов'язки щодо здійснення належної перевірки клієнта та не повідомляти спеціально уповноважений орган про підозри у разі надання послуг щодо захисту клієнта, представництва його інтересів у судових органах

та у справах досудового врегулювання спорів або надання консультацій щодо захисту та представництва клієнта [1]. Це виключення становить нормативне підґрунтя для формування системи захисту прав клієнта в умовах фінансового моніторингу.

Принципи адвокатської діяльності, закріплені у статті 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 05.07.2012 № 5076-VI – верховенство права, законність, незалежність, конфіденційність та уникнення конфлікту інтересів – утворюють конституційно-правове середовище, в якому реалізується зазначене виключення [14].

2. Концептуальна тріада «способи – прийоми – засоби» захисту прав клієнта. Доктринальне осмислення інструментарію адвоката у сфері первинного фінансового моніторингу потребує розмежування трьох концептуально самостійних категорій. Способи захисту розуміються як стратегічні підходи – концептуальні відповіді на питання «що робить адвокат». Перший спосіб – виключення (адвокатського імунітету): правомірне незастосування обов'язків СПФМ на підставі частини третьої статті 10 Закону № 361-IX через правову кваліфікацію характеру наданої правничої допомоги [1; 2]. Другий спосіб – ризик-орієнтоване управління: застосування ризиково-орієнтованого підходу відповідно до статті 8 Закону № 361-IX для самостійного визначення й мінімізації ризиків [1; 3]. Третій спосіб – превентивна відмова від надання допомоги: законодавчо закріплена можливість адвоката відмовити клієнту від здійснення діяльності з порушенням законодавства без порушення обмежень щодо нерозголошення інформації (абзац другий частини 10 статті 16 Закону) [1].

Прийоми захисту розуміються як конкретні процесуальні дії – відповідь на питання «як реалізується захист». Перший прийом – кваліфікація характеру послуги: визначення правової природи адвокатської допомоги з метою встановлення, чи підпадає вона під виключення частини третьої статті 10 [1]. Другий прийом – структурування договору: розмежування у договорі з клієнтом захисно-представницьких та фінансово-консультативних складових для чіткої ідентифікації меж СПФМ-зобов'язань. Третій прийом – мінімізаційна належна перевірка (CDD): застосування процедур перевірки клієнта в мінімально необхідному обсязі з одночасним збереженням адвокатської таємниці [15]. Четвертий прийом – збереження адвокатської таємниці: захист відомостей, отриманих в рамках надання правничої допомоги, відповідно до статті 22 Закону № 5076-VI [14]. П'ятий прийом – ризикове консультування: завчасне роз'яснення клієнту правових наслідків та ризиків планованих фінансових операцій [2; 5].

Засоби захисту розуміються як інструментальне забезпечення – відповідь на питання «чим реалізується захист». Перший засіб – внутрішня документація СПФМ: правила внутрішнього фінансового контролю, критерії ризиків, програми ідентифікації та верифікації клієнтів (стаття 8 Закону № 361-IX) [1]. Другий засіб – правова позиція щодо застосування імунітету: письмовий правовий висновок із обґрунтуванням застосування частини третьої статті 10 до конкретної ситуації [1; 6]. Третій засіб – адвокатський запит відповідно до статті 24 Закону № 5076-VI для отримання інформації без порушення конфіденційності [14]. Четвертий засіб – звернення до органів адвокатського самоврядування: отримання роз'яснень НААУ щодо меж застосування Закону № 361-IX [6]. П'ятий засіб – оскарження наглядових рішень Міністерства юстиції в адміністративному судочинстві. Шостий засіб – міжнародні стандарти FATF, Директива (ЄС) 2015/849, стандарти CCBE та ECBA як доктринальне обґрунтування адвокатського імунітету при оскарженні рішень [15; 16].

3. Межі адвокатського імунітету та колізійні питання. Аналіз норм Закону № 361-IX дозволяє стверджувати, що адвокатський імунітет є функціональним, а не суб'єктним: він поширюється не на всю адвокатську діяльність, а лише на ту її частину, яка пов'язана із захистом та представництвом. Критерієм застосування імунітету є не статус суб'єкта, а функція, яку він виконує. Ця позиція підтверджується практикою Ради адвокатів України [6] та відповідає підходу CCBE щодо «функціонального тесту» [15].

Практичною проблемою залишається відсутність чіткого нормативного критерію розмежування консультаційної та захисної складових у конкретній справі. Вирішення цієї проблеми потребує: а) законодавчого закріплення презумпції пріоритету захисної функції при суміщенні функцій в одній справі; б) розробки НААУ типових критеріїв кваліфікації адвокатської послуги для цілей статті 10 Закону № 361-IX; в) імплементації підходу CCBE щодо функціонального тесту [15; 16; 17].

Висновки. Способи, прийоми та засоби захисту прав клієнта в адвокатській діяльності, що підлягає первинному фінансовому моніторингу, утворюють системну тріаду, в основі якої лежить принцип збалансування публічного обов'язку адвоката як СПФМ та конституційного права клієнта на конфіденційну правничу допомогу. Основним способом захисту є законодавчо закріплений адвокатський імунітет при здійсненні захисно-представницьких функцій. Прийоми захисту реалізуються через кваліфікацію характеру послуги, структурування договору та збереження адвокатської таємниці. Засоби захисту охоплюють внутрішню документацію СПФМ, правову позицію щодо застосування імунітету, адвокатський запит та міжнародні стандарти.

Для вдосконалення правового регулювання рекомендується: а) законодавчо закріпити критерії розмежування захисно-представницьких та фінансово-операційних функцій адвоката для цілей статті 10 Закону № 361-IX; б) розробити типові внутрішні документи СПФМ з урахуванням адвокатського імунітету; в) гармонізувати підходи до захисту адвокатської таємниці з Рекомендаціями FATF та Директивою (ЄС) 2015/849; г) забезпечити активну роль НААУ в розробці галузевих стандартів виконання адвокатами функцій СПФМ.

1. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06 груд. 2019 р. № 361-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2020. № 25. Ст. 171. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20. **2.** Адвокат – суб'єкт первинного фінансового моніторингу та інші актуальні питання Закону 361-IX. НААУ. URL: https://unba.org.ua/publications/5070. **3.** Тарасова Н. Вплив закону про фінмоніторинг на діяльність адвоката. Вища школа адвокатури НААУ. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/vpliv-zakonu-pro-finmonitoring-na-diialnist-advokata-nadiia-tarasova. **4.** Тарасова Н. Фінмоніторинг в діяльності адвоката: про дії по організації та проведенню первинного фінансового моніторингу. Вища школа адвокатури НААУ. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/finmonitoring-v-diialnosti-advokata-pro-diyi-po-organizaciyi-ta-provedenniu-pervinnogo-finansovogo-monitoringu. **5.** Адвокат як суб'єкт фінмоніторингу. *Юридична Газета.* URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/advokatura/advokat-yak-subekt-finmonitoringu.html. **6.** Адвокат стає суб'єктом фінмоніторингу за умов залучення до фінопераций на підставі угоди з клієнтом – рішення РАУ. НААУ. URL: https://unba.org.ua/news/6821.

7. Зейкан Я.П. Адвокатська техніка (підготовка до процесу і методики переконання). 3-тє вид., перероб. та доп. Київ: Дакор, 2017. 388 с. **8.** Бакаянова Н.М. Основи адвокатури України: функціональні та організаційні аспекти: монографія. Одеса: Юридична література, 2016. 360 с. **9.** Слива Л. Стратегія та тактика консультативної діяльності адвоката. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 9. С. 287–293. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/9/50.pdf. **10.** Бишевець О.В. Тактичні прийоми у професійній діяльності адвоката. *Вісник Академії адвокатури України.* 2015. № 1 (32). С. 84–90. **11.** Лубяна К. Методика діяльності адвоката під час спрощеного позовного провадження у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право.* 2019. № 11. С. 38–43. **12.** Храпенко О.О. Особливості тактики представництва в цивільному процесі: навч.-метод. посіб.. Одеса: Фенікс, 2020. 418 с. **13.** Тишковець Д. А. Стратегія і тактика адвокатської діяльності. *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє:* матер. XII міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 11 листопада 2022 р.). Одеса: Фенікс, 2022. С. 203–205. URL: https://dspace.onua.edu.ua/items/d8b3e527-7efc-4e82-bbe7-cd573c57838e. **14.** Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05 лип. 2012 р. № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 27. Ст. 282. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17. **15.** Council of Bars and Law Societies of Europe (CCBE). CCBE Position on Money Laundering Directive. URL: https://www.ccbe.eu. **16.** Financial Action Task Force. The FATF Recommendations. International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism and Proliferation. FATF/OECD. Paris, 2023. URL: https://www.fatf-gafi.org. **17.** Олійник А.Ю. Адвокатура в правовій системі України. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 323–326. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/74. **18.** Адвокатські об'єднання як суб'єкти первинного фінансового моніторингу. *GoLaw.ua.* URL: https://golaw.ua/ua/insights/publication/advokatski-obyednannya-yak-subyekti-pervinnogo-finansovogo-monitoringu/.

References

1. Pro zapobihannia ta protydiiu lehalizatsii (vidmyvanniu) dokhodiv, otrymanykh zlochynnym shliakhom, finansuvanniu teroryzmu ta finansuvanniu rozpovsiudzhennia zbroi masovoho znyshchennia : Zakon Ukrainy vid 06 hrud. 2019 r. № 361-IX. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2020. № 25. St. 171. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20. **2.** Advokat – subiekt pervynnoho finansovoho monitorynhu ta inshi aktualni pytannia Zakonu 361-IX. *NAAU.* URL: https://unba.org.ua/publications/5070. **3.** Tarasova N. Vplyv zakonu pro finmonitorynh na diialnist advokata. Vyshcha shkola advokatury NAAU. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/vpliv-zakonu-pro-finmonitoring-na-diialnist-advokata-nadiia-tarasova. **4.** Tarasova N. Finmonitorynh v diialnosti advokata: pro dii po orhanizatsii ta provedenniu pervynnoho finansovoho monitorynhu. Vyshcha shkola advokatury NAAU. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/finmonitoring-v-diialnosti-advokata-pro-diyi-po-organizaciyi-ta-

provedenniu-pervinnogo-finansovogo-monitoringu. **5.** Advokat yak subiekt finmonitorynhu. Yurydychna Hazeta. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/advokatura/advokat-yak-subekt-finmonitoringu.html. **6.** Advokat staie subiektom finmonitorynhu za umov zaluchennia do finoperatsii na pidstavi uhody z kliientom – rishennia RAU. NAAU. URL: https://unba.org.ua/news/6821. **7.** Zeikan Ya.P. Advokatska tekhnika (pidhotovka do protsesu i metodyky perekonannia). 3-tie vyd., pererob. ta dop. Kyiv: Dakor, 2017. 388 s. **8.** Bakaianova N. M. Osnovy advokatury Ukrainy: funktsionalni ta orhanizatsiini aspekty : monohrafiia. Odesa: Yurydychna literatura, 2016. 360 s. **9.** Slyva L. Stratehiia ta taktyka konsultatyvnoi diialnosti advokata. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* 2019. № 9. S. 287–293. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/9/50.pdf. **10.** Byshevets O. V. Taktychni pryiomy u profesiinii diialnosti advokata. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy.* 2015. № 1 (32). S. 84–90. **11.** Lubiana K. Metodyka diialnosti advokata pid chas sproshchenoho pozovnoho provadzhennia u tsyvilnomu sudochynstvi Ukrainy. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. 2019. № 11. S. 38–43. **12.** Khrapenko O.O. Osoblyvosti taktyky predstavnytstva v tsyvilnomu protsesi : navchalno-metodychnyi posibnyk. Odesa : Feniks, 2020. 418 s. **13.** Tyshkovets D. A. Stratehiia i taktyka advokatskoi diialnosti. *Advokatura: mynule, suchasnist ta maibutnie:* mater. XII mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Odesa, 11 lystopada 2022 r.). Odesa: Feniks, 2022. S. 203–205. **14.** Pro advokaturu ta advokatsku diialnist : Zakon Ukrainy vid 05 lyp. 2012 r. № 5076-VI. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2013. № 27. St. 282. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17. **15.** Council of Bars and Law Societies of Europe (CCBE). CCBE Position on Money Laundering Directive. URL: https://www.ccbe.eu. **16.** Financial Action Task Force. The FATF Recommendations. International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism and Proliferation. FATF/OECD. Paris, 2023. URL: https://www.fatf-gafi.org. **17.** Oliinyk A. Yu. Advokatura v pravovii systemi Ukrainy. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2023. № 3. S. 323–326. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/74. **18.** Advokatski obiednannia yak subiekty pervynnoho finansovoho monitorynhu. GoLaw.ua. URL: https://golaw.ua/ua/insights/publication/advokatski-obyednannya-yak-subyekti-pervinnogo-finansovogo-monitoringu/.

Grygorenko Iurii. **Methods, Techniques and Means of Protecting Client Rights in Advocacy Subject to Primary Financial Monitoring**

The integration of advocates into the system of primary financial monitoring represents a relatively recent and normatively complex phenomenon in Ukrainian law. With the entry into force of Law of Ukraine No. 361-IX of 06 December 2019, bar associations, law firms and individual advocates were designated as specifically determined subjects of primary financial monitoring (SPFM). This legislative decision created a fundamental doctrinal conflict between the advocate's public law duty as an SPFM and the client's constitutional right to confidential professional legal assistance – a conflict that has not yet been comprehensively addressed in Ukrainian legal scholarship.

The article proposes a conceptual triad for systematising the advocate's professional toolkit in the SPFM context. Methods of protection are understood as strategic approaches: (1) the exclusion method (advocacy immunity) based on Article 10(3) of Law No. 361-IX; (2) risk-oriented management under Article 8; (3) preventive refusal to provide assistance in violation of law. Techniques of protection are specific procedural actions: qualification of the nature of the service, contract structuring to delineate SPFM obligations, minimisation client due diligence (CDD), preservation of attorney-client privilege under Article 22 of Law No. 5076-VI, and risk counselling. Means of protection are the instrumental support: internal SPFM documentation, written legal position on immunity application, advocate's information request under Article 24 of Law No. 5076-VI, appeals to bar self-governance bodies, judicial challenges of Ministry of Justice supervisory decisions, and invocation of international standards (FATF Recommendations, EU Directive 2015/849, CCBE and ECBA standards).

A central conclusion is that advocacy immunity is functional, not personal in character: it attaches to the protective and representative function, not to the advocate's status. This approach is consistent with the CCBE's «functional test» and the position of the Council of Advocates of Ukraine.

Key words: advocate, advocacy, primary financial monitoring, subject of primary financial monitoring, methods of client rights protection, techniques of advocacy, means of legal assistance, attorney-client privilege, advocacy immunity, Law No. 361-IX.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 10.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 22.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 343.3
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-406
ISSN 1563-3349

В. О. ЄРМАК

ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ПРАВА ОБІЙМАТИ ПЕВНІ ПОСАДИ АБО ЗАЙМАТИСЯ ПЕВНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАКОНОДАВЧОГО ВРЕГУЛЮВАННЯ В УМОВАХ НАБЛИЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА ДО ACQUIS ЄС

Досліджуються питання перспектив застосування покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю у світлі удосконалення законодавчого врегулювання в умовах наближення кримінального законодавства до acquis ЄС.

Встановлено, що у кримінальному законодавстві європейських країн не є поширеною практика встановлення покарання у виді позбавлення права займати певні посади або ж займатися певною діяльністю як основного виду покарання. Водночас не міститься вимог щодо віднесення цього виду покарання виключно до заходів безпеки чи обмежувальних засобів. Показано, що перспективи віднесення визначеного у ст. 55 КК України додаткового покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю до видів покарання, засобів безпеки, обмежувальних заходів, або ж визначення таких обмежень у цивільному, господарському, адміністративному чи конституційному праві в контексті вступу до ЄС залежать виключно від визначення доцільності збереження такого виду покарання у національному кримінальному законодавстві.

Зроблено висновок про доцільність залишити (визначити у проєкті нового КК) покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як виду додаткового покарання та окремо встановити, що таке покарання застосовується у випадку встановлення у санкції статті Особливої частини КК України та не підлягає застосуванню у випадках, коли особа взагалі не мала права займати певні посади або ж займатися певною діяльністю. Обмеження у таких випадках можуть застосовуватися як обмежувальні засоби, що є видом засобів безпеки, а не як додаткове покарання.

© *ЄРМАК Валентин Олександрович* – аспірант відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0002-3175-8028; e-mail: Yermak.valik@gmail.com

Ключові слова: *покарання, додаткове покарання, пропорційність, кримінальне право ЄС, обмежувальні засоби, засоби безпеки, заходи кримінально-правового характеру.*

Yermak Valentyn. **Punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities: prospects for legislative regulation in the context of approximation of criminal legislation to the EU acquis**

The issues of the prospects for the application of punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities are investigated in the light of improving legislative regulation in the context of the approximation of criminal legislation to the EU acquis.

It has been established that in the criminal legislation of European countries the practice of establishing a punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities as the main type of punishment is not widespread. At the same time, there are no requirements for attributing this type of punishment exclusively to security measures or restrictive measures. It has been shown that the prospects for attributing the additional punishment specified in Article 55 of the Criminal Code of Ukraine in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities to types of punishment, security measures, restrictive measures, or the definition of such restrictions in civil, economic, administrative or constitutional law in the context of accession to the EU depend solely on determining the expediency of maintaining this type of punishment in national criminal legislation.

It was concluded that it is appropriate to leave (to define in the draft of the new Criminal Code) a punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities as a type of additional punishment and to separately establish that such a punishment is applied in the case of establishing an article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine in the sanction and is not subject to application in cases where the person did not have the right to hold certain positions or engage in certain activities at all. Restrictions in such cases can be applied as restrictive measures, which are a type of security measures, and not as an additional punishment.

Key words: *punishment, additional punishment, proportionality, EU criminal law, restrictive measures, security measures, criminal law measures.*

Вступ. Україна у червні 2022 року отримала статус країни кандидата на вступ до Європейського Союзу. Серед завдань, що поставлені перед Україною, є завдання щодо удосконалення законодавства про кримінальну відповідальність у багатьох сферах, зокрема положень Загальної частини КК України. В умовах реа-

лізації міжнародних зобов'язань щодо наближення кримінального законодавства до вимог acquis ЄС важливим є дослідження питання щодо застосування покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як у правових актах ЄС, так і в національному законодавстві держав-членів ЄС, що сприятиме як наближенню кримінального законодавства в цій частині до вимог ЄС, так і дасть можливість запропонувати шляхи вирішення окремих наявних спірних питань у науці кримінального права, і зокрема щодо доцільності подальшого застосування такого виду покарання як основного безальтернативного.

Огляд джерел. У науці кримінального права питання застосування покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю розглядалися у працях таких науковців, як: Ю. В. Баулін, М. В. В'юник, О. В. Єдокімова, З. А. Загиней-Заболотенко, О. І. Матюшенко, Н. А. Мирошниченко, Н. А. Орловська, Ю. А. Пономаренко, В. О. Туляков, В. І. Тютюгін, М. І. Хавронюк, Д. С. Шиян та ін. Водночас законодавчі зміни з часу введення воєнного стану, практика застосування кримінального законодавства вказують на наявність багатьох спірних питань. Крім того, наявність міжнародних зобов'язань щодо вступу України до ЄС обумовлює необхідність подальших досліджень для визначення правил застосування покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основного та/або додаткового покарання.

Метою статті є дослідження актуальних питань застосування покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю з урахуванням вимог законодавства ЄС, з'ясування способів регламентації такого виду покарання з метою визначення шляхів удосконалення кримінального законодавства України в цій частині.

Виклад основного матеріалу. У науці кримінального права наявні різні підходи до питань стосовно правил застосування позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як виду покарання, зокрема у випадку, якщо на час вчинення кримінального правопорушення особа не займала певну посаду або не займалася певною діяльністю, безальтернативністю застосування такого основного покарання, доцільності конкретизації строку даного покарання в абсолютно-визначених розмірах,

визначення виду і характеру заборони тощо. Водночас зобов'язання щодо імплементації багатьох правових актів ЄС у межах євроінтеграції дає можливість дослідити шляхи розвитку законодавства щодо підстав та правил застосування такого виду покарання, з точки зору відповідної правової регламентації у правових актах ЄС.

Насамперед зазначимо, що питання застосування покарання визначається у Хартії Європейського Союзу про основоположні права. Зокрема, у ст. 49 Хартії визначено принципи законності і пропорційності злочинів і покарань. В частині покарання встановлено: не може бути накладено більш суворе покарання, ніж те, що застосовувалося на момент вчинення кримінального правопорушення. У разі, якщо після вчинення кримінального правопорушення законодавство передбачає більш м'яке покарання, воно застосовується. Дана стаття не має завдавати шкоди здійсненню правосуддя та покаранню будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на момент її вчинення була злочинною згідно із загальними принципами, визнаними спільнотою націй. Міра покарання має відповідати тяжкості скоєного злочину [1]. В юридичній літературі зазначається, що принципи законності й пропорційності злочинів і покарань означають вимогу пропорційності покарання характеру і тяжкості вчиненого злочину [2, с. 17].

У науці кримінального права досліджуються питання вимог ЄС, Суду справедливості ЄС до правових характеристик покарання як такого. Зокрема, К.П. Задоя, досліджуючи вплив права ЄС на національне кримінальне право, зазначає, що положення національного кримінального права щодо захисту інтересів ЄС має відповідати так званій мінімальній тріаді, засоби мають бути ефективними, пропорційними та стримувальним. Науковець наголошує: «у рішенні в справі Commission of the European Communities v. Hellenic Republic Суд ЄС не задовольнився вказівкою на те, що держави-члени мають надати інтересам ЄС захист за допомогою засобів кримінального права, якщо такий захист одержали аналогічні національні інтереси, але й вказав на те, що вказані засоби повинні відповідати певним мінімальним вимогам (так званій мінімальній тріаді), а саме: бути ефективними, пропорційними та стримувальними. Вказавши на те, що положення національного кримінального права, які захищають інтереси ЄС, повинні бути

ефективними, пропорційними та стримувальними, Суд ЄС утримався від розкриття змісту цих характеристик. Згодом це «мовчання» дещо компенсував висновок Генерального адвоката Дж. Кокотт, який вона надала в справі Berlusconi and Others, C387/02, C391/02 and C403/02, EU:C:2005:270, 3 травня 2005: «Норми, що встановлюють покарання, є ефективними, якщо вони сформульовані таким чином, що не роблять практично неможливим або надмірно складним накладення передбаченого покарання (і, отже, досягнення цілей, що переслідуються правом Співтовариства)»; – «покарання є стримувальним, якщо воно перешкоджає особі порушувати переслідувані цілі та правила, встановлені правом Співтовариства. Вирішальним у цьому відношенні є не лише характер і рівень покарання, але й імовірність його застосування»; «покарання є пропорційним, якщо воно є належним (тобто, зокрема, ефективним і стримувальним) для досягнення легітимних цілей, які воно переслідує, а також необхідним» [3, с. 337-338]. Таким чином, поряд із пропорційністю покарання має бути реальним, тобто застосовним. Це положення є важливим з огляду на правову природу покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Вимога ймовірності (реальності) застосування цього виду покарання як елемент його правової природи дає можливість надати додаткові аргументи висловленій в науці кримінального права позиції (зокрема, такими науковцями, як З. А. Загиней-Заболотенко, О. В. Євдокімової) щодо неможливості застосування цього виду покарання до осіб, які на час вчинення кримінального правопорушення не займали певні посади або ж не займалися відповідною діяльністю і для яких застосування у таких випадках такого покарання є не покаранням, а фактично являє собою обмежувальним заходом потенційного характеру.

Наприклад, О. В. Євдокімова, досліджуючи особливості цього виду покарання, зазанчає, що одночасно з позбавленням правомочностей, якими особа була наділена у зв'язку з тим, що обіймала певну посаду або займалась певною діяльністю, у разі застосування покарання, передбаченого ст. 55 КК, для цієї особи встановлюється заборона на набуття даного суб'єктивного права протягом строку, встановленого вироком суду. Оскільки дане суб'єктивне право не є природним, то воно не може автоматично відновлюватися після закінчення строку, визначеного обвинувальним вироком

суду. Втім особа, яка зазнала таких обмежень, може знов набути дане суб'єктивне право, але тільки після спливу строку виконання покарання, передбаченого ст. 55 КК, та за умови дотримання вимог чинного законодавства. Втім у такому випадку має місце не відновлення минулого права, а набуття нового за відповідних підстав. У зв'язку з цим вбачається, що обмеження прав, яке утворює зміст покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльності, полягає у: а) позбавленні винної особи конкретних правомочностей, якими вона наділяється у зв'язку з тим, що обіймає певну посаду або здійснює певну діяльність відповідно до чинного законодавства та б) встановленні заборони знов набувати дане суб'єктивне право протягом визначеного вироком строку. Саме у позбавленні конкретних правомочностей, якими особа була наділена за посадою або у зв'язку з діяльністю, яку вона обіймала або здійснювала на момент вчинення кримінального правопорушення, проявляється каральний вплив даного покарання. У свою чергу спеціальна превенція даного виду покарання полягає у забороні такій особі протягом певного строку знов набувати дане суб'єктивне право [4, с. 145]. Таким чином, покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю полягає у позбавленні конкретних уже набутих (наявних) правомочностей.

Зазначимо, що у Проєкті Кримінального кодексу України позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю взагалі не включено як до видів основного покарання, так і додаткового. Натомість фактично окремі його види регламентовані у статті 3.7.2. – обмежувальні засоби, що є різновидом засобів безпеки [5]. Ю. В. Баулін, як один з авторів Проєкту нового КК, вказує, що позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю заслуговує на те, щоб бути застосованим не тільки до осіб, що вчинили злочини, а і до тих, хто вчинив протиправне діяння, передбачене КК, і представляє собою небезпеку для суспільства….перелік покарань в КК повинен бути обмежений (може лише ув'язненням і великим штрафом), а інші обмеження прав і свобод особи, яка вчинила злочин чи протиправне діяння, передбачене КК, слід віднести до заходів безпеки. Це буде відповідати європейській практиці, згідно з якою КК європейських країн передбачають поряд із покаранням й інші правові наслідки

вчинення злочину, в тому числі заходи безпеки, реституцію тощо [6]. Варто зазначити, що кримінальне право Європейського Союзу надає державам-членам право визначати широкий вибір регламентації у кримінальному законодавстві видів покарань (основних та додаткових), засобів безпеки, обмежувальних засобів, заходів кримінально-правового характеру. Так, у 2024 році в ЄС прийнято Директиву 2024/1226 про криміналізацію порушення санкцій, встановлених ЄС у зв'язку з повномасштабним вторгнення держави агресора. Визначено необхідність криміналізації умисних порушень заборон та обов'язків, які є обмежувальним заходом ЄС чи викладені в національному законодавстві, що імплементує санкції ЄС, а також встановлення відповідальності за обхід таких обмежувальних заходів. У ст. 5 Директиви ЄС 2024/1226 встановлено, що Держави-члени вживають необхідних заходів для забезпечення того, щоб фізичні особи, які вчинили кримінальні правопорушення, зазначені у статтях 3 та 4, могли бути піддані додатковим кримінальним або некримінальним покаранням або заходам, які можуть включати таке: (a) штрафи, що є пропорційними тяжкості діяння та індивідуальним, фінансовим та іншим обставинам відповідної фізичної особи; (b) анулювання дозволів та уповноважень на здійснення діяльності, що призвела до відповідного кримінального правопорушення; (c) позбавлення права обіймати юридичній особі керівну посаду того ж типу, що використовувалася для вчинення кримінального правопорушення; (d) тимчасова заборона балотуватися на державні посади; (e) за наявності суспільного інтересу, після оцінювання кожної окремої справи, публікація всього судового рішення або його частини, що стосується скоєного кримінального правопорушення, та призначених покарань чи заходів, які можуть містити персональні дані засуджених осіб лише у належним чином обґрунтованих виняткових випадках [7].

Аналізуючи цю директиву ЄС, яка прийнята у 2024 році у зв'язку з війною в Україні та фактично забезпечує криміналізацію обходу встановлених ЄС обмежувальних заходів щодо держави-агресора, в юридичній літературі зазначають: «Сучасні системи покарань у національному кримінальному праві держав-членів Союзу передбачають палітру різноманітних заходів, що можуть застосовуватися до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення. Тож п. 5 ст. 5 Директиви ЄС 2024/1226 зобов'язує держав-членів передбачати у своєму законодавстві також і можливість застосування у разі потреби додаткових покарань або заходів до осіб, винних у порушенні обмежувальних заходів. Тлумачення цього пункту дає змогу зробити такі висновки: у пункті безпосередньо наведено лише приблизний перелік прикладів таких заходів («можуть включати таке»), тобто для виконання зобов'язань, передбачених цим пунктом, додаткові покарання або заходи можуть бути й іншого характеру, ніж зазначено в ньому. Це положення залишає за державами-членами право визначати види додаткових покарань або заходів та умови їх застосування (необхідність у кожному конкретному випадку); у цьому пункті йдеться про кримінальні та некримінальні покарання і заходи, що обумовлено різними підходами серед держав-членів до визначення їхньої правової природи. В одних країнах ці заходи передбачені кримінальним законодавством і входять до переліку покарань або ж можуть належати до заходів іншого характеру, наприклад, до «заходів безпеки», «превентивних заходів» чи «додаткових наслідків злочину». В інших – вони взагалі встановлені спеціальними законами, що регулюють ту чи іншу сферу діяльності та належать до сфери цивільного, господарського, адміністративного чи конституційного права». [8, с. 57]. Таким чином, перспективи віднесення визначеного у ст. 55 КК України додаткового покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю до видів покарання, засобів безпеки, обмежувальних заходів, або ж визначення таких обмежень у цивільному, господарському, адміністративному чи конституційному праві в контексті вступу до ЄС залежать виключно від визначення доцільності збереження такого виду покарання у національному кримінальному законодавстві. Водночас ця ж Директива ЄС встановлює, що основним покаранням за вчинення відповідних злочинів є позбавлення волі.

У кримінальному законодавстві європейських країн не є поширеною практика встановлення покарання у виді позбавлення права займати певні посади або ж займатися певною діяльністю як основного виду покарання. Водночас не міститься вимог щодо віднесення цього виду покарання виключно до заходів безпеки чи обмежувальних засобів. Таку позицію підтверджує і М. І. Хавронюк, аналізуючи проблеми адаптації кримінального законодавства України до кримінального права ЄС. Зокрема, науковець

наголошує, що в Рамковому рішенні 2002/946 (щодо сприяння нелегальній міграції) йдеться про те, що кримінальне покарання може супроводжуватися таким заходом як заборона на здійснення безпосередньо або через посередників професійної діяльності, під час здійснення якої було скоєно правопорушення. Рамкове рішення 2003/568 передбачає, що у разі засудження особи за корупційні діяння, у випадках, коли вона займала керівну посаду в компанії, доцільною є тимчасова заборона продовжувати цю ж або порівнянну бізнес-діяльність, якщо існує явний ризик продовження зловживання службовим становищем. Але строк дії такої заборони не встановлено. У Директиві 2011/92 про боротьбу з сексуальними посяганнями і сексуальною експлуатацією дітей та дитячою порнографією йдеться про дискваліфікацію, у т.ч. довічну, щодо особи, яка вчинила відповідні злочини – позбавлення можливості здійснювати професійну діяльність, яка передбачає безпосередні та регулярні контакти з дітьми. Ні чинний КК України, ні проєкт нового КК довічної дискваліфікації за жодні злочини не передбачає. Максимальний строк позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткового покарання згідно з чинним КК (ст. 55) – три роки, згідно з проєктом нового КК – 5 років, а у випадку вчинення тяжкого чи особливо тяжкого злочину – 15 років [9]. Водночас зауважимо, що проєкт нового КК не передбачає регламентації позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткового покарання.

Слід звернути увагу на позицію З.А. Загиней-Заболотенко стосовно того, що «позбавлення права може мати необхідний ефект та може досягнути цілей покарання, визначених у ст. 50 КК, лише у випадку, коли це покарання стане виключно додатковим» [10 с. 482]. Ми вважаємо таку позицію щодо перспектив регламентації покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю найбільш обгрунтованою, зокрема, з огляду на спосіб формулювання у праві ЄС порядку визначення правової природи покарань, зокрема залишення за державами-членами права поряд з основним покаранням застосовувати або додаткові кримінальні або некримінальні покарання або заходи (засоби безпеки, обмежувальні заходи тощо).

Висновки. У кримінальному законодавстві європейських країн не є поширеною практика встановлення покарання у виді позбавлення права займати певні посади або ж займатися певною діяльністю як основного виду покарання. Водночас не міститься вимог щодо віднесення цього виду покарання виключно до заходів безпеки чи обмежувальних засобів. Аналіз окремих Директив ЄС щодо криміналізації злочинів показує, що перспективи віднесення визначеного у ст. 55 КК України додаткового покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю до видів покарання, засобів безпеки, обмежувальних заходів, або ж визначення таких обмежень у цивільному, господарському, адміністративному чи конституційному праві в контексті вступу до ЄС залежать виключно від визначення доцільності збереження такого виду покарання у національному кримінальному законодавстві. Водночас вважаємо доцільним залишити (визначити у проєкті нового КК) покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як виду додаткового покарання та окремо встановити, що таке покарання застосовується у випадку встановлення у санкції статті Особливої частини КК України та не підлягає застосуванню у випадках, коли особа взагалі не мала права займати певні посади або ж займатися певною діяльністю. Обмеження у таких випадках можуть застосовуватися як обмежувальні засоби, що є видом засобів безпеки, а не як додаткове покарання.

1. Хартія Європейського Союзу про основоположні права від 7 грудня 2000 року зі змінами, внесеними у Страсбурзі 12 грудня 2007 року. URL: https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/ **2.** Основи кримінальної політики Європейського Союзу: навч. посібник / упор.: Житний О. О., Рибалко Г.С., Слінько Д. С., Харків, 2022. 147 с. **3.** Задоя К. П. Вплив установчих договорів Європейського Союзу на національне кримінальне право держав-членів ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 7. С. 334–338. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/81. **4.** Євдокімова О. В. Особливості призначення позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Сер. Юридичні науки. Т. 34 (73). 2023. № 1. С. 141–147. DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.2/23 **5.** Кримінальний кодекс України: контрольний текст проєкту станом на 22.02.2026. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2026/02/24/kryminalnyj-kodeks-22-02-2026-ukr.pdf. **6.** Баулін Ю. В. Європеїзація

Загальної частини проекту КК України. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/07/27/baulin-yu-v-yevropeyizatsiya-zagalnoyi-chastyny-novogo-kku.pdf. **7.** Directive (EU) 2024/1226 of the European Parliament and of the Council of 24 April 2024 on the definition of criminal offences and penalties for the violation of Union restrictive measures and amending Directive (EU) 2018/1673. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32024L1226&qid=1738829383792

8. Практики транспозиції Директиви ЄС 2024/1226 державами-членами Союзу, визначення кримінальних правопорушень і покарання за порушення обмежувальних заходів Союзу / А. Климосюк, М. Рубащенко, О. Гузій, Т. Хутор. Аналітичний центр «Інститут законодавчих ідей». 2025. 67 с. URL: https://izi.institute/media/analysts/pdf/2025/10/09/%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%9A%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%98_%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%9D%D0%A1%D0%9F%D0%9E%D0%97%D0%98%D0%A6%D0%86%D0%87_%D0%94%D0%98%D0%A0%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%98%D0%92%D0%98_%D0%84%D0%A1_20241226_%D0%94%D0%95%D0%A0%D0%96%D0%90%D0%92%D0%90%D0%9C%D0%98_%D0%A7%D0%9B%D0%95%D0%9D%D0%90%D0%9C%D0%98_%D0%A1%D0%9E%D0%AE%D0%97%D0%A3.pdf **9.** Хавронюк М. І. Проблеми адаптації положень загальної частини чинного та перспективного кримінального законодавства України до кримінального права ЄС. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/10/01/havronyuk-m-i-problemy-adaptatsiyi-polozhen-zagalnoyi-chastyny-chynnogo-ta-perspektyvnogo.pdf. **10.** Загиней-Заболотенко З. А. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне покарання за окремі форми колабораційної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 5. С. 479–482. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/114.

References

1. Khartiia Yevropeiskoho Soiuzu pro osnovopolozhni prava vid 7 hrudnia 2000 roku zi zminamy, vnesenymy u Strasburzi 12 hrudnia 2007 roku. URL: https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/. **2.** Osnovy kryminalnoi polityky Yevropeiskoho Soiuzu: navchalnyi posibnyk / avtory-uporiadnyky / Zhytnyi O. O., Rybalko H.S., Slinko D. S., Kharkiv, 2022. 147 s. **3.** Zadoia K.P. Vplyv ustanovchykh dohovoriv Yevropeiskoho Soiuzu na natsionalne kryminalne pravo derzhav-chleniv YeS. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2024. № 7. S. 334–338. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/81 **4.** Yevdokimova O. V. Osoblyvosti pryznachennia pozbavlennia prava zaimaty pevni posady abo zaimatysia pevnoiu diialnistiu. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho:* Ser. Yurydychni nauky. T. 34 (73). 2023. № 1. S. 141–147. DOI https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.2/23 **5.** Kryminalnyi kodeks Ukrainy: kontrolnyi tekst proiektu stanom na 22.02.2026. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2026/02/24/kryminalnyj-kodeks-22-02-2026-ukr.pdf.

6. Baulin Yu.V. Yevropeizatsiia Zahalnoi chastyny proektu KK Ukrainy. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/07/27/baulin-yu-v-yevropeyizatsiya-zagalnoyi-chastyny-novogo-kku.pdf. **7.** Directive (EU) 2024/1226 of the European Parliament and of the Council of 24 April 2024 on the definition of criminal offences and penalties for the violation of Union restrictive measures and amending Directive (EU) 2018/1673. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32024L1226&qid=1738829383792 **8.** Praktyky transpozytsii Dyrektyvy YeS 2024/1226 derzhavamy-chlenamy Soiuzu, vyznachennia kryminalnykh pravoporushen i pokarannia za porushennia obmezhuvalnykh zakhodiv Soiuzu. A. Klymosiuk, M. Rubashchenko, O. Huzii, T. Khutor.??? Analitychnyi tsentr «Instytut zakonodavchykh idei». 2025. 67 s. URL:https://izi.institute/media/analysts/pdf/2025/10/09/%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%9A%D0%A2%D0%98%D0%9A%D0%98_%D0%A2%D0%A0%D0%90%D0%9D%D0%A1%D0%9F%D0%9E%D0%97%D0%98%D0%A6%D0%86%D0%87_%D0%94%D0%98%D0%A0%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%98%D0%92%D0%98_%D0%84%D0%A1_20241226_%D0%94%D0%95%D0%A0%D0%96%D0%90%D0%92%D0%90%D0%9C%D0%98_%D0%A7%D0%9B%D0%95%D0%9D%D0%90%D0%9C%D0%98_%D0%A1%D0%9E%D0%AE%D0%97%D0%A3.pdf **9.** Khavroniuk M. I. Problemy adaptatsii polozhen zahalnoi chastyny chynnoho ta perspektyvnoho kryminalnoho zakonodavstva Ukrainy do kryminalnoho prava YeS. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/10/01/havronyuk-m-i-problemy-adaptatsiyi-polozhen-zagalnoyi-chastyny-chynnogo-ta-perspektyvnogo.pdf **10.** Zahynei-Zabolotenko Z. A. Pozbavlennia prava obiimaty pevni posady abo zaimatysia pevnoiu diialnistiu yak osnovne pokarannia za okremi formy kolaboratsiinoi diialnosti. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2022. № 5. S. 479–482. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-5/114.

Yermak Valentyn. **Punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities: prospects for legislative regulation in the context of approximation of criminal legislation to the EU acquis**

The article examines the issues of the prospects for the application of punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities in the light of improving legislative regulation in the context of approximation of criminal legislation to the EU acquis.

It has been established that in the criminal legislation of European countries the practice of establishing a punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities as the main type of punishment is not widespread. At the same time, there are no requirements for attributing this type of punishment exclusively to security measures or restrictive measures.

An analysis of individual EU Directives on the criminalization of crimes shows that the prospects for attributing the additional punishment specified in Article 55 of the Criminal Code of Ukraine in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities to types of punishment, security measures, restrictive measures, or the definition of such restrictions in civil, economic, administrative or constitutional law in the context of accession to the EU depend solely on determining the expediency of maintaining this type of punishment in national criminal legislation.

It was concluded that it is appropriate to leave (to define in the draft of the new Criminal Code) a punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities as a type of additional punishment and to separately establish that such a punishment is applied in the case of establishing an article of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine in the sanction and is not subject to application in cases where the person did not have the right to hold certain positions or engage in certain activities at all. Restrictions in such cases can be applied as restrictive measures, which are a type of security measures, and not as an additional punishment.

At the same time, the requirement of the probability (reality) of applying this type of punishment as an element of its legal nature makes it possible to conclude that this type of punishment cannot be applied to persons who, at the time of committing a criminal offense, did not hold certain positions or were not engaged in relevant activities and for whom the application of such a punishment in such cases is not a punishment, but in fact represents a restrictive measure of a potential nature.

Key words: punishment, additional punishment, proportionality, EU criminal law, restrictive measures, security measures, criminal law measures.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 25.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 343.32
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-419
ISSN 1563-3349

А. Ю. ПИЛИПЕЦЬ

ОСВІТНЯ ПРОПАГАНДА НА ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ: АНАЛІЗ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ

Проаналізовано вироки судів, ухвалені судами України протягом 2022 – 2026 років за ч. 3 ст. 111-1 КК України у частині встановлення ознак освітньої пропаганди. Встановлено, що освітня колабораційна діяльність може вчинятися громадянами України виключно на тимчасово окупованій території. Підтримано підхід, відповідно до якого у разі здійснення громадянином України педагогічної (науково-педагогічної) діяльності на тимчасово окупованій території у вигляді викладання суспільствознавчих дисциплін (предметів), а також російської мови, правомірним є кваліфікація таких дій як освітньої пропаганди за ч. 3 ст. 111-1 КК України. В інших випадках, коли громадянин України на тимчасово окупованій території викладав, наприклад, природничі дисципліни, то самого по собі такого факту недостатньо для притягнення його до кримінальної відповідальності за освітню пропаганду. Констатовано, що суди не здійснюють диференціації протиправних дій громадян України на колабораційне навчання та освітню пропаганду та не відображають це у вироках.

Ключові слова: *колабораційна діяльність, освітня пропаганда, пропаганда, колабораційне навчання, тимчасово окупована територія, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення.*

Pylypets Anton. **Educational propaganda in temporarily occupied territories: an analysis of case law**

This study analyses court judgments handed down by Ukrainian courts between 2022 and 2026 under Part 3 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine, specifically regarding the determination of the elements constituting educational propaganda. It has been established that educational collaboration may be committed by Ukrainian citizens exclusively within the temporarily occupied territory. The approach was upheld whereby, if a Ukrainian citizen carries out pedagogical (scientific and pedagogical) activities in the temporarily occupied territory in the form of teaching social studies disciplines (subjects),

© *ПИЛИПЕЦЬ Антон Юрійович* – аспірант відділу проблем кримінальної юстиції та кримінології Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0004-9663-9665; e-mail: anton.pylypets@gmail.com

as well as the Russian language, it is lawful to classify such actions as educational propaganda under Part 3 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine. In other cases, where a Ukrainian citizen in the temporarily occupied territory taught, for example, natural sciences, this fact alone is insufficient to hold them criminally liable for educational propaganda. It has been noted that the courts do not distinguish between unlawful acts by Ukrainian citizens in the form of collaborationist teaching and educational propaganda, nor do they reflect this in their judgments.

Key words: *collaboration, educational propaganda, propaganda, collaborationist training, temporarily occupied territory, criminal liability, criminal offence.*

Вступ. У частині 3 ст. 111-1 Кримінального кодексу України (далі – КК) передбачено відповідальність за дві альтернативні форми колабораційної діяльності в освіті, серед яких – освітня пропаганда, а саме здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти незалежно від типів та форм власності з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України. У науковій літературі такі форми колабораційної діяльності отримали назву «освітнього колаборантства» [1, с. 290]. За даними Державної судової адміністрації України, за освітній колабораціонізм незалежно від форми протягом 2022 – 2025 років засуджено загалом 113 осіб, з яких у 2023 році – 9 осіб (2% від загальної кількості засуджених за ст. 111-1 КК в цьому році), у 2024 р. – 43 особи (5% від загальної кількості засуджених за ст. 111-1 КК в цьому році), у 2025 р. – 61 особа (7% від загальної кількості засуджених за ст. 111-1 КК в цьому році). У 2022 році за ч. 3 ст. 111-1 КК не було засуджено жодної особи [2–5].

Для адекватного з'ясування сутності поняття пропаганди, яке, без сумніву, є основним у відповідному термінологічному звороті, що позначає альтернативну форму колабораційної діяльності, важливим є аналіз судової практики, яка, враховуючи, зокрема, збільшення кількості засуджених за с. 3 ст. 111-1 КК, вочевидь, набуває розвитку та впливає на становлення усталених підходів до розуміння окремих складових освітнього колабораціонізму, впливає на формування наукового знання у відповідній царині.

Огляд джерел. У науковій літературі проблема кримінальної відповідальності за освітній колабораціонізм була предметом уваги багатьох науковців, серед яких виокремимо доробок О. О. Дудорова, Д. О. Євтєєвої, З. А. Загиней-Заболотенко, О. І. Матюшенко, Р. О. Мовчана, Є. О. Письменського, М. А. Рубащенка, М. І. Хавронюка та ін. Водночас, з огляду на розвиток судової практики в аспекті застосування ч. 3 ст. 111-1 КК, зміни її векторів, актуальним залишається дослідження проблеми аналізу судової практики в цій частині, яка допоможе визначитися з тим, що слід розуміти під освітньою пропагандою як альтернативною формою освітнього колабораціонізму.

Виклад основного матеріалу. Враховуючи формулювання освітньої пропаганди у ч. 3 ст. 111-1 КК, виокремимо основні ознаки нормативного рівня цієї форми освітнього колабораціонізму. Так, суспільно небезпечним діянням законодавець назвав «пропаганду»; місцем вчинення злочину – «заклади освіти незалежно від типів та форм власності»; метою – сприяння а) здійсненню збройної агресії проти України, б) встановленню та утвердженню тимчасової окупації частини території України, в) уникненню відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України. Ці ознаки – явні, оскільки безпосередньо передбачені законодавцем в диспозиції ч. 3 ст. 111-1 КК. Водночас інші обов'язкові ознаки освітньої пропаганди належать до латентних та випливають із сутності самої колабораційної діяльності як соціально-правового явища. Окремі латентні ознаки витлумачив Верховний Суд (далі – ВС). Так, об'єднана палата ККС ВС у постанові від 01.12.2025, висновуючи, що ні тимчасово окупована територія, ні приналежність суб'єкта до громадянства України не є іманентною властивістю всіх без винятку форм колабораційної діяльності, підкреслила, що місце вчинення діяння не має кримінально-правового значення у разі здійснення пропаганди в закладах освіти (ч. 3 ст. 111-1 КК) [6].

Такої ж думки дотримуються й інші науковці. Зокрема, Н. О. Антонюк, З. А. Загиней-Заболотенко, проаналізувавши вказану постанову об'єднаної палати ККС ВС, зазначають, що «ТОТ не є ознакою всіх без винятку форм колабораційної діяльності. Все залежить від того, чи включає саме цю ознаку законодавець у склад відповідної форми колабораціонізму. Освітня пропаганда, як

випливає з нормативних положень ч. 3 ст. 111-1 КК, не обов'язково вчиняється на ТОТ» [7, с. 312].

Водночас такий підхід підтримується не всіма вченими. Наприклад, Є. О. Письменський пише про те, що «обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цього складу кримінального правопорушення є обстановка його вчинення в умовах окупації. … Місцем вчинення цього злочину є заклад освіти, який утворений на окупованій території …» [8, с. 160].

Попри авторитетність першого з висловлених підходів, вважаємо більш правильним останній, відповідно до якого освітня пропаганда, як і «колаборaційне навчання», може вчинятися виключно громадянином України на тимчасово окупованій території. Вказана ознака випливає з соціально-правової сутності колаборaціонізму як явища, що, як відомо, вчиняється виключно громадянами держави та на її окупованих територіях. З проаналізованих нами 50 вироків, ухвалених судами України за ч. 3 ст. 111-1 КК, вчинення освітньої пропаганди не інкримінувалося іноземцям або особам без громадянства, а також поза межами тимчасово окупованої території.

Як зазначалося вище, основним терміном, що визначає спрямованість всього суспільно небезпечного діяння, передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК, є пропаганда. Вказаний термін використовується законодавцем також у ч. 1 ст. 299 (пропаганда до вчинення дій, що мають ознаки жорстокого поводження з тваринами), ст. 436 (пропаганда війни), ст. 436-1 (пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів цього Кодексу. Попри те, що поняття «пропаганда» кілька разів уживається законодавцем, його значення залишається невизначеним у КК. Вочевидь, для встановлення кримінально-правового значення пропаганди доцільно послуговуватися загальносоціальним значенням цього поняття. Оскільки це питання заслуговує самостійної уваги та не є предметом дослідження в цій праці, будемо виходити з того, що «пропаганда завжди має на меті здійснення прихованого впливу на свідомість людей та нав'язування «потрібної» точки зору» [9, с. 154].

Пропаганда у складі освітнього колаборaціонізму розуміється науковцями переважно в тому ракурсі, про який йшлося вище. Так, М. А. Рубащенко та О. В. Зайцев пишуть про те, що пропаганда у

ч. 3 ст. 111-1 КК характеризується «спрямованістю інформативного впливу на формування в її адресата певного світосприймання, вигідного суб'єкту чи тій стороні, яку він представляє. … Адресатом пропагандистської інформації, як правило, будуть здобувачі освіти (дошкільнята, учні, студенти), … а також інші особи – батьки абітурієнтів чи здобувачів освіти, педагогічний склад, технічний персонал закладу освіти. … Пропаганда може полягати в систематичних актах інформаційного характеру, а також становити одиничний інформаційний акт пропаганди, учинення якого достатньо для констатації пропаганди» [1, с. 294–296]. На думку Є. О. Письменського, пропаганда у ч. 3 ст. 111-1 КК – «це форма комунікації з учасниками освітнього процесу, яка передбачає маніпулювання їхньою свідомістю з метою формування та роз'яснення в них таких уявлень і позицій, що обґрунтовують сприяння здійсненню збройної агресії проти України, встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України, уникнення відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України. Відповідні уявлення та позиції, замість засудження, отримують схвальну оцінку, а їх втілення видається за поведінку, яку можна наслідувати та поширювати» [8, с. 161]. Автори одного з практичних порадників пишуть про те, що «здійснення пропаганди передбачає цілеспрямоване та активне поширення спеціально підібраних аргументів, фактів, думок тощо задля ідеологічного впливу та формування певних поглядів і переконань в адресата пропаганди» [10, с. 30].

Загалом погоджуємося з такими ознаками пропаганди, запропонованими цими науковцями у контексті кримінальної відповідальності за освітній колаборaціонізм. Однак, із теоретичної точки зору, вказані ознаки підлягають поглибленому дослідженню, оскільки наразі досить складно встановити відмінності між пропагандою та іншими схожими суспільно небезпечним діяннями, передбаченими в інших статтях Особливої частини КК (наприклад, публічними закликами, маніпулюванням). У межах цієї публікації на означених питаннях зупинятися не будемо. Звернемо увагу на те, які існують підходи в судовій практиці стосовно розуміння освітньої пропаганди у контексті кримінальної відповідальності за ч. 3 ст. 111-1 КК.

Передусім звернемо увагу на те, чи можна відносити педагогічну (науково-педагогічну діяльність) громадян України на ТОТ до

освітнього колабораціонізму загалом та до освітньої пропаганди зокрема. Переважна більшість науковців обґрунтовано стверджують, що загалом така діяльність не може кваліфікуватися за ч. 3 ст. 111-1 КК. Наприклад, Н. О. Антонюк пише про те, що для оцінки педагогічної діяльності громадянина України на ТОТ у створеному закладі освіти доцільно застосовувати диференційований підхід. Наприклад, у разі викладання суспільствознавчих предметів, як-от історія, то у разі, коли громадянин України переходить на викладання історії держави-агресора, то саме по собі здійснення такого викладання повинно кваліфікуватися за ч. 3 ст. 111-1 КК як освітня пропаганда. На відміну від викладачів історії, громадяни інших дисциплін (наприклад, хімії чи математики) не можуть однозначно визнаватися колаборантами [11, с. 61]. Стосовно педагогічної (науково-педагогічної) діяльності цілком поділяємо зазначений підхід науковців та вважаємо, що необхідно підходити диференційовано до встановлення підстави кримінальної відповідальності за освітню пропаганду в таких випадках. Самого по собі факту викладання суспільствознавчих дисциплін (як-от історія) достатньо для того, аби встановити в діях громадянина України склад злочину, передбачений ч. 3 ст. 111-1 КК. В інших випадках, коли громадянин України на ТОТ викладав, наприклад, природничі дисципліни, то самого по собі такого факту недостатньо для притягнення до кримінальної відповідальності за освітню пропаганду.

Підтвердження такому підходу знаходимо і в судовій практиці. Наприклад, вироком Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 15.09.2025, зокрема, за ч. 3 ст. 111-1 КК засуджено громадянина України, який, будучи призначеним окупаційною владою «доцентом кафедри загально-гуманітарних та соціально-економічних дисциплін» в закладі вищої освіти на ТОТ Крим, викладав історичні науки та в межах посадових обов'язків видав та презентував книгу з історії з метою популяризації історії прокуратури Росії й державно-патріотичного виховання молоді. Окрім того, як викладач, громадянин України згідно з вироком вчинив і інші пропагандистські дії в межах здійснення науково-педагогічної діяльності [12]. Вироком Тернівського міського суду Дніпропетровської області від 11.04.2024 засуджено за ч. 3 ст. 111-1 КК громадянина України, вчителя історії у закладі освіти на ТОТ, яка була призначена на цю посаду окупаційною владою, та здійснювала пропаганду у вказаному закладі освіти, висловлюється на підтримку дій окупаційної влади та змінення освітньої програми на стандарти освіти держави-агресора, надала інтерв'ю телеканалу РФ, у ході якого активно закликала не навчатися у закладах освіти України [13].

Згідно з ухваленими вироками освітня пропаганда мала прояв у: участі громадянина України, який працював у закладах освіти у постановочних відео для пропагандистських ЗМІ РФ [14], опублікуванні відео пропагандистського характеру [15], участі в агітаційних заходах [16], наданні інтерв'ю на фоні символіки РФ або ЛНР чи ДНР [17], здійсненні різних заходів (флешмобів, зустрічей, святкувань із символікою РФ, ЛНР та представниками окупаційної влади) [18].

За нашими спостереженнями у ході аналізу ухвалених вироків судів за ч. 3 ст. 111-1 КК, практично відсутні ті судові рішення, в яких в діях громадян України встановлено наявність ознак виключно освітньої пропаганди. Зазвичай така пропаганда – це один із кримінально-протиправних епізодів діяльності громадянина України у закладі освіти на ТОТ – освітня пропаганда зазвичай поєднується з «колабораційним навчанням», а саме з вчиненням громадянином України дій, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти. Таке поєднання освітньої пропаганди та «колабораційного навчання» є цілком зрозумілим. Адже зазвичай до кримінальної відповідальності за ч. 3 ст. 111-1 КК притягаються до кримінальної відповідальності освітні функціонери, тобто особи, які виконують організаційно-розпорядчі або адміністративно-господарські функції у закладі освіти, створеному окупаційною владою на ТОТ. Це посади, наприклад, директорів шкіл, закладів дошкільної освіти, деканів закладів вищої освіти, їх заступників, завідувачів кафедр, завідувачів відділів освіти на ТОТ тощо. Тому і в їх діях зазвичай констатується наявність двох форм освітнього колабораціонізму, передбачених у ч. 3 ст. 111-1 КК.

Також слід звернути увагу на те, що в окремих вироках суди не обвинувачують громадян України у вчиненні освітньої пропаганди, обмежившись виключно кваліфікацією їх дій як «колабораційного навчання», хоча з тексту вироку вбачається, що окремі дії, вчинені громадянином України, становлять освітню пропаганду. Наприклад, вироком Соборного районного суду

міста Дніпра від 22.09.2025 як впровадження стандартів освіти держави-агресора (ч. 3 ст. 111-1 КК) кваліфіковано дії громадянки України, яка була призначена окупаційної владою на посади старшого викладача кафедри російської мови та літератури та виконувача обов'язки цієї кафедри, забезпечуючи викладання російської мови студентам відповідного закладу вищої освіти, створеного окупаційною владою на ТОТ. На нашу думку, в цьому випадку, як і стосовно викладання історії рф, проведення занять з російської мови та літератури, керівництво магістрами з написання магістерських робіт з цієї навчальної дисципліни, організація та участь у науково-практичних конференціях, присвячених розвитку російської мови на ТОТ, є не чим іншим, як освітньою пропагандою, а розроблення впроваджених у навчальний процес відповідного закладу вищої освіти робочих програм навчальних посібників з російської мови за стандартом освіти рф є не чим іншим, як «колабораційним навчанням». Відповідно й у вироку, формулюючи обвинувачення, суду належало б зазначити, що обвинувачена громадянка України вчинила дві форми освітнього колабораціонізму, передбачених ч. 3 ст. 111-1 КК, а не лише «колабораційне навчання».

Проте з проаналізованих вироків вбачається, що суди в окремих випадках не диференціюють та не розрізняють ті протиправні дії, які вчинені громадянином України на ТОТ у формі «колабораційного навчання» та освітньої пропаганди, дослівно відтворюючи у формулюванні обвинувачення вироків редакцію ч. 3 ст. 111-1 КК. Вважаємо це правозастосовним недоліком, який потребує коригування та виправлення з метою впровадження конкретності кваліфікації дій громадян України. Водночас можемо припустити, що відсутність розрізнення вчинених протиправних дій на «колабораційне навчання» та освітню пропаганду пояснюється тим, що ні в теорії, ні тим більше у судовій практиці не розроблено чітко визначених ознак, притаманних протиправній пропаганді. Тому й суди обережно ставляться до того, аби ідентифікувати вчинене як освітню пропаганду, прописавши це у формулюванні обвинувачення. Тому в наступних наукових дослідженнях доцільно детально зупинитися на тому, які ознаки притаманні пропаганді як суспільно небезпечному діянню.

Висновки. Освітня колабораційна діяльність може вчинятися громадянами України виключно на тимчасово окупованій території.

У разі здійснення громадянином України педагогічної (науково-педагогічної) діяльності на тимчасово окупованій території у вигляді викладання суспільствознавчих дисциплін (предметів), а також російської мови, правомірним є кваліфікація таких дій як освітньої пропаганди за ч. 3 ст. 111-1 КК України.

В інших випадках, коли громадянин України на тимчасово окупованій території викладав, наприклад, природничі дисципліни, то самого по собі такого факту недостатньо для притягнення його до кримінальної відповідальності за освітню пропаганду. Освітня пропаганда у діях такого громадянина України може бут встановлена лише е разі, коли одночасно з педагогічною (науково-педагогічною) діяльністю на ТОТ він вчинив інші пропагандистські дії.

Суди не здійснюють диференціації протиправних дій громадян України на колабораційне навчання та освітню пропаганду та не відображають це у вироках. Окрім того, у разі фактичної наявності дій, що утворюють освітню пропаганду, суди у вироках не зазначають такий обсяг протиправної поведінки.

1. Колабораціонізм на тимчасово окупованих територіях: проблеми правової оцінки, гарантування прав і свобод людини та реінтеграції територій: монографія / М. А. Рубащенко, І. В. Яковюк, Н. В. Шульженко, О. В. Зайцев, С. О. Харитонов; за заг. ред. М. А. Рубащенка. Нац. фонд дослідж. України; нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків: Право, 2024. 576 с. **2.** Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, та види кримінального покарання за 2022 рік (форма 6) / Офіційний вебсайт «Судова влада». URL: http://surl.li/xobrnv **3.** Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, та види кримінального покарання за 2023 рік (форма 6) / *Офіційний вебсайт «Судова влада».* URL: http://surl.li/xybwjq **4.** Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, та види кримінального покарання за 2024 рік (форма 6) / Офіційний вебсайт «Судова влада». URL: http://surl.li/xybwjq **5.** Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, та види кримінального покарання за 2025 рік (форма 6) / *Офіційний вебсайт «Судова влада».* URL: http://surl.li/xybwjq **6.** Постанова об'єднаної палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 01.12.2025 у справі № 638/18926/23 (провадження № 51-714кмо25). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132476385 **7.** Антонюк Н. О., Загиней-Заболотенко З. А. Кримінальна відповідальність за освітній колабораціонізм у правових висновках Верховного Суду. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2026. Вип. 02, ч. 2. С. 310–315.

DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.2.49 URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2026/04/51-1.pdf **8.** Письменський Є. О. Кримінально-правові проблеми протидії колабораційній діяльності: монографія. Київ: Алерта, 2024. 438 с. **9.** Драбюк С. С. Пропаганда та її види. Шляхи протидії пропаганді. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. Вип. 01. С. 153–157. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.28 . URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/258841/255602 **10.** Колабораційна діяльність: загальні засади кримінально-правової кваліфікації: практич. порадник / О. О. Буряк, О. І. Букрєєв, Д. О. Олєйніков, М. В. Членов / за заг. ред. А. З. Швеця. Харків: Право, 2022. 98 с. **11.** Антонюк Н. О. Державна зрада і колабораційнпа діяльність: питання кримінально-правової кваліфікації. *Слово Національної школи суддів України.* 2021. № 4 (37). С. 56–68. DOI 10.37566/2707-6849-2021-4(37)-5 URL: https://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2021/4_37_2021/antoniuk.pdf **12.** Вирок Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 15.09.2025 у справі № 607/154/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130414336 **13.** Вирок Тернівського міського суду Дніпропетровської області від 11.04.2024 у справі № 194/156/23. https://reyestr.court.gov.ua/Review/118287230# **14.** Вирок Нововоронцовського районного суду Херсонської області від 19.06.2025 у справі № 954/1183/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128282203 **15.** Вирок Рівненського міського суду Рівненської області від 12.06.2025 у справі № 569/4276/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128127902 **16.** Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області 11.09.2023 у справі № 161/2177/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113341455# **17.** Вирок Жовтневого районного суду м. Дніпропетровська від 11.12.2023 у справі № 201/1779/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115604294 **18.** Вирок Тернівського міського суду Дніпропетровської області від 22.10.2024 у справі № 194/1069/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122462551# **19.** Вирок Соборного районного суду м. Дніпра від 22.09.2025 у справі № 201/3722/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130521951

References

1. Kolaboratsionizm na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh: problemy pravovoi otsinky, harantuvannia prav i svobod liudyny ta reintehratsii terytorii: monohrafiia / M. A. Rubashchenko, I. V. Yakoviuk, N. V. Shulzhenko, O. V. Zaitsev,, S. O. Kharytonov; za zah. red. M. A. Rubashchenka. Nats. fond doslidzh. Ukrainy; nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Pravo, 2024. 576 s. **2.** Zvit pro osib, prytiahnutykh do kryminalnoi vidpovidalnosti ta vydy kryminalnoho pokarannia za 2022 rik (forma 6) / *Ofitsiinyi vebsait «Sudova vlada».* URL: http://surl.li/xobrnv **3.** Zvit pro osib, prytiahnutykh do kryminalnoi vidpovidalnosti ta vydy kryminalnoho pokarannia za 2023 rik (forma 6) / *Ofitsiinyi vebsait «Sudova vlada».* URL: http://surl.li/xybwjq **4.** Zvit pro osib, prytiahnutykh do kryminalnoi vidpovidalnosti ta vydy kryminalnoho pokarannia za 2024 rik (forma 6) / *Ofitsiinyi vebsait «Sudova vlada».* URL: http://surl.li/xybwjq **5.** Zvit pro osib, prytiahnutykh do kryminalnoi vidpovidalnosti ta vydy kryminalnoho pokarannia za 2025 rik (forma 6) / *Ofitsiinyi vebsait «Sudova vlada».* URL: http://surl.li/xybwjq **6.** Postanova obiednanoi palaty Kasatsiinoho kryminalnoho sudu u skladi Verkhovnoho Sudu vid 01.12.2025 u spravi № 638/18926/23 (provadzhennia № 51-714kmo25). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/132476385 **7.** Antoniuk N. O., Zahynei-Zabolotenko Z. A. Kryminalna vidpovidalnist za osvitnii kolaboratsionizm u pravovykh vysnovkakh Verkhovnoho Sudu. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo.* 2026. Vyp. 02, ch. 2. S. 310–315. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2026.02.2.49 URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2026/04/51-1.pdf **8.** Pysmenskyi Ye. O. Kryminalno-pravovi problemy protydii kolaboratsiinii diialnosti: monohraf. Kyiv: Alerta, 2024. 438 s. **9.** Drabiuk S. S. Propahanda ta yii vydy. Shliakhy protydii propahandi. *Analitychno-porivnialne pravoznavstvo.* 2022. Vyp. 01. S. 153–157. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.01.28 . URL: https://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/258841/255602 **10.** Kolaboratsiina diialnist: zahalni zasady kryminalno-pravovoi kvalifikatsii : praktych. poradnyk / O. O. Buriak, O. I. Bukrieiev, D. O. Olieinikov, M. V. Chlenov / za zah. red. zasl. yurysta Ukrainy A. Z. Shvetsia. Kharkiv: Pravo, 2022. 98 s. **11.** Antoniuk N. O. Derzhavna zrada i kolaboratsiinpa diialnist: pytannia kryminalno-pravovoi kvalifikatsii. *Slovo Natsionalnoi shkoly suddiv Ukrainy.* 2021. № 4 (37). S. 56–68. DOI 10.37566/2707-6849-2021-4(37)-5 URL: https://slovo.nsj.gov.ua/images/pdf/2021/4_37_2021/antoniuk.pdf **12.** Vyrok Ternopilskoho miskraionnoho sudu Ternopilskoi oblasti vid 15.09.2025 u spravi № 607/154/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130414336 **13.** Vyrok Ternivskoho miskoho sudu Dnipropetrovskoi oblasti vid 11.04.2024 u spravi № 194/156/23. https://reyestr.court.gov.ua/Review/118287230# **14.** Vyrok Novovorontsovskoho raionnoho sudu Khersonskoi oblasti vid 19.06.2025 u spravi № 954/1183/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128282203 **15.** Vyrok Rivnenskoho miskoho sudu Rivnenskoi oblasti vid 12.06.2025 u spravi № 569/4276/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128127902 **16.** Vyrok Lutskoho miskraionnoho sudu Volynskoi oblasti 11.09.2023 u spravi № 161/2177/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113341455# **17.** Vyrok Zhovtnevoho raionnoho sudu m. Dnipropetrovska vid 11.12.2023 u spravi № 201/1779/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115604294 **18.** Vyrok Ternivskoho miskoho sudu Dnipropetrovskoi oblasti vid 22.10.2024 u spravi № 194/1069/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122462551# **19.** Vyrok Sobornoho raionnoho sudu m. Dnipra vid 22.09.2025 u spravi № 201/3722/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130521951

Pylypets Anton. **Educational propaganda in temporarily occupied territories: an analysis of case law**

This study analyses court judgments handed down by Ukrainian courts between 2022 and 2026 under Part 3 of Article 111-1 of the Criminal Code of

Ukraine, specifically regarding the courts' determination of the elements constituting educational propaganda. It has been established that educational collaboration, including educational propaganda, may be carried out by Ukrainian citizens exclusively in the temporarily occupied territory, which follows from the nature of collaborationism as a socio-political phenomenon. The approach has been upheld whereby, in the event that a citizen of Ukraine carries out pedagogical (scientific and pedagogical) activities in the temporarily occupied territory in the form of teaching social studies (subjects) (for example, the history of the Russian Federation), as well as the Russian language, it is lawful to classify such actions as educational propaganda under Part 3 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine. In other cases, where a Ukrainian citizen in a temporarily occupied territory taught, for example, natural sciences, this fact alone is not sufficient to hold them criminally liable for educational propaganda. The classification of teachers' (lecturers') actions under Part 3 of Article 111-1 of the Criminal Code of Ukraine is possible only if, alongside the performance of pedagogical (scientific and pedagogical) activities, it is established that they have committed specific acts of propaganda. It has been established that the courts do not differentiate between unlawful acts by Ukrainian citizens as collaborationist teaching and educational propaganda, nor do they reflect this in their judgments, which does not contribute to the accuracy and specificity of criminal law classification. Furthermore, even where there is evidence of unlawful acts by Ukrainian citizens exhibiting the characteristic features of educational propaganda, the courts do not mention this in the formulation of the charges, limiting themselves to stating that the individuals engaged solely in collaborationist teaching. It is proposed that further academic research should continue to examine the essential characteristics of propaganda as a socially dangerous act, as provided for in specific articles of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: collaboration, educational propaganda, propaganda, collaborationist training, temporarily occupied territory, criminal liability, criminal offence.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

Розділ 7

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ ТА ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

УДК 349.41
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-431
ISSN 1563-3349

П. Ф. КУЛИНИЧ

ПРАВО НА ЗЕМЛЮ У КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Здійснено аналіз права на безоплатну приватизацію земель громадянами України та можливостей і шляхів його застосування для підтримки державою ветеранів російсько-української війни. Встановлено, що право на безоплатне отримання земельних ділянок у власність громадянами України було важливою складовою земельної реформи в Україні на її початковому етапі, коли всі землі країни перебували у власності одного власника – держави. Доведено, що з переходом більшої частини земель країни у приватну власність вільних земель державної та комунальної власності залишилося недостатньо для безоплатного наділення земельною ділянкою кожного ветерана російсько-української війни. Обґрунтована доцільність заміни безоплатного надання земель у власність іншими видами державної підтримки ветеранів.

Ключові слова: *земля, право, земельна реформа, безоплатна приватизація, земельна корупція, ветерани, державна підтримка*

© *КУЛИНИЧ Павло Федотович* – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, завідувач відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0001-8716-0661; e-mail: Pavlo.f.k@gmail.com

Kulynych Pavlo. **The right to land in the context of state support for combatants in Ukraine: problems and prospects**

The right to free privatization of land by citizens of Ukraine and the possibilities and ways of its application for state support of veterans of the Russian-Ukrainian war was analyzed. It was established that the right to free acquisition of land plots by citizens of Ukraine was an important component of the land reform in Ukraine at its initial stage, when all the country's lands were owned by one owner - the state. It was proved that with the transfer of most of the country's lands to private ownership, there was not enough free land in state and communal ownership to provide each veteran of the Russian-Ukrainian war with a land plot free of charge. The feasibility of replacing free provision of land with other types of state support for veterans was substantiated.

Key words: *land, law, land reform, free privatization, land corruption, veterans, state support*

Постановка проблеми. З відновленням у 1991 р. незалежності в Україні розпочався перехід від планової (командно-адміністративної) до ринкової економіки. Відповідно в багатьох сферах політико-правового, економічного та соціального життя країни розпочалися трансформаційні процеси, які, на думку тогочасного політичного класу, мали б забезпечити досягнення стандартів економічно розвинених країн світу. У сфері земельних відносин трансформаційні процеси здійснювалися у формі земельної реформи, розпочатої з 15 березня 1991 р., коли набули чинності прийняті 18 грудня 1990 р. Земельний кодекс УРСР та постанова Верховної Ради УРСР «Про земельну реформу».

Однак зазначені трансформаційні правові та соціально-економічні процеси здійснювалися в Україні не за сприйнятими низкою країн Східної Європи темпами «шокової терапії», запропонованої екс-міністром економіки Польщі Лєшеком Бальцеровичем, яка передбачали проведення стиснутих у часі, досить різких та іноді соціально «болісних» реформацій, а шляхом повільних і розтягнутих на десятиліття перетворень. Відтак земельна реформа в Україні здійснюється рекордні 30 років і до цього часу повністю не завершена.

На початку земельної реформи всі землі України перебували у власності держави та надавалися громадянам і юридичним особам у користування, яке було не надто захищеним, оскільки могло бути припинене органами влади в адміністративному порядку з будь-яких причин. Тому одним з основних напрямів земельної

реформи була визначена приватизація земель України – передача значної частини державних земель у власність громадян і юридичних осіб. Для забезпечення її проведення 30 січня 1992 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про форми власності на землю», а 13 березня 1992 р. – постанову «Про прискорення земельної реформи та приватизацію земель» та нову редакцію Земельного кодексу України (далі – ЗК України).

З метою посилення захищеності земельних прав громадян і юридичних осіб, а також створення передумов для реалізації приватної ініціативи у сфері землекористування вищезазначеними правовими актами правовий режим виключної власності держави на землю був скасований з 15 травня 1992 р., а громадяни і юридичні особи України отримали право набувати землю у приватну і колективну власність. Більше того, відповідно до ЗК України в редакції від 13 березня 1992 р., кожен громадянин України був наділений правом отримати безоплатно у власність по 6 земельних ділянок різного цільового призначення у межах норм безоплатної приватизації. Відтак дослідження стану правового забезпечення права на безоплатне отримання громадянами України земельних ділянок у власність та можливості і способів надання права на землю ветеранам російсько-української війни є актуальною проблемою науки земельного права України.

Метою статті є аналіз права на безоплатну приватизацію земель громадянами України та можливостей і шляхів його застосування для підтримки державою ветеранів російсько-української війни.

Стан розробки проблеми і методи дослідження. Правові питання забезпечення ветеранів російсько-української війни, зокрема, учасників бойових дій, земельними ділянками досліджували М. Білошкурський, І. Болюбаш, В. Борсай, А. Вовк, С. Грищак, Д. Коломійцева, Т. Саркісова, Т. Харитонова та деякі інші вітчизняні правознавці. Основна увага у їх дослідженнях приділялася проблемам підвищення ефективності дії права на безоплатне надання ветеранам російсько-української війни земельних ділянок у власність. Водночас автори таких досліджень не аналізували питання, за рахунок яких земель можна надати кожному ветерану земельну ділянку у власність, і чи достатньо є в Україні земель, які можна передати безоплатно у власність даній категорії громадян.

Предметом дослідження є проблематика надання ветеранам російсько-української війни у ширшому контексті, який включає стан земельних ресурсів країни та можливість їх використання для забезпечення землею ветеранів, суть та корупційні небезпеки права на безоплатне отримання земель у власність та пошук альтернативних шляхів надання державної підтримки даній категорії громадян. У процесі підготовки статті використані загальнонаукові методи дослідження (аналізу і синтезу, індукції і дедукції, абстрагування, узагальнення, аналогії) та спеціальні юридичні методи, зокрема, порівняльно-правовий, формально-правовий, логіко-юридичний тощо.

Виклад основного матеріалу. З прийняттям ЗК України в редакції від 13 березня 1992 р. були лише створені правові передумови для початку реалізації ключового напряму земельної реформи – переходу до використання земельного фонду країни на засадах інституту права приватної власності як визначального елементу принципу плюралізму форм власності на землю в умовах ринкової економіки. Проте варто відзначити, що після появи законодавчої можливості набувати земельні ділянки у приватну власність громадяни України не проявили зацікавленості навіть у реалізації наданого законодавцем права безоплатно приватизувати землю. Цілком очевидно, що тривалий час, понад 80 років, проживаючи в умовах правового режиму командно-адміністративної економіки, який придушував будь-які прояви приватної ініціативи у сферах виробничої (підприємницької) та іншої діяльності, громадяни України з психологічних, ідеологічних та світоглядних міркувань не були готові до набуття права власності на земельні ділянки. Тим більше, що ЗК України надавав їм альтернативні варіанти володіння землею – право постійного користування, право оренди тощо. У зв'язку з цим держава вирішила посилити зацікавленість громадян України у набутті земельних ділянок у власність шляхом реалізації двох важливих правових ініціатив.

По-перше, 26 грудня 1992 р. Кабінет Міністрів України видав Декрет «Про приватизацію земель», яким були істотно спрощені умови та порядок набуття громадянами України права власності на земельні ділянки, що вже перебували у їх користуванні. По суті, за цим Декретом громадянину достатньо було подати до відповідної місцевої ради заяву про набуття використовуваної громадянином земельної ділянки у власність з мінімальним набором підтверджуючих право на землю документів, і такий громадянин відразу після прийняття радою рішення про задоволення заяви набував статусу власника відповідної ділянки.

По-друге, ЗК України надав громадянам України – членам колективних господарств право на набуття безоплатно у власність частини земель таких господарств у розмірі середньої земельної частки, трансформованої згодом у земельну частку (пай).

Слід зазначити, що при підготовці ЗК України, прийнятого 25 жовтня 2001 р. та введеного у дію 1 січня 2002 р., «щедрість» законодавця щодо безоплатної передачі громадянам України земель у власність була збережена. На її основі протягом 90-х років XX століття та двох декад XXI століття громадяни України набули у власність переважну частину земельного фонду України, який становить 60,1 млн га. Зокрема, шляхом паювання земель колишніх колективних господарств громадяни України набули у власність близько 30 млн га сільськогосподарських земель країни з наявних 42 млн га. Крім того, вони набули у власність і значну частину земель несільськогосподарського призначення. Отже, інститут права приватної власності на землю набув значення ключового правового інституту, який регулює використання земель у сферах, де основною передумовою їх раціонального використання є можливість реалізації приватної ініціативи. І значною мірою завдяки приватизації земель агросектор України був відроджений після занепаду у 90-х роках XX століття.

Отже, безоплатна приватизація земель громадянами України стала, по суті, основною рушійною силою проведення у нашій державі земельної реформи. Завдяки появі в нашій країні «критичної маси» приватних власників земель у земельному законодавстві України були сформовані правові механізми, призначені для обслуговування інфраструктури приватної власності на землю. В Україні було сформоване законодавство про кадастровий облік земельних ділянок, державну реєстрацію речових прав на землю, був запроваджений достатньо ефективний ринковий обіг земельних ділянок тощо.

Водночас право на безоплатну приватизацію земель закріплене у основній частині ЗК України, а не у його перехідних положеннях. Отже, дане право є постійним, а не тимчасовим, і підлягає реалізації без обмеження у часі, хоча земля є обмеженим ресурсом.

Після 24 лютого 2022 р. через російську агресію та призупинення функціонування Державного земельного кадастру Верховна Рада України ухвалила рішення про призупинення безоплатної передачі земель у приватну власність на період дії воєнного стану. Наразі безоплатна передача земельних ділянок у приватну власність дозволена лише власникам розташованих на таких земельних ділянках об'єктів нерухомого майна (будівель, споруд), а (???) земельних ділянок, переданих у користування до набрання чинності ЗК України (підпункт 5 пункту 27 розділу Х «Перехідні положення» ЗК України).

Останнім часом серед законотворців активізувалися дискусії про можливість відновлення в повному обсязі безоплатної передачі громадянам земель ще до завершення воєнного стану. Водночас в умовах, коли площа вільних земель, які могли б безоплатно передаватися у приватну власність громадян України, різко зменшилася, можливість реалізації права громадян на безоплатне отримання у власність земельних ділянок теж істотно знизилася. Відтак практика свідчить, що вільні земельні ділянки передавалися безоплатно у власність особам, які мали корупційні зв'язки з відповідними органами влади. Причому такі особи, як правило, належать до заможних верств населення, а не найбіднішої його частини. Саме тому Національне агентство з питань запобігання корупції визнало безоплатну приватизацію земель одним із найбільших джерел корупції у земельній сфері. Так, згідно з проведеним Агентством опитуванням «Корупція в Україні 2021: розуміння, сприйняття, поширеність», до початку повномасштабного вторгнення понад 40% респондентів особисто стикались із проявами корупції під час безоплатного отримання земельних ділянок для ведення сільського господарства та присадибних ділянок [1].

Відтак на сучасному етапі безоплатна приватизація земель з рушія земельної реформи перетворилася на її гальмо – фактор, який заважає формуванню в країні системи прозорих, соціально справедливих та економічно доцільних земельних правовідносин. Тому, на нашу думку, скасування права громадян на безоплатне отримання у власність державних і комунальних земель є дуже назрілою соціально-економічною та правовою проблемою.

Водночас завдяки здійснюваним Урядом України заходам щодо приватизації земель країни у суспільстві скалося уявлення про

безмежність земельного фонду країни, який можна використовувати для задоволення будь-яких потреб громадян. Саме тому Верховна Рада України досить часто приймала закони, якими додатково надавалося пільгове право «першочергового» безоплатного набуття земельних ділянок у власність. Так, протягом 1991-1993 рр. були прийняті закони України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» від 21 березня 1991 року, «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 р., «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого1993 р., «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р., «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 р.

Зазначені законодавчі акти були недостатньо продуманими та практично на практиці не застосовувалися. По-перше, вони приймалися як законодавчі акти соціального забезпечення, а не земельного законодавства, яке має пріоритет у регулюванні земельних відносин. З їх прийняттям відповідні зміни до ЗК України не були внесені. По-друге, законодавчі акти, яким окремим категоріям громадян надавалося право першочергового безоплатного отримання земельних ділянок у власність, не містили механізмів їх реалізації. Адже земельне законодавство не передбачає формування черг громадян, які виявили бажання отримати землю у власність: за відсутності юридично оформлених черг неможливо надати землю у першочерговому порядку. По-третє, заяв від громадян-пільговиків на отримання земельних ділянок безоплатно у власність у першочерговому порядку не було, тому що вони могли скористатися звичайним правом на безоплатну приватизацію земельних ділянок, яке передбачене ЗК України (ст. 121). Тому тривалий час законодавчі акти, які надавали певним категоріям громадян України право на першочергове безоплатне отримання у власність земельних ділянок, фактично не застосовувалися.

Ситуація змінилася у 2014 р. зі збройним захопленням росією Автономної Республіки Крим та деяких районів Луганської і Донецької областей, якому протидіяли Збройні Сили України. Одним із наслідків війни на Донбасі стала поява нових груп ветеранів – учасників Антитерористичної операції на Донбасі (АТО) з числа вітчизняних військовослужбовців. Із вдячності за їх бойові заслу-

ги у 2016-2017 рр. за рішенням Держгеокадастру України певній кількості з них були безоплатно надані у власність земельні ділянки для ведення особистого селянського господарства площею по 2 га. Проте практично жоден із ветеранів не виявив бажання вести таке господарство. Вони продали ці земельні ділянки та отримали за них певні грошові кошти. Їх доходи від продажу землі не були значними, оскільки для відчуження ділянок ветерани скористалися посередниками (брокерами, нотаріусами тощо), послуги яких були оплачені за рахунок виручених від продажу землі коштів. Незважаючи на це, низка науковців підтримали доцільність безоплатного надання земель ветеранам АТО [2; 3].

Після повномасштабного вторгнення росії в Україну представники науки земельного права також висловилися за необхідність безоплатного надання ветеранам земельних ділянок у власність [4; 5; 6; 7].

Незважаючи на негативний досвід безоплатного надання ветеранам земельних ділянок у власність, «почин» земельних посадовців був підхоплений народними депутатами України. З метою популяризації у суспільстві політичних сил, які вони представляли у парламенті, депутати почали реєструвати у Верховній Раді України законопроєкти, спрямовані на безоплатне надання учасникам бойових дій земельних ділянок для різних цілей. Керівництво держави і парламенту усвідомлювало необґрунтованість таких законодавчих ініціатив і не підтримувало їх прийняття. Проте один із таких законопроєктів – від 11 вересня 2023 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення реалізації права учасників бойових дій та сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України при відведенні їм земельних ділянок за рахунок земель державної і комунальної власності» (№ 10027) – досить несподівано був 18 грудня 2025 р. прийнятий Верховною Радою України за основу і очікує подальшого розгляду.

Законопроєктом пропонується, щоб органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування створили резервний фонд земель у розмірі до 20 відсотків площі усіх сільськогосподарських угідь, які є у постійному користуванні державних і комунальних підприємств, установ та організацій. Саме за рахунок земель цього фонду має забезпечуватися безоплатна передача земельних ділянок у приватну власність учасникам бойових дій із числа осіб, яким

статус учасника бойових дій надано відповідно до пунктів 19-25 ч. 1 ст. 6 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», та сім'ям загиблих ветеранів російсько-української війни.

На нашу думку, ідея віддячення ветеранів безоплатною землею, яка закладена у цей законопроєкт, є неприйнятною з трьох ключових причин.

Перша з них полягає у недостатності у державній і комунальній власності земель, які могли б бути виділені кожному учаснику російсько-української війни, що триває з 2014 р., а також членам сімей загиблих учасників бойових дій. Адже, як прогнозується, після завершення воєнного стану кількість учасників бойових дій разом із родинами загиблих та безвісти зниклих становитиме 20 відсотків населення України – приблизно 5-6 млн осіб [8]. Натомість вільні землі державної та комунальної власності, тобто такі, які не надані нікому у користування та не забудовані, в Україні практично відсутні або ж наявні в дуже обмеженій кількості (залежно від регіону). За їх рахунок лише невелика кількість ветеранів можуть безоплатно отримати земельні ділянки у власність. Проте ненадання земель іншим ветеранам може викликати серйозні соціальні заворушення.

Крім того, з огляду на обмеженість земельних ресурсів безоплатна приватизація земель сприяє земельній корупції. Згідно з проведеним Національним агентством з запобігання корупції (НАЗК) опитуванням «Корупція в Україні 2021: розуміння, сприйняття, поширеність», до початку повномасштабного вторгнення понад 40% респондентів особисто стикались із проявами корупції під час безоплатного отримання земельних ділянок для ведення сільського господарства та присадибних ділянок. Серед найбільш поширених корупційних схем, за даними НАЗК, виявлені: продаж інформації про місце розташування вільних земельних ділянок; зловживання під час надання дозволу на розробку проєкту землеустрою та реєстрації земельної ділянки; підроблення рішень органів місцевого самоврядування про відведення земельної ділянки; зловживання правом безоплатного отримання земельних ділянок та «повторна приватизація»; використання пільг учасників бойових дій на отримання земельних ділянок у корупційних схемах [9].

До того ж безоплатна приватизація земель не забезпечує громадянам рівні та справедливі можливості при набутті прав на земельні ділянки. Як відомо, щодо земельних ділянок для будівництва й обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка) встановлена різна максимальна площа залежно від місця розташування (у селах – не більше 0,25 гектара, в селищах – не більше 0,15 гектара, в містах – не більше 0,10 гектара). Причому ціна 1 га земель у різних регіонах відрізняється в рази. Так, земельна ділянка площею 0,10 га в місті на сході України може оцінюватися в десятки разів дешевше порівняно із земельною ділянкою 0,25 га в селищі біля Києва. Це порушує принцип справедливості, оскільки при безоплатному отриманні земельної ділянки одні громадяни отримують вигоду у кілька разів більшу, ніж інші. Доступність земель для передачі громадянам у розрізі регіонів також є вкрай нерівномірною. І хоча закон не встановлює обмежень щодо місця розташування ділянки, регіональний фактор, зокрема наявність контактів із посадовими особами на місцях, суттєво впливає на можливість реалізації цього права.

Нарешті, безоплатна приватизація земель суперечить праву ЄС, якому має відповідати земельне законодавство України для набуття членства у ЄС. Аналіз законодавств провідних держав-членів ЄС свідчить, що воно не передбачає такого інструмента права, як надання права певним категоріям осіб безоплатно набувати земельні ділянки у власність. Це пояснюється тим, що положення про безоплатну передачу земельних ділянок тлумачиться як порушення принципу заборони дискримінації, передбаченого Договором про функціонування ЄС, оскільки такі положення надають переваги лише для громадян конкретної держави (в Україні – тільки громадянам України) [10].

Будь-яке регулювання, що є невиправдано дискримінаційним щодо іноземних громадян і тим самим обмежує вільний рух капіталу, є недопустимим в межах ЄС та суперечить праву ЄС та держав-членів ЄС. Громадськість держав-членів ЄС справедливо ставить питання, чому вони мають допомагати Україні, якщо у ній безоплатно роздається такий цінний ресурс, як земля. Отже, якщо Україна відновить безоплатну приватизацію земель громадянами, яка призупинена на період воєнного часу, або запровадить надання права на безоплатну приватизацію земельних ділянок новим категоріям громадян (ветеранам), то такий крок може бути розцінений як ігнорування Україною стандартів та правил права ЄС.

Водночас прихильники продовження безоплатної приватизації земель вважають її скасування таким, що суперечитиме ст. 22 Конституції України, яка проголошує, що конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. Адже при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

На нашу думку, наведений аргумент проти скасування безоплатної приватизації земель є надуманим. По-перше, право громадян на безоплатну приватизацію земель не можна віднести до конституційних прав і свобод, позаяк таким воно не визнається Основним Законом України. Конституційним є право громадян набувати землю у власність, яке може набуватися ними і за плату. По-друге, за своїм змістом право на землю не є абстрактним, відірваним від об'єкта цього права – стану земельного фонду країни. Якщо у його нинішній структурі немає достатньо великої площі вільних земель (земель запасу, резервних фондів тощо), то це означає, що в країні відсутня матеріальна (природна) основа для реалізації такого права.

Власне, на зазначену особливість прав громадян вказав і Конституційний Суд України. Так, у його рішенні від 26 грудня 2011 р. № 20–рп/2011 зазначено, що передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Крім того, такі заходи можуть бути обумовлені необхідністю запобігання чи усунення реальних загроз економічній безпеці України, що згідно з ч. 1 ст. 17 Конституції України є найважливішою функцією держави [11].

Такої ж позиції дотримуються й автори коментаря до Конституції України. Вони наголошують, що ст. 22 Конституції України принципово забороняє законодавцю погіршувати становище людини у суспільстві шляхом обмеження тих прав і свобод, які вже закріплено у законах України. Однак невичерпність прав і свобод не слід ототожнювати із необмеженими можливостями їх використання. Науковці доводять, що неприпустимість обмеження

прав і свобод цілком закономірно не означає абсолютизації цього принципу, їхнє використання повинно ґрунтуватися на дотриманні загальновизнаних і природних правил людського співіснування [12].

Загальновизнані правила людського співіснування становлять основний зміст права як регулятора суспільних відносин. Згідно із цими правилами будь-яке право на отримання будь-якого об'єкта може існувати і вважатися реальним за умови його забезпеченості наявністю відповідного об'єкта. Якщо ж об'єкт відсутній або ж припинив існувати, що має місце з вільними землями в Україні, то це означає, що відсутні підстави для визнання й права на такий об'єкт. Іншими словами, зі зменшенням до критично мінімальної кількості площі вільних земель в Україні право громадян на безоплатну приватизацію земель має бути скасоване не через те, що законодавець вирішив змінити вектор правової політики у земельній сфері, а тому, що перестала існувати матеріальна (природна) передумова для задоволення такого права. На нашу думку, саме тому можна цілком законно скасувати безоплатну приватизацію земель як гальмо розвитку земельної реформи в Україні.

Що стосується державної підтримки ветеранів російсько-української війни, то вона має надаватися і може включати набуття права на земельні ділянки. Однак таке право не повинно переслідувати мету тотального безоплатного забезпечення ветеранів землею. Вона має набуватися лише тими ветеранами, які потребують земельні ділянки для здійснення на ній підприємницької діяльності та для будівництва і обслуговування житлових та інших будівель виключно на ринкових умовах – за плату. Держава може запровадити надання ветеранам пільгових кредитів, компенсацій відсотків банків та інших витрат, пов'язаних з придбанням земельних ділянок у власність. Аналогічне сприяння у придбанні земельних ділянок ветеранами Другої світової війни надається відповідно до Закону Канади про землі ветеранів [13]. Загалом в Україні доцільно розробити і запровадити комплексну програму державної підтримки ветеранів, яка включала б надання їм допомоги у забезпеченні житлом шляхом компенсації оренди житла тощо, професійну адаптацію, перекваліфікацію, супровід працевлаштування та розвиток кар'єрних можливостей після демобілізації, надання консультацій, послуг та підтримки у поверненні до активного життя у громадах,

сприяння ветеранському підприємництву з наданням ветеранам доступу до спеціальних програм фінансової підтримки, грантів, пільгових та інших інструментів, розвитку власної справи тощо. Власне, подібні заходи державної підтримки ветеранів передбачені у Державній цільовій програмі "Ветеран. Робота" на 2026-2027 роки, затвердженій Кабінетом Міністрів України 11 лютого 2026 р. [14]. Вважаємо, що даний документ може бути взятий за основу для розробки та затвердження комплексної державної програми підтримки ветеранів російсько-української війни на наступні періоди.

Висновки. Безоплатна приватизація земель була виправданим заходом на початку земельної реформи, коли практична вся земля України перебувала у власності держави. Водночас у процесі проведення безоплатної приватизації земель виявилися і її побічні негативні наслідки. Основний з них – земельна корупція, оскільки розподіл безоплатної землі здійснюється посадовцями органів влади, який досить часто супроводжується корупційними вимогами та корупційними пропозиціями. Крім того, безоплатне надання громадянам земельних ділянок апріорі є соціально несправедливим, оскільки розташована у сільській «глибинці» земельна ділянка для ведення особистого селянського господарства, садівництва тощо коштує значно менше, ніж аналогічна за розміром і цільовим призначенням ділянка поблизу великого міста.

В результаті проведення земельної реформи різко зменшилася площа земель державної і комунальної власності, які могли б бути передані громадянам України безоплатно у власність. Більше того, площа таких земель є недостатньою і для передачі земельних ділянок у власність такій заслуженій категорії громадян, як ветерани російсько-української війни. Оскільки для всіх ветеранів вільної землі не вистачить, то це може викликати у «обділених» ветеранів почуття несправедливого ставлення до них та спровокувати серйозні соціальні заворушення як регіонального, так і національного масштабу.

Крім того, право на безоплатну приватизацію земель суперечить стандартам права ЄС та законодавства держав-членів ЄС.

У зв'язку з відсутністю в нашій країні матеріальної основи для реалізації права на безоплатне отримання у власність земельних ділянок як усіма громадянами України, так і такою їх частиною, як

ветерани російсько-української війни, вважаємо доцільним внести до ЗК України та інших законодавчих актів зміни, які б скасували чи істотно обмежили реалізацію такого права.

Землі державної і комунальної власності, які перебувають у запасі, доцільно реалізувати на ринкових умовах – через земельні аукціони. А для підтримки наших ветеранів, які виявляють бажання господарювати на землі, наприклад шляхом ведення фермерського господарства, доцільно запровадити механізми фінансової підтримки – виділення коштів для придбання землі на ринку, а також створити умови для розвитку ветеранського підприємництва, доступу до житла, соціалізації ветеранів тощо.

1. Корупція в Україні «2021: Розуміння, сприйняття, поширеність. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/1009488299966710444 nacp_report_info_sapiens_2021_ukr_final_.pdf. **2.** Борсай В. Особливості реалізації учасниками АТО права на безоплатну приватизацію землі. *Юридична газета.* 2015. №1-2. С. 447–448. **3.** Болюбаш І. До питання про правові та практичні проблеми надання земельних ділянок учасникам АТО. *Актуальні питання державотворення в Україні:* матер. міжнар. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених (19 травня 2017 р.). Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, юрид. ф-т; [редкол.: І. С. Гриценко (голова) та ін.]. – К.: Прінт-Сервіс, 2017. Т. 2. С. 89–91. **4.** Коломійцева Д. М., Саркісова Т. Б. Проблеми реалізації права на землю учасниками бойових дій та перспективи їх вирішення. *Часопис Київського університету права.* 2023. № 1. С. 123-127; **5.** Вовк А.О. Гарантії земельних прав учасників бойових дій та осіб, прирівняних до них. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 9. С. 181-185. **6.** Харитонова Т. Є., Білошкурський М. М. Проблеми корупційних ризиків при набутті та реалізації права власності на земельну ділянку учасниками бойових дій та особами, прирівняними до них. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 1. С. 269-272. **7.** Вовк В. А., Грищак С.В. Еволюція законодавчого регулювання у сфері земельних прав учасників бойових дій. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 11. С. 137-141. **8.** Після завершення війни ветерани становитимуть до 20% населення України. URL: https://agronews.ua/news/pislya-zavershennya-vijny-veterany-stanovytymut-do-20-naselennya-ukrayiny/. **9.** Корупційні ризики у процедурі безоплатної приватизації: Аналітичний огляд, – грудень 2020. URL: https://nazk.gov.ua/wp- content/uploads/2020/12/Ryzyky_pryvatyzatsiya_2011.pdf . **10.** Кулинич П.Ф. Правові цінності ЄС та їх реалізація у земельному законодавстві України: стан, проблеми, перспективи. *Альманах права.* Феномен реалізації права в контексті сучасного наукового дискурсу: Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2025. Вип. 16. С. 69-76. **11.** Рішення Конституційного Суду України від 26.12.2011 р. № 20–рп/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11#Text. **12.** Науково-практичний коментар Конституції України. URL: http://apelyacia.org.ua/content/naukovo-praktichniy-komentar-konstituciyi-ukrayini-harkiv-2003. **13.** Veterans' Land Act R.S.C. 1970, c. V-4. URL: https://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/V-1.5.pdf . **14.** Про затвердження Державної цільової програми "Ветеран. Робота" на 2026-2027 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2026 р. № 154-р. *Урядовий кур'єр.* 28.02.2026. № 48.

References

1. Koruptsiia v Ukraini «2021: Rozuminnia, spryiniattia, poshyrenist. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/1009488299966710444nacp_report_info_sapiens_2021_ukr_final_.pdf. **2.** Borsai V. Osoblyvosti realizatsii uchasnykamy ATO prava na bezoplatnu pryvatyzatsiiu zemli. *Yurydychna hazeta.* 2015. №1-2. S. 447–448. **3.** Boliubash I. Do pytannia pro pravovi ta praktychni problemy nadannia zemelnykh dilianok uchasnykam ATO. *Aktualni pytannia derzhavotvorennia v Ukraini:* mater. mizhnar. nauk.-prakt. konf. studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh (19 travnia 2017 r.) Kyiv. nats. un-t im. Tarasa Shevchenka, yuryd. f-t ; [redkol.: I.S. Hrytsenko (holova) ta in.]. – K.: Print-Servis, 2017. T. 2. S. 89–91. **4.** Kolomiitseva D.M., Sarkisova T.B. Problemy realizatsii prava na zemliu uchasnykamy boiovykh dii ta perspektyvy yikh vyrishennia. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava.* 2023. № 1. S. 123-127. **5.** Vovk A.O. Harantii zemelnykh prav uchasnykiv boiovykh dii ta osib, pryrivnianykh do nykh. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2024. № 9. S. 181-185; **6.** Kharytonova T.Ie., Biloshkurskyi M.M. Problemy koruptsiinykh ryzykiv pry nabutti ta realizatsii prava vlasnosti na zemelnu dilianku uchasnykamy boiovykh dii ta osobamy, pryrivnianymy do nykh. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2025. № 1. C. 269-272; **7.** Vovk V.A., Hryshchak S.V. Evoliutsiia zakonodavchoho rehuliuvannia u sferi zemelnykh prav uchasnykiv boiovykh dii. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal.* 2025. № 11. S. 137-141. **8.** Pislia zavershennia viiny veterany stanovytymut do 20% naselennia Ukrainy. URL: https://agronews.ua/news/pislya-zavershennya-vijny-veterany-stanovytymut-do-20-naselennya-ukrayiny/. **9.** Koruptsiini ryzyky u protseduri bezoplatnoi pryvatyzatsii: Analitychnyi ohliad, - hruden 2020. URL: https://nazk.gov.ua/wp- content/uploads/2020/12/Ryzyky_pryvatyzatsiya_2011.pdf. **10.** Kulynych P.F. Pravovi tsinnosti YeS ta yikh realizatsiia u zemelnomu zakonodavstvi Ukrainy: stan, problemy, perspektyvy. *Almanakh prava.* Fenomen realizatsii prava v konteksti suchasnoho naukovoho dyskursu: Kyiv: Instytut derzhavy i prava imeni V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2025. Vyp. 16. S. 69-76. **11.** Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 26.12.2011 r. № 20–rp/2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11#Text. **12.** Naukovo-praktychnyi komentar Konstytutsii Ukrainy. URL: http://apelyacia.org.ua/content/naukovo-praktichniy-komentar-konstituciyi-ukrayini-harkiv-2003. **13.** Veterans Land Act R.S.C. 1970, c. V-4.

URL: https://laws-lois.justice.gc.ca/PDF/V-1.5.pdf. **14.** Pro zatverdzhennia Derzhavnoi tsilovoi prohramy “Veteran. Robota” na 2026-2027 roky: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11 liutoho 2026 r. № 154-r. *Uriadovyi kurier.* 28.02.2026. № 48.

Kulynych Pavlo. The right to land in the context of state support for combatants in Ukraine: problems and prospects

The right to free privatization of land by citizens of Ukraine was analyzed, its implementation was assessed, and the possibilities of applying this right to support by the state for veterans of the Russian-Ukrainian war were identified. It was established that the right to free acquisition of land plots by citizens of Ukraine was an important component of the land reform in Ukraine at its initial stage, when all the country’s lands were owned by one owner - the state. Therefore, the state stimulated the transfer of land to the ownership of citizens and legal entities by adopting the necessary legislative acts. Every citizen of Ukraine had the right to free acquisition of six land plots of various target purposes. It is proved that with the transfer of most of the country’s lands to private ownership during the land reform process, the free land of state and municipal ownership is not enough to provide each citizen with a land plot free of charge. In such conditions, the right to receive land plots for free is not enjoyed by the poorest citizens, but by wealthy segments of the population who have corrupt connections with officials of the relevant authorities. Therefore, at the current stage, free privatization of land has turned from a driver of land reform into a brake - a factor that prevents the formation of a system of transparent, socially just and economically feasible land legal relations in the country. At the same time, after the full-scale Russian invasion in Ukraine in 2022, people’s deputies began to submit draft laws to the Parliament for consideration, the purpose of which is to provide veterans of the Russian-Ukrainian war with land plots for free. It was also noted that the free provision of land plots for Ukrainian citizens does not comply with the legal principles of the functioning of the European Union, which Ukraine plans to become a member of in the near future. The feasibility of replacing free land with other types of state support for veterans is justified.

Key words: land, law, land reform, free privatization, land corruption, veterans, state support.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 23.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 04.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 340.12:342.5]:349.6
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-447
ISSN 1563-3349

З. В. ЯРЕМАК

ЕКОЛОГО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ГРОМАДСЬКОСТІ: ГЕНЕЗИС ІНСТИТУТУ ТА СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ

Досліджено юридичну природу та еволюцію еколого-правового статусу громадськості. Автор аналізує генезис інституту еколого-правового статусу на основі еволюції правового регулювання відносин у сфері взаємодії суспільства і природи, виокремлюючи етапи від декларативного визнання індивідуальних прав до формування концепції колективних екологічних прав.

На основі аналізу норм міжнародного та національного законодавства зроблено висновок, що колективний статус громадськості потребує деталізації для забезпечення фактичної справедливості щодо окремих екологічно вразливих категорій суб’єктів, наділивши їх спеціальним еколого-правовим статусом, щоб інтереси окремих вразливих категорій осіб були враховані під час розробки, впровадження та забезпечення дотримання довкіллєвого законодавства, правил і політики, а також щодо їх захисту від конкретних видів екологічної небезпеки з урахуванням фактора їх вразливості.

Ключові слова: *еколого-правовий статус, колективні права, громадськість, вразливі групи населення, євроінтеграція.*

Yaremak Zoryana. **Environmental and law status of publicity: genesis of the institute and strategic development priorities**

This article examines the legal nature and evolution of the public’s environmental legal status. The author analyzes the genesis of this institute based on the evolution of legal regulation of relations in the sphere of interaction between society and nature, distinguishing stages from the declarative recognition of individual rights to the formation of the concept of collective environmental rights.

Based on the analysis of international and national legislation, it is concluded that the collective status of the public requires further specification to ensure substantive fairness for specific environmentally vulnerable groups,

© *ЯРЕМАК Зоряна Василівна* – кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри трудового, екологічного та аграрного права Карпатського національного університету імені Василя Стефаника; ORCID: 0000-0002-4862-0570; e-mail: zoriana.yaremak@cnu.edu.ua

by granting them a special environmental legal status, so that the interests of specific vulnerable groups are taken into account during the development, implementation, and enforcement of environmental legislation, regulations, and policies, as well as regarding their protection from specific types of environmental hazards, taking into account their vulnerability.

Key words: *environmental legal status, collective rights, publicity, vulnerable groups, European integration.*

Вступ. У сучасних умовах глобальної екологічної кризи та кліматичної нестабільності класична концепція еколого-правового статусу особи, побудована на засадах індивідуалізму, потребує переосмислення. Традиційний підхід часто виявляється недостатнім для захисту довкілля та екологічної безпеки суспільства. Саме тому в доктрині екологічного права дедалі чіткіше окреслюється перехід до характеристики еколого-правового статусу колективного характеру та регулювання конкретних сфер суспільних відносин за участі колективних суб'єктів права. Розвиток цього інституту в національному законодавстві відбувається під дією імплементації міжнародних стандартів у сферу довкіллєвого права України.

Мета статті полягає у виокремленні колективного статусу як специфічної форми еколого-правового статусу, аналізі його нормативного закріплення та обґрунтуванні стратегічних пріоритетів його вдосконалення з урахуванням євроінтеграційних зобов'язань України та потреб соціальної справедливості.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Питання еколого-правового статусу не є новим для науки довкіллєвого права та було і залишається предметом дослідження численних наукових розвідок багатьох науковців у контексті аналізу загальних питань теорії довкіллєвого права, інституту екологічних прав та екологічних обов'язків чи в розрізі реалізації окремих правомочностей суб'єктами екологічних правовідносин (Г. В. Анісімова, Н. Р. Малишева, Н. Р. Кобецька Н. Р., М. В. Краснова, Ю. А. Краснова та ін.). Водночас доктринальне осмислення його колективної природи в науці довкіллєвого права не набуло належного опрацювання, що актуалізує потребу в додатковому комплексному аналізі.

У дослідженні використано комплекс загальнонаукових та спеціально-правових методів: історико-правовий – для аналізу генезису інституту; компаративістський – з метою порівняння національного законодавства з міжнародними актами; системно-структурний – для визначення елементів колективного еколого-правового статусу; метод правового прогнозування та моделювання – формулювання стратегічних пріоритетів розвитку інституту.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус є фундаментальним елементом системи прав і свобод у сучасній демократичній державі. Структурно він охоплює суб'єктивні юридичні права та обов'язки, гарантії здійснення прав і обов'язків [1, с. 57]. Водночас у трактуванні його змісту серед учених немає єдності. Нерідко до його структури вводяться, крім прав і обов'язків, суб'єктивні правові елементи – громадянство, правосуб'єктність, відповідальність за можливо вчинене правопорушення [2, с. 202]. На нашу думку, зазначені категорії є або передумовами правового статусу, або його умовами, однак не утворюють його структуру. Так, підставою для наявності правового статусу особи є її правосуб'єктність, правового статусу громадянина – правосуб'єктність і громадянство.

Еколого-правовий статус маркується декількома детермінантами. З одного боку, він є різновидом загального правового статусу й визначає юридично закріплене становище особи в суспільстві, що дозволяє їй бути суб'єктом правовідносин. З іншого, окреслюється місцем суб'єкта в системі соціоприродних зв'язків і безпосередньо пов'язаний із сферою правового регулювання довкіллєвих відносин. З огляду на це пропонуємо розглядати *еколого-правовий статус* як комплексну юридичну категорію, що визначає юридично закріплене та гарантоване державою становище суб'єкта в системі екологічних правовідносин та включає екологічні права та обов'язки й гарантії їх реалізації.

Становлення та розвиток еколого-правового статусу особи безпосередньо пов'язаний з еволюцією правового регулювання відносин у сфері взаємодії суспільства і природи. У науці екологічного права її традиційно розглядають в єдності кількох історичних форм, опосередкованих у праві: економічна (природокористування), екологічна або охоронна (природоохоронна сфера), захисна (сфера забезпечення екологічної безпеки) [3, с. 33-39]. Як слушно зауважує Н. Р. Малишева, починаючи з 60-70-х років XX ст. головними об'єктами охорони засобами екологічного права була природа, її ресурси, об'єкти і комплекси, сама ж людина була практично «виведена за дужки» сфери охорони цієї галузі права. З прийнят-

тям Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» 25.06.1991 р. [4] почалося створення національного екологічного законодавства, в основу якого було покладено нову концептуальну ідею, відповідно до якої саме людина, її життя і здоров'я, природні умови життєдіяльності були поставлені в епіцентр еколого-правової охорони [5, с. 528-538].

Нові виклики, з якими стикнулося людство в XXI ст., пов'язані із зміною клімату, значним погіршенням стану довкілля, обмеженим доступом до природних ресурсів, зумовлюють зміну підходів до традиційного розуміння еколого-правового статусу. В сучасних умовах війни Україна стикнулася з новими викликами, в тому числі екологічного характеру, що зумовлюють появу нової вразливої категорії населення – жертв війни. Воєнні дії супроводжуються серйозними екологічними наслідками, які мають всі ознаки екологічної катастрофи. Це насамперед пов'язано з тим, що такі загрози мають масовий характер та спричиняють шкоду не окремому суб'єкту, а певній групі осіб. У зв'язку з цим виникає потреба у виокремленні спеціального еколого-правового статусу колективного характеру з метою забезпечення належного захисту та врахування інтересів окремих груп та категорій осіб в еколого-правових відносинах.

У теорії права екологічні права традиційно відносять до третього покоління прав, так званих колективних прав. Щоправда, серед учених-теоретиків на сьогодні немає єдності у розумінні та визначенні змісту колективних прав. Діапазон наукової думки простягається від заперечення їх існування [6, с. 48] до визнання із різним «змістовним наповненням» [1, с. 73; 7, с. 63-77]. Вчені, що займаються науковими розвідками у сфері довкіллєвого права, як правило, одностайні у визнанні колективних екологічних прав [8, с. 23]. Такий підхід обґрунтований, оскільки першопричиною виникнення колективних екологічних прав є онтологічна неподільність довкілля як загального блага, що породжує суспільний (публічний) інтерес у збереженні цього блага. Водночас реалізація таких прав, зокрема права на безпечне навколишнє середовище, здійснюється не тільки народом, а й зусиллями окремих осіб, і колективний характер права може передбачати наділення ним кожної людини, що підтверджено законодавством [9, с. 36; 10, с. 339].

Визнання колективного характеру екологічних прав неминуче ставить питання про те, хто саме є реальним носієм (суб'єктом) цих прав у правовідносинах. Чинне екологічне законодавство відносить до суб'єктів екологічних прав та обов'язків не лише громадян, а й громадські організації, які здійснюють діяльність у сфері охорони навколишнього природного середовища. Як слушно зазначає Н. Р. Малишева, національне законодавство України, імплементувавши міжнародно-правові вимоги щодо участі громадськості [11], насамперед у Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» [4] (п. «ж» ст. 3, ч. 3 ст. 6, п. «є» ч. 1 ст. 9, п. «в» і «г» ч. 1 ст. 10, ч. 4 і 5 ст. 16, ст. 21), провело цей принцип через все екологічне законодавство України [12, с. 21]. В профільних законах визначено конкретні механізми реалізації прав громадськістю. Так, Закон України «Про доступ до публічної інформації» [13] встановлює процедурний алгоритм реалізації права громадськості на інформацію, що становить суспільний інтерес. Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» [14] закріплює процедури здійснення прав громадськості на участь у розгляді впливу планованої діяльності на довкілля. Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» [15] визнає громадськість повноцінним суб'єктом СЕО документів державного планування (стратегій, планів, схем, містобудівної документації, загальнодержавних програм, державних цільових та інших програм і програмних документів) та ін.

Реалізація колективним суб'єктом екологічних прав нормативно забезпечена системою правових гарантій, серед яких ст. 10 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» [4] виокремлює гарантії громадськості щодо їх участі у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища (п. в), здійсненні громадського контролю за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища (п. г). Ст. 11 покладає обов'язок на місцеві ради, органи державної влади в галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів подавати всебічну допомогу громадянам у здійсненні природоохоронної діяльності, враховувати їх пропозиції щодо поліпшення стану навколишнього природного середовища та раціонального використання природних ресурсів, залучати громадян до участі у вирішенні питань охорони навко-

лишнього природного середовища та використання природних ресурсів.

З огляду на зазначене робимо обґрунтований висновок про те, що національне законодавство досить активно оперує поняттям «громадськість» із визначенням певного обсягу прав, притаманних цьому суб'єкту. Водночас національне законодавство, використовуючи загальну категорію «громадськість», не деталізує, які саме групи осіб доцільно виокремлювати, щоб наділяти їх спеціальною правосуб'єктністю в еколого-правових відносинах.

Натомість у нормах міжнародного права виокремлюються окремі колективні суб'єкти права з визначенням їх спеціального еколого-правового статусу. Беручи до уваги особливу вразливість членів корінних громад до зміни клімату та їхньої залежності від стану довкілля, на міжнародному універсальному і регіональному рівнях було прийнято низку резолюцій та інших актів, створено низку органів та інституцій, діяльність яких спрямована на захист і дотримання *прав корінних народів*, зокрема в екологічній сфері. Правовий статус корінних народів України визначено в однойменному Законі від 01.07.2021 р. [16] Щоправда, на національному рівні не окреслено еколого-правового статусу корінних народів. На противагу цьому нормами міжнародного права передбачено довкіллєві права цієї категорії. Так, ст. 29 Декларації ООН про права корінних народів, прийнята Генеральною Асамблеєю в 2007 р. (Резолюція 61/295) визнає право корінних народів на збереження та охорону навколишнього середовища та родючості їхніх земель або територій та ресурсів. Держави, у свою чергу, створюють та здійснюють програми допомоги для корінних народів з метою забезпечення такого збереження та охорони без будь-якої дискримінації [17]. У Резолюції 2400 (2021 р.) «Боротьба з нерівністю у праві на безпечне, здорове та чисте довкілля» Парламентська асамблея Ради Європи наполягає на необхідності використання знань та досвіду корінних народів, що були накопичені протягом століть, під час нормотворчого процесу з метою пріоритезації навколишнього середовища у майбутньому. Це обумовлено тим, що традиції корінних народів зберегли найсильніші зв'язки та повагу до живого світу та є менш антропоцентричними, ніж інші (п. 13.1). Країни, в яких проживають корінні народи, мають проводити відповідні консультації та забезпечувати участь останніх

у прийнятті рішень, що стосуються їхніх земель і способів життя, переконавшись, зокрема, що заходи, вжиті з метою захисту навколишнього середовища (як-от вітрові електростанції або «зелене» будівництво) не впливають на їхнє життя (п. 13.2) [18, с. 563].

У прийнятій у 2015 р. Паризькій угоді про зміну клімату було приділено безпосередню увагу захисту *прав вразливих категорій осіб в екологічній сфері.* Зокрема, в її преамбулі міститься заклик до держав поважати, заохочувати і брати до уваги свої відповідні зобов'язання щодо прав людини, права на здоров'я, прав корінних народів, місцевих громад, мігрантів, дітей, осіб з обмеженими можливостями, осіб, які знаходяться у вразливих обставинах, та права на розвиток, а також ґендерної рівності, розширення можливостей для жінок і справедливості між поколіннями. У процесі формування своєї політики сторони угоди беруть на себе зобов'язання враховувати фактор впливу зміни клімату, беручи до уваги потреби найбільш вразливих верств населення, місць та екосистем (ст. 7.1(c)) [19].

Висновки. Колективний характер екологічних прав дає можливість наділити особливим (спеціальним) еколого-правовим статусом окремі категорії суб'єктів з метою забезпечення належного захисту та врахування їхніх потреб в еколого-правових відносинах. Колективний статус громадськості (який визначено в нормативно-правових актах України) потребує деталізації для забезпечення фактичної справедливості щодо окремих екологічно вразливих категорій суб'єктів, наділивши їх спеціальним еколого-правовим статусом.

Особливістю цього статусу є те, що він визначається не лише загальними нормами довкіллєвого права, а й враховує екологічну вразливість певних груп, тобто їх підвищену чутливість до змін навколишнього середовища через низку факторів. Взявши за основу положення Паризької угоди (де найбільш широко визначено вразливі категорії суспільства) та беручи до уваги оціночний характер даної категорії (з огляду на це, не претендуючи на вичерпний перелік), визначаємо, що такими факторами можуть бути: вік (наприклад, діти), ґендер (жінки), фізичні вади (особи з обмеженими можливостями), етнічна належність (корінні народи) тощо. Спеціальна «екологічна» вразливість пов'язана з проживанням на екологічно несприятливих територіях, у районах, що зазнали

впливу надзвичайних екологічних ситуацій техногенного чи природного характеру тощо [20, с. 55]. Зрештою, спеціальний еколого-правовий статус не є сталою величиною, а під дією об'єктивних чинників може піддаватися змінам.

Фрагментарність міжнародного регулювання цього питання, відсутність комплексного правового регулювання довкіллєвих прав уразливих категорій на національному рівні потребують вирішення та внесення змін до законодавства, щоб інтереси окремих вразливих категорій осіб були враховані під час розробки, впровадження та забезпечення дотримання довкіллєвого законодавства, правил і політики, а також щодо їх захисту від конкретних видів екологічної небезпеки з урахуванням фактора їх вразливості.

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. Вид. 3-тє, допов. і перероб. Київ: Алерта, 2012. 524 с. **2.** Теорія держави та права: навч. посіб. / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ: НАВС; Освіта України, 2017. 320 с. **3.** Краснова М. В. Наукознавчі аспекти формування екологічного права України. *Екологічне право України.* 2017. № 1–2. С. 33–39. **4.** Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 1264-12#n69. **5.** Малишева Н. Р. Розвиток екологічного законодавства України: історія зльоту, падіння та погляд у майбутнє. Правова наука України: сучасний стан, виклики та перспективи розвитку: монографія / редкол.: О. В. Петришин, В. А. Журавель, Н. С. Кузнєцова та ін. Харків: Право, 2021. С. 528–538. **6.** Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу. Частина третя: права людини (стаття 3 Конституції України). *Право України.* 2015. № 1. С. 13–92. **7.** Панкевич О. З. Природа колективних людських прав та їх співвідношення з індивідуальними (у світлі Загальної декларації прав людини). *Вісник Національної академії правових наук України.* 2018. Т. 25. № 3. С. 62–77. **8.** Краснова М. В., Краснова Ю. А. Реалізація та захист екологічних прав громадян: теоретико-правові аспекти: монографія. Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2021. 148 с. **9.** Кобецька Н. Р. Екологічні права громадян України: дис. … канд. юрид. н. Київ, 1998. 172 с. **10.** Анісімова Г. В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства України в контексті природно-правової доктрини: монографія. Харків: Право, 2019. 672 с. **11.** Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля: ратифікована Законом України від 06.07.1999 р. № 832-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015?find=1&text=%D0%B3%D1%80%D 0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA#w1_2. **12.** Малишева Н. Р. Участь громадськості у прийнятті екологічно важливих рішень в умовах воєнного стану в Україні. *Правові аспекти агроекологічного розвитку України: тези міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23 травня 2025 р.).* Київ: НУБіП України, 2025. С. 20–24. **13.** Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text. **14.** Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 р. № 2059-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19. **15.** Про стратегічну екологічну оцінку: Закон України від 20.03.2018 р. № 2354-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19#Text. **16.** Про корінні народи України: Закон України від 01.07.2021 р. № 1616-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20?find=1&text=еколог #Text. **17.** Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів: Резолюція 61/295, прийнята Генеральною Асамблеєю 13 вересня 2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l56#Text. **18.** Воєводін І. С. Міжнародно-правовий механізм захисту екологічних прав корінних народів. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 4. С. 559–568. **19.** Паризька угода: ратифікована Законом України від 14.07.1999 р. № 1469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l61#Text. **20.** Малишева Н. Р. Вразливі категорії населення. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах: матер. «круглого столу» (м. Харків, 1 березня 2019 р.)* / за заг. ред. А. П. Гетьмана, М. В. Шульги. Харків: Право, 2019. С. 51–55.

References:

1. Skakun O. F. Teoriia derzhavy i prava: pidruch. Vyd. 3-tie, dopov. i pererob. Kyiv: Alerta, 2012. 524 s. **2.** Teoriia derzhavy ta prava: navch. posib. / Ie. V. Bilozorov, V. P. Vlasenko, O. B. Horova, A. M. Zavalnyi, N. V. Zaiats ta in.; za zah. red. S. D. Husarieva, O. D. Tykhomyrova. Kyiv: NAVS; Osvita Ukrainy, 2017. 320 s. **3.** Krasnova M. V. Naukoznavchi aspekty formuvannia ekolohichnoho prava Ukrainy. *Ekolohichne pravo Ukrainy.* 2017. № 1–2. S. 33–39. **4.** Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyshcha: Zakon Ukrainy vid 25.06.1991 r. № 1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#n69. **5.** Malysheva N. R. Rozvytok ekolohichnoho zakonodavstva Ukrainy: istoriia zlotu, padinnia ta pohliad u maibutnie. Pravova nauka Ukrainy: suchasnyi stan, vyklyky ta perspektyvy rozvytku: monohrafiia / redkol.: O. V. Petryshyn, V. A. Zhuravel, N. S. Kuznietsova ta in. Nats. akad. prav. nauk Ukrainy. Kharkiv: Pravo, 2021. S. 528–538. **6.** Holovatyi S. Triada yevropeiskykh tsinnostei – verkhovenstvo prava, demokratiia, prava liudyny – yak osnova ukrainskoho konstytutsiinoho ladu. Chastyna tretia: prava liudyny (stattia 3 Konstytutsii Ukrainy). *Pravo Ukrainy.* 2015. № 1. S. 13–92. **7.** Pankevych O. Z. Pryroda kolektyvnykh liudskykh prav ta yikh spivvidnoshennia z indyvidualnymy (u svitli Zahalnoi deklaratsii prav liudyny). *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy.* 2018. T. 25. № 3. S. 62–77. **8.** Krasnova M. V., Krasnova Yu. A. Realizatsiia ta zakhyst ekolohichnykh prav hromadian:

teoretyko-pravovi aspekty: monohrafiia. Kyiv: FOP Yamchynskyi O. V., 2021. 148 s. **9.** Kobetska N. R. Ekolohichni prava hromadian Ukrainy: dys. … kand. yuryd. n. Kyiv, 1998. 172 s.

10. Anisimova H. V. Teoretychni zasady rozvytku ekolohichnoho zakonodavstva Ukrainy v konteksti pryrodno-pravovoi doktryny: monohrafiia. Kharkiv: Pravo, 2019. 672 s. **11.** Konventsiia pro dostup do informatsii, uchast hromadskosti v protsesi pryiniattia rishen ta dostup do pravosuddia z pytan, shcho stosuiutsia dovkillia: ratyfikovano Zakonom Ukrainy vid 06.07.1999 r. № 832-XIV (832-14). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015?find=1&text=%D0%B3%D1%80%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA#w1_2. **12.** Malysheva N. R. Uchast hromadskosti u pryiniatti ekolohichno vazhlyvykh rishen v umovakh voiennoho stanu v Ukraini. *Pravovi aspekty ahroekolohichnoho rozvytku Ukrainy: tezy mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Kyiv, 23 travnia 2025 r.).* Kyiv: NUBiP Ukrainy, 2025. S. 20–24. **13.** Pro dostup do publichnoi informatsii: Zakon Ukrainy vid 13.01.2011 r. № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text. **14.** Pro otsinku vplyvu na dovkillia: Zakon Ukrainy vid 23.05.2017 r. № 2059-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19. **15.** Pro stratehichnu ekolohichnu otsinku: Zakon Ukrainy vid 20.03.2018 r. № 2354-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19#Text. **16.** Pro korinni narody Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 01.07.2021 r. № 1616-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20?find=1&text=ekoloh#Text. **17.** Deklaratsiia Orhanizatsii Ob'iednanykh Natsii pro prava korinnykh narodiv: Rezoliutsiia 61/295, pryiniata Heneralnoiu Asambleieiu 13 veresnia 2007. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l56#Text. **18.** Voievodin I. S. Mizhnarodno-pravovyi mekhanizm zakhystu ekolohichnykh prav korinnykh narodiv. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo. 2023. № 4. S. 559-568. **19.** Paryzka uhoda: ratyfikovano Zakonom Ukrainy vid 14.07.1999 r. № 1469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l61#Text. **20.** Malysheva N. R. Vrazlyvi katehorii naselennia. *Aktualni problemy ekolohichnoho, zemelnoho ta ahrarnoho zakonodavstva v suchasnykh umovakh. mater. «kruhloho stolu» (m. Kharkiv, 1 bereznia 2019 r.)* / za zah. red. A. P. Hetmana ta M. V. Shulhy. Kharkiv: Pravo, 2019. S. 51–55.

Yaremak Zoryana. **Environmental and law status of publicity: genesis of the institute and strategic development priorities**

This article examines the legal nature and evolution of the public's environmental legal status. The author analyzes the genesis of this institute based on the evolution of legal regulation of relations in the sphere of interaction between society and nature, distinguishing stages from the declarative recognition of individual rights to the formation of the concept of collective environmental rights. It is demonstrated that the impetus for a shift in approaches to defining environmental legal status and its transition from an individual to a collective nature lies in processes, which frame environmental challenges as

global issues facing humanity and aim to identify common mechanisms for addressing environmental protection and the conservation of natural resources. As a result, the international recognition and consolidation of collective rights in environmental matters have gained particular relevance, primarily the right to a safe and healthy environment as a shared ecological good grounded in the public interest in its preservation.

Based on the analysis of international and national legislation, it is concluded that the collective status of the public requires further specification to ensure substantive fairness for specific environmentally vulnerable groups, by granting them a special environmental legal status, so that the interests of specific vulnerable groups are taken into account during the development, implementation, and enforcement of environmental legislation, regulations, and policies, as well as regarding their protection from specific types of environmental hazards, taking into account their vulnerability.

Key words: environmental legal status, collective rights, publicity, vulnerable groups, European integration.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 30.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 10.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

Розділ 8

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

УДК 342.7+341.1
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-458
ISSN 1563-3349

О. В. КРЕСІН

ПРОБЛЕМА ВІДПОВІДНОСТІ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВУ СТАТУСУ КОРІННИХ НАРОДІВ У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

У статті доведено, що Конституція України визнає існування у межах українського народу рівних між собою «національностей» – корінних народів, депортованих народів і національних меншин. Законодавство України засноване на плюралістичній моделі етнонаціональної політики, що передбачає консолідацію українського народу і водночас збереження самобутності етнічних груп. Натомість в умовах збройної агресії росії було ухвалено нормативно-правові акти, які передбачають особливі права корінних народів, включно з елементами їх політичної суб'єктності. Це не відповідає Конституції України і міжнародному праву, загрожує територіальній цілісності держави та веде до дискримінації її громадян. Показано, що право ЄС та європейських держав містить більш відповідні українським реаліям моделі врахування особливостей етнічних груп поза невиправданим наданням їм статусу корінного народу.

Ключові слова: *міжнародне право, право Європейського Союзу, право Ради Європи, народ, корінний народ, національна меншина, етнічна група, автохтонна меншина, права людини, дискримінація.*

© *КРЕСІН Олексій Веніамінович* – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Міжнародної академії порівняльного права, директор з документації Міжнародної асоціації юридичних наук при ЮНЕСКО, провідний науковий співробітник відділу міжнародного права та права ЄС Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-4016-6596; e-mail: okresin@gmail.com

Kresin Oleksiy. **The problem of compliance with international law of the status of indigenous peoples in the legislation of Ukraine**

The article argues that the Constitution of Ukraine recognizes the existence of equal "nationalities" within the Ukrainian people – indigenous peoples, deported peoples and national minorities. The legislation of Ukraine is based on a pluralistic model of ethno-national policy, which envisages the consolidation of the Ukrainian people and at the same time the preservation of the identity of ethnic groups. Instead, in the conditions of armed aggression by Russia, regulatory legal acts were adopted that provide for special rights of indigenous peoples, including elements of their political subject-ness. This does not comply with the Constitution of Ukraine and international law, threatens the territorial integrity of the state and leads to discrimination of its citizens. It is shown that the law of the EU and European states contains models of consideration the peculiarities of ethnic groups, other than unjustified granting them the status of indigenous people, which are more suitable for Ukrainian realities.

Key words: *international law, European Union law, Council of Europe law, people, indigenous people, national minority, ethnic group, autochthonous minority, human rights, discrimination.*

Вступ. У контексті російської агресії проти України особливої актуальності набуває дослідження законодавчого забезпечення політичної єдності й територіальної цілісності України, реалізації прав та правомірних інтересів осіб і груп у межах українського суспільства. Процес європейської інтеграції України також зумовлює вивчення відповідності національного законодавства праву ЄС і міжнародному праву. Усе це безпосередньо стосується складної й конфліктогенної проблеми юридичного визначення статусу і прав корінних народів України. У статті розглянуто особливості розуміння відповідної проблематики в міжнародному та європейському праві, необгрунтоване перенесення їх норм і підходів до українського законодавства, а також породжені цим юридичні колізії й можливі шляхи їх вирішення.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Проблема статусу і прав корінних народів в Україні у контексті їх відповідності міжнародному праву комплексно вивчалася у роботах Б. В. Бабіна, О. О. Гріненко, А. В. Приходько [1; 2; 3], Д. М. Киценка [4], Н. В. Беліцер [5], а також автора цієї статті [6]. Усі ці дослідження суттєво застаріли через розвиток українського і міжнародного права. До висновків частини цих праць варто ставитися

обережно через пов'язаність їх авторів з політичним лобіюванням у сфері прав корінних народів.

Методологічну основу дослідження визначає порівняльно-правовий методологічний підхід, який координує застосування формально-догматичного, системно-функціонального, порівняльного і методу правового моделювання.

Виклад основного матеріалу. У законодавстві України, починаючи з 1990 р., послідовно визнається існування українського народу, що охоплює всіх громадян України незалежно від їх етнічної належності (національності) і в процесі свого волевиявлення створює єдину державу і становить єдину націю. Національності в його межах, що визначаються часом також як етнічні групи, національні групи, народи, послідовно проголошуються рівними між собою. Щоправда, у 1990-х роках як виняток і особливий захисний захід, спрямований на досягнення рівноправності репатріантів з числа депортованих етнічних спільнот, було допущено особливий порядок виборів до Верховної Ради АР Крим з елементами позитивної дискримінації цих спільнот. Але невдовзі після ухвалення Конституції України цей захисний захід було припинено.

Згідно із ст. 11 Конституції України, етнонаціональна політика держави спрямована на гармонізацію відносин між українською нацією в цілому та її складовими, зокрема національними меншинами. У преамбулі, ст. 11, 13, 24 та інших статтях поняття «нація» вживається поряд та ідентично за соціальним охопленням із поняттям «український народ» – у значенні громадянської, політичної спільноти, як сукупність усіх громадян України незалежно від етнічного походження. В Україні як демократичній державі, влада якої представляє все населення, згідно з Конституцією України та міжнародним правом може бути лише один народ [7].

Появу в Конституції України терміна «корінний народ» можна пояснити прагненням українського законодавця врахувати наявні міжнародно-правові акти, зокрема, Конвенцію Міжнародної організації праці № 169 1989 р., яку, щоправда, Україна не ратифікувала. Проте навіть потенційно можлива ратифікація Україною міжнародно-правових актів ще не зумовлює необхідності внесення всіх їх положень до Основного Закону держави. Адже в Україні немає тих народів, котрі відповідно до критеріїв, означених у Конвенції, можуть бути визнані корінними – жоден із народів, які

проживають в Україні, не відповідає встановленим у ст. 1 Конвенції критеріям: не «ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах, соціальні, культурні й економічні умови яких відрізняють їх від інших груп національного співтовариства і становище яких регулюється повністю чи частково їх власними звичаями чи традиціями або спеціальним законодавством», не є «нащадками тих, хто населяли країну або географічну область, частиною якої є ця країна, в період її завоювання або колонізації або в період встановлення існуючих державних кордонів, і які незалежно від їх правового статусу зберігають деякі або всі свої соціальні, економічні, культурні й політичні інститути» [8, с. 385].

Ознаками корінних народів (корінного населення), безумовно визнаними в універсальному та регіональному міжнародному праві, є: 1) вони мають безперервний генетичний зв'язок із доколоніальними суспільствами; 2) історично й нині становлять відносно цілісні й етнічно однорідні суспільства на певних територіях, відокремлені від решти населення держави; 3) мають статус, відмінний (недомінантний і загалом нижчий) від решти населення держави; 4) повністю або частково зберегли звичаєве регулювання своїх соціальних, економічних, культурних та інших відносин, яке здійснюється власними і такими ж звичаєвими інституціями; 5) ведуть традиційне екстенсивне (переважно натуральне) й залежне від природокористування господарство; 6) мають общинний уклад, що передбачає виключно чи переважно колективне володіння або користування територіями, землями, ресурсами; 7) ідентифікують себе як корінні народи, відокремлені від національного суспільства [6, с. 140].

У багатьох країнах корінні народи зберігають безперервний генетичний зв'язок із доколоніальними суспільствами, традиційний уклад життя та господарювання і не є повністю інтегрованими в сучасні урбанізовані суспільства, зберігаючи відокремленість від них. Відповідно у законодавстві цих держав передбачені механізми правового регулювання соціально-економічного й культурного розвитку та державної підтримки права таких народів на самобутній розвиток, захист споконвічного середовища їхнього проживання, традиційного способу життя та природокористування. Ці заходи посиленої державної підтримки зумовлені реальною загрозою зникнення малочисельних народів, насамперед внаслі-

док серйозних порушень екологічної рівноваги, безконтрольного промислового освоєння територій традиційного природокористування. Наявність у Конституції України терміна «корінні народи» не означає необхідності надання відповідного й відмінного від статусу національної меншини правового статусу комусь із народів, які проживають в Україні. Його можна розуміти лише як синонім поняття національної меншини.

Оскільки Україна є членом Ради Європи і підписала Рамкову конвенцію РЄ про захист національних меншин, то насамперед керується цим документом у питаннях правового регулювання етнонаціональних відносин. У резолюціях статутних органів РЄ всі етнічні спільноти України визначаються суто як національні меншини.

Венеціанська комісія, дорадчий орган РЄ, уповноважений оцінювати відповідність національних правових актів європейським стандартам та цінностям, кількаразово і в різний час вказала: запропоновані критерії визнання окремих етнічних спільнот в Україні корінними народами (чисельність, частка у складі населення, відсутність етнічно тотожної чи спорідненої держави за межами України, історичні утиски, орієнтири зовнішньої політики держави та обставини окупації) є необгрунтованими. Всі українські етнічні спільноти належать до національних меншин і не мають жодних підстав користуватися правами, запропонованими для корінних народів у міжнародному праві. Венеціанська комісія однозначно і різко засудила намагання України визначити будь-які особливі статус і права корінних народів як встановлення нерівності та навіть ієрархії серед національних меншин, що веде до їх дискримінації та порушення зобов'язань держави щодо дотримання норм міжнародного права [9].

Щоправда, у деяких резолюціях Генеральної Асамблеї ООН щодо протидії російській агресії та захисту прав людини на окупованих територіях України, починаючи з 2021 р., кримські татари називаються корінним народом, а також загально згадується про існування корінних народів України [10]. Але ці акти не передбачають оцінки правового статусу корінних народів, визначеного у законодавстві України якраз у 2021 р.

Попри те, що універсальне договірне право ООН визнає обмежений перелік прав корінного населення, а решта міжнародно-правових актів мають або вузьке й регіональне поширення та м'який режим виконання, або рекомендаційний характер та супроводжуються низкою застережень з боку держав, є всі підстави розглядати цю проблематику, з одного боку, в контексті захисту прав представників цих соціальних груп, а з іншого – забезпечення політичної єдності й територіальної цілісності держав та міжнародної безпеки. Попри проголошення у рекомендаційних актах міжнародних організацій (насамперед, у Декларації ООН про права корінних народів 2007 р.) корінного населення повноправними народами, переліки визнаних чи проголошених прав корінних народів і народів різні [11]. Частина прав до певної міри співпадає, хоча може по-різному формулюватися та мати різні контекст і значення: право на розвиток; збереження і розвиток своєї культури, повагу до неї, в тому числі до її самобутності; на життя у гідних умовах, в умовах свободи і користування плодами соціального прогресу. Деякі спільні для обох категорій права мають різний обсяг, зокрема: на самовизначення; рівноправ'я народів; міжнародну правосуб'єктність; повагу до цілісності національної території народу; розпорядження природними багатствами і ресурсами; на мир. Частина прав народів у контексті прав корінних народів не згадується, але може співвідноситися з іншими проголошеними правами – зокрема, на народний суверенітет. Натомість є численні права корінних народів, не властиві народам, а близькі до прав національних меншин.

І все ж корінні народи в міжнародному праві, здебільшого рекомендаційного або регіонального договірного характеру, визнані як соціальне утворення, близьке до народу. Це об'єктивно викликає конкуренцію прав цих двох форм соціальної інтеграції, що може суттєво вплинути на політичну стабільність суспільств.

Усі критерії визначення корінного населення і корінних народів, визнані чи проголошені в універсальному та регіональному міжнародному праві, зводяться до дуже тривалого історично, визначеного територіально, зумовленого соціально, економічно, культурно, визнаного попередньо у національному праві існування відокремленого суспільства у межах держави, що не бажає і не може бути на загальних підставах інтегроване до національного суспільства без втрати своєї ідентичності. Саме комплекс цих ознак у їх зв'язку між собою, а не довільний вибір однієї з них, може стати підставою

для визнання певної соціальної спільноти і народом, і корінним народом, чітко відокремить її від національної меншини, сприятиме гармонізації її колективних прав із правами людини. Комплексний підхід має захистити політичну єдність і територіальну цілісність держав від спроб необгрунтованого творення нових корінних народів в умовах привабливості та вигідності цього статусу для вирішення різноманітних тимчасових або ситуативних завдань цілком інтегрованими до національного суспільства групами.

Законодавство України до 2014 р. було послідовним у визнанні на території держави лише одного Українського народу, що складається з громадян усіх національностей, які мають рівні конституційні права і свободи. Корінні народи, депортовані народи та національні меншини розглядалися як рівноправні етнічні спільноти, щодо яких можуть здійснюватися етнокультурні програми для підтримки їх самобутності й культури, застосовуватися спеціальні обгрунтовані захисні заходи. Така плюралістична етнонаціональна політика [12, с. 22-23] спрямована на консолідацію Українського народу і одночасно збереження й розвиток культурної самобутності етнічних спільнот.

Але після початку російської агресії у законодавстві України дедалі більшою мірою виявляються нові підходи, що суперечать Конституції та міжнародному праву. В деяких законах передбачені особливі преференції для корінних народів у сферах освіти, культури, використання мов. У інших нормативно-правових актах Верховної Ради України та Президента України корінним народом було окремо визнано кримських татар, проголошено його право на самовизначення в межах України, консультативний статус Меджлісу (наприклад, Постанова Верховної Ради України "Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави" № 1140-VII від 20.03.2014). Все це призводить до дискримінації громадян України за етнічною ознакою і формування елементів нової моделі етнополітики – політики етнорозвитку, що загрожує порушенням політичної єдності в державі.

Прагнення окремих етнічних спільнот одержати особливі статус та права корінних народів, відображені у Законі «Про корінні народи України» 2021 р., спираються на: неприпустиме ототожнення прав народів, встановлених у Статуті ООН, міжнародних

пактах 1966 р. та інших ключових міжнародно-правових актах, з правами корінних народів; вибіркові висмикування й тенденційні інтерпретації, не відповідні загальному характеру міжнародних актів про права корінних народів; приписування окремим етнічним спільнотам України ознак і характеристик, що їм не властиві.

Згідно із Статутом ООН право на самовизначення мають народи, нації (в соціальному, громадянсько-політичному їх розумінні), а не корінні народи. У ст. 2 Закону 2021 р. з'явилася неконституційна норма про право корінних народів України на самовизначення, встановлення їх політичного статусу в межах Конституції. Остання не передбачає права на самовизначення корінних народів і на встановлення їх особливого політичного і правового статусу. Це право, як визначено в її преамбулі, здійснив весь Український народ, українська нація, проголосивши Акт незалежності України 1991 р. та прийнявши Конституцію 1996 р.

Намір розробників Закону 2021 р. передбачити рівні статус і права для українського народу (всіх громадян України незалежно від їх етнічної належності) та частини цього народу (кількох етнічних спільнот, визначених як корінні народи) є очевидним і це підтверджується також доданою до проєкту закону Пояснювальною запискою [13]. Зрівняння в правах цілого і частини в цьому випадку – не просто очевидне з погляду логіки протиріччя, але також фундаментальне порушення Конституції України та актів міжнародного права, потенційна загроза розпаду цілого на частини – фрагментації України.

У понятті корінного народу України (ч. 1 ст. 1 згаданого Закону) серед ознак корінних народів частина є невідповідними міжнародному праву або надуманими, невідповідними реаліям (автохтонна етнічна спільнота, яка сформувалася на території України; становить етнічну меншість у складі населення; самоусвідомлює себе корінним народом; не має етнічно власного державного утворення за межами України, має традиційні, соціальні, культурні або представницькі органи). У Законі безпосередньо перелічуються «корінні народи України, які сформувались на території Кримського півострова»: кримські татари, караїми, кримчаки (ст. 1).

Корінні народи наділяються правосуб'єктністю, зокрема, правом на самовизначення в межах України, «встановлення свого політичного статусу в межах Конституції та законів України», пра-

вом на власний економічний, соціальний та культурний розвиток, самоврядування в питаннях їх внутрішніх справ, включно із створенням своїх представницьких органів, розвиток своїх політичних, правових та інших інститутів (ст. 2). Права корінних народів України, й зокрема передбачені в міжнародному праві, проголошено колективними (ст. 3). «Представницькі органи корінних народів» наділяються правом представляти ці народи та приймати рішення від їх імені (ст. 1). Низка статей Закону передбачає участь представницьких органів корінних народів у здійсненні державних управлінських функцій на різних рівнях, використанні державних ресурсів та бюджетних коштів (ст. 7, 8, 9). Поряд із проголошеною в Законі недискримінаційною політикою передбачаються тимчасові заходи посиленої підтримки – спеціальні сприятливі механізми реалізації прав, свобод і потреб корінних народів (ст. 3).

Юридично сумнівним і політично небезпечним є законодавче закріплення права корінних народів створювати представницькі органи, фінансове забезпечення діяльності яких відбувається за рахунок Державного бюджету України за окремою бюджетною програмою (ч. 2 ст. 9), свої особливі політичні, правові інститути, а також норма щодо державного сприяння представництву корінних народів України у Верховній Раді України, Верховній Раді АР Крим та органах місцевого самоврядування (ч. 3, 4 ст. 2).

В умовах збройного конфлікту – агресії рф проти України особливе значення має гарантія держави щодо захисту корінних народів України від актів геноциду чи будь-яких інших актів колективного примусу чи насильства (ст. 2), від дій, спрямованих на: позбавлення ознак етнічної приналежності та цілісності як самобутніх народів, позбавлення культурних цінностей; виселення або примусове переміщення із місць компактного проживання у будь-якій формі; примусову асиміляцію або примусову інтеграцію в будь-якій формі; заохочення або розпалювання расової, етнічної чи релігійної ненависті, спрямованої проти них (ст. 3). При цьому в Законі безпосередньо вказується, що всі його положення, окрім права на доходи від природних ресурсів, є чинними навіть в умовах окупації Кримського півострова (ст. 11). Насправді Україна не може дати особливі гарантії захисту етнічним групам щодо дій росії щодо них, її можливості й зобов'язання щодо захисту прав людини на окупованих територіях доволі обмежені. Це визнано

в міжнародному гуманітарному праві та практиці ЄСПЛ [14; 15]. Натомість основна відповідальність за це лежить на росії. А вказані зобов'язання у Законі переносять відповідальність з держави-окупанта на державу – жертву агресії.

Міжнародне гуманітарне право не передбачає особливих прав корінного населення чи спеціальних захисних заходів щодо нього в умовах збройного конфлікту, які б відрізнялися від відповідного захисту інших осіб і груп. Водночас деякі відповідні норми містяться у Декларації ООН про права корінних народів 2007 р. Зокрема, вказується на необхідність демілітаризації земель і територій корінних народів; на них не дозволяється військова діяльність, окрім випадків, виправданих публічним інтересом, а також за згодою чи на запит цих народів, висловлені попередньо через їх представницькі інституції (преамбула, ст. 30) [16]. Але військова діяльність і військові дії – це різні поняття.

На суттєві недоліки Закону 2021 р. вказувалося у висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради України. Він не завершується власне висновком, але містить важливі оцінки, зокрема: «Частина положень законопроєкту має ознаки декларативного характеру, не має механізму їх реалізації та не наповнена конкретним нормативним змістом, тобто, не встановлює конкретні права і обов'язки учасників відповідних суспільних відносин, що не узгоджується з природою закону як нормативно-правового акту» [17].

Згадані вище та інші норми цього Закону суперечать духу і букві Конституції та законів України. Спроби нормативно закріпити статус корінних народів в українському праві, відмінний від відповідного статусу в міжнародному праві, є неконструктивними і суперечливими, можуть привести до істотних колізій і спричинених ними етнічних і соціальних конфліктів.

Права корінних народів в Україні та особливості їх реалізації розкрито також у низці інших законів, ухвалених протягом кількох останніх років: «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2019 р., «Про повну загальну середню освіту» 2020 р. та ін. Усі вони передбачають позитивну дискримінацію корінних народів порівняно з національними меншинами.

Ці питання були предметом розгляду Конституційного Суду України (рішення від 16 липня 2019 р. щодо закону «Про осві-

ту», рішення від 14 липня 2021 р. щодо закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної»), який ігнорував відповідне питання або використовував доволі сумнівну аргументацію для заперечення факту дискримінації.

В основі ідеї законодавства про особливі права етнічних спільнот України, визначених як корінні народи, є, окрім невиправданих егоїстичних інтересів окремих груп у межах українського суспільства, очевидні правомірні інтереси представників частини етнічних спільнот, культурний розвиток яких перебуває під загрозою, або таких, що мають підстави вважати себе традиційними соціальними групами на певних територіях. Зважаючи на те, що їх ідентичність і культура є частиною культурної спадщини України, для їх підтримки має бути передбачено спеціальні захисні заходи тимчасового або постійного характеру. Вони породжують індивідуальні, а не колективні права осіб, які мають підстави і волю ідентифікувати себе із цими спільнотами.

Але чи існують інші, окрім неправомірного в українських умовах надання статусу корінного народу, юридичні форми реалізації інтересів представників таких спільнот? Так, і на це вказує законодавство окремих європейських держав.

Слід зазначити, що ЄС розглядає існування корінних народів як зовнішню щодо території своїх держав-членів реальність і переважно у контексті особливої ролі цих спільнот (захист навколишнього середовища і біорізноманіття, участь у процесі соціально-економічного розвитку) в межах політики і проєктів ЄС та його держав-членів щодо країн, що розвиваються [див. напр.: 18]. Винятками є два арктичні корінні народи – саамі (лапландці) та калаалліт (інуїти Гренландії, яка нині до ЄС не входить). Згідно з офіційною позицією ЄС, корінні народи мають право вирішального голосу лише щодо проєктів економічного розвитку, які їх безпосередньо стосуються, але не повинні мати особливих інструментів впливу на ухвалення законодавства та адміністративні рішення, а представницькі організації цих народів не повинні впливати на ухвалення загальнообов'язкових рішень. Захисту має підлягати особливий традиційний спосіб господарювання і організації суспільного життя таких груп, а спеціальні заходи має бути спрямовано на забезпечення можливості рівного користування правами людини для їх представників [див. 19].

Натомість, згідно з дослідженням К.М. Вітмана, у законодавстві частини європейських держав поступово утверджується поняття «автохтонна етнічна група» або «автохтонна меншина», що розуміється як етнічна група, яка має тривалі (кілька поколінь або 100 років) поселення на певній території. Це також передбачає її розрізнення з аллохтонними (мігрантськими) меншинами. Відповідне розуміння відображено також у застереженнях і деклараціях, висловлених багатьма європейськими державами під час підписання та ратифікації Рамкової конвенції про захист національних меншин 1995 р. [20]. Загалом права автохтонних етнічних груп у законодавстві Австрії, Словенії, Естонії, Німеччини та деяких інших держав суттєво ширші, ніж у мігрантських етнічних груп, але вони в жодному разі не передбачають проголошення статусу народу, права на самовизначення та інших неправомірних положень.

Висновки. Конституція України визнає існування у межах українського народу (української нації) рівних між собою національностей, до яких віднесено корінні народи, депортовані народи і національні меншини. Безумовно, докладніше не розкритий статус депортованого народу тут за визначенням передбачає особливі захисні заходи, а не особливі права. Корінні народи та національні меншини у Конституції України розглядаються тільки разом як спільноти, що мають однакові права на розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності; у місцях їх компактного проживання щодо них мають здійснюватися програми етнокультурного розвитку. Їх права мають регулюватися виключно законами України, проте, незважаючи на поширену в суспільстві думку, окреме законодавство виключно для корінних народів Конституцією України не передбачене. Законодавство України до 2014 р. послідовно дотримувалося цих засад.

Є підстави вважати, що протягом тривалого часу законодавство України не просто «уникало» регламентації прав корінних народів, а натомість було засноване на достатньо послідовній плюралістичній моделі етнонаціональної політики, що передбачає консолідацію українського народу і водночас рівність та збереження самобутності етнічних груп, недопущення дискримінації на підставі етнічної належності. Це відображалося і підтримувалося єдністю правової доктрини щодо рівності корінних народів і національ-

них меншин. Крім того, підкреслювалася невідповідність обсягу терміна «корінний народ» в українському законодавстві такому ж поняттю в міжнародному праві. Адже в українських умовах не може йтися про збереженість традиційних інституцій чи цілісних територій корінних народів, що пов'язана в міжнародному праві з певними статусом і правами, зокрема правом на самовизначення.

В умовах збройної агресії росії та окупації Криму починаючи з 2014 р. було ухвалено низку нормативно-правових актів, що відображають новий підхід до регулювання статусу і прав корінних народів загалом і кримськотатарського народу зокрема. Вони передбачають не лише особливі захисні заходи, але й особливі права корінних народів, включно з елементами їх політичної суб'єктності. Це не відповідає Конституції України і міжнародному праву, загрожує територіальній цілісності держави та веде до дискримінації її громадян. Ця необгрунтована і небезпечна тенденція повною мірою відобразилася у Законі України «Про корінні народи України» 2021 р. Крім того, цей закон вперше фактично встановив гарантії захисту корінних народів України в умовах збройних конфліктів і окупації, що не можуть бути виконані.

Натомість право ЄС та європейських держав демонструє можливість врахування особливостей окремих етнічних груп у межах національних суспільств без порушення принципів конституційного та міжнародного права, зокрема, через вирізнення автохтонних і аллохтонних етнічних меншин.

1. Бабін Б.В. Конституційно-правовий статус корінних народів України: автореф. … канд. юрид. н. Одеса, 2005. **2.** Приходько А.В. Стандарти ООН стосовно прав корінних народів: автореф. … канд. юрид. н. Одеса, 2017. **3.** Бабін Б.В., Гріненко О.О., Приходько А.В. Питання розвитку та реалізації міжнародних стандартів прав корінних народів. Одеса: Фенікс, 2018. **4.** Киценко Д.М. Міжнародно-правовий статус корінних народів: автореф. дис. … канд. юрид. н. Київ, 2003. **5.** Беліцер Н. Кримські татари як корінний народ. Історія питання і сучасні реалії. Київ, 2017. **6.** Кресін О.В. Корінні народи: міжнародне право та законодавство України: монографія. Київ: Норма права, 2021. **7.** Кресін О.В., Кресіна І.О. Коментар до статті 11. *Конституція України. Науково-практичний коментар* / за заг. ред. Р.О. Стефанчука та О.В. Петришина. Київ: ВАІТЕ, 2024. **8.** Convention (No. 169) concerning indigenous and tribal peoples in independent countries. 27 June 1989. *UN Treaty Series.* Vol. 1650. N.Y.: UN. 2000. **9.** Opinion No. 960/2019 on the Law on Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language. Venice Commission, 6-7.12.2019. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)032-e. **10.** Situation of human rights in the temporarily occupied Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine. Resolution 76/179 adopted by the General Assembly on 16.12.2021. URL: https://docs.un.org/en/A/RES/76/179. **11.** Кресіна І.О., Кресін О. В. Народ як суб'єкт міжнародного права. *Права людини: філософські, теоретико-юридичні та політологічні виміри:* зб. статей. Львів: Медицина і право, 2018. **12.** Мицик В.В. Права національних меншин у міжнародному праві. Київ: Київ. ун-т, 2004. **13.** Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про корінні народи України». 20.05.2021 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/726596. **14.** Стойко О.М., Кресіна І.О., Кресін О.В. Відродження постконфліктних територій: світовий досвід і Україна: наукова записка. Київ: Норма права, 2020. **15.** Кресін О.В. Рішення ЄСПЛ щодо Криму 2020 р. і щодо Донбасу 2023 р.: юридична кваліфікація незаконного контролю рф щодо території України. *Право України.* 2023. № 3. **16.** Resolution 61/295 adopted on 13.09.2007. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. URL: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf. **17.** Висновок на проект Закону України «Про корінні народи України». Головне науково-експертне управління Верховної Ради України. № 16/03-2021/192807 від 11.06.2021 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/772032. **18.** Council Conclusions on Indigenous Peoples. 15 May 2017. 8814/17. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-8814-2017-INIT/en/pdf. **19.** Joint Communication to the European Parliament and the Council. An integrated European Union policy for the Arctic. 27.4.2016. JOIN(2016) 21 final. URL: http://eeas.europa.eu/archives/docs/arctic_region/docs/160427_joint-communication-an-integrated-european-union-policy-for-the-arctic_en.pdf**. 20.** Вітман К. М. Ідея автохтонної національної меншини як елемент етнополітики: міжнародне і національне право. *Держава і право.* 2022. Вип. 91.

References

1. Babin B.V. Konstytutsiyno-pravovyi status korinnyh narodiv Ukrainy: summary of the candidate of legal sciences thesis. Odesa, 2005. **2.** Pryhodko A.V. Standarty OON stosovno prav korinnyh narodiv: summary of the candidate of legal sciences thesis. Odesa, 2017. **3.** Babin B.V., Hrinenko O.O., Pryhodko A.V. Pytannia rozvytku ta realizatsii mizhnarodnyh standartiv prav korinnyh narodiv. Odesa: Feniks, 2018. **4.** Kytsenko D.M. Mizhnarodno-pravovyi status korinnyh narodiv: summary of the candidate of legal sciences thesis. Kyiv, 2003. **5.** Belitser N. Krymski tatary iak korinnyi narod. Istoria pytannia i suchasni realii. Kyiv, 2017. **6.** Kresin O.V. Korinni narody: mizhnarodne pravo ta zakonodavstvo Ukrainy. Kyiv: Norma prava, 2021. **7.** Kresin O.V., Kresina I.O. Komentar do statti 11. *Konstytutsia Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar* / Ed. by R.O. Stefanchuk, O.V. Petryshyn. Kyiv: VAITE, 2024. **8.** Convention

(No. 169) concerning indigenous and tribal peoples in independent countries. 27 June 1989. *UN Treaty Series.* Vol. 1650. N.Y.: UN. 2000. **9.** Opinion No. 960/2019 on the Law on Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language. Venice Commission, 6-7.12.2019. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)032-e. **10.** Situation of human rights in the temporarily occupied Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, Ukraine. Resolution 76/179 adopted by the General Assembly on 16.12.2021. URL: https://docs.un.org/en/A/RES/76/179. **11.** Kresina I.O., Kresin O.V. Narod iak subiekt mizhnarodnoho prava. *Prava liudyny: filosofski, teoretyko-iurydychni ta politologichni vymiry:* Articles collection. Lviv: Medytsyna i pravo, 2018. **12.** Mytsyk V.V. Prava natsionalnyh menshyn u mizhnarodnomu pravi. Kyiv: Kyiv University, 2004. **13.** Poiasniuvalna zapyska do proiektu Zakonu Ukrainy "Pro Korinni Narody Ukrainy". 20.05.2021. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/726596. **14.** Stoiko O.M., Kresina I.O., Kresin O.V. Vidrodzhennia postkonfliktnyh terytoriy: svitovyi dosvid i Ukraina. Kyiv: Norma prava, 2020. **15.** Kresin O.V. Rishennia ESPL schodo Krymu 2020 i schodo Donbasu 2023: iurydychna kvalifikatsia nezakonnoho kontroliu rf schodo terytorii Ukrainy. *Pravo Ukrainy.* 2023. No. 3. **16.** Resolution 61/295 adopted on 13.09.2007. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples. URL: https://www.un.org/development/desa/indigenouspeoples/wp-content/uploads/sites/19/2018/11/UNDRIP_E_web.pdf. **17.** Vysnovok na proiekt Zakonu Ukrainy "Pro Korinni Narody Ukrainy". Holovne Naukovo-Ekspertne Upravlinnia Verkhovnoi Rady Ukrainy. No. 16/03-2021/192807. 11.06.2021. URL: https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/pubFile/772032. **18.** Council Conclusions on Indigenous Peoples. 15 May 2017. 8814/17. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-8814-2017-INIT/en/pdf. **19.** Joint Communication to the European Parliament and the Council. An integrated European Union policy for the Arctic. 27.4.2016. JOIN(2016) 21 final. URL: http://eeas.europa.eu/archives/docs/arctic_region/docs/160427_joint-communication-an-integrated-european-union-policy-for-the-arctic_en.pdf. **20.** Vitman K.M. Idea avtohtonnoi natsionalnoi menshyny iak element etnopolityky: mizhnarodne i natsionalne pravo. Derzhava i pravo. Iss. 91.

Kresin Oleksiy. **The problem of compliance with international law of the status of indigenous peoples in the legislation of Ukraine**

The article analyzes the development of Ukrainian legislation on the status and rights of indigenous peoples in terms of its compliance with the Constitution of Ukraine, international and European law, potential threats to the political unity and territorial integrity of Ukraine. It is proved that the Constitution of Ukraine recognizes the existence within the Ukrainian people (Ukrainian nation) of equal nationalities, which include indigenous peoples, deported peoples and national minorities. The legislation of Ukraine until 2014 was based on a sufficiently consistent pluralistic model of ethno-national policy, which

provides for the consolidation of the Ukrainian people and at the same time equality and preservation of the identity of ethnic groups, prevention of discrimination on the basis of ethnicity. The legal doctrine emphasized the inconsistency of the scope of the term "indigenous people" in Ukrainian legislation with the same concept in international law. After all, in Ukrainian conditions, there can be no issue of the preservation of traditional ways of life, institutions or integral territories of indigenous peoples, which is associated in international law with certain status and rights, in particular the right to self-determination. The author demonstrates that in the conditions of the Russian armed aggression, legal acts were adopted that provide not only for protective measures, but also special rights of indigenous peoples, including elements of their political subject-ness. This does not comply with the Constitution of Ukraine and international law, threatens the territorial integrity of the state and leads to discrimination of its citizens. Instead, it is argued that the law of the EU and European states contains other, more realistic models of taking into account the peculiarities of individual ethnic groups within the framework of national society, beyond the unjustified granting of the status of indigenous people to them.

Key words: international law, European Union law, Council of Europe law, people, indigenous people, national minority, ethnic group, autochthonous minority, human rights, discrimination.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 15.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

Держава і право
Випуск 100

Частина 2

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Розділ 1

ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 321.01:930.1
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-476
ISSN 1563-3349

В. М. ТАРАСЮК

КРИЗА ЗАХІДНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ: СТРУКТУРНІ ПАРАЛЕЛІ МІЖ ЗАНЕПАДОМ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА СУЧАСНИМИ ДЕСТРУКТИВНИМИ ПРОЦЕСАМИ У ЗАХІДНОМУ СВІТІ

Здійснено порівняльний аналіз деструктивних процесів, що відбуваються у сучасній західній цивілізації, і структурних чинників, які призвели до занепаду Римської імперії. Автор виокремлює дев'ять ключових структурних паралелей: деградація громадянської ідентичності та цінностей, фіскальна криза та монетарна ерозія, мілітарна перенапруга, демографічний колапс та міграційний тиск, ерозія інституційної довіри, культурний релятивізм, руйнування Християнства як цивілізаційного Sacrum – сакрального ядра та інтегруючої основи західної цивілізації, технологічна стагнація, концентрація влади олігархічних еліт. Особливу увагу приділено аналізу десакралізації західного суспільства як наскрізного чинника цивілізаційного занепаду та історичній періодизації об'єднавчих наративів Заходу. Доведено, що сучасна криза Заходу має не кон'юнктурний, а цивілізаційний характер і потребує відповіді, яка виходить за межі технократичних рішень.

Ключові слова: *криза цивілізації, Римська імперія, занепад, західний світ, моральна деградація, десакралізація, інституційна ерозія, демографічна криза, цивілізаційний підхід, томізм, технологічна стагнація.*

© *ТАРАСЮК Володимир Миколайович* – кандидат політичних наук; ORCID: 0000-0002-8915-2443; e-mail: volodymyr.tarasyuk@yahoo.com

Tarasyuk Volodymyr. The crisis of Western civilization: structural parallels between the decline of the Roman Empire and contemporary destructive processes in the Western world

A comparative analysis of the destructive processes occurring in contemporary Western civilization and the structural factors that led to the decline of the Roman Empire is carried out. The author identifies nine key structural parallels: degradation of civic identity and values, fiscal crisis and monetary erosion, military overextension, demographic collapse and migration pressure, erosion of institutional trust, cultural relativism, destruction of Christianity as the civilizational Sacrum, technological stagnation, and concentration of power by oligarchic elites. Special attention is devoted to the analysis of the desacralization of Western society as a cross-cutting factor of civilizational decline and to the historical periodization of the West's unifying narratives. It is demonstrated that the current crisis of the West is not cyclical but civilizational in nature and requires a response that goes beyond technocratic solutions.

Key words: *crisis of civilization, Roman Empire, decline, Western world, moral degradation, desacralization, institutional erosion, demographic crisis, civilizational approach, Thomism, technological stagnation.*

Актуальність теми. Питання про долю західної цивілізації не є новим для політичної філософії та історичної науки. Від Освальда Шпенглера («Присмерк Заходу»,1918) до Арнольда Тойнбі («Дослідження історії»,1934–1961) мислителі неодноразово фіксували ознаки того, що Захід переживає фазу цивілізаційного надлому. Однак якщо у XX ст. ці діагнози мали переважно спекулятивний характер, то початок третього тисячоліття надав їм конкретного емпіричного підґрунтя. Фінансова криза 2008 р., яка продемонструвала системну крихкість глобалізованої економіки; пандемія COVID-19, що виявила нездатність державних інституцій забезпечити базову безпеку громадян; повномасштабне російське вторгнення в Україну в 2022 р., яке зруйнувало ілюзію «вічного миру» на Європейському континенті; наростаюча поляризація суспільств США та Європи – усе це сформувало картину, яка за своєю структурою вражаюче нагадує процеси, що передували падінню Західної Римської імперії у 476 р. н. е. Осмислення цих реалій актуалізує тему статті.

Мета статті полягає не у виявленні глибинних структурних механізмів, які робили занепад Риму можливим, а доведенні того, що аналогічні механізми діють сьогодні. Ми виходимо з переду-

мови, яку поділяли як античні мислителі (Полібій, Ціцерон), так і класична християнська традиція (Августин, Тома Аквінський): політичний порядок нерозривно пов'язаний з моральним станом суспільства, і руйнування першого неминуче є наслідком занедбання другого.

Як зазначав Пітер Тіль у своєму есе *The Straussian Moment* (2004), сучасний Захід переживає кризу не окремих інститутів, а фундаментальних уявлень про природу прогресу, свободи та людського призначення. Саме ця глибина кризи робить римську аналогію не риторичною фігурою, а евристично продуктивним інструментом аналізу.

Методологічною основою дослідження є цивілізаційний підхід А. Тойнбі, концепція моральної деградації суспільства в інтерпретації Е. Гіббона, а також томістична філософська традиція осмислення співвідношення моральної та політичної кризи. Порівняльно-історичний аналіз цивілізаційних процесів вимагає чіткого методологічного обґрунтування, щоб уникнути пастки поверхових аналогій. У цьому дослідженні ми спираємося на три основні методологічні рамки. Цивілізаційний підхід А. Тойнбі дозволяє розглядати цивілізації як органічні цілісності, що проходять через фази зростання, надлому та розкладу. Ключовим механізмом, за Тойнбі, є здатність «творчої меншості» *(creative minority)* формулювати відповіді на виклики. Перехід від творчої меншості до «панівної меншості», яка утримує владу силою, а не авторитетом, є маркером початку розкладу.

Концепція моральної деградації Е. Гіббона, викладена в «Історії занепаду та падіння Римської імперії» (1776–1789) [6], попри свою просвітницьку обмеженість, залишається методологічно цінною в тій частині, де автор фіксує зв'язок між втратою громадянської доброчесності (virtus) та ерозією державних інститутів. Сучасна політична наука підтверджує цю інтуїцію через концепцію «соціального капіталу» (Р. Патнем) [9]. Томістична традиція осмислення політичного порядку надає нашому аналізу нормативної глибини. Для Томи Аквінського політичний порядок укорінений у природному законі *(lex naturalis),* який, своєю чергою, є участю розумної істоти у вічному законі *(lex aeterna).* Відхилення суспільства від природного закону – через гординю розуму чи поступки перед тілесними пристрастями – неминуче призводить

до ерозії справедливості, яку Тома вважав фундаментом будь-якого стійкого політичного порядку *(Summa Theologiae, II-II, q. 58)* [2]. Поєднання цих трьох підходів дозволяє аналізувати кризові явища одночасно на рівні емпіричних фактів, структурних закономірностей та нормативних оцінок, уникаючи як наївного алармізму, так і безпідставного оптимізму.

Деградація громадянських чеснот і моральних підвалин

Римський контекст: від virtus до panem et circenses

Римська республіка була побудована на фундаменті громадянських чеснот, які римляни об'єднували поняттям virtus – комплексом якостей, що включав мужність, честь, вірність обов'язку перед державою *(pietas),* стриманість *(temperantia)* та самовідданість *(devotio).* Ці чесноти не були абстракцією: вони втілювалися у конкретних практиках – від обов'язкової військової служби до сенатських дебатів, від системи патронату до публічних релігійних ритуалів.

Занепад цієї системи почався задовго до формального падіння Імперії. Вже у II ст. до н. е. Полібій фіксував ознаки морального виродження, а Катон Старший побудував свою політичну програму на вимозі повернення до mos maiorum – звичаїв предків. Саллюстій у Змові Катіліни зобразив Рим, де жадібність *(avaritia)* та честолюбство *(ambitio)* витіснили громадянський обов'язок. До часів пізньої Імперії трансформація стала незворотньою. Принцип panem et circenses («хліба і видовищ»), описаний Ювеналом, означав не просто розваги для народу, а фундаментальну зміну суспільного договору: громадяни відмовилися від участі в управлінні державою в обмін на матеріальне забезпечення та розваги. Так була зруйнована найважливіша з республіканських чеснот – громадянська відповідальність.

Сучасний контекст: суспільство споживання та ерозія громадянської ідентичності

Паралель із сучасним Заходом тут не потребує великих інтерпретаційних зусиль. Суспільство споживання, описане ще Жаном Бодріяром та Гі Дебором, функціонує за тією самою логікою: громадянська участь заміщується споживацькою поведінкою, а політична ідентичність – ідентичністю споживача. Роберт Патнем задокументував драматичне скорочення соціального капіталу

в американському суспільстві: зниження участі у виборах, зменшення кількості громадських організацій, атомізацію суспільного життя [9]. За даними соціологічної служби Gallup [33], рівень довіри до федерального уряду США знизився з 77% у 1964 р. до 20% у 2023 р. Аналогічні тенденції фіксує Eurobarometer для країн ЄС. Але деградація зачіпає не лише інститути, а й саму тканину морального мислення. Алесдер Макінтайр [8] поставив діагноз, що резонує із нашою аналогією: сучасний Захід втратив спільну мову моральних суджень, і те, що залишилося, є лише фрагментами колись цілісної етичної традиції – подібно до того, як у руїнах Римської імперії зберігалися уламки акведуків та храмів, але не існувало цивілізації, яка могла б відновити їхнє функціонування.

Ця аналогія має особливу силу з перспективи томістичної етики. Тома Аквінський розглядав доброчесність не як індивідуальну перевагу, а як необхідну умову правильно впорядкованого суспільства. Коли суспільство втрачає спільне розуміння людського блага (bonum commune), тоді жоден інституційний механізм не здатен замінити цю втрату. Саме цю ситуацію ми спостерігаємо як у пізньому Римі, так і в сучасних демократіях, де процедурна демократія дедалі частіше виявляється порожньою оболонкою без морального змісту.

Фіскальна криза та монетарна ерозія

Римська фіскальна система: від процвітання до колапсу

Фінансова система Римської імперії вражала своєю витонченістю, але саме ця складність зробила її вразливою. На піку свого розвитку імперія забезпечувала безпрецедентний рівень інфраструктури та суспільних благ: дороги, акведуки, порти, зернові субсидії, утримання армії та бюрократичного апарату. Однак витрати на підтримку цієї системи постійно зростали. Ключовим маркером кризи стало систематичне зниження вмісту срібла у денарії – процес, який сучасна економічна наука називає *debasement* (знецінення грошей). За часів Августа (27 р. до н. е. – 14 р. н. е.) денарій містив приблизно 95% срібла. До правління Марка Аврелія (161–180 рр.) цей показник знизився до 75%. За Каракалли (211–217 рр.) – до 50%. А до кризи III століття (235–284 рр.) вміст срібла впав до 5%, що фактично перетворило денарій на мідну монету з тонким сріблястим покриттям. Наслідки були катастрофічними: гіперінфляція, руйнування міжрегіональної торгівлі, перехід до натурального обміну на окраїнах, зростання податкового тиску на ті групи населення, які ще були платоспроможними (передусім декуріони – муніципальна еліта), та втеча населення з міст.

Сучасна монетарна політика: від золотого стандарту до нескінченного QE

Паралель із сучасністю структурно точна. Відмова від золотого стандарту у 1971 р. (так званий *Nixon Shock*) усунула останнє обмеження на емісію грошей, подібно до того, як римські імператори усунули обмеження на зниження вмісту срібла у монетах. Відтоді грошова маса зростає безпрецедентними темпами. Програми кількісного пом'якшення *(Quantitative Easing),* запроваджені після кризи 2008 р., а потім розширені під час пандемії COVID-19, є сучасним еквівалентом римського знецінення монети. За період 2008–2023 рр. баланс Федеральної резервної системи США зріс із приблизно 900 мільярдів до майже 9 трильйонів доларів – десятикратне збільшення за 15 років. Європейський центральний банк здійснив порівнянну експансію.

Пітер Тіль неодноразово акцентував увагу на тому, що сучасна фінансова система маскує реальну стагнацію економіки через кредитну експансію [15]. За його оцінкою, інновації у фінансовій сфері фактично замінили інновації у реальній економіці: замість того, щоб будувати нові технології, Захід навчився генерувати нові форми боргу [15]. Це точний аналог римської ситуації, де фіскальна інженерія підтримувала ілюзію стабільності, поки фундамент руйнувався.

Державний борг США перевищив 34 трильйони доларів на початку 2024 р., досягнувши 123% ВВП – рівня, безпрецедентного з часів Другої світової війни. Сукупний борг країн єврозони перевищує 90% ВВП. Як і в Римі, ця боргова піраміда підтримується не реальним економічним зростанням, а монетарними маніпуляціями, які перекладають тягар на майбутні покоління.

Мілітарна перенапруга та делегування безпеки

Римська армія: від громадянської міліції до варварських федератів

Однією з найбільш вражаючих трансформацій пізньої Римської імперії стала еволюція її збройних сил. Рання республіка спирала-

ся на громадянську міліцію: кожен вільний римлянин був зобов'язаний служити в армії, і ця служба розглядалася не як тягар, а як привілей та обов'язок *(munus).* Реформа Марія (107 р. до н. е.) професіоналізувала армію, зробивши її доступною для безземельних пролетаріїв, що мало серйозні наслідки: армія перестала бути вираженням громадянської волі і перетворилася на інструмент, лояльний конкретному полководцю.

До IV–V ст. н. е. Імперія дедалі більше залежала від федератів – варварських племен, які отримували землі та гроші в обмін на військову службу. Готи, франки, бургунди поступово стали основою римської армії. Ключова проблема полягала не в їхній військовій ефективності (часто вона була високою), а в тому, що Рим делегував свою безпеку силам, які не поділяли його цивілізаційних цінностей і не мали лояльності до його інститутів.

Захід XXI століття: від громадянського обов'язку до аутсорсингу безпеки

Сучасні західні суспільства пройшли аналогічну трансформацію. Більшість країн Європи скасували загальну військову повинність після закінчення «холодної війни». Бундесвер, який за часів «холодної війни» налічував понад 490 тисяч осіб, скоротився до приблизно 180 тисяч. Військові витрати європейських членів НАТО десятиліттями залишалися нижче погодженого мінімуму в 2% ВВП, делегуючи безпеку США – сучасному еквіваленту гегемона, на якого покладається захист системи. Повномасштабне російське вторгнення в Україну у лютому 2022 р. стало для Європи тим, чим для Риму стала Адріанопольська битва 378 р. – шоком, який продемонстрував, що загроза є реальною, а здатність до самозахисту катастрофічно ослаблена. Реакція Європи – поспішне збільшення військових бюджетів, закупівля озброєнь, відновлення призову в Скандинавії – нагадує панічні реформи імператора Валента напередодні Адріанопольської катастрофи.

Глибинна проблема, однак, полягає не у військових бюджетах, а у тому, що Макінтайр назвав би «втратою практик»: західне суспільство розучилося мислити в категоріях жертовності, обов'язку та колективного самозахисту [8]. Індивідуалістична етика споживацького суспільства виявляється принципово несумісною з вимогами воєнного часу – подібно до того, як римські громадяни IV–V

століть не були здатні (чи не бажали) нести той тягар служби, який покоління їхніх предків вважали природним.

Демографічний колапс та міграційний тиск

Рим: від pronatalis до депопуляції

Демографічний фактор є одним із найменш помітних, але найбільш руйнівних чинників цивілізаційного занепаду. Вже Август усвідомлював загрозу депопуляції римського громадянського корпусу та запровадив серію законів *(Lex Iulia de maritandis ordinibus, 18 р. до н. е.; Lex Papia Poppaea, 9 р. н. е.),* спрямованих на заохочення шлюбів та народжуваності серед вищих верств. Проте ці заходи мали обмежений ефект: народжуваність серед римських громадян продовжувала знижуватися, особливо серед міського населення. Демографічний вакуум заповнювався міграцією. Варвари – готи, вандали, бургунди, алемани – поступово осідали на римських територіях, спочатку як федерати й колони, а згодом як фактичні власники земель. Процес, який сучасні історики (Пітер Хізер, Гай Гальсолл) описують з різних теоретичних позицій, мав один безперечний результат: етнічний та культурний склад Імперії радикально змінився ще до її формального падіння.

Європа XXI століття: демографічна зима та міграційна криза

Демографічна ситуація у сучасній Європі є не просто тривожною – вона є безпрецедентною в історії. Сумарний коефіцієнт народжуваності в ЄС становить приблизно 1,5 дитини на жінку – значно нижче від рівня відтворення (2,1). У таких країнах, як Південна Корея (0,72), Іспанія (1,16) та Італія (1,24), показники сягнули історичних мінімумів. Населення Японії скорочується на кілька сотень тисяч осіб щорічно. Причини цього колапсу є предметом дискусій, але їхній зв'язок із ціннісною кризою видається очевидним. Суспільство, яке розглядає індивідуальну самореалізацію як найвищу цінність, а народження дітей – як перешкоду на шляху до неї, відтворює ту саму логіку, яку описував Августин у *De Civitate Dei:* коли земні блага стають самоціллю, а не засобом служіння вищому благу, суспільство втрачає волю до продовження свого існування.

Міграційна криза 2015 р. та подальші хвилі міграції до Європи структурно відповідають процесу розселення варварських племен

на римських територіях. Аналогія не є оціночною – йдеться не про якість мігрантів, а про структурну динаміку: демографічний вакуум створює тиск, який заповнюється зовнішніми популяціями з іншим культурним кодом, і жодна інтеграційна політика не здатна повністю нівелювати цю різницю в часовому горизонті одного-двох поколінь.

Ерозія інституційної довіри та олігархізація влади

Римський Сенат: від res publica до декоративного інституту

Еволюція Римського Сенату є хрестоматійним прикладом інституційної деградації. В епоху Республіки Сенат був реальним центром прийняття рішень, в якому конкуренція аристократичних фракцій утримувалася в рамках спільного зобов'язання перед res publica. Перехід до Принципату (27 р. до н. е.) формально зберіг Сенат, але фактично позбавив його реальної влади. У період Домінату (після 284 р. н. е.) Сенат перетворився на церемоніальний орган, рішення якого лише ратифікували волю імператора. Паралельно з цим відбувалася олігархізація суспільства. Латифундисти зосереджували у своїх руках дедалі більше земель, а дрібні та середні землевласники – основа республіканського ладу – зникали як соціальний клас. Система патронату перетворилася з механізму соціальної солідарності на інструмент залежності та контролю. Як зазначає Пітер Браун у дослідженні пізньої античності, суспільство дедалі більше поляризувалося на вузький прошарок надбагатих і масу залежного населення [20].

Сучасна демократія: від представництва до олігархічного управління

Сучасні демократичні інститути переживають аналогічну трансформацію. Дослідження Мартіна Гіленса та Бенджаміна Пейджа *(Testing Theories of American Politics, 2014)* емпірично продемонструвало, що в Сполучених Штатах політичні рішення визначаються передусім інтересами економічної еліти та організованих бізнес-груп, тоді як уподобання пересічних громадян мають, на думку авторів, «статистично незначущий, близький до нуля» вплив на державну політику [13].

Концентрація влади у руках технологічних корпорацій – так званої «Великої п'ятірки» *(Apple, Google, Amazon, Meta, Microsoft)* – створює ситуацію, структурно подібну до римської олігархії пізньої імперії. Ці корпорації контролюють інформаційний простір, впливають на електоральні процеси, формують громадську думку та фактично діють як наддержавні утворення з власними нормативними системами.

Пітер Тіль у *Zero to One* (2014) зробив важливе спостереження: конкуренція в сучасній економіці є значною мірою ілюзією, а реальна мета будь-якого успішного бізнесу – монополія [15]. Ця логіка, перенесена в політичну площину, описує тенденцію, яку Арістотель вважав найнебезпечнішою для будь-якого полісу: перетворення олігархії на тиранію, коли вузький прошарок використовує своє багатство для захоплення політичної влади.

Культурний релятивізм та криза метанаративу

Рим: від синкретизму до духовного вакууму

Римська імперія була побудована на релігійному синкретизмі: підкорені народи зберігали свої культи, а їхні божества часто інтегрувалися у римський пантеон. Ця толерантність була прагматичною та ефективною – доти, доки існував спільний цивілізаційний метанаратив, який об'єднував різноманітність навколо ідеї Риму *(Romanitas).* Криза III століття зруйнувала цю єдність. Традиційна римська релігія втратила здатність надавати сенс існуванню в умовах хаосу та невизначеності. Утворений вакуум заповнювався східними містеріальними культами – мітраїзмом, культом Ісіди, маніхейством, гностицизмом, кожен з яких пропонував свою версію спасіння, але жоден не міг об'єднати суспільство. Зрештою, цю роль взяло на себе християнство, яке, однак, прийшло в суспільство, що вже було глибоко фрагментованим.

Сучасний Захід: постмодернізм і смерть великих наративів

Сучасний Захід переживає аналогічну кризу метанаративу. Проєкт Просвітництва, який замінив християнський метанаратив вірою в розум, прогрес та універсальні права людини, зазнав послідовних ударів протягом XX століття. Дві світові війни, Голокост, загроза ядерного знищення продемонстрували: «раціональний» людський суб'єкт здатен на безпрецедентне зло. Постмодерна деконструкція, здійснена Ліотаром, Дерріда, Фуко, не запропонувала альтернативного наративу, а лише проголосила «кінець великих наративів» *(La Condition postmoderne, 1979)* [23].

Результатом стало те, що Чарльз Тейлор описав як «секулярний вік» – не просто зниження релігійності, а радикальна зміна умов віри: в сучасному суспільстві віра (будь-яка – релігійна, ідеологічна, цивілізаційна) є лише однією з опцій, і жодна з них не є самоочевидною.

Вакуум, утворений розпадом спільних наративів, заповнюється – подібно до пізньоримського синкретизму – різноманітними квазірелігійними рухами: від радикального екологізму до трансгуманізму, від ідеологій ідентичності до конспірологічних систем. Жоден із цих рухів не здатен забезпечити цивілізаційну єдність, і їхня множинність лише поглиблює фрагментацію.

З позиції томістичної філософії ця ситуація є закономірним наслідком того, що Бенедикт XVI називав «диктатурою релятивізму»: коли суспільство відмовляється від визнання об'єктивної істини та об'єктивного блага, воно неминуче атомізується, бо не існує спільного підґрунтя для солідарності. Людина, за Томою, є *animal sociale et politicum* – істотою, яка за своєю природою прагне до спільноти, – але ця спільнота можлива лише на основі спільного розуміння блага, істини та справедливості.

Руйнування SACRUM: християнство як цивілізаційне ядро Заходу та наслідки його втрати

Зафіксувавши множинність кризових процесів – моральних, фіскальних, демографічних, інституційних, культурних, що пронизують сучасну західну цивілізацію, вкажемо на наскрізний чинник, який об'єднує ці зовні різнорідні явища в єдину систему і надає їм спільного знаменника. Цим чинником є руйнування того, що ми пропонуємо визначити терміном **цивілізаційне Sacrum** – сакрального ядра цивілізації, тобто тієї системи фундаментальних переконань, цінностей, ритуалів та інституцій, яка утворює несучу конструкцію суспільного порядку, наділяє його легітимністю та забезпечує солідарність між його членами. Для західної цивілізації цим Sacrum протягом щонайменше п'ятнадцяти століть було Християнство.

Поняття Sacrum: соціологічна і теологічна перспектива

Соціолог релігії Пітер Бергер у своїй фундаментальній праці *The Sacred Canopy* (1967) [4] запропонував концепцію «священного балдахіну» (sacred canopy) – всеохопної системи сенсів, яку

релігія надає суспільному порядку. За Бергером, релігія виконує функцію nomos – вона впорядковує хаос, легітимізує соціальні інститути, надає сенс стражданню та смерті, створює *plausibility structures* (структури правдоподібності), в межах яких суспільний порядок сприймається його членами як природний та необхідний. Коли священний балдахін руйнується, суспільство потрапляє у стан anomie – безнормності, втрати орієнтирів, колективної ідентичності.

Карл Шмітт, зі свого боку, увів у політичну теологію біблійне поняття *Katechon* (з 2 Фес. 2:6–7) [11] – «того, що стримує» *(der Aufhalter),* сили, яка утримує світ від сповзання у хаос та беззаконня. Для Шмітта протягом усього Середньовіччя та раннього Нового часу функцію Katechon виконували Християнська Церква та Священна Римська Імперія – інститути, що забезпечували порядок не лише через державний примус, а й сакральну легітимацію всього суспільного устрою. Втрата ідеї *Katechon* у Новий час, за Шміттом, є однією з причин виродження політичного порядку.

У томістичній традиції ця проблема осмислюється ще глибше. Тома Аквінський розрізняє чотири рівні закону: вічний закон *(lex aeterna),* природний закон *(lex naturalis),* людський закон *(lex humana)* та Божественний закон *(lex divina).* Суспільний порядок, за Томою, є стійким лише тоді, коли людський закон узгоджений із природним та, зрештою, із вічним. Коли цей зв'язок розривається (людський закон стає автономним від будь-якого трансцендентного обґрунтування), він неминуче вироджується у свавілля сильнішого.

Christianitas як цивілізаційна матриця Заходу

Те, що ми називаємо «західною цивілізацією», не є продуктом жодного окремого чинника – ані грецької філософії, ані римського права, ані германської військової культури. Воно є продуктом їхнього синтезу, здійсненого християнством. Середньовічне поняття *Christianitas* (від лат. – християнський світ) позначало не просто географічний ареал поширення християнської віри, а цивілізаційну ідентичність: спільноту народів, об'єднаних спільною вірою, спільним моральним законом, спільною уявою про людину та її призначення.

Як зазначає Гарретт Маттінглі, середньовічна католицька Європа «мислила себе як єдине суспільство» – *res publica Christiana,*

християнську річ посполиту [32]. Ця єдність не була політичною в сучасному сенсі: Європа складалася із сотень державних утворень, що перебували у постійних конфліктах. Але ця єдність була реальною на рівні того, що Бергер назвав би «священним балдахіном»: спільна літургійна мова (латина), спільне канонічне право, спільна система освіти (від монастирських шкіл до перших університетів – Болонья, Париж, Оксфорд), спільна етична нормативність, спільне уявлення про сенс людського існування.

Християнство виконувало для західної цивілізації щонайменше п'ять фундаментальних функцій, кожна з яких є незамінною для стійкості цивілізаційного порядку. **Функція сенсоутворення** (відповідь на питання «навіщо?»): Християнство надавало людському існуванню телеологічну спрямованість – від створення через гріхопадіння до спасіння. Кожне життя мало значення, бо кожна людська душа була створена за образом і подобою Божою. Ця антропологія ґрунтувала уявлення про невід'ємну гідність людської особи, яке пізніше було секуляризоване в концепцію природних прав, але втратило при цьому своє онтологічне обґрунтування. ***Функція нормативної інтеграції*** (спільний моральний закон): Десять Заповідей, Нагірна проповідь, природний закон у інтерпретації Томи Аквінського утворювали моральний кодекс, який був спільним для короля і селянина, для купця і монаха. Ця спільна нормативність робила можливою довіру між незнайомцями – те, що сучасні соціологи називають «генералізованою довірою», і без чого не існує ні ринку, ні правової держави, ні громадянського суспільства. Функція інституційного підґрунтя: Церква була першою наддержавною інституцією Європи. Вона створила системи освіти (університети), соціального забезпечення (монастирі, шпиталі), правового регулювання (канонічне право), міжнародну дипломатію (папська курія) та навіть перші механізми обмеження війни *(Pax Dei, Treuga Dei).* Як переконливо показує Томас Вудс, Католицька Церква перебуває «у центрі розвитку цінностей, ідей, науки, законів та інститутів, які утворюють те, що ми називаємо західною цивілізацією» [26]. ***Функція демографічного відтворення:*** Християнська доктрина шлюбу як нерозривного союзу чоловіка і жінки, відкритого до народження дітей, забезпечувала стабільну демографічну базу цивілізації протягом століть. Сім'я розглядалася не як приватна справа, а як *ecclesia domestica* – мала Церква, первинний

осередок соціального порядку. ***Функція стримування*** *(Katechon):* Християнська візія людської природи як пошкодженої первородним гріхом, але здатної до спасіння через благодать, створювала реалістичну антропологію, яка обмежувала як утопічні проєкти тотального перетворення суспільства, так і цинічне зведення політики до голої сили. Ця антропологія стримувала найгірші наслідки людської гордині – саме ту функцію, яку Шмітт позначив терміном Katechon [11].

Десакралізація: етапи руйнування священного балдахіну

Руйнування Christianitas як цивілізаційної основи Заходу було не одномоментною подією, а процесом, що розтягнувся на п'ять століть і пройшов через кілька ключових фаз, кожна з яких ослаблювала священний балдахін, водночас генерувала тимчасові замінники – секулярні об'єднуючі наративи, які дозволяли Заходу зберігати цивілізаційну когерентність навіть після втрати релігійного фундаменту.

Реформація (XVI ст.) зруйнувала інституційну єдність *Christianitas*, розколовши її на конфесійні табори. Як зазначав Бергер, протестантизм, позбавивши християнство містерії, таїнства і магії, фактично «розчаклував» *(disenchanted)* світ, звузивши сферу священного до індивідуальної совісті [4]. Однак на цьому етапі Захід залишався християнським – конфесійні держави *(cuius regio, eius religio)* зберігали релігійне підґрунтя суспільного порядку, хоча й у фрагментованій формі.

Просвітництво (XVIII ст.) здійснило наступний крок: секуляризацію самого принципу легітимації. Розум, прогрес, науковий метод, природні права людини – ці концепції були, по суті, секуляризованими християнськими ідеями (що переконливо показали як Карл Лёвіт, так і Ганс Блюменберг, хоча й з різними оцінками). Вони зберігали свою силу саме тому, що спиралися на культурне підґрунтя, створене Християнством, але поступово відривалися від свого джерела.

Національні держави та індустріалізація (XIX ст.) створили новий об'єднавчий наратив – національну ідентичність, яка на певний час замінила конфесійну. Нація стала квазірелігійною спільнотою з власними священними текстами (конституціями), ритуалами (національними святами), мартирами (героями війн) та есхатологією (прогресом і цивілізаційною місією). Однак цей наратив зали-

шався частково вкоріненим у християнській культурі: національні церкви, християнська мораль як основа законодавства, релігійна освіта в школах.

Катастрофи XX століття – дві світові війни, Голокост, тоталітарні режими – підірвали і просвітницький, і національний наратив. Проте Захід знайшов нові тимчасові об'єднавчі чинники: протистояння тоталітаризму (антифашизм та антикомунізм), повоєнна відбудова, створення системи міжнародних інститутів (ООН, НАТО, Європейське Співтовариство), ідея загального добробуту (держава загального добробуту *Welfare State*). Кожен із цих наративів функціонував як тимчасовий замінник священного балдахіну, але жоден не мав тієї глибини й тривалості, які були притаманні *Christianitas*.

«Холодна війна» (1947–1991) стала, можливо, останнім періодом, коли Захід мав чіткий об'єднвчий наратив: протистояння «безбожному комунізму». Показово, що цей наратив зберігав рудиментарний зв'язок із християнським Sacrum: боротьба з комунізмом осмислювалася значною мірою як захист християнських цінностей та свободи віросповідання. Лідери, які персоніфікували цю епоху – Конрад Аденауер, Шарль де Голль, Рональд Рейган, Іоанн Павло II – свідомо апелювали до християнського фундаменту Заходу.

Кінець «холодної війни» та «кінець історії» (після 1991 р.) знаменував вичерпання останнього об'єднавчого наративу. Відома теза Френсіса Фукуями про «кінець історії» – тріумф ліберальної демократії та ринкової економіки як остаточної форми суспільної організації – виявилася не просто передчасною, а симптоматичною: вона засвідчила, що Захід більше не має уявлення про те, заради чого він існує, крім матеріального добробуту та процедурної свободи.

Симптоматика цивілізаційної десакралізації: емпіричні ознаки

Наслідки руйнування цивілізаційного *Sacrum* спостерігаються у всіх сферах суспільного життя сучасного Заходу і мають конкретне емпіричне вираження. Демографічний вимір: ідеологія *childfree* – свідомої бездітності як стилю життя – є прямим наслідком руйнування християнської антропології, яка розглядала народження дітей як участь людини у творчому акті Бога. Без трансцендентного обґрунтування цінності життя та родини народження дітей перетворюється на один з «споживчих виборів», який конкурує з іншими формами самореалізації – і, природно, програє їм у суспільстві, орієнтованому на максимізацію індивідуального задоволення.

Ціннісна інверсія: процеси, які ще два покоління тому вважалися б девіацією чи принаймні приватною справою, стають новою нормою та навіть предметом публічного просування. Мерами великих європейських міст стають представники ісламської спільноти (Садік Хан у Лондоні, Ахмед Абуталеб у Роттердамі), відкриті представники ЛГБТ-спільноти обіймають найвищі державні посади, бездітність перетворюється з особистого рішення на політичний маніфест. Це не моральне судження над конкретними особами, а констатація цивілізаційного зсуву: суспільство, що виросло з *Christianitas*, обирає лідерів, чиї ціннісні орієнтири фундаментально суперечать тій традиції, яка цю цивілізацію створила. Важливо не хто ці лідери, а те, що їхнє обрання стало можливим і навіть бажаним. Це свідчить про те, що саме підґрунтя суспільства вже змінилося.

Медійний вимір: засоби масової інформації та цифрові платформи відіграють роль, структурно подібну до ролі східних містеріальних культів у пізньому Римі – вони заповнюють вакуум, утворений занепадом Sacrum. Проте, на відміну від Церкви, яка формувала єдиний ціннісний простір, медіа генерують множинність конкуруючих «реальностей», поглиблюючи фрагментацію. Алгоритми соціальних мереж створюють «інформаційні бульбашки», в яких кожна група живе у власній версії дійсності – стан, який соціологічно точно описується бергерівською категорією *anomie*.

Правовий вимір: без трансцендентного обґрунтування права неминуче перетворюються на інструмент волевиявлення панівної більшості (або панівної меншості), а не на вираження об'єктивної справедливості. Сучасні тенденції у західному законодавстві – від легалізації евтаназії до редефініції шлюбу та сім'ї – засвідчують саме цей процес: закон втрачає зв'язок із природним моральним порядком і стає лише інструментом фіксації поточного співвідношення суспільних сил.

Римська паралель: від Sacrum Римського полісу до Християнського Sacrum

Римська аналогія тут набуває особливої виразності. Рим теж мав своє Sacrum – систему *sacra publica* (публічних священнодійств), яка була нерозривно пов'язана з громадянською ідентичністю. Бути римлянином означало не лише юридичний статус, а й участь у *religio* – сукупності ритуальних практик, що забезпечували рах *deorum* (мир з богами) і, відповідно, процвітання держави. Коли це Sacrum зруйнувалося під впливом сумнівів, філософського скептицизму та притоку іноземних культів, Рим не просто «змінив релігію» – він втратив саму основу своєї цивілізаційної ідентичності. Жодна із замін – ані культ Імператора, ані сонячний генотеїзм Авреліана, ані мітраїзм – не змогла відновити зруйнований священний балдахін. Зрештою Рим знайшов нове *Sacrum* у Християнстві, але на момент його прийняття (Міланський едикт 313 р., Cunctos populos Феодосія 380 р.) цивілізаційний занепад був уже занадто глибоким, щоб одна лише зміна сакрального фундаменту могла зупинити деструктивні процеси.

Показово, що Християнство не врятувало Римську імперію як політичне утворення, але врятувало те, що було найціннішим у римській цивілізації: правову культуру, філософську спадщину, літературу, інженерне знання. Саме Церква – через монастирі, школи, скрипторії – стала тим ковчегом, який переніс цивілізаційну спадщину Античності через «темні віки». Це дає підстави для головного висновку: Sacrum не є «прикрасою» цивілізації, воно є її несучою конструкцією. Коли Sacrum руйнується, інше (інститути, економіка, армія, демографія) слідує за ним.

Технологічна стагнація та ілюзія прогресу

Римська технологічна пауза

Розповсюдженим є уявлення про Рим як технологічно інноваційну цивілізацію. Проте, як показує Джоель Мокір та інші історики технологій, римські досягнення стосувалися переважно масштабування та інженерії (дороги, акведуки, бетон), а не фундаментальних технологічних інновацій [22]. Після I ст. н. е. технологічний розвиток практично зупинився: водяний млин, відомий ще до нашої ери, не набув масового поширення; енергетична база

залишалася незмінною (м'язова сила людей і тварин); виробництво було переважно ремісничим.

Причини цієї стагнації є предметом дискусій, але рабовласництво – один із ключових чинників: наявність дешевої робочої сили знижувала стимули до трудозберігаючих інновацій. Крім того, як зазначає Мозес Фінлі, римська інтелектуальна еліта не цінувала практичне знання й технічну компетентність, вважаючи їх справою рабів та вільновідпущеників [29].

Сучасна технологічна стагнація: парадокс Тіля

Пітер Тіль сформулював один із найбільш провокативних діагнозів сучасності: «Ми хотіли літаючі автомобілі, а отримали 140 символів» [15]. Цей афоризм фіксує парадокс: попри зовнішнє враження безперервних інновацій, технологічний прогрес у «світі атомів» (енергетика, транспорт, будівництво, медицина) суттєво уповільнився з 1970-х років, тоді як «світ бітів» (інформаційні технології) створює ілюзію інноваційної динаміки. У *Zero to One* Тіль розрізняє вертикальний прогрес (створення принципово нового «від 0 до 1») та горизонтальний (масштабування існуючого «від 1 до n») [15]. Сучасний Захід переважно зайнятий горизонтальним прогресом, тоді як вертикальний, що визначає цивілізаційну траєкторію, застопорився.

Ця ситуація структурно відповідає римській: як Рим вичерпав потенціал масштабування без якісного технологічного прориву, так і сучасний Захід досягає меж екстенсивного зростання. Енергетична криза – ключовий приклад: замість переходу на принципово нові джерела енергії (термоядерний синтез) Захід десятиліттями мириться з інфраструктурою, концептуально незмінною із середини XX століття, при цьому ідеологічно блокуючи навіть випробувані рішення (ядерна енергетика).

Синтез: системна природа кризи та роль десакралізації

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що криза сучасної західної цивілізації має не кон'юнктурний, а системний характер. Дев'ять виокремлених паралелей – моральна деградація, фіскальна ерозія, мілітарна перенапруга, демографічний колапс, міграційний тиск, інституційна деградація, культурний релятивізм, руйнування цивілізаційного Sacrum та технологічна стагнація – утворюють систему зі зворотними зв'язками, де кожен елемент підсилює інші.

Подібно до того, як занепад Римської імперії не мав єдиної причини, а був результатом синергії численних деструктивних процесів (що є предметом одвічної дискусії від Гіббона до Голдсуорті), криза сучасного Заходу не зводиться до жодного окремого чинника. Демографічна криза посилює фіскальне навантаження; фіскальна криза обмежує оборонні спроможності; мілітарна слабкість заохочує зовнішніх агресорів; зовнішні загрози поглиблюють внутрішню поляризацію; поляризація руйнує інституційну довіру; ерозія інститутів позбавляє суспільство здатності до колективної дії.

Проте можемо стверджувати, що серед цих взаємопов'язаних процесів існує один, який відіграє роль *causa causarum* – першопричини, що запускає й живить усі інші: руйнування Християнства як цивілізаційного Sacrum Заходу. Це не означає, що решта чинників є другорядними; вони цілком реальні та діють із власною логікою. Але їхня руйнівна сила багаторазово підсилюється тим, що суспільство, яке переживає ці кризи, вже не має спільного сенсового фундаменту для їхнього подолання.

Рим до прийняття Християнства пережив кризу свого автохтонного Sacrum – і саме ця криза зробила його беззахисним перед каскадом деструктивних процесів. Сучасний Захід, відмовившись від Християнства як свого Sacrum, опинився у структурно ідентичній ситуації: він зберігає інституційну оболонку, побудовану на християнському фундаменті, але сам фундамент підірваний. Як слушно зауважив Йозеф Ратцінгер (Бенедикт XVI), Європа «живе на відсотки від морального капіталу Християнства», при цьому відмовляючись поповнювати цей капітал – і настане момент, коли відсотки закінчаться [28].

Історичний огляд секулярних замінників Sacrum – Просвітництва, націоналізму, антикомунізму, ідеї загального добробуту, глобалізації – засвідчує наростаючу ентропію: кожен наступний об'єднавчий наратив був слабшим, коротшим та поверховішим за попередній. Після завершення «холодної війни» Захід вступив у фазу, яку, використовуючи термінологію Тойнбі, можна визначити як «цивілізаційний занепад без альтернативи»: стара система сенсів зруйнована, а нової не створено.

Висновки. Порівняльний аналіз деструктивних процесів у пізній Римській імперії та сучасній західній цивілізації дає змогу зробити кілька висновків, які мають як теоретичне, так і практичне значення. По-перше, структурні паралелі між двома епохами є не поверховими, а глибинними: вони стосуються не окремих подібностей, а самого механізму цивілізаційного надлому. Йдеться про системну кризу, в якій взаємопідсилювальні деструктивні процеси досягають порогу незворотності.

По-друге, як римський, так і сучасний досвід підтверджують тезу класичної політичної філософії про нерозривний зв'язок моральних підвалин суспільства та стабільності його політичних інститутів. Технократичні рішення (фіскальні реформи, оборонні програми, міграційна політика) є необхідними, але недостатніми: без відновлення спільного морального фундаменту вони залишаються паліативами.

По-третє, центральним чинником цивілізаційного занепаду – як у Римі, так і на сучасному Заході – є руйнування цивілізаційного Sacrum: тієї сакральної основи, яка забезпечує суспільству сенс існування, моральну нормативність, інституційну легітимність та волю до самозбереження. Для Заходу цим Sacrum було Християнство. Жоден із секулярних замінників – від Просвітництва до глобалізації – не зміг забезпечити порівнянної глибини інтеграції, і їхня поступова вичерпність засвідчує, що проблема є не в конкретному нарративі, а у відмові від трансцендентного обґрунтування суспільного порядку як такого.

По-четверте, історія Риму показує, що цивілізаційний занепад не є фатальним детермінізмом. Навіть у найтемніші часи існували альтернативні можливості, і саме Християнство стало тією силою, яка зберегла й трансформувала спадщину Античності, давши народження новій цивілізації. Це не означає, що історичний сценарій повториться автоматично, але вказує на принципову можливість цивілізаційного оновлення.

По-п'яте, досвід Риму та сучасна ситуація підтверджують томістичну інтуїцію: стійкий політичний порядок неможливий без визнання об'єктивного морального порядку, який перевершує волю індивідів, груп інтересів та навіть демократичних більшостей. Як зазначив Бенедикт XVI у своєму виступі в Бундестазі (2011), коли політика визначається лише співвідношенням сил, а не критерієм справедливості, вона неминуче вироджується в інструмент панування.

Західна цивілізація стоїть на роздоріжжі, подібному до того, на якому стояв Рим у IV столітті. Результат не є наперед визначеним. Але для того, щоб уникнути повторення римської траєкторії, необхідно не лише діагностувати кризу – а це, зрештою, було зроблено вже Шпенглером та Тойнбі – а й знайти в собі мужність повернутися до тих першопринципів, на яких була побудована європейська цивілізація: визнання об'єктивної істини, невід'ємної гідності людської особи та її призначення, що перевершує земні блага.

Як писав Тома Аквінський, людина не може бути останньою метою для самої себе, бо вона не є повною причиною свого існування [2]. Суспільство, яке забуває цю істину, неминуче приречене на той самий шлях, яким пройшов Рим – від величі через самовдоволення до занепаду. Але суспільство, яке цю істину пам'ятає, здатне не лише вижити, а й оновитися – подібно до того, як на руїнах Римської імперії народилася нова, християнська цивілізація, яка перевершила свою попередницю.

1. Августин. Про Державу Божу / пер. з лат. Київ: Університетське видавництво «Пульсари», 2009. 1024 с. **2.** Аквінський Тома. Сума теології / Summa Theologiae. II-II, qq. 57–79 (De Justitia); I-II, qq. 90–97 (De Lege). **3.** Шпенглер О. Занепад Заходу / Der Untergang des Abendlandes. 1918–1922. **4.** Berger P. L. The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion. Garden City, NY : Doubleday, 1967. 230 p. **5.** Berger P. L. (ed.) The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics. Grand Rapids: William B. Eerdmans, 1999. 135 p. **6.** Gibbon E. The History of the Decline and Fall of the Roman Empire. London, 1776–1789. 6 vols. **7.** Toynbee A. J. A Study of History. Oxford University Press, 1934–1961. 12 vols. **8.** MacIntyre A. After Virtue: A Study in Moral Theory. 3rd ed. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2007. 286 p. **9.** Putnam R. D. Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community. New York: Simon & Schuster, 2000. 541 p. **10.** Taylor Ch. A Secular Age. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2007. 874 p. **11.** Schmitt C. Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum. 4. Aufl. Berlin: Duncker & Humblot, 1997 [1950]. 308 s. **12.** Schmitt C. Land und Meer: Eine weltgeschichtliche Betrachtung. Leipzig: Reclam, 1942.т**13.** Gilens M., Page B. I. Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens. *Perspectives on Politics.* 2014. Vol. 12, No. 3. P. 564–581. **14.** Thiel P. The Straussian Moment. *Politics and Apocalypse* / ed. by R. Hamerton-Kelly. East Lansing: Michigan State University Press, 2007. P. 189–218. **15.** Thiel P., Masters B. Zero to One: Notes on Startups, or How to Build the Future. New York: Crown Business, 2014. 210 p. **16.** Fukuyama F. The End of History and the Last Man.

New York: Free Press, 1992. 418 p. **17.** Heather P. The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians. Oxford: Oxford University Press, 2006. 572 p. **18.** Ward-Perkins B. The Fall of Rome and the End of Civilization. Oxford: Oxford University Press, 2005. 239 p. **19.** Goldsworthy A. How Rome Fell: Death of a Superpower. New Haven: Yale University Press, 2009. 531 p. **20.** Brown P. Through the Eye of a Needle: Wealth, the Fall of Rome, and the Making of Christianity in the West, 350–550 AD. Princeton: Princeton University Press, 2012. 759 p. **21.** Harper K. The Fate of Rome: Climate, Disease and the End of an Empire. Princeton: Princeton University Press, 2017. 417 p. **22.** Mokyr J. The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress. Oxford: Oxford University Press, 1990. 350 p. **23.** Lyotard J.-F. La Condition postmoderne : rapport sur le savoir. Paris: Minuit, 1979. 109 p. **24.** Löwith K. Meaning in History: The Theological Implications of the Philosophy of History. Chicago: University of Chicago Press, 1949. 257 p. **25.** Blumenberg H. Die Legitimität der Neuzeit. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1966. 604 S. **26.** Woods Th. E. How the Catholic Church Built Western Civilization. Washington, DC: Regnery Publishing, 2005. 280 p. **27.** Бенедикт XVI. Промова у Бундестазі ФРН, 22 вересня 2011 р. URL: https://www.vatican.va **28.** Бенедикт XVI (Ратцінгер Й.). Гомілія під час Missa pro eligendo Romano Pontifice, 18 квітня 2005 р. **29.** Finley M. I. The Ancient Economy. Updated ed. Berkeley: University of California Press, 1999. 222 p. **30.** Baudrillard J. La Société de consommation. Paris: Denoël, 1970. 318 p. **31.** Debord G. La Société du spectacle. Paris: Buchet-Chastel, 1967. 176 p. **32.** Mattingly G. Renaissance Diplomacy. Boston: Houghton Mifflin, 1955. 323 p. **33.** Gallup. Trust in Government. Washington, DC, 2023. URL: https://news.gallup.com/poll/5392/trust-government.aspx

Tarasyuk Volodymyr. **The crisis of Western civilization: structural parallels between the decline of the Roman Empire and contemporary destructive processes in the Western world**

The article presents a comparative analysis of the destructive processes occurring in contemporary Western civilization and the structural factors that led to the decline of the Roman Empire. The methodological framework of the study combines A. Toynbee's civilizational approach, E. Gibbon's concept of moral degradation of society, and the Thomistic philosophical tradition of comprehending the relationship between moral and political crises.

The author identifies nine key structural parallels between the two epochs: (1) degradation of civic virtues and moral foundations – the transition from Roman virtus to panem et circenses mirrors the contemporary consumer society and erosion of civic identity documented by R. Putnam; (2) fiscal crisis and monetary erosion – the systematic debasement of the Roman denarius finds its counterpart in the abandonment of the gold standard and the era of unlimited quantitative easing; (3) military overextension and delegation of security – Rome's dependence on barbarian foederati structurally corresponds to NATO

Europe's reliance on the United States and the post-Cold War atrophy of European defense capabilities; (4) demographic collapse and migration pressure – Rome's pronatalist laws failed to reverse depopulation among citizens, just as modern Europe faces unprecedented sub-replacement fertility; (5) erosion of institutional trust and oligarchization of power – the transformation of the Roman Senate into a decorative body parallels the empirically demonstrated dominance of economic elites in contemporary democratic policymaking (M. Gilens, B. Page); (6) cultural relativism and the crisis of metanarrative – the spiritual vacuum of late Roman syncretism corresponds to the postmodern "end of grand narratives" (J.-F. Lyotard); (7) the destruction of the civilizational Sacrum – Christianity as the sacred core of Western civilization; (8) technological stagnation and the illusion of progress; (9) concentration of power by oligarchic elites.

Special attention is devoted to the concept of civilizational Sacrum – the sacred core of a civilization that constitutes the bearing structure of social order, endows it with legitimacy, and ensures solidarity among its members. Drawing on P. Berger's sociology of religion (the concept of the "sacred canopy"), C. Schmitt's political theology (the concept of Katechon), and the Thomistic hierarchy of laws (lex aeterna, lex naturalis, lex humana, lex divina), the author demonstrates that Christianity performed five fundamental functions for Western civilization: meaning-making, normative integration, institutional foundation, demographic reproduction, and restraint (Katechon). The article traces the historical stages of the destruction of the sacred canopy – from the Reformation through the Enlightenment, nationalism, and the Cold War to the post-1991 era – showing that each successive secular substitute for the Sacrum proved weaker, shorter-lived, and more superficial than the previous one.

The article also examines Peter Thiel's thesis on technological stagnation – the paradox whereby innovation in the "world of bits" (information technology) creates the illusion of progress while real advancement in the "world of atoms" (energy, transport, construction, medicine) has significantly decelerated since the 1970s. This situation structurally corresponds to Rome's exhaustion of scaling potential without achieving a qualitative technological breakthrough.

The study concludes that the crisis of contemporary Western civilization is systemic rather than cyclical: the nine identified parallels form a system of feedback loops in which each element reinforces the others. Among these interconnected processes, the destruction of Christianity as the civilizational Sacrum plays the role of causa causarum – the primary cause that triggers and sustains all the others. Technocratic solutions (fiscal reforms, defense programs, migration policies) are necessary but insufficient: without the restoration of a shared moral foundation, they remain palliatives. The Roman experience demonstrates that civilizational decline is not an inevitability of determinism – Christianity preserved and transformed the heritage of Antiquity, giving birth to a new civilization. This points to the fundamental possibility of civilizational renewal, provided that there is the courage to return to the first principles upon which European civilization was built: the recognition of objective truth, the inalienable dignity of the human person, and a destiny that transcends earthly goods.

Key words: crisis of civilization, Roman Empire, decline, Western world, moral degradation, desacralization, institutional erosion, demographic crisis, civilizational approach, Thomism, technological stagnation, sacred canopy, Katechon, oligarchization.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 25.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 01.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 141.319.8:130.2
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-500
ISSN 1563-3349

О. О. КОЗІЄНКО

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНА ГУМАНІЗМУ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Досліджено трансформацію концептуалізації гуманізму в українській політичній науці від часів незалежності до сьогодення. Аналізується перехід від абстрактно-філософського осмислення людини як цінності до конкретних інституційних механізмів захисту людської гідності в умовах війни. Розглядається взаємозв'язок між теоретичним осмисленням антропоцентризму та практиками державотворення. Окрема увага приділяється переосмисленню гуманістичної парадигми у контексті російської агресії 2014–2026 рр. Доведено, що сучасна українська політична думка формує оригінальну концепцію ситуативного гуманізму, де захист національної суб'єктності стає передумовою реалізації універсальних гуманістичних цінностей.

Ключові слова: *гуманізм, політична філософія, українська політична думка, антропоцентризм, аксіологія політики, політична суб'єктність, гуманітарна політика, пост-колоніальні студії, російсько-українська війна.*

Oleksandr Koziienko. **Reconsidering the phenomenon of humanism in the context of the socio-political development of modern Ukraine**

The proposed article examines the transformation of the conceptualization of humanism in Ukrainian political science from the time of independence to the present. The transition from an abstract philosophical understanding of man as a value to specific institutional mechanisms for protecting human dignity in war conditions is analyzed. The relationship between the theoretical understanding of anthropocentrism and state-building practices is considered. Special attention is paid to the rethinking of the humanistic paradigm in the context of the Russian aggression of 2014–2026. It is proven that modern Ukrainian political thought forms an original concept of situational humanism, where the protection of national subjectivity becomes a prerequisite for the implementation of universal humanistic values.

Key words: *humanism, political philosophy, Ukrainian political thought, anthropocentrism, political axiology, political subjectivity, humanitarian policy, post-colonial studies, russian-ukrainian war.*

© *КОЗІЄНКО Олександр Олександрович* – аспірант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0001-5864-2757; e-mail: kozienko.alex@gmail.com

Актуальність теми. Повномасштабна російська агресія проти України актуалізувала фундаментальні питання про сутність гуманізму в політичній сфері. Війна змушує переосмислити не лише практичні аспекти захисту людини, а й теоретичні засади гуманістичної парадигми. Як співвідносяться універсальні принципи гуманізму з необхідністю збройного опору? Чи можливий гуманізм без державної суб'єктності? Ці питання виходять за межі абстрактних філософських роздумів і стають предметом гострих дискусій у вітчизняній політичній науці.

Актуальність дослідження визначається трьома взаємопов'язаними чинниками. По-перше, воєнний досвід України 2014-2026 років генерує унікальний емпіричний матеріал для переосмислення класичних гуманістичних концепцій. Масштабні порушення прав людини російськими окупантами, геноцидальна політика щодо українців та натомість безпрецедентна мобілізація громадянського суспільства України на захист гідності та свободи створюють екзистенційну напругу, яка потребує нових теоретичних підходів. По-друге, інтеграція України до європейського політичного простору потребує артикуляції власної гуманістичної традиції, відмінної як від постколоніальних нашарувань радянської доби, так і від спрощених рецепцій західноєвропейських моделей. По-третє, в сучасних умовах постає необхідність концептуалізації досвіду трансформації політичних інституцій від авторитарних до демократичних практик, де гуманізм виступає не декларативним гаслом, а критерієм ефективності реформ.

Огляд наукових досліджень. Проблематика гуманізму в політичній філософії має тривалу інтелектуальну традицію, від ренесансного антропоцентризму до сучасних дебатів про права людини та гідність. Класичні роботи Піко делли Мірандоли, Еразма Роттердамського заклали підвалини розуміння людини як автономного суб'єкта. Іммануїл Кант сформулював категоричний імператив, де людина розглядається як мета сама по собі, а не засіб. У XX ст. проблематику гуманізму розвивали Ж.-П. Сартр, Е. Фромм, А. Камю, кожен з яких розглядав різні аспекти людської суб'єктності та свободи.

В українській традиції гуманістичні ідеї простежуються від Києво-Могилянської академії, де поєднувалися православна антропологія та західноєвропейський гуманізм. Григорій Сковорода роз-

вивав концепцію «сродної праці» та внутрішньої свободи людини. Слід відзначити також дослідження діаспорних українських мислителів ХХ ст. В. Липинського, В. Старосольського, І. Лисяка-Рудницького. Проте систематична політологічна рефлексія над гуманізмом розпочалася лише після 1991 року. Серед сучасних українських дослідників вагомий внесок у розробку проблематики зробили Ф. Кирилюк, який досліджував філософські виміри політичної ідеології [1], В. Андрущенко та М. Михальченко, які розглядали гуманізм у контексті соціальної філософії [2]. Особливої уваги заслуговують праці М. Поповича про філософію свободи.

Воєнний контекст актуалізував новітні дослідження. В. Волковський аналізує світоглядні виміри політичної свідомості в умовах гібридної війни [3]. О. Кулик досліджує специфіку української філософії як національної традиції мислення [4]. Я. Любівий розглядає концепцію нового гуманізму в контексті воєнних викликів [5]. Слід зазначити, що й зарубіжні дослідники звертаються до української проблематики: Е. Вілсон аналізує базову ідентичність та соціальне конструювання в умовах війни [6], Т. Снайдер розглядає етичні виміри російської агресії.

Мета статті полягає у реконструкції траєкторії осмислення феномена гуманізму в українській політичній думці від здобуття незалежності до сьогодення, з фокусом на трансформаціях концептуального апарату та методологічних підходів. Завдання дослідження включають: визначення ключових етапів еволюції гуманістичного дискурсу; аналіз впливу соціально-політичних трансформацій на теоретизацію гуманізму; виявлення специфіки української рецепції класичних та сучасних гуманістичних концепцій; окреслення перспектив подальшого розвитку гуманістичної парадигми в умовах воєнного часу та постконфліктної реконструкції.

Методологія дослідження базується на компаративному аналізі текстів українських політичних мислителів різних періодів. Застосовуються методи концептуальної історії для відстеження трансформації змісту ключових понять. Дискурс-аналіз дозволив виявити латентні смислові зсуви у використанні гуманістичної термінології. Герменевтичний підхід забезпечив контекстуалізоване розуміння текстів з урахуванням соціально-політичних обставин їх створення. Використовується також критично-конструктивний

підхід для деконструкції ідеологічних нашарувань та виявлення автентичних інтелектуальних спрямувань авторів.

Виклад основних положень. Еволюція осмислення гуманізму в українській політичній думці може бути структурована у три основні періоди, кожен з яких характеризується специфічною проблематикою та методологічними підходами.

Період деколонізації дискурсу (1991–2004 рр.). Цей етап позначений інтенсивною роботою з деконструкції радянських ідеологем та адаптації західних політичних теорій. Радянська інтерпретація гуманізму, підпорядкована класовому підходу та ідеї комуністичного майбутнього, виявилася нежиттєздатною. Українські дослідники опинилися перед необхідністю переосмислення самих підвалин гуманістичної думки.

Характерною рисою цього періоду стало звернення до власної інтелектуальної традиції. Публікації творів В. Липинського, Д. Донцова, представників Празької школи актуалізували питання про співвідношення національної та універсальної складових гуманізму. Дискусії точилися навколо того, чи може існувати «український гуманізм» як окрема традиція, чи йдеться про специфічну адаптацію універсальних принципів.

Ф. Кирилюк наголошував, що гуманізм епохи Відродження утверджував ставлення до людини як найвищої цінності, на основі чого формувалися теорії прав і свобод [1, с. 35]. Проте в українському контексті це набувало додаткового виміру: йшлося не просто про абстрактну людину, а про людину, позбавлену права на власну державність, мову, культурну ідентичність. Гуманізм у цьому контексті набував ознак проєкту відновлення політичної суб'єктності нації. В. Андрущенко та його колеги наполягали на необхідності розбудови суспільства, де гуманістичні ідеали посідають домінуюче місце в системі орієнтирів, а принципи гуманізму стають імперативами офіційної політики [2, с. 156]. Це формулювання показове: воно фіксує розрив між декларативним визнанням гуманізму та його інституційною імплементацією. Саме цей розрив став предметом критичного переосмислення у наступний період.

Період інституційної конкретизації (2004–2014 рр.). Помаранчева революція 2004 року позначила перехід від абстрактних дискусій про гуманізм до питань про механізми його практичної реалізації. Концептуальні дебати зміщуються у площину при-

кладної політології. Йдеться вже не просто про визнання цінності людини, а про створення інструментів, що забезпечують її політичну суб'єктність.

Трансформація конституційного ладу, реформи судової системи, намагання подолати корупцію – усе це осмислювалося крізь призму гуманізації політики. Проте цей період також виявив суттєві суперечності. Олігархічна модель влади, що зберігалася попри демократичні процедури, підривала довіру до гуманістичної риторики. Розрив між проголошеними цінностями та реальними практиками породжував скептицизм щодо можливості укорінення гуманізму в українській політичній культурі.

Водночас саме у цей період формується розуміння гуманізму не як статичного набору принципів, а як динамічного процесу. Дослідники починають звертати увагу на культурні та історичні передумови гуманістичних практик. Обговорюються питання про співвідношення індивідуальних прав та колективних ідентичностей, про межі толерантності, про баланс між свободою та безпекою. Революція Гідності 2013–2014 рр. означила кульмінацію цього періоду. Масова мобілізація громадян на захист європейського вибору засвідчила, що гуманістичні цінності стали невід'ємною складовою політичної ідентичності значної частини суспільства. Проте агресія росії 2014 року кардинально змінила контекст осмислення гуманізму.

Воєнна трансформація (2014–2026 рр.). Анексія Криму та війна на Донбасі, а згодом повномасштабне вторгнення 2022 року створили екзистенційну ситуацію, яка вимагала радикального переосмислення гуманістичної парадигми. Виникли питання, які раніше здавалися риторичними. Чи сумісний гуманізм з необхідністю збройного опору? Як співвідносяться принцип недоторканності людського життя та обов'язок захищати суверенітет держави?

Українські вчені опинилися перед викликом синтезу, здавалося б, непоєднуваних елементів: пацифістських спрямованостей класичного гуманізму та імперативу національного опору. Н. Хамітов формулює концепцію «нового гуманізму», де Україна виступає носієм гуманістичних цінностей у протистоянні з неототалітаризмом [5]. Ця концепція переосмислює біблійний наратив Давида і Голіафа у сучасному контексті, де мала держава захищає універсальні цінності проти агресивної авторитарної імперії.

В. Волковський аналізує світоглядні виміри локальної політичної свідомості, виявляючи патерни, що впливають на політичну поведінку в умовах гібридної війни [3]. Його дослідження демонструє, що російська агресія не просто загрожує фізичному існуванню України, а й намагається знищити саму можливість альтернативного, гуманістичного проєкту суспільного устрою на пострадянському просторі.

Війна виявила також проблему універсалізму гуманістичних принципів. Західні дискусії про права людини, що розгорталися в умовах відносної стабільності та безпеки, виявилися недостатніми для осмислення ситуації екзистенційної загрози. Е. Вілсон показує, як війна прискорила громадянську і соціальну конструкцію української ідентичності [6]. Гуманізм у цьому контексті перестає бути абстрактною філософською позицією і стає живою практикою опору.

Особливої ваги набуває питання про співвідношення національного та універсального. О. Кулик аргументує, що українська філософія може вважатися саме українською, коли вона створюється в контексті національних традицій мислення і є відповіддю на історичні виклики українського народу [4]. Застосовуючи цей принцип до гуманізму, можна стверджувати, що українська його версія формується як відповідь на конкретний історичний досвід: колонізації, геноцидів, позбавлення суб'єктності, а нині – захисту національного існування.

Водночас український досвід робить внесок у глобальні дебати про гуманізм. Дослідження західних авторів демонструють зростаючий інтерес до української перспективи. Г. Едінгер аналізує структурний та класичний реалізм у контексті путінської війни, показуючи обмеженість традиційних підходів [7]. Дискусії між Ю. Габермасом та Т. Снайдером про постачання зброї Україні виявляють напругу між абстрактним пацифізмом та конкретною етичною відповідальністю [8].

Принципово важливим стає осмислення гуманізму не через заперечення насильства взагалі, а через розрізнення між насильством агресивним та захисним. Якщо класичний гуманізм прагнув подолання війни як такої, то воєнний український досвід показує, що відмова від збройного опору в ситуації геноцидальної агресії означає не гуманізм, а співучасть у злочині. Захист людської гід-

ності вимагає захисту інституцій, що її забезпечують, включно з державою.

Трансформується також розуміння індивідуального та колективного. Волонтерський рух, територіальна оборона, масова підтримка армії засвідчують, що реалізація індивідуальної свободи не протистоїть колективній солідарності, а навпаки, знаходить у ній свою повноту. Громадянське суспільство виявляє небачену раніше суб'єктність, яка не потребує державної санкції чи контролю.

Окремої уваги заслуговує гендерний вимір гуманістичної трансформації. Участь жінок у збройних силах, їхня роль у волонтерському русі, протидія сексуальному насильству як методу війни – усе це вимагає переосмислення традиційних гендерних ролей у контексті гуманістичної парадигми. Йдеться не просто про рівність прав, а про визнання множинності способів реалізації людської суб'єктності.

Важливим аспектом стає питання про постконфліктну реконструкцію. Як поєднати принципи правосуддя, що вимагають покарання воєнних злочинців, з принципами примирення? Як відновлювати довіру в суспільстві, частина якого зазнала окупації? Ці питання вимагають нових концептуальних інструментів, які б поєднували етичну непримиренність до злочину з можливістю соціального відновлення.

Порівнюючи українськоу ситуацію з іншими випадками воєнних конфліктів, можна виділити як спільні риси, так і специфіку. На відміну від постколоніальних конфліктів у Африці чи Азії, де йшлося про звільнення від імперської залежності минулого, Україна протистоїть спробі реставрації імперської системи. На відміну від балканських воєн 1990-х років, де переплітались етнічні та релігійні чинники, український конфлікт має виразно ідеологічний характер: протистояння авторитаризму та демократії, закритого суспільства та відкритого.

Висновки. Аналіз еволюції наукового осмислення гуманізму в українській політичній думці засвідчує його складну траєкторію від абстрактно-філософських рефлексій до конкретних практик захисту людської гідності. Виявлено три основні періоди трансформації: деколонізація дискурсу (1991–2004 рр.), інституційна конкретизація (2004–2014 рр.) та воєнна трансформація (2014–2026 рр.). Кожен період характеризується специфічною проблематикою

та методологічними підходами. Війна 2014-2026 років стала каталізатором радикального переосмислення гуманістичної парадигми. Українська політична думка формує концепцію ситуативного гуманізму, де захист національної суб'єктності є передумовою реалізації універсальних гуманістичних цінностей. Це переосмислення має значення не лише для України, а й для глобальних дебатів про співвідношення універсального та специфічного, індивідуального та колективного, пацифізму та обов'язку захисту країни.

Перспективи подальших досліджень. Потребує поглибленої концептуалізації феномен «захисного гуманізму» як альтернативи класичним пацифістським інтерпретаціям, що виявилися недостатніми для осмислення ситуації екзистенційної загрози державності. Перспективним є дослідження людського виміру політики в контексті глобальних викликів XXI століття, зокрема виникнення гібридних форм агресії та поширення антигуманних ідеологій неоімперського типу. Важливим напрямом є дослідження рашизму як посткласичної антигуманної ідеології та його впливу на трансформацію міжнародного політичного порядку. Окремої уваги потребує концептуалізація моделі справедливого миру для України, що поєднувала б принципи відновлення територіальної цілісності, притягнення агресора до відповідальності та забезпечення довготривалої безпеки.

1. Кирилюк Ф. М. Філософія політичної ідеології. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2009. 575 с. **2.** Андрущенко В. П., Губерський Л. В., Михальченко М. І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія. Київ: Ґенеза, 2006. 654 с. **3.** Волковський В. Світоглядні та ціннісні виміри локальної політичної свідомості України: до аналізу стратегій поширення та збереження доктрини «русского міра». Мультиверсум. *Філософський альманах.* 2021. Т. 1. № 2 (174). С. 140–156. DOI: https://doi.org/10.35423/2078-8142.2021.2.1.08 **4.** Кулик О. Що таке українська філософія? *Вісник Львівського університету.* Сер. Філософсько-політологічні студії. 2022. Вип. 44. С. 71–76. **5.** Любівий Я. Україна як носій нового гуманізму: шлях до перемоги над неототалітаризмом? Рецензія на монографію Назіпа Хамітова «Війна в Україні і новий гуманізм: Давид проти Голіафа. Метаантропологія історії XXI століття». *Філософія освіти.* 2024. Т. 29. № 2. С. 255–258. DOI: https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-2-19 **6.** Wilson A. Ukraine at war: Baseline identity and social construction. *Nations and Nationalism.* 2024. Vol. 30. No. 1. P. 23–41. DOI: https://doi.org/10.1111/nana.12986 **7.** Edinger H.

Offensive ideas: structural realism, classical realism and Putin's war on Ukraine. *International Affairs.* 2022. Vol. 98. No. 6. P. 1873–1893. DOI: https://doi.org/10.1093/ia/iiac217 **8.** Snyder T., Habermas J. On the war in Ukraine: a critical discourse analysis of elite media discourse in Germany. *Critical Discourse Studies.* 2024. Vol. 21. No. 4. P. 494-510. DOI: https://doi.org/10.1080/17405904.2024.2331164

References

1. Kyryliuk F. M. Filosofiia politychnoi ideolohii. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv, 2009. 575 s. **2.** Andrushchenko V. P., Huberskyi L. V., Mykhalchenko M. I. Sotsialna filosofiia. Istoriia, teoriia, metodolohiia. Kyiv: Geneza, 2006. 654 s. **3.** Volkovskyi V. Svitohliadni ta tsinnisni vymiry lokalnoi politychnoi svidomosti Ukrainy: do analizu stratehii poshyrennia ta zberezhennia doktryny «russkoho mira». Multiversum. *Filosofskyi almanakh.* 2021. T. 1. №. 2 (174). S. 140–156. DOI: https://doi.org/10.35423/2078-8142.2021.2.1.08 **4.** Kulyk O. Shcho take ukrainska filosofiia? *Visnyk Lvivskoho universytetu.* Ser. Filosofsko-politolohichni studii. 2022. Vip. 44. S. 71–76. **5.** Liubivyi Ya. Ukraina yak nosii novoho humanizmu: shliakh do peremohy nad neototalitaryzmom? Retsenziia na monohrafiiu Nazip Khamitov «Viina v Ukraini i novyi humanizm: Davyd proty Holiafa. Metaantropolohiia istorii XXI stolittia». *Filosofiya Osvity.* 2024. Vip. 29. №. 2. S. 255–258. DOI: https://doi.org/10.31874/2309-1606-2023-29-2-19 **6.** Wilson A. Ukraine at war: Baseline identity and social construction. Nations and Nationalism. 2024 Vol. 30. No. 1. P. 23–41. DOI: https://doi.org/10.1111/nana.12986 **7.** Edinger H. Offensive ideas: structural realism, classical realism and Putin's war on Ukraine. *International Affairs.* 2022. Vol. 98. No. 6. P. 1873–1893. DOI: https://doi.org/10.1093/ia/iiac217 **8.** Snyder T., Habermas J. On the war in Ukraine: a critical discourse analysis of elite media discourse in Germany. *Critical Discourse Studies.* 2024. Vol. 21. No. 4. P. 494-510. DOI: https://doi.org/10.1080/17405904.2024.2331164

Oleksandr Koziienko. **Reconsidering the phenomenon of humanism in the context of the socio-political development of modern Ukraine**

The proposed article examines the transformation of the conceptualization of humanism in Ukrainian political science from the time of independence to the present. The transition from an abstract philosophical understanding of man as a value to specific institutional mechanisms for protecting human dignity in war conditions is analyzed. The relationship between the theoretical understanding of anthropocentrism and state-building practices is considered. Special attention is paid to the rethinking of the humanistic paradigm in the context of the Russian aggression of 2014–2026. It is proven that modern Ukrainian political thought forms an original concept of situational humanism, where the protection of national subjectivity becomes a prerequisite for the implementation of universal humanistic values. It is found that the human rights violations by the Russian occupiers, the genocide against Ukrainians and, in contrast, the unprecedented mobilization of Ukrainian civil society in defense of dignity and freedom require fundamentally new theoretical approaches. It is argued that the integration of Ukraine into the European political space requires the articulation of its own humanistic tradition, different from both the postcolonial layers of the Soviet era and the simplified receptions of Western European models. It is revealed that in modern conditions there is a need to conceptualize the experience of the transformation of political institutions from authoritarian to democratic practices, where humanism is not a declarative slogan, but a criterion for the effectiveness of reforms. The prospects for further research into this problem are related to the need for in-depth conceptualization of an alternative to classical pacifist interpretations, which turned out to be insufficient for understanding the threat to national sovereignty and the democratic world order; research into the human dimension of politics in the context of global challenges of the 21st century, in particular the emergence of hybrid forms of aggression and the spread of anti-human ideologies of the neo-imperial type; understanding racism as a post-classical anti-human ideology and its impact on the transformation of the international political order; forming a model of a just peace for Ukraine that would combine the principles of restoring territorial integrity, holding the aggressor accountable, and ensuring long-term security.

Key words: humanism, political philosophy, Ukrainian political thought, anthropocentrism, political axiology, political subjectivity, humanitarian policy, post-colonial studies, russian-ukrainian war.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 25.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 01.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 141.319.8
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-510
ISSN 1563-3349

П. В. БІЛЕЦЬКИЙ

ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА ЯК СКЛАДОВА ГІБРИДНОЇ АГРЕСІЇ: МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Обґрунтовано методологічний інструментарій дослідження інформаційної війни як складової гібридної агресії російської федерації проти України. Проаналізовано методологічні підходи до вивчення інформаційних воєн – від класичних теорій пропаганди до сучасних концепцій когнітивної війни та стратегічного наративу.

Систематизовано основні методи дослідження інформаційної війни: контент-аналіз, наративний аналіз, мережевий аналіз, метод відстеження процесу (process tracing) та комп'ютерні методи аналізу великих даних. Для кожного методу визначено евристичний потенціал, обмеження та сфери оптимального застосування у контексті дослідження російської інформаційної агресії.

Запропоновано авторську методологічну рамку дослідження інформаційної війни, що інтегрує кількісні та якісні методи на трьох рівнях аналізу: макрорівні (інформаційна стратегія агресора), мезорівні (механізми та канали поширення) та мікрорівні (вплив на цільові аудиторії). Обґрунтовано доцільність застосування методологічної тріангуляції для забезпечення валідності результатів дослідження інформаційного протиборства.

Ключові слова: *інформаційна війна, гібридна агресія, методологія дослідження, контент-аналіз, наративний аналіз, мережевий аналіз, методологічна тріангуляція*

Biletskyi Pavlo. **Information war as a component of hybrid aggression: research methodology**

The article substantiates a comprehensive methodological toolkit for studying information warfare as a component of Russia's hybrid aggression against Ukraine. Existing methodological approaches to the study of information wars are analyzed – from classical propaganda theories to contemporary concepts of cognitive warfare and strategic narrative. The main research methods are systematized: content analysis, narrative analysis, social network analysis, process tracing, and computational methods for big data analysis. For each method, the heuristic potential, limitations, and optimal areas of application in the context of studying Russian information aggression are identified. An integrative methodological framework is proposed, based on a three-level approach: macro-level (aggressor's information strategy), meso-level (dissemination mechanisms and channels), and micro-level (impact on target audiences). The expediency of applying methodological triangulation to ensure the validity of research results in information warfare studies is substantiated.

Key words: *information warfare, hybrid aggression, research methodology, content analysis, narrative analysis, social network analysis, methodological triangulation*

© *БІЛЕЦЬКИЙ Павло Васильович* – аспірант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; ORCID: 0009-0000-9613-0771; e-mail: pavelbiletskyi87@gmail.com

Вступ. Інформаційна війна стала одним із визначальних елементів сучасних збройних конфліктів. Досвід протистояння України гібридній агресії російської федерації, що розпочалася у 2014 році та набула повномасштабного характеру у 2022 році, наочно продемонстрував, що інформаційні операції є не допоміжним, а системоутворюючим компонентом воєнної стратегії агресора. Масштаб, складність та технологічна витонченість російської інформаційної агресії ставлять перед дослідниками принципово нові методологічні виклики.

Актуальність розробки адекватного методологічного інструментарію зумовлена кількома чинниками. По-перше, інформаційна війна є надзвичайно динамічним явищем, що постійно змінює свої форми, канали та технології. Методи, ефективні для аналізу традиційної пропаганди, виявляються недостатніми для дослідження ботоферм, deepfake-технологій чи алгоритмічних маніпуляцій у соціальних мережах [1, с. 15]. По-друге, інформаційна війна є мультидисциплінарним об'єктом, що потребує залучення знань з політології, комунікативістики, психології, соціології, кібернетики та інших дисциплін [2, с. 78]. По-третє, дослідник інформаційної війни сам є об'єктом інформаційного впливу, що створює додаткові виклики щодо об'єктивності та верифікації даних.

Проблематика методології дослідження інформаційних воєн розроблялася у працях вітчизняних учених Г. Почепцова, В. Горбуліна, Є. Макаренко, О. Зернецької, а також зарубіжних дослідників Т. Ріда, П. Помєранцева, С. Волкенфельда, К. Ніссена. Значний внесок у розвиток методології аналізу дезінформації зроби-

ли аналітичні центри та організації – Bellingcat, Atlantic Council (DFRLab), EU East StratCom Task Force, StopFake.

Водночас у науковій літературі бракує комплексних методологічних розробок, що враховують специфіку дослідження інформаційної війни саме як складової гібридної агресії, тобто такої, що тісно інтегрована з воєнними, економічними, дипломатичними та кібернетичними операціями. Більшість методологічних підходів зосереджуються на окремих аспектах – аналізі пропаганди, виявленні фейків, дослідженні ботоферм – без їх інтеграції в єдину аналітичну рамку.

Метою статті є обґрунтування комплексного методологічного інструментарію дослідження інформаційної війни як складової гібридної агресії та розробка інтегративної методологічної рамки, що поєднує кількісні та якісні методи на різних рівнях аналізу.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження має рефлексивний характер: стаття є одночасно метадослідженням (аналізом методології) та методологічною розробкою (пропозицією нового інструментарію). Для реалізації цього подвійного завдання використано комплекс взаємодоповнюваних методів. Метааналіз застосовано для систематичного вивчення методологічних підходів до дослідження інформаційних воєн. Проаналізовано методологічні розділи наукових публікацій, дисертацій та аналітичних звітів, що стосуються інформаційного протиборства, за період 2014–2025 років. Компаративний метод забезпечив порівняння евристичного потенціалу різних методів дослідження інформаційної війни, виявлення їх переваг та обмежень, а також визначення оптимальних сфер застосування кожного методу. Системний метод дозволив розглядати методологію дослідження інформаційної війни як цілісну систему, що включає теоретичні підходи, методи збору даних, аналітичні процедури та критерії верифікації результатів. Критико-діалектичний метод використано для виявлення внутрішніх суперечностей та обмежень існуючих методологій, зокрема проблем етичного характеру, пов'язаних із дослідженням дезінформації та пропаганди.

Теоретичні рамки дослідження інформаційної війни у контексті гібридної агресії. Перед визначенням конкретних методів дослідження необхідно окреслити теоретичні рамки, що визначають розуміння інформаційної війни як об'єкта наукового аналізу.

В сучасній науці існує кілька конкуруючих теоретичних підходів, кожен із яких формує власний методологічний інструментарій.

Теорія пропаганди (Г. Лассвелл, Ж. Еллюль, Н. Хомський) розглядає інформаційну війну як систематичний, цілеспрямований вплив на масову свідомість з метою формування бажаних установок та моделей поведінки. Цей підхід зосереджується на аналізі джерел, повідомлень, каналів та ефектів пропаганди. Його обмеження – лінійне розуміння комунікації та недооцінка активної ролі аудиторії [3, с. 203].

Концепція активних заходів (Т. Рід) аналізує інформаційні операції як елемент більш широкої системи таємного впливу, що включає дезінформацію, агентуру впливу, провокації та підривні операції. Цей підхід є особливо релевантним для дослідження російської агресії, оскільки спирається на історичний досвід радянських спецслужб та їх сучасні практики [4, с. 15].

Концепція когнітивної війни є відносно новим підходом, що розглядає інформаційну війну як вплив на когнітивні процеси цільової аудиторії – сприйняття, мислення, прийняття рішень. На відміну від класичної пропаганди когнітивна війна не обов'язково прагне переконати – вона може бути спрямована на дезорієнтацію, створення когнітивного перевантаження, підрив довіри до будь-яких джерел інформації [5, с. 44].

Теорія стратегічного наративу (Л. Фрідман, А. Мішра) акцентує увагу на ролі наративів – цілісних історій, що пояснюють минуле, інтерпретують теперішнє та проектують майбутнє, – як ключового інструмента інформаційного протиборства. Стратегічний наратив формує рамку інтерпретації подій та визначає межі допустимих дій [6, с. 125].

Для дослідження інформаційної війни як складової гібридної агресії найбільш продуктивним є синтез зазначених теоретичних підходів. Гібридна агресія за своєю природою є мультиінструментальною – вона поєднує елементи пропаганди, активних заходів, когнітивного впливу та стратегічних наративів, тому її дослідження потребує відповідного мультиметодного підходу.

Основні методи дослідження інформаційної війни: евристичний потенціал та обмеження. Контент-аналіз є одним із найбільш поширених методів дослідження інформаційних воєн. Він передбачає систематичне кількісне та якісне вивчення змісту

інформаційних повідомлень за заздалегідь визначеними категоріями. У контексті дослідження російської інформаційної агресії контент-аналіз дає змогу: виявити ключові пропагандистські наративи та їх динаміку; визначити частоту та інтенсивність використання певних тем і фреймів; порівняти контент різних медіа та платформ; відстежити зміну інформаційних стратегій у часі [7, с. 156]. Обмеження контент-аналізу полягають у його зосередженості на тексті повідомлення без урахування контексту сприйняття, неможливості достовірно оцінити ефект впливу, а також у трудомісткості при роботі з великими масивами даних. Останнє обмеження частково долається завдяки автоматизованому контент-аналізу із застосуванням методів обробки природної мови (NLP).

Наративний аналіз зосереджується на дослідженні цілісних історій – наративів, що конструюються учасниками інформаційного протиборства. На відміну від контент-аналізу, який фіксує частоту певних елементів, наративний аналіз досліджує структуру оповіді, систему персонажів, причинно-наслідкові зв'язки та ціннісні рамки. Цей метод є особливо ефективним для аналізу стратегічних наративів росії, наприклад, наративу про «денацифікацію», «захист російськомовного населення», «НАТО-агресію» [8, с. 67]. Перевагою наративного аналізу є його здатність розкривати глибинну логіку інформаційної стратегії, виявляти приховані ідеологічні установки та прогнозувати подальший розвиток наративів. Обмеження – суб'єктивність інтерпретації та складність стандартизації процедури.

Мережевий аналіз (Social Network Analysis, SNA) досліджує структуру зв'язків між акторами інформаційного простору – медіа, блогерами, ботами, офіційними акаунтами тощо. Цей метод дозволяє: виявити вузлові точки поширення дезінформації; визначити координовані мережі акаунтів (ботоферми); простежити шляхи розповсюдження фейкових новин; оцінити структуру та стійкість інформаційних мереж [9, с. 90]. Мережевий аналіз особливо ефективний для дослідження операцій у соціальних мережах, де структура зв'язків часто є більш інформативною, ніж зміст повідомлень. Обмеження методу пов'язані з технічними труднощами збору даних із закритих платформ (зокрема Telegram), а також з етичними питаннями приватності користувачів.

Метод відстеження процесу (process tracing) застосовується для детального аналізу причинно-наслідкових ланцюгів у конкретних інформаційних операціях. Цей метод дозволяє реконструювати повний цикл інформаційної операції – від її планування та ініціювання до поширення, сприйняття та ефектів. Process tracing є незамінним для поглибленого аналізу окремих кейсів інформаційної агресії, наприклад, інформаційного супроводу ракетних ударів по цивільній інфраструктурі або дезінформаційних кампаній навколо конкретних подій [10, с. 105].

Комп'ютерні методи аналізу великих даних включають автоматизований контент-аналіз із використанням обробки природної мови (NLP), машинного навчання для виявлення ботів та координованих мереж, аналіз тональності (sentiment analysis), тематичне моделювання (topic modeling) та візуалізацію даних. Ці методи дозволяють обробляти масиви даних, недоступні для ручного аналізу, – мільйони постів, коментарів та повідомлень у реальному часі [11, с. 34]. Обмеження комп'ютерних методів пов'язані з їх залежністю від якості алгоритмів та навчальних даних, складністю аналізу контексту та іронії, а також з мовними бар'єрами – більшість готових інструментів оптимізовані для англійської мови, тоді як українська та російська мови потребують спеціальної адаптації.

Інтегративна методологічна рамка: трирівневий підхід до дослідження інформаційної війни. На основі критичного аналізу існуючих підходів автором запропоновано інтегративну методологічну рамку дослідження інформаційної війни як складової гібридної агресії. Рамка базується на трирівневому підході, де кожен рівень аналізу потребує відповідного набору методів.

Макрорівень – інформаційна стратегія агресора. На цьому рівні досліджується загальна інформаційна стратегія російської федерації, її цілі, пріоритети та еволюція. Оптимальні методи: наративний аналіз стратегічних наративів, компаративний аналіз офіційних документів та заяв, історико-генетичний аналіз еволюції інформаційної стратегії. Джерельна база: офіційні документи (воєнна доктрина, концепція зовнішньої політики, доктрина інформаційної безпеки РФ), публічні виступи політичного керівництва, аналітичні матеріали спецслужб та дослідницьких центрів.

Мезорівень – механізми та канали поширення. На цьому рівні аналізуються конкретні механізми реалізації інформаційної стра-

тегії: медіаканали, платформи соціальних мереж, ботоферми, мережі агентів впливу, кібероперації. Оптимальні методи: мережевий аналіз, автоматизований контент-аналіз, метод відстеження процесу для окремих операцій. Джерельна база: контент медіа та соціальних мереж, метадані, результати OSINT-розслідувань, дані кібербезпекових структур.

Мікрорівень – вплив на цільові аудиторії. На цьому рівні досліджується вплив інформаційних операцій на конкретні цільові групи – населення України, міжнародну спільноту, населення рф. Оптимальні методи: соціологічні опитування, фокус-групи, аналіз тональності реакцій у соціальних мережах, експерименти з впливом дезінформації. Джерельна база: дані соціологічних досліджень, результати моніторингу суспільних настроїв, дані платформ соціальних мереж.

Принциповою особливістю запропонованої рамки є принцип методологічної тріангуляції – використання кількох методів для дослідження одного і того ж об'єкта з метою підвищення валідності результатів. Тріангуляція здійснюється на кількох рівнях: тріангуляція даних (використання різних джерел), тріангуляція методів (поєднання кількісних та якісних підходів), тріангуляція дослідників (залучення фахівців із різних дисциплін) та тріангуляція теорій (застосування різних теоретичних рамок до одного і того ж матеріалу) [12, с. 24].

Методологічні виклики та етичні аспекти дослідження інформаційної війни. Дослідження інформаційної війни пов'язане з низкою специфічних методологічних та етичних викликів, що потребують окремого осмислення.

Проблема верифікації даних. В умовах інформаційної війни значна частина даних є навмисно сфальсифікованою, маніпульованою або неповною. Дослідник не може покладатися на жодне окреме джерело і змушений застосовувати багаторівневу верифікацію, що суттєво ускладнює та уповільнює дослідницький процес.

Проблема позиціонування дослідника. Дослідник інформаційної війни сам є учасником інформаційного простору та об'єктом інформаційного впливу. Це створює ризик несвідомого відтворення пропагандистських наративів тієї чи іншої сторони. Методологічна рефлексія – усвідомлення власної позиції, її обмежень та потенційних упереджень – є необхідною складовою дослідницької практики [13, с. 177].

Проблема доступності даних. Значна частина інформаційних операцій є таємними за своєю природою. Дослідник має обмежений доступ до інформації про планування та координацію інформаційних операцій, а багато даних із соціальних мереж стають недоступними після блокування акаунтів або зміни алгоритмів платформ.

Етичні виклики. Дослідження дезінформації пов'язане з етичними дилемами: відтворення дезінформаційних наративів у наукових публікаціях може ненавмисно сприяти їх поширенню; збір даних із соціальних мереж порушує питання приватності; публікація результатів може розкривати методи виявлення ворожих операцій, тим самим допомагаючи противнику їх вдосконалювати.

Для подолання зазначених викликів автор рекомендує: системне застосування методологічної тріангуляції; чітку фіксацію та обґрунтування дослідницьких процедур; співпрацю між академічними дослідниками та практиками (журналістами-розслідувачами, аналітиками спецслужб, OSINT-дослідниками); дотримання етичних стандартів роботи з даними та відповідальне оприлюднення результатів.

Висновки. Інформаційна війна є складним, багатовимірним об'єктом дослідження, що потребує мультидисциплінарного та мультиметодного підходу. Жоден окремий метод не є достатнім для комплексного аналізу інформаційного протиборства в контексті гібридної агресії.

Основні методи дослідження інформаційної війни: контент-аналіз, наративний аналіз, мережевий аналіз, метод відстеження процесу та комп'ютерні методи аналізу великих даних. Для кожного методу визначено евристичний потенціал, обмеження та оптимальні сфери застосування.

Запропонована інтегративна методологічна рамка базується на трирівневому підході: макрорівень (інформаційна стратегія), мезорівень (механізми поширення) та мікрорівень (вплив на аудиторії). Рамка передбачає використання принципу методологічної тріангуляції для забезпечення валідності результатів.

Ключові методологічні та етичні виклики дослідження інформаційної війни – проблеми верифікації даних, позиціонування дослідника, доступності інформації та етичні дилеми.

Перспективними напрямами подальших досліджень є практична апробація запропонованої методологічної рамки на конкретних кейсах російської інформаційної агресії, розробка спеціалізованих інструментів автоматизованого аналізу україномовного та російськомовного контенту, а також формування міждисциплінарних дослідницьких команд для комплексного вивчення інформаційного протиборства.

1. Горбулін В.П. Світова гібридна війна: український фронт. Київ: НІСД, 2017. 496 с. **2.** Кастельс М. Влада комунікації / пер. з англ. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. 488 с. **3.** Ellul J. Propaganda: The Formation of Men's Attitudes. New York: Vintage Books, 1973. 320 p. **4.** Rid T. Active Measures: The Secret History of Disinformation and Political Warfare. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2020. 513 p. **5.** Інформаційна війна у соцмережах: практики Росії проти України. Київ: StopFake, 2021. 44 с. URL: https://www.stopfake.org. **6.** Freedman L. Strategy: A History. New York: Oxford University Press, 2013. 768 p. **7.** Почепцов Г.Г. Інформаційні війни: теорія і практика. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2015. 368 с. **8.** Pomerantsev P. This Is Not Propaganda: Adventures in the War Against Reality. New York: PublicAffairs, 2019. 256 p. **9.** Nimmo B. Identifying Russian Information Operations on Social Media. Atlantic Council, DFRLab, 2018. 48 p. URL: https://www.atlanticcouncil.org. **10.** Bennett A., Checkel J.T. Process Tracing: From Metaphor to Analytic Tool. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 342 p. **11.** Макаренко Є.А. Міжнародна інформаційна політика: підручник. Київ: Наша культура і наука, 2019. 452 с. **12.** Denzin N.K. The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods. New York: Routledge, 2017. 383 p. **13.** Buzan B., Waever O., de Wilde J. Security: A New Framework for Analysis. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1998. 239 p.

References

1. Horbulin, V.P. The World Hybrid War: Ukrainian Front. Kyiv: NISS, 2017. 496 p. **2.** Castells M. Communication Power / translated from English. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing, 2016. 488 p. **3.** Ellul J. Propaganda: The Formation of Men's Attitudes. New York: Vintage Books, 1973. 320 p. **4.** Rid T. Active Measures: The Secret History of Disinformation and Political Warfare. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2020. 513 p. **5.** Information War on Social Media: Russian Practices Against Ukraine. Kyiv: StopFake, 2021. 44 p. **6.** Freedman, L. Strategy: A History. New York: Oxford University Press, 2013. 768 p. **7.** Pocheptsov H.H. Information Wars: Theory and Practice. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing, 2015. 368 p. **8.** Pomerantsev P. This Is Not Propaganda: Adventures in the War Against Reality. New York: PublicAffairs, 2019. 256 p. **9.** Nimmo B. Identifying Russian Information Operations on Social Media. Atlantic Council, DFRLab, 2018. 48 p. **10.** Bennett A., Checkel J.T. Process Tracing: From Metaphor to Analytic Tool. Cambridge: Cambridge University Press, 2015. 342 p. **11.** Makarenko Ye. A. International Information Policy: Textbook. Kyiv: Nasha Kultura i Nauka, 2019. 452 p. **12.** Denzin N.K. The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods. New York: Routledge, 2017. 383 p. **13.** Buzan B., Waever O., de Wilde J. Security: A New Framework for Analysis. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1998. 239 p.

Biletskyi Pavlo. **Information war as a component of hybrid aggression: research methodology**

The article substantiates a comprehensive methodological toolkit for studying information warfare as a component of Russia's hybrid aggression against Ukraine. Existing methodological approaches to the study of information wars are analyzed – from classical propaganda theories to contemporary concepts of cognitive warfare and strategic narrative. The main research methods are systematized: content analysis, narrative analysis, social network analysis, process tracing, and computational methods for big data analysis. For each method, the heuristic potential, limitations, and optimal areas of application in the context of studying Russian information aggression are identified. An integrative methodological framework is proposed, based on a three-level approach: macro-level (aggressor's information strategy), meso-level (dissemination mechanisms and channels), and micro-level (impact on target audiences). The expediency of applying methodological triangulation to ensure the validity of research results in information warfare studies is substantiated.

Key words: information warfare, hybrid aggression, research methodology, content analysis, narrative analysis, social network analysis, methodological triangulation.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

Розділ 2

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 327:004
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-520
ISSN 1563-3349

І. Г. ВЕРХОВЦЕВА
О. А. ТРЕТЯК
С. В. СТАВЧЕНКО
І. Г. АЛЄКСЄЄНКО

ПОЛІТИЧНА ТА СОЦІОІНФОРМАЦІЙНА СТІЙКІСТЬ ЦИФРОВОЇ ДОБИ: ЛОКАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КІБЕРДИПЛОМАТІЇ

Розглянуто обґрунтування потреб соціоінформайційної стійкості громадських спільнот, які наголошують на спроможності кібердипломатії як особливо різновиду міжнародних інтеракцій на офіційному та неофіційному рівні в цифровому середовищі. Увагу сфокусовано на зростанні значення акторів «середнього рівня», які можуть у конструктивний спосіб інтерпретувати функціонал дипломатичного діалогу. Акцент зроблено на розвитку національної системи кібердипломатії, яка визначає необхідність розбудови цифрової інституційної мережі публічної комунікації офіційних та неофіційних речників. Розкрито значення соціально-інформаційної стійкості, яке підкреслює важливість сприяння розвитку суспільства, здатного підтримувати соціальну згуртованість, сприяти рівному доступу до інформації та забезпечувати позитивний внесок кіберзнань у соціальний добробут. Зроблено висновок, що публічно-комунікаційні ініціативи та практики в рамках сучасних дипломатичних контактів вимагають постійної підтримки бажаного для певної країни порядку денного в цифровому просторі.

Ключові слова: *кібердипломатія, кіберстійкість, інформаційна стійкість, цифрове середовище, цифрова політика, публічна комунікація.*

© *ВЕРХОВЦЕВА Ірина Геннадіївна* – доктор історичних наук професор, професор кафедри національної безпеки та підприємництва Державного університету «Київський авіаційний інститут»; ORCID: 0000-0002-5682-993X; e-mail: iryna.verkhovtseva@npp.kai.edu.ua

© *ТРЕТЯК Олексій Анатолійович* – доктор політичних наук професор, завідувач кафедри політології, соціології та філософії Державного університету «Київський авіаційний інститут»; ORCID: 0000-0003-2536-0611; e-mail: oleksii.tretiak@npp.kai.edu.ua

© *СТАВЧЕНКО Сергій Вікторович* – доктор політичних наук професор, завідувач кафедри політології, соціології та публічного управління Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара; ORCID: 0000-0002-4091-868X; e-mail: sergiy.stavchenko@gmail.com

© *АЛЄКСЄЄНКО Ігор Григорович* – доктор політичних наук професор, завідувач кафедри цивільного, трудового та господарського права Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара; ORCID: 0000-0003-2465-7499; e-mail: alexeenko@ua.fm

Verkhovtseva Iryna, Tretiak Oleksii, Stavchenko Serhii, Alekseenko Ihor. **Political and socio-informational sustainability in the digital age: local potential of cyberdiplomacy**

The article examines the justification of the needs for socio-informational resilience of public communities, which emphasize the potential of cyber diplomacy as a special type of international interactions at the official and unofficial levels in the digital environment. Attention is focused on the growing importance of "middle-level" actors who can interpret the functionality of diplomatic dialogue in a constructive way. Emphasis is placed on the development of a national system of cyber diplomacy, which determines the need to build a digital institutional network of public communication of official and unofficial spokespeople. The meaning of socio-informational resilience is revealed, which emphasizes the importance of promoting the development of a society capable of maintaining social cohesion, promoting equal access to information, and ensuring the positive contribution of cyber knowledge to social well-being. It is concluded that public communication initiatives and practices within the framework of modern diplomatic contacts require constant support for the agenda desired for a particular country in the digital space.

Key words: *cyberdiplomacy, cyber resilience, information resilience, digital environment, digital policy, public communication.*

Вступ. Зміна принципів сучасних міжнародних відносин від консенсусно-переговорних до гегемоністських та силових визначає необхідність дослідження трансформації дипломатії як основного засобу мирного розв'язання та підтримання взаємодії між державами. За цифрової доби формується дискурсивне середовище, яке наголошує на наявності кібердипломатії як особливо різно-

виду міжнародних інтеракцій на офіційному та неофіційному рівні в цифровому середовищі.

Посередництво цифрових та кіберсистем робить дипломатію більш гнучкою та такою, що отримує ширший функціонал, ніж передбачено класичними інтерпретаціями та попереднім світовим досвідом. Кіберсередовище дає можливість багатовимірного моніторингу та аналізу міжнародної ситуації. Також зростає значення акторів «середнього (локального) рівня», які можуть у довільний спосіб інтерпретувати функціонал дипломатичних представництв та розвивати власну міжнародну активність. У такій ситуації цифрові публічні комунікації є засобом, який підтверджує офіційний статус дипломатичних повідомлень. Крім того, вони розкривають обсяг політичної залученості суб'єктів, які не мають формального статусу дипломатів, але виконують дипломатичну місію.

Швидка досяжність публічної інформації за цифрову добу робить її надбанням конкретних інтересантів та широкої громадської думки. У зв'язку з цим навіть цифрові послання офіційних дипломатичних представників та уповноважених урядовців мають нести специфічний контент, який в доцентрову добу тлумачився як адресований вузькому колу фахівців та центрів ухвалення рішень.

В умовах російського вторгнення до України цифрові публічні комунікації стають комплексом відстоювання незалежної (стійкої) позиції та національних інтересів у цифровому середовищі. Розвиток національної системи кібердипломатії визначає необхідність розбудови інституційної мережі публічної комунікації офіційних та неофіційних речників.

Метою статті є встановлення потенціалу кіберстійкості на основі практик сучасної кібердипломатії в рамках розвитку систем публічної цифрової комунікації. Завданням статті є оцінка ефективності заходів кіберстійкості на основі кібердипломатичних практик на рівні локальних спільнот.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціально-комунікаційні та соціокультурні засади стійкості цифрового соціуму активно вивчаються в міждисциплінарному дискурсі. Антиципаторне (завбачливе) управління для соціально-екологічної стійкості розглядають Е.Бойд, Б. Нюквіст, С. Боргстрем та І. Стасевич [2]. Н. Каллендер та А. Белл вивчають реакцію церковної більшості чорношкірих на невідкладні ситуації у сфері охорони здоров'я

чорношкірих у Сполученому Королівстві [3]. Р. Часкін аналізує розбудову потенціалу громади в рамках тематичних досліджень комплексної громадської ініціативи [4]. Водночас доречно розглянути кібердипломатичний та публічно-комунікаційний виміри соціоінформаціної стійкості громадських та політичних мереж в умовах сучасних цифрових трансформацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціально-інформаційна стійкість кіберсуспільства являє собою багатовимірну концепцію, яка охоплює стійкість, адаптивність та безперервний розвиток соціальних систем в умовах швидкого технологічного прогресу, розвитку комунікаційних технологій та складних глобальних викликів. Фінські науковці П. Менпяя, М. Фенле та Х. Грьонлунд слушно наголошують, що сучасні кризи переживаються локально у власному просторовому та віртуальному соціальному середовищі людей. У кожному локальному контексті інформаційні умови як для короткострокових, так і для довгострокових дій формуються державним та приватним секторами, але використання соціальної, фізичної та цифрової інфраструктури, що впливає на інформаційні потоки, по суті, також знаходиться в руках громадянського суспільства [6].

На сучасному етапі поняття соціально-інформаційної стійкості підкреслює важливість сприяння розвитку суспільства, здатного підтримувати соціальну згуртованість, сприяти рівному доступу до інформації та забезпечувати імплементацію конструктивних кіберзнань та навичок до переліку базових соціальних інтеракцій. Провідною ознакою досягнення кіберстійкості є розвиток та зміцнення мереж цифрових політичних знань та комунікації, які слугують життєво важливою *соцоікогнітивною інфраструктурою*, що сприяє поширенню, обміну та спільному створенню інформації між різними соціальними верствами [9]. П. Менпяя, М. Фенле та Х. Гренлунд, використовуючи емпіричні дані тематичних досліджень стійкості громад під час кризи COVID-19 у Гельсінкі (Фінляндія), встановили значення використання соціальних мереж як розпорошеного, але колективного інформаційного потенціалу в рамках готовності до надзвичайних ситуацій та операцій. Дослідники стверджують, що комунікаційні засоби людей і громад, а також результуючий колективний інформаційний потенціал, особливо в місцевих умовах, повинні бути прийняті та вкорінені в

концепції стійкості, а також у готовності до надзвичайних ситуацій та управлінні ризиками суспільства [6].

Цифрові мережі політичної співпраці дозволяють самоврядним спільнотам громадян (локальним громадам), державним установам та окремим особам отримувати доступ до відповідних ресурсів кіберзнань та навичок. Також з'являється можливість ефективно співпрацювати та впроваджувати інноваційні рішення для розв'язання значущих суспільних проблем на глобальному рівні. Функцією кібердипоматії в широкому розумінні стає зміцнення соціальної структури та підвищення стійкості в умовах застосування деструктивних маніпулятивних стратегій. П. Менпяя, М. Фенле та Х. Гренлунд виявили умови стійкості до раптових і довгострокових криз. Для цього суспільствам потрібна здатність вирішувати різні проблеми, пов'язані з інформацією. У надзвичайній ситуації існує потреба в швидкому обміні та виправленні інформації. У довгостроковій перспективі стійкість суспільства пов'язана з інформаційними умовами для колективного впровадження змін та адаптації до довгострокових криз системного рівня, таких як зміна клімату [6].

Зростання кількості цифрових мереж поширення політичних кіберзнань тісно пов'язане з розвитком цифрових технологій та цифрових платформ, які забезпечують безперебійну комунікацію та обмін соціально-політичною інформацією. Цифрові політичні мережі є не просто технологічними конструкціями, а новітніми кіберсоціальними утвореннями, які значною мірою залежать від активної участі та довіри учасників. Це вимагає широкого розуміння соціальної динаміки, глобальних культурних контекстів та логіки розвитку інформаційно-організаційних структур. Польська науковиця Агнешка Бекла справедливо називає інформаційний сектор основною частиною інформаційного суспільства та економіки, заснованої на знаннях. Інформаційний сектор розвивається подібно до інших структурних частин економіки. Спочатку (попередній етап) сектор не є надто великим, якщо вимірювати його розміри часткою ВВП або розміром зайнятості. Наступна фаза охоплює стадію зростання та поєднується з розширенням інформаційного сектору. Ця стадія завершується фазою насичення, що означає досягнення максимальних розмірів сектором. За цією стадією йде стадія стабільності, а після неї – стадія декаденції [1, p.127].

Таким чином, розвиток цифрової соціально-політичної стійкості вимагає стратегічного планування, інклюзивної політики та сприяння розвитку культури політичної кіберучасті. Ці підходи забезпечують появу політичної екосистеми відкритості, прозорості та поширення інноваційних практик публічної цифрової комунікації. Не менш важливою є роль комунікативних компетенцій політичних посадовців у забезпеченні ефективності та сталості соціально-інформаційних систем. А. Бекла виокремлює сталий сегмент інформаційного сектору, який охоплює інформацію та методи обробки та використання інформації, що задовольняють більш складні інформаційні потреби. Зростання значення сегмента інформаційного сектору не лише підвищить рівень розвитку інформаційного суспільства, а й поглибить небажане явище прогресивної інформаційної поляризації. Другий сегмент інформаційного сектору є реальним визначальним фактором розвитку інформаційного суспільства. Еволюція розвитку інформаційного суспільства призведе до збільшення кількості суспільств, які активно створюють знання (інформацію) та споживають інформацію (пасивні), у ширшій, глобальній перспективі [1, p.128].

В рамках цифрової публічної комунікації обрані та призначувані політичні актори виступають посередниками між рамками традиційної політичної поведінки та суспільними кіберпотребами. Здатність демократичних еліт та лідерів ефективно, адресно та прозоро публічно спілкуватися в цифровому просторі впливає на довіру та залученість громадськості. А. Бекла помітила, що розвиток інформаційного суспільства та економіки, заснованої на знаннях, тісно пов'язаний з рівнем навичок фільтрації інформації окремими особами. Фільтрація означає, у певному спрощенні, спрощення здатності знаходити та використовувати корисну інформацію для різних форм економічної та неекономічної діяльності. Фільтрація особливо важлива в ситуації надлишку інформації, коли наявність відповідних методів та прийомів огляду інформації визначає витрати та час доступу до необхідної інформації. Навички фільтрації інформації стають елементарними в інформаційному суспільстві. Їх відсутність або дефіцит призводить, з одного боку, до зростання транзакційних витрат, а з іншого – до явища інформаційної ізоляції. Занадто низький рівень кваліфікації фільтрації та відсутність механізму їх швид-

кого поширення призводять до квазіінформаційного суспільства [1, p. 129].

Підвищення рівня політичних публічно-комунікативних навичок включає навчання цифровій грамотності, міжкультурній комунікації, кризовій комунікації та стратегічним повідомленням. Означені компетентності є важливими для орієнтування у складних інформаційних середовищах та боротьби з дезінформацією. Ф. Вебстер відстоює думку про наявність п'яти аналітичних критеріїв (технологічного, економічного, професійного, просторового та культурного), які використовуються для визначення інформації або інформаційного суспільства. У цілому інформація дедалі частіше розглядається як визначальна риса сучасного світу, і такі країни, як Сполучені Штати та Велика Британія, зазвичай називають «інформаційними суспільствами». Однак коментатори не мають спільної думки щодо критеріїв, які використовуються для визначення інформації або інформаційного суспільства [11, p. 2].

Крім того, політичні посадовці та лідери повинні вміти конструктивно використовувати різні канали публічної комунікації, включно з традиційними медіа (радіо, телебачення тощо). Однак саме цифрові соціальні мережі, платформи залучення громадян застосовуються передусім для гарантованого (адресного) охоплення різноманітних аудиторій та сприяння інклюзивному політичному кібердіалогу. Це вимагає якісної експертної діагностики соціально-культурного контексту різних спільнот та здатності відповідно адаптувати політичні кіберповідомлення. Передбачаючи вказане, Ф. Вебстер ще наприкінці XX століття застерігав, що більшість визначень *(інформаційного суспільства. – Авт.)* стосуються кількісних показників, які не враховують важливі якісні виміри критеріїв, хоча, як не парадоксально, існує поширене припущення, що кількісні зміни в інформації віщують новий тип суспільства, якісно відмінний від попередників. Крім того, прихильники інформаційного суспільства оперують несемантичними концепціями інформації. На противагу цьому, коли до інформації підходять з точки зору здорового глузду, тобто з точки зору її значень, то перспективи наближення інформаційного суспільства є непереконливими [11, p.2].

Розвиток мереж цифрових знань та політичної взаємодії на макро- і мікрорівні та вдосконалення комунікативних компетенцій є «взаємопідсилюючими» процесами. Кваліфіковані політичні еліти та лідери покликані сприяти інтеграції різноманітних джерел знань у згуртовані продемократичні кібермережі Завдяки цьому вірогідна та актуальна, адаптована до технологічних вимог кіберсередовища соціальна інформація стане надбанням широких верств суспільства та сприятиме зміцненню демократичних практик. В рамках цих завдань дослідний та соціальний проєкт «Центр експертизи співчутливих громад» (COCO), який здійснюється Дослідницькою лабораторією суспільства та старіння Вільного Університету Брюсселю, прагне створити більш «співчутливе» (compassionate) суспільство, в якому громади мають можливості та знання для забезпечення догляду за своїми членами під час серйозних хвороб, смерті, вмирання та втрат, а також для вирішення соціальних викликів, пов'язаних із цим. Іншими словами, науковці прагнуть перетворити локальні спільноти на співчутливі громади. Цей зсув на практиці вимагатиме широкої культурної трансформації [5].

Крім того, цифрові мережі поширення конструктивних політичних знань надають посадовцям дані в режимі реального часу, забезпечують розуміння потреб громади та генерують інноваційні ідеї, які дозволяють приймати політичні рішення та стратегії комунікації з громадськістю. У цій взаємопов'язаній екосистемі прозорість та підзвітність стають основоположними принципами, які лежать в основі зусиль щодо побудови довіри та соціальної кіберзгуртованості («кіберкогезії»). Бельгійський Центр експертизи визначає конкретні цілі розбудови «співчутливих» громад. Зокрема, це розвиток знань та досвіду шляхом проведення, стимулювання, координації та збору міждисциплінарних досліджень «співчутливих» громад; поширення та впровадження знань і досвіду шляхом обміну знаннями та наукової, суспільної та освітньої валоризації для різних цільових аудиторій; створення публічно-комунікаційної мережі, яка передбачає об'єднання людей та співпрацю з дослідниками, громадами, соціальними діячами, політиками та іншими зацікавленими сторонами для створення ефективної зовнішньої мережі та перетворення на центр експертизи, що базується на дослідженнях та практиці [5].

У рамках розбудови політико-інституційної основи соціально-інформаційної стійкості публічна кіберкомунікація вимагає

зосередження уваги на цифровій рівності. Вона має забезпечуючи доступ маргіналізованих груп до цифрових інструментів спілкування та інформаційних ресурсів, запобігаючи посиленню соціальної нерівності на основі «цифрових розривів» [8]. На політичному (кібердипломатичному) рівні демократичні уряди постають перед завданням розробки нормативних умов, які сприятимуть ініціативам відкритих даних, підтримці платформ обміну знаннями на рівні громад та встановленню стандартів якості та безпеки інформації [10].

Міжнародна співпраця та обмін знаннями на основі кібердипломатії підвищують соціально-інформаційну стійкість, дозволяючи конкретним суспільствам навчатися на інноваційному світовому досвіді та адаптувати інноваційні рішення до місцевих умов.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, кібернетична стійкість суспільства публічних комунікацій є багатовимірним явищем, яке залежить від параметрів соціально-інформаційної компетентності, технологічної розвитку, політичної ініціативності тощо. Публічно-комунікаційні ініціативи та практики в рамках сучасних дипломатичних контактів вимагають постійної підтримки бажаного для певної країни порядку денного в цифровому просторі. Таким чином, йдеться не про публічні виступи у ЗМІ, а про цілеспрямовану та ресурсно забезпечену багатоспектну роботу з наповнення інформаційного поля відповідним контентом.

Завдання кібердипломатії передбачають стратегічне планування публічних комунікацій з прив'язкою до імовірних та бажаних політичних та соціальних подій на міжнародному рівні. Також необхідно належним чином здійснювати моніторинг цифрового інформаційного простору з метою оцінки дій інших контрагентів, зокрема конкурентів та відкритих і прихованих опонентів. Соціоінформаційна стійкість передбачає здатність суспільства протистояти маніпуляційним навіюванням, які спрямовані на руйнування усталених соціальних практик.

Означене вимагає чіткого розуміння цифрової політичної ідентичності, формування цифрового коду національної свідомості та культури. Кібердипломатія може виступати важливим транслятором смислів та значень, які розкривають зміст та сутність національної місії Української держави на міжнародній арені. Означені практики можуть стати основою для подальших наукових досліджень у цьому напрямку.

1. Becla A. Information Society and Knowledge-based Economy – Development Level and the Main Barriers – some Remarks. *Economics & Sociology.* Vol. 5. No 1. P. 2012. 125-132. **2.** Boyd E., Nykvist B., Borgström S., Stacewicz I. Anticipatory governance for social-ecological resilience. Ambio. 2015 Jan;44 Suppl 1(Suppl 1): P. 149-161. doi: 10.1007/s13280-014-0604-x. **3.** Callender N., Bell A. P. Black majority church responses to black health urgencies in the United Kingdom. Smith, R. Drew, Boddie, Stephanie, C. English, Bertis, D. (eds.) Racialized Health, COVID-19, and Religious Responses: Black Atlantic Contexts and Perspectives. New York, NY: Routledge. 2022. P. 158–164. **4.** Chaskin R. J. Building community capacity: A definitional framework and case studies from a comprehensive community initiative. Urban *Affairs Review.* 2001. 36(3). P. 291–323. Doi: https://doi.org/10.1177/10780870122184876. **5.** Expertisecentrum Compassionate Communities (COCO) «Society and Ageing Research Lab» (SARLab). URL: https://en.sarlab.be/projects-2/care-and-caring-communities-1/expertise-centrum-compassionate-communities-coco-1. **6.** Mäenpää P., Faehnle M., Grönlund H. Collective Informational Capacity of the Civil Society Shaping Societal Resilience. In: Uusikylä P., Jalonen H., Jokipii A. (eds) Information Resilience and Comprehensive Security. Information Technology and Global Governance. Palgrave Macmillan. 2024 Cham. URL:https://www.researchgate.net/publication/386494034_Collective_Informational_Capacity_of_the_Civil_Society_Shaping_Societal_Resilience. **7.** Ramli T. S., Ramli A. M., Adolf H., Damian E., Palar M. R. A. Over-The-Top Media in Digital Economy and Society 5.0. *Journal of Telecommunications and the Digital Economy.* 2020. 8(3). P. 60-67. https://doi.org/10.18080/jtde.v8n3.241 **8.** Richardson J. The relentless revolution, a history of capitalism. *Foresight* .2011. №13(4): P. 82–83. https://doi.org/10.1108/14636681111153986. **9.** Shariq D., Romeo R. R., and Gard A. M. Cognitive Resilience and Vulnerability to Socioeconomic Disadvantage: Predictors Across Individual, Family, School, and Neighborhood Contexts. Developmental Science. 2026. № 29, no. 1: e70105. https://doi.org/10.1111/desc.70105. **10.** Tiirmaa-Klaar H. Cyber Diplomacy and Writing the Rules of an Invisible Domain. URL: https://diplomaticacademy.us/2025/04/27/cyber-diplomacy/. **11.** Webster F. What information society? The Information Society. 1994. 10(1). 1–23. https://doi.org/10.1080/01972243.1994.9960154

References

1. Becla A. Information Society and Knowledge-based Economy – Development Level and the Main Barriers – some Remarks. *Economics & Sociology.* Vol. 5. No 1. 2012. P. 125-132. 2. Boyd E., Nykvist B., Borgström S., Stacewicz I. Anticipatory governance for social-ecological resilience. Ambio.

2015 Jan;44 Suppl 1(Suppl 1):P. 149-161. doi: 10.1007/s13280-014-0604-x. **3.** Callender N., Bell A. P. Black majority church responses to black health urgencies in the United Kingdom. Smith, R. Drew, Boddie, Stephanie, C. English, Bertis, D. (eds.) Racialized Health, COVID-19, and Religious Responses: Black Atlantic Contexts and Perspectives. New York, NY: Routledge. 2022. P. 158–164. **4.** Chaskin R. J. Building community capacity: A definitional framework and case studies from a comprehensive community initiative. Urban *Affairs Review.* 2001. № 36(3). P. 291–323. Doi:https://doi.org/10.1177/10780870122184876. **5.** Expertisecentrum Compassionate Communities (COCO) «Society and Ageing Research Lab» (SARLab). URL: https://en.sarlab.be/projects-2/care-and-caring-communities-1/expertisecentrum-compassionate-communities-coco-1. **6.** Mäenpää P., Faehnle M., Grönlund H. Collective Informational Capacity of the Civil Society Shaping Societal Resilience. Uusikylä P., Jalonen H., Jokipii A. (eds) Information Resilience and Comprehensive Security. Information Technology and Global Governance. Palgrave Macmillan. 2024 Cham. URL:https://www.researchgate.net/publication/386494034_Collective_Informational_Capacity_of_the_Civil_Society_Shaping_Societal_Resilience. **7.** Ramli T. S., Ramli A. M., Adolf H., Damian E., Palar M. R. A. Over-The-Top Media in Digital Economy and Society 5.0. *Journal of Telecommunications and the Digital Economy.* 2020. № 8(3). P. 60-67. https://doi.org/10.18080/jtde.v8n3.241 **8.** Richardson J. The relentless revolution, a history of capitalism. Foresight.2011.13(4):82–83. https://doi.org/10.1108/14636681111153986. **9.** Shariq D., Romeo R. R., and Gard A. M. Cognitive Resilience and Vulnerability to Socioeconomic Disadvantage: Predictors Across Individual, Family, School, and Neighborhood Contexts. *Developmental Science.* 2026. № 29, no. 1: e70105. https://doi.org/10.1111/desc.70105. **10.** Tiirmaa-Klaar H. Cyber Diplomacy and Writing the Rules of an Invisible Domain. URL: https://diplomaticacademy.us/2025/04/27/cyber-diplomacy/. **11.** Webster F. What information society? The Information Society. 1994. № 10(1). P. 1–23. https://doi.org/10.1080/01972243.1994.9960154

Verkhovtseva Iryna, Tretiak Oleksii, Stavchenko Serhii, Alekseenko Ihor.
Political and socio-informational sustainability in the digital age: local potential of cyberdiplomacy

Political and socio-informational sustainability in the digital age: local potential of cyberdiplomacy The article examines the justification of the needs for socio-informational resilience of public communities, which emphasize the potential of cyber diplomacy as a special type of international interactions at the official and unofficial levels in the digital environment. Attention is focused on the growing importance of “middle-level” actors who can interpret the functionality of diplomatic dialogue in a constructive way. Emphasis is placed on the development of a national system of cyber diplomacy, which determines the need to build a digital institutional network of public communication of official and unofficial spokespeople. The meaning of socio-informational resilience is revealed, which emphasizes the importance of promoting the development of a society capable of maintaining social cohesion, promoting equal access to information, and ensuring the positive contribution of cyber knowledge to social well-being. It is concluded that public communication initiatives and practices within the framework of modern diplomatic contacts require constant support for the agenda desired for a particular country in the digital space. This article explores the critical nexus between political stability, social resilience, and the evolving digital landscape, with a specific focus on the role of cyberdiplomacy at the subnational level. As traditional geopolitical boundaries blur in the face of hybrid warfare, the research investigates how local potential can be harnessed to ensure socio-informational sustainability. The study argues that cyberdiplomacy is no longer the exclusive domain of national governments; rather, it has become a vital tool for municipalities and regional actors to safeguard their digital infrastructure and protect the informational integrity of their communities. By examining contemporary threats such as algorithmic manipulation, state-sponsored disinformation, and cyber-attacks on local governance, the article highlights the necessity of developing decentralized defense mechanisms. The analysis emphasizes that local cyber-resilience serves as the foundational layer for national security, fostering a “bottom-up” approach to sovereignty. Furthermore, the research delves into the capacity of cyberdiplomacy to enhance social cohesion by building trust in digital institutions and promoting media literacy as a form of civic defense. The article concludes that integrating local potential into broader international cyber-security frameworks is essential for maintaining democratic endurance in an era of digital volatility. By leveraging city-to-city cooperation and public-private partnerships, local entities can act as proactive agents in global digital governance, ensuring that the socio-informational fabric of society remains intact despite the pressures of the digital age. This paradigm shift towards localized cyberdiplomacy represents a necessary evolution in how modern states conceive of and implement comprehensive security strategies.

Key words: cyberdiplomacy, cyber resilience, information resilience, digital environment, digital policy, public communication.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 316.42:330.5:338.2(477):351.86
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-532
ISSN 1563-3349

В. Ф. ПАТАЛАХА,
Н. М. ХОМА

НАЦІОНАЛЬНА КОНСОЛІДАЦІЯ В УМОВАХ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ: ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ

Запропоновано оцінку потенційного впливу соціально-економічних чинників на національну консолідацію на етапі повоєнної відбудови України. До таких чинників віднесено: ризик нерівномірної відбудови регіонів; соціально-економічна нерівність, значна диференціація доходів населення; особливості ринку праці; житлова проблема; демографічні зміни та масова міграція працездатного населення та ін. Встановлено, що вплив цих чинників може бути амбівалентним: вони можуть як посилювати національну консолідацію через забезпечення інклюзивності та соціальної справедливості, так і послаблювати її через поглиблення соціальних і регіональних відмінностей. Доведено необхідність формування державної політики повоєнної відбудови, спрямованої на мінімізацію ризиків соціальної фрагментації та посилення соціальної єдності.

Ключові слова: *національна консолідація, повоєнна відбудова, соціальна згуртованість, соціальна справедливість, соціальна стійкість, соціальний капітал, соціальна згуртованість, реінтеграція, деокуповані території.*

Patalakha Valerii, Khoma Nataliia. **National Consolidation in the Context of Ukraine's Post-War Reconstruction: The Impact of Socio-Economic Factors**

An assessment is proposed of the potential impact of socio-economic factors on national consolidation during the post-war reconstruction of Ukraine. Such factors include: the risk of uneven regional recovery; socio-economic inequality and significant income differentiation among the population; labour market characteristics; the housing problem; demographic changes and large-scale migration of the working-age population; among others. It is established that the impact of these factors may be ambivalent: they can both strengthen national consolidation by fostering inclusiveness and social justice, and weaken it by deepening social and regional disparities. The necessity is substantiated of formulating a state policy for post-war reconstruction aimed at minimising the risks of social fragmentation and enhancing social cohesion.

Key words: *national consolidation, post-war reconstruction, social cohesion, social justice, social resilience, social capital, social cohesion, reintegration, de-occupied territories.*

© *ПАТАЛАХА Валерій Федорович* – кандидат філософських наук, докторант Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0000-7567-2985; e-mail: valera.patalaha@gmail.com

© *ХОМА Наталія Михайлівна* – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка»; ORCID: 0000-0002-2507-5741; e-mail: nataliia.m.khoma@lpnu.ua

Вступ. Актуальність дослідження зумовлена тим, що в умовах масштабних воєнних руйнувань в Україні, демографічних змін, міграційної динаміки, очікуваного на повоєнному етапі зростання міжнародної допомоги та інших процесів, формуються нові соціально-економічні реалії, які матимуть безпосередній вплив на процеси національної консолідації на етапі повоєнної відбудови. Водночас у науковому дискурсі спостерігається недостатня увага до комплексного аналізу саме соціально-економічних чинників консолідації у повоєнних суспільствах, зокрема – в Україні. Більшість досліджень або зосереджуються на політичних та ідентифікаційних аспектах єдності, або розглядають економічну відбудову без належного врахування її соціальних наслідків.

Наявна потреба у міждисциплінарному підході, який дозволить інтегрувати соціально-економічний та політичний виміри аналізу. У цьому дослідженні виходимо з припущення, що характер і результати повоєнної відбудови значною мірою залежатимуть від того, наскільки інклюзивними, справедливими та збалансованими будуть соціально-економічні процеси, що її супроводжують.

Метою статті є з'ясувати, які соціально-економічні чинники впливатимуть на національну консолідацію України на етапі повоєнної відбудови, а також визначити характер і потенційні наслідки їхнього впливу. Для досягнення цієї мети поставлено такі **завдання**: визначити ключові соціально-економічні чинники, які повоєнного відновлення; проаналізувати механізми їхнього впливу на рівень суспільної згуртованості; оцінити потенційні ризики та можливості, які вони створюють для національної консолідації.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Проблематика чинників національної консолідації в умовах повоєнної відбудови України представлена у джерелах двох тематичних напрямків: 1) національної консолідації; 2) повоєнної відбудови. В систе-

мі чинників національної консолідації важливе місце приділяється соціально-економічним чинникам.

Ще до повномасштабного вторгнення українські дослідники констатували проблему недостатньої консолідованості українського суспільства, оцінювали стан національної згуртованості, вивчали причини та чинники конфронтаційних явищ у суспільних відносинах. Була запропонована модель консолідації, відповідно до якої «для консолідації суспільства потрібно здійснення інтеграційних процесів, які відбуваються на рівні взаємодії соціальних груп, спільностей, норм, цінностей, інтересів» [1, с. 133]. Водночас результати досліджень, проведених до повномасштабного російського вторгнення, потребують переосмислення з огляду на трансформаційний вплив війни.

У колективній монографії «Післявоєнна відбудова України: правові, політичні та економічні виклики в історичній перспективі» [2] розглянуто широкий комплекс питань повоєнної відбудови України. Особливе значення має розділ про вплив війни на консолідацію української нації та зміну цінностей. У ньому простежено взаємозв'язок між змінами в суспільних цінностях та механізмами збереження національної єдності в умовах зовнішніх загроз.

Т. Бурлай та В. Кострица [3] привертають увагу до потреби зміцнення соціальної солідарності в українському суспільстві. Соціальна солідарність визначається як ключовий чинник підвищення соціально-економічної стійкості України в умовах воєнного стану та у повоєнний період. Дослідниці визначили внутрішні ризики, пов'язані зі зменшенням соціальної згуртованості. Вказано на тенденцію зниження міжособистісної довіри, соціальної толерантності та горизонтальної солідарності, що створює ризики для післявоєнного відновлення України. У зв'язку з цим запропоновано підходи до зміцнення повоєнної солідарності.

Р. Горбик і Дж. Петрович уважають, що «як тільки ситуація з безпекою стабілізується, Україна зіткнеться з серйозними внутрішніми викликами, які можуть поставити під загрозу єдність, що колись була життєво важливою для опору російській агресії» [4]. У дослідженні Ю. Городниченка, І. Сологуб та Б. Ведер ді Мауро [5] представлено аналіз системи економічних та соціальних чинників. Російська загроза, за припущенням авторів, ймовірно залишатиметься чинником, що консолідуватиме. Також комплексне дослідження проблем повоєнної відбудови України провели Л. Кістерський та А. Задоя [6]; вони запропонували бачення формування сучасних інститутів у процесі післявоєнного економічного відновлення та окреслили роль соціально-демографічних чинників.

Т. Беккер, Ю. Городниченко та Б. Ведер ді Мауро узагальнили принципи, етапи та політику, необхідні для глибокої модернізації України. За їх оцінкою, забезпечення та підтримка довіри до реформ протягом багатьох років матиме вирішальне значення для залучення зовнішнього фінансування та мобілізації внутрішніх інвестицій [7]. Також дослідники нині приділяють увагу інструментам, які потенційно можуть забезпечити ефективне повоєнне відновлення України. Зокрема, З. Сінай, Ф. Вела та Ш. Ґаші наголосили на ролі ефективного врядування та боротьби з корупцією [8]. У монографії за редакцією С. Нейта представлено прогнозні оцінки процесів періоду повоєнної відбудови України [9]. У низці досліджень наголошено на проблемах фінансування відбудови України [10; 11; 12], стратегіях повоєнного відновлення [13; 14]. Значна увага приділяється питанню розвитку в Україні ринку соціальних послуг та його адаптації до сучасних реалій, зумовлених зростанням кількості вразливих груп населення [15].

Дослідники привертають увагу до того, що російська агресія спричинила масштабну деградацію людського капіталу через демографічні втрати [16], вимушену міграцію, втрату освітніх і професійних траєкторій та погіршення здоров'я населення. Значне скорочення та структурна деформація робочої сили, зокрема відтік висококваліфікованих кадрів, підвищили ризики тривалого зниження продуктивності та інноваційного потенціалу економіки. Це формує критичні обмеження для повоєнної відбудови, яка потребуватиме не лише фізичного відновлення інфраструктури, а й активної політики розвитку людського капіталу. З проведених досліджень очевидно, що проблема людського капіталу набула ключового значення у контексті забезпечення стійкості повоєнного розвитку України [14; 17].

Попри те, що проблематика повоєнної відбудови України в останні роки викликає дедалі більший інтерес у науковому середовищі, сучасний дослідницький дискурс переважно зосереджується на макроекономічних параметрах відновлення, інституційних реформах та міжнародній допомозі. Значно меншою мірою пред-

ставлено аналіз соціальних наслідків цих процесів, зокрема їхнього впливу на національну консолідацію. Таким чином, у наявних дослідженнях простежується дисбаланс між вивченням економічних механізмів відбудови та осмисленням їхнього впливу на соціальну згуртованість.

Недостатньо з'ясованим залишається питання, як соціально-економічні чинники впливатимуть на формування або, навпаки, ерозію національної консолідації у повоєнний період. У більшості досліджень соціально-економічні процеси розглядаються ізольовано від проблематики соціальної єдності. Це обмежує можливості комплексного розуміння ризиків, які можуть виникнути на етапі повоєнного відновлення. Уважаємо, що наразі не проводилося комплексного аналізу впливу соціально-економічних чинників повоєнної відбудови на національну консолідацію України. Заповнення цієї дослідницької прогалини й формує логіку цього дослідження.

Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному підході, що поєднує інструментарій політичної науки, соціології та економіки для комплексного аналізу впливу соціально-економічних чинників на національну консолідацію в умовах повоєнної відбудови. Методологічною основою роботи є поєднання структурно-функціонального та системного підходів, що дозволяють розглядати повоєнну відбудову як цілісний процес, у межах якого економічні трансформації безпосередньо взаємодіють із соціальними процесами та впливають на рівень суспільної згуртованості.

Аналітична рамка дослідження базується на розумінні національної консолідації як багатовимірного процесу, що включає рівень довіри, соціальної солідарності, відчуття справедливості та готовності до колективної дії. У цьому контексті соціально-економічні чинники розглядаються як структурні детермінанти, що формують умови для зміцнення або послаблення цих елементів.

Ідентифікація ключових чинників здійснювалася на основі таких критеріїв: 1) їхня системна значущість для процесів повоєнної відбудови; 2) потенційна здатність впливати на розподіл ресурсів і соціальні можливості; 3) ймовірність формування соціальних напружень або, навпаки, інтеграційних ефектів; 4) релевантність до сучасних трансформаційних процесів в Україні. Обраний методологічний підхід дозволяє не лише класифікувати соціально-

економічні чинники, але й розкрити амбівалентний характер цього впливу, тобто показати, за яких умов вони можуть виступати як факторами консолідації, так і джерелами соціальної фрагментації.

Виклад основного матеріалу. Національну консолідацію ми розглядаємо як поєднання характеристик єдності суспільства, довіри до владних інститутів, горизонтальної солідарності та ін. За нашою оцінкою, національна консолідація є динамічним багатовимірним процесом посилення внутрішньої єдності суспільства. Вона ґрунтується на узгодженні колективної ідентичності, легітимності політичних інститутів і спільного бачення майбутнього держави. Це особливо важливо для держав у стані війни, а також на етапі їх повоєнної відбудови.

Структура національної консолідації включає кілька вимірів: 1) ідентифікаційний вимір – охоплює питання спільної національної ідентичності, єдності, формування «ми-спільноти»; 2) політико-інституційний вимір – охоплює питання довіри громадян до держави, легітимності влади, здатності держави діяти як інтегратор; 3) соціальний вимір – передбачає наявність соціальної довіри, солідарності, зменшення поляризації в суспільстві; 4) нормативно-ціннісний рівень – спільні цінності, узгоджені наративи щодо оцінки війни та проблематики повоєнної відбудови; 5) темпоральний вимір – переосмислення минулого, конструювання спільного майбутнього.

Національна консолідація не означає відсутності конфліктів або виняткову соціальну цілісність. Йдеться про інституціоналізовану здатність суспільства і держави у взаємодії управляти соціальними, політичними, регіональними та іншими відмінностями таким чином, щоб вони не трансформувалися у деструктивні протистояння, що підривають політичну єдність. У цьому сенсі конфлікти виступатимуть не аномалією, а невід'ємною характеристикою плюралістичного суспільства, тоді як рівень консолідації визначається здатністю інституцій та соціальних акторів спрямувати ці відмінності в рамки легітимної політичної взаємодії. Така здатність передбачає не лише наявність ефективних державних інститутів, але й сформовану культуру довіри, взаємного визнання та прийняття різноманітності у межах спільного політичного простору. Відтак національна консолідація постає як поєднання

інституційної спроможності держави та соціальної інтегрованості суспільства.

Повоєнна відбудова України, за нашою оцінкою, стане не лише економічним чи інфраструктурним процесом, а одним із критичних етапів національної консолідації. Відбуватиметься перезавантаження базових засад співжиття в межах політичної спільноти. Війна, з одного боку, посилює єдність через ефект спільної загрози, однак з іншого боку, вона продукує глибоку соціальну диференціацію: різний травматичний досвід війни та втрат, переміщення в межах держави чи за їх межі, служба у збройних силах, залученість до волонтерства і т. ін. – усе це формуватиме неоднорідний соціальний ландшафт повоєнної України. У цьому контексті повоєнна відбудова буде надважливим етапом, на якому ці відмінності або об'єднуватимуть, або, навпаки, можуть стати лініями розколу. Завданням державних і недержавних інститутів є запобігти останньому сценарію.

Найперше, повоєнна відбудова України буде процесом перерозподілу ресурсів між секторами, територіями та соціальними групами. Рішення щодо того, які регіони будуть відновлюватися першочергово, які групи отримають доступ до соціальної підтримки, яким буде баланс між компенсацією втрат та інвестиціями у довгостроковий розвиток тощо – усе це формуватиме уявлення суспільні уявлення про справедливість державної політики. Оцінка того, наскільки справедливим або несправедливим є розподіл ресурсів, прямо впливатиме на рівень довіри до інститутів і, відповідно, на готовність громадян ідентифікувати себе з державою як спільним політичним проєктом. Відтак соціально-економічна політика відбудови стане ключовим механізмом або зміцнення, або ерозії національної консолідації.

Другий вимір повоєнної відбудови пов'язаний із відновленням і трансформацією інституційної довіри. У повоєнних умовах держава проходитиме своєрідний стрес-тест на спроможність врядування. Те, як буде оцінена її здатність забезпечити безпеку, відновити базові публічні послуги, гарантувати права та включити громадян у процеси ухвалення рішень, значною мірою визначатиме рівень її легітимності. Якщо повоєнна відбудова здійснюватиметься прозоро, інклюзивно та ефективно, а також не супроводжуватиметься корупційними викриттями, то вона сприятиме зростанню довіри

як вертикальної (громадяни – держава), так і горизонтальної (між соціальними групами). У протилежному випадку інституційні слабкості трансформуватимуться на джерело соціальної фрагментації.

Третій аспект – конструювання спільного наративу війни та майбутнього України як елемента символічної політики. Повоєнна відбудова супроводжуватиметься практиками із виразним символічним змістом, зокрема меморіалізацією, публічними дебатами щодо відповідальності, формуванням колективної пам'яті тощо. Саме в цей період визначатиметься, чи буде наратив війни інтегративним, тобто таким, що визнає множинність досвідів та інтегрує їх у спільну історію. Від цього залежить, чи стане колективна пам'ять ресурсом консолідації, чи джерелом довготривалих соціальних конфліктів.

Четвертий вимір – інституціоналізація соціального різноманіття. Повоєнне суспільство стане ще більш різнорідним, позаяк у ньому будуть представлені внутрішньо переміщені особи, ветерани, цивільні після проживання в окупації, діаспори, громадяни, які повернуться з-за кордону та ін.; різко зросте кількість тих, хто потребуватиме соціальної допомоги. Консолідація в цих умовах буде означати створення таких механізмів, які дозволять різним соціальним групам співжити в межах спільного політичного простору. Відбудова має стати інструментом такого включення – через цілеспрямовані публічні політики у сферах житлового забезпечення, зайнятості, освіти, реабілітації та психологічної підтримки і т. ін.

Нарешті, повоєнна відбудова має стати етапом формування оновленого суспільного договору в Україні. Вона має відкрити вікно можливостей для переосмислення взаємин між державою і громадянами. Йдеться про очікування щодо справедливості, відповідальності, пріоритетів розвитку тощо. Саме в цей період мають бути закладені довгострокові інституційні правила, які визначатимуть, чи буде політична спільнота здатна підтримувати єдність у майбутньому.

Таким чином, повоєнна відбудова зможе стати не лише як процесом відновлення зруйнованої інфраструктури, а комплексним соціально-політичним процесом трансформації. У його межах має відбуватися перехід від ситуативної єдності періоду воєнного часу до стійкої, інституціоналізованої форми національної консоліда-

ції. Її результати визначать, чи стане повоєнне українське суспільство більш інтегрованим і згуртованим, чи, навпаки, увійде в фазу поглибленої внутрішньої соціальної фрагментації.

Переходимо до визначення соціально-економічних чинників національної консолідації в умовах повоєнного розвитку України. Вважаємо, що їх доцільно розглядати як сукупність взаємопов'язаних умов, політик і процесів, що визначатимуть характер розподілу ресурсів, доступ до економічних можливостей, рівень соціальної захищеності та якість життя населення. Ці чинники впливатимуть на етапі повоєнної відбудови України на рівень довіри, відчуття справедливості та готовність різних соціальних груп інтегруватися у спільний політичний простір. У повоєнний період ці чинники набудуть особливого значення, оскільки завдяки їм відбуватиметься трансформація єдності воєнного часу у стійку, інституціоналізовану форму національної консолідації в Україні на етапі повоєнної відбудови.

Передусім, ключовим чинником виступатиме справедливість розподілу ресурсів відбудови. Повоєнна держава матиме у розпорядженні значні ресурси для відновлення інфраструктури, житла, економіки, соціальної сфери тощо. Однак вирішальним буде є не лише обсяг і достатність цих ресурсів, а й те, як вони розподілятимуться та як цей розподіл сприйматиме суспільство. Нерівномірність у повоєнній відбудові регіонів, преференційне ставлення до окремих соціальних груп, непрозорість процедур тощо спричинятимуть відчуття несправедливості. Це підриватиме довіру до держави та може посилювати соціальну напруженість. Натомість прозорі, підзвітні та інклюзивні механізми розподілу ресурсів сприяють формуванню відчуття спільної участі у відбудові та зміцнюють уявлення про державу як про справедливого арбітра.

Тісно пов'язаним із першим чинником є фактор подолання соціально-економічної нерівності, яка внаслідок війни загострилася. Виникають суттєві розриви між регіонами – залежно від рівня руйнувань, окупації чи безпекової ситуації. Також можливі суттєві розриви й між соціальними групами, що мають різний досвід війни: внутрішньо переміщені особи, населення деокупованих територій, громадяни, які перебували в тилу або виїздили за кордон тощо. Якщо ці нерівності не зменшуватимуться, а закріпляться у

соціальній структурі, то вони трансформуватимуться у стійкі лінії поділу. Це ускладнить формування єдиного соціального простору. Відтак здатність держави мінімізувати ці розриви та запобігти їх інституціоналізації як нової норми є критичною для забезпечення консолідації.

Важливу роль відіграватиме забезпечення зайнятості та широка економічна інтеграція населення. Доступ до праці є не лише економічною, але й соціальною категорією, оскільки визначає рівень включеності індивіда у суспільство. Високий рівень безробіття або обмежений доступ до економічних можливостей посилюватимуть маргіналізацію, соціальне невдоволення та радикалізують суспільні настрої. Натомість ефективна політика зайнятості, створення робочих місць, підтримка підприємництва та інтеграція у ринок праці різних категорій населення – зокрема внутрішньо переміщених осіб і тих, хто повертається з-за кордону, – сприятимуть формуванню відчуття приналежності та соціальної значущості. У цьому сенсі економічна участь трансформується у ширшу соціальну і політичну інтегрованість.

Не менш значущим чинником залишатиметься система соціального захисту, яка в умовах повоєнної трансформації виконуватиме не лише компенсаторну, а й інтегративну функцію. Соціальна політика покликана пом'якшувати наслідки війни, забезпечуючи підтримку найбільш вразливих груп, однак водночас вона має зберігати баланс між адресністю та універсальністю. Надмірна селективність допомоги може провокувати конкуренцію між різними соціальними групами за обмежені ресурси, тоді як універсальні підходи сприятимуть формуванню відчуття рівності та спільності. Відтак соціальна політика на етапі повоєнної відбудови має стати важливим інструментом підтримання соціальної стабільності та запобігання соціальній фрагментації.

Окремий вимір становитиме регіональний розвиток і забезпечення просторового балансу. Повоєнна відбудова може супроводжуватися ризиком формування т. зв. «двошвидкісної» економіки, коли окремі регіони відновлюватимуться швидше та залучатимуть більше інвестицій, а інші – залишаються периферією. Такий дисбаланс може мати не лише економічні, але й політичні та ідентифікаційні наслідки. Тому інтеграція постраждалих і деокупованих регіонів, інвестування у їх розвиток і забезпечення рівного досту-

пу до можливостей в умовах повоєнної відбудови є необхідною умовою консолідації.

У цьому контексті важливим залишатиметься і чинник житлової політики та пов'язані з ним процеси повернення населення. Масове переміщення громадян унаслідок війни уже змінило соціальну структуру українського суспільства і створило численні виклики для локальних спільнот. Доступ до житла стане базовою умовою стабільності, тоді як конкуренція за обмежені ресурси неминуче провокуватиме конфлікти на місцевому рівні. Водночас політика держави, спрямована на забезпечення житлом, інтеграцію внутрішньо переміщених осіб і стимулювання повернення населення, сприятиме відновленню соціальних зв'язків і формуванню відчуття «вкоріненості» у спільному просторі.

Важливе значення матиме чинник рівня довіри до економічних інститутів. Прозорість податкової системи, ефективність антикорупційних механізмів, передбачуваність правил ведення бізнесу тощо формуватимуть уявлення громадян про справедливість і надійність економічного порядку. Якщо економічні правила сприйматимуться як несправедливі, це підриватиме не лише економічну активність, але й загальну довіру до держави. Натомість функціонування прозорих і зрозумілих правил сприятиме легітимації держави та зміцненню консолідаційних процесів у повоєнний період розвитку України.

Зрештою, суттєвим чинником після війни буде рівень залученості громадян до процесів відбудови. Інклюзивність і партисипативність прийняття рішень створюватимуть відчуття співвласності держави та відповідальності за її майбутнє. Залучення місцевих громад, розвиток механізмів місцевого самоврядування, підтримка громадських ініціатив тощо сприятимуть трансформації населення в активних учасників процесів повоєнної відбудови України. Така участь посилить горизонтальні зв'язки у суспільстві та зміцнить політичну єдність.

Таким чином, соціально-економічні чинники національної консолідації у повоєнний період вийдуть далеко за межі інфраструктурної відбудови. Вони визначатимуть не лише майбутній рівень добробуту, але й характер соціальних відносин, ступінь довіри, відчуття справедливості у суспільстві. Саме через механізми розподілу ресурсів, забезпечення доступу до економічних можливостей,

соціального захисту та участі у процесах повоєнної відбудови відбуватиметься інтеграція різних соціальних груп у єдину політичну спільноту. Відтак ефективна соціально-економічна політика на повоєнному етапі виступатиме ключовою передумовою переходу від ситуативної єдності воєнного часу до стійкої, інституціоналізованої національної консолідації. Натомість прорахунки в такій політиці можуть призвести до закріплення нових ліній соціальної фрагментації та послаблення державної єдності.

У повоєнний період в Україні проблеми національної консолідації значною мірою формуватимуться саме у площині соціально-економічних процесів, оскільки вони безпосередньо визначатимуть характер взаємодії між різними соціальними групами, рівень довіри до держави та сприйняття справедливості як базової умови спільного політичного функціонування. Війна не лише руйнує інфраструктуру, але й радикально трансформує і трансформуватиме далі соціальну структуру суспільства, загострюватиме нерівності, створюватиме нові лінії поділу. У випадку неефективної політики відбудови вони можуть закріпитися й навіть бути інституціоналізовані.

Однією з ключових проблем може стати сприйняття несправедливості у розподілі ресурсів відбудови. Оскільки держава виступатиме центральним агентом акумуляції та перерозподілу значних фінансових потоків – як внутрішніх, так і міжнародних – будь-яка непрозорість, асиметрія чи вибірковість у фінансуванні регіонів або соціальних груп може формувати відчуття дискримінації. Особливо чутливими можуть бути питання пріоритетності повоєнної відбудови. Якщо окремі території або категорії населення отримуватимуть більшу підтримку без належного обґрунтування, це здатне породжувати конкуренцію за ресурси, взаємні звинувачення і, зрештою, підірвати уявлення про державу як справедливого інтегратора. У такому випадку соціально-економічна політика ризикує перетворитися з інструмента консолідації на чинник фрагментації.

Тісно пов'язаною є проблема поглиблення соціально-економічної нерівності. У повоєнний період Україна може зіткнутися з формуванням стійких розривів між регіонами з різним рівнем руйнувань, безпеки та доступу до інвестицій. Водночас нерівності можуть виникати і між соціальними групами, які по-різному пережили війну: внутрішньо переміщені особи, населення деокупова-

них територій, громадяни, що залишалися у відносно безпечних регіонах, а також ті, хто тривалий час перебував за кордоном. Якщо ці відмінності не будуть пом'якшені, вони можуть трансформуватися у довготривалі соціальні ідентичності, що конкурують між собою за ресурси та визнання. Це ускладнить формування спільного консолідованого простору, який відбудовується й входить у новий етап функціонування.

Серйозним викликом можуть стати й проблеми зайнятості та економічної інтеграції. Масштабні руйнування економіки, втрати виробничих потужностей і структурні зміни ринку праці можуть призвести до високого рівня безробіття або до нерівного доступу до економічних можливостей. У таких умовах окремі групи населення ризикують опинитися у стані тривалої маргіналізації. Це не лише знизить їхню економічну активність, але й підриватиме відчуття приналежності до спільного суспільства. Без належних механізмів економічного включення це може стимулювати соціальне невдоволення, недовіру до держави та схильність до радикалізму у поведінці.

Не менш важливою проблемою є потенційна дисфункціональність системи соціального захисту. У повоєнний період держава змушена балансувати між обмеженими ресурсами та високими соціальними очікуваннями. Надмірна селективність соціальної допомоги може викликати відчуття несправедливості та конкуренцію між різними групами отримувачів, тоді як надмірна універсалізація може розмивати адресність підтримки, знижувати її ефективність. У разі неузгодженості соціальної політики виникає ризик формування ієрархій «заслужених» і «незаслужених» отримувачів допомоги, що безпосередньо підриватиме соціальну солідарність.

Відчутним джерелом напруження може стати і просторовий дисбаланс розвитку. Якщо процеси відбудови концентруватимуться переважно у великих містах або більш безпечних регіонах, а території, що сильно постраждали під час війни, залишатимуться на маргінесі економічного відновлення, то це здатне сформувати відчуження та посилити регіональні розбіжності. Така асиметрія не лише відтворюватиме нерівності, але й створить підґрунтя для політичної дезінтеграції, оскільки мешканці окремих регіонів можуть ослабити свою ідентифікацію з загальнонаціональним проєктом.

Особливу складність становитиме житлова проблема та пов'язане з нею питання внутрішнього переміщення і повернення населення. Масове переміщення населення під час війни створює нові соціальні конфігурації, у яких місцеві громади та новоприбулі можуть конкурувати за ресурси, інфраструктуру і соціальні послуги. Недостатність житла або нерівний доступ до нього здатні провокувати локальні конфлікти. У ширшій повоєнній перспективі це здатне підривати соціальну згуртованість. Крім того, процеси повернення населення на деокуповані території можуть супроводжуватися напруженням, пов'язаним із відмінним досвідом війни і різними очікуваннями щодо ролі держави.

Окремим джерелом проблем може стати низький рівень довіри до економічних інститутів, особливо у випадку поширення корупційних практик або непрозорих правил розподілу ресурсів. Якщо громадяни сприйматимуть економічні процеси як несправедливі або контрольовані вузькими групами інтересів, це підриватиме не лише економічну активність, але й загальну легітимність держави. У такому випадку економічна сфера перетвориться на арену напруги, що ускладнює консолідаційні процеси.

Нарешті, суттєвою проблемою може стати недостатній рівень участі громадян у процесах відбудови. Якщо рішення ухвалюватимуться централізовано без залучення місцевих громад, то це формуватиме відчуття відчуження та пасивності. Відсутність механізмів участі позбавить населення можливості впливати на розподіл ресурсів і визначення пріоритетів, що знизить їхню ідентифікацію з державою як спільним проєктом. У результаті відбудова ризикує сприйматися не як спільна справа і спільна перспектива.

Таким чином, у повоєнній Україні соціально-економічні чинники можуть виступати як ключовими драйверами, так і основними перешкодами на шляху до національної консолідації. Усі окреслені проблеми мають спільну рису: вони пов'язані не лише з об'єктивним розподілом ресурсів, але й із його суб'єктивним сприйняттям через призму справедливості, рівності та включеності. Якщо ці виклики не будуть своєчасно і системно врегульовані, то існує ризик, що процеси повоєнної відбудови не лише не зміцнить соціальну єдність, але й закріплять нові лінії фрагментації. У довгостроковій перспективі це ускладнить розвиток повоєнної України як інтегрованої політичної спільноти.

Висновки. Наші висновки спрямовані надати відповіді на три питання: 1) які соціально-економічні чинники впливатимуть на національну консолідацію на етапі повоєнної відбудови України? 2) як саме ці чинники можуть впливати? 3) яким може бути характер цього впливу та чи необхідно вже сьогодні готуватися до його мінімізації?

Повоєнна відбудова України очікувано відбуватиметься в умовах глибоких соціально-економічних трансформацій. Вони не лише визначатимуть темпи економічного зростання, а й безпосередньо вплинуть на рівень національної консолідації. У цьому контексті ключовим є розуміння того, що економічні процеси не є нейтральними щодо соціальної згуртованості. Вони або посилять відчуття спільності й справедливості, або, навпаки, продукуватимуть нові лінії соціального розмежування. Нижче визначено соціально-економічні чинники, які, за нашою оцінкою, можуть бути найважливішими.

1. Ризик нерівномірності повоєнної відбудови регіонів. Внаслідок війни різні території України зазнали різного рівня руйнувань та втрат. Не виключено, що процеси повоєнної відбудови також будуть асиметричними. Є ризик, що одні регіони будуть активно відбудовуватися, а інші – тривало залишаться в стані стагнації. Це може підривати горизонтальну солідарність населення. У разі відсутності ефективної політики вирівнювання така ситуація може перерости у стійке джерело соціального невдоволення та регіонального відчуження. Відтак виникне загроза для національної консолідації.

2. Соціально-економічна нерівність та значна диференціація доходів населення. Війна посилила майнове розшарування: частина громадян втратила все, однак інші змогли адаптуватися чи навіть покращити своє становище. У повоєнний період цей розрив може збільшитися, особливо якщо в умовах відбудови проявиться нерівний доступ до ресурсів, міжнародної допомоги чи інвестицій. За таких умов зросте ризик формування відчуття соціальної несправедливості, що є одним із найсильніших деструктивних чинників для національної консолідації. Якщо значна частина населення відчуватиме себе виключеною з процесів повоєнної відбудови, це може стимулювати протестні настрої, недовіру до держави та,

відповідно, ерозію консолідації. Відтак запобігання цим процесам має стати одним із пріоритетів державної політики.

3. Особливості ринку праці та рівень зайнятості населення. Проблема охоплює працевлаштування ветеранів, внутрішньо переміщених осіб, демобілізованих, населення, яке повернеться з-за кордону, а також інших соціальних груп. Відповідно, держава має забезпечити створення ефективних механізмів економічної реінтеграції та інклюзії на ринку праці.

4. Житлова проблема та доступ до базової інфраструктури. Руйнування житлового фонду, переміщення мільйонів людей і потреба у масовому будівництві створюють ризик нерівного доступу до житла. Якщо процес розподілу житлових ресурсів буде непрозорим або несправедливим, це може стати джерелом соціальної напруги між різними групами населення. Житло є базовою умовою соціальної стабільності, тому його дефіцит або нерівний розподіл впливатиме на рівень довіри до держави та відчуття справедливості.

5. Доступ до публічних послуг та якість соціальних послуг. У повоєнний період навантаження на системи охорони здоров'я, освіти, соціального захисту суттєво зросте. Якщо держава не зможе забезпечити базові стандарти якості та доступності цих послуг, це призведе до фрагментації суспільства. Натомість ефективна соціальна політика може стати потужним чинником інтеграції, що посилюватиме довіру та відчуття спільного майбутнього. Таким чином, вплив цього чинника є амбівалентним: він може як зміцнювати, так і послаблювати консолідацію залежно від якості державного управління.

6. Демографічні зміни та масова міграція працездатного населення. Ці процеси можуть призвести до дефіциту людського капіталу та структурних дисбалансів на ринку праці. Крім того, повернення чи неповернення мігрантів формуватиме нові соціальні поділи між тими, хто залишився, і тими, хто виїхав. Це впливатиме на взаємне сприйняття, рівень довіри та солідарності. Якщо держава не створить реальних стимулів для повернення і реінтеграції громадян, цей чинник може мати довгостроковий дезінтеграційний ефект.

7. Чинник управління міжнародною допомогою та ресурсами для відбудови. Значні обсяги матеріально-технічних і фінансових

ресурсів, що надходитимуть в Україну після війни, створять не лише можливості для відбудови, а й ризики. У разі корупції, непрозорості або неефективного використання ресурсів посилиться відчуття несправедливого розподілу благ, що підриватиме довіру до інституцій. Навпаки, прозоре й інклюзивне управління може стати фактором консолідації суспільства.

Уважаємо, що соціально-економічні чинники повоєнної відбудови матимуть визначальний і водночас амбівалентний вплив на національну консолідацію України. Більшість із них потенційно несуть загрозу соціальної фрагментації суспільства у випадку реалізації сценаріїв нерівності, несправедливості та інституційної слабкості. Водночас ті ж чинники можуть стати основою для зміцнення єдності за умови цілеспрямованого впровадження політик, що забезпечують інклюзивність, рівність доступу та прозорість. Саме тому вже сьогодні (в умовах війни) критично важливо закладати інституційні механізми запобігання цим ризикам. Така проактивна підготовка до цих викликів є стратегічною умовою збереження національної єдності у повоєнний період.

1. Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / ред. кол.: С. Пирожков, Ю. Богуцький, Е. Лібанова, О. Майборода та ін.; Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2017. 336 с. **2.** Post-War Reconstruction of Ukraine: Legal, Political and Economic Challenges in Historical Perspective: scientific monograph / V. Stratonov (Ed.). Riga: Baltija Publishing, 2025. 916 p. **3.** Burlai T., Kostrytsia V. Ukraine's Post-War Solidarization Based on International and EU Approaches. *Economy and Sociology.* 2025. № 1. P. 28–42. DOI: 10.36004/nier.es.2025.1-03 **4.** Horbyk R., Perović J. Post-War Ukraine: Healing a Traumatized Nation. *Policy Perspectives.* 2025. № 13 (4). DOI: 10.3929/ethz-b-000737747. URL: https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/PP13-1_2025-EN.pdf **5.** Відбудова України: принципи та політика. Паризький звіт 1 / за ред. Ю. Городниченка, І. Сологуб, Б. Ведер ді Мауро. Лондон: Центр економіко-політичних досліджень, 2022. **6.** Kistersky L., Zadoia A. Transformation and Post-War Economic Recovery of Ukraine. Cambridge Scholars Publishing, 2024. 451 p. **7.** Becker T., Gorodnichenko Y., Weder di Mauro B. How to Rebuild Ukraine: A Synthesis and Critical Review of Policy Proposals. *Annual Review Economics.* 2025. № 17. P. 293–320. DOI: 10.1146/annurev-economics-081324-093012 **8.** Sinaj Z., Vela F., Gashi S. National Policy Instruments for Restoring the Post-War Economy and Factors of Sustainability of the Ukrainian Economy. *Development Management.* 2024. № 23 (2). P. 49–55. DOI: 10.57111/devt/2.2024.49. **9.** Ukraine's Journey to Recovery, Reform and Post-War Reconstruction: a Blueprint for Security, Resilience and Development / S. Nate (Ed.). Cham: Springer, 2025. 315 p. **10.** Кудряшов В. Фінансове забезпечення відновлення економіки України. *Фінанси України.* 2024. № 5. С. 33–50. DOI: 10.33763/finukr2024.05.033 **11.** Ryazanova N., Maister A., Slavkova A. Financing Post-War Reconstruction of Economies on the Basis of Sustainable Development: Challenges and Solutions. *Baltic Journal of Economic Studies.* 2025. № 11 (4). P. 397–388. DOI: 10.30525/2256-0742/2025-11-4-379-388 **12.** Ткаченко С. Повоєнне відновлення економіки України: проблеми, ризики та шляхи. *Економічні горизонти.* 2024. № 2-3 (28). P. 4–13. DOI: 10.31499/2616-5236.2(28).2024.300402 **13.** Семененко О., Гаврилюк І., Соломицький О., Клят Ю., Добровольський Ю., Гетьман А. Стратегія повоєнного відновлення України: системна модель інтеграції економіки, управління та безпеки. *Соціальний розвиток і безпека.* 2025. № 15 (2). P. 12–19. DOI: 10.33445/sds.2025.15.2.2 **14.** Шпакова Н., Шпаков А. Стратегії післявоєнної відбудови України: інституційні та економічні виміри. *Шляхи підвищення ефективності будівництва.* 2023. № 51 (1). P. 152–161. DOI: 10.32347/2707-501x.2023.51(1).152-161. **15.** Дернова І., Боровик Т., Долока Л., Данилевська Л. Соціальний захист населення в умовах збройної агресії, повоєнного відновлення та європейської інтеграції України. *Демографія та соціальна економіка.* 2023. № 54 (4). P. 93–114. DOI: 10.15407/dse2023.04.093 **16.** Landesmann M., Pindyuk O., Tverdostup M., Kochnev A. Economic Reconstruction of Ukraine // Central and Eastern European Economies and the War in Ukraine. Contributions to Economics / L. Mátyás (Ed.). Springer, 2024. P. 317–372. 17. Рябініна Н. Економічний добробут і соціальне благополуччя населення України в повоєнні роки. *Соціальна економіка.* 2024. № 67. P. 60–71. DOI: 10.26565/2524-2547-2024-67-06

References

1. Ukraine: The Way to Consolidate the Society: A National Report / Pirozhkov S., Bohutskyi Y., Libanova E., Maiboroda O. et al. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2017. 336 p. **2.** Post-War Reconstruction of Ukraine: Legal, Political and Economic Challenges in Historical Perspective: scientific monograph / V. Stratonov (Ed.). Riga: Baltija Publishing, 2025. 916 p. **3.** Burlai T., Kostrytsia V. Ukraine's Post-War Solidarization Based on International and EU Approaches. *Economy and Sociology.* 2025. № 1. P. 28–42. DOI: 10.36004/nier.es.2025.1-03 **4.** Horbyk R., Perović J. Post-War Ukraine: Healing a Traumatized Nation. *Policy Perspectives.* 2025. № 13 (4). DOI: 10.3929/ethz-b-000737747. URL: https://css.ethz.ch/content/dam/ethz/special-interest/gess/cis/center-for-securities-studies/pdfs/PP13-1_2025-EN.pdf **5.** Rebuilding Ukraine: Principles and policies. Paris Report 1 / Gorodnichenko Y., Sologoub I., Weder di Mauro B. (Eds.). London: Centre for Economic Policy Recearch, 2022. **6.** Kistersky L., Zadoia A. Transformation and Post-War Economic Recovery of Ukraine.

Cambridge Scholars Publishing, 2024. 451 p. **7.** Becker T., Gorodnichenko Y., Weder di Mauro B. How to Rebuild Ukraine: A Synthesis and Critical Review of Policy Proposals. *Annual Review Economics.* 2025. № 17. P. 293–320. DOI: 10.1146/annurev-economics-081324-093012. **8.** Sinaj Z., Vela F., Gashi S. National Policy Instruments for Restoring the Post-War Economy and Factors of Sustainability of the Ukrainian Economy. *Development Management.* 2024. № 23 (2). P. 49–55. DOI: 10.57111/devt/2.2024.49. **9.** Ukraine's Journey to Recovery, Reform and Post-War Reconstruction: a Blueprint for Security, Resilience and Development / S. Nate (Ed.). Cham: Springer, 2025. 315 p. **10.** Kudrjashov V. Financial Support for the Recovery of Ukraine's Economy. *Finance of Ukraine.* 2024. № 5. P. 33–50. DOI: 10.33763/finukr2024.05.033. **11.** Ryazanova N., Maister A., Slavkova A. Financing Post-War Reconstruction of Economies on the Basis of Sustainable Development: Challenges and Solutions. Baltic Journal of Economic Studies. 2025. № 11 (4). P. 397–388. DOI: 10.30525/2256-0742/2025-11-4-379-388. **12.** Tkachenko S. Post-War Economic Recovery in Ukraine Problems, Risk and Ways. *Economies Horizons.* 2024. № 2-3 (28). P. 4–13. DOI: 10.31499/2616-5236.2(28).2024.300402. **13.** Semenenko O., Havryliuk I., Solomitsky O., Kliat Y., Dobrovolskyi Y., Hetman A. Ukraine's Postwar Recovery Strategy: a Systemic Model for Integrating Economy, Governance, and Security. Social Development and Security. 2025. № 15 (2). P. 12–19. DOI: 10.33445/sds.2025.15.2.2. **14.** Shpakova H., Shpakov A. Post-war Reconstruction Strategies of Ukraine: Institutional and Economic Dimensions. Ways to Improve Construction Efficiency. 2023. № 51 (1). P. 152–161. DOI: 10.32347/2707-501x.2023.51(1).152-161. **15.** Dernova I., Borovyk T., Doloka L., Danylevska L. Social Protection of the Population in the Context of Armed Aggression, Post-War Recovery, and European Integration of Ukraine. *Demography and Social Economy.* 2023. № 54 (4). P. 93–114. DOI: 10.15407/dse2023.04.093. **16.** Landesmann M., Pindyuk O., Tverdostup M., Kochnev A. Economic Reconstruction of Ukraine // Central and Eastern European Economies and the War in Ukraine. Contributions to Economics / L. Mátyás (Ed.). Springer, 2024. P. 317–372. **17.** Riabinina N. Economic Welfare and Social Well-Being of the Population of Ukraine in the Postwar Years. *Social Economics.* 2024. № 67. P. 60–71. DOI: 10.26565/2524-2547-2024-67-06.

Valerii Patalakha, Khoma Nataliia. National Consolidation in the Context of Ukraine's Post-War Reconstruction: The Impact of Socio-Economic Factors

It is noted that Ukraine's post-war reconstruction is expected to unfold amid profound socio-economic transformations. These transformations will not only determine the pace of economic growth but will also directly affect the level of national consolidation. In this context, it is essential to recognise that economic processes are not neutral with respect to social cohesion: they may either reinforce a sense of commonality and fairness or, conversely, generate new lines of social division. An assessment is proposed of the potential impact of socio-economic factors on national consolidation during the post-war reconstruction of Ukraine. Such factors include: the risk of uneven regional recovery; socio-economic inequality and significant income differentiation among the population; labour market characteristics; the housing problem; demographic changes and large-scale migration of the working-age population; among others. The authors do not rule out that the post-war reconstruction of different regions of Ukraine may proceed asymmetrically and at varying speeds, which may undermine horizontal solidarity among the population and pose risks to national consolidation. It is further observed that the war has intensified wealth stratification, and that this gap may widen in the post-war period. The risk of a growing perception of social injustice is likely to increase, which constitutes one of the most powerful destructive factors for national consolidation. It is emphasised that if a significant share of the population feels excluded from post-war reconstruction processes, this may foster protest sentiments, erode trust in the state and, consequently, weaken consolidation. Therefore, preventing these processes should become a key priority of public policy. It is established that the impact of these factors may be ambivalent: they can both strengthen national consolidation by fostering inclusiveness and social justice, and weaken it by deepening social and regional disparities. The necessity is substantiated of formulating a state policy for post-war reconstruction aimed at minimising the risks of social fragmentation and enhancing social cohesion.

Key words: *national consolidation, post-war reconstruction, social cohesion, social justice, social resilience, social capital, social cohesion, reintegration, de-occupied territories.*

Дата першого надходження рукопису до редакції: 25.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК329.11
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-552
ISSN 1563-3349

Є. В. ПЕРЕГУДА
С. В. СТЕЦЕНКО
Ю. Є. БАЄВА

ПОЛІТИЧНА ДОКТРИНА КОНСЕРВАТИЗМУ: ПРОБЛЕМИ ІДЕНТИФКАЦІЇ

Проаналізовані принципи доктрини консерватизму. Увагу звернено на проблеми, які виникають при ідентифікації цієї течії. Вони стосуються таких питань: чи є консерватизм політичною ідеологією або це філософія, певне ставлення до суспільних процесів; яким є співвідношення суспільних традицій та діяльності держави; чим обмежується державне реформування суспільних відносин та інститутів; якими є концептуальні підходи до питань економічної, соціальної політики, демократії, прав людини; як взаємодіє консерватизм з іншими ідеологіями. Основним ідентитетом консерватизму визначено ідею природної соціальної нерівності, яка детермінує підходи до практичних політичних дій у різних сферах суспільного життя.

Констатовано, що за нинішніх суспільних трансформацій консерватизм переживає кризу, яка проявляється, зокрема, в падінні політичних рейтингів консервативних партій. Пропоновані сценарії виходу з кризи відзначаються широким діапазоном – повернення до засад традиційного консерватизму, посилення націоналістичних тенденцій, зближення з правим популізмом тощо.

Ключові слова: *консерватизм, ідеологія, неоконсерватизм, ліберальний консерватизм, традиційні інститути, демократія, соціальна нерівність*

Ievgen Perehuda, Svitlana Stetsenko, Iuliia Baieva. **The political doctrine of conservatism: problems of identification**

© *ПЕРЕГУДА Євген Вікторович* – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних наук та історії Київського національного університету будівництва і архітектури; ORCID: 0000-0001-7561-7193; e-mail: pereguda.iev@knuba.edu.ua

© *СТЕЦЕНКО Світлана Власівна* – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук та історії Київського національного університету будівництва і архітектури; ORCID: 0000-0001-5290-3242; e-mail: stecenko.sv@knuba.edu.ua

© *БАЄВА Юлія Євгенівна* – кандидат політичних наук. доцент кафедри політичних наук та історії Київського національного університету будівництва і архітектури; ORCID: 0000-0002-7734-3568; e-mail: baieva.iuie@knuba.edu.ua

The basic principles of the doctrine of conservatism are analyzed. Attention is drawn to the problems that arise when identifying this trend. They concern the following issues: is conservatism a political ideology or is it a philosophy, a certain attitude to social processes; what is the relationship between social traditions and state activity; what are the limitations of state reform of social relations and institutions; what are the conceptual approaches to issues of economic, social policy, democracy, and human rights; how does conservatism interact with other ideologies. The main identity of conservatism is defined as the idea of natural social inequality, which determines approaches to practical political actions in various spheres of public life.

It is stated that during the current social transformations, conservatism is experiencing a crisis, which is manifested, in particular, in the decline in political ratings of conservative parties. The proposed scenarios for overcoming the crisis are marked by a wide range – a return to the basic principles of traditional conservatism, strengthening of nationalist tendencies, rapprochement with right-wing populism, etc.

Key words: *conservatism, ideology, neoconservatism, liberal conservatism, traditional institutions, democracy, social inequality*

Актуальність статті пов’язана, по-перше, з тим, що консерватизм є однією з провідних політичних доктрин, а відповідні партії в багатьох країнах знаходяться при владі або є провідною силою опозиції, по-друге, з тектонічними зсувами у сучасній політиці, пристосування до яких значною мірою залежить від консерватизму. Як писав М. Оукшотт, «нахил до консервативності – це і емблема труднощів нашого пристосування, і засіб, який допомагає нам у наших спробах зробити це». [1, с. 44] Також актуальність покликана функціонуванням в КНУБА освітньої програми «Політологія», в якій викладаються дисципліни «Теорія та історія зарубіжної політології», «Політичні партії та партійні ідеології».

Метою статті є ідентифікація політичної доктрини консерватизму, зокрема сучасної її трансформації в умовах суспільних трансформацій.

Методи дослідження. Дослідження доктрини консерватизму здійснювалося з використанням різних підходів та методів. При виявленні ключового принципу консерватизму застосовувався дедуктивний метод. Наявність різних точок зору на сутність та принципи консервативної доктрини зумовили вагу порівняльного підходу. При вивченні еволюції положень доктрини, зокрема щодо економічної, соціальної політики, використано історичний підхід.

Застосовувався й метод класифікації ідейних напрямів та національних особливостей консерватизму.

Стан розробки проблеми. Доктрина консерватизму була предметом численних наукових досліджень. Її класиками були Е. Берк, Ж. де Местр, Б. Дізраелі. У XX ст. первиниими його джерелами були праці У. Черчілля, М. Тетчер, І. Крістола, Ф. фон Хайєка та інших політичних лідерів та економістів. Дослідженню цієї ідеології присвячені роботи Р. Кірка, С. Хантінгтона, Е. Хемілтона, М. Оукшотта, Р. Нісбета, Р. Деггера, Е. Фосета, Р. Скратона, Дж. Уіла, Н. Шлютера, Й. Хазоні та ін. В Україні класиками консерватизму вважаються В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський, А. Шептицький та ін. На сучасному етапі досліджували це явище В. Горбатенко, Ю. Остапець, Т. Бевз, Ю. Терещенко, Т. Осташко, П. Гай-Нижник, С. Гелей та ін. Вивчали його й автори статті. Свій внесок зробили лідери українських консервативних партій М. Родіонов, І. Смешко, О. Соскін та ін. Аналіз історіографії був би неповним без згадки про антологію консерватизму, яка містить праці провідних світових політичних філософів та науковців.

Виклад основного матеріалу. Найвідомішою консервативною партією є британська, де у 1970-х роках сталася ліберальна революція. Це не означає одноманітності, в ній діють різні групи, зокрема консервативні комунітаристи. Нині вона поступається рейтингом – не лише лейбористам та праворадикалам, а й, згідно з останнім опитуванням, зеленим.

Консерватори неодноразово очолювали та нині очолюють істеблішмент США. Республіканець Р. Рейган був одним із лідерів світового неоконсерватизму. В цій відносно молодій країні консерватизм відрізняється від європейських течій, зокрема економічним лібералізмом. Але після 2008 р. неоконсерватори перестали домінувати в партії, на перші ролі висунулися популісти, сформувався напрям палеоконсерватизму.

Німецькі консерватори, які ведуть родовід від католицької партії «Центр», Націонал-ліберальної партії ще XIX ст., нині очолюють уряд, проте стрімко втрачають популярність порівняно з праворадикалами. Взагалі в Європі консервативні партії найчастіше мають назви християнських або народних. Це французький Союз за народний рух, що заснований Ш. де Голєм, іспанська Народна партія, Консервативна народна партія Данії, Християнська народна партія Бельгії, Християнсько-соціальна народна партія Люксембурга та ін. Консервативна партія Норвегії веде боротьбу з ліберальним популізмом. Грецька партія «Нова демократія» очолила боротьбу проти фашистської хунти, за утвердження демократичного ладу.

В середовищі канадських консерваторів певний час підтримували ідеологію держави загального добробуту, але пізніше, як і у Великобританії, відбулася ліберальна революція. Колумбійські консерватори акцентують на захисті інтересів церкви, збереженні її ролі в суспільному житті. Ліберальна партія Австралії поєднує соціальний та ліберальний консерватизм. Партія португальських консерваторів взагалі називається Соціал-демократичною.

Отже, консервативні партії мають ширший діапазон ідеологічних уподобань, ніж ліберальні або соціалістичні. При ідентифікації консерватизму виникає кілька проблем.

По-перше, чи є консерватизм політичною ідеологією. Згідно з Ю. Остапцем, це політична ідеологія і практика суспільного життя, що орієнтується на збереження і підтримання наявних форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад. [2, с. 352] З характеристикою консерватизму як політичної ідеології не погоджується Р. Кірк, який 1953 р. у праці «Консервативний Розум» сформулював 5 основних принципів консерватизму. Пізніше він доопрацював свою концепцію та виокремив такі його принципи: стійкий моральний порядок, спрямований на гармонію людини та суспільства; дотримання звичаїв, умовностей і безперервності соціальних інститутів; принцип припису, тобто речей, встановлених споконвіку, зокрема права власності, недосконаліть окремої людини та мудрість спільноти; принцип розсудливості як головної чесноти державного діяча, небезпечність раптових реформ; принцип різноманітності, протидія радикальному егалітаризму; недосконаліть людської природи; зв'язок свободи і приватної власності; добровільне співтовариство та опозиція мимовільному колективізму, централізму; розумне обмеження влади, опозиція деспотизму; консерватор не проти соціального покращення, поєднання вимог сталості та прогресу. [3]

Р. Нісбет до головних догматів консерватизму відносив: історію та традиції як орієнтири політики; упередження проти абстрактного розуму; виведення влади з природних соціальних зв'язків, а

не насадження їх силою; свободу як захист власності та групових прав від державного свавілля; власність як основу свободи та продовження особистості; релігію як необхідний елемент суспільної моралі. [4]

По-друге, це визначення ролі держави, співвідношення її та традиційних суспільних інститутів. Згідно з Р. Деггером, консерватизм є політичною доктриною, яка підкреслює важливість традиційних інститутів та практик. Консерватори виходять з недосконалості людської природи та покладаються на те, що традиційні інститути, до яких належать сім'я, релігія та школа, мають приборкувати руйнівні інстинкти людини. Тим, хто не засвоїть урок, уряд та закон мають нав'язати дисципліну. [5] Отже, держава має не змінювати суспільні порядки, а підтримувати їх. Позиція Е. Берка полягала у тому, що у консерватизму немає утопічного плану перетворення суспільства. Але це не означає, що консерватори взагалі проти змін. Вони цінують те, що було успадковано від минулого, віддають перевагу поступовим змінам, які підтримують безперервність [5]. Згідно з Е. Хемілтоном вони розглядають традиції як «поступові та плавні зміни», а реформи мають «виправляти недоліки давніх інституцій у світлі сучасних потреб» [6]. Н. Шлютер вважав, що держава має відігравати більшу роль у захисті добробуту, безпеки та моралі. [7]

По-третє, щодо економічних та соціальних програм консерваторів, особливо з другої половини XX ст., то, згідно з П. Гай-Нижником, європейські консерватори за непорушність права власності. У економічних питаннях вони зазвичай ліберали. Дехто із консерваторів прагне до модифікованого вільного ринку, наприклад, до американської системи, ордолібералізму або національної системи Ф. Ліста. Ці погляди відрізняються від суворого laissez-faire тим, що державі відводиться роль підтримки конкуренції. Європейські ж неоконсерватори критикують лібералів, які, на їх думку, завдали суспільству шкоди, сподіваючись, що свобода ринкових відносин стане важелем розвитку. Наріжним каменем соціальної політики сучасні консерватори вважають заохочення особистих досягнень, ініціативи. Соціальний захист у державі повинен поширюватися лише на тих, хто не має змоги працювати [8].

Згідно з Ю. Остапцем, в економічній сфері консерватизм підтримує розвиток бізнесу, приватного підприємництва, виступає проти жорсткого контролю з боку держави за функціонуванням економіки. Приватна власність – священна і недоторканна, вона є гарантією особистої свободи і соціального порядку. В соціальній сфері консерватори дотримуються положення про ієрархічність суспільства, вроджену нерівність» [2, с. 352]

Але у другій половині XX ст. консерватори прийняли концепт держави загального добробуту. За Р. Деггером, повоєнний консерватизм наголошував на підвищенні рівня життя через ринкову економіку та наданні широкого спектру соціальних послуг. Консервативні партії характеризувалися ліберальним індивідуалізмом, забарвленим сильним почуттям соціальної свідомості, а також непримиренною опозицією до комунізму. Так, німецькі консерватори. після 1950 р. «прийняли програму, яка включала підтримку ринкової економіки та тверду відданість збереженню та вдосконаленню соціального страхування та інших програм соцзабезпечення» [5].

Отже, неоконсерватизм увібрав низку ідей ліберальної та соціалістичної доктрин. Водночас низка ідей консерватизму використовується ідеологами лібералізму і соціал-демократії. [2, с. 352]

На думку В. Горбатенка та В. Бушанського, для сучасного консерватизму характерні: поєднання традиції та новаторства; відмова від соціальних потрясінь, орієнтація на еволюційні, поступові і виважені соціальні зміни; збереження традиційних людських цінностей; заперечення провідної ролі держави у розвитку суспільства; органічне поєднання поважання свободи кожного індивіда і захисту таких традиційних цінностей, як релігія, сім'я, закон, порядок [9, с. 347].

По-четверте, щодо політичної програми консерватизму, ставлення до проблем демократії, прав людини. Ю. Остапець писав, що «у політичній сфері консерватизм виступає за ефективну державну владу, її найважливіше завдання – підтримка законності й правопорядку. Консерватизм характеризується також критикою необмеженого плюралізму. Консерватори вважають, що суспільство має бути підпорядковане державі. [2, с. 352]. П. Гай-Нижник зауважував, що більшість консерваторів вважає себе захисниками прав людини і головних принципів демократії. Водночас, не заперечую-

чи плюралістичну демократію, вони висловлюються за критичний підхід до неї, визнаючи взаємозв'язок між капіталізмом і демократією. Значна частина консерваторів ставить на перше місце суспільство, яке, на їхню думку, значно ширше від уряду, історично, етично й логічно вище за конкретного індивіда [8]. Водночас автор пише, що неоконсерватори є прихильниками елітарної демократії: вважають, що партійна демократія за умов постійної боротьби за владу призводить до того, що громадяни стають неслухняними, розбещеними. Не заперечуючи таких норм політичного консенсусу, як свобода, правова держава, федералізм, вони виступають за політичну централізацію, проголошують концепцію "обмеженої" демократії [8].

Але зарубіжні дослідники відкидають звинувачення консерватизму в недооцінці демократії.. Р. Скратон центральними ідеями консерватизму називає громадянське суспільство, верховенство права та роль держави, з одного боку; та свободу (включаючи свободу слова та об'єднань), мораль, рівність, власність та права – з іншого. [10]

По-п'яте, щодо еволюції консерватизму на зламі XX-XXI ст., в умовах неоліберального повороту та глобалізації. З 1990-х років німецькі консерватори, як правило, дотримувалися ідеології мінімального уряду, дерегуляції, приватизації та стримування держави загального добробуту [5]. Наразі консерватизм переживає кризу, яку пов'язують зі змішуванням економічного лібералізму та соціалізму держави загального добробуту[4]. Р. Нісбет критично оцінює сучасний йому американський консерватизм, вважаючи, що він занадто зблизився з популізмом та ліберальним індивідуалізмом, забувши про захист «проміжних інститутів» (сім'ї, локальних спільнот). Світова фінансова криза 2008 р. призвела до того, що консерватори стали нагадувати популістів. Дж. Уіл констатує, що консервативні принципи батьків-засновників Америки на кшталт природних прав, обмеженого уряду, релігійної свободи, людської гідності знаходяться під загрозою [11]. Сучасні лідери просувають консерватизм до націоналістичних, жорстких правих [12, с. 15]. Щоправда, альянс консерваторів із релігійними фундаменталістами та мілітаристами веде до посилення державної влади, що суперечить духу істинного консерватизму, який має бути скептичним до будь-якої централізованої влади [4]. Й. Хазоні також закликає

до повернення до справжнього консерватизму – емпіризму, віри та нації – як реакції на поразки лібералізму та його консервативного оновлення [13, с. 125-133].

Європейська народна партія, яка включає консервативні партії як колективних членів, на конгресі у 2012 р. визначила такі цінності – свобода в поєднанні з відповідальністю; повага до традицій; допомога нужденним, які, своєю чергою, мають докласти зусиль для покращення свого становища; забезпечення надійних держфінансів; збереження здорового навколишнього середовища; субсидіарність; плюралістична демократія та соціальна ринкова економіка.

Підсумовуючи, слід визначити ключовий ідентитет консерватизму, яким, на нашу думку, є визнання соціальної нерівності, на чому базуються уявлення про єдність суспільства, визнання ролі еліт в управлінні. Як приклад втілення принципових розбіжностей неоконсерватизму та лібералізму можна назвати питання щодо допомоги по безробіттю. Обидва вони, на відміну від соціалізму, не вважають за можливе остаточно подолати безробіття. Але, якщо ліберали протистоять структурному безробіттю, з яким, на їх думку, слід боротись, а неминучим і навіть певною мірою економічно корисним вважають кон'юнктурне безробіття, то неоконсерватор виводить безробіття з природної схильності людей, тобто з їхньої нерівності. Максимум, на що він готовий, – соціальна благодійність, а не безглузде витрачання коштів на програми перенавчання тощо [14, с. 64-65].

Останнє, що необхідно проаналізувати, – типологія консерватизму. Раніше в ньому виділяли 3 напрями: традиціоналізм, лібертаризм та неоконсерватизм. Під лібертаризмом розуміють течію, яка вкрай негативно ставиться до державного втручання в економіку та соціальну сферу. Неоконсерваторами називають тих, хто виступає за соціальний порядок, радикально опонує лівим, припускає обмежене державне втручання в економіку [15]. У сфері зовнішньої політики вони відстоюють необхідність насадження у світі демократичного ладу, в т.ч. силовим шляхом. Звідси виходила зовнішня політика Великої Британії, США та низки інших країн часів правління неоконсерваторів (Р. Рейгана, М. Тетчер, Г. Коля та ін.).

У сучасних працях типологію консерватизму значно поглибили. В ньому виділяють такі види консерватизму, як авторитарний,

культурний, феміністський, фіскальний, зелений, національний, соціальний, прагматичний, популістський консерватизм, палеоконсерватизм тощо. Існує навіть ЛГБТ-консерватизм. Націоналістичний консерватизм концентрується більше на національних інтересах, відстоюванні культурної та етнічної ідентичності. В європейському контексті він більш схильний до євроскептицизму [8]. Соціальний консерватизм, як правило, скептично ставиться до соціальних змін і зберігає статус-кво щодо соціальних питань, таких, як сімейне життя, сексуальні стосунки та патріотизм. Соціальні консерватори також цінують права релігійних установ брати участь у публічній сфері.

П. Гай-Нижник вважає, що будь-який консерватор має бути націоналістом. Згідно з ідеологами Консервативно-демократичної партії України «Сила і честь», для України актуальні класичний; культурний; християнський види консерватизму. Класичний стає на захист закону, традиційних, державних та суспільних інституцій, .сприяє самоорганізації громад, підтримує секуляризацію та вільний ринок. Культурний стоїть на захисті національної мови, традицій та культури і не схильний до осмислення економічного блоку. Християнський, зокрема, підтримує приведення законодавства до етичної відповідності релігійним нормам [16].

Висновки. Консерватизм є динамічною політичною доктриною, яка суттєво еволюціонувала залежно від змін у суспільному середовищі. Водночас ключовим ідентитетом цієї доктрини є постулат щодо соціальної нерівності, який визначає конкретні політичні кроки у різних сферах суспільного життя. Це залишає консерватизму шанси на подолання нинішньої кризи та пристосування до глобальних трансформацій, однією з основ ознак яких є абсолютизація влади на усіх рівнях суспільного управління. Але можливі сценарії пристосування знаходяться у широкому діапазоні: це й відновлення фундаментальних засад консерватизму, й посилення націоналістичних його аспектів, й посилення правого популізму в цьому політичному спектрі. Подальші дослідження в цьому напрямі можуть бути пов'язані з аналізом новацій теоретичної та ідеологічної діяльності консервативних партій, реакції консерватизму на новітні трансформації в різних галузях суспільного життя.

1. Оукшотт М. Що означає бути консерватором. *Консерватизм:* Антологія. 2-е вид. Київ: ВД «Простір», «Смолоскип», 2008. С. 44–61. **2.** Остапець Ю. Консерватизм. *Політична енциклопедія.* Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 352-353. **3.** Kirk R. Ten Conservative principles. URL: https://surl.li/emhsqv. **4.** Nisbet R. Conservatism: Dream and Reality. N.Y.: Routledge, 2017. 130 p. **5.** Dagger R. Conservatism political philosophy. URL: https://surl.li/pzykkf. **6.** Hamilton A. Conservatism. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: https://surl.lu/jrndjg. **7.** Schlueter N., Wenzel N. Selfish Libertarians and Socialist Conservatives?: The Foundations of the Libertarian-Conservative Debate. Stanford University Press, 2016. 216 p. **8.** Гай-Нижник П.П. Ідеологія сучасних українських консервативних політичних партій (з огляду на програмові засади УНКП та УКП). URL: https://surl.li/sbbsux. **9.** Горбатенко В. П., Бушанський В. В. Консерватизм. Енциклопедія політики і права / за. ред. В. П. Горбатенка, П. В. Мироненка. Київ: Видавництво Політія, 2024. С. 346-347. **10.** Scruton R. Conservatism: Ideas in Profile. Profile, 2017. 169 p. **11.** Will G. The Conservative Sensibility. Hachette Books, 2019. 640 p. **12.** Fawcett E. Conservatism: The Fight for a Tradition. Princeton University Press, 2020. 525 p. **13.** Conservatism Rediscovered. Dr. Yoram Hazony. URL: https://surl.li/nhyznp. **14.** Перегуда Є. В. Становлення політичного консерватизму в сучасній Україні. *Вісник Київського національного лінгвістичного університету.* Сер. Історія, економіка, філософія. 2016. Вип. 21. С. 62-71. **15.** Kristol I. Neoconservatism: The Autobiography of an Idea. New York: The Free Press, 2005. 493 p. **16.** Бугела О. Український консерватизм. URL: https://surl.li/ycznpc.

References

1. Oukshott M. Shcho oznachaie buty konservatorom. *Konservatyzm*: Antolohiia. 2-e vyd. Kyiv: VD «Prostir», «Smoloskyp», 2008. S. 44–61. **2.** Ostapets Yu. Konservatyzm. Politychna entsyklopediia. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, 2011. S. 352-353. **3.** Kirk R. Ten Conservative principles. URL: https://surl.li/emhsqv. **4.** Nisbet R. Conservatism: Dream and Reality. N.Y.: Routledge, 2017. 130 p. **5.** Dagger R. Conservatism political philosophy. URL: https://surl.li/pzykkf. **6.** Hamilton A. Conservatism. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: https://surl.lu/jrndjg. **7.** Schlueter N., Wenzel N. Selfish Libertarians and Socialist Conservatives?: The Foundations of the Libertarian-Conservative Debate. Stanford University Press, 2016. 216 p. **8.** Hai-Nyzhnyk P. P. Ideolohiia suchasnykh ukrainskykh konservatyvnykh politychnykh partii (z ohliadu na prohramovi zasady UNKP ta UKP). URL: https://surl.li/sbbsux. **9.** Horbatenko V.P., Bushanskyi V.V. Konservatyzm. Entsyklopediia polityky i prava / za. red. V.P. Horbatenka, P.V. Myronenka. Kyiv: Vydavnytstvo Politiia, 2024. S. 346-347. **10.** Scruton R. Conservatism: Ideas in Profile. Profile, 2017. 169 p. **11.** Will G. The Conservative Sensibility. Hachette Books, 2019. 640 p. **12.** Fawcett E. Conservatism: The Fight for a Tradition. Princeton University Press, 2020. 525 p. **13.** Conservatism Rediscovered. Dr. Yoram

Hazony. URL: https://surl.li/nhyznp. **14.** Perehuda Ye.V. Stanovlennia politychnoho konservatyzmu v suchasnii Ukraini. *Visnyk KNLU*. Ser. Istoriia, ekonomika, filosofiia. 2016. Vyp. 21. S. 62-71. **15.** Kristol I. Neoconservatism: The Autobiography of an Idea. New York: The Free Press, 2005. 493 p. **16.** Buhela O. Ukrainskyi konservatyzm. URL: https://surl.li/ycznpc.

Ievgen Perehuda, Svitlana Stetsenko, Iuliia Baieva. **The political doctrine of conservatism: problems of identification**

The relevance of the study of the political doctrine of conservatism is associated, in particular, with the radical transformations that are currently taking place in the political sphere. Accordingly, it requires studying how conservatism adapts to these changes. Therefore, the purpose of the article is to identify the political doctrine of conservatism, in particular its modern transformation in the context of globalization and modernization.

It is demonstrated that the ideological principles of conservative parties in different countries are in a wide range. Therefore, the article analyzes the basic principles of the doctrine of conservatism. Attention is drawn to the problems that arise when identifying this trend. They concern the following issues: is conservatism a political ideology or is it a philosophy, a certain attitude to social processes; what is the relationship between social traditions and state activity; what are the limitations of state reform of social relations and institutions; what are the conceptual approaches to issues of economic, social policy, democracy, and human rights; how does conservatism interact with other ideologies. According to the authors, the main indicator of the identity of conservatism is the postulate of natural social inequality, which determines approaches to practical political actions in various spheres of public life.

It is stated that during the current social transformations, conservatism is experiencing a deep crisis, which is manifested, in particular, in the decline in political ratings of conservative parties. One of the reasons for this is the low intensity of theoretical study of social transformations. At the same time, the proposed scenarios for overcoming the crisis are also marked by a wide range – a return to the basic principles of traditional conservatism, which, nevertheless, is unlikely to provide resuscitation of political ratings, strengthening of nationalist tendencies of conservatism, rapprochement with right-wing populism, etc.

Key words: conservatism, ideology, neoconservatism, liberal conservatism, traditional institutions, democracy, social inequality.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 25.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 01.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 349.3:331.25
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-563
ISSN 1563-3349

Ю. В. МАРЧЕНКО

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ: ВИКЛИКИ ВОЄННОГО СТАНУ

Здійснено комплексне дослідження ролі громадських організацій у формуванні державної політики в Україні в умовах правового режиму воєнного стану. Розглянуто нормативно-правові засади діяльності громадських об'єднань, зокрема положення Конституції України та профільного законодавства, що регламентує їхню взаємодію з органами державної влади й органами місцевого самоврядування. Проаналізовано вплив воєнного стану на реалізацію прав громадських організацій, зокрема щодо участі в нормотворчих процесах, проведенні мирних зібрань та здійсненні громадського контролю.

Особливу увагу приділено трансформації функцій організацій громадянського суспільства після початку повномасштабної військової агресії, коли вони частково перебрали на себе виконання окремих державних функцій у соціальній, гуманітарній та безпековій сферах. Встановлено, що, попри формальну відсутність прямих обмежень на діяльність громадських організацій, практична реалізація їхніх прав зазнала суттєвих ускладнень через обмеження доступу до процесів ухвалення рішень, зниження рівня прозорості діяльності органів виконавчої влади та обмеження публічних консультацій.

Висвітлено сучасні акти законодавства, спрямовані на розширення участі громадськості у формуванні державної політики, зокрема закони про публічні консультації, лобіювання та народовладдя на місцевому рівні. Обґрунтовано, що поступове відновлення відкритості парламенту та органів місцевого самоврядування створює нові можливості для активізації участі громадських організацій у політичних процесах.

Проаналізовано динаміку розвитку громадянського суспільства в умовах війни, зокрема зростання кількості громадських і благодійних організацій, а також високий рівень суспільної довіри до них. Водночас окреслено ключові виклики, серед яких кадровий дефіцит, обмеженість ресурсів та ризики політизації діяльності громадських організацій. Зроблено висновок, що громадські організації залишаються важливим елементом

© *МАРЧЕНКО Юрій Васильович* – доктор політичних наук, заступник начальника відділу Департаменту Державної податкової служби України; ORCID: 0009-0008-4063-0622; e-mail:veledar2222@gmail.com

демократичного розвитку України, а їхня роль у формуванні державної політики має потенціал до подальшого посилення після завершення воєнного стану.

Ключові слова: *громадські організації, громадянське суспільство, державна політика, воєнний стан, публічні консультації, взаємодія з органами державної влади та місцевого самоврядування, участь громадськості в прийнятті нормативно-правових актів, прозорість влади.*

Marchenko Yuriy. **The role of civil organizations in forming state policy in Ukraine: challenges of martial state**

The article provides a comprehensive study of the role of public organizations in shaping state policy in Ukraine under the legal regime of martial law. It examines the regulatory and legal foundations of the activities of public associations, in particular the provisions of the Constitution of Ukraine and relevant legislation governing their interaction with state authorities and local self-government bodies. The impact of martial law on the exercise of the rights of public organizations is analyzed, including their participation in law-making processes, the organization of peaceful assemblies, and the implementation of public oversight.

Special attention is paid to the transformation of the functions of civil society organizations following the onset of full-scale military aggression, when they partially assumed the performance of certain state functions in the social, humanitarian, and security spheres. It is established that, despite the formal absence of direct restrictions on the activities of public organizations, the practical implementation of their rights has been significantly complicated due to limited access to decision-making processes, reduced transparency of executive authorities, and restrictions on public consultations.

The paper also highlights recent legislative acts aimed at expanding public participation in the formation of state policy, including the adoption of laws on public consultations, lobbying, and local democracy. It is substantiated that the gradual restoration of openness in the activities of parliament and local self-government bodies creates new opportunities for enhancing the participation of public organizations in political processes.

The dynamics of civil society development during wartime are analyzed, including the increase in the number of public and charitable organizations, as well as the high level of public trust in them. At the same time, key challenges are outlined, including staff shortages, limited resources, and the risks of politicization of public organizations' activities. It is concluded that public organizations remain an important element of Ukraine's democratic development, and their role in shaping state policy has the potential to further strengthen after the end of martial law.

Key words: *public organizations, civil society, state policy, martial law, public consultations, interaction with state authorities and local self-government bodies, public participation in law-making, transparency of government.*

Постановка проблеми в загальному вигляді. Конституція України, а саме стаття 36, передбачає, що для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів громадяни України мають право об'єднуватися в громадські організації [1].

Водночас, у зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України, Президентом України видано Указ «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022 [2]. Статтею 3 цього Указу визначено низку конституційних прав і свобод людини і громадянина, що передбачені окремими статтями Основного Закону України, які тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану, можуть обмежуватися. Однак попри те, що конституційне право громадян на здійснення і захист своїх прав і свобод та задоволення інтересів через громадські організації безпосередньо не обмежене зазначеним Указом Глави держави, практика взаємодії громадських організацій з органами державної влади та органами місцевого самоврядування під час воєнного стану дозволяє дійти висновку про наявність певних обмежень.

Водночас у період воєнного стану зросла як кількість (подекуди в рази), так і рівень довіри суспільства до організацій громадянського суспільства (насамперед громадських, благодійних, волонтерських організацій, добровольчих батальйонів), які де-факто взяли на себе виконання функцій держави в багатьох сферах, на які бракувало, а подекуди й бракує коштів, організаційних та виробничих ресурсів держави. Усе це свідчить про актуальність розробки цієї теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню впливу громадських організацій на формування державної політики в різних сферах суспільного життя присвячуються публікації багатьох науковців та практиків.

Зокрема, О. Твердохліб виокремлює основні напрями діяльності громадських організацій у формуванні та реалізації державної інформаційної політики: 1) виробленні рекомендацій та наданні пропозицій органам державної влади з метою вдосконалення вітчизняного законодавства для забезпечення відкритості й прозорості діяльності урядових установ і організацій; 2) наданні та гарантуванні гласності, підзвітності та відповідальності органів державної влади й місцевого самоврядування перед громадсь-

кістю; 3) створенні дієвого інструмента контролю за діяльністю органів державної влади й органів місцевого самоврядування в аспекті забезпечення громадян точною, повною та достовірною інформацією, що становить суспільний інтерес [3, с. 70].

К. Захаренко, досліджуючи роль громадських організацій у формуванні національної інформаційної безпеки, доходить висновку, що формування державної політики, процеси прийняття політичних рішень та законотворчість не повинні обмежуватися лише вищими владними інститутами, а потребують широкої участі громадян. А громадські організації є універсальним посередником між суспільством і державою, оскільки представляють ширший спектр соціальних інтересів, краще розуміють природу окремих суспільних проблем та шляхи їх розв'язання [4, с.76].

На думку Р. Ігоніна, громадські організації відіграють ключову роль в інформаційно-правовому забезпеченні соціального захисту населення, забезпечуючи громадянам юридичну підтримку, проводячи правопросвітницькі заходи, створюючи аналітичні звіти щодо ефективності соціальної політики та впливаючи на законотворчі процеси [5, 392].

Водночас варто виокремити низку наукових праць, у яких їхні автори аналізують вплив правового режиму воєнного стану на діяльність громадських організацій в Україні. Так, науковці Національного інституту стратегічних досліджень у своїх щорічних доповідях про стан громадянського суспільства звертають увагу на те, що громадські об'єднання від початку повномасштабного вторгнення рф в Україну активно реагують на виклики воєнного часу – у перші місяці війни вони взяли на себе важливу функцію щодо забезпечення стійкості фронту й тилу [6, с. 3]. Водночас із плином війни відбуваються певні зміни в пріоритетних напрямах роботи громадських організацій, і вже з початку 2025 року йдеться про те, що суспільна довіра до організацій громадянського суспільства сприяє більшому залученню громадян до управлінських процесів різних рівнів, а на порядку денному – подальше поглиблення співпраці між органами державної влади та організаціями громадянського суспільства, що працюють в Україні [7, с.5].

Д. Бойчук також звертає увагу на зміни у векторі активності організацій громадянського суспільства щодо задоволення потреб різних цільових аудиторій, впровадження ініціатив, соціально-гуманітарних проєктів. На його думку, ці зміни, ймовірно, відображають адаптацію організацій громадянського суспільства до еволюціонуючих потреб суспільства, спричинених тривалою війною та її наслідками [8, с. 5].

У свою чергу, О. Корнієвський, аналізуючи сучасну комунікацію між владою та громадськістю в Україні, констатує, що ефективна комунікація між владою і громадськістю України набуває критичного значення в умовах воєнного стану. А відсутність прозорості та своєчасного інформування може призвести до дезінформації та втрати довіри до владних структур [9, с. 5].

Однак покращення безпекової ситуації порівняно з початком російської військової агресії дає змогу Верховній Раді України змінювати підходи до відкритості та прозорості у своїй діяльності та діяльності органів місцевого самоврядування, у т.ч. шляхом розширення прав громадських організацій під час взаємодії. Тож виникає потреба в продовженні досліджень означених питань.

Зважаючи на це, **метою статті** є дослідження положень законодавства України щодо взаємодії громадських організацій з органами державної влади та органами місцевого самоврядування та впливу обмежень воєнного стану на участь громадських організацій у формуванні державної політики в Україні.

Виклад основного матеріалу. Засади утворення, діяльності та взаємодії громадських організацій з органами державної влади та місцевого самоврядування визначаються Законом України «Про громадські об'єднання». Цим Законом передбачено низку прав громадських організацій, які зорієнтовані на здійснення їхньої мети (цілей). Так, статтею 21 встановлено, що громадські організації, зокрема, мають право:

– звертатися до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб з пропозиціями (зауваженнями), заявами (клопотаннями), скаргами;

– брати участь у розробленні проєктів нормативно-правових актів, що видаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування і стосуються сфери діяльності громадської організації та важливих питань державного і суспільного життя;

– проводити мирні зібрання [10].

Тут необхідно мати на увазі, що відповідно до статті 3 Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від

24 лютого 2022 року № 64/2022 право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, передбачене статтею 39 Конституції України, може обмежуватися [2]. Тобто проведення мирних зібрань громадськими організаціями в період воєнного стану може бути заборонено військовим командування разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення) самостійно або із залученням органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Водночас статтею 22 Закону України «Про громадські об'єднання» визначено низку засад взаємодії громадських об'єднань з органами державної влади та органами місцевого самоврядування [10]. Серед іншого передбачено, що громадські організації можуть залучатися до процесу формування і реалізації державної політики, вирішення питань місцевого значення, зокрема, шляхом проведення консультацій стосовно важливих питань державного і суспільного життя, розроблення відповідних проєктів нормативно-правових актів, утворення консультативних, дорадчих та інших допоміжних органів при органах державної влади та органах місцевого самоврядування, у роботі яких беруть участь представники громадських організацій.

На важливості активного використання означених прав громадських організацій для українського суспільства наголошується не тільки в працях вищезазначених вітчизняних науковців, а й у щорічних звітах Європейської Комісії про розширення ЄС (див. нижче).

Щодо залучення громадських організацій у процес формування й реалізації державної політики, зокрема шляхом участі в консультаціях чи розробленні проєктів нормативно-правових актів стосовно важливих питань державного і суспільного життя під час дії воєнного стану, слід звернути увагу на таке.

З одного боку, під час дії воєнного стану ведеться робота Верховної Ради України над удосконаленням законодавства, яке створює можливості для розширення впливу громадських організацій на формування державної політики в Україні.

Насамперед важливо зауважити, що діяльність громадських об'єднань, яка спрямована на вплив на суб'єктів владних повноважень (зокрема, на органи державної влади та органи місцевого самоврядування) з метою прийняття або утримання від прийняття такими суб'єктами рішень виведена з-під дії прийнятого у 2024 році Закону України «Про лобіювання» (пункт 8 частини другої статті 3) [11].

Також у 2024 році парламентом з метою упорядкування залучення заінтересованих сторін (зокрема, громадських організацій) до участі в прийнятті рішень суб'єктами, що забезпечує формування державної політики та/чи вирішення питань місцевого значення (зокрема, органами державної влади та органами місцевого самоврядування) шляхом проведення публічних консультацій щодо формування та реалізації державної, регіональної політики, підготовки проєктів стратегічних та програмних документів (концепцій, стратегій, програм, планів заходів тощо), нормативно-правових актів у відповідних сферах суспільного життя прийнято євроінтеграційний Закон України «Про публічні консультації» [12].

І попри те, що прийняття цього закону є одним із пунктів Плану Ukraine Facility в межах реалізації програми «Реформа 2. Посилення інструментів залучення громадян до процесів прийняття рішень на місцевому рівні» [13, с. 213-214/ положення цього закону поширюються і на органи державної влади вищого та центрального рівня, зокрема комітети Верховної Ради України, Кабінет Міністрів України, міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, державні колегіальні органи, що забезпечують формування та/або реалізацію державної політики.

Однак варто звернути увагу на те, що реалізація положень цього Закону розпочнеться лише через 12 місяців після припинення або скасування режиму воєнного стану. Таким чином, питання проведення консультацій наразі залишається врегульованим на підзаконному рівні – постановою Кабінету Міністрів України «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» від 3 листопада 2010 р. № 996 [14]. У свою чергу, такий рівень затвердження Порядку проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики має наслідком, що він є обов'язковим для застосування лише органами виконавчої влади. І хоча він рекомендований для використання органами місцевого самоврядування, стаття 13-2 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» все ж визначає, що «порядок проведення публічних консультацій органами місцевого самоврядування визначається законом» [15].

Ще одним актом законодавства, яким розширено права громадських організацій на місцевому рівні, став прийнятий Верховною Радою України у 2024 році Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування» [16]. Зокрема, статтею 13-4 цього Закону передбачено, що громадське об'єднання може ініціювати громадське оцінювання діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування, що пов'язана із прийняттям та виконанням ними рішень. При цьому висновки та пропозиції, підготовлені за результатами громадського оцінювання, мають бути не тільки розглянуті за участю його ініціаторів, а й за результатами їх розгляду мають бути прийняті та оприлюднені рішення відповідною місцевою радою чи виконавчим комітетом.

А ось Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення деяких гарантій діяльності медіа, журналістів та громадян на доступ до інформації» від 14 січня 2025 р. № 4212-IX збільшено відкритість роботи парламентських комітетів та постійних комісій місцевих рад. Так, після введення в дію цього Закону, що відбулося 20 січня 2026 р., комітети Верховної Ради України мають:

– забезпечувати пряму трансляцію відкритих засідань комітетів на своїх вебсторінках на офіційному вебсайті Верховної Ради України;

– інформувати громадськість про свою діяльність, зокрема, у спосіб оприлюднення плану роботи, розкладу засідань комітетів, порядків денних засідань комітетів, проєктів актів та ухвалених комітетами актів, протоколів, стенограм засідань комітетів і слухань у комітетах, відеозапису відкритих засідань комітетів на своїх вебсторінках на офіційному вебсайті Верховної Ради України.

При цьому «засідання та інші заходи комітетів, які проводяться відкрито, мають право відвідувати журналісти, працівники медіа, представники громадських організацій» [17].

Загалом, на думку В. Нестеровича, з якою ми погоджуємося, «дотримання принципів відкритості й прозорості в діяльності органів державної влади для демократичного суспільства є ключовою передумовою утвердження демократії участі. Вони надають можливість громадянам та їх об'єднанням безперешкодно контактувати з посадовими та службовими особами цих органів, здійснювати спільно з ними заходи публічного характеру, а також використовувати публічну інформацію для більш ефективної участі в прийнятті органами державної влади нормативно-правових актів» [18, с. 75].

Очевидно, що в цьому ж контексті слід також оцінювати і рішення Верховної Ради України про відновлення:

– з травня 2024 року доступу журналістів у приміщення кулуарів парламенту для висвітлення роботи єдиного законодавчого органу в умовах воєнного стану;

– з вересня 2025 року прямих трансляцій пленарних засідань парламенту, які не здійснювалися з початку повномасштабного вторгнення російської федерації задля забезпечення заходів безпеки Верховної Ради України.

Як бачимо, український парламент змінює підходи до відкритості та прозорості у своїй діяльності та діяльності органів місцевого самоврядування, у т.ч. шляхом розширення прав громадських організацій під час взаємодії. Усі ці рішення дають можливість насамперед профільним громадським організаціям аналізувати пропоновані проєкти нормативно-правових актів, які визначають державну політику у відповідних сферах суспільного життя країни та вчасно реагувати на них у разі потреби.

З іншого боку, як справедливо зазначає О. Даниляк, і уряд мав би здійснювати кроки щодо поступового відновлення прозорості в процесі ухвалення своїх рішень [19, с. 112-113]. Дійсно, важко говорити про прозорість виконавчої влади та залученість громадських організацій до прийняття урядових нормативно-правових актів чи схвалення законодавчих ініціатив без відновлення завчасного оприлюднення на Урядовому порталі порядків денних засідань урядових комітетів та засідань Кабінету Міністрів України, які не публікуються в період воєнного стану, з проєктами нормативно-правових актів, які планують розглянути на цих засіданнях. Зараз складається ситуація, коли громадські організації та інші заінтересовані сторони частково дізнаються про розгляд урядом тих чи інших проєктів нормативно-правових актів, у разі оприлюднення відповідних скриншотів на Telegram- чи/та Facebook-сторінках окремих народних депутатів України, яким, вочевидь, надано доступ до порядків денних засідань та проєктів нормативно-правових актів.

Для розуміння ролі громадських організацій у формуванні державної політики в Україні важливий не лише аналіз положень законодавства України щодо взаємодії громадських організацій з органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а й дослідження динаміки ключових кількісних показників, що проявилися під час воєнного стану.

По-перше, з початком повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України в нашій державі відбувся значне зростання кількості організацій громадянського суспільства. Найбільший кількісний приріст спостерігається серед волонтерів, благодійних та громадських організацій. Так, за результатами соціологічного дослідження «Громадянське суспільство України в умовах війни 2022-2025 рр.» найбільше зросла кількість (майже у 33 рази) офіційно зареєстрованих волонтерів в Україні: від 320 осіб у січні 2022 року до 10454 осіб у листопаді 2024 року. Кількість благодійних організацій зросла також відчутно (+57%) – з 20449 станом на 01.12.2021 р. до 32974 – на 01.04.2025 р.. Кількість громадських організацій зростала помірнішими темпами – на 10% (із 96258 до 106720 [20, с. 36-37].

По-друге, результати соціологічних досліджень свідчать не лише про сплеск довіри до волонтерів та громадських організацій, що фіксувався на початку військової агресії, а й про її стабільну тривалість з боку суспільства, попри об'єктивне наростання відчуття втоми від війни.

Зокрема, за результатами соціологічних опитувань, проведених соціологічною службою Центру Разумкова з липня 2021 року до серпня 2022 року, відбувся значне зростання довіри до зазначених соціальних інститутів [21]. І, як видно з таблиці 1, рівень довіри до волонтерських та громадських організацій, попри певні коливання її показників, що відбуваються впродовж періоду воєнного стану, досі залишається значно вищим за довоєнний.

Таблиця 1

Рівень довіри до волонтерських та громадських організацій

Соціальний інститут	Період опитування/рівень довіри (%)								
	Липень–серпень 2021	Серпень 2022	Лютий 2023	Липень 2023	Січень 2024	Вересень 2024	Лютий–березень 2025	Вересень 2025	Листопад 2025
Волонтерські організації	64	85	88	83	78	80	80	82	81
Громадські організації	47	65	66	60	55	59	61	54	64

При цьому, згідно з результатами всеукраїнського опитуванням Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), проведеного 23-29 січня 2026 року, третина українців (35%), які вважають, що зараз в Україні мало демократії, обґрунтовували свою відповідь тим, що зараз: неможливо критикувати владу / існує обмеження свободи слова (19%); інтереси простих людей не враховуються / прості люди незахищені (16%); наявне беззаконня / порушення законів та перевищення повноважень владою (15%); поширена корупція (15%) [22]. Як бачимо, ці чотири аргументи з п'ятірки відповідей тісно пов'язані з інтересами громадських організацій чи діями влади, проти яких вони борються.

Певну кореляцію цих показників знаходимо у О. Корнієвського, який, досліджуючи діяльність десяти найактивніших організацій громадянського суспільства (далі – ОГС) під час війни, відзначає, що три з десяти ОГС визначили одним із пріоритетів діяльності протидію корупції, шість – систематично здійснюють моніторинг діяльності органів влади, практично всі ОГС здійснюють адвокатування демократичних процесів, змін у законодавстві, сприяють підвищенню ефективності управління, дотриманню громадянських прав і свобод [9, с.90-91].

Європейська Комісія у двох останніх щорічних звітах про розширення ЄС (EU Enlargement Report) за 2024 та 2025 роки доволі високо оцінює внесок громадських організації України у стійкість суспільства в цілому. Зокрема, Єврокомісія відзначає, що «громадянське суспільство залишається ключовим елементом української

демократії, підтримуючи соціальні зв'язки та структури. Незважаючи на обмеження, запроваджені воєнним станом, громадські організації продовжували свою діяльність відносно безперешкодно» [23, с. 24].

Прикметно, що й організації громадянського суспільства доволі високо оцінюють свою роль у внутрішніх процесах, таких, як розбудова демократії і реформування. Так, за результатами соціологічного дослідження «Громадянське суспільство України в умовах війни 2022-2025 рр.» половина респондентів (50,3%) визначили роль ОГС у розбудові демократичних процесів як важливу або значну; 44,2% респондентів вважають важливою або значною роль ОГС у процесі реформування. Учасники глибинних інтерв'ю погоджуються, що ОГС в Україні відіграють вагому роль у просуванні реформ (на думку деяких, навіть у збереженні демократії) [20, с.16].

Попри це варто звернути увагу й на певні кадрові виклики, які постали перед громадськими організаціями за час війни. В аналітичній доповіді «Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2023-2024 роках», з одного боку, звертається увага, що міжнародні партнери висувають досить серйозні вимоги до організацій громадянського суспільства в частині їхньої здатності використовувати надані оновленим законодавством повноваження щодо громадського контролю та участі у схваленні управлінських рішень [6, с.7]. З іншої боку – організації громадянського суспільства стикнулися з «кадровим голодом», спричиненим мобілізацією, переходом працівників до лав ЗСУ, виїздом частини персоналу за кордон і переходом співробітників до міжнародних організацій через вищу заробітну плату [6, с. 11].

На нашу думку, подолати зазначені виклики могли б насамперед профільні громадські організації, до складу яких входять не тільки ветерани сил оборони, а й державного сектору економіки. Йдеться про громадські організації з числа й колишніх держслужбовців, включно з ветеранами податкової, митної, казначейської служби і ветеранів освітньої та наукової сфер, медичних працівників тощо. Представники саме таких громадських організацій мають значний досвід роботи у відповідних сферах та можуть на високому професійному рівні аналізувати пропоновані нормотворчі ініціативи органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Цілком очевидно, що високий та тривалий рівень довіри до організацій громадянського суспільства за певних умов (насамперед при постійному згадуванні про їхню діяльність в медіапросторі) має тенденцію трансформуватися в запит суспільства на більшу присутність представників організацій громадянського суспільства в політичному житті країни.

Так, за результатами опитувань, проведених соціологічною службою Центру Разумкова (див. табл.2), вихідці з організацій громадянського суспільства та волонтерського середовища входять у першу четвірку тих, кому віддається перевага респондентів для формування нових політичних сил, яким готові довірити владу в повоєнний період [24].

Таблиця 2

Розподіл представників різних сфер, з яких може з'явитися політична сила, якій би довірили владу в повоєнний період

	Липень 2023	**Вересень 2023**	**Березень 2024**	**Вересень 2024**	**Листопад 2025**
З середовища військових	51,0	51,6	45,1	46,6	46,7
З кола гуманітарної або технічної інтелігенції (науковців, учителів та ін.)	17,2	24,6	20,0	21,4	40,4
З організацій громадянського суспільства	18,5	19,1	18,6	19,0	33,1
З волонтерського середовища	24,4	29,6	21,5	23,6	29,6
З уже існуючих політичних партій	25,9	23,2	18,1	17,0	24,8
З бізнес-середовища	7,8	7,7	6,2	8,9	16,6
Інше	3,2	3,5	3,3	4,5	4,7
Важко відповісти	17,6	17,1	22,9	22,5	12,1

Водночас такий рівень довіри (особливо коли в рамках переговорного процесу щодо завершення війни в Україні регулярно постає питання про ймовірність проведення президентських та/чи парламентських виборів) призводить до збільшення негативних матеріалів у медіа як щодо відвертого шахраювання маловідомими особами з фінансовою допомогою (донатами) людей, так і закидів до знаних волонтерських організацій та громадських організацій (наприклад, фонди Притули, Стерненка, медичний Батальйон Госпітальєри), які сукупно передають ЗСУ, ВПО техніку, обладнання та іншу допомогу на десятки, а то й сотні мільйонів гривень, у надмірному використанні частини донатів на власні потреби, приховуванні фінансових звітів тощо. Це може свідчити не лише про викривальний характер публікацій, а й про початок політичної боротьби за майбутні депутатські мандати з потенційними конкурентами.

Висновки та перспективи подальших досліджень. З початком війни діяльність громадських організацій була здебільшого сконцентрована на допомогу силам оборони та цивільним громадянам, що потерпали від збройної агресії. Введення у лютому 2022 року воєнного стану в Україні формально не передбачає обмеження конституційного права громадян на здійснення і захист своїх прав і свобод та задоволення інтересів через громадські організації.

Водночас існує можливість обмеження наданого статтею 21 Законом України «Про громадські об'єднання» права громадських організацій на проведення мирних зібрань. Також із початком воєнної агресії залишається серйозно обмеженим право громадських організацій брати участь у розробленні урядових нормативно-правових актів та їхніх законодавчих ініціатив. Очевидно, що це, попри збільшення довіри суспільства до громадських організацій, призвело до зменшення їхньої ролі у формуванні державних політик в Україні у більшості сфер суспільного життя.

Однак після певної стабілізації безпекової ситуації Верховна Рада України розпочала рух не тільки до відновлення відкритості та прозорості у своїй діяльності та діяльності органів місцевого самоврядування, а й до розширення прав громадських організацій під час взаємодії з органами державної влади. І попри те, що громадські організації зможуть скористатися окремими новими правами лише після завершення чи скасування воєнного стану,

низка нових прав все ж надає можливості, насамперед профільним громадським організаціям, що зберегли висококваліфікований кадровий склад, оцінювати діяльність органів та посадових осіб місцевого самоврядування та аналізувати законопроєкти, внесені до парламенту, та проєкти рішень місцевих рад, які визначають державну політику у відповідних сферах суспільного життя країни, і вчасно реагувати на них у разі потреби.

Практика реалізації нових законодавчих актів, якими розширено права громадських організацій, та залучення їхніх представників до майбутньої виборчої кампанії зумовлює перспективи подальших наукових розвідок у визначеному напрямі.

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text. **2.** Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 64/2022 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text. **3.** Твердохліб О. Вплив громадських організацій на формування та реалізацію державної інформаційної політики. *Аспекти публічного управління.* 2014. № 9-10 (11-12). С. 66-71. DOI: https://doi.org/10.15421/151469 **4.** Захаренко К. Роль громадських організацій у формуванні національної інформаційної безпеки. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach.* 2024. № 18. –С. 75-84. DOI: https://doi.org/10.54264/0089 **5.** Ігонін Р. В. Роль громадських організацій в інформаційно-правовому забезпеченні соціального захисту населення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Сер. Право. 2025. № 8(2). С. 388-393. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.2.53. **6.** Стан розвитку громадянського суспільства в Україні у 2023–2024 роках: аналіт. доп. / [Каплан Ю., Скворцова В., Валевський О. та ін.]; за ред. В. Потапенка, Ю. Каплан, Ю. Тищенко, В. Токмана. Київ: НІСД, 2024. 47 с. DOI: https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.15 **7.** Там само. **8.** Бойчук Д.В. Роль громадських організацій у демократичному суспільстві в умовах війни. *Актуальні проблеми політики.* 2025. № 75. С. 12-18. DOI: https://doi.org/10.32782/app.v75.2025.2. **9.** Корнієвський О. А. 2025. Комунікація влади та громадськості в умовах воєнного стану. *Політичне життя.* 2025.№ 1. С.88-93. DOI: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2025.1.5 . **10.** Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4282-IX#Text . **11.** Про лобіювання: Закон України від 23.02.2024 № 3606-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3606-20/conv#Text **12.** Про публічні консультації: Закон України від 20.06.2024 № 3841-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3841-20#Text **13.** План Ukraine Facility для 2024-2027. URL: https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/plan-u…

14. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 № 996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF/conv#Text **15.** Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/conv#Text **16.** Про внесення змін до деяких законів України щодо народовладдя на рівні місцевого самоврядування: Закон України від 09.05.2024 № 3703-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3703-IX#Text **17.** Про внесення змін до деяких законів України щодо посилення деяких гарантій діяльності медіа і журналістів та забезпечення права громадян на доступ до інформації: Закон України від 14.01.2025 № 4212-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4212-20/conv#Text **18.** Нестерович В. Ф. Принципи відкритості та прозорості в діяльності органів державної влади як передумова утвердження демократії участі. *Філософські та методологічні проблеми права.* 2016. № 2. С. 67-77. URL: https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/download/364/367/. **19.** Даниляк О. О. Окремі питання дотримання урядом і парламентом принципу прозорості в контексті вступу України до ЄС. *Право та державне управління.* 2023. № 2. С. 109-114. DOI: https://doi.org/10.32840/pdu.2023.2.16. **20.** Громадянське суспільство України в умовах війни 2022-2025 рр. Звіт щодо комплексного соціологічного дослідження. Серпень 2025 р. URL: https://api.home.ednannia.ua/upload/kch/25/10/29/zvit_UA_Hromadianske_suspilstvo_v%20umovakh_viyny_2022-2025.pdf . **21.** Оцінка ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, оцінка проблем, що існують в українському суспільстві. Листопад 2025 р. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-krainidovira-do-sotsialnykh-instytutiv-otsinka-problem-shcho-isnuiut-v-ukrainskomu-suspilstvi-lystopad-2025r **22.** Динаміка довіри Президенту В. Зеленському, сприйняття перспектив української влади та стан демократії. Січень 2026р. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1584&page=1&t=3 **23.** European Commission, «Ukraine 2024 Report». SWD(2024) 699 final. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15128-2024-INIT/en/pdf. **24.** Ставлення громадян України до політичних сил, потреба в нових політичних силах та нових політиках. Листопад 2025р. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-gromadian-ukrainy-do-politychnykh-syl-potreba-v-novykh-politychnykh-sylakh-ta-novykh-politykakh-lystopad-2025r .

References

1. Konstytutsiia Ukrainy, pryiniata na piatii sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28 chervnia 1996 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text **2.** Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.02.2022 64/202 URL: : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text **3.** Tverdokhlib, O. (2014). Vplyv hromadskykh orhanizatsii na formuvannia ta realizatsiiu derzhavnoi informatsiinoi polityky

Aspekty publichnoho upravlinnia. 2014. № 9–10 (11–12). С. 66–71. DOI: https://doi.org/10.15421/151469 **4.** Zakharenko K. Rol hromadskykh orhanizatsii u formuvanni natsionalnoi informatsiinoi bezpeky. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach,* 2024. № 18, S. 75–84. DOI:https://doi.org/10.54264/0089 **5.** Ihonin, R. V. (2025). Rol hromadskykh orhanizatsii v informatsiino- pravovomu zabezpechenni sotsialnoho zakhystu naselennia. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu.* Seriia: Pravo, 2025. № 8(2). S. 388–393. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322 **6.** Stan rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini u 2023–2024 rokakh: analit. dop./[Kaplan, Yu., Skvortsova, V., Valevskyi, O., et al]; za red. V. Potapenka, Yu. Kaplan, Yu. Tyshchenko, V. Tokman. Kyiv: NISD. 2024. 47 s. DOI:https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2024.15 **7.** Tam samo. **8.** Boichuk, D. V. Rol hromadskykh orhanizatsii u demokratychnomu suspilstvi v umovakh viiny. *Aktualni problemy polityky.* 2025. № 75ю С. 12–18. DOI:https://doi.org/10.32782/app.v75.2025.2 **9.** Korniievskyi O. A. 2025. Komunikatsiia vlady ta hromadskosti v umovakh voiennoho stanu. *Politychne zhyttia,* 2025. № 1. С. 88–93. DOI: https://doi.org/10.31558/2519-2949.2025.1.5 **10.** Pro hromadski obiednannia: Law of Ukraine vid 22.03.2012 № 4572-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4282-IX#Text **11.** Pro lobiiuvannia: Law of Ukraine 23.02.2024 № 3606-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3606-20/conv#Text **12.** Pro publichni konsultatsii: Law of Ukraine vid 23.02.2024 № 3841-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3841-20#Text **13.** Plan Ukraine Facility dlia 2024–2027. URL: https://www.ukrainefacility.me.gov.ua... **14.** Pro zabezpechennia uchasti hromadskosti u formuvanni ta realizatsii derzhavnoi polityky: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 03.11.2010 № 9962010.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF/conv **15.** Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80/conv#Text **16.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo narodovladdia na rivni mistsevoho samovriaduvannia: Zakon Ukrainy № 3703-IX vid від 09.05.2024 № 3703-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3703-IX#Text **17.** Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo posylennia harantii diialnosti media i zhurnalistiv ta zabezpechennia prava hromadian na dostup do informatsii: Zakon Ukrainy vid 14.01.2025 № 4212-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4212-20/conv#Text **18.** Nesterovych V. F. Pryntsypy vidkrytosti ta prozorosti v diialnosti orhaniv derzhavnoi vlady yak peredumova utverdzhennia demokratii uchasti (Principles of openness and transparency in public authorities as a prerequisite for participatory democracy. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava.* 2016.№ 2. С. 67–77. URL: https://philosophy.navs.edu.ua/index.php/philosophy/article/download/364/367/ **19.** Danyliak O. O. Okremi pytannia dotrymannia uriadom i parlamentom pryntsypu prozorosti v konteksti vstupu Ukrainy do YeS. *Pravo ta derzhavne upravlinnia*, 2023. № 2. С. 109–114. DOI: https://doi.org/10.32840/pdu.2023.2.16 **20.** Hromadianske suspilstvo Ukrainy v

umovakh viiny 2022–2025 rr. Zvit shchodo kompleksnoho sotsiolohichnoho doslidzhennia. Cerpen 2025 r. URL: https://api.home.ednannia.ua/upload/kch/25/10/29/zvit_UA_Hromadianske_suspilstvo_v%20umovakh_viyny_2022-2025.pdf **21.** Otsinka sytuatsii v kraini, dovira do sotsialnykh instytutiv, otsinka problem, shcho isnuiut v ukrainskomu suspilstvi. Lystopad 2025r. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-otsinka-problem-shcho-isnuiut-v-ukrainskomu-suspilstvi-lystopad-2025r **22.** Dynamika doviry Prezydentu V. Zelenskomu, spryiniattia perspektyv ukrainskoi vlady ta stan demokratii. Sichen 2026r. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1584&page=1&t=3 **23.** European Commission, «Ukraine 2024 Report». SWD(2024) 699 final. URL: https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-15128-2024-INIT/en/pdf **24.** Stavlennia hromadian Ukrainy do politychnykh syl, potreba v novykh politychnykh sylakh ta novykh politykakh. Lystopad 2025r. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-gromadian-ukrainy-do-politychnykh-syl-potreba-v-novykh-politychnykh-sylakh-ta-novykh-politykakh-lystopad-2025r

Marchenko Yuriy. **The role of civil organizations in forming state policy in Ukraine: challenges of martial state**

The article provides a comprehensive study of the role of public organizations in shaping state policy in Ukraine under the legal regime of martial law. It examines the regulatory and legal foundations of the activities of public associations, in particular the provisions of the Constitution of Ukraine and relevant legislation governing their interaction with state authorities and local self-government bodies. The impact of martial law on the exercise of the rights of public organizations is analyzed, including their participation in law-making processes, the organization of peaceful assemblies, and the implementation of public oversight.

Special attention is paid to the transformation of the functions of civil society organizations following the onset of full-scale military aggression, when they partially assumed the performance of certain state functions in the social, humanitarian, and security spheres. It is established that, despite the formal absence of direct restrictions on the activities of public organizations, the practical implementation of their rights has been significantly complicated due to limited access to decision-making processes, reduced transparency of executive authorities, and restrictions on public consultations.

The paper also highlights recent legislative acts aimed at expanding public participation in the formation of state policy, including the adoption of laws on public consultations, lobbying, and local democracy. It is substantiated that the gradual restoration of openness in the activities of parliament and local self-government bodies creates new opportunities for enhancing the participation of public organizations in political processes.

The dynamics of civil society development during wartime are analyzed, including the increase in the number of public and charitable organizations, as well as the high level of public trust in them. At the same time, key challenges are outlined, including staff shortages, limited resources, and the risks of politicization of public organizations' activities. It is concluded that public organizations remain an important element of Ukraine's democratic development, and their role in shaping state policy has the potential to further strengthen after the end of martial law.

Key words: public organizations, civil society, state policy, martial law, public consultations, interaction with state authorities and local self-government bodies, public participation in law-making, transparency of government.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 25.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 329.14/.15:323.1
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-582
ISSN 1563-3349

Є. В. ПЕРЕГУДА
В. Л. СЕМКО

ПОГЛЯДИ ЛІВИХ ПАРТІЙ УКРАЇНИ НА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ (КІНЕЦЬ XX – ПОЧАТОК XXI СТ.)

Проаналізовані положення з національного питання політичних програм, передвиборних платформ лівих партій України, програмних виступів партійних лідерів, статей інших партійних функціонерів та ідеологів. Досліджені підходи партій до національного питання, їх ціннісне ставлення до питання національної державності України, до вступу України до міждержавних союзів на пострадянському просторі, а також позиції щодо мовного питання в Україні.

Зроблено висновки, що погляди переважної більшості лівих партій з національного питання були еклектичною сумішшю положень ортодоксального марксизму-ленінізму, які були розроблені в інших історичних умовах, та радянського суспільствознавства. Констатовано, що їх погляди не сприяли консолідації українського суспільства, ігнорували потреби національних меншин та недооцінювали національні інтереси України.

Ключові слова: *ліві партії, національне питання, нація, національна державність, міждержавні об'єднання, мовне питання*

Ievgen Perehuda, Vadim Semko. **Views of the left-wing parties of Ukraine on the national question (late 20th – early 21st centuries)**

The positions on the national issue of left-wing parties' political programs, election platforms, program speeches of party leaders, articles of other parties' functionaries and ideologists were analyzed. In particular, the parties' approaches to the national question, their value attitude to the issue of national statehood of Ukraine, attitude to Ukraine's entry into interstate unions in the post-Soviet space, as well as positions on the language issue in Ukraine were studied.

The conclusions were drawn that the views of the vast majority of left-wing parties on the national issue were an eclectic mixture of the provisions of orthodox Marxism-Leninism, which were developed in other historical conditions, and Soviet social science. It was stated that their views did not contribute to the consolidation of Ukrainian society, ignored the needs of national minorities and underestimated the national interests of Ukraine.

Key words: *left-wing parties, national issue, nation, national statehood, interstate associations, language issue*

© *ПЕРЕГУДА Євген Вікторович* – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політичних наук та історії Київського національного університету будівництва і архітектури; ORCID: 0000-0001-7561-7193; e-mail: pereguda.iev@knuba.edu.ua

© *СЕМКО Вадим Леонідович* – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних наук та історії Київського національного університету будівництва і архітектури; ORCID: 0000-0002-1654-2475; e-mail: semko.vl@knuba.edu.ua

Станом на сьогодні діяльність лівих та, частково лівоцентристських партій в Україні, зокрема тих, погляди яких аналізуються в цій статті, заборонена. Водночас ідеї свободи, справедливості, солідарності, які лежали в основі лівих політичних ідеологій, залишаються важливими суспільними цінностями та не зникнуть з політичного порядку денного. Про це свідчить і розвиток політичних систем інших демократичних країн, зокрема європейських (Франції, Німеччини, Італії, Іспанії), де останніми роками з'являються та поширюють свою діяльність ліворадикальні партії. Вірогідно, у майбутньому й в Україні виникнуть нові партії, які керуватимуться вказаними цінностями. Відтак актуальність дослідження досвіду лівих партій в незалежній Україні, зокрема їх поглядів на національне питання, пов'язана з необхідністю вивчення помилок, які призвели їх до політичного краху, а також з розробкою тих орієнтирів, які дадуть змогу гіпотетичним майбутнім лівим партіям уникнути цих помилок, соціалізуватись до політичної системи України та діяти на користь суспільства та держави.

Метою статті є аналіз поглядів лівих партій України кінця XX – початку XXI ст. на національне питання в Україні та шляхи його вирішення.

Методи дослідження. Дослідження здійснювалося з використанням різних наукових підходів та методів. Зокрема, контент-аналізу партійних програм, маніфестів, виборчих платформ. Методом дискурс-аналізу вивчалися висловлювання політичних лідерів та ідеологічна риторика. Використання історичного підходу дало змогу дослідити ґенезу формування поглядів лівих партій. Порівняльний метод дозволив зіставити погляди різних лівих партій та проаналізувати їх за сутнісними ознаками.

Стан розробки проблеми. В умовах становлення політичного плюралізму в Україні політичні партії завжди були пріоритетним об'єктом наукових досліджень. Фундамент української партології заклали В. Базів, А. Білоус, Л. Дунаєва, О. Карась, М. Кармазіна, Г. Касьянов, Л. Кормич, Т. Кузьо В. Литвин, Ю. Остапець, Л. Скочиляс, В. Танчер, Ю. Шведа, В. Яблонський, В. Якушик та ін. Значна увага приділялася й лівим партіям. Їм присвячені праці І. Бегея, Е. Вілсона, О. Гараня, В. Гошовського, Н. Ковальової, О. Майбороди, В. Яремчука та ін. Ідеологічні засади українського політикуму, зокрема лівого спектру, вивчали М. Головатий, Ф. Кирилюк, А. Колодій, М. Недюха, В. Явір, С. Конончук та ін. Попри зниження в останні роки інтересу до лівих дослідження їх продовжували, зокрема, Д. Рудень, Л. Глушкова, В. Сокоринський, А. Леденев та ін. Поглядів лівих партій на національне питання торкалися у своїх працях І. Павленко, Є. Перегуда, І. Стадник. Звичайно, історіографія дослідження лівих партій включає праці їх лідерів та ідеологів.

Виклад основного матеріалу. Загальноприйнятою є думка, що ортодоксальний марксизм не залишив розробленої теорію національного розвитку. На нашу думку, це було пов'язане з тим, що марксистська доктрина формувалась в період рівномірного розвитку провідних країн світу. Проте вже з кінця XIX ст. та особливо у XX ст. у цій сфері відбуваються радикальні зміни. Розпадаються імперії, постають нові національні держави, відбувається ренесанс етнічних рухів. Свій погляд на національне питання звертають і ліворадикали, про що свідчили праці одного з провідних теоретиків марксизму К. Каутського, австромарксистів, неомарксистів. Більше того, у працях провідних політологів різних країн націоналізм починає оцінюватися не лише як політична ідеологія, а й як засіб формування ідентичності, якому можуть бути властиві соціальні та демократичні риси. Він може бути основою громадянської консолідації, а відтак і умовою суспільно-політичної модернізації. Чинником демократичних реформ і в Україні стало відродження етнічності як реакція на русифікацію радянського періоду.

Ідеологічні засади лівих партій України формувалися в таких умовах. Початок 1990-х рр. пройшов під знаком економічної кризи, зростання впливу лівих та ризику відновлення попереднього суспільного ладу. Але на зламі століть відбуваються якісні зміни у відносинах власності, стабілізація політичних режимів, зміцнення

ідентичності нових держав та водночас перехоплення інтеграційної ініціативи на пострадянському просторі силами нелівої політичної орієнтації.

Програма Комуністичної партії (далі – КПУ) 1995 р. фактично ігнорувала складність явища міжетнічних відносин. Суперечності у цій сфері оцінювалися нею як ідеологічні форми «магістральної» суперечності між працею та капіталом [1, с. 93]. Партія посилалася на думку засновника більшовизму про те, що в кожній країні є нації пригноблених та експлуататорів [1, с. 96]. Але така інтерпретація не відповідала дійсності. Вказаний політик говорив про інше – про наявність у кожної нації культури панівних класів та загальнодемократичної культури. Натомість КПУ гіперболізувала класове розмежування та ігнорувала консолідаційну частину цієї думки, а її програма була еклектичною сумішшю вказаної концепції та тез радянської етнології про нації буржуазні та соціалістичні.

Інакше тлумачила національне питання програма Соціалістичної партії (далі – СПУ) 1992 р. Вона вирізняла чинники національної ідентифікації – територію, мову, культуру, історію [2, с. 468], містила поняття національного характеру, до якого відносила гуманізм, демократизм, непримиренність до шовінізму. На думку авторів, вікове гноблення українського народу породжувало протест проти чужих і своїх гнобителів, почуття справедливості, яке в сполученні з ідеєю національного відродження визначило вибір на користь соціалізму [2, с. 463]. Таким чином, партійна концепція мала суттєві суперечності. Національному характеру українців приписувались абстрактні риси, наприклад інтернаціоналізму, виходячи не стільки з реальних фактів історії, скільки з політичним позиціонуванням самої партії. Програма уникала поняття нації, а з поняття народу вилучала цілі верстви («свої гнобителі»).

Ще одна суперечність була наявна між визначенням мови як чинника ідентифікації та відсутністю етнічної диференціації поняття народу. У програмі та інших партійних документах були відсутні поняття етнічних груп. Детально позицію з мовного питання розглядаємо нижче, тому обмежимося наступним. Подолання міжетнічної ворожнечі є наслідком розв'язання проблем у міжетнічних взаєминах і грунтується на визнанні особливостей етногруп, а єдність «народу» є єдністю у розмаїтті.

Натомість у схвалених в 1998 р. СПУ «Засадах внутрішньої і зовнішньої політики» з'являються розділ «Національна політика» та дефініція нації, яка визначена як «єдність багатоманітних етнічних, мовних, культурних та інших форм», в якій домінування одних «неприпустиме та небезпечне» [3, с. 480]. Своє бачення нації виклав і лідер СПУ, на думку якого національна ідея полягає у «політичному розумінні нації як спільноти людей, що усвідомлюють себе спадкоємцями історії, вважають сьогодення і майбуття невіддільними від долі України, а визначальним фактором національної належності вважають не етнічне походження, а самоусвідомлення» [4, с. 2]. Ці дефініції мають відмінності. У першій акцент зроблено на етнокультурному плюралізмі, другій – на громадянському патріотизмі та певній недооцінці етнічних чинників. Розбіжності мали наслідком й різні підходи до характеру вирішення національного питання.

Його фундаментом є консолідація навколо певних цінностей. Н. Марковська говорила, що держава забезпечує пріоритет національної культури в інформаційній, освітній і виховній політиці, що духовні цінності захищаються від транснаціональної попкультури [5, с. 6]. Але це не дає підстав однозначно тлумачити, яку роль у консолідації відіграють культурні прояви титульного етносу та інших етногруп. СПУ цю проблему для себе так й не розв'язала. В ній були полярні погляди. Одні казали, що нації, які базували єдність на «біологічній основі» (ФРН, Японія), стали батьківщиною фашизму, інші звертали увагу, що в Латинській Америці соціал-демократи були в європейському смислі не соціал-демократами, а націоналістами, і їх націоналізм був спрямований на згуртування етносів.

Прикладом розвитку ідей СПУ були дослідження національного характеру. Її теоретики такими вважали колективізм, гуманність, підпорядкування інтересів спільним цілям [6, с. 5]. Так само й, на думку КПУ, народові властиві «колективізм та общинність» [7, с. 1]. Ці оцінки екстраполювали положення радянської науки, були позаісторичними, не відповідали новітнім тенденціям суспільного розвитку.

Динаміка доктрини КПУ зумовила тезу про те, що український народ складається з двох гілок – українців та росіян [8, с. 47]. Це не лише некоректно оцінювало інтереси цих «гілок», а й ігнорувало інші етногрупи.

Звичайно, КПУ не могла легковажити ідеї, важливі для суспільства. Особливо це стає відчутним при зростанні впливу КПУ внаслідок економічної кризи та висунення нею претензій на національне лідерство, а саме при балотуванні її лідера на посади спікера та Президента. Він визнав необхідність національної ідеї, але її розуміння ним досить сумнівне. Воно включало всевладдя рад, соціалізм, загальнонародну власність, пролетарський інтернаціоналізм, добровільний союз держав [9, с. 5]. Тобто КПУ бачила ідеал у минулому, за консервативними традиціями, що виникли у часи міжрелігійної полеміки XV-XVII ст. Але ж суспільство знаходилося зовсім в інших умовах. Після поразки 1999 р. КПУ збільшила наголос на проблемах національного розвитку, але принципово її лінія не змінилася. Вона визнавала, що поведінку індивідів визначає класова належність, а національні традиції лише варіюють її.

Один з функціонерів КПУ Б. Олійник на конференції, присвяченій Т. Шевченкові, змушений був визнати, що «і комуністи, і решта лівих прогавили... момент, …педалювали на соціальних мотивах творчості Тараса. А національну підоснову поета віддали в руки» своїм опонентам [10, с. 6]. Ю. Шиловцев, аналізуючи події 1917-1921 рр., писав, що більшовики недооцінили національне питання, незалежність [11, с. 24]. СПУ теж оцінювала революцію як націонал-демократичну, що мала за мету національне і соціальне визволення, зокрема й створення державності [12, с. 2]. Відтак аналіз поглядів лівих неможливий поза їх ціннісним ставленням до державності.

Крім українських організацій Всесоюзної комуністичної партії більшовиків (далі – ВКПБ), ліві визнавали факт незалежності, брали участь у політичному процесі, таким чином легітимуючи державу. Але опоненти звинувачували їх в антиукраїнськості. Наскільки це мало підгрунтя, а наскільки було зумовлено конкуренцією? КПУ актуалізувала референдум 17.03.1991 р., коли громадяни висловилися за збереження СРСР. Партія проводила заходи з його річниць. Такого ж ставлення до Акта незалежності України та референдуму 1 грудня КПУ не демонструвала. Згідно з програмою КПУ інтереси України не зводяться до національно-державної самостійності [1, с. 96]. Дійсно, самостійність є формою реалізації національних інтересів. Це актуалізовувало питання, чи відповідала вона потребам реалізації національних інтересів.

У 1996 р. лідер КПУ заявляв, що проголошення незалежності мало поєднуватися з перебуванням у СРСР [13, с. 9]. Про це свідчила й заява Ю. Соломатіна про «неправоту» більшості на грудневому референдумі.

На відміну від КПУ, Соцпартія визнала не лише факт незалежності, а й вищу юридичну силу Акта 24 серпня та грудневого референдуму. Лідер називав це «першим принципом» партії [14, с. 84]. Незалежність визначалась як «історична закономірність», «логічне продовження зусиль усіх будівничих України, від київських князів до останніх діячів української компартії» [15, с. 4]. Водночас, попри визнання закономірності державної незалежності, СПУ робила заяви, що цьому суперечили. Так, її лідер заявляв, що незалежність була наслідком «поразки» СРСР у «холодній» війні [16, с. 7]. В. Сінько твердив, що створення України було «змовою заокеанських політиків» [17, с. 7]. Ці висловлювання не сприяли легітимації держави.

КПУ не пройшла такої еволюції, як СПУ, але і в ній були лідери, які виступали за перегляд ставлення до державності. На думку Б. Олійника, «тільки в реальній оселі можна втілювати… найдосконаліші партійні програми» [18, с. 3]. С. Пхиденко визнавав, що самі комуністи дають підстави для звинувачень в антиукраїнськості.

У 1999 р. лідер КПУ вів мову про будівництво «потужної і незалежної держави», що «в ім'я спасіння України ми повинні бути єдині, незалежно від політичних, ідеологічних, релігійних переконань». Водночас партійні функціонери своїми висловлюваннями ставили під сумнів незалежність. Якщо заяви Ю. Соломатіна про те, що «ми радянські комуністи» [19, с. 47], могли сприйматися як приватна думка, то заяви лідера партії про те, що День Незалежності не є святом для КПУ, або коли у передовиці «Комуністу» зазначалося, що «все більше людей питає, навіщо мені ота незалежність», сприймалися як загальна лінія партії.

Такі суперечності були властиві й іншим партіям, наприклад ПК(б)У, яка звинувачувала КПУ в «націонал-державних цінностях».

Ставлення лівих до державності перетиналося зі ставленням до міждержавних союзів на пострадянському просторі. Для їх прихильників ідеї союзу слов'янських держав поступалося навіть втілення соціалістичних ідеалів [20, с. 4]. Ставлення лівих до цього союзу еволюціонувало за роки незалежності. До середини 1990-х років метою лівих було відновлення економічних зв'язків, гуманітарне співробітництво. Неоднаковим було ставлення до тіснішої взаємодії. СПУ обмежувалася вимогою політико-правової інтеграції як умови співробітництва [2, с. 471]. Натомість КПУ вважала, що лише повернення до соціалізму дасть змогу подолати міждержавні суперечності. Її програма проголошувала метою створення союзу саме соціалістичних держав [1, с. 94]. Радикальна ВКПБ закликала до відродження СРСР.

Зміни у позиціях лівих відбулись у 1996-1997 рр. Вони відходять від класового обгрунтування інтеграції. Новими її підставами стають гео- та етнополітика. Цю тенденцію сприйняла й Прогресивна соціалістична партія (далі – ПСПУ), яка виступала за приєднання України до колективної безпеки СНД (військово-політичні інтереси) з обмеженням кола стратегічних союзників РФ та Білоруссю (етнополітичні) [21, с. 394]. Планували й відтворення СРСР, але це у програмі не було пріоритетом [21, с. 395]. Посилилися прихильники слов'янського союзу в СПУ [3, с. 481]. С. Кіяшко став лідером об'єднання «За Співдружність суверенних слов'янських держав» (у 2000 р. він перейшов до Всеукраїнського об'єднання лівих «Справедливість»), Н. Марковська – об'єднання «На захист канонічних і традиційних конфесій». У 1998 р. нарада народно-патріотичних сил держав закликала провести референдуми про входження до Союзу Білорусі та РФ. Н. Марковська зазначала: «В нас одна Вітчизна, спільна доля» [22, с. 3]. У редакції програми СПУ 2000 р. йшлося про необхідність входження до Митного союзу [23]. У 2001 р. в 10-у річницю референдуму 17 березня на конференції прийняли резолюцію щодо приєднання України до Союзу Білорусі та РФ, створення руху за такий союз (ЗУБР).

Необхідність слов'янського союзу ліві виводили насамперед із геополітики. На їх думку, глобалізація зумовила домінування Заходу, а Україна може перетворитися на його колонію [24, с. 1]. Проблема – відсутність сили, яка б «приборкала» США [5, с. 6]. У слов'янському єднанні ліві бачили таку силу. Саме конфронтаційна спрямованість союзу була недоліком їх концепцій інтеграції.

Значне місце в аргументації посідав акцент на спільних культурних цінностях. На думку Н. Марковської, «культурно-релігійна

єдність є найміцнішою ланкою, що об'єднує наші народи і держави» [25, с. 4].

Але серед лівих не було цілковитої єдності щодо слов'янської інтеграції. Засідання керівництва КПУ проходили в полеміці між В. Моісеєнком та Г. Крючковим. Останній говорив: «В Компартії є суперреволюціонери, які кричать, висувають гасла, вимагають миттєвого повернення соціалізму та Радянського Союзу… Для цього слід пройти цілі етапи інтеграції, економічної передусім... Лише потім життя може показати, які союзи нам необхідні». О. Мороз також характеризував Союз Білорусі та РФ як «поспішне створення штучних структур». Своєрідну позицію мала й лідер ПСПУ. Попри входження її представників до ЗУБРу та прослов'янську риторику Н. Вітренко була проти вступу України до цього союзу на принципах відкритого ринку. Та й лідер КПУ в рік президентських виборів запевняв, що страхи щодо союзу України з РФ та Білоруссю безпідставні [26, с. 2].

Але у лівому середовищі були й радикальніші «інтегратори». Крім ВКПБ та ПК(б)У, таким був В. Моісеєнко, який у 1998 р. створив Всеукраїнський союз «За відродження СРСР» [27, с. 4], а після виключення з КПУ заснував Комуністичну партію робітників і селян.

Однією з центральних у національному питанні є проблема мовного розвитку. На початку незалежності ліві обмежувалися гаслом про неприпустимість дискримінації за національною ознакою. Причинами його висунення були: переконаність КПУ в тому, що міжетнічні суперечності є ідеологічною формою суперечності між працею та капіталом; недооцінка ролі етнічних чинників у політиці; надії на швидке повернення соціалізму та «союзу народів». Із середини 1990-х років позиції лівих конкретизуються. Спільним для них стає гасло рівноправності української та російської мов. Виникає депутатське об'єднання «За культурно-мовне рівноправ'я», що висуває вимогу російської мови як другої державної. Таку вимогу містили передвиборні програми КПУ 1998 р. та її лідера у 1999 р. [28, с. 7]. Після поразки 1999 р. позиція пом'якшилася. З'їзд 2000 р. висловився за надання російській мові статусу другої державної або офіційної мови [8, с. 47]. Така ж позиція містилась у платформі СПУ 1994 р. [29, с. 158]. У 1998 р. від ідеї другої державної мови СПУ відмовилася. До «Засад внутрішньої і зовнішньої політики»

вписали вимогу про дві офіційні мови в Україні та можливість кількох таких мов на місцевому рівні. Визначення статусу офіційної мови наводилося у проєкті закону, поданому фракцією. Державна та офіційні мови визначалися як робочі мови органів влади, а відмінністю між ними мала стати обов'язковість використання державної мови у міжнародних документах України [30, с. 2]. У програмі ПСПУ та її передвиборній платформі 1998 р. йшлося про «однаковий статус» української і російської мов [31, с. 4]. Поворот стався у 1999 р. Програма Н. Вітренко на виборах передбачала надати російській мові статус другої державної [32, с. 4].

Аргументи лівих щодо підвищення статусу російської мови були такими: користування населенням у побуті [33, с. 4; 34, с. 1]; схильність національних меншин до спілкування російською мовою [34, с. 1]; поліетнічність, за якої одномовність є «гальмом прогресу» [35, с. 77]; значна частка російськомовного населення у багатьох регіонах; залучення до світової культури через російську мову [36, с. 4]; економічні зв'язки з РФ [37, с. 9]; вищий міжнародний статус російської мови [35, с. 77].

На нашу думку, в цій аргументації ліві припускалися кількох методологічних помилок. По-перше, вони ніби заперечували політизацію мовної проблеми [38, с. 2]. Але мова об'єктивно є політичним чинником, а саме чинником консолідації суспільства. Ліві теж своїми гаслами ніби намагалися його консолідувати на основі підвищення статусу російської мови. Однак насправді це розколювало суспільство. Якщо з державним статусом української мови погоджувалася абсолютна більшість громадян, то ідея підвищення статусу російської мови розколювала.

По-друге, аргументи лівих базувалися на принципі більшості. Якщо у політиці мажоритарний принцип має сенс, то в культурі кожен голос, навіть найслабший, є цінним. Тому думка В. Кізіми, що міжнаціональні відносини мають визначатися лише українським і російським етносами [34, с. 1], означала ігнорування інших етнічних груп українського суспільства.

По-третє, помилкою була теза про схильність національних меншин до російської мови. Національне відродження торкнулося не лише українців, а й їх. Це визнавали й теоретики СПУ [39, с. 73-74]. В СРСР мовою міжнаціонального спілкування була російська. Тепер з нею в цій ролі конкурувала українська мова, й

держава мала підтримувати її. Крім того, в радянські часи русифікація загрожувала асиміляцією не лише українців, а й національних меншин, а українізація, вкупі з національно-культурною автономією, відвертала цю загрозу. Не можна говорити, що ліві взагалі ігнорували потреби національних меншин. Але розробка шляхів вирішення їх проблем відставала, а вимога офіційного статусу російської ігнорувала їх потреби. Лише у 1998 р. у документах СПУ з'явилося поняття нацменшин.

По-четверте, ліві ігнорували існуючі у суспільстві стереотипи. Свого часу М. Рябчук писав, що підтримав би офіційну двомовність, якби чиновники сприйняли її як обов'язок використовувати обидві мови. Але, вважав він, її сприймуть як право не вчити одну з мов [40, с. 119].

Висновки. Погляди лівих партій України з національного питання відзначались ігноруванням низки актуальних проблем національного розвитку українського суспільства, суперечили потребам його консолідації. Поступово відійшовши від класової детермінації нації, вони залишились еклектичною сумішшю положень ортодоксального марксизму, розроблених для іншого історичного періоду, та радянської науки. Політика партій не враховувала чинника відродження національних меншин України. Щодо практичних заходів пропонувалися кабінетні схеми, які не відповідали потребам різних груп. Також їх недоліком була конфронтаційна політична стратегія, що не сприяло легітимації національної держави, попри декларативне визнання державної незалежності. Фактично погляди лівих на шляхи вирішення національного питання перетворили їх на агентів російських інтеграторів на пострадянському просторі, що врешті стало основним чинником заборони лівих партій.

1. Програма Комуністичної партії України «За врятування народу України – відновлення влади трудящих, соціалізм, союз братніх народів». Політичні партії України. Київ: «К.І.С.», 1999. С. 92-104. **2.** Програма Соціалістичної партії України. Політичні партії України.. Київ: «К.І.С.», 1999. С. 462-471. **3.** Засади внутрішньої і зовнішньої політики України: Схвалено на VI з'їзді СПУ 13 червня 1998 року. Політичні партії України. Київ: «К.І.С.», 1999. С.472-482. **4.** Мороз О. О. Маніфест Нового курсу України: Доповідь на VIII з'їзді СПУ (другий етап) 15 травня 1999 року. Товариш. 1999. № 21. С. 2-3. **5.** Марковська Н. Національні інтереси України: чи зможемо їх відстояти у світовій економічній системі? *Товариш*. 1999. №40. С. 6. **6.** Яковлев В. Православ'я і соціалізм. *Товариш*. 1998. №12. С. 5. **7.** Новий крок на шляху до диктатури: Заява депутатської фракції комуністів у Верховній Раді України з приводу останніх указів Президента Л. Кучми. *Комуніст*. 2001. № 23. С. 1. **8.** За врятування України, за соціалістичний шлях розвитку. Заява V(XXXIII) з'їзду Комуністичної партії України. *Комуніст України.* 2000. №3. С. 40-48. **9.** Симоненко П. М. Виступ на сесії Верховної Ради України. *Голос України.* 1998. №105. С. 4-5. **10.** Олійник Б.І. Шевченко – це сама Україна. *Комуніст України.* 2001. № 2. С. 3-6. **11.** Шиловцев Ю.В. 78-а річниця Великого Жовтня: історія та сучасність. *Вибір*. 1995. № 3. С. 18-26. **12.** Звернення Соціалістичної фракції Верховної Ради України. *Голос України.* 1996. №226. С. 2. **13.** Симоненко П.М. «Національна ідея»: міфи і реальність. Голос України. 1996. №53. С. 7, 9, 10. **14.** Мороз О.О. Тема для роздумів: *Зб. статей.* Київ: Злагода, 1995. 242 с. **15.** Народний депутат України Олександр Мороз: Нам не потрібна ані «специальна», ані просто «зона». Голос України. 1999. №156. С. 1, 4. **16.** Мороз О.О. Виступ кандидата на посаду Голови Верховної Ради України на сесії Верховної Ради України 18 травня 1994 року. *Віче.* 1994. № 6. С. 7-12. **17.** Сінько В.Д. Загальна криза чи втілення планів заокеанських політиків? *Голос України.* 1999. №43. С.7. **18.** Бабич Т. Борис Олійник: «За все і всіх триматиму одвіт». Комуніст. 2000. № 42. С. 3. **19.** Соломатін Ю.П. Виступ на V(XXXIII) з'їзді Комуністичної партії України. *Комуніст України.* 2000. №4. С. 47-49. **20.** Яременко О., Міщенко М. Політичні уподобання українців як чинник впливу на політичні процеси. *Політична думка.* 2000. № 1. С. 3-18. **21.** Програма Прогресивної соціалістичної партії України. Політичні партії України. Київ: «К.І.С.», 1999. С. 387-395. **22.** Марковська Н.С. Народи не простять зволікання. *Товариш*. 1998. № 30. С. 3. **23.** Програма Соціалістичної партії України (Нова редакція): Затверджена VIII з'їздом Соціалістичної партії України 20 травня 2000 року. URL: https://surl.li/startu. **24.** Кізіма В. В. Який союз нам потрібен? *Товариш*. 1998. № 48. С. 1. **25.** Дронжкевич Ю. Православ'я за об'єднання народів Європи і проти розширення НАТО. *Товариш*. 1998. № 8. С. 4. **26.** Петро Симоненко: ми налаштовані на конструктивне співробітництво. *Голос України.* 1999. №205. С. 2. **27.** Моісеєнко В. М. Створено Всеукраїнський союз. Голос України. 1998. № 212. С. 4. **28.** Трудящим – Радянську владу! Суспільству – соціалізм! Україні – добровільний союз рівноправних братніх народів!: Передвиборна програма Комуністичної партії України. *Урядовий кур'єр.* 1998. № 37. С. 7. *29.* Платформа Соціалістичної партії України до виборів народних депутатів України «За соціальну справедливість, народовладдя, законність, безпеку людини». *Матеріали I-V з'їздів Соціалістичної партії України. 1991-1994.* Київ: Вибір, 1997. Т. 1: 1991-1994. С. 151-161. **30.** Про мови в Україні: Закон України. Проект. *Товариш*. 1999. № 12. С. 2. **31.** Передвиборна програма

Прогресивної соціалістичної партії України. Влада трудящих – гарантія порядку, творення, справедливості! *Голос України.* 1998. №53. С. 4. **32.** Тези передвиборної програми Н.М. Вітренко. *Урядовий кур'єр.* 1999. № 202. С. 4. **33.** Мигович І.І. Через історичні завали. Слово за русинів. *Голос України.* 1998. № 231. С. 4. **34.** Кізіма В.В. Про нашу мовну політику. *Товариш*. 1998. № 50. С. 1. **35.** Мигович І.І., Стецюра І.К. Мова і політика. *Комуніст України.* 2000. № 3. С. 73-77. **36.** Мигович І.І., Стецюра І.К. Проблеми мови і культурного розвитку. *Комуніст*. 2000. № 36. С. 4. **37.** Баленок В.С. Завжди пам'ятай: ти – Людина! Комуніст. 1997. № 48. С. 9. **38.** Йосип Вінський: «Особисту відповідальність за роздмухування міжнаціональної ворожнечі в країні несе Президент України Леонід Кучма». *Товариш*. 2000. № 31. С. 1, 2. **39.** Степико М. Динаміка міжетнічних взаємин в Україні. Вибір. 1997. № 1/1. С. 69-79. **40.** Рябчук М. Від Малоросії до України: Парадокси запізнілого націєтворення. Київ: Критика, 2000. 304 с.

References

1. Prohrama Komunistychnoi partii Ukrainy «Za vriatuvannia narodu Ukrainy – vidnovlennia vlady trudiashchykh, sotsializm, soiuz bratnikh narodiv». Politychni partii Ukrainy. Kyiv: «K.I.S.», 1999. S. 92-104. **2.** Prohrama Sotsialistychnoi partii Ukrainy. Politychni partii Ukrainy. Kyiv: «K.I.S.», 1999. S. 462-471. **3.** Zasady vnutrishnoi i zovnishnoi polityky Ukrainy: Skhvaleno na VI zizdi SPU 13 chervnia 1998 roku. Politychni partii Ukrainy. Kyiv: «K.I.S.», 1999. S.472-482. **4.** Moroz O.O. Manifest Novoho kursu Ukrainy: Dopovid na VIII z'izdi SPU (druhyi etap) 15 travnia 1999 roku. Tovarysh. 1999. № 21. S. 2-3. **5.** Markovska N. Natsionalni interesy Ukrainy: chy zmozhemo yikh vidstoiaty u svitovii ekonomichnii systemi? *Tovarysh*. 1999. №40. S. 6. 6. Yakovlev V. Pravoslavia i sotsializm. *Tovarysh*. 1998. №12. S. 5. **7.** Novyi krok na shliakhu do dyktatury: Zaiava deputatskoi fraktsii komunistiv u Verkhovnii Radi Ukrainy z pryvodu ostannikh ukaziv Prezydenta L. Kuchmy. *Komunist*. 2001. №23. S. 1. **8.** Za vriatuvannia Ukrainy, za sotsialistychnyi shliakh rozvytku. Zaiava V(XXXIII) zizdu Komunistychnoi partii Ukrainy. *Komunist* Ukrainy. 2000. №3. S. 40-48. **9.** Symonenko P.M. Vystup na sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy. *Holos Ukrainy*. 1998. №105. S. 4-5. **10.** Oliinyk B.I. Shevchenko – tse sama Ukraina. *Komunist Ukrainy.* 2001. № 2. S. 3-6. **11.** Shylovtsev Yu.V. 78-a richnytsia Velykoho Zhovtnia: istoriia ta suchasnist. Vybir. 1995. № 3. S. 18-26. **12.** Zvernennia Sotsialistychnoi fraktsii Verkhovnoi Rady Ukrainy. *Holos Ukrainy.* 1996. № 226. S. 2. **13.** Symonenko P.M. «Natsionalna ideia»: mify i realnist. *Holos Ukrainy.* 1996. № 53. S. 7, 9, 10. **14.** Moroz O.O. Tema dlia rozdumiv: Zb. statei. Kyiv: Zlahoda, 1995. 242 s. **15.** Narodnyi deputat Ukrainy Oleksandr Moroz: Nam ne potribna ani «spetsyalna», ani prosto «zona». *Holos Ukrainy.* 1999. № 156. S. 1, 4. **16.** Moroz O.O. Vystup kandydata na posadu Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy na sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 18 travnia 1994 roku. *Viche*. 1994. № 6. S. 7-12. **17.** Sinko V. D. Zahalna kryza chy vtilennia planiv zaokeanskykh politykiv? *Holos Ukrainy.* 1999. № 43. S. 7.

18. Babych T. Borys Oliinyk: «Za vse i vsikh trymatymu odvit». *Komunist*. 2000. № 42. S. 3. **19.** Solomatin Yu.P. Vystup na V(XXXIII) zizdi Komunistychnoi partii Ukrainy. *Komunist Ukrainy.* 2000. № 4. S. 47-49. **20.** Yaremenko O., Mishchenko M. Politychni upodobannia ukraintsiv yak chynnyk vplyvu na politychni protsesy. *Politychna dumka.* 2000. № 1. S. 3-18. **21**. Prohrama Prohresyvnoi sotsialistychnoi partii Ukrainy. Politychni partii Ukrainy. Kyiv: «K.I.S.», 1999. S. 387-395. **22.** Markovska N.S. Narody ne prostiat zvolikannia. *Tovarysh*. 1998. № 30. S. 3. **23.** Prohrama Sotsialistychnoi partii Ukrainy (Nova redaktsiia): Zatverdzhena VIII zizdom Sotsialistychnoi partii Ukrainy 20 travnia 2000 roku. URL: https://surl.li/startu. **24.** Kizima V. V. Yakyi soiuz nam potriben? *Tovarysh*. 1998. № 48. S. 1. **25.** Dronzhkevych Yu. Pravoslavia za obiednannia narodiv Yevropy i proty rozshyrennia NATO. Tovarysh. 1998. № 8. S. 4. **26.** Petro Symonenko: my nalashtovani na konstruktyvne spivrobitnytstvo. *Holos Ukrainy.* 1999. № 205. S. 2. **27.** Moiseienko V. M. Stvoreno Vseukrainskyi soiuz. *Holos Ukrainy.* 1998. №212. S. 4. **28.** Trudiashchym – Radiansku vladu! Suspilstvu – sotsializm! Ukraini – dobrovilnyi soiuz rivnopravnykh bratnikh narodiv!: Peredvyborna prohrama Komunistychnoi partii Ukrainy. *Uriadovyi kurier.* 1998. № 37. S. 7. **29.** Platforma Sotsialistychnoi partii Ukrainy do vyboriv narodnykh deputativ Ukrainy «Za sotsialnu spravedlyvist, narodovladdia, zakonnist, bezpeku liudyny». *Materialy I-V zizdiv Sotsialistychnoi partii Ukrainy. 1991-1994.* Kyiv: Vybir, 1997. T. 1: 1991-1994. S. 151-161. **30.** Pro movy v Ukraini: Zakon Ukrainy Proekt. *Tovarysh*. 1999. № 12. S. 2. **31**. Peredvyborna prohrama Prohresyvnoi sotsialistychnoi partii Ukrainy. Vlada trudiashchykh – harantiia poriadku, tvorennia, spravedlyvosti! *Holos Ukrainy.* 1998. № 53. S. 4. **32.** Tezy peredvybornoi prohramy N.M. Vitrenko. *Uriadovyi kurier.* 1999. № 202. S. 4. **33.** Myhovych I.I. Cherez istorychni zavaly. Slovo za rusyniv. Holos Ukrainy. 1998. № 231. S. 4. **34.** Kizima V.V. Pro nashu movnu polityku. *Tovarysh*. 1998. № 50. S. 1. **35.** Myhovych I.I., Stetsiura I.K. Mova i polityka. *Komunist Ukrainy*. 2000. № 3. S. 73-77. **36.** Myhovych I.I., Stetsiura I.K. Problemy movy i kulturnoho rozvytku. *Komunist*. 2000. № 36. S. 4. **37.** Balenok V.S. Zavzhdy pamiatai: ty – Liudyna! *Komunist*. 1997. № 48. S. 9. **38.** Yosyp Vinskyi: «Osobystu vidpovidalnist za rozdmukhuvannia mizhnatsionalnoi vorozhnechi v kraini nese Prezydent Ukrainy Leonid Kuchma». *Tovarysh*. 2000. № 31. S. 1, 2. **39.** Stepyko M. Dynamika mizhetnichnykh vzaiemyn v Ukraini. *Vybir*. 1997. №1/1. S. 69-79. **40.** Riabchuk M. Vid Malorosii do Ukrainy: Paradoksy zapizniloho natsiietvorennia. Kyiv: Krytyka, 2000. 304 s.

Ievgen Perehuda, Vadim Semko. **Views of the left-wing parties of Ukraine on the national question (late 20th – early 21st centuries)**

Despite the current ban on left-wing parties in Ukraine, the relevance of studying their experience, in particular their views on the national question, is related to the need to study the mistakes that led them to political collapse, as well as the importance of the values of freedom, justice, and solidarity, and

therefore the possibility of the emergence of new parties that will embody such values and, accordingly, the development of guidelines that will allow them to avoid these mistakes and act for the benefit of society and the state. The purpose of the article is to analyze of the left-wing parties' views on the national question in the 1990s, and at the beginning of 2000s.

The article analyzes the provisions of the parties political programs the parties, election platforms, speeches by parties' leaders, articles by their functionaries and ideologists. In particular, parties' approaches to the national question, value attitude to the issue of national statehood, attitude to interaction with supranational associations in the post-Soviet space, as well as positions on the language issue in Ukraine were studied.

The views of the parties were evaluated in the context of the transformation of nationalism in the 20th century from a purely political ideology to a mechanism for consolidating society as a prerequisite for its modernization. The conclusions were drawn that the views of the majority of left-wing parties on the national issue were an eclectic mixture of the provisions of orthodox Marxism-Leninism, which were developed in other historical conditions, and Soviet social science. It was stated that these views did not take into account the trends of social development, did not contribute to the consolidation of society, underestimated the national interests of Ukraine and ignored the needs, in particular, of national minorities. The concept of the Socialist Party was more advanced, but it was also characterized by contradictions. Some party ideologists tried to adjust the parties' doctrines, but their influence was not decisive.

Key words: left-wing parties, national issue, nation, national statehood, interstate associations, language issue.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 25.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 502.131.1:338.246.2:351.86(477)
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-593
ISSN 1563-3349

А. Ю. КОВАЛЬЧУК

СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ БЕЗПЕКОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЕКОЛОГІЇ: КОНТЕКСТ ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ

Досліджено стратегічні пріоритети безпекової політики України у сфері екології в контексті повоєнної відбудови. З'ясовано відповідність чинних стратегій національної (2020 р.) та екологічної (2021 р.) безпеки сучасним і потенційним викликам повоєнної відбудови. Обґрунтовано, що екологічна безпека має стати одним із пріоритетів безпекової політики України на етапі повоєнної відбудови через сек'юритизацію екологічних загроз. Визначено ключові напрями оновлення безпекової політики в екологічній сфері. Акцентовано на необхідності формування проактивної моделі екологічної безпеки для повоєнної відбудови.

Ключові слова: *безпекова політика, екологічна безпека, екоцид, повоєнна відбудова України, сек'юритизація екологічних загроз, «зелена» трансформація, принцип «Build Back Better and Greener».*

Kovalchuk Artur **. Strategic Priorities of Ukraine's Security Policy in the Field of Environmental Protection: The Context of Postwar Reconstruction**

This article examines the strategic priorities of Ukraine's security policy in the field of ecology in the context of post-war reconstruction. It assesses the alignment of current national security (2020) and environmental security (2021) strategies with the current and potential challenges of post-war reconstruction. It is argued that environmental security should become one of the priorities of Ukraine's security policy during the post-war reconstruction phase due to the securitization of environmental threats. Key directions for updating security policy in the environmental sphere have been identified. Emphasis is placed on the need to develop a proactive model of environmental security for post-war reconstruction.

Key words: *security policy, environmental security, ecocide, post-war reconstruction of Ukraine, securitization of environmental threats, "green" transformation, Build Back Better & Greener principle.*

© *КОВАЛЬЧУК Артур Юрійович* – аспірант відділу конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009-0007-3094-3551; e-mail: artur.kovalchuk@gmail.com

Вступ. Через руйнівні наслідки російсько-української війни для довкілля питання екологічної безпеки має для України не лише природоохоронне, а й безпекове значення. Масштабні пошкодження промислової інфраструктури, забруднення ґрунтів і водних ресурсів, деградація екосистем, мінування територій, знищення природоохоронних об'єктів тощо формують комплекс довгострокових загроз, які безпосередньо впливають на національну безпеку. В цьому контексті екологічна безпека в умовах повоєнної відбудови (а також уже нині на деокупованих територіях) є одним із ключових елементів стратегічного планування розвитку України.

Актуальність дослідження стратегічних пріоритетів безпекової політики України у сфері екології на етапі повоєнної відбудови зумовлена необхідністю інтеграції екологічної компоненти у систему безпекової політики України. Повоєнна відбудова відкриває можливості для впровадження нових підходів до управління природними ресурсами, модернізації економіки на засадах «зеленої» трансформації та посилення інституційної спроможності держави у сфері екологічної безпеки. Водночас відсутність системного бачення стратегічних пріоритетів у цій сфері може призвести до відтворення екологічних ризиків і поглиблення вразливостей у майбутньому. Уникненню цих ризиків сприятиме належна інтеграція у безпекову політику питань, пов'язаних з подоланням екологічних наслідків війни. Таким чином, формування стратегічних пріоритетів безпекової політики України у сфері екології в умовах повоєнної відбудови є важливим науковим і практичним завданням, що потребує аналізу з позицій політичної науки.

Мета статті – з'ясувати стратегічні пріоритети безпекової політики України у сфері екології в контексті повоєнної відбудови; дослідити, наскільки чинні стратегії національної (2020 р.) та екологічної (2021 р.) безпеки відповідають сучасним і потенційним викликам повоєнної відбудови та як ці стратегії доцільно посилити.

Стан розробки проблеми. Тема стратегічних пріоритетів безпекової політики України у сфері екології в контексті повоєнної відбудови нині перебуває на етапі становлення; вона не розроблена політичною наукою та безпекознавством. У міждисциплінарних дослідженнях вітчизняних учених увага фокусується на: 1) наслідках війни для екології, їх оцінці (А. Духневич, С. Іванюта, Н. Карпінська, Л. Якушенко та ін.) [1; 2]; 2) викликах екологічній безпеці та механізмах реагування на них як під час війни, так і прогнозовано на етапі повоєнної відбудови (К. Гнедіна, П. Нагорний, Я. Павко, М. Сокол та ін.) [3; 4; 5]. Водночас відсутні наукові дослідження, які б аналізували екологічну безпеку як складову безпекової політики України з фокусом уваги на етап майбутньої повоєнної відбудови. Попри значну кількість наукових праць, присвячених екологічним наслідкам війни та викликам майбутньої повоєнної відбудови України, питання стратегічних пріоритетів безпекової політики у сфері екології лише починає вивчатися. Нині висхідний інтерес становить питання гарантування екологічної безпеки в умовах воєнного стану, проблеми екологічної безпеки на деокупованих територіях.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить неоінституційний підхід, що дозволяє проаналізувати екологічну складову безпекової політики України крізь призму функціонування державних та недержавних інститутів. Застосовано також системний підхід для визначення місця екологічної безпеки у структурі національної безпеки.

Виклад основного матеріалу. Питання екологічної безпеки набули особливої гостроти в умовах повномасштабної війни. Хоч низка проблем у сфері екології отримують невідкладне реагування урядових та неурядових інститутів, але більшість із них будуть розв'язуватися уже на етапі повоєнної відбудови, й цей процес буде тривалим та дороговартісним.

Серед екологічних проблем, розв'язання яких буде найбільш актуальним на етапі повоєнної відбудови з позиції безпеки, виділимо ті, що спричинені: 1) забрудненням довкілля важкими металами від снарядів, залишків вибухових речовин, палива і мастил з техніки; 2) мінуванням територій; 3) витоками хімікатів, потраплянням небезпечних речовин у повітря, ґрунт і воду через руйнування промислових об'єктів; 4) водними катастрофами після підриву дамб, водосховищ; 5) масовими пожежами в екосистемах. Ми вказали лише на кілька екологічних проблем, які є результатом екоциду росії в Україні. Їх перелік значно ширший, і більшість проблем матиме довгострокові наслідки. Відновлення ґрунтів, очищення територій від мін тощо триватиме десятиліття, а екосистеми можуть не відновитися повністю.

Актуально звучить питання, як саме Україна після війни забезпечуватиме екологічну безпеку, якщо війна має такі масштабні наслідки для екології. Наразі ці наслідки продовжують зростати через продовження російської збройної агресії та екоциду. Очевидно, що профінансувати навіть першочергові проєкти екологічної відбудови буде проблемно, що посилює значення міжнародних партнерств. Власне, міжнародна спільнота упродовж війни допомагає Україні через спеціальні платформи, конференції, фінансові програми та проєкти, спрямовані на «зелену» відбудову України.

У межах української Формули миру, яка особливо активно обговорювалася у 2022–2024 рр., пункт 8 присвячений саме екологічній безпеці [6] – ліквідація екологічних наслідків війни, притягнення винних до відповідальності, комплексна система екологічного й економічного оздоровлення. Хоч українська Формула миру не стала універсальним планом завершення війни через цілковите відкидання державою-агресором, але актуальність зафіксованих у ній завдань для України уповні зберігається.

З 2023 р. функціонує Міжнародна робоча група високого рівня щодо екологічних наслідків війни (High-Level Working Group on the Environmental Consequences of the War) [7]. Вона була створена за ініціативи Офісу Президента України для: 1) оцінки наслідків війни для довкілля; 2) розробки рекомендацій з пошуку механізмів притягнення росії до відповідальності за екологічні злочини; 3) екологічного відновлення України. Робоча група розробила проєкт Екологічного договору для України з рекомендаціями для України щодо оцінки впливу війни на екологію [8]. Результати оцінки потрібні, щоб міжнародна спільнота бачила масштаби проблем та випрацювала рішення щодо фінансування проєктів їх подолання. Наразі, поки триває війна, йдеться передусім про вимірювання та фіксацію впливу російської агресії на довкілля, хоча на деокупованих територіях роботи з посилення екологічної безпеки проводяться від 2022 р., і роль міжнародної підтримки у цьому є визначальною.

Глобальним трендом нині є впровадження принципу «Build Back Better» («відбудувати краще, ніж було»). На ньому, вважаємо, має ґрунтуватися відбудова України у сфері екологічної безпеки. Зміст цього принципу полягає у тому, що в ході повоєнної відбудови не має відновитися попередній стан системи, а мають відбутися якісні зміни. Йдеться не про реконструкцію, а про якісну трансформацію. Український уряд визнає важливість цього принципу [9]. На цьому робить акцент й Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, додаючи до принципу «Build Back Better» ще «Build Back Greener» – «Build Back Better & Greener» («відбудувати краще та екологічніше, ніж було») [10]. Головна ідея полягає у тому, щоб відбудова України була узгоджена з новітніми екологічними вимогами.

Питання екологічної безпеки присутнє в низці проєктів, які спрямовані на підготовку до майбутньої відбудови. Серед таких відзначимо міжнародну ініціативу «Платформа дій для зеленої відбудови України» (Platform for Action on the Green Recovery of Ukraine), щорічні міжнародні конференції з відновлення України Ukraine Recovery Conference та ін. Однак ми зауважили, що проєкти, спрямовані саме на екологічну безпеку, наразі не набули пріоритетності в обговореннях. Радше у фокусі уваги є енергетика, оборонна промисловість, агропромисловий комплекс, критична інфраструктура, житловий сектор та ін. Це помітно не лише на основі вивчення сфер зацікавленості донорів та інвесторів, а й на основі позиції уряду України [11].

Важливо враховувати, що наслідки війни будуть багатоаспектними і дуже затратними для відновлення. У ситуації і замінованих територій, і забруднених ґрунтів, і знищених екосистем швидкого економічного повернення вкладених інвесторами коштів очікувати не можна. Відтак класична модель «інвестиції → розвиток» тут, припускаємо, не працюватиме, проєкти не дадуть швидкої вигоди інвесторам, а держава після війни не матиме належного ресурсу для такої кількості екологічних проєктів, як того вимагатиме ситуація.

Виходом є притягнення до міжнародної відповідальності держави-агресора за заподіяну шкоду. Для цього нині важливо фіксувати, документувати всі збитки, вести реєстри, розглядати можливі компенсаційні механізми. Фактично йдеться про майбутні репарації, використання отриманих від обігу заморожених російських активів надприбутків тощо. Однак навіть після притягнення росії до відповідальності за збройну агресію щодо України повне швидке відновлення України та забезпечення екологічної безпеки на її території не видається за можливе. Очевидно, важливою є пріори-

тезація тих завдань, які найзначущіші для поетапного посилення екологічної безпеки.

Україна може стати пілотним кейсом, в межах якого буде вироблений новітній підхід до забезпечення екологічної безпеки в країнах, на території яких велися бойові дії. До цього процесу мають бути залучені провідні міжнародні інституції (інститути ООН, Світовий банк, ЄС та ін.), однак припускаємо, що вони передусім створюватимуть методики оцінки заподіяної шкоди, надаватимуть технічну допомогу і лише частково фінансуватимуть найбільш критичні проєкти.

У питанні екологічної безпеки на етапі повоєнної відбудови України важливо не мати хибних очікувань. Очевидно, що всі проблеми (попри значущість кожної) будуть пріоритезовані. Післявоєнна відбудова України матиме дуже складний екологічний порядок денний. Передусім відбуватиметься розмінування, очищення води, підготовка аграрних регіонів або краще збережених міст, куди можуть повернутися громадяни. Водночас будуть «сірі зони», які тривало зможуть використовуватися дуже обмежено з огляду на наслідки війни. Також будуть і зони екологічних проблем із далеким горизонтом їх розв'язання, коли значна частина екологічних проблем залишиться для наступних поколінь українців.

Важливо уже нині робити прогнози того, на які саме проєкти, спрямовані на гарантування екологічної безпеки, Україна на етапі повоєнної відбудови має кращу перспективу отримати фінансування інвесторів та донорів. Припускаємо, що підтримку отримають передусім проєкти, які або прогнозовано дадуть економічний ефект, або зменшать прямі ризики для людей не лише в Україні, а в ширшому географічному вимірі. Очевидним пріоритетом буде енергетика як сфера «зелених» інвестицій. «Чиста» енергетика цікава своєю порівняно швидкою окупністю. Однак актуальним буде широкий спектр проблем, а не лише енергетика, а й проблема води та водної інфраструктури, посилення захисту від техногенних катастроф, управління воєнними та пов'язаними з ними відходами, розмінування, відновлення ґрунтових ресурсів та екосистем (біорізноманіття) України (степи, заповідники і т. ін.). Очевидно, що на етапі повоєнної відбудови одночасно гостро постане цілий комплекс питань, які не матимуть очевидної економічної віддачі. Є ризик, що забруднене болото чи віддалена територія тривалий

час будуть без належної уваги. Окрім того, багато екологічних проблем, зумовлених війною, мають ризик стати відкладеною проблемою. Зокрема, такі екологічні проблеми, як токсини в ґрунті, можуть не бути розв'язані кілька десятиліть.

На питання фінансування відбудови України, і зокрема екологічне відновлення, впливатиме й те, коли буде досягнуто миру, якою буде безпекова ситуація в глобальному та регіональному масштабах, які проблеми та в яких державах ще потребуватимуть реагування міжнародної спільноти, а відтак – відтягуватимуть увагу від потреб України. Важливо бути готовим, що екологічне відродження України може відбуватися в умовах гострої конкуренції за обмежені ресурси та високої безпекової невизначеності. За роки повномасштабної російсько-української війни наявні приклади стрімкої зміни пріоритетів, коли суб'єкти міжнародних відносин змінювали об'єкти своєї підтримки. Також очевидно, що ресурси донорів та інвесторів є обмеженими, а конкуренція за них лише зростатиме.

За нашою оцінкою, сфера екології має активно інтегруватися в безпекову політику. В умовах повоєнної відбудови екологічна політика, припускаємо, буде зацікавлена розвиватися в межах безпекових та економічних стратегій держави. Можливості залучення фінансування від інвесторів та донорів для проєктів екологічної безпеки будуть узалежнені від їхньої інтеграції у ширші відбудовчі ініціативи, що матимуть економічний ефект, соціальну значущість та відповідність міжнародним зобов'язанням України. У цьому контексті екологічні проєкти набудуть більшої інвестиційної привабливості за умови їх позиціювання як інструментів відновлення продуктивних секторів (через рекультивацію земель, відновлення агровиробництва тощо), як складових гуманітарної безпеки (запобігання екологічно зумовленим кризам), а також як механізмів імплементації міжнародних стандартів (Цілі сталого розвитку ООН, Acquis Communautaire ЄС та ін.). Відтак бачимо перспективу в такій моделі повоєнної екологічної безпеки України, коли екологічна складова буде інтегрована в ширші питання – національної безпеки, європейської інтеграції, економічної відбудови. Такий підхід корелює з логікою сек'юритизації екологічних питань, за якої екологічні загрози інтерпретуються як питання національної та гуманітарної безпеки, що визначає пріоритетність їх фінансування.

Для нас важливо з'ясувати, наскільки відповідають чинні безпекові стратегії завданню забезпечення екологічної безпеки на етапі повоєнної відбудови. Наразі чинною є Стратегія національної безпеки України (2020 р., зі змінами) [12]. Реалізація її пріоритетів забезпечується, зокрема, шляхом «забезпечення екологічної безпеки» (п. 6). Екологічна безпека визначена одним із найвищих пріоритетів (п. 56). Серед загроз національній безпеці визнано погіршення середовище життєдіяльності, якість повітря, питної води, продуктів харчування, що впливає на життя та здоров'я людей (п. 28). Поставлено завдання забезпечити екологічно орієнтований розвиток агропромислового комплексу (п. 53), створити умови для підтримання екологічної рівноваги на території України (п. 56).

Стратегія національної безпеки України стала основою для розроблення окремої стратегії екологічної безпеки, і у 2021 р. такий документ було ухвалено [13]. Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року конкретизована операційними планами реалізації на 2022–2024 рр. та 2025–2027 рр. Наголосимо, що обидві стратегії були розроблені до повномасштабної війни й уповні не відповідають викликам повоєнної відбудови. Вони потребують оновлення через повноцінну інтеграцію екології в систему національної безпеки.

Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату України до 2030 року формує важливу нормативно-інституційну основу для забезпечення екологічної стійкості держави, однак у чинній редакції вона не відповідатиме комплексним викликам повоєнної відбудови і трансформації підходів до безпеки. Її обмеження зумовлені довоєнною логікою формування, що не враховує масштабів руйнівного впливу війни на екологію, потреб екологічної реабілітації територій та необхідності інтеграції екологічної політики у безпеково-економічну модель відновлення і т. ін. Ця стратегія потребує концептуального оновлення шляхом посилення її сек'юритизації, інтеграції у політику повоєнної відбудови та адаптації до нових ризиків, зумовлених російською агресією, з урахуванням необхідності розвитку інституційної спроможності держави управляти довгостроковими екологічними наслідками збройної агресії.

Відтак в оновленій екологічній стратегії доцільно чітко закріпити, що наслідки війни для екології є одним із ключових чинників національної безпеки. Важливо узгодити відповідні положення стратегії з процесами повоєнної відбудови, передбачити принцип «зеленої реконструкції» України, обов'язкові екологічні критерії для інфраструктурних інвестицій, а також забезпечити їх інтеграцію у механізми реалізації міжнародної допомоги та донорських програм. Важливо включити управління ризиками залишків війни, відновлення екосистем, екологічно орієнтоване розмінування територій із визначенням пріоритетності втручань, системний моніторинг стану довкілля на постраждалих територіях та створення єдиної системи екологічних даних, розвиток системи моніторингу та раннього попередження. Має бути інтегрований принцип «Build Back Better & Greener», запроваджені обов'язкові ESG/екологічні критерії для проєктів (їх відповідальне фінансування), а також забезпечено їх обов'язковість через нормативно-правові та інституційні механізми контролю й відповідальності.

Оскільки безпекова політика є стратегічним підходом, сукупністю заходів та інституцій, спрямованих на захист національних інтересів, громадян, організацій та інформаційних активів від внутрішніх і зовнішніх загроз, то вона включає усі сфери, у т. ч. екологічну. Але в Україні екологія ще не стала повноцінним елементом безпекової політики. Інтеграція екологічної безпеки у безпекову політику України потребує переходу до нової інституційно закріпленої моделі. Йдеться не просто про «додавання» екологічних питань, а про їх сек'юритизацію. Це передбачає визнання екологічних загроз як прямих загроз національній, економічній і гуманітарній безпеці. Включення екологічної безпеки в безпекову політику України означає перехід до інтегрованої моделі, де екологія виступає не окремим сектором, а базовою умовою відновлення, розвитку і довгострокової стабільності держави.

Висновки. Для України потрібна інноваційна стратегія повоєнної відбудови, в основі якої лежатиме сильна безпекова складова з екологічною компонентою. Чинні стратегії національної та екологічної безпеки, попри їхню нормативну значущість, неповною мірою відповідають викликам повоєнної відбудови, зокрема в частині врахування спричинених збройною агресією наслідків для екології. Їх довоєнна логіка обмежує здатність реагувати на масштабні екологічні наслідки війни та інтегрувати екологію в безпекову політику. Це зумовлює необхідність їх оновлення на засадах

сек'юритизації екологічних загроз і впровадження інтегрованої моделі, де екологічна безпека буде ключовою умовою відновлення та довгострокової стійкості України.

Стратегічні пріоритети безпекової політики України в екологічній сфері доцільно розуміти як багаторівневу систему, що поєднує відновлення, трансформацію і посилення стійкості повоєнної держави, включаючи зміцнення інституційної спроможності та ефективного екологічного врядування. Ключовим імперативом є мінімізація та ліквідація наслідків екологічних загроз, спричинених війною, як складової забезпечення національної безпеки, а також належна фіксація та оцінка збитків, притягнення до відповідальності за екологічні злочини, пов'язані з воєнними діями. Екологічну складову важливо інтегрувати в усі сектори політики відбудови через принцип «Build Back Better & Greener», що передбачає перехід до кліматично нейтральної та ресурсоефективної моделі розвитку, а також відновлення та збереження екосистем і біорізноманіття як основи довгострокової безпеки. Має бути продовжена діяльність для гармонізації з нормами ЄС, імплементація Acquis Communautaire у сферу екології. На повоєнному етапі безпекова політика має значну увагу приділити системам моніторингу, раннього попередження, управління екологічними ризиками, зокрема щодо стану критичної інфраструктури, енергетичної безпеки та впливу на здоров'я населення. Важливо виходити з того, що велика кількість загроз не зникне, і потенційно можуть виникати нові безпекові виклики; що вимагає від України готовності реагувати на них, а також діяти на випередження (запобігання). Важливо розвивати міжнародну співпрацю для залучення фінансово-технологічних ресурсів для «зеленої» реконструкції України, а також для інтеграції до європейських і глобальних механізмів екологічної безпеки. У сукупності ці пріоритети репрезентують перехід від реактивної до проактивної моделі екологічної безпеки – від моделі реагування на заподіяну шкоду до попередження ризиків і формування стійкості.

Для України після завершення війни потрібна модель повоєнної відбудови, у якій будуть належно інтегровані не лише засади національної безпеки, а й посилено акцентовано на важливості екологічної безпеки. Відтак екологічну безпеку доцільно розглядати як складову національної безпеки та фундамент повоєнної відбудови

України. Без надійної екологічної безпеки повоєнна відбудова буде нестійкою, а національна безпека – вразливою. Модель післявоєнної відбудови України передбачає інтеграцію національної та екологічної безпеки як взаємозалежних складових, де сек'юритизація екологічних загроз забезпечує стійке відновлення інфраструктури, економіки та природних ресурсів за принципом «Build Back Better & Greener».

1. Духневич А., Карпінська Н. Екологічні наслідки війни: оцінка впливу відходів на навколишнє середовище. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 1. С. 347-352. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.01.55. **2.** Іванюта С., Якушенко Л. Пріоритети забезпечення екологічної безпеки України в умовах російської воєнної агресії: аналітична доповідь. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень, 2024. 61 с. **3.** Гнедіна К., Нагорний П. Загрози екологічній безпеці: реалії воєнного часу та економічне стимулювання повоєнного екологічного відновлення України. *Проблеми і перспективи економіки та управління.* 2023. № 4 (32). С. 39-52. DOI: 10.25140/2411-5215-2022-4(32)-39-52. **4.** Павко Я. Повоєнне відновлення України в контексті протидії зміні клімату: політико-правові аспекти. *Київський часопис права.* 2024. № 3. С. 229-237. DOI: 10.32782/klj/2024.3.33 **5.** Сокол М., Богданова А. Забезпечення екологічної безпеки в Україні в умовах воєнного стану. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського.* Сер. Юридичні науки. 2025. Т. 36 (75). № 1. С. 42-47. DOI: 10.32782/TNU-2707-0581/2025.1/07 **6.** Формула миру. Офіційне Інтернет-представництво Президента України. URL: https://t1p.de/v3m3k **7.** The High-Level Working Group on the Environmental Consequences of the War presented an Environmental Compact for Ukraine to the Head of State. Official website of the President of Ukraine. URL: https://t1p.de/1cl7r **8.** Екологічний договір для України. Зелене майбутнє: рекомендації щодо відповідальності та відновлення. О*фіційне Інтернет-представництво Президента України.* URL: https://t1p.de/xi9a8 **9.** Департамент комунікацій Секретаріату Кабінету Міністрів України. Визначено шість населених пунктів, де відбуватиметься комплексне відновлення за новими принципами,– Прем'єр-міністр. Урядовий портал. URL: https://t1p.de/znvqb **10.** Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. «Build Back Better», «Build Back Greener» – ключові принципи відбудови України. Урядовий портал. URL: https://t1p.de/n0wcd **11.** Пріоритетом у відбудові залишається житло, енергетика та критична інфраструктура, – Денис Шмигаль. *Урядовий портал.* URL: https://t1p.de/1k19l **12.** Стратегія національної безпеки України. *Урядовий кур'єр.* 2020. 16 верес. № 179. **13.** Стратегія екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року. *Урядовий кур'єр.* 2021. 12 лист. № 218.

References

1. Dukhnevych A., Karpinska N. Environmental consequences of war: assessment of waste impact on the environment. *Analytical and Comparative Jurisprudence.* 2025. № 1. P. 347-352. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.01.55. **2.** Ivanyuta S., Yakushenko L. Priorities for ensuring Ukraine's environmental security in the context of Russian military aggression: an analytical report. Kyiv: National Institute for Strategic Studies, 2024. 61 p. **3.** Hnedina K., Nahornyi P. Threats to ecological safety: realities of wartime and economic stimulation of post-war ecological restoration of Ukraine. *Problems and prospects of economics and management.* 2023. № 4 (32). P. 39-52. DOI: 10.25140/2411-5215-2022-4(32)-39-52. **4.** Pavko Ya. Post-war Recovery Ukraine in the Context of Counteracting Climate Change: Political and Legal Aspects. *Kyiv Law Journal*. 2024. № 3. P. 229-237. DOI: 10.32782/klj/2024.3.33 **5.** Sokol M., Bogdanova A. Ensuring environmental safety in Ukraine under martial law. *Scientific Notes of Taurida National V. Vernadsky University.* Ser. Juridical Sciences. 2025. Vol. 36 (75). Is. 1. P. 42–47. DOI: 10.32782/TNU-2707-0581/2025.1/07 **6.** The Ukrainian Peace Formula. Official website of the President of Ukraine. URL: https://t1p.de/v3m3k **7.** The High-Level Working Group on the Environmental Consequences of the War presented an Environmental Compact for Ukraine to the Head of State. *Official website of the President of Ukraine.* URL: https://t1p.de/1cl7r **8.** An Environmental Compact for Ukraine. A Green Future: Recommendations for Accountability and Recovery. Official website of the President of Ukraine. URL: https://t1p.de/xi9a8 **9.** Communications Department of the Secretariat of the CMU. Prime Minister says six settlements identified for comprehensive reconstruction based on new principles. Government portal. URL: https://t1p.de/znvqb **10.** Ministry of Environmental Protection and Natural Resources: Build Back Better, Build Back Greener – key principles of Ukraine's reconstruction. *Government portal.* URL: https://t1p.de/n0wcd **11.** Housing, energy and critical infrastructure remain priorities for reconstruction: Denys Shmyhal at the presentation of the Ukraine damage and needs assessment report. Government portal. URL: https://t1p.de/1k19l **12.** National Security strategy of Ukraine. *Uryadoviy Kurier.* 2020. 16 Sept. № 179. **13.** Environmental Security and Climate Adaptation Strategy until 2030. *Uryadoviy Kurier.* 2021. 12 Nov. № 218.

Kovalchuk Artur. **Strategic Priorities of Ukraine's Security Policy in the Field of Environmental Protectin: The Context of Postwar Reconstruction**

This article examines the strategic priorities of Ukraine's security policy in the field of ecology in the context of post-war reconstruction. It assesses the alignment of current national security (2020) and environmental security (2021) strategies with the challenges facing Ukraine's post-war reconstruction. It is argued that environmental security should become one of the priorities of Ukraine's security policy during the post-war reconstruction phase, based on the securitization of environmental threats. Key directions for updating security policy in the environmental sphere have been identified. It is argued that after the war ends, Ukraine needs a model of post-war reconstruction in which the principles of environmental security are systematically integrated and prioritized. Therefore, the author believes that environmental security should be viewed as a component of national security and the foundation of Ukraine's post-war reconstruction. It is emphasized that without an adequate level of environmental security, post-war reconstruction will be unsustainable, and national security will be vulnerable. According to the author's approach, the securitization of environmental threats will contribute to the restoration of infrastructure, the economy, and natural resources based on the "Build Back Better & Greener" principle. The strategic priorities of Ukraine's security policy in the environmental sphere are defined as: 1) minimizing/eliminating the consequences of environmental threats, as well as preventing them based on risk assessment and forecasting; 2) recording and documenting damages, maintaining registers of such damages, etc., to subsequently hold the aggressor state accountable for environmental crimes related to military operations; 3) systematically integrating environmental considerations into security policy; 4) developing systems for monitoring, early warning, and environmental risk management; 5) implementation of the principles of "green" post-war reconstruction, including decarbonization, ecosystem restoration, and increased climate resilience. In the author's assessment, the post-war reconstruction phase requires a shift from a reactive to a proactive model of environmental security—that is, from a model of responding to damage already inflicted to one of early detection of environmental threats, their scientifically grounded forecasting, and prevention.

Key words: security policy, environmental security, ecocide, post-war reconstruction of Ukraine, securitization of environmental threats, "green" transformation, the "Build Back Better & Greener" principle.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 25.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 327.5:327.8(98)
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-610
ISSN 1563-3349

І. О. НАЗАРЕНКО

СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ США В АРКТИЧНОМУ РЕГІОНІ: СУЧАСНИЙ ВИМІР

Здійснено аналіз змін стратегічних пріоритетів США в Арктиці після 2022 року та за другого терміну президентства Трампа, з точки зору реалістичної парадигми та класичної геополітичної традиції. Показано, що арктична стратегія США визначається насамперед структурними стимулами в рамках міжнародної системи – розбудовою матеріальних спроможностей Росії та Китаю і меншою мірою – проголошеними цінностями чи ідеологічними уподобаннями окремих урядів. Порівняльний аналіз обох адміністрацій підтверджує центральну тезу структурного реалізму: зміна адміністрацій впливає на інструменти і риторику, але не на балансуючу логіку, яка визначається структурою системи, а не вподобаннями лідерів.

Ключові слова: *стратегічні пріоритети США, реалізм, великодержавне суперництво, геополітика, арктична виключність, адміністрація Трампа.*

Nazarenko Igor. **U.S. strategic priorities in the Arctic region: contemporary dimension**

The Arctic has changed rapidly, and not just in terms of climate. A region once characterized by measured cooperation and shared environmental interests has, over the past decade, become one of the most important arenas of great-power rivalry in the 21st century. Russia's large-scale invasion of Ukraine in February 2022 sharply accelerated these changes, effectively shattering what scholars called "Arctic exceptionalism"-the notion that this region could somehow remain shielded from the general logic of geopolitical rivalries. This was impossible, and it did not happen. This article examines how U.S. strategic priorities in the Arctic have evolved in response to these changes, with a particular focus on events after 2022 and the policy decisions of the second Trump administration. The analytical framework is based on a synthesis of realist traditions: Morgenthau's classical realism, Waltz's structural realism, Mearsheimer's offensive realism, as well as the spatial logic of Mackinder's and Spykman's geopolitical concepts. Taken together, these perspectives suggest that U.S. Arctic strategy is determined not so much by proclaimed values as by the structural constraints of the international system. The facts point to a fairly clear direction. Russia's military buildup-over 475 facilities constructed between 2014 and 2019, as well as the 2022 Naval Doctrine, which placed the Arctic at the top of its maritime priorities-has led to a redeployment of forces and assets, which, according to Waltz's concept, almost inevitably provokes a balancing reaction. China's growing presence, driven by the "Polar Silk Road" concept and joint patrols with Russia near Alaska, added another layer of complexity that no government could simply ignore. The Biden administration responded with comprehensive strategic documents and deeper integration into NATO; the second Trump administration opted for a more unilateral, resource-oriented approach-a $9 billion icebreaker program, the ICE pact with Finland and Canada, and sharp rhetoric regarding Greenland. One could say these are different styles, but the same underlying logic. The growing convergence between Moscow and Beijing in the Arctic is identified here as a truly new systemic factor that complicates U.S. strategic planning in a way that none of the competitors would have done individually.

Key words: *U.S. strategic priorities, realism, great power rivalry, geopolitics, Arctic exceptionalism, Trump administration.*

© *НАЗАРЕНКО Ігор Олександрович* – аспірант кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; ORCID: 0009-0005-2078-8135; e-mail: igor.nazarenko.go@gmail.com

Постановка проблеми. Тривалий час Арктика займала непріоритетне місце для гравців великої геополітики. Це був холодний, віддалений регіон, де, як здавалося, більше говорили про клімат і тюленів, ніж про баланс сил. Однак на початку XX1 століття цей віддалений регіон почав кардинально змінюватися. Танення льоду відкрило нові морські шляхи, полегшило доступ до величезних покладів вуглеводнів і рідкісних металів, а Росія тим часом методично відновлювала свою військову присутність у регіоні. Китай, у свою чергу, з'явився там, де його, мабуть, найменше очікували – в арктичних водах, з криголамами та концепцією «Полярного шовкового шляху». Для Сполучених Штатів, які є арктичною державою з часу придбання Аляски в 1867 році, все це означало одне: регіональну стратегію потрібно було переглянути. Лютий 2022 року виявився поворотним моментом. Масштабне вторгнення Росії в Україну зробило неможливим те, що раніше здавалося зрозумілим, – роботу Арктичної ради у звичному форматі. Сім із восьми держав-членів призупинили свою участь у засіданнях. Фінляндія та Швеція приєдналися до НАТО, і тепер усі арктичні держави, крім Росії, належать до одного альянсу. Концепція «арктичного винятковості» – переконання, що регіон якимось

чином залишиться зоною співпраці поза суперництвом великих держав – фактично зазнала краху. Те, що колись називали «простором миру», набуло дуже конкретного стратегічного виміру. Адміністрація Байдена відреагувала політичними документами та союзами. У жовтні 2022 року було опубліковано нову Національну стратегію щодо Арктики (NSAR), а в липні 2024 року – стратегію Міністерства оборони, в якій зростаюча китайсько-російська співпраця була прямо названа головним викликом у сфері безпеки [1; 2]. Другий уряд Трампа задав інший тон: менше союзників, більше ресурсного прагматизму. Масштабна програма будівництва криголамів вартістю понад 9 мільярдів доларів, пакт ICE з Фінляндією та Канадою, а також широко обговорювана риторика щодо Гренландії [3; 4] – все це виглядало інакше, але, як буде показано нижче, слідувало тій самій структурній логіці.

Мета статті – проаналізувати, як саме трансформувалися стратегічні пріоритети США в Арктиці після 2022 р., крізь призму реалістичної парадигми та класичної геополітичної традиції.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Науковий інтерес до Арктики почав помітно зростати після 2014 року, а з 2022 року буквально вибухнув. Це зрозуміло: регіон, який десятиліттями вважався зоною низької напруженості, раптом опинився в центрі конкуренції великих держав. Провідні американські аналітичні центри – CSIS, CFR, RAND та Wilson Center – систематично відстежують розвиток подій у сфері безпеки в регіоні, і їхні результати за останні роки вражають. Окремо варто відзначити деякі конкретні дослідження. Г. Конлі та його колеги детально задокументували зростання російської мілітаризації та запропонували відповідь на загрозу «крижаної завіси» [5; 6] – це, мабуть, найчастіше цитований аналіз на цю тему у вашингтонських колах. Г. Гріціус та Е. Б. Фіц підійшли до проблеми з іншого боку і показали, що Арктична рада як інституція просто не була призначена для подолання реальних криз [7] – неприємний висновок, який, однак, важко спростувати. П. Девяткін, у свою чергу, переконливо показав, чому концепція «арктичної ексклюзивності» була скоріше ситуативною нарацією, ніж стабільною нормою [8, с. 336–337]. Китайський вимір суперництва систематично досліджують М. Пуранен і С. Копра [9]. Незважаючи на ці дослідження, досі існує лише кілька праць, які всебічно аналізують зміни в арктичній стратегії США, зокрема крізь реалістичну теоретичну призму, а також враховують останні події. Саме це стало вирішальним фактором у виборі теми статті.

Методологічно стаття спирається на синтез кількох теоретичних традицій. Класичний реалізм Г. Моргентау [11, с. 5] визначає основну логіку: держава завжди запитує, що це означає для її влади, і жодна риторика не може скасувати це питання. Структурний реалізм К. Вальца [12, с. 88] пояснює, чому певні державні лідери тут менш важливі, ніж зазвичай вважається: поведінка держав визначається розподілом влади всередині системи, а не характером тих, хто сидить у президентському кріслі. Офенсивний реалізм Дж. Міршаймера [13, с. 2–3] додає ще один рівень – великі держави прагнуть більшого, ніж безпека, і це є фундаментальною відмінністю. Геополітична традиція – «Серцевина» Г. Маккіндера [14, с. 421–437] та «Прикордонна зона» Н. Спайкмена [15] – додає просторовий вимір: Арктика є точкою, де наземне ядро Євразії перетинається з логікою морського стримування, і це робить її стратегічно важливою незалежно від поточної ситуації.

У статті були використані методи системного аналізу, порівняльного аналізу стратегічних документів і тематичних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Арктика не стала ареною суперництва між великими державами за одну ніч. Цей процес триває вже багато років, і, оглядаючись назад, можна сказати, що поєднання щонайменше трьох структурних чинників, ймовірно, зробило його неминучим. Першим і найочевиднішим фактором є фізичні зміни в регіоні. Танення льоду – це не лише екологічна проблема, а й геополітична реальність. Відкриття Північно-Східного проходу як практичного морського шляху змінює логістику між Азією та Європою, а доступність арктичних ресурсів перетворює колись гіпотетичні поклади на цілком реальний об’єкт інтересу. За оцінками Геологічної служби США, у цьому регіоні зосереджено до 30 % світових невиявлених запасів природного газу та близько 13 % запасів нафти [10, с. 1]. Ці цифри важко ігнорувати.

Другий фактор – це Росія. З початку 2000-х років вона методично відновлювала свою військову присутність в Арктиці, яку втратила після розпаду Радянського Союзу. В період з 2014 по 2019 рік було збудовано понад 475 військових об’єктів [5], а радянські бази

на Новій Землі, Землі Франца-Йосифа та Новосибірських островах було відновлено. Військово-морська доктрина 2022 року офіційно визначила Арктику як «найважливіший морський напрямок» [20, п. 49], а Північному флоту – який має найбільшу концентрацію стратегічних підводних човнів – було надано статус самостійного військового округу.

Третій фактор складніше зрозуміти, оскільки Китай у жодному географічному сенсі не є арктичною державою. Однак Пекін вже давно позиціонує себе як «майже арктичну державу» і просуває концепцію «Полярного Шовкового шляху» [9]. У 2022–2023 роках кораблі китайського та російського флотів проводили спільні патрулювання в міжнародних водах поблизу Аляски; у липні 2024 року їхні стратегічні бомбардувальники здійснили перший спільний патрульний політ у зоні ідентифікації повітряної оборони Аляски [16]. Звичайно, це можна інтерпретувати як рутинні навчання, але, з точки зору Вашингтона, це сигнал, який важко тлумачити інакше. З позиції структурного реалізму Вальца, все це виглядає цілком передбачувано. Коли матеріальні можливості суперників зростають, створення рівноваги стає не вибором, а структурною необхідністю. Росія експлуатує 41 криголам, у тому числі сім атомних; у 2024 році США мали лише два боєздатні важкі криголами [5]. Ця асиметрія є не лише статистичним фактом – вона безпосередньо впливає на здатність США проєктувати силу в регіоні, де присутність вимірюється тоннажем і дальністю плавання суден у крижаних умовах.

Адміністрація Байдена відреагувала на нову арктичну реальність так, як зазвичай реагують уряди, що виросли на мові ліберального міжнародного порядку: за допомогою документів, союзників та інституцій. По суті, це була стратегія компенсації, хоча й загорнута в риторику кооперативної безпеки та багатостороннього управління.

Національна стратегія щодо Арктики (NSAR) 2022 року базується на чотирьох стовпах: безпека, зміна клімату та захист навколишнього середовища, сталий економічний розвиток, а також міжнародне співробітництво [1, с. 5–6]. Документ є більш відкритим, ніж можна було б очікувати. Він прямо визнає загострення стратегічної конкуренції з 2013 року, засуджує спроби Росії отримати контроль над Північно-Східним проходомі з порушенням норм

UNCLOS та однозначно визначає зростаючу китайсько-російську співпрацю як виклик інтересам США. Вже не йдеться про «ексклюзивність Арктики», а про конкуренцію. В липні 2024 року Міністерство оборони опублікувало власну арктичну стратегію, в якій детально викладено суто оборонний аспект: підхід «спостереження та реагування», модернізація системи C4ISR, розширення можливостей NORAD та поглиблення взаємосумісності з арктичними союзниками по НАТО [2, с. 3–4]. У цьому документі Китай названо «pacing challenge» [2, с. 7] – це вираз, який на вашингтонському жаргоні означає найвищий стратегічний пріоритет. Посилення російсько-китайського співробітництва характеризується як потенційна загроза регіональній стабільності. Іншими словами: обидва конкуренти тепер перебувають в одній площині – і це принципово нова перспектива порівняно з усіма попередніми документами щодо Арктики. Особливо слід підкреслити вступ Фінляндії та Швеції до НАТО у 2023–2024 роках. З точки зору реалістичної політики, це майже ідеальна констеляція співвідношення сил: тепер усі арктичні держави, за винятком Росії, є членами альянсу. Те, чого Москва намагалася уникнути протягом десятиліть, сталося – і саме як прямий наслідок її власних дій.

Прихід до влади другого уряду Трампа в 2025 році нічого не змінив у стратегічній логіці американської арктичної політики, але змінив усе інше: тон, риторику, інструменти. Байден говорив про союзників і зобов'язання щодо захисту клімату; Трамп відкинув цю лексику і перейшов на відверту мову інтересів влади та ресурсів. Для декого це виглядало як розрив. Насправді це було скоріше зміною упаковки. Найбільш показовим був випадок з Гренландією. Ще до інавгурації Трамп публічно не виключав можливості застосування економічного чи військового тиску для здобуття американського контролю над островом [16]. У березні 2025 року в промові перед Конгресом він підтвердив свій намір «придбати» Гренландію. Зрозуміло, що це викликало хвилю обурення в Копенгагені та Осло – і не без підстав. Однак якщо розглядати це питання крізь призму Маккіндера та Спайкмана, логіка здається зовсім не такою абсурдною. Гренландія є стратегічним форпостом між Північною Америкою та Євразією, ключовим елементом системи раннього попередження про ракетні атаки та воротами до Арктичного басейну. До речі, Трумен ще 1946 року пропонував продати острів Данії.

А це означає, що ідея не нова; просто в минулому її формулювали обережніше. Водночас Трамп зробив те, що, з реалістичної точки зору, важко заперечити: запустив найбільшу в американській історії програму розширення криголамного флоту. «One Big Beautiful Bill» передбачає понад 9 мільярдів доларів на будівництво важких і середньоважких криголамів [3]. У квітні 2025 року в рамках ICE-пакту – спільної ініціативи з проектування та виробництва арктичних суден – було підписано меморандум про взаєморозуміння з Фінляндією та Канадою [4]. А в серпні 2025 року на станції берегової охорони в Джуно введено в експлуатацію перший за 25 років американський полярний криголам USCGC Storis [17]. Тут, мабуть, найяскравіше проявляється різниця між сигналами та можливостями: якщо Байден інвестував у союзників та документи, то Трамп – у конкретні оперативні можливості. З точки зору структурного реалізму, обидва підходи є проявами однієї й тієї ж логіки рівноваги – лише реалізованої різними засобами. Однак було б неправильно називати арктичну стратегію адміністрації Трампа цілком послідовною. Вона містить низку структурних суперечностей, на які необхідно звернути увагу.

Перша і найочевидніша стосується Гренландії. Риторика щодо острова значно ускладнила відносини з Данією, Норвегією та Канадою [16], тобто саме з тими союзниками, без яких будь-яка американська арктична стратегія залишається неповною. При цьому йдеться не про абстрактні дипломатичні напруження: це конкретне обмеження оперативної взаємодії, обміну інформацією та спільного планування в регіоні.

Друга суперечність менш помітна, але в довгостроковій перспективі, можливо, більш серйозна. Скорочення фінансування кліматичних досліджень та ліквідація органів, відповідальних за моніторинг арктичного середовища [18], ослабили аналітичну базу, на якій ґрунтується стратегічне планування. Простіше кажучи: важко підтримувати рівновагу в регіоні, коли у вас є дедалі менше даних про те, що там відбувається.

По-третє, відсутність єдиного стратегічного документа. На відміну від чітко структурованих документів адміністрації Байдена арктична політика Трампа визначається насамперед президентськими меморандумами та публічними заявами [19]. Це знижує передбачуваність і ускладнює координацію між органами влади.

Союзники також це помічають. Однак ніщо з цього не змінює суті. З точки зору структурного реалізму, ці суперечності знижують інституційну ефективність стратегії, але не змінюють її базової логіки. Політика США щодо Арктики у період 2022–2025 років, незважаючи на всі риторичні відмінності між урядами, відображає ту саму динаміку: зростаючі можливості Росії та Китаю змушують Вашингтон шукати рівновагу. Байден робив це через союзників та стратегічні документи; Трамп – через односторонні сигнали та прямі інвестиції в оперативні можливості. Форма різна. Логіка та сама.

Висновки. По-перше, реалістична парадигма у своїх структурних та наступальних проявах виявляється найбільш евристично продуктивним інструментом для пояснення арктичної стратегії США. Поведінка Вашингтона в регіоні визначається не проголошеними цінностями чи ідеологічними уподобаннями конкретного уряду, а структурними стимулами міжнародної системи: зростанням матеріальних можливостей суперників та системною необхідністю противаги їм. Звісно, це не означає, що реалізм пояснює все, але для розуміння цього конкретного випадку він пропонує найбільш економічне та влучне пояснення. По-друге, масштабне вторгнення Росії в Україну в 2022 році стало структурним переломним моментом, який остаточно поховав концепцію «арктичної ексклюзивності». Однак тут є парадокс, який заслуговує на особливу увагу: Саме та подія, яка посилила присутність в Арктиці, одночасно ослабила безпосередній військовий потенціал Росії в регіоні. Адже значна частина сухопутних військ Північного флоту була перекинута на лінію фронту в Україні. Для Заходу це відкрило можливість розширити власну присутність, якою скористалися обидва уряди США, хоча й різними засобами. По-третє, зростаюча китайсько-російська співпраця в Арктиці є якісно новим системним фактором, що суттєво ускладнює стратегічне планування США в регіоні. Логіка Мерсхаймера щодо запобігання виникненню євразійської гегемоністської держави набуває в арктичному контексті додаткового виміру: головна загроза більше не виходить від Росії чи Китаю окремо, а від їхнього потенційного синергетичного впливу на регіональний баланс. Спільні патрулювання поблизу Аляски та скоординовані польоти бомбардувальників – це не лише демонстрації присутності, а й сигнали про характер цієї нової співпраці.

По-четверте, порівняльний аналіз обох урядів підтверджує аналітичну силу структурного реалізму. Байден і Трамп обрали принципово різну риторику та різні інструменти, проте обидва реалізували стратегії врівноваження. Структурні чинники системи виявилися стійкішими, ніж ідеологічні уподобання окремих урядів. Це, мабуть, найпереконливіше підтвердження тези Уолта про пріоритет системного рівня аналізу. Перспективи подальших досліджень охоплюють щонайменше три напрями. Перший – вплив гренландського питання на єдність НАТО та межі солідарності союзників у ситуації, коли сам союзник стає джерелом тиску. Другий напрям стосується довгострокових наслідків Пакту ICE для балансу сил в Арктиці та промислових потужностей сторін. Третя, можливо, найчутливіша сфера – зв'язок між змінами в арктичній конфігурації та ядерною стабільністю: Арктичний басейн залишається центральним районом дислокації стратегічних атомних підводних човнів як Сполучених Штатів, так і Росії, і будь-яка дестабілізація регіонального балансу неминуче впливає на цей вимір.

1. National Strategy for the Arctic Region. The White House. – Washington, D.C., 2022. 36 p. URL: https://bidenwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2022/10/National-Strategy-for-the-Arctic-Region.pdf. **2.** Department of Defense Arctic Strategy 2024. U.S. Department of Defense. Washington, D.C., 2024. 36 p. URL: https://media.defense.gov/2024/Jul/22/2003507411/-1/-1/0/DOD-ARCTIC-STRATEGY-2024.PDF. **3.** Fact Sheet: President Donald J. Trump Authorizes Construction of Arctic Security Cutters. The White House. Washington, D.C., 2025. URL: https://www.whitehouse.gov/factsheets/2025/10/fact-sheet-president-donald-j-trump-authorizes-construction-of-arctic-security-cutters/. **4.** DHS Celebrates Purchase of New Coast Guard Icebreakers as President Trump Signs Deal with Finland. U.S. Department of Homeland Security. Washington, D.C., 2025. URL: https://www.dhs.gov/news/2025/10/10/dhs-celebrates-purchase-new-coast-guard-icebreakers-president-trump-signs-deal. **5.** Conley H. A., Melino M. The Ice Curtain: Russia's Arctic Military Presence. Washington, D.C.: CSIS, 2020. URL: https://www.csis.org/analysis/ice-curtain-russias-arctic-military-presence. **6.** Conley H. A., Roberts L., Saeed S., Melino M. America's Arctic Moment: Great Power Competition in the Arctic to 2050. Washington, D.C.: CSIS, 2020. 44 p. URL: https://www.csis.org/analysis/americas-arctic-moment. **7.** Gricius G., Fitz E. B. Can Exceptionalism Withstand Crises? An Evaluation of the Arctic Council's Response to Climate Change and Russia's War on Ukraine. *Global Studies Quarterly.* 2022. Vol. 2, Is. 3. ksac042. DOI: 10.1093/isagsq/ksac042. **8.** Devyatkin P. Arctic Exceptionalism: A Narrative of Cooperation and Conflict from Gorbachev to Medvedev and Putin. *The Polar Journal.* 2023. Vol. 13, No. 2. P. 336–357. DOI: 10.1080/2154896X.2023.2258658. **9.** Puranen M., Kopra S. China's Arctic Strategy – a Comprehensive Approach in Times of Great Power Rivalry. *Scandinavian Journal of Military Studies.* 2023. Vol. 6, No. 1. P. 239–253. DOI: 10.31374/sjms.196. **10.** US Geological Survey. Circum-Arctic Resource Appraisal: Estimates of Undiscovered Oil and Gas North of the Arctic Circle. U.S. Geological Survey. Washington, D.C., 2008. URL: https://pubs.usgs.gov/fs/2008/3049/. **11.** Morgenthau H. J., Thompson K. W., Clinton D.; eds. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. 7th ed. New York: McGraw-Hill, 2006. 703 p. **12.** Waltz K. N. Theory of International Politics. Long Grove: Waveland Press, 2010. 251 p. **13.** Mearsheimer J. J. The Tragedy of Great Power Politics. Updated ed. New York: W. W. Norton & Company, 2014. 555 p. **14.** Mackinder H. J. The Geographical Pivot of History. *The Geographical Journal.* 1904. Vol. 23, No. 4. P. 421–437. **15.** Spykman N. J. The Geography of the Peace. New York: Harcourt, Brace and Company, 1944. 66 p. **16.** Kjølberg A. et al. Arctic Spillover? Military Signalling in the European Arctic Before and After the Full-Scale Invasion of Ukraine. Scandinavian Journal of Military Studies. 2025. Vol. 8, No. 1. DOI: 10.31374/sjms.375. **17.** Historic: Trump Administration Commissions First Arctic Icebreaker in Quarter of a Century. U.S. Department of Homeland Security. Washington, D.C., 2025. URL: https://www.dhs.gov/news/2025/08/11/historic-trump-administration-commissions-first-arctic-icebreaker-quarter-century. **18.** Gries P. H. Both In and Out of the Arctic: The Trump Administration, Greenland, and Science. New Haven: Yale University Press, 2025. URL: https://yalebooks.yale.edu/2025/06/24/both-in-and-out-of-the-arctic-the-trump-administration-greenland-and-science/ **19.** H. A. Conley et al. Forecasts and Recommendations about the Second Trump Administration Policies toward the Two Polar Regions. Washington, D.C.: CSIS, 2025. URL: https://www.csis.org/analysis/forecasts-and-recommendations-about-second-trump-administration-policies-toward-two-polar. **20.** Maritime Doctrine of the Russian Federation. President of the Russian Federation. Moscow, 2022. URL: https://www.thearcticinstitute.org/2022-russian-maritime-doctrine-implications-nato-future-great-power-competition-arctic/.

Nazarenko Igor. **U.S. strategic priorities in the Arctic region: contemporary dimension**

The Arctic is currently undergoing radical geopolitical changes: from a peripheral region with limited international cooperation, it has become one of the main arenas of rivalry among major powers in the 21st century. Russia's large-scale invasion of Ukraine in February 2022 marked a structural turning point that finally undermined the concept of "Arctic exceptionalism" – a notion that had long dominated both academic and diplomatic discourse, suggesting that the region was to some extent immune to geopolitical competition due to shared environmental challenges and an established culture of institutional

cooperation. For the United States, these events necessitated a fundamental reassessment of its strategic priorities in the region. This article analyzes the evolution of U.S. Arctic strategy at the present stage, with a focus on events after 2022 and the policy course of the second Trump administration, examined through the lens of the realist paradigm and the classical geopolitical tradition. The study is based on a theoretical synthesis of H. Morgenthau's classical realism, K. Waltz's structural realism, J. Mearsheimer's offensive realism, and the spatial concepts of H. Mackinder and N. Spykman. The study argues that U.S. Arctic strategy is determined not by proclaimed values, but by structural incentives within the international system-specifically, Russia's systematic military buildup, which included the construction of over 475 facilities between 2014 and 2019, as well as the 2022 Maritime Doctrine, which elevated the Arctic to the top of Russia's maritime priorities, and due to China's gradual regional penetration through the "Polar Silk Road" concept and joint maritime patrols near Alaska. Analysis shows that the Biden administration responded with systematic strategic documents and a deepening of relations with the NATO alliance, while the second Trump administration took a clearly unilateral, resource-oriented stance: a $9 billion icebreaker construction program, the ICE agreement with Finland and Canada, and constant rhetorical pressure regarding Greenland. Despite fundamental differences in form and rhetoric, both administrations adhered to balanced strategies, confirming the analytical utility of structural realism as an explanatory framework. Growing Sino-Russian cooperation in the Arctic is identified as a qualitatively new systemic factor that significantly complicates U.S. strategic planning in the region.

Key words: U.S. strategic priorities, realism, great power rivalry, geopolitics, Arctic exceptionalism, Trump administration.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 25.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 342.086:004:32:341
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-621
ISSN 1563-3349

Р. В. ПАХОМОВ

ЦИФРОВА ТРАНСФОРМАЦІЯ СУДОВОЇ ВЛАДИ ПІД ВПЛИВОМ ГЛОБАЛЬНИХ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ І ТЕХНОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ

Розглядається історична зміна підходів до цифрової трансформації судової влади, зумовлена дією певних чинників, зокрема змін у геополітичному контексті та глобальній управлінській культурі, а також у технологічних тенденціях. У кожному періоді проаналізовано міжнародні політичні документи та правові акти, що визначають вектори розвитку систем правосуддя і взаємодії судової влади з ключовими політичними акторами. Окрему увагу приділено змінам у балансі органів державної влади та ризикам незалежності судової влади, що актуалізуються на різних етапах цифрової трансформації у зв'язку зі зростанням ролі інформаційно-комунікаційних технологій та посиленням інтеграційних процесів на національному та міжнародному рівнях.

Ключові слова: *судова влада, цифровізація, штучний інтелект, незалежність судової влади, міжнародна політика, правове регулювання, етапи цифрової трансформації, інституційна взаємодія.*

Pakhomov Ruslan. **Digital Transformation of the Judiciary under the Influence of Global Political, Legal, and Technological Factors**

The article examines the historical change in approaches to the digital transformation of the judiciary, driven by the influence of certain factors, in particular changes in the geopolitical context and global governance culture, as well as in technological trends. For each period, international political documents and legal acts that determine the vectors of development of justice systems and the interaction of the judiciary with key political actors are analyzed. Particular attention is paid to changes in the system of checks and balances among state authorities and to risks to judicial independence that become salient at different stages of digital transformation due to the growing role of information and communication technologies and the intensification of political integration processes at both the national and international levels.

© *ПАХОМОВ Руслан Володимирович* – аспірант сектору правових проблем політичних інститутів та процесів відділу конституційного та муніципального права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0009–0001-4550–710X; e-mail: pakhomovr@gmail.com

Key words: *judiciary, digitalization, artificial intelligence, judicial independence, international policy, legal regulation, stages of digital transformation, institutional interaction.*

Вступ. Інтенсивний розвиток інформаційних технологій і цифровізація суспільних відносин зумовлюють системну цифрову трансформацію, яка охоплює всі гілки державної влади, і зокрема судову.

Традиційно цифрову трансформацію судової влади розглядають як технологічний процес упровадження новітніх інструментів задля досягнення більш високої якості судових рішень та правосуддя в цілому. Проте зазвичай поза увагою залишаються глобальні зміни в перерозподілі влади, зумовлені появою інформаційних технологій як екзогенного фактора, який м'яко, але неухильно змінює державні інституції, їх підходи до взаємодії між собою і суспільством, формує новий суспільний договір.

Цифрова трансформація не є одномоментною і не відбувається в лінійний спосіб, а здійснюється поступово під взаємним впливом декількох чинників: технологічного розвитку, переосмислення підходів до державного управління, зростання міжнародного нормативного впливу, політичних і безпекових криз.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного аналізу впливу визначальних чинників на процеси цифрової трансформації судової влади в різні історичні періоди з метою виявлення сучасних ризиків і можливостей інституційного розвитку, зокрема в умовах прискореної європейської інтеграції України.

Метою статті є виявлення ключових процесів цифрової трансформації судової влади та відстеження змін у визначенні ролі технологій на кожному історичному етапі, що відбувалися під тиском глобальних політичних подій, концептуальних змін у підходах до державного управління та знакових технологічних проривів. На кожному етапі аналізуватиметься предмет цифровізації, ступінь інтегрованості цифрового середовища і роль технологій у судовій владі відповідного періоду.

Стан розробки проблеми та методи дослідження. Серед зарубіжних дослідників цифрової трансформації судової влади варто відзначити Ф. Контіні, який запропонував розглядати суд як ансамбль закону, технології та інституції [1, 55], та Р. Сасскінда, що досліджував зміну філософської парадигми правосуддя під впливом інформаційних технологій [2]. Питання «подвійної нормалізації», де поведінка суб'єктів обмежується не лише правом, а й архітектурою програмного забезпечення, ґрунтовно розкрито в працях Ф. Контіні та Д. Рейлінг [3]. Складні аспекти інституційного розриву та політичної нейтральності технологій досліджував Дж. Ф. Ланцара [4], а порівняльний аналіз європейських систем е-юстиції представлено у працях М. Фабрі [5].

Вітчизняний науковий дискурс зосереджено на адаптації міжнародних стандартів до національних реалій. Вагомий внесок у дослідження правових засад е-суду зробив А. Колєсніков [6]. Питання інституційного виживання судової влади через цифровізацію в умовах воєнного стану та пандемії висвітлено у працях О. Яновської [7]. Транзит від фрагментарних систем до цілісної ЄСІКС аналізують Д. Лученко та К. П'ятигора [8], а етичні та правові межі впровадження штучного інтелекту в українське судочинство – Я. Берназюк [9].

Методологічну основу дослідження становить системний підхід, що дозволяє розглядати цифровізацію як комплексний інституційний процес. Використано формально-юридичний метод для опрацювання міжнародних актів. Ключовим інструментом аналізу є авторська тривимірна просторова матриця, яка дає змогу оцінити рівень цифрової зрілості через три ракурси: предметний (предмет оцифрування), інтеграційний (здатність до взаємодії) та аксіологічний (ціннісна мотивація). Такий підхід забезпечує відхід від лінійної періодизації на користь аналізу якісних циклів трансформації.

Виклад основного матеріалу. Для цифрової трансформації судової влади характерна низка ключових процесів, каталізатором яких був розвиток інформаційних технологій, що відбувався на тлі глобальних політичних зсувів та змін в управлінській парадигмі. Це зумовлює доцільність зосередитись на дослідженні процесів цифровізації в країнах т.зв. «розвиненої демократії» (Європейський Союз (далі – ЄС), США, Великобританія), які демонструють технологічне лідерство, найвищий рівень розвитку правових систем та політичних інститутів, передовий досвід у впровадженні сучасних підходів до державного управління.

Аналіз процесів цифрової трансформації судової влади доцільно здійснювати у хронологічній послідовності, що дозво-

ляє визначити зовнішні умови та виклики, в яких функціонувала судова влада, а також її внутрішні пріоритети й орієнтири розвитку, характерні для кожного періоду. Водночас ці процеси не мають чітко визначених часових меж, часто відбуваються паралельно або накладаються один на одного, перебуваючи у стані взаємного впливу. З огляду на це у дослідженні запропоновано умовно виокремити чотири ключові етапи, кожен з яких характеризується специфічними рисами.

Кожний етап розглянемо через *три основні ракурси:*

– предметний – визначення ключового предмета оцифровування, що становив інтерес для влади в цьому періоді;

– інтеграційний – визначення ролі технології у внутрішній самоорганізації інституції чи технологічної інтеграції інституції в національну систему влади чи наднаціональні об'єднання;

– аксіологічний – визначення ціннісного рівня інституційного усвідомлення, виокремлення основної мотивації для впровадження технологій чи регулювання її розвитку.

І етап. Період ранньої інформатизації (1970-1990 роки). 70-80 роки XX століття відзначилися жорстким ідеологічним протистоянням у період «холодної війни», що стимулювало безпрецедентний технологічний оптимізм та супроводжувалося значними інвестиціями ресурсів у науково-технологічну сферу. На відміну від країн соціалістичного блоку, де в технологіях вбачали інструмент централізованого планування та ідеологічного контролю, у західному дискурсі домінував погляд на технології як на спосіб забезпечення процвітання та індивідуальної свободи. Автоматизація розглядалась як шлях до модернізації і загального підвищення ефективності діяльності та покращення якості управлінських рішень на базі макроданих. Відомий футуролог Е. Тофлер у своїй праці «Шок майбутнього» [10] зазначає, що технологія – це надпотужний рушій і прискорювач змін та підкреслює неготовність суспільств і держав до їхнього темпу розвитку.

У державному управлінні в цей час домінувала класична веберівська бюрократична модель, що базувалась на ієрархії, чіткому розподілі функцій, формалізації процесів. Технологія в цей час сприймалася як інструмент обробки та аналізу статистичних даних. Судова влада в цей період являє собою закриту консервативну корпоративну культуру з ознаками кастовості, де стаж переважає над компетенціями, а відтак спостерігається інституційний скепсис до технологічних інновацій.

Самі ж технології за ці два десятиліття подолали шлях від громіздких мейнфреймів до появи перших персональних комп'ютерів. Мережеві технології перебували на початковому етапі розвитку, тому всі технологічні рішення переважно були ізольованими і не передбачали інтеграції. Водночас інформація поступово структурувалася в бази даних, що сприяло появі перших комерційних баз правових даних LexisNexis (1973) і Westlaw (1975). Державні органи почали формувати свої електронні картотеки за різними напрямами діяльності.

Рада Європи (далі – РЄ) чи не першою серед міжнародних організацій усвідомила потребу в нормативній реакції на автоматизовану обробку персональних даних. Резолюція Комітету Міністрів РЄ (73) 22 від 26 вересня 1973 р. заклала принципи захисту даних у приватному секторі [11], а Резолюція Комітету Міністрів РЄ (74) 29 від 20 вересня 1974 р. – у публічному, охоплюючи державні бази даних і реєстри [12]. Обидва документи не мали зобов'язального характеру, проте сформулювали ключові постулати: мету збору даних, обмеження доступу до них, право суб'єкта на ознайомлення з даними про себе.

Рекомендація R(81)20 Комітету Міністрів РЄ від 11 грудня 1981 р. вперше визнала юридичну значущість комп'ютерних записів як потенційних доказів, що стало нормативним прецедентом для судочинства [13]. Того ж року РЄ відкрила до підписання Конвенцію «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних» (Конвенція РЄ № 108 від 21 січня 1981 р.) – першу міжнародну угоду, що набрала чинності в галузі захисту даних (1985) [14]. Норми Організації економічного співробітництва та розвитку (далі – ОЕСР) щодо транскордонних потоків даних (1980) доповнили цю архітектуру на рівні економічної співпраці [15].

На цьому етапі судова влада перебувала на початку осмислення власної цифрової ідентичності. Вона зосереджувалася переважно на автоматизації окремих публічних реєстрів та зборі судової статистики з метою звітності перед виконавчою владою. Технологічний розвиток був фрагментарним і проявлявся в ізольованих «островах» комп'ютеризації на рівні окремих великих судів або

центральних судових адміністрацій без будь-якої системної інтеграції в національний цифровий простір, якого на той час не існувало навіть на рівні концепцій. Судова влада усвідомлювала роль технологій переважно крізь призму ризиків для приватності сторін процесу, а роль інформаційних технологій (далі – ІТ) розглядала як суто технічну підтримку канцелярій. Жодного стратегічного бачення цифрового майбутнього правосуддя на той час ще не було закладено.

ІІ етап. Масова комп'ютеризація (1990-2005 роки). Падіння Берлінського муру в 1989 р. та розпад Радянського Союзу в 1991 р. ознаменували початок нової геополітичної ери. Однополярний світ американської гегемонії супроводжувався ейфорією глобалізації: торговельні бар'єри знижувалися, ринки відкривалися, а ліберальна демократія видавалася безальтернативним шляхом державного розвитку. Новий транскордонний простір електронної комерції вимагав відповідних правових механізмів рівноцінності між цифровим і паперовим документом, а зволікання з відповідним регулюванням створило підґрунтя для транскордонної кіберзлочинності, ефективна протидія якій вимагала більш високого рівня міжнародної правової солідарності. Цю епоху характеризував економічний прагматизм, а технології розглядалися як головний драйвер лібералізації суспільства через вільний доступ до інформації.

У межах запровадження концепції «New Public Management» (далі – NPM) органи державної влади почали розглядатися крізь призму вимірюваної ефективності та забезпечення прозорості діяльності з перетворенням громадянина на споживача державних послуг. Державні інституції перейшли до стратегічного планування і визначення показників результативності (KPI), підводячи до конфлікту «собівартості правосуддя». Передові країни та наддержавні утворення почали формувати підходи до електронного урядування (Велика Британія – «Modernising Government» (1999) [16], ЄС – Ініціатива eEurope (2000) [17], США – «E-Government Act» (2002) [18]).

Комп'ютери в цей час переходять до графічних інтерфейсів, що роблять їх зручними у використанні для людей без технічних знань. Поява та розвиток Інтернету створюють безпрецедентні умови для транскордонних комунікацій, торгівлі, обміну знаннями та досвідом. Можливість передачі даних між системами фактично запустила інтеграційні процеси, почали з'являтися системи електронного документообігу та управління справами. Технологія електронного підпису пройшла шлях від академічного проєкту до законодавчо визнаного інструмента: у 1999 р. ЄС ухвалив Директиву 1999/93/ЄС [19], у 2000 р. США — E-Sign Act [20].

Комісія ООН з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ) у 1996 р. ухвалила Типовий закон про електронну комерцію, що запровадив принцип «функціонального еквівалента»: електронне повідомлення, що виконує функції паперового документа, тепер отримує ту саму правову силу [21]. Цей принцип став концептуальним фундаментом для легалізації електронних документів у судочинстві. РЄ 28 лютого 2001 р. прийняла знакові Рекомендації Rec(2001) [22] 2 та Rec(2001) 3[23], які безпосередньо стосувалися впровадження ІТ у судові системи. У цих актах вперше визнано, що технології є «незамінним інструментом» для ефективного функціонування правосуддя в умовах зростання навантаження на суди. Ключовим нововведенням стала вимога розробляти національні ІТ-стратегії для судової влади, які б ураховували принципи суддівської незалежності та захисту персональних даних. Також поставлено амбітне завдання надавати судові послуги громадянам через «нові технології», що фактично заклало фундамент для концепції електронного правосуддя (e-Justice), спрямованого на спрощення доступу до суду.

Судова влада на цьому етапі стала об'єктом масової комп'ютеризації робочих місць суддів та працівників апарату. Головною метою було оцифрування текстів рішень, а також упровадження систем автоматизованого розподілу справ для запобігання корупційному втручанню. Технологічне покриття розширилося від окремих ПК до локальних мереж судів, а перші інтеграції почали відбуватися на рівні обміну даними з виконавчими службами та національними органами прокуратури. Судова влада почала усвідомлювати ІТ як потужний чинник підвищення ефективності та прозорості.

ІІІ етап. Формування судових систем та екосистем правосуддя (2005-2015 роки). Цей період характеризується розвитком цифрової економіки та посиленням міжнародної інтеграції. Криза 2008 р. розкрила ризики некерованої глобалізації. Розвиток мобільних технологій та соціальних мереж почав закладати новий тип

відносин між державою та громадянином, що вимагав ще більш високого рівня прозорості та підзвітності. Хвиля «Великого розширення» ЄС вимагала ефективних механізмів інтеграції нових держав з їх особливостями правових систем та рівнем технологічної зрілості.

На зміну NPM прийшла концепція Digital Government та «людиноцентричного сервіс-дизайну». Акцент вимірювання державної послуги зміщується з вартості її надання на якість користувацького досвіду (User Experience, UX) громадянина. Суд почали розглядати як сервісну організацію, зобов'язану забезпечити не лише фізичну доступність, а й цифрову (в т.ч. дистанційну). Принципи «єдиного вікна» та «одноразового введення даних» перейняли з комерційного сектору в державне управління. Концепція управління інформаційно-технологічною архітектурою підприємства дозволила державному апарату впроваджувати інструменти планомірної інтеграції ІТ-систем. Аудит інформаційних систем і управління ризиками кібербезпеки з'являється у стратегічних документах судових органів. Для судової влади це означало нагальну необхідність стати органічною частиною ширшої державної цифрової екосистеми, одночасно відстоюючи свою конституційну автономію від виконавчої гілки влади.

Технологічний розвиток цього періоду визначався масовим переходом до хмарних обчислень, широкосмугового мобільного Інтернету та платформних рішень. Технології інтероперабельності, такі, як сервіс-орієнтована архітектура та XML-стандарти, дозволили різнорідним системам «спілкуватися» між собою без кардинальної зміни їхньої внутрішньої структури. Почали системно впроваджуватися складні системи відеоконференцзв'язку для проведення дистанційних слухань та персоналізовані електронні кабінети для професійних учасників процесу. Стрімкий розвиток «великих даних» дав перший поштовх до створення інструментів глибокої аналітики та систематизації судової практики на основі метаданих.

Міжнародні інституції відреагували на ці чинники розробленням комплексних стратегій, що концептуалізували поняття електронного правосуддя як інтегрованого простору. Стратегії електронного правосуддя ЄС (2009-2013, 2014-2018) [24, 25] стали ключовими політичними документами, заклавши архітектурну основу

для системи e-CODEX – платформи транскордонного обміну юридичними документами між судами держав-членів та європейського порталу e-Justice як центрального хабу доступу до правосуддя.

Висновок Консультативної ради європейських суддів (далі – КРЄС) №14 «Правосуддя та інформаційні технології» (2011) став першим документом КРЄС, цілком присвяченим цифровій темі, визначивши такі пріоритети: електронне подання документів, управління справами, публічний доступ до рішень, відеоконференції, і водночас наголосив на необхідності захисту судових даних від несанкціонованого доступу [26].

На цьому етапі судова влада як об'єкт цифровізації перейшла від оцифрування паперів до оцифрування процесів, автоматизуючи життєвий цикл судових справ. Технологічна зрілість досягла рівня національних екосистем, що почали будувати «інтеграційні мости» до найбільш релевантних національних систем, спрощуючи перевірку та перевикористання даних. Судова влада усвідомлює, що технології вже не тільки підвищують ефективність і спрощують доступ до правосуддя, а й змінюють філософію взаємодії держави і громадянина, здійснюють цифрову трансформацію процесів, що тривалий час були сталими, а також змінюють баланс впливу серед гілок влади.

IV етап. Національні та транскордонні інтеграції (2015 р. – дотепер). Сучасний культурно-геополітичний простір характеризується кризою традиційного ліберального світопорядку, зростанням популізму та переходом до багатополярного світу, де цифрові технології стають інструментом глобального впливу та гібридної війни.

Глобальна конкуренція між США, Китаєм та ЄС у сфері високих технологій змушує держави шукати баланс між забезпеченням цифрового суверенітету і безпеки та захистом демократичних цінностей і прав людини. У масовій свідомості утверджується концепція «людиноцентричності», де державні послуги мають бути максимально непомітними, проактивними та доступними зі смартфону. Проте одночасно технології перестають бути інструментом прозорості, перетворюються на «чорну скриньку», що спричиняє глибоку недовіру до великих технологічних корпорацій та непрозорих алгоритмів, здатних маніпулювати суспільною думкою та державними процесами.

Менеджмент у державному секторі трансформується в концепцію «держави-платформи», де уряд діє не лише як надавач послуг, а і як оператор складної екосистеми, що об'єднує публічні та приватні сервіси. Ключовими управлінськими принципами стають «цифровий за замовчуванням», «інтероперабельність за замовчуванням» та «лише один раз» (only once), що вимагає безшовної інтеграції даних між усіма гілками влади. Інституційне управління стає дата-центричним: стратегічні рішення дедалі частіше приймаються на основі великих даних (Big Data), зібраних у режимі реального часу, а не на основі політичних декларацій чи традиційної логіки. Судова влада в цій моделі остаточно стає частиною «єдиного цифрового вікна», інтегруючись у національні системи ідентифікації та особисті цифрові кабінети громадян, стикаючись із безпрецедентним за останні десятиліття прихованим цифровим викликом для своєї конституційної незалежності.

Із запровадженням 5G та супутникового Інтернету комунікації зробили сервіси доступними фактично в будь-якій точці планети. Упровадження мікросервісної архітектури дозволяє гнучко масштабувати державні інформаційні системи, перевикористовувати цілі сервіси між різними системами, легше інтегруватися на державному і транскордонному рівні, забезпечуючи належний рівень інформаційної безпеки.

Міжнародна реакція на ці зміни втілилася в Талліннській декларації про електронне урядування (2017), яка закріпила політичний обов'язок держав надавати послуги цифровим шляхом, забезпечуючи при цьому інклюзивність для вразливих груп [27]. У сфері правосуддя справжньою новацією став Регламент (ЄС) 2023/2844 про цифровізацію судової співпраці, який встановив універсальну правову рамку для транскордонних цивільних та кримінальних справ [28]. Цей акт запровадив обов'язковість використання децентралізованої IT-системи (на базі e-CODEX) для офіційного обміну даними між компетентними органами держав-членів, що фактично ліквідує паперову пошту як основний канал комунікації.

Для цього етапу цифрової трансформації судової влади характерним є перехід від оцифровування рутинних процесів до автоматизації процесу інтелектуального прийняття рішень на базі великих даних та алгоритмічних технологій. Рівень технологічної зрілості характеризується глибоким розвитком національних систем

правосуддя та їх інтегрованістю в національний ландшафт електронного урядування та міжнародний цифровий простір правосуддя. Ключовими усвідомленнями цього періоду є: критична залежність від технологій та їх постачальників, адже позатехнологічні процеси поступово втрачають свою ефективність; екзистенційний ризик розчинитися в державній цифровій сфері, непомітно втрачаючи конституційну незалежність.

У контексті цього етапу окремої уваги заслуговують дві самостійні хвилі, що радикально вплинули на розвиток інституцій і міжнародної політики в межах зазначеного періоду.

Хвиля безпекових криз (2019-2023 роки). Пандемія COVID-19 стала першим глобальним стрес-тестом для цифрової готовності державних інституцій. Від судових залів до дистанційних слухань – перехід, що за нормальних умов зайняв би десятиліття, відбувся за місяці. У таких умовах цифровізація перестала бути доступною опцією, а стала єдиною доступною можливістю. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну ще більше посилило потребу в цифровізації – лише цифра може забезпечити функціонування правосуддя за таких умов, правовий суверенітет держави. На міжнародному рівні почали наполегливіше просувати принципи «цифровий за замовчуванням» та «тільки цифровий». Цифрова трансформація стала емпіричною вимогою держави. Управлінською відповіддю на ці виклики стала концепція «Стійкої держави» (Resilient State), відповідно до якої цифрова держава стає здатною зберігати функціональність ключових інституцій попри катастрофічні потрясіння. Технологічною відповіддю став стрімкий розвиток комунікаційних платформ (Zoom, Google Meet, Cisco Webex, Microsoft Teams), що не втратили своєї популярності після проходження кризового етапу пандемії.

Міжнародні інституції відреагували на ці кризи серією оперативних інструкцій та політичних декларацій, спрямованих на збереження верховенства права. Керівні принципи Європейської комісії з ефективності правосуддя (CEPEJ) щодо відеоконференцій у судових провадженнях (2021) [29] та Настанова Управління ООН з наркотиків та злочинності (UNODC) щодо дистанційних слухань (2020) [30] стали відповіддю на загрозу повної зупинки судочинства. Новели цих документів полягали у встановленні жорстких вимог до технічної якості зв'язку, обов'язковості згоди

обвинуваченого на дистанційний розгляд у кримінальних справах та у забезпеченні конфіденційного каналу зв'язку захисника з клієнтом. Декларації міністрів юстиції країн G7 (Берлінська 2022, Токійська 2023, Вільнюська 2024) [31, 32, 33] політизували цифровізацію, визнавши електронні докази та спеціалізовані бази даних (як-от CICED у Eurojust) критично важливими для забезпечення відповідальності за міжнародні злочини.

У цей період головну увагу судової влади зосереджено на забезпеченні відмовостійкості систем, визнаючи, що лише технології здатні забезпечити ефективне функціонування правосуддя за критичних умов.

Хвиля розвитку алгоритмічних технологій (2016 р. – дотепер). Цей період ознаменувався злетами й падіннями міфу про штучний інтелект (далі – ШІ): від надмірних футуристичних сподівань до гучних скандалів (алгоритм COMPAS у кримінальному судочинстві – упередженість за расовою ознакою, США, 2016 р.; алгоритм SyRI – порушення права на приватність, Нідерланди, 2020 р.; алгоритм Robodebt – автоматичне стягнення нібито завищених соціальних виплат, Австралія, 2023 р.), від глузування над першими версіями чату GPT до масового неконтрольованого використання продуктів OpenAI державними службовцями по всьому світу.

Управління починає впевнено спиратися на предиктивну аналітику та інструменти кореляції великих даних. Активно порушується питання відповідальності та впроваджується концепція «Human-in-the-loop», відповідно до якої людина зобов'язана неупереджено перевірити результати роботи алгоритмів і погодити їх, взявши на себе відповідальність за результат.

Активний розвиток моделей ШІ від технологічних гігантів спровокував попит на технологію на рівні користувачів, підштовхнувши до «острівного» впровадження, завантаження в хмарні сервіси персональних даних та інформації, власником якої є держава. У відповідь на це почали формуватися концепції використання ШІ у державних, і зокрема судових, органах з визначенням зон відповідальності за технологію та меж її допустимого застосування.

Реакція міжнародних інституцій на експансію алгоритмів була безпрецедентно швидкою, глибокою та спрямованою на жорстке регулювання. Європейська етична хартія про використання ШІ в судових системах (2018) заклала 5 фундаментальних принципів,

серед яких ключовим є вже згадуваний принцип «Human-in-the-loop», що забороняє застосування прескриптивного підходу використання алгоритмів суддями [34]. Рамкова конвенція Ради Європи про ШІ (2024) стала першим юридично обов'язковим міжнародним договором, що вимагає від держав проводити ітеративну оцінку ризиків ШІ для прав людини, демократії та верховенства права перед його впровадженням у публічний сектор [35]. Висновок КРЄС № 26 (2023) остаточно закріпив, що ШІ повинен лише допомагати судді в рутинних завданнях, не втручаючись у повноваження з прийняття рішень, оскільки акт правосуддя є невід'ємним від людської гідності та етичного вибору [36]. Акт ЄС про ШІ (Regulation EU 2024/1689) визнав системи ШІ, що використовуються у правосудді для прийняття або підтримки рішень, як «системи високого ризику» з найвищим рівнем вимог щодо контролю над ними [37].

У рамках цієї хвилі об'єктом трансформації стає діяльність з прийняття рішень у ключових сферах функціонування судової влади. Технології ШІ трансформуються з окремих рішень, що модульно доставлялися до функціонуючої системи, в глибоко функціонально проінтегровану технологію, що може не тільки аналізувати інформацію і давати висновки, а здійснювати дії «іменем користувача» в системі у разі отримання відповідних повноважень. У той час як суддя-людина завжди буде обмежений своїм людським досвідом і власним контекстом, а також завжди буде заручником споконвічної людської мотивації, технології ШІ можуть викликати більшу довіру до згенерованих рішень через очевидну неупередженість та більш високу статистичну об'єктивність. Останнє створює усвідомлення необхідності інституційної боротьби за обмеження ролі технологій в правосудді та неприпустимості заміни судді-людини алгоритмом.

Висновки. Комплексний аналіз змін у процесах цифрової трансформації в їх хронологічній послідовності, в тому числі відображений в міжнародних політичних документах, дозволяє простежити чітку, детерміновану траєкторію руху: від використання технологій як засобу макростатистики та базових інструментів підвищення ефективності до розбудови транскордонних систем правосуддя та застосування кризових цифровізацій, що дають змогу зберегти державний суверенітет і верховенство права в періоди пандемії та війни.

Сучасний етап державного розвитку характеризується домінуванням інтеграційних процесів, які зумовлюють підвищення рівня взаємодії між гілками влади, а відтак взаємного впливу інституцій та політичних акторів один на одного. При цьому недостатня ініціатива з боку одного учасника такої взаємодії відкриває можливості для посилення впливу іншого.

У цьому контексті варто зазначити зростання ролі виконавчої гілки влади, яка через запровадження норм, стандартів і вимог до цифрової трансформації, а також визначення ризиків і показників ефективності фактично м'яко і послідовно впливає на судову владу, задаючи напрями її змін, формування нових цілей і оцінювання прогресу в їх досягненні.

Паралельно збільшується вплив міжнародних інституцій – ООН, ЄС, РЄ, ОЕСР та ін., які через рекомендації щодо управління технологіями фактично підштовхують до «цільового» бачення функціонування органів судової влади та їх взаємодії з іншими гілками влади на національному рівні, а також визначають спосіб взаємодії цих органів між собою на глобальному; оцінюють якість дотримання цих рекомендацій; формують рамку для гомогенізації національних судових систем та об'єднання їх в транскордонний цифровий простір правосуддя.

Судова влада, яка тривалий час залишалася консервативною та резистентною до змін, вимушена адаптуватися до нових реалій, наздоганяючи інші гілки влади, зокрема трансформуватися так, щоб не втратити свого значення та принципово важливої для неї незалежності.

Відправлення правосуддя невпинно перетворюється на державний сервіс, а судова влада усвідомлює, що в новому проінтегрованому технологічному світі незалежність не існує як даність, її треба послідовно відстоювати і розбудовувати на кожному з напрямів: міжнародному (через представлення в міжнародних органах), національному (через активну участь у формуванні внутрішньодержавного порядку денного цифрової трансформації), технологічному (через здобуття і концентрацію необхідної і достатньої технологічної експертизи в розбудові екосистеми правосуддя та створенні алгоритмічних інструментів, що не будуть нести інституційної загрози).

1. Contini F. Circulation of Agency in E-Justice: Interoperability and Infrastructures for European Transborder Judicial Proceedings. Dordrecht: Springer, 2014. 365 p. **2.** Susskind R. Online Courts and the Future of Justice. Oxford: Oxford University Press, 2019. 368 p. **3.** Contini F., Reiling D. Double normalization: When procedural law is made digital. Oñati Socio-Legal Series. 2022. Vol. 12, No. 3. P. 654–688. DOI: https://doi.org/10.35295/osls.iisl/0000-0000-0000-1305. **4.** Lanzara G. F. Shifting Practices: Reflections on Technology, Practice, and Innovation. Cambridge: The MIT Press, 2016. 304 p. **5.** Fabri M. From Court Automation to e-Justice and Beyond in Europe. *International Journal for Court Administration.* 2024. Vol. 15, No. 3. P. 1–23. DOI: https://doi.org/10.36745/ijca.640. **6.** Kolesnikov A. Legal framework for electronic justice in the EU. *Law, Economy and Social Progress.* 2023. № 8. P. 9–13. URL: https://lesp.hu/wp-content/uploads/2024/08/2-Andrii- Kolesnikov_ 8_2023_p-9-13.pdf. **7.** Yanovska O. Digital Technologies in the Judiciary Under Martial Law in Ukraine. Supreme Court of Ukraine. [2024]. URL: https://court.gov.ua/eng/supreme/pres-centr/news/1894732/. **8.** Luchenko D., Piatyhora K. From Concept to Reality: UJICS as the Next Stage in the Development of E-Justice in Ukraine. *Law and Safety.* 2025. Vol. 28. DOI: https://doi.org/10.21564/2225-6555.2025.28.346098. **9.** Bernaziuk Y. Artificial Intelligence in the Ukrainian Judiciary: Charting the Course Under the Digital Gavel. Supreme Court of Ukraine. 2025. URL: https://court.gov.ua/eng/supreme/pres-centr/news/1891488/. **10.** Toffler A. Future Shock. New York: Random House, 1970. 561 p. **11.** Resolution (73) 22 on the protection of the privacy of individuals vis-à-vis electronic data banks in the private sector. Council of Europe, 1973. URL: https://rm.coe.int/1680502830. **12.** Resolution (74) 29 on the protection of the privacy of individuals vis-à-vis electronic data banks in the public sector. Council of Europe, 1974. URL: https://rm.coe.int/09000016807aa909. **13.** Recommendation No. R (81) 20 of the Committee of Ministers to member States on the harmonisation of laws relating to the requirement of written proof and to the admissibility of reproductions of documents and recordings on computers. Council of Europe, 1981. URL: https://rm.coe.int/09000016804c66e0. **14.** Convention for the Protection of Individuals with regard to Automatic Processing of Personal Data (Convention No. 108). Council of Europe, 1981. URL: https://rm.coe.int/1680078b37. **15.** OECD Guidelines on the Protection of Privacy and Transborder Flows of Personal Data. OECD, 1980. URL: https://www.oecd.org/en/publications/oecd-guidelines-on-the-protection-of-privacy-and-transborder-flows-of-personal-data_9789264196391-en.html. **16.** Modernising Government. White Paper. London: UK Cabinet Office, 1999. 68 p. URL: https://hansard.parliament.uk/commons/1999-12-09/debates/d1ba4663-4d85-4d5d-8037-59ecc9e8619a/ModernisingGovernmentWhitePaper. **17.** eEurope — An Information Society for All: Communication on an Initiative for the Special European Council of Lisbon, 23 and 24 March 2000. European Commission, 1999. URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/eeurope-an-information-society-for-all.html. **18.** E-Government Act

of 2002, Pub. L. No. 107-347, 116 Stat. 2899. U.S. Congress, 2002. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-107publ347/pdf/PLAW-107publ347.pdf. **19.** Directive 1999/93/EC of the European Parliament and of the Council of 13 December 1999 on a Community framework for electronic signatures. Official Journal of the European Communities, 2000. L 13. P. 12–20. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:31999L0093. **20.** Electronic Signatures in Global and National Commerce Act, Pub. L. No. 106-229, 114 Stat. 464. U.S. Congress, 2000. URL: https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-106publ229/pdf/PLAW-106publ229.pdf. **21.** UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce. United Nations, 1996. URL: https://uncitral.un.org/en/texts/ecommerce/modellaw/electronic_commerce. **22.** Council of Europe Recommendation Rec(2001) 2 on the design and re-design of court systems and legal information systems in a cost-effective manner. URL: https://vkksu.gov.ua/sites/default/files/field/file/eng/17.11.22/11%20%20Recommendation%20%282001%29%202%20of%20the%20Committee%20of%20Ministers.pdf. **23.** Recommendation Rec(2001)3 of the Committee of Ministers to member states on the delivery of court and other legal services to the citizen through use of new technologies. Council of Europe, 2001. URL: https://search.coe.int/cm?i=09125948801f6321. **24.** European e-Justice Strategy (2008/C 317/01). *Official Journal of the European Union,* 2008. C 317. P. 1–6. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=legissum:jl0007. **25.** European e-Justice Strategy 2014–2018 (2013/C 376/02). Official Journal of the European Union, 2013. URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/european-e-justice-strategy.html. **26.** Висновок № 14 (2011) Консультативної ради європейських суддів «Правосуддя та інформаційні технології». URL: https://rm.coe.int/opinion-n-14-2011-on-justice-and-information-technologies-it-/16806a1fc0. **27.** Tallinn Declaration on eGovernment at the ministerial meeting during the Estonian Presidency of the Council of the EU. EU, 2017. URL: https://lisboncouncil.net/wp-content/uploads/2020/07/tallinn_egov_declaration.pdf. **28.** Regulation (EU) 2023/2844 of the European Parliament and of the Council of 13 December 2023 on the digitalisation of judicial cooperation and access to justice in cross-border civil, commercial and criminal matters, and amending certain acts in the field of judicial cooperation. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/2844/oj/eng. **29.** CEPEJ Guidelines on videoconferencing in judicial proceedings. Council of Europe, 2021. URL: https://rm.coe.int/cepej-2021-4-guidelines-videoconference-en/1680a2c2f4. **30.** Guidance Note Ensuring Access to Justice in the Context of COVID-19. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), 2020. URL: https://www.unodc.org/documents/Advocacy-Section/Ensuring_Access_to_Justice_in_the_Context_of_COVID-191.pdf. **31.** Berlin Declaration of the G7 Justice Ministers: Strengthening the Rule of Law and Promoting Accountability for International Crimes. G7 Germany, 2022. URL: https://www.g7germany.de/resource/blob/2196306/2146320/9fa789969d6867986ed9c010ba9fa3e9/2022-11-29-berliner-erklaerung-eng-data.pdf?download=1. **32.** Tokyo Declaration of the G7 Justice Ministers. G7 Japan, 2023. URL: https://g7.utoronto.ca/justice/2023-declaration.html. **33.** Vilnius Declaration of the G7 Justice Ministers. G7 Lithuania, 2024. URL: https://rm.coe.int/final-vilnius-declaration-en-eu-note/1680b17523. **34.** European Ethical Charter on the use of Artificial Intelligence in judicial systems and their environment. CEPEJ, 2018. URL: https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c. **35.** Framework Convention on Artificial Intelligence and Human Rights, Democracy and the Rule of Law (CETS No. 225). Council of Europe, 2024. URL: https://rm.coe.int/1680afae3c. **36.** Висновок № 26 (2023) Консультативної ради європейських суддів «Рухаючись вперед: використання асистивних технологій у судочинстві». URL: https://rm.coe.int/ccje-opinion-no-26-2023-final/1680adade7. **37.** Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144, and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828. Official Journal of the European Union, 2024. L 2024/1689. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32024R1689.

Ruslan Pakhomov. **Digital transformation of the judiciary under the influence of global political, legal, and technological factors**

Traditionally, digital transformation is viewed as a purely technological process of implementing information technologies to improve the efficiency, transparency and accessibility of justice, as well as the accountability of the judiciary. At the same time, technological progress-induced changes in the system of the balance of influence between state authorities, which directly affects the independence of the judiciary as an institution, remain unnoticed.

A review of trends in a historical perspective makes it possible to trace the growing role of the executive branch, which sets the rules of digital transformation, defines approaches and principles, forms performance indicators, as well as the increasing influence of international organizations, which, through standards and principles, make national judicial systems more heterogeneous and oriented towards international cooperation with the prospect of forming a single global space of justice.

The article proposes to consider the impact of key global factors (changes in geopolitics, state managerial culture and technological trends) on determining the vectors of digital transformation of the judiciary, as well as to investigate how the awareness of the role of technology in the judicial system has changed from macro-statistical data banks to algorithmic decision-making systems.

To more clearly demonstrate changes in such awareness, the role of technology in each of the proposed stages is considered through the following perspectives:

Subject – determining the key subject of digitization that was of interest to the authorities in this period.

Integration – determining the role of technology in the internal self-organization of the institution or the integration of the institution into the national system of power or supranational associations.

Axiology – determines the value level of institutional awareness, determining the dominant motivation for the introduction of technology or the regulation of its development.

Key words: judiciary, digitalization, artificial intelligence, judicial independence, international policy, legal regulation, stages of digital transformation, institutional interaction.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 25.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 16.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

Розділ 3

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ ТА КОНФЛІКТОЛОГІЯ

УДК 323.1
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-638
ISSN 1563-3349

К. М. ВІТМАН

МОДЕЛЬ ДЕРЖАВИ АВТОНОМІЙ ІСПАНІЇ НА ТЛІ ЕТНОКОНСОЦІАЛЬНОЇ МОДЕЛІ БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВИНИ

Здійснено спробу порівняльного аналізу асиметричної моделі держави автономій Іспанії та етноконсоціальної моделі Боснії і Герцеговини, що дала змогу виявити переваги першої над останньою на тлі проявів сепаратизму, що супроводжує державотворення обох європейських держав. Показано, що обидві моделі створені для збереження внутрішньої єдності та територіальної цілісності держав. Іспанська модель держави автономій є еволюційною, гнучкою та ефективною, на відміну від нав'язаної ззовні, жорсткої етноконсоціальної моделі Боснії і Герцеговини, покликаної швидко завершити Боснійську війну. Внаслідок інституціоналізації етнічного поділу остання виявилася негнучкою, неефективною на практиці і такою, що не піддається трансформації. Тоді як іспанська модель виявилася адаптативною, вона містить конституційну формулу коригування обсягу повноважень автономних спільнот, антисецесійну заборону на створення їх федерацій. Жодних повноважень у сфері зовнішньої політики автономні спільноти Іспанії не мають, на відміну від ентитетів Боснії та Герцеговини, які ними зловживають, що дало підстави виявити процес етнополітичної інтеграції між Республікою Сербською як складовою частиною Боснії і Герцеговини та Республікою Сербією.

Ключові слова: *Іспанія, Боснія і Герцеговина, етнополітика, територіальна автономія, етнічний поділ, сепаратизм, дезінтеграція, сецесія.*

© *ВІТМАН Костянтин Миколайович* – доктор політичних наук, професор Національного університету «Одеська юридична академія»; ORCID: 0000-0003-3586-9614; e-mail: knwiitmann@gmail.com

Vitman Koctantyn. **The Model of the State of Autonomies in Spain against the Background of the Ethno-Consociational Model of Bosnia and Herzegovina**

This article attempts a comparative analysis of Spain's asymmetric model of autonomous regions and Bosnia and Herzegovina's ethno-consociational model, which has made it possible to identify the advantages of the former over the latter. Both models were created to preserve the internal unity and territorial integrity of the states. The Spanish model of a federal state is evolutionary, flexible and effective, in contrast to the rigid, ethno-constitutional model of Bosnia and Herzegovina, which was imposed from outside and designed to bring the Bosnian. War to a swift conclusion. As a result of the institutionalisation of ethnic division,the latter proved inflexible, ineffective in practice and resistant to transformation. Whereas the Spanish model proved adaptive, it contains a constitutional formula for adjusting the scope of powers of the autonomous communities, and an anti-secessionist ban on the creation of federations among them. Spain's autonomous communities have no powers in the sphere of foreign policy, unlike the entities of Bosnia and Herzegovina.

Key words: *Spain, Bosnia and Herzegovina, ethnopolitics, territorial autonomy, ethnic division, separatism, disintegration, secession.*

Вступ. Королівство Іспанія привертає увагу дослідників тим, що є унікальною етнополітичною системою на європейському просторі, яка балансує між дезінтеграційно-інтеграційними тенденціями, характеризується перманентними проявами сепаратизму та автентичною моделлю етнополітики, покликаною збалансувати цю хистку систему. Мадрид послідовно обстоює єдність держави та іспанської нації, реагуючи на загрози сепаратизму та врегульовуючи конфлікти між центром і територіальними автономіями, базуючись на конституційних принципах єдності, спільності та солідарності [1]. Автономні спільноти є історичними регіонами, що, спираючись на етнокультурні, мовні відмінності, економічний потенціал, а найбільше на осібну історичну державність на Піренейському півострові, обстоюють право на розширення автономії аж до відокремлення від Іспанії.

Причому постійне джерело загроз територіальній цілісності Іспанії має амбівалентну природу і базується не лише на етнополітичних претензіях автономних спільнот, як-от Країни Басків, Каталонії. У попередніх працях було з′ясовано: щоб нейтралізувати сепаратистські вимоги національностей цих регіонів і залишити їх хоча б у межах розширення автономії замість сецесії автономної

спільноти Іспанія застосовує модель так званої держави автономій, зафіксовану у Конституції [2]. Однак у довгостроковій перспективі широкий обсяг повноважень, який ця модель надає автономним спільнотам Іспанії, створює сприятливі умови для націогенезу, політизації етнічностей, що у кінцевому підсумку призводить до ще більшого дистанціювання іспанських регіонів від загальнонаціональних ідей єдності та спільних цінностей з Мадридом, внаслідок чого зазнає постійної критики. Водночас іспанська модель держави територіальних автономій привертає дослідницьку увагу тим, що є еволюційною, гнучкою, а відтак життєздатною, на відміну від, наприклад, штучної, жорстко етнічно орієнтованої етноконсоціальної моделі Боснії і Герцеговини. Остання не має достатньої кількості спільних рис для здійснення повноцінного порівняльного аналізу з іспанською, але є досить неефективною, щоб вигідно відтінити переваги історично відпрацьованої і конституційно виваженої моделі держави автономій Іспанії. Особливо на тлі проявів сепаратизму як динамічного етнополітичного процесу, що безперервно супроводжує державотворення обох європейських держав. Тож метою статті є відстежити особливості державного устрою цих країн як способу реагування на етнополітичні виклики, які стоять перед ними.

Стан розробки проблеми слід охарактеризувати як досить високий на європейському просторі – проблеми дезінтеграції, сепаратизму, взаємозв'язку між особливостями державного устрою, обсягом повноважень автономних спільнот та єдністю Іспанії, іспанської нації цікавлять багатьох вчених, таких, як: Р. Майз, Ф. Кааманйо, М. Аспітарте [3], А. Лосада, Х. Руано, П. Андерсон [4], Х. Аранда, М. Кьоллінг, К. Коліно, Х. Арзоз, І. Каррерас та ін. Те ж саме можна сказати щодо державного устрою Боснії і Герцеговини, однак порівняльних досліджень саме цих країн небагато, настільки вони різні. Натомість рівень розробки іспанського кейсу у вітчизняній етнополітології є нижчим, ніж боснійсько-герцеговинського. Серед використовуваних **методів дослідження:** порівняльний аналіз, правовий аналіз, моніторинг, системний та системно-функціональний методи, методи моделювання та прогнозування.

Виклад основного матеріалу. Іспанія є нетиповим прикладом децентралізованої унітарної держави з елементами асиметричної

автономії [3]. Рівень фактичної автономії і повноважень у 17 автономних спільнот Іспанії різний. Найбільше повноважень отримали ті «національності» або нації/етноси, які перебували на вищому рівні етногенезу і демонстрували прагнення до відокремлення (каталонці, баски, галісійці). Термінологія не так важлива, як сутність етнонаціональних проблем та етнополітичних викликів єдності Іспанії. Так, С. Ростецька зауважує, що на території багатонаціональної іспанської держави сформувалися, окрім іспанського, каталонський, галісійський і баскський народи-етноси [5, с. 155]. Відповідно найвищий рівень автономії отримала Країна Басків, яка розпочала збройну боротьбу за незалежність ще у XX ст., що спонукало Мадрид до пошуків компромісу. Автономна спільнота має податкову автономію, власну поліцію (Ertzaintza), широкі повноваження у сферах освіти, культури, економіки. Баскська мова (euskara) має статус офіційної поряд з іспанською в автономії. Дещо нижчий рівень автономії у Каталонії, але цей регіон є найвпливовішою політично і найрозвиненішою економічно автономією. Має органи самоврядування (Женералітат), регіональну поліцію (Mossos d'Esquadra), провадить власну освітню, мовну, культурну політику в регіоні. Однак спроба відокремлення у 2017 р. від Іспанії шляхом референдуму призвела до звуження фактичних повноважень Каталонської автономії. Значний обсяг повноважень мають також автономні спільноти Наварра і Галісія.

З одного боку, більше повноважень регіонів означає генерацію більших відмінностей та створення умов для формування окремих націй в автономних спільнотах. Але попри прояви сепаратизму в XX ст., попри намагання Каталонії відокремитися вже у XXI ст. Іспанія досі залишається єдиною унітарною державою, вона не трансформувалася навіть у федерацію, не кажучи вже про конфедерацію, яка є перехідною, нетривалою моделлю державного устрою. Про це свідчить досвід хоча б інституційно неефективної Боснії і Герцеговини, що складається з двох державних утворень-ентитетів (Федерації Боснії і Герцеговини, Республіки Сербської), різний вектор розвитку і зорієнтованість яких, а також взаємна дистанція гальмують, якщо не унеможливлюють, єдиний напрям державотворення країни.

До природи, суті державного устрою Іспанії як унітарного виникають питання не лише у політологів, а й правників – їх не

задовольняє поширений аргумент про високий ступінь децентралізації влади, позаяк вищезгадані іспанські автономні спільноти мають повноваження, якими у державах із федеративним устроєм володіють суб'єкти федерації. Але, незважаючи на підтримку лівих політичних партій (PSOE, Sumar, Podemos, які є настільки популярними в Іспанії, що формують вищі органи виконавчої влади) федералізації як механізму протидії сепаратизму та врегулювання конфліктів між автономіями і центром, Іспанія досі не еволюціонувала у федеративну державу. А статус квазіфедерації має лише у клікбейтах.

Відтак іспанська модель держави автономій як алгоритму взаємодії з національностями та їх історичними територіями заслуговує на більш детальне вивчення з політико-правової точки зору з двох причин. По-перше, вона доводить свою дієвість – незважаючи на виклики, Іспанія функціонує у своїх міжнародно-визнаних кордонах. Попри прояви сепаратизму, політичні ультиматуми, шантаж, баскський тероризм, референдум про вихід Каталонії територіальна цілісність та суверенітет Іспанії залишаються непорушними [6]. По-друге, модель держави автономій не нав'язана Іспанії ззовні, вона напрацьовувалася, еволюціонувала, змінювалася в ході державотворення [2] для ефективного виконання покладених на неї функцій: збереження єдності Іспанії при одночасному наданні автономним спільнотам достатнього обсягу повноважень для задоволення запитів та потреб національностей, які їх населяють. У цьому контексті знову можна провести паралелі з де-юре федерацією, а де-факто конфедерацією Боснії і Герцеговини, державний устрій якій був нав'язаним міжнародними гравцями ззовні для завершення Боснійської війни на Балканах після розпаду Югославії.

Етнічно-релігійний чинник у цьому складному етнополітичному конфлікті був визначальним, війна супроводжувалася етнічними чистками та геноцидом. Бажання міжнародної спільноти якнайшвидше покласти цьому край без пошуку ефективних, реально працюючих у довгостроковій перспективі механізмів врегулювання було цілком виправданим. Дейтонська угода (1995) нав'язала Республіці Боснія і Герцеговина суперечливий і складний у практичному функціонуванні конфедеративний устрій, позаяк вона складається з федеративної - Федерації Боснії і Гер-

цеговини та унітарної Республіки Сербської, а також автономного округу Брчко, що керується місцевим самоврядуванням [7]. У цій заплутаній етнополітичній системі три нації (босняки, серби та хорвати) набули державотворчого, офіційного статусу, що жодним чином не полегшило їх взаємодію після конфлікту. В преамбулі Основного Закону Боснії і Герцеговини саме так і зазначено, що його приймають босняки, серби та хорвати, як державотворчі (constituent peoples) поряд з іншими громадянами Боснії і Герцеговини [8]. Про точність перекладу з англійської хвилюватися не варто, позаяк Конституція Боснії і Герцеговини була прийнята як окремий Додаток 4 до Дейтонської угоди і в оригіналі була передана державі англійською мовою. Для позначення політичної нації використовується окремий термін «боснійці», що охоплює всіх громадян держави.

Дейтонська мирна угода справедливо критикується за те, що зберегла територіальну цілісність Боснії і Герцеговини, «припинила масові вбивства, але законсервувала етнічні поділи» [7] у державному устої, який наразі перешкоджає розвитку єдиної, цілісної держави через повільний, комплікований процес прийняття рішень, право вето обох ентитетів: як Федерації Боснії і Герцеговини, так і Республіки Сербської на будь-які рішення загальнонаціональних органів влади, якщо вони загрожують інтересам того чи іншого утворення. Система вищих органів влади (Президія, Парламентська Асамблея, Рада Міністрів) формується з дотриманням етнічного балансу між трьома державотворчими націями (боснаками, сербами, хорватами) за етнічними квотами, чітко зафіксованими у Конституції.

До прикладу, глава держави є колективним органом влади, що складається з трьох представників державотворчих націй, які почергово виконують функції глави Боснії і Герцеговини. Етнічний принцип формування органів влади уповільнює процес прийняття рішень та реагування на поточні виклики. Нав'язана ззовні етноконсоціальна модель, за якої влада безальтернативно розподіляється між босняками, хорватами і сербами, була покликана запобігти домінуванню однієї етноспільноти над іншими, новим конфліктам між ними та стабілізувати етнополітичну систему Боснії і Герцеговини після війни. Через інституціоналізацію етнічного поділу на рівні Конституції та держави вона виявилася повільною, негнучкою, неефективною і навіть недемократичною внаслідок обмеження прав громадян, які не належать до державотворчих націй.

Власне, консоціальна модель була створена саме для стабілізації розділених конфліктами держав шляхом розподілу влади на користь меншин (релігійних, етнічних). Обґрунтована А. Лейпхартом [9], така модель забезпечує участь всіх великих спільнот у прийнятті рішень, гарантує їм автономію у вирішенні внутрішніх питань, право вето та пропорційне представництво у владі. На практиці вона була реалізована в етнополітичній системі Боснії і Герцеговини, яку постійно виводять зі стану рівноваги політичні кризи, конфлікти і, що найбільш актуально у досліджуваному випадку, прояви сепаратизму з боку одного ентитету - Республіки Сербської, до яких ми звернемося пізніше, проводячи аналогії з Іспанією.

Якщо етноконсоціальна модель Боснії і Герцеговини, в якій влада пропорційно розподіляється між етносами, є жорсткою, то модель держави територіальних автономій Іспанії є гнучкою і передбачає асиметрію повноважень, які надаються регіонам [3]. Фундаментом навіть не етнополітичної, а всієї політико-правової системи Боснії і Герцеговини є етнічна належність, відповідно джерелом влади - державотворчі нації, тоді як в Іспанії територіальні автономії, оскільки права надаються не етноспільнотам, а історичним регіонам унітарної, децентралізованої держави. Якщо Боснія і Герцеговина на конституційному рівні (ст.1) поділена на два ентитети (утворення) – Федерацію Боснії та Герцеговини і Республіку Сербську, то в Конституції Іспанії ми не знайдемо переліку 17 автономних спільнот, на які наразі поділена держава. Натомість там є загальна Глава 3 «Про автономні спільноти» у Розділі 8 «Про територіальний устрій держави», яка регламентує засади формування та функціонування автономних спільнот Іспанії і передбачає відкриту процедуру створення автономної спільноти, виписану у ст. 143 Основного Закону. Згідно з нею будь-які іспанські провінції, що межують одна з одною, мають спільні історичні, культурні, економічні особливості, можуть, реалізуючи право на автономію, сформувати автономну спільноту, подавши клопотання на основі зрозумілих і прозорих критеріїв раз на 5 років відповідно до Конституції у випадку відхилення попереднього клопотання [10]. У своїй діяльності кожна автономна спільнота Іспанії керується

основним правовим актом – Статутом, проєкт якого розробляється асамблеєю представників провінцій, що формують автономну спільноту, та надсилається на розгляд Генеральних Кортесів. Статути автономій затверджуються у вигляді законів і стають частиною іспанського законодавства [10].

Обидві моделі державного устрою - як іспанська, так і боснійсько-герцеговинська, незважаючи на різний шлях їх формування, створені для збереження внутрішньої єдності та територіальної цілісності цих держав, сповнених конфліктів та суперечностей за участю етнічного чинника. Якщо Боснія і Герцеговина робить акцент на етнічних відмінностях (босняки, серби, хорвати), то Іспанія – на регіональних (баски, каталонці, галісійці). Іспанська модель держави автономій розподіляє владу між історичними регіонами, населеними згідно з Конституцією національностями [11], тоді як боснійсько-герцеговинська - між трьома державотворчими націями. Остання, на відміну від іспанської, настільки жорстка, що практично не піддається трансформації, реформуванню, адже саме вона стала компромісом для завершення фази ескалації етнополітичного конфлікту за участю сусідніх держав – Хорватії та Сербії.

Тоді як іспанська модель досить гнучка і передбачає, по-перше, різний рівень автономії, по-друге, обсяг повноважень автономних спільнот може змінюватися залежно від характеру їх діяльності, як показало звуження обсягу повноважень Каталонії та розпуск органів влади автономії після спроби сецесії у 2017 р. Правовою основою асиметрії є Конституція, яка передбачає відкриту модель автономізації (або децентралізації) – у ній не зафіксовано єдиного обсягу повноважень, як і переліку автономних спільнот. Основний Закон окреслює сфери, які залишаються у підпорядкуванні держави (ст. 149), та сфери, які можуть підпорядкувати собі автономні спільноти (ст. 148) [10]. Конкретний обсяг повноважень, яких набуває автономна спільнота, визначається у статуті автономії, що напрацьовується історичним регіоном у форматі взаємодії та діалогу з Мадридом. Автономія робить запит на певний обсяг повноважень, центр задовольняє запит, приймаючи її статут, або відхиляє його. Саме тому частина найбільш розвинених, потужних, політично та економічно активних автономних спільнот Іспанії мають більший обсяг повноважень, включаючи фінансово-податкову автономію.

Статути автономій Іспанії все ж мають спільні риси – вони повинні містити назву автономної спільноти, яка «найкраще відповідає її історичній ідентичності»; визначати її територіальні межі; окреслювати повноваження, що набуваються в межах Конституції; визначати організаційну структуру, назви та місцезнаходження власних автономних органів [10]. Тобто автономні спільноти самостійно визначають і формують інституційну структуру органів врядування, закріплюють перелік своїх повноважень, який може змінюватися, найчастіше розширюватися, у межах Конституції. Конституція Іспанії задає формулу, а наповнюють її конкретним змістом автономії у взаємодії з центром. Втім будь-які зміни до статутів автономій потребують схвалення Генеральних Кортесів, двопалатного парламенту Іспанії.

Конституція Боснії і Герцеговини також не визначає інституційної структури етнтитетів, вона окреслює обов′язки загальнонаціональних органів влади Боснії і Герцеговини, а решту функцій та повноважень, які не належать до сфери відання Боснії і Герцеговини, передає на рівень ентитетів – Федерації Боснії і Герцеговини та Республіці Сербській [8]. Останні мають повноваження навіть у сфері зовнішньої політики, позаяк ці державні утворення мають право встановлювати особливі паралельні відносини з сусідніми державами з дотриманням суверенітету та територіальної цілісності Боснії і Герцеговини. (ст. 3) Крім того, кожен ентитет за згодою Парламентської Асамблеї (парламенту Боснії і Герцеговини) може навіть укладати угоди з державами та міжнародними організаціями [8].

Жодних повноважень у сфері зовнішньої політики автономні спільноти Іспанії не мають, що цілком виправдано, з огляду на унітарний устрій держави та виклики сепаратизму попри високий рівень децентралізації. Але право на зовнішні відносини, яке дуже ефективно використовує Республіка Сербська, шкодить єдності Боснії і Герцеговини. Органи влади цього ентитету відомі своїми ініціативами, спрямованими на делегітимацію загальнодержавних рішень та вихід із загальнонаціональних інституцій Боснії та Герцеговини. Президент Республіки Сербської неодноразово заявляв, що не виключає об›єднання із Сербією у майбутньому, оскільки це абсолютно природньо, історично виправдано, адже більшість населення обох держав є сербами [12]. Це дає підстави конста-

тувати процес етнополітичної інтеграції між Республікою Сербською як складовою частиною Боснії і Герцеговини та Республікою Сербією, тим більше враховуючи наявність спільного кордону між ними. ЄС навіть довелося нагадувати президенту Республіки Сербської про неприпустимість сепаратизму та санкції за дії та заяви, які загрожують суверенітету та територіальній цілісності Боснії і Герцеговини [13].

Натомість Конституція Іспанії міжнародні відносини визначає предметом виключного відання держави, автономні спільноти не можуть навіть об′єднуватися між собою – тільки надавати послуги одна одній та здійснювати спільну діяльність за згодою Генеральних Кортесів. Згідно зі ст. 145 за жодних обставин не дозволяється створення федерації автономних спільнот [10]. Це так званий антисецесійний конституційний політико-правовий механізм, що лежить в основі ефективності іспанської моделі держави автономій, прямо забороняючи кільком регіонам об′єднуватися у своєму прагненні вийти зі складу Іспанії або спільно тиснути на Мадрид, створюючи потужну регіональну «державу в державі» [14]. Згідно з асиметричною моделлю держави автономій центр формує індивідуальні відносини з кожною автономною спільнотою, час до часу коригують обсяг її повноважень, що обумовлено історичним досвідом викликів з боку окремих автономій (Країни Басків, Каталонії) та логікою моделі держави автономій, покликаної зберегти цілісність Іспанії.

Таким чином, спроба порівняльного аналізу асиметричної моделі держави автономій Іспанії та етноконсоціальної моделі Боснії і Герцеговини, попри їх разючі відмінності, дала змогу виявити додаткові переваги першої над останньою на тлі проявів сепаратизму, що безперервно супроводжує державотворення обох європейських держав. Обидві моделі державного устрою, попри різний шлях їх формування, створені для збереження внутрішньої єдності та територіальної цілісності цих держав. Іспанська модель держави територіальних автономій є еволюційною, гнучкою та ефективною, на відміну від штучної, нав’язаної ззовні, жорстко етнічно орієнтованої етноконсоціальної моделі Боснії і Герцеговини, покликаної швидко завершити Боснійську війну. Внаслідок інституціоналізації етнічного поділу на рівні Конституції остання виявилася повільною, негнучкою, неефективною на практиці й

такою, що не піддається трансформації. Тоді як іспанська модель адаптативна, передбачає різний обсяг повноважень автономних спільнот, який може варіюватися залежно від характеру їх діяльності та викликів. Конституція Іспанії містить формулу коригування обсягу повноважень автономних спільнот у взаємодії з центром, антисецесійну заборону на створення федерацій автономних спільнот. Жодних повноважень у сфері зовнішньої політики автономні спільноти Іспанії не мають, на відміну від ентитетів Боснії та Герцеговині, які ними часто зловживають, що дало підстави констатувати процес етнополітичної інтеграції між Республікою Сербською як складовою частиною Боснії і Герцеговини та Республікою Сербією.

1. Martínez-Herrera E., Miley T. J. The constitution and the politics of national identity in Spain. *Nations and nationalism.* 2010. 16 (1). P. 6-30. https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2010.00432.x **2.** Maiz R., A. Losada The Erosion of Regional Powers in the Spanish ‘State of Autonomies’. Federalism beyond Federations. Routledge. 2016. 300 p. **3.** Maiz R., Caamaño F., Azpitarte M. The Hidden Counterpoint of Spanish Federalism: Recentralization and Resymmetrization in Spain (1978–2008). *Regional & Federal Studies.* 2010. Vol. 20. № 1. P. 63-82. https://doi.org/10.1080/13597560903174923 **4.** Anderson P. Decentralisation at a Crossroads: Spain, Catalonia and the Territorial Crisis. *Ethnopolitics.* 2020. № 19 (4). P. 342-355. **5.** Ростецька С. І. Регіональна ідентичність і національна держава: політика неприйняття та пошук компромісів у політичному просторі сучасної Європи: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 314 с. **6.** Ansolabehere S. Separatism and identity: a comparative analysis of the Basque and Catalan cases. *European Political Science Review.* 2023. №15 (1). P. 1–18. DOI: https://doi.org/10.1017/S1755773922000261 **7.** Дейтонській угоді про мир у Боснії 30 років. *BBC. Ukrainian.* URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c3v1xkdkd54o. **8.** Constitution of Bosnia and Herzegovina. Human Rights Library, University of Minnesota. URL: https://hrlibrary.umn.edu/research/bosnia-constitution.html **9.** Lijphart A. Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration. Yale University Press, 1977 . 248 p. **10.** Spanish Constitution. (last revision 02/19/2024). Senado de Espana. URL: https://www.senado.es/web/conocersenado/normas/constitucion/detalleconstitucioncompleta/index.html?lang=en. **11.** Moreiras A. Spanish nation formation: an introduction. *Journal of Spanish Cultural Studies.* 2001. № 2 (1). P. 5-11. DOI:10.1080/14636200123444. **12.** Dodik again spoke about the Unification of Republika Srpska and Serbia. Sarajevo Times. URL: https://bit.ly/4eHw20I. **13.** EU won’t tolerate any threats to Bosnia’s territorial integrity: Kallas. Daily

Sabah. URL: https://bit.ly/4sZV2Uu. **14.** Sala G. Federalism without Adjectives in Spain. Publius: T*he Journal of Federalism.* 2014. № 44 (1). P. 109-134.

References

1. Martínez-Herrera E., Miley T. J. The constitution and the politics of national identity in Spain. Nations and nationalism. 2010. 16 (1). P. 6-30. https://doi.org/10.1111/j.1469-8129.2010.00432.x **2.** Maiz R., A. Losada The Erosion of Regional Powers in the Spanish 'State of Autonomies'. Federalism beyond Federations. Routledge. 2016. 300 p. **3.** Maiz R., Caamaño F., Azpitarte M. The Hidden Counterpoint of Spanish Federalism: Recentralization and Resymmetrization in Spain (1978–2008). *Regional & Federal Studies.* 2010. Vol. 20. № 1. P. 63-82. https://doi.org/10.1080/13597560903174923 **4.** Anderson P. Decentralisation at a Crossroads: Spain, Catalonia and the Territorial Crisis. *Ethnopolitics.* 2020. № 19 (4). P. 342-355. **5.** Rostetska S. I. Rehionalna identychnist i natsionalna derzhava: polityka nepryiniattia ta poshuk kompromisiv u politychnomu prostori suchasnoi Yevropy: monohrafiia. Odesa: Vydavnychyi dim «Helvetyka», 2021. 314 c. **6.** Ansolabehere S. Separatism and identity: a comparative analysis of the Basque and Catalan cases. *European Political Science Review.* 2023. №15 (1). P. 1–18. DOI: https://doi.org/10.1017/S1755773922000261 **7.** Deitonskii uhodi pro myr u Bosnii 30 rokiv. *BBC. Ukrainian.* URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c3v1xkdkd54o. **8.** Constitution of Bosnia and Herzegovina. Human Rights Library, University of Minnesota. URL: https://hrlibrary.umn.edu/research/bosnia-constitution.html **9.** Lijphart A. Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration. Yale University Press, 1977 . 248 p. **10.** Spanish Constitution. (last revision 02/19/2024). Senado de Espana. URL: https://www.senado.es/web/conocersenado/normas/constitucion/detalleconstitucioncompleta/index.html?lang=en. **11.** Moreiras A. Spanish nation formation: an introduction. *Journal of Spanish Cultural Studies.* 2001. № 2 (1). P. 5-11. DOI:10.1080/14636200123444. **12.** Dodik again spoke about the Unification of Republika Srpska and Serbia. Sarajevo Times. URL: https://bit.ly/4eHw20I. **13.** EU won't tolerate any threats to Bosnia's territorial integrity: Kallas. Daily Sabah. URL: https://bit.ly/4sZV2Uu. **14.** Sala G. Federalism without Adjectives in Spain. Publius: *The Journal of Federalism.* 2014. № 44 (1). P. 109-134.

Vitman Koctantyn. **The Model of the State of Autonomies in Spain against the Background of the Ethno-Consociational Model of Bosnia and Herzegovina**

The article attempts a comparative analysis of the asymmetric model of the State of Autonomies in Spain and the ethno-consociational model of Bosnia and Herzegovina. Despite their striking differences, this comparison makes it possible to identify additional advantages of the former over the latter against the backdrop of persistent manifestations of separatism that have continuously accompanied state-building processes in both European countries. Both models

of state organization, notwithstanding their distinct paths of formation, were designed to preserve internal unity and territorial integrity.

The Spanish model of territorial autonomies is evolutionary, flexible, and effective, in contrast to the artificial, externally imposed, and rigidly ethnically oriented ethno-consociational model of Bosnia and Herzegovina, which was intended to rapidly bring an end to the Bosnian War. Due to the constitutional institutionalization of ethnic divisions, the latter has proven to be slow, inflexible, practically ineffective, and resistant to transformation.

By contrast, the Spanish model demonstrates a high degree of adaptability, allowing for varying scopes of competences among the autonomous communities, which may evolve depending on the nature of their activities and emerging challenges. The Constitution of Spain provides a framework for the allocation and reallocation of powers to autonomous communities in interaction with the central government, as well as an anti-secessionist prohibition on the formation of federations of autonomous communities.

Furthermore, autonomous communities in Spain possess no competences in foreign policy, unlike the entities of Bosnia and Herzegovina, which at times misuse such powers. This has provided grounds to identify processes of ethnopolitical integration between Republika Srpska, as a constituent part of Bosnia and Herzegovina, and the Republic of Serbia.

Key words: Spain, Bosnia and Herzegovina, ethnopolitics, territorial autonomy, ethnic division, separatism, disintegration, secession.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 20.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

Держава і право
Випуск 100

Частина 3

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІ-СТРУВАННЯ

Частина 3

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 347.9
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-654
ISSN 1563-3349

Я. Ф. ЖОВНІРЧИК

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ІНСТИТУЦІЙНІ ЗАСАДИ ПРОЄКТНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ В СИСТЕМІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Досліджено організаційно-інституційні засади проєктного менеджменту розвитком територіальних громад у системі публічного управління в умовах невизначеності та обмеженості ресурсів. Обґрунтовано доцільність використання стратегічно орієнтованого проєктного підходу як інструмента забезпечення ефективного, узгодженого та результативного розвитку громад. Встановлено, що фрагментарне застосування проєктного менеджменту без інтеграції зі стратегічним плануванням призводить до неефективного використання ресурсів і зниження результативності управлінських рішень.

Запропоновано цілісну багаторівневу модель проєктного управління, яка охоплює стратегічний, організаційний, процесний і результативний рівні та забезпечує узгодження стратегічних цілей із механізмами їх реалізації. Особливу увагу приділено інтеграції управління ризиками на всіх рівнях управління, що дозволяє підвищити адаптивність і стійкість територіальних громад до зовнішніх викликів. Розкрито роль проєктного офісу, портфельного підходу, системи моніторингу та оцінювання результативності у формуванні інституційної спроможності громади.

© *ЖОВНІРЧИК Ярослав Федорович* – доктор наук з державного управління, професор, в. о. завідувача відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-1378-9923; e-mail: ya.zhovnirchyk @ukr.net

Ключові слова: *державне управління, проєктний менеджмент, територіальна громада, стратегічне управління, портфель проєктів, сталий розвиток, ризик-менеджмент, невизначеність, індетермінованість, ресурсні обмеження, проєктний офіс, результативність, стійкість громади.*

Zhovnirchik Yaroslav. **Organizational and institutional principles of project management for the development of a territorial community in the public administration system**

The article examines the organizational and institutional principles of project management of the development of territorial communities in the public administration system in conditions of uncertainty and limited resources. The feasibility of using a strategically oriented project approach as a tool for ensuring effective, coordinated and effective development of communities is substantiated. It is established that the fragmented application of project management without integration with strategic planning leads to inefficient use of resources and a decrease in the effectiveness of management decisions.

A holistic multi-level model of project management is proposed, which covers the strategic, organizational, process and performance levels and ensures the coordination of strategic goals with the mechanisms for their implementation. Particular attention is paid to the integration of risk management at all levels of management, which allows increasing the adaptability and resilience of territorial communities to external challenges. The role of the project office, portfolio approach, monitoring and performance assessment system in the formation of the institutional capacity of the community is revealed.

Key words: *public administration, project management, territorial community, strategic management, project portfolio, sustainable development, risk management, uncertainty, indeterminacy, resource constraints, project office, effectiveness, community sustainability.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток територіальних громад відбувається в умовах високої невизначеності, ресурсних обмежень і постійних змін зовнішнього середовища. Органи місцевого самоврядування мають одночасно забезпечувати базові потреби населення, підтримувати критичну інфраструктуру, реалізовувати стратегічні пріоритети та підвищувати якість публічних послуг. Водночас обмеженість фінансових, кадрових, організаційних і часових ресурсів ускладнює досягнення довгострокових цілей розвитку громади.

За таких умов проєктний підхід є важливим інструментом упорядкування управлінських ініціатив, оскільки дає змогу визначи-

ти цілі, результати, строки, бюджет, відповідальних виконавців і механізми контролю. Проте фрагментарне використання проєктного менеджменту без зв'язку зі стратегією розвитку громади часто призводить до розпорошення ресурсів, дублювання ініціатив і недостатньої результативності управлінських рішень.

Отже, актуальною є потреба в обґрунтуванні моделі стратегічно орієнтованого проєктного управління, яка поєднує стратегію розвитку громади, портфель проєктів, організаційну та інституційну спроможність, процеси реалізації, управління ризиками та оцінювання результативності. Така модель має забезпечити перехід від ситуативного управління до системного, адаптивного й результативного розвитку територіальної громади.

Ступінь розробки проблеми. Проблематика проєктного управління розвитком територіальних громад активно досліджується у працях українських науковців і практиків. Зокрема, О. Дурман, Р. Олійник, А. Полянська, І. Запухляк, В. Мікуліч та Л. Ричкіна розглядають проєктний менеджмент як інструмент підвищення ефективності діяльності органів місцевого самоврядування, раціонального використання ресурсів і реалізації місцевих ініціатив. Питання проєктної зрілості та інституційної спроможності громад висвітлено у працях Д. Безуглого, С. Серьогіна, Ю. Шарова, О. Тертишної та А. Ушакової.

Окрему увагу дослідники приділяють управлінню громадами в умовах кризових викликів, війни та нестабільності. У цьому контексті важливими є напрацювання В. Проскури, О. Зарічної, А. Кашина, М. Савісько та В. Гацка, які акцентують на необхідності адаптивності, залучення даних, підвищення управлінської спроможності та ефективного використання обмежених ресурсів. Питання сталого розвитку, стратегічного планування та формування спроможних територіальних громад розкрито у працях Л. Антонової, Я. Жовнірчика, Т. Маматової, О. Тигова та інших авторів.

Метою статті є наукове обґрунтування організаційно-інституційних засад проектного менеджменту розвитку територіальної громади в системі публічного управління в умовах невизначеності та ресурсних обмежень.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах невизначеності, ресурсних обмежень і динамічних змін зовнішнього середовища територіальні громади потребують нових підходів до управління розвитком, здатних забезпечити узгодження стратегічних цілей із практичними механізмами їх реалізації. Проєктний підхід дає змогу структурувати управлінські ініціативи у формат керованих змін із чіткими цілями, строками, бюджетом, відповідальними та механізмами контролю, тоді як портфельний підхід забезпечує баланс пріоритетів і ресурсів на рівні всієї громади. Водночас класичні лінійні моделі управління потребують адаптації шляхом інтеграції сценарного планування, ризик-менеджменту, резервів, контрольних точок і механізмів раннього реагування, що зумовлює актуальність формування стратегічно орієнтованої моделі проєктного управління розвитком територіальних громад.

Питання проєктного управління ґрунтовно опрацьовані в міжнародних стандартах і керівництвах з управління проєктами, програмами та портфелями, які визначають ролі, процеси й інструменти планування, управління ризиками, комунікаціями та контролю виконання [1]. Відповідно, у науковій літературі проєктний менеджмент трактується як дієвий спосіб досягнення цілей за умов обмежених ресурсів і часових рамок, тоді як портфельний підхід розкриває можливості пріоритизації та балансування ініціатив відповідно до стратегічних намірів організації [2].

З метою забезпечення стійкості громади, підвищення якості управлінських рішень і збереження спроможності досягати запланованих результатів навіть за умов змінності та непередбачуваності пропонуємо модель проєктного управління громадою в індетермінованих умовах. Вона представлена як цілісна система прийняття та реалізації управлінських рішень, де громада поєднує стратегічне бачення розвитку з гнучкими механізмами реагування на ресурсні, регуляторні, ринкові, логістичні та безпекові виклики (див. *рис. 1 на наст. стор.).*

Перенесення цих підходів до сфери публічного управління зумовлене потребою забезпечувати відчутні результати для суспільства та підвищувати ефективність бюджетних витрат. Саме тому проєктний підхід набув поширення в управлінні реформами, програмами розвитку та інвестиційними ініціативами.

1. Стратегічний рівень задає цілі розвитку громади та визначає «правила гри» для всієї проєктної діяльності. Саме на цьому рівні формується бачення майбутнього громади, окреслюються

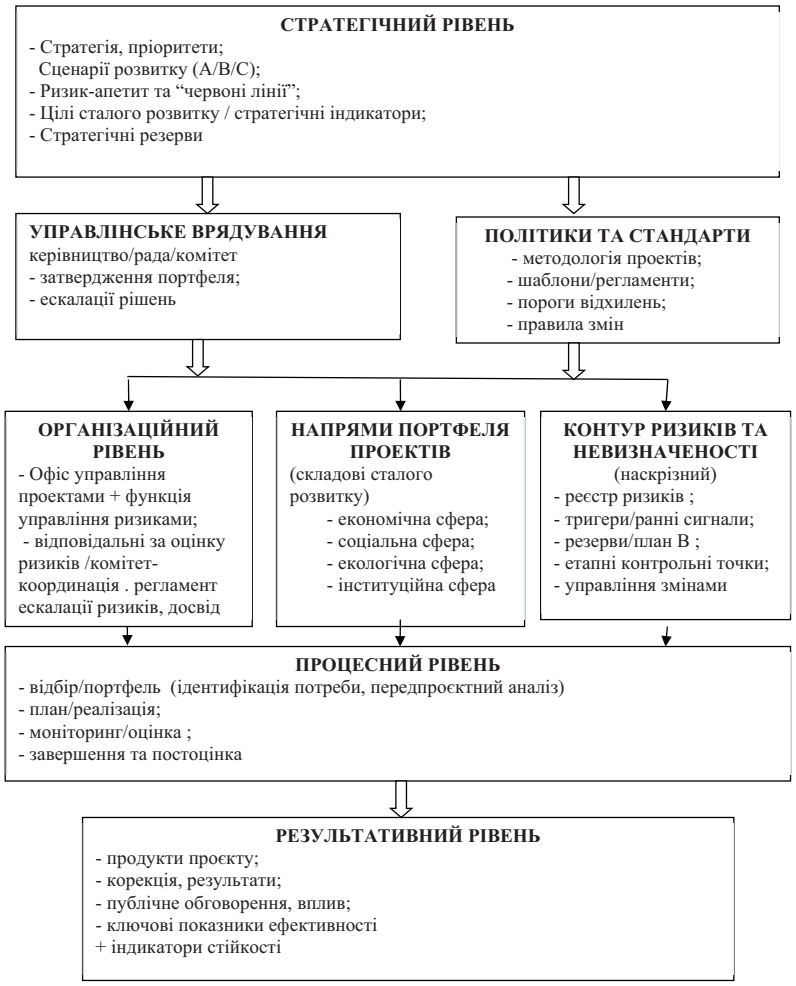

Рис. 1. Модель проєктного управління громадою
в індетермінованих умовах
Джерело: розроблено автором

довгострокові орієнтири та встановлюються принципи розподілу ресурсів. Фактично стратегічний рівень виступає інтеграційною платформою, що поєднує політичні рішення, управлінські механізми та фінансові інструменти в єдину логіку розвитку. Його якість

безпосередньо впливає на узгодженість усіх подальших дій – від формування портфеля проєктів до оцінювання результатів [7].

Ключовими елементами стратегічного рівня є [8]:

а) стратегія розвитку громади, яка містить бачення, стратегічні та операційні цілі, а також визначає пріоритети на середньо- та довгострокову перспективу. Вона задає напрям руху та формує узгоджену систему цінностей і цілей, що мають бути досягнуті через реалізацію проєктів і програм.

б) середньострокові програми та бюджетні програми, які деталізують напрями реалізації стратегії. Вони трансформують стратегічні наміри у конкретні інструменти фінансування, визначають обсяги ресурсів, строки та відповідальних виконавців. Саме через ці програми відбувається інтеграція стратегії з бюджетним процесом, що забезпечує її реалістичність і фінансову підкріпленість.

в) критерії пріоритизації проєктів, які гарантують прозорість відбору ініціатив та їх узгодженість із принципами сталого розвитку. Завдяки цим критеріям мінімізується суб'єктивність і політична кон'юнктурність рішень, а портфель проєктів формується на основі обґрунтованих підходів.

Практично стратегічний рівень формує «рамку портфеля» - визначає перелік напрямів, очікуваних результатів і допустимих форматів ініціатив, у межах яких можуть ініціюватися проєкти. Це означає, що будь-яка нова ініціатива має відповідати стратегічним орієнтирам і проходити оцінювання за встановленими критеріями. Такий підхід забезпечує не лише цільову спрямованість, а й баланс між різними сферами розвитку.

Результатом функціонування стратегічного рівня є затверджені пріоритети, чітко визначені критерії та процедурні правила, які мінімізують ситуативність управлінських рішень. Це створює основу для довгострокової послідовності розвитку, забезпечує передбачуваність дій органів місцевого самоврядування та підвищує довіру до системи управління загалом. Стратегічний рівень, таким чином, не лише окреслює напрям руху громади, а й формує інституційну стабільність, необхідну для реалізації комплексних змін.

На стратегічному рівні управління розвитком територіальної громади врахування ризиків та індетермінованості набуває принципового значення, оскільки саме тут визначаються довгострокові

пріоритети, розподіляються ресурси та формується загальна логіка портфеля проєктів. У нестабільному середовищі стратегія не може бути статичною - вона має передбачати можливість коригування залежно від змін зовнішніх і внутрішніх умов [9].

Тому до стратегічної моделі управління доцільно інтегрувати чотири взаємопов'язані елементи, що забезпечують стійкість і передбачуваність розвитку: сценарне планування, допустимий рівень ризику громади, «червоні лінії», стратегічні індикатори, стратегічні резерви.

2. Організаційний рівень забезпечує інституційну спроможність громади реалізовувати портфель проєктів відповідно до стратегічних пріоритетів через послідовний управлінський цикл «відбір – реалізація – моніторинг». Якщо стратегічний рівень визначає вектор розвитку та ключові цілі, то саме організаційний створює стабільні механізми їх практичного досягнення на кожному з етапів цього циклу. У контексті індетермінованості особливої ваги набуває поєднання координаційної ролі проєктного офісу з системною функцією управління ризиками, що забезпечує не лише ефективність, а й стійкість управління.

Центральним елементом організаційної структури виступає проєктний офіс, який координує методологію, формує єдині стандарти документування, забезпечує моніторинг і підтримку проєктних команд. Проте в умовах індетермінованості цього недостатньо. Саме тому доцільно інтегрувати до діяльності проєктного офісу повноцінну функцію управління ризиками, перетворивши його на центр не лише координації, а й системного аналізу загроз та змін.

Насамперед на рівні кожного окремого проєкту доцільно призначати відповідального за ризики. Така особа здійснює постійний моніторинг ризикових факторів, веде реєстр ризиків, ініціює перегляд їх оцінки та пропонує коригувальні заходи. Персоніфікація цієї функції підвищує відповідальність і запобігає ситуації, коли ризики залишаються «розмитими» між учасниками команди. Залежно від масштабу проєкту ця роль може поєднуватися з функцією керівника проєкту або виконуватися окремим спеціалістом.

Водночас управління ризиками не може обмежуватися рівнем окремого проєкту. Саме тому наступним логічним кроком є створення портфельного комітету, який поєднує функції стратегічного

нагляду та аналізу ризиків. До його складу входять представники керівництва громади, фінансових підрозділів та проєктного офісу. Комітет здійснює перегляд пріоритетів портфеля, аналізує сукупний ризиковий профіль, ухвалює рішення щодо перерозподілу ресурсів і погоджує суттєві зміни. Таким чином, ризики розглядаються не ізольовано, а в системному взаємозв'язку проєктів.

Для забезпечення своєчасного реагування необхідно також визначити регламент ескалації ризиків. Він встановлює чіткі правила: які відхилення вважаються критичними, в які строки команда зобов'язана інформувати керівництво та на якому рівні приймається рішення щодо коригування або зупинення проєкту. Завдяки цьому зменшується ймовірність запізнілого реагування або приховування проблем, а управління стає більш прозорим і передбачуваним [10].

Завершальним, але не менш важливим елементом є формування практичної бази минулих періодів, що накопичує інституційний досвід громади. До неї включаються типові ризики для різних категорій проєктів, ефективні варіанти реагування, приклади успішного подолання кризових ситуацій та аналітичні висновки за завершеними ініціативами. Наявність такої бази дозволяє переходити від реактивного до проактивного управління, підвищуючи якість планування нових проєктів.

Отже, поєднання функцій проєктного офісу з функцією управління ризиками формує цілісну організаційну модель, у якій координація, контроль і превентивний аналіз працюють як єдина система. Завдяки цьому організаційний рівень забезпечує не лише впорядкованість проєктної діяльності, а й здатність громади зберігати стійкість, гнучкість та результативність у складних і змінних умовах.

3. Процесний рівень описує не лише «проєктний цикл», а й практичну механіку управління портфелем: як ініціативи з'являються, як вони проходять перевірку, за якими правилами потрапляють у портфель, як контролюються під час виконання та як ми фіксуємо ефекти після завершення. Такий підхід потрібен, щоб проєкти були передбачуваними, зі зрозумілою відповідальністю, прозорими рішеннями та можливістю вчасно реагувати на зміни контексту.

Логіка роботи може базуватися на стандартних етапах, які однаково зрозумілі для замовників, проєктного офісу, фінансистів,

закупівельників і керівників проєктів. Важливо, щоб кожен етап мав чіткий «вхід» (які документи/дані потрібні), «вихід» (який результат має бути сформований) і критерії готовності для переходу далі. Етапність включає такі складові [10]: ідентифікація потреби та ідеї; передпроєктний аналіз; паспорт проєкту: відбір і включення до портфеля; реалізація; моніторинг та оцінювання; завершення.

У результаті процесний рівень виступає своєрідним «скелетом» усієї системи управління, оскільки саме він забезпечує внутрішню зв'язаність етапів проєктного циклу правилами ухвалення портфельних рішень, вимогами закупівельної дисципліни та механізмами управління ризиками. Його функція полягає не лише в організації послідовності дій, а й у формуванні єдиної логіки реалізації проєктів, за якої кожен елемент системи працює узгоджено, передбачувано та підконтрольно. Саме завдяки такій процесній основі проєкти набувають ознак повторюваності, керованості та інституційної сталості, а також зберігають здатність адаптуватися до зовнішніх і внутрішніх змін без втрати стратегічних цілей, змістовної цілісності та очікуваних результатів.

4. Результативний рівень забезпечує системне вимірювання досягнень і реального впливу проєктів на сталий розвиток громади. Його ключова роль – перетворити «виконані роботи» на доказову та зрозумілу картину: що саме створено, які зміни відчули цільові групи, і чи наближає портфель громаду до стратегічних цілей. Завдяки цьому можна обґрунтовано порівнювати ініціативи, коригувати пріоритети, а також чітко пояснювати мешканцям, заради чого спрямовуються ресурси.

Щоб вимірювання було логічним і не змішувало різні типи ефектів, доцільно розділяти три рівні результативності: **продукти проєкту, результати, вплив.** Така структура допомагає уникнути поширеної помилки, коли «побудували/закупили» автоматично вважається «покращили життя», хоча між цими твердженнями має бути підтверджений причинно-наслідковий ланцюг.

Щоб результативний рівень не перетворився на набір розрізнених цифр, потрібно поєднати показники проєктів із показниками стратегії громади. Практично це означає що кожен проєкт у паспорті має посилання на стратегічну/операційну ціль, а його показники підживлюють відповідні стратегічні метрики [11].

Корисно застосовувати «дерево показників»: від стратегічних – до портфельних – і далі до проєктних (виходи/результати/вплив). Так з'являється прозорий ланцюг: ресурси → дії → виходи → результати → вплив, а управління стає не формальним, а змістовним. Окрема складова результативного рівня – публічна звітність і підзвітність. Для публічних проєктів довіра є таким самим ресурсом, як фінансування чи команда, тому доцільно забезпечити відкриті канали інформування.

Водночас аналіз наукових джерел свідчить, що більшість досліджень зосереджена на окремих аспектах проблеми: проєктній діяльності, сталому розвитку, управлінні даними, проєктній зрілості або стратегічному плануванні. Недостатньо опрацьованим залишається питання формування цілісної стратегічно орієнтованої моделі проєктного управління, яка поєднує стратегію розвитку громади, портфель проєктів, ризик-менеджмент, організаційну координацію, моніторинг і оцінювання результативності в умовах невизначеності та ресурсних обмежень.

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. В умовах індетермінованості та динамічних змін зовнішнього середовища проєктний менеджмент в територіальній громаді має розглядатися не як сукупність окремих інструментів чи процедур, а як цілісна багаторівнева система, інтегрована зі стратегічним плануванням, портфельним підходом, організаційною спроможністю, процесною дисципліною та результативним оцінюванням. Її ефективність визначається здатністю одночасно забезпечувати стратегічну послідовність розвитку громади, прозору пріоритизацію ініціатив, інституційну координацію, керованість реалізації проєктів і вимірювання їхнього реального впливу на соціально-економічний, екологічний та інституційний розвиток.

Визначальне значення при цьому має інтеграція управління ризиками в усі рівні моделі – від формування стратегічних сценаріїв і резервів до використання тригерів, механізмів ескалації, поетапного уточнення планів і підсумкової оцінки стійкості отриманих результатів. Саме така модель дозволяє територіальній громаді перейти від фрагментарного та реактивного управління до системного, адаптивного й результативного управління розвитком, у межах якого проєкти виступають не ізольованими ініціативами,

а взаємопов'язаними інструментами реалізації стратегічних цілей і забезпечення довгострокової суспільної цінності.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленні методичних підходів до практичного впровадження стратегічно орієнтованої моделі проєктного управління в діяльність територіальних громад різного типу та рівня спроможності. Окремої уваги потребує дослідження можливостей цифровізації процесів проєктного менеджменту, використання даних для моніторингу результативності та створення інформаційних систем підтримки управлінських рішень.

1. Дурман О. Л. Використання проєктного менеджменту в діяльності органів місцевого самоврядування. *Вісник Херсонського національного технічного університету.* 2020. № 3 (74). С. 140-147. **2.** Zhovnirchyk, Y., Chernov, S., Larina, N., Lukashuk, M., Antonova, L. (2023). Strategic planning for the sustainable development of territorial communities. *International Journal of Sustainable Development and Planning,* Vol. 18, No. 7, pp. 2097-2105. https://doi.org/10.18280/ijsdp.180712 **3.** Безуглий Д. Модель оцінки проектної зрілості при проектно-орієнтованому державному управлінні. 28 Серпня, 2018. URL: https://dmitriy-bezugliy.com.ua/model-oczinky-proektnoyi-zrilosti-pry-proektno-oriyentovanomu-derzhavnomu-upravlinni (дата звернення 07.05 2026). **4.** Кириченко О. Впровадження програмного-проєктного підходу до управління розвитком підприємств в сучасних умовах. *Вчені записки Університету «КРОК».* 2021. № 4(64). С. 120–128. URL: https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-64-120-128 **5.** Полянська А., Запухляк І. Проєктна діяльність як інструмент розвитку територіальних громад. *Університетські наукові записки.* 2021. № 1 (79). С. 160-170. **6.** Antonova L.V., Zhovnirchik Y.F., Antonov A.V. Formation of a capable territorial community in the architecture of public service activities of the state. *Philosophy and Management.* 2025. No. 10(14). URL: https://www.eu-scientists.com/index.php/pmap/article/view/434 **7.** Маматова Т. В. Довіра як ключова цінність проєктного і програмного управління в публічній сфері. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права.* 2021. № 4. С. 5–10. URL:https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.4.1 **8.** Савісько, М., & Гацко, В. Проєктний менеджмент на рівні територіальних громад: проблеми та можливі рішення. *Аналітична записка. Київська школа економіки.* 2023. URL:https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/09/Zapiska.-Proektnii---menedzhment-v-gromadah.pdf **9.** Моделі місцевого економічного розвитку: успішні практики. Н. І. Бойко, Г. В. Васильченко, І. Я. Гірчак, Є. О. Лукша, Л. П. Оленковська, І. Л. Парасюк, Т. М. Ревенко, Д. М. Серебрянська, Р.П. Стасюк. Київ, 2019. URL: https://www.auc.org.ua/sites/default/files/library/dinaprintweb.pdf

10. Проскура, В., Зарічна, О., & Кашин, А. Проєктний підхід до управління територіальними громадами в умовах викликів війни. *Сталий розвиток економіки.* 2024. № 2(49). С. 23-30. URL:https://doi.org/10.32782 /2308-1988/2024-49-44 **11.** Ричкіна, Л. В. Тенденції та перспективи застосування проектного менеджменту для розвитку територіальних громад . *Ефективність державного управління.* 2025. № 44(1). С. 178-184.

References

1. Durman 0,l. Vykorustannia proektnoho menedzhmentu v diyalnosti orhaniv mistsevoho samovriaduvannia. *Visnyk Hersoniskoho natsionalnoho tehnichnoho universytetu.* 2020. № 3 (74). pp. 140-147. **2.** Zhovnirchyk, Y., Chernov, S., Larina, N., Lukashuk, M., Antonova, L. (2023). Strategic planning for the sustainable development of territorial communities. International Journal of Sustainable Development and Planning, Vol. 18, No. 7, pp. 2097-2105. https://doi.org/10.18280/ijsdp.180712 **3.** Bezuhly D. Model otsinky proektnoi zrilosti pry proektno-orientovanomu derzhavnomu upravlinni. 28 Serpnia, 2018. URL: https://dmitriy-bezugliy.com.ua/model-oczinky-proektnoyi-zrilosti-pry-proektno-oriyentovanomu-derzhavnomu-upravlinni (data zvernennia 07.05 2026) **4.** Kyrychenko O. Vprovadzhen-nia prohramnoho-proektnoho pidhodu do upravlinnia rozvytkom pidpryiemstv v suchasnyh umovah. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK».* 2021. No. 4(64). pp. 120–128. URL: https://doi.org/10.31732/2663-2209-2021-64-120-128 **5.** Polianska A., Zapuhliak I. Proektna diialnist iak instrument rozvytku terytorialnykh hromad. *Universytetski naukovi zapysky.* 2021. No.1 (79). pp. 160-170. **6.** Antonova L.V., Zhovnirchik Y.F., Antonov A.V. Formation of a capable territorial community in the architecture of public service activities of the state. *Philosophy and Management.* 2025. No. 10(14). URL: https://www.eu-scientists.com/index.php/pmap/article/view/434. **7.** Mamatova T. V. Dovira iak kliuchova tsinnist proektnoho i prohramnoho upravlinnia v publichniy sferi. *Dniprovsky naukoviy chasopys publichnoho upravlinnia, psyholohii, prava.* 2021. No. 4. pp. 5–10. URL:https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2021.4.1 **8.** Savisko, M., & Hatsko, V. Proektny menedzhment na rivni terytorialnykh hromad: problem ta mozhlyvi rishennia. Аналітична записка. Kuivska shkola ekonomiky. 2023. URL:https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/09/Zapiska.-Proektnii---menedzhment-v-gromadah.pdf **9.** Modeli mistsevoho ekonomichnoho rozvytku: uspishni praktyky. N.I. Boiko, H.V. Vasylenko, I. Ya.Hirchak, Ye.O. Luksha, L.P. Olenkovska, I.L.Parasiuk, T.M. Revenko, D.M. Serebrianska, R.P. Stasiuk. Kyiv, 2019. URL:https://www.auc.org.ua/sites/default/files/library/dinaprintweb.pdf **10.** Proskura, V., Zarichna, O., & Kashyn, A. Proektny pidhid do upravlinnia terytorialnymy hro madamy v umovah vyklykiv viiny. *Staliy rozvytok ekonomiky.* 2024. No. 2(49). pp. 23-30. URL:https://doi.org/10.32782/2308-1988/2024-49-44 **11.** Rychkina, L.V. Tendentsii ta perspektytyvy zastosuvannia proektnoho menedzhmentu dlia rozvytku terytorialnykh hromad. *Efektyvnist derzhavnoho upravlinnia.* 2025. No. 44(1). pp. 178-184.

Zhovnirchik Yaroslav. **Organizational and institutional principles of project management for the development of a territorial community in the public administration system**

The article examines the organizational and institutional principles of project management of the development of territorial communities in the public administration system in conditions of uncertainty and limited resources. The feasibility of using a strategically oriented project approach as a tool for ensuring effective, coordinated and effective development of communities is substantiated. It is established that the fragmented application of project management without integration with strategic planning leads to inefficient use of resources and a decrease in the effectiveness of management decisions.

A holistic multi-level model of project management is proposed, which covers the strategic, organizational, process and performance levels and ensures the coordination of strategic goals with the mechanisms for their implementation. Particular attention is paid to the integration of risk management at all levels of management, which allows increasing the adaptability and resilience of territorial communities to external challenges.

The role of the project office, portfolio approach, monitoring and performance assessment system in the formation of the institutional capacity of the community is revealed. Under such conditions, the project approach is an important tool for streamlining management initiatives, as it allows you to determine goals, results, deadlines, budget, responsible executors and control mechanisms. However, the fragmented use of project management without a connection to the community development strategy often leads to a dispersion of resources, duplication of initiatives and insufficient effectiveness of management decisions.

It has been proven that the implementation of a strategically oriented project management model promotes the transition from situational to systemic, transparent and effective management of territorial community development, ensures an increase in the quality of public services and the creation of long-term social value. Therefore, there is a pressing need to substantiate a model of strategically oriented project management that combines community development strategy, project portfolio, organizational and institutional capacity, implementation processes, risk management, and performance assessment. Such a model should ensure the transition from situational management to systemic, adaptive, and effective development of the territorial community.

Key words: public administration, project management, territorial community, strategic management, project portfolio, sustainable development, risk management, uncertainty, indeterminacy, resource constraints, project office, effectiveness, community sustainability.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 25.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 05.04.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

УДК 351.85:502.131.1
DOI: 10.33663/1563-3349-2026-100-667
ISSN 1563-3349

З. М. БУРИК

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЩОДО СТИМУЛЮВАННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Проаналізовано сучасний стан та проблеми нормативно-правового забезпечення стимулювання сталого розвитку в Україні. Авторка обґрунтовує, що створення демократичної, соціально орієнтованої держави з інноваційною економікою та високим рівнем екологічної безпеки потребує ефективного державного регулювання, яке насамперед базується на дієвій законодавчій базі. Виявлено суттєві розбіжності між екологічним законодавством України та правом Європейського Союзу, зокрема відсутність у вітчизняному правовому полі розділів щодо управління відходами, контролю за промисловим забрудненням та ризиками.

Особливу увагу приділено аспектам повоєнної відбудови, залученню приватних інвестицій через механізми публічно-приватного партнерства та необхідності впровадження «зеленої таксономії» відповідно до стандартів ЄС. Запропоновано конкретні заходи щодо гармонізації українського законодавства, включаючи розробку Екологічного кодексу та посилення відповідальності за виснажливе використання природних ресурсів.

Ключові слова: *сталий розвиток, нормативно-правове забезпечення, державне регулювання, екологічне законодавство, стратегічне планування, інноваційне зростання, гармонізація з ЄС, публічно-приватне партнерство, екологічна безпека, моніторинг*

Buryk Zorana. **Legal Framework for Promoting Sustainable Development in Ukraine**

The current state and challenges of the legal framework for promoting sustainable development in Ukraine are analysed. The author argues that the creation of a democratic, socially oriented state with an innovative economy and a high level of environmental safety requires effective state regulation, which is primarily based on an effective legislative framework. Significant discrepancies have been identified between the environmental legislation of Ukraine and that of the European Union, in particular the absence in the

© *БУРИК Зоряна Михайлівна* – доктор наук з державного управління, професор, провідний науковий співробітник відділу проблем державного управління та адміністративного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України; ORCID: 0000-0002-4394-6766; e-mail: z.burik@ukr.net

domestic legal framework of provisions on waste management, control of industrial pollution and risks.

Particular attention is paid to aspects of post-war reconstruction, the attraction of private investment through public-private partnership mechanisms, and the need to implement a 'green taxonomy' in accordance with EU standards. Specific measures are proposed for the harmonisation of Ukrainian legislation, including the development of an Environmental Code and the strengthening of liability for the overexploitation of natural resources.

Key words: *sustainable development, regulatory framework, state regulation, environmental legislation, strategic planning, innovative growth, harmonisation with the EU, public-private partnership, environmental safety, monitoring.*

Постановка проблеми. Для України основною метою в довгостроковій перспективі має стати створення демократичної, соціально орієнтованої держави зі стійкою, динамічною інноваційною економікою, високим рівнем екологічної безпеки, територіальної та соціальної рівності. У цьому контексті концепція сталого розвитку набуває пріоритетного значення. Актуальними для України є питання: забезпечення інтенсивного інноваційного економічного зростання, підвищення конкурентоспроможності економіки та вітчизняної продукції, оптимізація діяльності державних інституцій та зниження рівня корупції, посилення публічності діяльності та розвиток громадянського суспільства, підвищення рівня життя населення, ефективного використання природних ресурсів, ступеня ощадливості народного господарства, зміни екологічної та суспільної свідомості і культури, досягнення балансу інтересів усіх підсистем соціально-економічної системи у перспективі. Для ефективного державного регулювання сталого розвитку насамперед необхідне ефективне нормативно-правове регулювання процесу, це дасть можливість забезпечити керованість процесу збалансованого розвитку окремих галузей народного господарства.

Сьогодні в Україні недостатньо злагоджений механізм державного регулювання для досягнення сталого розвитку, є проблеми із реалізацією різних типів реформ. Насамперед це недостатня дієвість стимулюючих інструментів регулювання, особливо тих, що стосуються впровадження інновацій та екологічної безпечності виробництв, охорони навколишнього природного середовища. Неефективним є інструментарій соціального вирівнювання, зменшення рівня бідності та забезпечення доступу до рівних прав та

свобод людей з обмеженими можливостями, рівномірності доступу до охорони здоров'я, інших соціальних послуг.

Ступінь розробки проблеми. Теоретичне підґрунтя дослідження базується на фундаментальних працях, присвячених управлінню стратегічними змінами та економіці природовідтворення. Зокрема, О. Ю. Гусєва у своїх працях детально розглядає прикладні аспекти управління стратегічними трансформаціями, що є критично важливим для розуміння переходу до моделі сталого розвитку. Питання економічного базису відтворення природних ресурсів та концептуальні засади сталого розвитку на вітчизняному ґрунті викладені в дослідженнях В. Г. Сахаєва та В. Я. Шевчука. Значна увага в літературі приділяється механізмам державного управління у специфічних сферах безпеки. С. М. Домбровська та співавтори аналізують безпеку соціально-еколого-економічних систем, що дозволяє оцінити комплексний вплив екологічних факторів на стабільність держави. Водночас фінансовий аспект стимулювання розвитку, зокрема через інструменти бюджетно-податкового регулювання, детально висвітлено у працях А. В. Кириченка, що допомагає обґрунтувати необхідність переходу до програмно-цільового бюджетування. Крім того, для формування цілісної картини реформ важливим є залучення зарубіжного досвіду реалізації подібних стратегій, що відображено у публікаціях С. Д. Макосія, які підкреслюють важливість ефективного моніторингу та звітності.

Метою статті є наукове обґрунтування напрямів удосконалення нормативно-правового забезпечення щодо стимулювання сталого розвитку в Україні.

Виклад основного матеріалу. Характеризуючи структурну і змістовну відповідність законодавчої складової державної екологічної політики України екологічному законодавству Європейського Союзу, слід відзначити, що за жодним із цих компонентів відповідності не простежується. Кількість законодавчих актів в ЄС в кілька разів перевищує їх кількість в Україні, і до більшості таких законодавчих актів в ЄС існує значна кількість додатків, дотримання вимог яких є обов'язковим. Структури екологічного законодавства України і ЄС істотно відрізняються, а їх порівняння вказує на певні недоліки структури українського законодавства: відсутність таких розділів, як: управління відходами, контроль за промисловим забрудненням і управління ризиком, хімічні речовини і генетично

модифіковані організми, шум від машин і механізмів, які існують у структурі законодавства ЄС [3, с. 183]. У сфері нормативно-правового механізму державного регулювання екологічної складової сталого розвитку держави, з метою ліквідації прогалин, необхідно здійснити низку відповідних заходів [6]:

– усунути прогалини, які виникають у процесі здійснення процедур, пов'язаних із роботою з кадастрами, операціями у сфері інформаційних обмінів, трансферу важливих індикативних даних до державного містобудівного кадастру;

– запровадити та/або зробити жорсткішою відповідальність за виснажливе використання природних ресурсів, забруднення атмосфери, води, повітря, що передбачена законодавством (Кримінальний кодекс України);

– гарантувати стабільне функціонування механізмів інтеграції української законодавчої бази в галузі використання природних ресурсів і під час опрацювання відповідних документів стратегічного планування розвитку територій, соціальних інститутів та економічного зростання;

– забезпечити обґрунтування та інтеграцію управлінських і наукових механізмів взаємодії, що пов'язало б академічні й галузеві наукові інститути.

Напрями оптимізації інституційного забезпечення можна розподілити на 3 блоки: ухвалення концепцій сталого розвитку, вдосконалення правил та нормативів діяльності органів влади і громадського сектору та удосконалення нормативно-правового забезпечення. На шляху до досягнення мети сталого розвитку в Україні виникає низка типових проблем, які можна об'єднати у кілька груп. Такі проблеми необхідно розв'язати для того, щоб пришвидшити досягнення цілей та завдань сталого розвитку. Серед цих проблем необхідно виокремити:

1. Невиконання принципів наявності корельованості цілей та завдань стратегії сталого розвитку держави на мегарівні. Простежуються дисбаланси у визначених цілях стратегічних документів та недостатнє відображення Глобальних цілей сталого розвитку в стратегічних документах державного рівня. Неузгодженість проявляється в необхідності, з одного боку, гарантування стабільності економічного розвитку держави, а з іншого – створення безпечних умов життєдіяльності, а також функціонування природних екосистем. Не

слід забувати про те, що варто зосередити увагу також на вирішенні проблеми інтеграції пріоритетів фіскальної політики з пріоритетами сталого розвитку [1, с. 121, 256]. Умови подолання проблем: необхідно працювати над удосконаленням існуючих підходів та етапів розробки стратегічних планових документів із урахуванням позицій суспільства, варто синхронізувати часові періоди реалізації різних стратегічних документів, синхронізувати стратегічні документи на регіональному рівнях. Актуальним є видання "зеленої" та "білої" книг, формування концептуальних засад реалізації стратегічного підходу до державного регулювання сталого розвитку України, зокрема через затвердження системи стратегічних документів, що включає: Концепцію сталого розвитку України (автором розроблений її проєкт), довгострокову стратегію, середньострокову стратегію, секторальні та галузеві стратегії сталого розвитку.

Важливо, щоб у стратегічних документах було рівномірно відображено реалізацію Глобальних цілей сталого розвитку. Зі стратегічної точки зору, важливо переглянути орієнтири галузевого розвитку на основі врахування міжнародних принципів.

2. Недостатність фінансування цілей і заходів стратегії та інструментів регулювання, що впливає на невиконання їх у перспективі.

Схвалені національні стратегії та окремі заходи державного регулювання на практиці суттєво не впливають на витрати державного бюджету. Виділення необхідних фінансових ресурсів на впровадження певних завдань відбувається за залишковим принципом. Невирішеною й дотепер є проблема поєднання різноспрямованих фіскальних пріоритетів, бюджетних витрат, а також плану заходів у рамках стратегії [2, 1, с. 121].

Умови подолання проблем: перехід на програмно-цільове бюджетування; виконання завдань стратегічних документів має бути чітко відображене у фінансових розрахунках, з урахуванням рівня інфляції; ліквідація розривів у фінансуванні заходів стратегії, можливість швидкого корегування заходів. Застосування об'єднавчих підходів щодо різних методів фінансування. Питання сталого розвитку потрібно враховувати при створенні бюджетних циклів і розгляді фінансових трансакцій. Наприклад, при державних закупівлях, комбінувати різноманітні методи (економічні, нормативні, координаці-

йні). Актуальним є залучення фінансування з комерційних та інших небюджетних джерел (міжнародні та українські фонди).

Бюджетна підтримка повинна бути достатньою для отримання запланованих результатів. Вона відбувається при підтримці заходів: організація забезпечення фінансування державних цільових проектів у запланованому розмірі зі збереженням графіка при створенні й впровадженні методики узгодження урядових цільових проектів з процесом розробки державного кошторису середньострокового періоду, а також – можливість змін у ньому, відповідно до бюджетних очікувань; зменшення частки державних коштів у загальному обсязі фінансування державних проектів при заміщенні їх пільговими кредитами, інвестиціями, коштами приватного бізнесу; систематизування програм на: а) першочергові, які повинні фінансуватися в повному обсязі упродовж необхідного часу; б) актуальні, фінансове забезпечення яких може бути зменшене через відсутність достатніх бюджетних коштів; в) другорядні, що втратили важливість у результаті зміни вітчизняних пріоритетів; надання першочерговості тим проектам, які є інноваційними, прорахованими та обґрунтованими; підсумовування результатів за ступенями просування у досягненні важливих цілей, результативність бюджетних витрат та їх цільових призначень; підвищення відповідальності виконавців урядових цільових програм за їх впровадження [4].

3. Недостатньо налагоджена горизонтальна (центральних органів виконавчої влади, що виконують різні функції, регіональних органів влади) та вертикальна (центральний, регіональний та місцевий рівні) взаємодія між органами влади на різних рівнях.

Умови подолання проблем: запровадження обов'язкової відповідальності за виконання стратегічних цілей, горизонтальна комунікація в діяльності органів влади; селекторні чи інтернет-робочі наради для узгодження позицій з виконання стратегічних документів.

Прикладом успіху міжгалузевих об'єднань можуть бути кластерні моделі взаємної співпраці, регіональні бізнес-платформи, асоціативні об'єднання. Вони можуть активно функціонувати у різних галузях. Специфікою їх діяльності є поєднання та взаємодія задля вирішення спільних міжгалузевих завдань, налагодження бізнес-співпраці, вироблення пропозицій щодо змін до законодавства в окремих секторах, участь у формуванні державної політики як зацікавлених сторін.

4. Неефективність екологічного законодавства. Умови подолання проблем: до першочергових дій щодо гармонізації екологічного законодавства України до вимог Європейського Союзу необхідно віднести таке [3]:

– розробку і затвердження нових законів, зокрема про зони надзвичайних екологічних ситуацій, екологічне страхування, рибне господарство, рослинний світ, екологічну (природно-техногенну) безпеку; рекреаційні зони, курортні, лікувально-оздоровчі зони і зони з особливими умовами природокористування; Екологічного кодексу, законів про екологічну інформацію, про екологічну освіту;

– внесення змін і доповнень до законів України "Про охорону навколишнього природного середовища", "Про тваринний світ", "Про природно-заповідний фонд", "Про екологічний аудит", а також до Лісового кодексу України, Водного кодексу України, Кодексу про надра України, Земельного кодексу України;

– підготовку нормативно-правових актів, які затверджує Кабінет Міністрів України, а саме: Правила відшкодування збитків, заподіяних порушеннями екологічного законодавства, Положення про екологічний контроль, Положення про екологічний аудит, Положення про екологічне ліцензування, Положення про сертифікацію екологічно небезпечної продукції, Порядок встановлення лімітів викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря, рівнів шкідливого біологічного і фізичного впливу тощо;

– розробку і затвердження нормативно-правових актів спеціально уповноважених державних органів управління у сфері охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів, зокрема Правил ввезення до України і вивозу за її межі об'єктів тваринного світу, Правил відшкодування збитків, заподіяних порушеннями законодавства про охорону навколишнього природного середовища тощо [3].

5. Неефективність або відсутність дієвого зворотного зв'язку – спостереження, аналізу ситуацій. Наявна недостатня ефективність прийомів, інструментів, оціночних показників системного моніторингу та нагляду ефективності регулювання та внесення змін за

результатами моніторингу. Недостатність достовірної статистичної інформації для проведення такого моніторингу [1, с. 121].

Умови подолання проблем: постійне спостереження і підготовка звітності про результати роботи з виконання стратегії сталого розвитку. Моніторинг та аналіз показників сталого розвитку є принципово необхідними для об'єктивного з'ясування ситуації, визначення довгострокових завдань і середньострокових цілей, для спостереження змін у часі. Корисно буде застосувати практику Швеції із запровадження системи "управління за результатами завдань" та системи показників сталого розвитку Великобританії із відпрацьованою схемою спостереження, дослідження й звітності. Застосування формальних і неформальних методів та інструментів для вивчення й адаптації, постійне співставлення дій з планами. Такий аудит повинен проводити відповідний комітет Верховної Ради України, незалежне агентство чи дослідницькі заклади [5].

Повоєнна відбудова потребує понад $400 млрд, що значно перевищує можливості державного бюджету. Законодавство має створити умови для залучення приватних інвестицій та ефективного використання міжнародної допомоги через інструмент Ukraine Facility (€50 млрд). Важливим законодавчим нововведенням 2025 року став Закон «Про публічно-приватне партнерство» (№ 7508), який замінив застарілі норми та запровадив гнучкі механізми взаємодії держави та бізнесу. Це дозволяє залучати приватних операторів до управління об'єктами критичної інфраструктури, портами та енергетичними мережами на прозорих умовах.

Процес вступу до ЄС є головним каталізатором законодавчих реформ. Серед напрямів гармонізації можемо виділити:

1. Зелена таксономія: Україні необхідно офіційно ухвалити національну таксономію сталих видів економічної діяльності, що узгоджується з Регламентом ЄС 2020/852. Це дозволить іноземним банкам надавати «дешеве» фінансування для українських проєктів.

2. Податкова реформа: В умовах війни повноцінна реформа є складною, проте поступове запровадження екологічних податків на викиди CO2 є обов'язковим для інтеграції в європейську систему CBAM. Кошти мають акумулюватися у Фонді декарбонізації.

3. Захист інвесторів: Реформа надрокористування (Законопроекти № 14249, № 14250) спрямована на автоматичне продовження дозволів на період воєнного стану та запровадження стабілізаційного застереження («guarantee against legislative changes») для стратегічних родовищ. Це забезпечує передбачуваність для видобувних галузей, критичних для енергетичної незалежності.

4. Ефективність цих реформ залежить від завершення судової реформи та зміцнення антикорупційних органів (НАБУ, САП), що є постійною вимогою як МВФ, так і ЄС для продовження макрофінансової підтримки.

Важливо також скористатися досвідом держав ЄС щодо екологічного контролю, в деяких державах ЄС існує практика здійснення контролю й аудиту органами влади інших держав (задля забезпечення незалежності), як приклад – Агенція екологічної оцінки Нідерландів, незалежний аудитор стратегій сталого розвитку територіально прилеглих держав. Необхідним є також отримання інформації не лише з офіційних статистичних джерел, а й за результатами спеціально проведених досліджень, у тому числі соціологічних.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Ефективне нормативно-правове забезпечення є фундаментом для реалізації стратегії сталого розвитку в Україні. Сучасний стан вітчизняного законодавства характеризується недостатньою злагодженістю механізмів державного регулювання, особливо в частині стимулювання інновацій, екологічної безпеки та соціального вирівнювання. Головним викликом залишається відсутність цілісної структури екологічного права, яка б відповідала стандартам ЄС, зокрема у сферах управління відходами та контролю за промисловим забрудненням.

Основними перешкодами на шляху до сталого зростання визначено розрив між стратегічними цілями та їх фінансовим забезпеченням, а також слабку координацію між різними гілками та рівнями влади. Для подолання цих бар'єрів необхідно перейти на програмно-цільове бюджетування, де виконання екологічних та соціальних завдань буде чітко відображене у бюджетних циклах. Важливу роль має відіграти впровадження системи «управління за результатами» та налагодження прозорого зворотного зв'язку через постійний незалежний моніторинг показників розвитку.

У контексті повоєнної відбудови та євроінтеграції пріоритетними напрямами реформ мають стати ухвалення Екологічного кодексу, впровадження національної «зеленої таксономії» та розвиток публічно-приватного партнерства. Гармонізація українського законодавства з Регламентами ЄС дозволить не лише підвищити рівень екологічної безпеки, а й відкриє доступ до «дешевого» міжнародного фінансування. Кінцевим результатом цих трансформацій має стати збалансована система, де інтереси економіки, суспільства та довкілля знаходяться у стані динамічної рівноваги.

1. Бурик З. М. Удосконалення процесів державного регулювання сталого розвитку України. *Інвестиції: практика та досвід.* 2018. № 2. С.119-123. **2.** Гусєва О. Ю. Управління стратегічними змінами: теорія і прикладні аспекти: монографія. Донецьк: Вид-во "Ноулідж" (донецьке відділення), 2014. 395 с. **3.** Домбровська С. М. Державне управління у сфері безпеки соціальноеколого-економічних систем: монографія / С. М. Домбровська, В. В. Коврегін, А. Л. Помаза-Пономаренко, О. М. Колєнов. Харків: НУЦЗУ, 2017. 244 с. **4.** Кириченко А. В. Бюджетно-податкове регулювання розвитку агропромислового виробництва України: монографія. Київ: ЦП «КОМПРИНТ», 2012. 243 с. **5.** Макосій С. Д. Зарубіжний досвід реалізації стратегії сталого розвитк. *Молодий вчений.* 2016. № 6 (33). С. 324—328. **6.** Сахаєв В. Г. Сталий розвиток і економіка природовідтворення / В. Г. Сахаєв, В. Я. Шевчук; Центр дослід. сталого розв. Київ: Геопринт, 2004. 213 с.

References

1. Buryk, Z. M Udoskonalennia protsesiv derzhavnoho rehuliuvannia staloho rozvytku Ukrainy. *Investytsii: praktyka ta dosvid.* 2018. №2). S.119–123. **2.** Husieva, O. Yu. Upravlinnia stratehichnymy zminamy: teoriia i prykladni aspekty: monografia. Donetsk: Vyd-vo "Noulidzh", 2014. 395 s. **3.** Dombrovska, S. M., Kovrehin, V. V., Pomaza-Ponomarenko, A. L., & Kolienov, O. M.. Derzhavne upravlinnia u sferi bezpeky sotsialno-ekoloho-ekonomichnykh system. Kharkiv: NUTSZU, 2017. 244 s. **4.** Kyrychenko, A. V. (2012). Biudzhetno-podatkove rehuliuvannia rozvytku ahropromyslovoho vyrobnytstva Ukrainy: monografia. Kyiv: TsP "KOMPRYNT", 2012. 243 s. **5.** Makosii, S. D. Zarubizhnyi dosvid realizatsii stratehii staloho rozvytk. Molodyi vchenyi. 2016. № 6 (33). S. 324-328. **6.** Sakhaiev V. H. Shevchuk, V. Stalyi rozvytok i ekonomika pryrodovidtvorennia. Kyiv: Heoprynt. 2004.213 s.

Buryk Zorana. **Legal Framework for Promoting Sustainable Development in Ukraine**

The current state and challenges of the legal framework for promoting sustainable development in Ukraine are analysed. The author argues that the creation of a democratic, socially oriented state with an innovative economy and a high level of environmental safety requires effective state regulation, which is primarily based on an effective legislative framework. Significant discrepancies have been identified between the environmental legislation of Ukraine and that of the European Union, in particular the absence in the domestic legal framework of provisions on waste management, control of industrial pollution and risks.

The paper identifies five categories of typical problems that hinder the achievement of sustainable development goals: inconsistencies between strategic objectives at different levels of governance; a funding shortfall and the absence of programme-based budgeting; weak horizontal and vertical coordination between government bodies; ineffective environmental legislation; lack of effective monitoring and feedback.

Particular attention is paid to aspects of post-war reconstruction, the attraction of private investment through public-private partnership mechanisms, and the need to implement a 'green taxonomy' in accordance with EU standards. Specific measures are proposed for the harmonisation of Ukrainian legislation, including the development of an Environmental Code and the strengthening of liability for the overexploitation of natural resources.

Key words: sustainable development, regulatory framework, state regulation, environmental legislation, strategic planning, innovative growth, harmonisation with the EU, public-private partnership, environmental safety, monitoring.

Дата першого надходження рукопису до редакції: 05.03.2026 р.
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 14.03.2026 р.
Дата публікації: 28.04.2026 р.

Зміст

Літопис української політико-правової думки

До виходу 100-го випуску збірника наукових праць «Держава і право» 3

Частина 1
ЮРИДИЧНІ НАУКИ

Розділ 1. **Теорія держави і права**

Лаврик Г. В., Банний І. В. Теоретико-методологічні підходи до розуміння правових засад заборони політичних партій в Україні крізь призму концепції войовничої демократії 6

Новіцький В. А. Доктринальні засади інституту юридичної дискреції в теорії права 18

Розділ 2. **Історія держави і права**

Верхотурова М. А. Забезпечення термінологічної узгодженості норм українських та європейських нормативно-правових актів у сфері обігу вогнепальної зброї, що відноситься до старовинної 34

Розділ 3. **Конституційне право**

Скрипнюк О. В., Беззубов Д. О. Ефективологія в конституційному та адміністративному праві 44

Панчишин Р. І. Корпоративні права осіб, уповноважених на виконання функцій місцевого самоврядування: проблеми конституційного та цивільно-правового регулювання. 61

Марчук М. В. Правова природа цензів у конституційному праві 73

Розділ 4. **Адміністративне право**

Банчук О. А. Адміністративне деліктне право східноєвропейських держав ЄС 84

Ісаєва Н. К. Правове регулювання оподаткування в Україні у воєнний та повоєнний період: актуальні проблеми та напрями їх вирішення 99

Кисіль Л. Є. Гарантії реалізації адміністративної правосуб'єктності органів виконавчої влади України в умовах правового режиму воєнного стану 109

Тимощук В. П. Примусове виконання адміністративних актів: новели та виклики 127

Устименко А. В. Сучасний стан правового регулювання видачі дозволів на розміщення, будівництво, реконструкцію та функціонування об'єктів у межах смуги відведення автомобільних доріг загального користування 140

Астрейко В. В. Медіація як об'єкт адміністративно-правового регулювання 153

Юрієв В. С. Реінтеграція податкового компромісу як договірного способу врегулювання податкових спорів в Україні 168

Розділ 5. **Цивільне, підприємницьке та господарське право**

Тимченко Г. П., Ніколаєвський Д. С. Інфраструктурна готовність судової системи як передумова якісного впровадження штучного інтелекту в правосуддя 180

Армаш Н. О. Цивільно-правовий статус інженера-консультанта 193

Клименко О. М. Засади приватного права в оновленому проєкті Цивільного кодексу України 209

Венецька М. В. Питання зміни ціни договорів про публічні закупівлі 228

Задніпряна-Корінна М. Ю., Корінний С. О. Правові механізми захисту прав суб'єктів господарювання як фактор економічної стабільності та інвестиційної привабливості держави 239

Морозова С. Є. Право на житло в умовах війни: чи забезпечують житлові сертифікати ефективне відновлення порушених прав 251

Горецький О. В. Структура та ключові вектори дослідження доступності правосуддя у цивільних справах. 264

Авраменко Д. О. Деякі питання доказування у спорах, що виникають із договорів страхування 275

Лук'янченко Д. В. Розвиток принципу гласності у цивільному судочинстві України. 286

Маммадов А. І. огли. Спір про право цивільне як системоутворююча категорія позовного провадження 298

Пипипенко С. В. Процесуальні форми встановлення обставин справи в Римському праві 309

Розділ 6. **Кримінальне право, кримінальний процес та криміналістика**

Загиней-Заболотенко З. А. Міжнародне гуманітарне право та актуальна судова практика у кримінальних провадженнях про воєнні злочини в національних судах. 321

Сірий М. І. Міжнародне правове співробітництво в сфері кримінальної юстиції в умовах війни. 333

Федитник В. М. Правові висновки Верховного Суду з кримінального права: синергія чи дисгармонія з кримінально-правовою доктриною 345

Оверчук С. В. Кримінально-правова реституція правопорядку в умовах перехідного правосуддя: антиномія легітимних очікувань та імперативу ANTI-IMPUNITY 358

Аніщук В. В. Національна безпека України як об'єкт кримінально-правової охорони: постановка проблеми 374

Гацелюк В. О. Криміналізація суспільно небезпечних діянь як один із нормотворчих засобів кримінально-правової політики 384

Григоренко Ю. С. Способи, прийоми та засоби захисту прав клієнта в адвокатській діяльності, яка підлягає первинному фінансовому моніторингу 397

Єрмак В. О. Покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю: перспективи законодавчого врегулювання в умовах наближення кримінального законодавства до ACQUIS ЄС 406

Пилипець А. Ю. Освітня пропаганда на тимчасово окупованих територіях: аналіз судової практики 419

Розділ 7. **Земельне, аграрне та екологічне право**

Кулинич П. Ф. Право на землю у контексті державної підтримки учасників бойових дій в Україні: проблеми та перспективи 431

Яремак З. В. Еколого-правовий статус громадськості: генезис інституту та стратегічні пріоритети розвитку. 447

Розділ 8. **Міжнародне право та право Європейського Союзу**

Кресін О. В. Проблема відповідності міжнародному праву статусу корінних народів у законодавстві України 458

Частина 2
ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Розділ 1. **Історія і теорія політичної науки**

Тарасюк В. М. Криза західної цивілізації: структурні паралелі між занепадом Римської імперії та сучасними деструктивними процесами у західному світі 476

Козієнко О. О. Переосмислення феномена гуманізму в контексті суспільно- політичного розвитку сучасної України . . . 500

Білецький П. В. Інформаційна війна як складова гібридної агресії: методологія дослідження. 510

Розділ 2. **Політичні інститути та процеси**

Верховцева І. Г., Третяк О. А., Ставченко С. В., Алєксєєнко І. Г. Політична та соціоінформаційна стійкість цифрової доби: локальний потенціал кібердипломатії 520

Паталаха В. Ф., Хома Н. М. Національна консолідація в умовах повоєнної відбудови України: вплив соціально-економічних чинників 532

Перегуда Є. В., Стеценко С. В., Баєва Ю. Є. Політична доктрина консерватизму: проблеми ідентифікації 552

Марченко Ю. В. Роль громадських організацій у формуванні державної політики в Україні: виклики воєнного стану 563

Перегуда Є. В., Семко В. Л. Погляди лівих партій України на національне питання (кінець XX – початок XXI ст.) 582

Ковальчук А. А. Стратегічні пріоритети безпекової політики України у сфері екології: контекст повоєнної відбудови. 597

Назаренко І. О. Стратегічні пріорітети США в Арктичному регіоні: сучасний вимір 610

Пахомов Р. В. Цифрова трансформація судової влади під впливом глобальних політико-правових і технологічних чинників 621

Розділ 3. **Етнополітологія та конфліктологія**

Вітман К. М. Модель держави автономій Іспанії на тлі етноконсоціальної моделі Боснії і Герцоговини 639

Частина 3
ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ТА АДМІНІСТРУВАННЯ

Жовнірчик Я. Ф. Організаційно-інституційні засади проєктного менеджменту розвитку територіальної громади в системі публічного управління 654

Бурик З. М. Нормативно-правове забезпечення щодо стимулювання сталого розвитку в Україні 667

Contents

A chronicle of Ukrainian political and legal thought.

On the occasion of the publication of the 100th issue of the collection of scholarly papers 'State and law' 3

Part 1
LEGAL SCIENCES

Section 1. **Theory of State and Law**

Lavryk Halyna, Bannyi Ihor. Theoretical and methodological approaches to understanding the legal basis for banning political parties in Ukraine through the prism of the concept of militant democracy 6

Novitskyi Vladyslav. The doctrinal foundations of the institute of judicial discretion in legal theory 18

Section 2. **History of state and law**

Verkhoturova Mariana. Ensuring terminological consistency of the norms of Ukrainian and European regulatory legal acts in the field of circulation of firearms, which are classified as antique 34

Section 3. **Constitutional Law**

Skrypniuk Oleksandr, Bezzubov Dmytro. Effectiveology in constitutional and a dministrative law. 44

Panchyshyn Ruslan. Corporate rights of persons authorised to perform local self-government functions: issues of constitutional and civil law regulation 61

Marchuk Maryna. Legal nature of qualifications in constitutional law. 73

Section 4. **Administrative Law**

Banchuk Oleksandr. The administrative delict law of East-European member states of EU. 84

Isaieva Natalia. Legal regulation of taxation in Ukraine during the war and post-war period: current problems and directions for their solution. 99

Kysil Liudmyla. Guarantees of the implementation of the administrative legal personality of the executive authorities of Ukraine under the legal regime of martial law 109

Tymoshchuk Viktor. Forced enforcement of administrative acts: novels s and challenges 127

Ustymenko Andrii. The Current State of Legal Regulation of Issuing Permits for the Placement, Construction, Reconstruction, and Operation of Objects within the Right-of-Way of Public Roads 140

Astreiko Viktoriia. Mediation as an object of administrative-legal regulation 1153

Yuriiev Vladyslav. Reintegration of the tax compromise as a contractual method of tax dispute resolution in Ukraine 168

Section 5. **Civil, Business and Commercial Law**

Tymchenko Gennadiy, Nikolaievskyi Dmytro. The infrastructure readiness of the judicial system as a prerequisite for the effective implementation of artificial intelligence in the justice system 180

Armash Nadiia. Civil legal status of a consulting engineer. . . . 193

Klymenko Oksana. Principles of Private Law in the Updated Draft Civil Code of Ukraine 209

Venetska Maryna. Questions of changing the price of public procurement contracts 228

Zadnepriana-Korinna Mariana, Korenniy Sergiy. Legal instruments for safeguarding the rights of commercial entities as factors of state economic stability and investment attractiveness 239

Morozova Stella. The right to housing in war conditions: do housing certificates ensure effective restoration of violated rights 251

Goretsky Oleg. Structure and key vectors of research into access to justice in civil cases 264

Avramenko Dmytro. Some Issues of Evidence in Disputes Arising from Insurance Contracts 275

Lukyanchenko Danilo. The Development of the Principle of Openness in Civil Proceedings in Ukraine 286

Mammadov Anar. The dispute over civil law as a system-forming category of civil proceedings. 298

Pylypenko Serhiy. Procedural Forms for Establishing the Facts of a Case in Roman Law 309

Section 6. **Criminal Law, Criminal Process and Criminal Science**

Zahynei-Zabolotenko Zoya. International humanitarian law and current case law in criminal proceedings concerning war crimes in national courts 321

Siryi Mykola. International legal cooperation in the field of criminal justice in times of war 333

Fedytnyk Vasyl. Legal opinions of the supreme court on criminal law: synergy or disharmony with criminal law doctrine war 345

Overchuk Serhii. Criminal Law Restitution of the Legal Order in Transitional Justice: Antinomy of Legitimate Expectations and the Anti-impunity Imperative 358

Anishchuk Viktoriia. Ukraine's national security as a subject of criminal law protection: statement of the problem . . 374

Gatseliuk Vitalii. Criminalization of socially dangerous acts as one of the regulatory means of criminal legal policy 384

Grygorenko Iurii. Methods, Techniques and Means of Protecting Client Rights in Advocacy Subject to Primary Financial Monitoring 397

Yermak Valentyn. Punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities: prospects for legislative regulation in the context of approximation of criminal legislation to the EU acquis 406

Pylypets Anton. Educational propaganda in temporarily occupied territories: an analysis of case law 419

Section 7. **Land, Agricultural and Environmental Law**

Kulynych Pavlo. The right to land in the context of state support for combatants in Ukraine: problems and prospects 431

Yaremak Zoryana. Environmental and law status of publicity: genesis of the institute and strategic development priorities. 447

Section 8. **International Law and Comparative Law**

Kresin Oleksiy. The problem of compliance with international law of the status of indigenous peoples in the legislation of Ukraine . . . 458

Part 2
POLITICAL SCIENCES

Section 1. **History and Theory of Political Science**

Tarasyuk Volodymyr. The crisis of Western civilization: structural parallels between the decline of the Roman Empire and contemporary destructive processes in the Western world. 476

Oleksandr Koziienko. Reconsidering the phenomenon of humanism in the context of the socio-political development of modern Ukraine 500

Biletskyi Pavlo. Information war as a component of hybrid aggression: research methodologythe socio-political development of modern Ukraine 510

Section 2. **Political Institutions and Processes**

Verkhovtseva Iryna, Tretiak Oleksii, Stavchenko Serhii, Alekseenko Ihor. Political and socio-informational sustainability in the digital age: local potential of cyberdiplomacy 520

Patalakha Valerii, Khoma Nataliia. National Consolidation in the Context of Ukraine's Post-War Reconstruction: The Impact of Socio-Economic Factors 532

Perehuda Ievgen, Stetsenko Svitlana , Baieva Iuliia. The political doctrine of conservatism: problems of identification 552

Marchenko Yuriy. The role of civil organizations in forming state policy in Ukraine: challenges of martial state 563

Perehuda Ievgen, Semko Vadim. Views of the left-wing parties of Ukraine on the national question (late 20th – early 21st centuries) 582

Kovalchuk Artur. Strategic Priorities of Ukraine's Security Policy in the Field of Environmental Protection: The Context of Postwar Reconstruction 597

Nazarenko Igor. U.S. strategic priorities in the Arctic region: contemporary dimension 610

Pakhomov Ruslan. Digital Transformation of the Judiciary under the Influence of Global Political, Legal, and Technological Factors 621

Section 3. **Ethnopolitics and Conflict Management**

Vitman Koctantyn. The Model of the State of Autonomies in Spain against the Background of the Ethno-Consociational Model of Bosnia and Herzegovina 639

Part 3
PUBLIC MANAGEMENT AND ADMINISTRATION

Zhovnirchik Yaroslav. Organizational and institutional principles of project management for the development of a territorial community in the public administration system 654

Buryk Zorana. Legal Framework for Promoting Sustainable Development in Ukraine 667

До уваги авторів

Вимоги до публікацій

Повний обсяг статті, включно із анотаціями двома мовами (англійською, українською), додатками, таблицями, ілюстраціями, списком літератури, має становити не більше 20 тис. знаків із врахуванням пробілів та знаків пунктуації.

Авторський оригінал необхідно подавати у форматі, сумісному із Microsoft Word (можливі розширення файлів: rtf., doc., docx.); шрифт Times New Roman; розмір шрифту 14; інтервал між рядками 1,5.

Файли необхідно називати латинськими літерами за прізвищем автора статті (якщо авторів кілька – то за прізвищами перших трьох авторів).

Перед основним текстом статті потрібно вказати двома мовами (українською та англійською) наступні дані:

– індекс УДК;

– прізвище, ім’я та по батькові автора / авторів, місце роботи, посаду, науковий ступінь, вчене звання, номер ORCID, контактний телефон і електронну пошту автора;

– назву статті;

– анотації з ключовими словами.

Анотація українською мовою має складатися із 5-6 речень, які стисло відображають мету та висновки, зроблені в статті, та 5-6 ключових слів. Анотація англійською мовою має бути ідентична українській за змістом. В кінці тексту після транслітерації треба дати розширену англійську анотацію до 2 тис. знаків.

Основний текст статті повинен мати наступну структуру:

– Вступ (вказати актуальність теми, мету і завдання статті).

– Стан розробки проблеми та методи дослідження (дати огляд літератури і попередніх досліджень, зазначити використані методи).

– Виклад основного матеріалу.

– Висновки.

– Список літератури (подавати у порядку цитування, вказувати повні реквізити джерела).

– Транслітерація списку літератури.

У тексті статті посилання позначаються цифрою у квадратних дужках, через кому зазначається номер сторінки (якщо є). Нумерація посилань відповідає порядку їх згадування в тексті статті. Якщо автор посилається на кілька різних джерел, слід розділяти їх крапкою з комою: [1, с. 44; 2, с. 35].

Список літератури необхідно подавати у порядку цитування, вказуючи повні вихідні дані джерела відповідно до вимог стандарту бібліографічного опису – автор, назва статті / книжки, назва та номер журналу, місце видання, назва видавництва, рік видання, сторінки тощо.

Транслітерацію прізвища та імені автора, кириличного списку літератури слід здійснювати згідно з офіційними вимогами (постанова КМУ № 55 від 27 січня 2010 року, https://www.slovnyk.ua/translit.php#pasp).

Редакція

Наукове видання

ДЕРЖАВА І ПРАВО

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Юридичні і політичні науки
Публічне управління
та адміністрування

Випуск 100

Науковий редактор *І. О. Кресіна*
Художнє оформлення *В. С. Жиборовського*

Підп. до друку 28.04.2026. Формат 60 х 84 $^{1}/_{16}$.
Ум. друк. арк. 40,11. Наклад 200 прим.

ТОВ «Видавництво «Юридична думка»
01103, м. Київ, вул. Бойчука Михайла, 18-а
Свідоцтво ДК № 1742 від 06.04.2004
E-mail: jurdumka@ukr.net

Віддруковано у ТОВ «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23
Свідоцтво ДК № 4538 від 07.05.2013